

Nyelvtudományi Közlemények

A MAGYAR TUDOMÁNYOS
AKADÉMIA NYELVTUDOMÁNYI
BIZOTTSÁGÁNAK
MEGBÍZÁSÁBÓL
SZERKESZTI:

HAJDÚ PÉTER és RÉDEI KÁROLY

79. kötet 1—2. szám

Budapest, 1977

Nyelvtudományi Közlemények

A MAGYAR TUDOMÁNYOS AKADÉMIA
NYELVTUDOMÁNYI BIZOTTSÁGÁNAK FOLYÓIRATA

Szerkesztő bizottság:

BERECZKI GÁBOR
DEME LÁSZLÓ
FÓNAGY IVÁN
HAJDÚ PÉTER
HONTI LÁSZLÓ
JUHÁSZ JÓZSEF
N. KAKUK ZSUZSA
KÁLMÁN BÉLA
KÁROLY SÁNDOR
KOVÁCS FERENC
LAKÓ GYÖRGY
RÉDEI KÁROLY
TAMÁS LAJOS

Felelős szerkesztő:

HAJDÚ PÉTER

Szerkesztő:

RÉDEI KÁROLY

Technikai szerkesztő:

HONTI LÁSZLÓ

A szerkesztőség címe:

A MAGYAR TUDOMÁNYOS AKADÉMIA
NYELVTUDOMÁNYI INTÉZETE
1014 BUDAPEST I., SZENTHÁROMSÁG U. 2.
I. EMELET; 1250 BUDAPEST I. PF. 19.

Terjeszti a Magyar Posta. Előfizethető: bármelyik postahivatalnál, a kézbesítőknél, a Posta hírlapüzleteiben, és a Posta Központi Hírlap Irodánál (KHI 1900 Budapest V., József nádor tér 1.) közvetlenül vagy postautalványon, valamint átutalással a PKHI 215—96 162 pénzforgalmi jelzőszámára.

Egyes példányok beszerezhetők a 1055 Budapest V., Bajcsy-Zsilinszky út 76. sz. alatti hírlapboltban.

Előfizethető és példányonként megvásárolható:

az AKADÉMIAI KIADÓNÁL, 1363 Budapest V., Alkotmány u. 21. Telefon 111—010. Pénzforgalmi jelzőszámunk: 215-11 488.,

az AKADÉMIAI KÖNYVESBOLTban, 1368 Budapest V., Váci u. 22. Telefon: 185—612.

Nyelvtudományi Közlemények

A
MAGYAR TUDOMÁNYOS AKADÉMIA
NYELVTUDOMÁNYI BIZOTTSÁGÁNAK MEGBÍZÁSÁBÓL

SZERKESZTI
HAJDÚ PÉTER ÉS RÉDEI KÁROLY

HETVENKILENCEDIK KÖTET

BUDAPEST

1977

Königliche Preussische Landesbibliothek Bonn

VERBODEN TOEGANG
TOEGANG VERBODEN

1917

REDAKTION

1917

Тональные оппозиции в уральских языках

Введение

Акцентологическая проблематика в уральском языкознании до последнего времени была ограничена почти исключительно исследованием систем словесного ударения в отдельных языках и диалектах. Другой круг акцентологических вопросов — вопросы тонального качества гласных — оставался, за крайне редкими исключениями, в тени. Для большинства уральских языков вопрос о наличии противопоставленных тонов — смысловозначительных или обусловленных в своем качестве фонетическим окружением — никогда вообще не ставился; лишь в ливском языке была открыта в конце прошлого века В. Томсенем система тонов¹; известно, кроме того, мнение Е. Д. Поливанова (и, вслед за ним, Н. С. Трубецкого) о роли тонов как коррелятов долготы в эстонском языке.²

Отсутствие как позитивной, так и негативной информации о тонах в большинстве уральских языков во многом представляется следствием «презюмции бестоновости», с которой исследователи подходили к описанию любого — и хорошо известного, и совсем не исследованного — финно-угорского или самодийского языка. Уралистика богата давними традициями; однако специальное исследование языкового материала на предмет выявления тональных различий не стало одной из таких традиций. Более того, сложилась противоположная традиция — пренебрегать в исследованиях тонально-акцентологическими аспектами как (по распространенному убеждению) нерелевантными для уральских языков. «Презюмция бестоновости» имеет под собой объективные предпосылки, на чем мы остановимся ниже.

В данной статье излагаются результаты, полученные при попытке подойти к материалу уральских языков — в том числе и очень хорошо описанных — с противоположных позиций, основанных на «презюмции тоновости», т. е. на предположении о том, что тонкие оттенки тонального звучания гласных заслуживают пристального внимания и как можно более точной фиксации, поскольку они могут оказаться материальными носителями не обнаруженных до сих пор фонологических оппозиций.³

¹ V. THOMSEN, Beröringer mellem de finske og de baltiske (litauisk-lettiske) Sprog. En sproghistorisk Undersøgelse 58—63. København 1890.

² Е. Д. Поливанов, Введение в языкознание для востоковедных вузов 197—202. Л. 1928; Н. С. Трубецкой, Основы фонологии 221. М. 1960.

³ Следует заметить, что и обнаружение тонов в ливском языке было, судя по всему, не случайностью, а следствием подхода с позиций, близких «презюмции тоновости»: изучая общие типологические черты языков балтийского ареала, В. Томсен предположил, что система смысловозначительных тонов, характерная для ряда индоевропейских языков этого региона (шведского, норвежского, литовского, латышского), может быть не чуждой

Благодаря такому подходу удалось установить, что тональные противопоставления имеют очень широкое — почти всеобщее — распространение в языках уральской семьи. К настоящему времени мы можем с достаточной уверенностью утверждать, что они характерны, помимо ливского, и для следующих десяти уральских языков⁴:

энецкий
 нганасанский
 венгерский
 коми
 марийский
 удмуртский
 эстонский
 мокша-мордовский
 эрзя-мордовский
 финский (савоский диалект)

Изучить данный вопрос применительно к ряду других уральских языков (малые прибалтийско-финские, саамский, мансийский, хантыйский, ненецкий, селькупский) пока не представилось возможности.

Автор настоящей статьи выступает не только от своего лица, но и как представитель сформировавшейся в 1975 г. группы, областью интересов которой являются тональные системы — как давно известные, так и вновь выявленные — в различных языках. Обнаружение и интерпретация данных по тональным оппозициям в уральских языках — особенно на принципиально важной начальной стадии — стали возможными лишь благодаря участию в этой работе С. А. Старостина и С. Л. Николаева. С. А. Старостин сумел убедиться (и окончательно убедить автора) в наличии энецких и нганасанских тонов. Существование тонов в венгерском языке было обнаружено С. Л. Николаевым. Изучение тональных систем венгерского, финского и эстонского языков проводилось с участием А. Б. Долгопольского, В. А. Дыбо, А. А. Зализняка и других членов Ностратического семинара им. В. М. Иллич-Свитича при Институте славяноведения и балканистики АН СССР.

Возможность проведения акцентологических изысканий по уральским языкам в достаточно широких масштабах была обеспечена активным содействием людей, для которых эти языки являются родными — Н. С. Алямкина, М. Г. Атаманова, З. К. Ивановой, Т. Йокинен, Т. Каллаи, Х. Н. Каплина, Я. Каремяз, П. Маннинен, И. Мигдаль, Д. Минка, Х. Питкянен, И. Розгони, Л. И. Рочевой, А. Хорн, Н. С. Шаляева, И. Юхаса и многих других. Многие информантов, будучи не только носителями языка, но и специалистами-языковедами, существенно содействовали нам в работе над лингвистическим описанием тональных систем своих родных языков.

и финно-угорскому ливскому языку. В ходе непродолжительной беседы с находившимся в Копенгагене матросом-ливом В. Томсену удалось убедиться в справедливости этого предположения, выявить в ливском языке два противопоставленных тона (восходящий и прерывистый) и установить их генезис.

⁴ Порядок языков в данном списке соответствует той последовательности, в которой были выявлены тональные оппозиции в этих языках.

Глубокая признательность автора едва ли является достаточной оценкой роли, которую коллеги и информанты сыграли в получении излагаемых ниже результатов.

Целесообразно с самого начала подчеркнуть предварительный характер этой статьи. В ней излагаются итоги первого этапа изучения тональных систем ряда уральских языков — этапа, основной задачей которого было убедиться в существовании в том или ином языке противопоставленных тонов. Разумеется, по мере возможности мы стремились расширить диапазон исследований и выйти за рамки этой задачи (попытавшись, например, подойти к пермскому и самодийскому материалу с позиций компаративистики). Тем не менее, обращение к акцентологии целого ряда языков уральской семьи вынудило сузить рамки исследований, посвященных каждому из этих языков в отдельности. В частности, статье существенно, по-видимому, недостает экспериментально-фонетических данных, которые позволили бы проиллюстрировать выдвигаемые положения и прояснить многочисленные сложные и спорные моменты. Далее, в большинстве языков изучению подверглись почти исключительно существительные, прилагательные и местоимения, тогда как глагольная акцентуация осталась за рамками исследования. Для некоторых языков (мокша- и эрзя-мордовский, коми) удалось рассмотреть тональные оппозиции в одних только односложных словах. Это, безусловно, оставляет почву для сомнений в правильности тех или иных положений общего характера. Совершенно недостаточным является и объем проакцентуированного материала из отдельных языков, в некоторых случаях ограниченный несколькими десятками слов.

Особо остро стоит вопрос о надежности проакцентуированного материала. По ряду причин фиксация тона определенного гласного часто вызывает затруднения; в этих условиях критерием правильности акцентуации оказывается совпадение данных, независимо полученных от различных носителей языка. Для некоторых языков удалось провести по крайней мере выборочную перекрестную проверку данных. Однако для мокша- и эрзя-мордовского, удмуртского и коми языка пока что имеются лишь сведения, полученные от одного информанта, а данные по энецкому, нганасанскому и, в значительной степени, марийскому языку основываются на аудиторском анализе магнитофонных записей. Это заставляет с известной осторожностью относиться к приводимым в статье образцам тональной акцентуации; весьма вероятно, что в ряде случаев до 10—20% вошедших в перечни слов могли быть зафиксированы в отношении тона неверно.

Публикуя — благодаря любезному предложению редакции „Nyelvtudományi Közlemények” — предварительные и, вполне возможно, неточные в некоторых моментах данные о системах тональных оппозиций в уральских языках, мы исходим из того, что даже в таком виде они могут представлять интерес с точки зрения синхронного описания и исторического изучения этих языков, и в не меньшей степени из того, что дальнейшее исследование тональных систем окажется более эффективным в том случае, если к нему будет привлечено внимание лингвистов, обладающих большей, чем автор статьи, компетенцией в отдельных затронутых вопросах.

Общие вопросы описания и интерпретации

В этой части статьи рассмотрены некоторые проблемы, касающиеся в той или иной степени всех или многих уральских языков, тональные системы которых изучались. Содержащийся в ней фактический материал ограничен; с другой стороны, в следующей части, включающей описания тональных систем отдельных языков и списки акцентуированных слов, освещенные ранее вопросы общего характера уже не затрагиваются.

Принципиальная организация тональных систем уральских языков. Если фонетическая сторона тональных оппозиций в уральских языках была интерпретирована (хотя бы в общих чертах) правильно и если в ходе исследования не остались вне поля зрения какие-либо фонологически существенные различия тонов, то следует отметить, что все вновь обнаруженные тональные системы обладают значительным сходством. Основопологающей их чертой является различие двух основных тонов: «более высокого» (или высокого ровного, или акута, т. е. восходящего) и «более низкого» (или низкого ровного, или грависа, т. е. нисходящего).⁵ Нигде не удалось обнаружить разграничения большего количества тонов (например, трехчленной оппозиции акута, ровного тона и грависа). Указанным, ключевым и наиболее существенным признаком исчерпывается, впрочем, то общее, что характерно для всех описываемых тональных систем без исключения. Многие частные принципы их построения одинаковы лишь для нескольких уральских языков или даже вообще представлены (в пределах изученного материала) лишь в одном языке.

Типично регистровыми являются, по имеющимся данным, венгерская и нганасанская тональные системы с противопоставлением двух ровных тонов — высокого и низкого регистра. Контурная реализация тонов (т. е. различие акута и грависа) свойственна марийскому, энецкому и, по-видимому, финскому языку. В пяти других изучавшихся языках (эстонский, мокшанский и эрзянский, коми, удмуртский) тоны могут одновременно противопоставляться, по всей видимости, и по регистровым, и по контурным признакам: например, в односложных мордовских словах слегка повышающийся тон высокого регистра противостоит относительно ровному тону низкого регистра, а в удмуртском языке гласный в одной и той же морфеме несет на себе, в зависимости от позиции, то высокий ровный тон, то акут. Для обозначения «более высокого» тона мы используем надстрочный символ ¹ в регистровых и смешанных системах и знак акута ¹ в контурных системах, а для обозначения «более низкого» тона — надстрочный символ ² и знак грависа ² соответственно. Знаки ¹ и ² ставятся над соответствующим гласным, а цифровые символы выписываются после слова в том порядке, в каком обозначенные ими тоны следуют в слове друг за другом (например: энецк. *sóbdregò* «пять», но нган. *kalatu*¹²¹ «подмышка»).

Есть основания полагать, что в отдельных языках (например, коми и финском) существуют и другие фонетические корреляты тональных раз-

⁵ Фонетические характеристики тонов основываются пока что исключительно на данных слухового восприятия. Экспериментально-фонетическими материалами по уральским тональным системам мы еще не располагаем. В этой ситуации сопоставимость данных обеспечивается тем обстоятельством, что при исследовании тональных систем различных языков роль аудитора (или одного из аудиторов) играл автор статьи.

MUTATÓ A NYELVTUDOMÁNYI KÖZLEMÉNYEK
78. (1976. ÉVI) KÖTETÉHEZ*

I. TÁRGYMUTATÓ

- absentivus osztj 357—358
absztrakt reprezentáció 491
Ady E. nyelvének fonémastatisztikája
404 kk.
állatszemiótika 435
anaptyxe lp 425
archifonéma fr 328—336
auditivus l. absentivus 358
Balassi nyelvének fonémastatisztikája
404 kk.
Bárcei Géza 149
Bécsi Kódex nyelvtana 364
Bereczki G.—Vikár L.: Cheremis Folk-
songs 177
beszéd 294
beszédhangok időtartama 392
beszédkutatás 208
beszédlánc szakaszai 296
birtokos személyjel osztj 97
consecutio temporum osztj 312
diáknyelv 385
diszjunkció 244
Dolgih, B. O. 152
e—ë m 171
e > ë m 284—290
egzisztenciális előfeltevés 376
egyenes idézet 441—451
emfatikum 289, 469, 476—478
emfatikus mondat 375—376
emfázis 475
epithesis vót 246
értelmező m 460
expresszionista stílus 144—145
fogazat szerepe a hangképzésben (beszéd-
ben) 397
fonéma 328—329
fonémajelölés fgr 324
fonológia 328
fonológia axiómarendszere 274
főnévi tőtipusok osztj 104—105
funkcionális dialektusok 411
-ya/-yá- múlt idejű igelemek absentivus
funkcióban osztj 358
Gáldi L.: Contributions à l'histoire de la
versification roumaine 209
hangjelölés fgr 322 kk.
hangsúly fr 331—335
határozó m 461
határozószó m 287
Havas F.: A m, a fi és az é nyelv tipoló-
giai összehasonlítása 160
Hazai Gy.: Das Osmanisch-Türkische im
XVII. Jh 211
hiperszemantizálódás 142
Honti L.: System der paradigmatischen
Suffixmorpheme des wog. Dialektes an
der Tawda 179
Hunfalvy Pál 129
idézetjelölő 441
igeidők átképzeléses használata osztj
312
igeidő-jelek osztj 306
igeidők rendszerezése osztj 309
igekötők hangtana m 287
igenévi személyjelölő szuffixumok osztj
102
igeragok és személyjelek osztj 109
igei tőtipusok osztj 103
illeszkedés nyílásfok szerint 98, 118
innováció 138
irodalmi nyelv 410
ü fi 171
Jékel P.—Papp F.: Ady E. összes költői
műveinek fonémastatisztikája 197
Joki, Aulis J.: Uralier und Indogermanen
162
Jurcsenko-féle alapstruktúra 454
Kakuk Zs.: Recherches sur l'histoire de la
langue osmanlie des XVIe et XVIIe
siècles 211
Kecskeméti István 156
Keresztes L.: Unkarin kieli 193
kiolvasók m 492
korreláció 244
Krúdy körmondatai 146
labiális harmónia cser 420
labiális harmónia m 420
labiális illeszkedés cser 417
labio-palatoveláris msh vog 359
labio-palatoveláris msh fonéma vog 361
Lakó Gy.: Sajnovics János 167
Laziczius Gyula 223—239, 364, 401, 466

* A mutatót összeállította: TÜRÖHÁNYI ÁGOTA.

Laziczius Gy. nyelvészeti munkássága 241
 Laziczius Gy. és Ch. Bally 469
 Laziczius Gy.: Emphatikus hangjelenségek 1934—35 469
 Laziczius Gy. nyelvjárási osztályozásáról 339
 Laziczius-ügy 328
 Laziczius a Nyelvtörténeti Adattárról 365
 Litkin, V. I. 161, 417
 -m képzős verb. fin. osztj 355
 magánhangzók zürj 417
 magánhangzó-harmónia fgr 273—282, 417
 magánhangzó harmónia nyílásfok szerint 421—422
 magánhangzó oppozíció fr 430
 magánhangzórendszer 253
 magánhangzó-váltakozás osztj 312
 magánhangzó-változások a nyelvjárásokban m 342
 magánhangzó—mássalhangzó aránya 143
 Magyar Nyelvészek II. Nemzetközi kongresszusának előadásai 184
 metaforikus ábrázolás 142
 metanyelv 347
 mondat 302
 mondattagolás 371
 morféma-harmónia 417
 IV. Nemzetközi Fgr Kongresszus 164
 névmás m 286
 névszói—igei típusú mondatforma m 456
 nominális állítmány m 455, 459
 nyelv — beszéd 292
 nyelvfilozófia, kontextuális 260
 nyelvfilozófia, szituacionális 260
 nyelvi norma 414
 nyelvi rétegződés 473
 Nyelvtörténeti Adattár 365 kk.
 nyelvtudományi lexikon 265
 paenultima szabály 143
 palatoveláris harmónia 417—418
 Papp F.—Jékel P.: Ady E. összes költői műveinek fonémastatisztikája 197
 paródia 382
 Prágai Fonológiai Iskola 480
 Prágai Nyelvész-kör 409
 praedikatív viszonyítás m 462
 Sammallahti, Pekka: Material from Forest Nenets 180

Sproßvokal lp 425 kk.
 stilisztika 466
 stilisztika, funkcionális 474
 stilisztika, nyelvészeti 414
 stílusalkotó tényezők 413
 Stipa, G. J.: Mordwinisch als Forschungsobjekt 174
 strukturalizmus 466
 sumer, sumerológia 3
 sumer—magyarológia 3
 számjelek osztj 111
 számnévek permi 388
 személyjelölő szuffixumok osztj 73—85
 szemiotika 204—207
 szemiotikai konferenciák 204
 szinharmonizmus 422
 szinonimika 472
 szintaktikai eszközök 367
 szintaktikai műveletek 367
 szintaxis 367
 szófaj mint szintaktikai tényező 366
 szóképzés m 171—172
 szóképzés nagysága (egyedi) 484
 szóragozás m 171—172
 szószerkezet — kapcsolat 173
 szövegmutató tájszótár or 198
 szövegalkotói tevékenység 383
 szövegelmélet 257
 szöveglingvisztika 414
 szuffixális harmónia 417
 t képzős participum osztj 354
 t képzős verb. fin. osztj 353
 tagadó és tiltó szók m 287
 tárgy m 461
 tárgyas ragozás osztj 89
 téma — réma 371, 375
 tempókülönbségek 394—396
 topic — comment 371, 375
 tőtípusok osztj 103—105
 tulajdonnév 373
 Umlaut lp 279
 w és v fgr 254
 w és v idg 250
 végmagánhangzó m 387—390
 végmagánhangzó permi 387—390
 Verbov, G. D. Диалект лесных ненцев 180
 Vikár L.—Bereczki G.: Cheremis Folk-songs 177
 Zsilka T.: Stilisztika és statisztika 135

II. SZÓMUTATÓK

Magyar

bankó l. gólyaláb 320
 borz 122
 cséklye l. gólyaláb 314, 320
 csillag 121
 csüllog 121
 faláb l. gólyaláb 314, 319

gamó l. gólyaláb 315, 320
 garagulya l. gólyaláb 314, 319
 gólyaláb 'Stelze' 314
 hajnal 123, 124
 húgy 'Harn' 123, 124
 húgy 'Stern' 122
 katariga l. gólyaláb 316, 320
 kotorág l. gólyaláb 320

könyv 28
sajog nyj 'glänzen, strahlen' 121
vargaláb l. gölygaláb 316, 320

Uráli nyelvek

alo md E 'unter + D' 39
ata mor mdM 'férfi' 174
ava mor mdM 'nő' 174
baška (paška) mdE 'außer, ohne' 40
bokas mdE 'an/neben + A bis' 65
čifése mdE 'am Rande' 40
ezde ~ ezde mdE 'von, aus der Nähe' 41
ekšne ~ ekšse mdE 'hinter + D' 42
ežems mdE 'anstatt, anstelle von' 43
xon' a' osztj Kaz 'Morgenröte' 123
xunt osztj I 'Morgenröte' 123
xunt osztj I 'Birkenholz' 122
xus osztj Kaz, Ni, O 'Birkenholz' 122
xusl osztj Szin 'Morgenröte' 123
ikele mdE 'vor + D' 43
jänh' ta- osztj V 'tränken' 124
jänh- osztj Vj, Vt } 'trinken' 124
jeit- osztj Trj, J }
jen' ta- osztj Trj, J 'tränken' 124
jst' ta- osztj Szin 'tränken' 124
jono mdE 'an/auf der Seite' 45
jozoso mdE 'in der Nähe + G, nahe
dabei' 46
jukso mdE 'zwischen/unter + D' 46
kančt mdE 'kender' 174
kañf, kañf mdM 'kender' 174
karšo (karčo) mdE 'wider, entgegen' 47
kaksi fi 'schwende, Rodung, (junge)
Birke' 122
keče (ketse ~ kedse) mdE 'bei' 48
keles mdE 'überall in + D' 48
k' a' ndžpej kam 'Stern' 122
keška szelk 'Stern' 122
káz (-bat) cser 'Harn' 123
kydz zürj 'Birke' 122
kirda mdE '-mal' 66
kis ~ kise mdE 'für, wegen' 49
kiva zürj 'Röte am Himmel' 123
kiž votjK 'Harn' 123
kyž (pu) votj 'Birke' 122
kižuli votj K G 'Stern' 122
kodzul zürj S 'Stern' 122
koi fi 'erster Morgenschimmer' 123
koitto fi 'Morgendämmerung' 123
kojse mdE 'nach, nach der heinung + G'
66
kondamo mdE 'wie, ebenso ... wie' 66
kónš vGT 'Stern' 122
kofas mdE 'gegenüber, wider, als' 49
kos osztj Trj, Surg, Vj 'Stern' 122
kős- osztj Trj, V, Vj 'harnen' 123
kól osztj Surg 'Dachs' 122
kudž zürj V, 'Harn' 123
*kuñč(ə) ~ kónč(ə) PU 'Stern' 122
*kuñč(ə) PFU 'Birke' 122
*kuñč(e) ~ kónč(e) PFU 'Harn' 123

*kuñč(ə) ~ kónč(ə) PFU 'leuchtend, hell'
123
kuñal, (-l) osztj Vj 'Morgenröte' 123
kuñ' f' osztj V 'Morgenröte' 123
kuñš vog P 'harnen' 123
kumškaso mdE 'mitten, in der Mitte' 50
kuñze kam 'Harn' 123
kusi fi 'Harn' 123
kut osztj Trj, V 'Birkenholz' 122
kuvalt (kuwalk) mdE 'längs, lang, gemäß'
51
ladso ~ laco mdE 'wie, nach Art + G'
66
langso ~ kanško mdE 'auf, an der Ober-
fläche' 52
malaso mdE 'neben/nächts' 54
marto, maro mdE 'mit, und' 56
mejte ~ mejele mdE 'nach' 57
*mertü PFP 'ember, férfi' 174
mifde mdE 'férfi, férj' 175
mor mdM 'ember' 174
mort zürj 'ember, férfi' 174
murt votj 'ember, férfi' 174
pačk(-a) mdE 'durch' 58
pele mdE 'bei, auf der Seite' 58
peřka ~ peřt mdE 'um, um ... herum'
60
pes mdE 'bis' 60
pingste mdE 'vor + D, in Anwesen-
heit + G' 66
přaso mdE 'auf dem Gipfel/Wipfel + G'
67
potso (poco) mdE 'in + D, innerhalb' 60
qāš szelk 'sibirischer Feuermarder' 123
raštams md '(meg)növekszik, (el)szapo-
rodik' 175
šibe mdE 'um, zu' 67
tarkas mdE 'stalt, anstelle' 67
tarvas, tarvaz md 'sarló' 175
trokska mdE 'querdurch, über hin' 61
turo mdE 'ungefähr, annähernd' 61
turtov mdE 'für, zugunsten; dem/der' 62
udalo mdE 'hinter + D' 62
vaksne ~ vaksso mdE 'neben + D, an +
D' 63
velde mdE 'mittels, durch' 64
velksne ~ velksse mdE 'über + D' 64
vits ~ vits mdE 'neben/an + A, bis' 65

Altaji nyelvek

borki mong 'Dachs' 122
kalžanu tung (eigentlich: mit weißem
Steck) 122
kalžar tung 'Schaf mit weißen Streifen
über den Kopf' 122
kaškulak kirg 'kahl, mit weißer Zeichnung
auf Stirn' 122
kaškaj- kirg 'weiß sein'
manggisso mong 'Dachs' 122
manggan mong 'weißlich, weißköpfig' 122
püršš csuv 'Dachs' 122

Indogermán nyelvek

amphi-luké gör 'Dämmerung' 124

ása-h óind 'Asche, Staub' 121

aszér gör 'Stern' 121

balosé alb 'Pferd mit Blasse' 122

baldosé alb 'Pferd, Schaf mit Blasse' 122

balér, baliské alb 'Ziege mit Blasse' 122

bardhé alb 'weiß' 122

barsuk or 'Dachs' 122

barza ukr 'schwarzes Schaf mit weißer Brust' 122

barzást szb-hrv 'mit weißen und schwarzen Flecken' 122

beréza or 'Birken' 121

**b^hreh₂*- idg 'glänzen, weiß' 121

bhürjá -h óind 'Birken' 121

blaureau ófr 'Kuh mit weißgeflecktem Kopfe' 121

bléron ófr 'Bläshuhn' 122

breškis litv 'die Zeit um Tagesanbruch, die Morgendämmerung' 124

brjaz bg 'blessig' 121, 122

catalige rom 'gólyaláb' 317

catariga, catarigi rom 'gólyaláb' 315

chaduli belorusz 'gólyaláb' 317

chodule lengy 'gólyaláb' 317

chodýlnici kárp ukr 'gólyaláb' 317

essa ófn 'Esse' 121

**ghyeigt* — idg 'leuchten' 121

**h₂as*- idg 'glühen' 121

**h₂s-tér* idg 'Stern' 121

héosz gör 'Morgenröte' 124

hódulja hrt 'gólyaláb' 317

honomankó szlov 'gólyaláb' 315

hudljami kárp ukr 'gólyaláb' 317

jazvec or 'Dachs' 122

karagula kárp-ukr 'gólyaláb' 315

kujokai litv 'gólyaláb' 318

laūkas litv 'blessig' 121

**leyk* idg 'blessig leuchten, hell' 121

lukzi heth 'es tagt' 124

picioróngă mold 'gólyaláb' 317

picioroange rom 'gólyaláb' 317

šcūli, šcūci bg 'gólyaláb' 317

šestý or 'gólyaláb' 317

sidus lat 'Gestirn' 124

stella lat 'Stern' 121

štidla cseh 'gólyaláb' 318

svist lett 'anbrechen' 124

ušă-h óind 'Morgenröte' 124

zygar oszét 'mit einem weißen Fleck auf der Stirn, an den Beinen; kahl' 122

žvaigždė litv 'Stern' 121

личий, помимо высоты и характера движения тона: дополнительными признаками низкого (понижающегося) тона могут быть ненапряженность голоса (lax) и иногда незначительное увеличение длительности гласного.

В большинстве уральских языков носителем определенного тона является один, отдельно взятый гласный (не исключена, впрочем, и возможность того, что в создании специфического тонального рисунка участвуют каким-то образом и согласные, и что тоны должны рассматриваться как суперсегментные признаки целого слога). Особое положение занимает, однако, эстонский язык, где носителем тона является одна мора количества гласного и где сверхдолгий гласный может характеризоваться не двумя, а четырьмя различными тональными рисунками (говорить о четырех тонах усверхдолгих гласных можно с фонетических, но не с фонологических позиций).

Наибольшие различия между уральскими языками проявляются в том, насколько свободны выбор позиции тоноразличения в слове и сочетаемость различных тонов в одном слове. Максимальной степенью свободы характеризуются при этом регистровые, а минимальной — контурные тональные системы. Так, в венгерском языке не существует, судя по всему, вообще никаких «тонотактических» ограничений: гласный может нести на себе любой из двух тонов вне зависимости от того, в какой по счету слог он входит и какими тонами характеризуются соседние гласные. Таким образом, общее количество теоретически возможных (и, по-видимому, практически существующих) различных тональных контуров для n -сложного венгерского слова составляет 2^n . Почти такое же (хотя, возможно, и с некоторыми ограничениями) положение существует и в нганасанском языке. Диаметрально противоположным образом (хотя и неодинаково) обстоит дело в марийском и энецком языках. Марийский язык обладает, как известно, разноместным ударением, и тональные различия удалось обнаружить лишь на ударном гласном (таким образом, марийскую систему можно назвать, подобно тональным системам сербо-хорватского или литовского языка, системой музыкального ударения). В энецком языке тоны (акут или гравис) прослушиваются на любом гласном, однако определяющее значение имеет только тон на гласном первого слога. Тоны в слогах с четными номерами (втором, четвертом) противоположны тону в первом слоге, а тоны в слогах с нечетными номерами те же, что и в первом слоге; тем самым тональный контур n -сложного слова представляет собой «гармошку» из n отрезков, которая имеет один из двух видов: " " . . . или ' ' . . . Принципы тонирования многосложных финских слэв не вполне еще ясны; можно предполагать, что в этом языке или (а) один и тот же тон является суперсегментным признаком всего слова, т. е. каждого из его гласных, или (б) тоны противопоставляются только на том гласном многосложного слова, который отличается наибольшей длительностью (в частности, на первом гласном в двусложных словах структуры (C)VCCV и на втором гласном в двусложных словах структуры (C)VCV). Эстонские двуморные и удмуртские двусложные слова способны иметь 4 (2×2) различных тональных контура, что говорит о существовании по крайней мере частичной позиционно-комбинаторной свободы тональной акцентуации. Надежными данными об эстонских и удмуртских словах, состоящих из более чем двух слогов, а также о сочетаемости тонов в коми и мордовских языках мы не располагаем.

Тоны и фонетическое окружение. Постулируя существование тональных оппозиций, следует прежде всего убедиться в том, что тот или иной тон не является постоянным суперсегментным «спутником» определенного сегментного фонетического окружения (равно как и в том, что в качестве тональных не были восприняты по ошибке различия иной природы — например, интонационные).

Пожалуй, наиболее надежным свидетельством независимости тона от фонетического окружения является существование минимальных пар слов, являющихся на сегментном уровне омонимами, но противопоставленных акцентуационно. Такие пары удалось обнаружить во всех уральских языках, кроме мокша-мордовского и нганасанского (пробелы в двух последних объясняются, вероятно, лишь недостаточностью привлекавшегося материала). Различия в уровне высоты или характере движения тона между венг. *fél¹* 'половина' и *fél²* 'боится', эст. *koor¹¹* 'хор' и *koor²¹* 'кора', фин. (Сава) *küus* 'шесть' и *küus* 'ель', коми *ker¹* 'олень' и *ker²* 'вкус' или энецк. *näü* 'труха под корой' и *näü* 'слово' отчетливо — хотя и не без некоторого напряжения — прослушиваются в произношении носителей соответствующих языков и отмечаются ими самими (подробнее о «самовосприятии» тонов см. ниже). Отсутствие ярко выраженной корреляции между тонами и сегментной фонетикой показывает и анализ акцентуированного материала уральских языков: распределение различных тонов и тональных контуров по словам с разной фонетической структурой (например, содержащим разные гласные или разные типы слогов) оказывается довольно однородным.

Нельзя, однако, полностью отрицать возможность связи между фонетическим окружением и тонами. Вполне вероятно, что у некоторых групп слов (например, в заимствованиях из бестонового источника) выбор акцентуационного типа может по крайней мере отчасти определяться качеством самих гласных или соседних с ними согласных. На это указывает, в частности, анализ венгерского материала.

Кроме того, связь сегментных и суперсегментных (тональных) признаков проявляется и в том, что способ реализации тона может значительно варьироваться в зависимости от его фонетического субстрата, в особенности от качества несущего тон гласного. Этот вопрос также требует экспериментально-фонетического изучения.

Тоны, интонация и синтаксис. Собранные данные показывают, что тональные различия в уральских языках обладают независимостью и по отношению к интонационным различиям, определяемым местом слова во фразе, модальностью фразы, местом логического ударения.

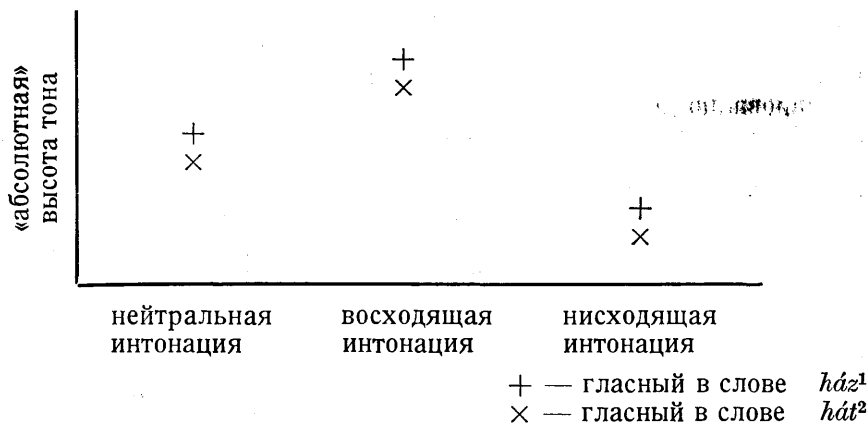
В практической работе по выявлению акцентуации отдельных слов в отдельных языках строгое отграничение тона от интонации обеспечивалось тем, что все слова произносились информантами в идентичной изолированной позиции, причем мы постоянно следили за отсутствием интонаций перечисления, переспроса или эмпазы. Постольку, поскольку тональные различия при этом сохранялись, приписывать их воздействию фразово-интонационных условий невозможно.

Попытка выяснить соотношение тона и интонации была произведена на материале венгерского языка. Система венгерской фразовой интонации предусматривает, как и в других языках, модуляцию основной частоты

гласного в определенных фразовых позициях: повышение на слове, несущем логическое ударение, понижение на последнем слоге повествовательного предложения. Однако тональные различия наблюдаются и в том случае, когда слова находятся в абсолютно идентичных синтаксических позициях:

- Ez az ár nagy* 'Это цена большая' (*ár*¹)
- Ez az ár nagy* 'Этот поток большой' (*ár*²)
- Két könyve van* 'У него две книги' (*két*¹)
- Hét könyve van* 'У него семь книг' (*hét*²)

Разумеется, тональность слова не может не зависеть от фразовой интонации. По этому поводу мы можем высказать лишь некоторые предварительные соображения. Абсолютная высота того или иного гласного явно зависит гораздо больше от характера интонации на соответствующем слоге, чем от тонального качества этого гласного. В частности, «средняя» высота гласного с низким тоном при восходящей интонации переспроса — например, *Hát?* 'Спина?' (*hát*²), — значительно выше, чем высота гласного с высоким тоном при нейтральной интонации — например, *ház*¹ 'дом'. Напротив, «средняя» высота гласного с высоким тоном при нисходящей утвердительной интонации — например, (*Igen,*) *ház* '(Да,) дом' — оказывается намного ниже, чем высота гласного с низким тоном при нейтральной интонации — например, *hát*² 'спина'. Но это не свидетельствует о нейтрализации тональных различий в пользу интонационных. При произнесении слов *ház*¹ и *hát*² с одинаковой интонацией (восходящей, нейтральной или нисходящей) гласный первого из них в любом случае звучит чуть выше, чем гласный второго. Сказанное можно условно отобразить следующей диаграммой:

Вывод о том, что зависимость тона от интонации касается лишь абсолютных параметров, но не соотношения противопоставленных тонов, сохраняет, по-видимому, свою силу и для других уральских языков.

Тоны и семантика. Теоретически вполне допустимой могла бы быть ситуация, при которой тональная акцентуация слова определялась бы его принадлежностью к определенной лексико-семантической группе (напри-

мер, к группе названий лиц или глаголов движения) или присутствием в его семантическом представлении определенного смыслового компонента (например, 'большой', 'маленький', 'хороший', 'плохой'). В качестве примера частичного семантического распределения тонов можно сослаться на русский язык, где, при отсутствии смыслоразличительных регистровых противопоставлений, слово «маленький» постоянно произносится в высоком, а слово «горе» — в низком тональном регистре.⁶ Однако ни в одном уральском языке обнаружить сколь-нибудь явной связи между значением и тонированием слов не удалось (в частности, можно указать на то, что нигде, кроме, возможно, энецкого языка, не наблюдается однородности в тонировании числительных). Это, конечно, не исключает возможности того, что дальнейшее исследование позволит выявить роль семантики в акцентуировании отдельных слов или групп слов (в особенности таких, как, например, ониматопэтическая лексика).

Слабость фонетического проявления тонов. Этот и два следующих раздела являются, в определенной степени, попыткой ответить на вопрос о том, почему тональные системы — которые, как можно предполагать, присущи по крайней мере большинству идиолектов урожденных носителей языков — не были зафиксированы ранее никем из исследователей.⁷

В первую очередь следует отметить, что тональные противопоставления в уральских языках реализуются в артикуляторном и акустическом отношениях весьма слабо. Резко выраженные разнонаправленные движения голоса, свойственные таким «классическим» тоновым языкам, как вьетнамский, китайский или (в несколько меньшей степени) шведский, для уральских языков совершенно не характерны. Различия между высоко тонируемым a^1 и низко тонируемым a^2 в венгерском языке или между акутовым \acute{a} и грависным \grave{a} в энецком языке значительно слабее, чем любые известные межфонемные различия в этих языках. Даже после длительной тренировки установить на слух высоту или характер движения тона в каком-либо изолированно произнесенном слове оказывается порой весьма сложно; лишь при тщательном сопоставлении попарно произносимых и сходных фонетически, но обладающих разной тональностью слов различия по тону становятся очевидными.

Только экспериментально-фонетические данные (которыми мы пока что не располагаем) смогут дать объективный инструмент для оценки фактической глубины фонетических различий между тонально противопоставленными гласными. Можно предполагать, что отличия между ровным высоким и ровным низким тонами (например, в венгерском языке) состоят в незначительном (на несколько %, или, в лучшем случае, на несколько десятков %) сдвиге диапазона основных частот — сдвиге, значительно менее заметном, чем при переходе от низкого мужского голоса к высокому женскому или от относительно низкой (например, утвердительной) к относительно высокой (например, восклицательной) интонации. Еще меньшими могут оказаться попарные отличия между акутом, ровным тоном и грави-

⁶ Пример принадлежит С. В. Кодзасову.

⁷ Субъективная причина этого — подход к материалу уральских языков с позиций «презюмции бестоновости» — была отмечена выше.

сом в некоторых других уральских языках: известно, что движение тона на гласном в любом случае характеризуется повышением на начальной и понижением на заключительной фазе произнесения, и лишь местонахождение пика высоты тона (который располагается то чуть дальше, то чуть ближе от середины соответствующего гласному отрезка звучания) определяет то, что на слух может быть воспринято как повышение или понижение тона.⁸

Латентность уральских тональных систем. Известно, что фонологические противопоставления, как правило, четко осознаются (хотя и не в фонологических терминах) носителями языка. Это отражается на самых различных уровнях лингвистической практики, начиная от разработок систем письменности со стремлением к отражению в них всех тех различий, которые актуальны для фонологии данного языка, и кончая многочисленными дразнилками и шутливыми прозвищами, адресуемыми друг другу носителями фонетически расходящихся диалектов одного языка. Полевой лингвистике известно немало случаев, когда исследователю не удавалось самостоятельно уловить чуждые для системы его родного языка или диалекта межфонемные противопоставления до тех пор, пока кто-либо из информантов не указывал ему на необходимость различать в записях соответствующие звуки.

Что же касается уральских тональных систем, то, судя по всем имеющимся данным, противопоставления в них неподготовленными носителями языка не осознаются или, во всяком случае, осознаются не так, как обычные фонологические противопоставления.

Практически все носители уральских языков, с которыми нам пришлось работать по тематике настоящего исследования, в ходе ведшейся по строго определенной методике беседы признавали с большей или меньшей легкостью, что в их произношении действительно имеют место различия в тонировании отдельных гласных и, осознав факт существования тональных оппозиций и способ их фонетической реализации, могли впоследствии более или менее безошибочно определять акцентуацию произносимых ими слов. При этом, однако, все без исключения информанты утверждали, что ранее они никогда не обращали внимание на подобные различия, не оценивали тональную принадлежность как один из признаков гласного и, более того,

⁸ См., например: A. PENTTILÄ, L. POSTI, Über die steigende und sog. Stossintonation im Livischen. Einige experimentale Beiträge. Finnisch-Ugrische Forschungen 27: 235—272. Приводимые в данной статье экспериментальные данные показывают, что движения тона при восходящей и прерывистой интонациях в ливском языке могут быть отражены примерно следующими графиками:

Весьма сложной и неоднородной представляется и ситуация с фонетической реализацией тонов в сербском языке, где экспериментальные данные позволяют различить четыре вида словесного ударения (долгое и краткое нисходящее, долгое и краткое восходящее) лишь на усредненном статистическом уровне, но далеко не в каждом индивидуальном случае. См. Т. М. Николаева, Некоторые наблюдения над соотношением словесных акцентов и фразовой мелодики в сербском языке (Структурно-типологические исследования в области грамматики славянских языков 155—196. М. 1973).

считали минимальные пары слов в своих языках, различающиеся только по тону (см. выше) полными омонимами. Для некоторых из них — в особенности тех, кто получил филологическую подготовку — обнаружение в собственном произношении противопоставленных тонов было большой неожиданностью.

Некоторые частные обстоятельства, выясненные у лиц, представляющих различные финно-угорские языки, также свидетельствуют о латентном характере тональных систем. Слово, протонированное неправильно (вследствие случайной речевой ошибки или в произношении недостаточно компетентного носителя языка), не воспринимается как неверно произнесенное — так, по утверждению наших информантов-венгров, им никогда не приходилось делать или выслушивать замечания типа: «Нужно говорить не *fél* [с высоким тоном], а *fél* [с низким тоном]». ⁹ В рифмованном стихосложении (которое, впрочем, является относительно новым явлением в литературе и фольклоре большинства уральских языков) вполне допустимо рифмирование слогов с одинаковыми по качеству, но различными по тону гласными.

Проблема смысловозначительной нагрузки тонов. Естественно было бы ожидать, чтобы обязательно присутствующие на любом гласном (или по крайней мере на «опорном» гласном, как в финском, марийском и энецком языках) и независимые от фонетического окружения тоны использовались как мощное смысловозначительное средство, позволяющее по крайней мере удвоить число взаимно противопоставленных фонетических последовательностей. Но это, по-видимому, не так для многих (если не для всех) уральских языков.

Слабость фонетического проявления тонов служит препятствием для сколь-нибудь широкого их использования в качестве собственно фонологического, т. е. смысловозначительного средства; особенно велика здесь роль «заглушения» словесного тона фразовой интонацией (см. выше). Показателен в этом отношении ряд экспериментов, в которых участвовали несколько венгров и в ходе которых аудитору предлагалось определить, какой из членов минимальной пары различающихся только тоном у гласного слов был произнесен диктором. Значение слова-стимула правильно определялось при этом лишь немногим более чем в 50% случаев ¹⁰ (50% — это математическое ожидание доли правильных ответов при простом угадывании). Следует, впрочем, отметить, что столь же неудовлетворительными оказались и результаты примерно аналогичных (но значительно более широких) экспериментов, которые провели на сербо-хорватском материале Т. Мэгнер и Л. Матейка. ¹¹

⁹ Возможно, впрочем, — на это указывали некоторые из наших собеседников, — что иностранный акцент в произношении даже тех лиц, которые полностью овладели сегментной фонетикой какого-либо финно-угорского языка, может быть обусловлен отчасти несоблюдением тональной акцентуации.

¹⁰ Например, в одном из таких экспериментов (диктор — Т. Каллаи, аудитор — И. Юхас) из 10 предложенных слов (5 пар) были правильно опознаны слова в 3 парах (*iz*¹ 'вкус' и *iz*² 'сустав', *hal*¹ 'рыба' и *hal*² 'умирает', *fúz*¹ 'ива' и *fúz*² 'шнурует') и ошибочно в 2 (*ár*¹ 'цена' и *ár*² 'шило', *fél*¹ 'половина' и *fél*² 'боится').

¹¹ T. MAGNER—L. МАТЕЙКА, *Word Accent in Modern Serbo-Kroatian*. The Pennsylvania State University Press 1971.

Мы не можем, разумеется, утверждать, что тональные оппозиции никогда и ни в одном из исследованных нами уральских языков не выполняют смысловозначительной функции. Бесспорно, однако, что их функциональная нагрузка очень низка по сравнению с функциональной нагрузкой других оппозиций в фонологической системе; важным свидетельством тому служит то обстоятельство, что отсутствие фиксации тонов в письменности и в орфоэпической норме до сих пор не вызывало никаких осложнений и возражений со стороны носителей рассматриваемых языков.

Тот факт, что тональные оппозиции в уральских языках существуют, но в значительной мере лишены функциональной нагрузки, находится в противоречии с известным «принципом экономии». ¹² В связи с этим следует, по-видимому, считать, что в сохранении различий между тонами ведущую роль играет традиция, состоящая в передаче языка в устной форме от поколения к поколению — традиция, подобная той, которая обеспечивает сохранение таких слабо обусловленных функционально явлений, как различия типов склонения или спряжения. Весьма вероятно, что к уральским языкам применим сделанный Т. М. Николаевой в рецензии на упоминавшееся акцентологическое исследование вывод: «Акцентуационные различия в современном сербском языке существуют, в ряде зон они регулярно воспроизводятся, но в тех случаях, когда речь идет об осознанном грамматическом различии, а не об акцентной орфоэпии, они не воспринимаются». ¹³

Явления, рассмотренные в этом и двух предшествующих разделах, можно считать связанными причинной связью: слабость фонетического проявления тонов в уральских языках препятствует осуществлению ими смысловозначительной функции, а это, в свою очередь, определяет латентность тональных систем.

Вариативность в тонировании. Известно, что во многих языках акцентуационные системы (включающие противопоставления по месту ударения или по тону) являются сферой высокой изменчивости. Это проявляется на синхронном уровне в сосуществовании (в различных идиолектах или даже в одном и том же идиолекте) дублетных форм, а диахронически — в возможности значительных расхождений между близкими языками и диалектами, обусловленных отчасти нерегулярными, спонтанными изменениями. Вполне вероятно, что в определенной степени так обстоит дело и с тональной акцентуацией слов в уральских языках. В частности, при работе с венгерским материалом информанты неоднократно указывали, что некоторые (далеко не все) слова звучат достаточно «естественно» и «правильно» при произнесении их как с высоким, так и с низким тоном, что позволяет предположить вариативность в случаях типа $\acute{o}^1 \sim \acute{o}^2$ 'древний', $húsz^1 \sim húsz^2$ 'двадцать', $hű^1 \sim hű^2$ 'верный'. В целом, однако, имеющихся материалов явно недостаточно для того, чтобы отделить случаи действительного варьирования (индивидуального или диалектного) от отдельных неточностей, допущенных при определении тональной акцентуации слов.

¹² См. А. Мартине, Принцип экономии в фонетических изменениях. М. 1960.

¹³ Т. М. Николаева, (рец. на:) Т. MAGNER — L. МАТЕЈКА, Word Accent in Modern Serbo-Kroatian. Вопросы языкознания 1974/5: 139.

Тоны в наддиалектных литературных языках. Ситуация, с которой пришлось столкнуться в ходе изучения уральских систем и которая может показаться с одной точки зрения закономерной, а с другой — парадоксальной, состоит в том, что выявление тональной акцентуации в определенном языке тем проще, чем меньше этот язык имеет признаков наддиалектной литературной нормы. Это проявляется и в том, насколько хорошо слышны тоны в речи информантов, и в том, насколько легким оказывается определение характера тонов для них самих, и в том, насколько последовательным является употребление определенного тона в определенном слове.

Крайнее свое выражение описанная выше ситуация находит в финском языке. Данные по тональной системе этого языка нам удалось получить лишь от носителей савоского (восточнофинского) диалекта, по нашей специальной просьбе употреблявших диалектное, а не литературное произношение (обычно диалектом они пользуются лишь в беседе на бытовые темы с родственниками и земляками; во всех остальных случаях употребляется литературный финский язык). Обнаружить тональные противопоставления в сколь-нибудь полном объеме в речи тех финнов, которые пользуются только литературным языком и местными диалектами не удается.¹⁴

То обстоятельство, что по крайней мере один из основных финских диалектов обладает системой тонов, тогда как литературный финский язык ее, по-видимому, утратил, может быть, вероятно, объяснено фактами истории последнего. Известно, что в XVIII веке финский язык оказался практически вытесненным из речевого общения населения финских городов, уступив свое место шведскому.¹⁵ Возвращение финского языка на положение литературного разговорного шло впоследствии практически одновременно с формированием новой общезинской литературной языковой нормы (опирающейся на западнофинские диалекты, но вобравшей в себя ряд инодиалектных по происхождению элементов) и было отчасти культивируемым искусственно. Можно предположить, что нарушенная преемственность в устной передаче финского языка среди городского населения и явилась причиной исчезновения в литературной форме тональных различий, которые не были поддержаны традицией письменной фиксации.

Что касается двух других языков, исследовавшихся нами в литературном, а не диалектном проявлении — венгерского и эстонского — то в них сохранение тонов было обусловлено непрерывной преемственностью устной формы языка. Тем не менее, для венгерского языка ряд обстоятельств — в частности, высокая вариативность в тональной акцентуации и наличие тенденции к фонетическому распределению тонов — позволяет высказать предположение, согласно которому в литературном венгерском языке система тональных оппозиций сохранена лишь в части своего прежнего объема. Частичному разрушению этой системы могли способствовать: а) формирование литературного языка с участием целого ряда диалектов, которые могли обладать не вполне идентичными (в целом или в отдельных частностях) тональными системами; б) приток значительного количества иностранных

¹⁴ Некоторые присущие литературной финской речи явления представляют собой, возможно, следы тональных противопоставлений (см. раздел «Финский язык»).

¹⁵ Основы финно-угорского языкознания. Прибалтийско-финские, саамские и мордовские языки 151. М. 1975.

слов (проникших книжным путем), а также слабо мотивированных или немотивированных вообще слов, созданных в период «обновления языка» (*nyelvújítás*), акцентуация которых была, по-видимому, свободной или обусловленной чисто фонетически. Изложенные соображения оставляют, однако, место для надежды на то, что изучение тональных систем венгерских диалектов (особенно, быть может, крайних диалектов на территории соседних с Венгрией стран) позволит получить данные о более архаичной ситуации, нежели та, которая представлена в литературном венгерском языке.

Трудности, встретившиеся при исследовании финской и венгерской систем, не возникали при работе с теми носителями уральских языков (коми, удмуртского, марийского, мордовских), для которых диалектная речь является практически единственно используемой языковой формой.

Тоны и прежнее фонетическое окружение. Как известно, выявленные В. Томсеном ливские тоны, хотя и не являются фонетически распределенными на синхронном уровне, выводимы в основном из прибалтийско-финских праформ. Прерывистый тон возникал в этом языке в тех случаях, когда: а) открытый слог с кратким гласным превращался в закрытый: *väl* 'свет' (ср. фин. *valo*); б) краткий гласный предшествовал сочетанию смычного с плавным: *käggäl* 'шея' (ср. фин. *kaula*, приб.-фин. **kakla*); в) исчезал закрывающий слог *h*: *pēgez* 'орех' (ср. фин. *pähkinä*); г) происходило стяжение гласных разных слогов в долгий гласный или в дифтонг в результате выпадения *h*: *rõ* 'деньги' (ср. фин. *raha*); д) исчезал гласный следующего слога, отделенный сочетанием смычного (или *s*) с полугласным: *läddä* 'верхушки (парт.)' (ср. фин. *latvaa*, приб.-фин. **latvada*). В остальных случаях гласный получал восходящий тон.¹⁶ Незакономерное появление или отсутствие прерывистого тона наблюдается лишь в нескольких случаях. Таким образом, этимологический анализ ливской акцентуации позволяет только подтвердить известную по другим языковым данным информацию о фонетическом облике прибалтийско-финского праязыка.

Вполне естественно, что и полученные нами данные о тональной акцентуации уральских языков мы пытались соотнести с фактами исторической фонетики этих языков и, в первую очередь, установить, не отражены ли современными тонами какие-либо исчезнувшие явления сегментного характера. Однако подобные попытки остались пока что безрезультатными. Можно, в частности, указать, что венгерские гласные с высоким и низким тоном могут: а) отражать один и тот же гласный уральского праязыка (*ház*¹ 'дом' < **kota*, *ár*² 'шило' < **ora*); б) соответствовать гласным уральских *a*-основ и *e*-основ (*hal*¹ 'рыба' < **kala*, *víz*¹ 'вода' < **wete*, *év*² 'год' < **ikä*, *kéz*² 'рука' < **käte*); в) соответствовать гласному уральского открытого и закрытого слога (*hal*¹ 'рыба' < **kala*, *szem*¹ 'глаз' < **šilmä*, *far*² 'зад' < **perä*, *had*² 'войско' < **konta*). Примерно такой же «разнобой» обнаруживается при сопоставлении праязыковых реконструкций с данными акцентологии других уральских языков. Возможно, в дальнейшем удастся выявить хотя бы какие-то зависимости в этом плане; но, по-видимому, следует полагать, что на основании одного только архаичного сег-

¹⁶ L. Posti, Grundzüge der livischen Lautgeschichte 316—328. Helsinki 1942.

ментного фонетического окружения наблюдаемые ныне акцентуационные различия нельзя объяснить.

Общность происхождения тональных систем уральских языков. Изложенные выше основные результаты акцентологического обследования уральских языков позволяют прийти к следующим выводам:

1. Тональные оппозиции имеют в уральских языках весьма широкое распространение, хотя условия развития отдельных языков (активное междialeктное взаимодействие, наддialeктный и частично искусственный характер литературного языка) могут привести к частичному разрушению тональной системы.

2. Тональные системы различных уральских языков характеризуются значительным единообразием в том плане, что центральное место всюду занимает оппозиция двух тонов, высокого и низкого; различия касаются характера носителя тона (гласный, мора), фонетической реализации тонов (регистровая или контурная) и способов комбинирования тонов в различных слогах одного слова.

3. Акцентуацию конкретных словоформ в отдельных языках в целом не удается, по-видимому, объяснить ни синхронными соотношениями (фонетическое окружение, семантика слова, синтактико-интонационная позиция), ни данными исторической фонетики этих языков.¹⁷

Нам представляется, что эти три вывода в совокупности говорят в пользу гипотезы об общем происхождении тональных систем уральских языков. Только такая гипотеза позволяет объяснить одновременно и широту распространения тональных оппозиций, и их единообразие, и, наконец, отсутствие синхронных или исторически обусловленных правил тональной акцентуации.

Доказательством такой гипотезы может явиться установление регулярных соответствий между тонами различных уральских языков. В решении этой задачи нам удалось продвинуться лишь частично. Выяснилось, что тональная акцентуация этимологически тождественных слов в коми и удмуртском языках является довольно похожей (хотя имеют место некоторые различия, в основном, по-видимому, регулярные), а акцентуация энецкого и нганасанского языков выводима из праязыковой тональной системы, которая почти тождественна нганасанской (см. разделы «Прапермский характер тональных оппозиций коми и удмуртского языка» и «Нганасанско-энецкие соответствия в области тонов»). Эти результаты касаются, однако, лишь двух пар близкородственных языков. Учитывая, что даже в этих парах соответствия тонов не являются тривиальными, можно предполагать, что углубление реконструкции с целью доведения ее до прафинно-угорского и прауральского уровней окажется достаточно сложной задачей. Судя по уже имеющимся данным, на роль ключевого языка при реконструкции может претендовать эстонский: в рефлексах уральских двусложных основ этот язык систематически различает четыре тональных контура (см. раздел «Эстонский язык»), тогда как другие языки — как правило, не больше двух.

Разумеется, гипотеза об общем происхождении тональных систем уральских языков сама по себе еще не говорит о том, как могла быть ор-

¹⁷ Формулируя этот вывод, мы не принимаем в рассмотрение ливский язык.

ганизована праязыковая система акцентуации. Естественно будет, однако, предполагать (и ориентироваться на это предположение при попытках реконструкции), что она была достаточно близка одному из наблюдаемых в современных языках типов — например, венгерской системе с бинарной оппозицией тонов в каждом из слогов или марийской системе музыкального ударения.

Тоны как «X-фактор» фонетических изменений. Пожалуй, основную сложность для сравнительно-фонетической уралистики представляют случаи неоднозначной (в частности, двойной) рефлексации, т. е. наличия более чем одного отражения в современном языке для одной и той же праязыковой фонемы при сходной фонетической дистрибуции. Это в особенности касается вокализма. Прауральская система гласных фонем реконструирована (в работах Э. Итконена и сторонников его концепции) достаточно надежно. Тем не менее, пока что не удалось выявить вполне однозначно все те закономерности, которые связывают эту прасистему с прапермской, праугорской и прасамодийской; существует много неясностей и в решении более частных вопросов (развитие вокализма конца основы в мордовских и марийском языках, соотношение венгерской и обско-угорских систем, генезис долгих гласных в селькупском и камасинском). Делались попытки разрешить эти вопросы, исходя из допущений о том, что прауральский характеризовался чередованием гласных, и разные языки-потомки сохранили разные члены ряда чередований,¹⁷ или о том, что прауральский (как, возможно, и некоторые промежуточные праязыки) не был единым и формы современных языков восходят то к одной, то к другой из сосуществовавших систем.¹⁸ Эти взгляды не получили, однако, широкого распространения и поиск собственно фонетических причин, обусловивших неоднозначность рефлексации, продолжается.

Вряд ли будет излишним оптимизмом предполагать, что изучение тональных систем современных уральских языков и их истории позволит пролить свет на некоторые сложные проблемы уральского сравнительного вокализма. Акцентуационные различия, которые, как можно предполагать, существовали в уральских языках на всем протяжении их истории, могли в определенных случаях быть причиной возникновения различных рефлексов первоначально единой фонемы. Уже сейчас имеющиеся данные по тональной акцентуации, несмотря на свою неполноту и недостаточную надежность, позволяют, как кажется автору, разрешить часть вопросов исторического вокализма пермских и самодийских языков (см. ниже разделы «Тональные оппозиции и некоторые проблемы исторического вокализма пермских языков» и «Нганасанские тоны и долготная корреляция гласных в селькупском языке»). Дальнейшие исследования позволят установить, сколь велика была роль акцентуационных факторов в фонетическом развитии уральских языков.

¹⁷ W. STEINITZ, *Geschichte des finnisch-ugrischen Vokalismus*, § 10. Stockholm 1944

¹⁸ J. GULYA, *Gab es eine finnisch-ugrische Einheit? Congressus Tertius Internationalis Fenno-Ugristarum 1: 87—92. Tallinn 1975.*

Тональные системы отдельных уральских языков

Финский язык. Мы начинаем рассмотрение систем тональных оппозиций в отдельных уральских языках с финского, следуя обычному порядку перечисления языков этой семьи, хотя имеющихся данных по финской тональной акцентологии еще недостаточно для их достаточно уверенной и однозначной интерпретации. С этой точки зрения вынесения в начало главы скорее заслуживает эстонская или венгерская система тонов.

Попытка обнаружить тональные оппозиции в литературном финском языке, осуществленная в октябре 1975 г. с участием С. А. Старостина и при активном содействии студентки филологического факультета МГУ Т. Йокинен, не принесла достаточно определенных результатов, хотя и были выявлены некоторые любопытные факты (о них несколько ниже), которые можно, по-видимому, расценивать как следы в основном стертой системы противопоставленных тонов. Значительно более эффективным оказалось обращение к диалектной финской речи, а именно, к савоскому диалекту финского языка. В беседе с Х. Питкянен из Куопио, студенткой исторического факультета МГУ, удалось установить существование в этом диалекте тональных оппозиций (характерно, что при переходе информантки с диалектной речи на литературную, при употреблении ею форм литературного языка вместо некоторых неизвестных ей или несуществующих диалектных форм, явления, интерпретируемые нами как тональные, значительно ослаблялись или исчезали вообще). Данные, полученные от Х. Питкянен, были подтверждены при непродолжительной работе с П. Маннинен из Йюэнсуу, стажеркой МГУ, также владеющей савоским диалектом (хотя и несколько другой его разновидностью, приближающейся к карельскому языку).

Тональная система савоского диалекта финского языка основывается на противопоставлении двух тонов. По-видимому, используемое здесь обозначение их как восходящего (´) и нисходящего (`) соответственно является известным огрублением, поскольку различия по характеру изменения основной частоты голоса относительно слабы и, как можно предполагать, сопровождаются регистровыми и/или фонационными различиями — гласный с тоном ` произносится при несколько более низком тональном регистре и, вероятно, характеризуется некоторым расслаблением артикуляции голосовых связок (*lax voice*).¹⁹ Судя по имеющимся данным, тональные противопоставления в полной мере реализуются лишь на одном («опорном») гласном в слове, а именно: а) на гласном второго слога в словах с фонетической структурой (C)VCV... , где первый гласный — краткий, а второй долгий или имеет так называемую «полудолготу» (не фонологическую);²⁰ б) на гласном первого слога при других фонетических структурах слова (в частности, (C)VCCV...). Примеры:²¹

¹⁹ Ср. сходную ситуацию в коми языке (см. далее).

²⁰ Значительное продление фонологически краткого гласного во втором слоге слов с данной фонетической структурой является одной из типичных особенностей савоского и некоторых других финских диалектов. См. К. WIKK, On Vowel Duration in Finnish Dialects. *Congressus Tertius Internationalis Fenno-Ugristarum* 1: 415—424. Tallinn 1975.

²¹ Формы савоского диалекта записываются здесь средствами финской графики (характерные особенности диалекта — отпадение в большинстве позиций конечного *i*, эпентеза гласного, повторяющего предыдущий гласный, в сочетаниях «+ согласный»).

<i>kalá</i> 'рыба'	<i>alá</i> 'пространство'
<i>palá</i> 'кусок'	<i>salá</i> 'тайный'
<i>tará</i> 'обычай'	<i>patá</i> 'горшок'
<i>napá</i> 'пупок'	<i>satá</i> 'сто'
<i>puná</i> 'краснота'	<i>muná</i> 'яйцо'
<i>ratás</i> 'колесо'	<i>rakás</i> 'дорогой, милый'
<i>jaláka</i> 'нога'	<i>talávi</i> 'зима'
<i>kasúkka</i> 'облачение'	<i>pakána</i> 'язычник'
<i>pesá</i> 'гнездо'	<i>perá</i> 'задняя часть'
<i>iká</i> 'возраст'	<i>isá</i> 'отец'
<i>hyvá</i> 'хороший'	<i>miká</i> 'что'
<i>kylymä</i> 'холодный'	<i>silimá</i> 'глаз'
<i>püü</i> 'дерево'	<i>küü</i> 'луна'
<i>lüü</i> 'кость'	<i>süü</i> 'рот'
<i>küus</i> 'шесть'	<i>küus</i> 'ель' (минимальная пара слов)
<i>vjö</i> 'пояс'	<i>jö</i> 'ночь'
<i>püol</i> 'половина'	<i>nüol</i> 'стрела'
<i>süol</i> 'кишка'	<i>vüol</i> 'год'
<i>vüor</i> 'гора'	<i>vüor</i> 'подкладка' (минимальная пара слов)
<i>káks</i> 'два'	<i>lämp</i> 'озерцо'
<i>vák</i> 'народ'	<i>kás</i> 'рука'
<i>més</i> 'мед'	<i>vés</i> 'вода'
<i>ním</i> 'имя'	<i>kiv</i> 'камень'
<i>vársa</i> 'жеребенок'	<i>märja</i> 'ягода'
<i>vüona</i> 'ягненок'	<i>vüota</i> 'шкура'
<i>hármä</i> 'иней'	<i>härkä</i> 'вол, бык'
<i>küntä</i> 'община'	<i>türpa</i> 'рыло, морда'

Из имеющегося материала в этот список отобраны пары сходных по фонетическом облику, но акцентуационно различных слов. Следует оговорить, что в некоторых случаях (например, для пар *vák* : *kás*, *més* : *ves*) само по себе существование различий по тону констатируется с большей надежностью, чем конкретная тональная принадлежность одного или другого слова в паре.

Акцентуация в приведенных примерах проставлена на «опорных» гласных.²² Обнаружить на других гласных в двусложных и трехсложных словах тональные различия, которые не зависели бы от тональности «опорного» гласного, не удалось. По мнению Х. Питкянен, тон (восходящий или нисходящий) всегда один и тот же на всех гласных слова, а на «опорном» гласном он лишь наиболее отчетливо реализуется (т. е. полностью проакцентуированные слова должны иметь вид *jaláká*, *talávi*, *küntá*, *türpá* и т. д.). Если это так, то тот или иной тон следовало бы признать суперсегментным признаком целого слова. Однако наши собственные аудиторские впечатления скорее говорят о том, что по крайней мере в каких-то случаях тональный контур финских слов является «ломаным». В связи с этим вопрос о

²² Как известно, ударение в финском языке считается фиксированным на первом слоге (слоги начиная с третьего могут получать дополнительное ударение). Однако полученные результаты удобно было бы интерпретировать как систему разноместного музыкального ударения, считая, что «опорный» (наиболее длительный) гласный играет роль ударного и что по своему тональному характеру ударение является двояким.

характере акцентуации «неопорных» гласных и о возможности передачи этими гласными тональных противопоставлений целесообразнее оставить открытым.

Как уже упоминалось, слабые следы системы тональных оппозиций обнаруживаются и в литературном финском языке, в произношении Т. Йокинен из Хельсинки. Едва ли не самым существенным из таких следов было несовпадение тональных контуров слов *kivi* 'камень' и *nimi* 'имя' (ср. *kiv* и *nim* в савоском диалекте). Однако в подавляющем большинстве зафиксированных акцентуационно с помощью Т. Йокинен слов тональные контуры оказались распределенными дополнительно на основе более или менее простых фонетических закономерностей (например, наблюдался восходяще-нисходящий контур в словах с фонетической структурой (C) $\check{V}CC\check{V}$ — *marja, kunta, jalka, talvi* и т. д. и ровный контур в словах с фонетической структурой (C) $\check{V}C\check{V}$ — *kala, ala, pesä, perä* и т. д.). Тем не менее, сам по себе факт неоднородности тонирования слов (ср. иную ситуацию в литературном русском языке, где ударный слог всегда характеризуется грависом), не говоря уже о наличии отклонений от чисто фонетического распределения, безусловно заслуживает внимания и может быть — с известной, разумеется, осторожностью — расценен как свидетельство первичности системы тональных оппозиций савоского типа, утраченной в специфических условиях развития финского литературного языка.

Эстонский язык. Эстонская система тональных оппозиций — в том виде, в каком она вырисовывается на основе проведенных исследований — производит впечатление наиболее интересной по своему устройству из уральских тональных систем. Такие ее черты, как тонирование по морам, возможность различения четырех тонов в одном слоге, подвижность тонального контура не имеют аналогов в изучавшемся материале других уральских языков.

Необходимо подчеркнуть, что вывод о существовании тонов в эстонском языке не является повторением или модификацией точки зрения Е. Д. Поливанова, согласно которой в эстонском имеются четыре различных мелодии голосового тона, соотнесенных с четырьмя ступенями долготы гласного.²³ Мнение Е. Д. Поливанова о существовании четырех (а не трех) долгот в основном не было поддержано эстонскими языковедами, хотя новейшие экспериментальные данные²⁴ подтверждают, по-видимому, существование отличий (хотя и факультативных) между «ультра-долгим» гласным (например, в *piima* — паритив к *piim* 'молоко') и «удвоенным долгим» («максимально-долгим») гласным (например, в *piima* — иллатив того же слова). В то же время взгляд на тональную мелодику как на коррелят длительности (и в особенности предположение о тональном по преимуществу характере различий между второй и третьей ступенями долготы гласного, Q2 и Q3)²⁵ получил достаточно широкое распространение. Так, Э. Пылдрэ писал: «... Чем дольше гласный или согласный элемент

²³ Е. Д. Поливанов, Введение в языкознание для востоковедных вузов 197—202. Л. 1928.

²⁴ М. REMMEL, The Phonetic Scope of Estonian (Preprint). Tallinn 1975.

²⁵ Количественные различия между Q2 и Q3 могут, вообще говоря, отсутствовать. См. А. ЕЕК, Observations on the Duration of Some Word Structures II. Estonian Papers in Phonetics 1975: 29.

первого слога, тем выше соответствующий тон. Различия в высоте тона соответствуют более или менее регулярно ступеням долготы. В целом тон поднимается с каждой ступенью долготы приблизительно на один-два полутона. Если первый слог в слове краткий, контур высоты тона начинается совсем низко, медленно возрастает, оставаясь в следующем слоге на том же уровне или несколько опускаясь. Если первый слог средне-долгий, тон несколько выше в начале слова и падает в конце слова больше, чем в предыдущем случае. В случае сверхдолгого звукового элемента открывающий тон всегда сравнительно высок, затем быстро поднимается, а в конце слова опускается совсем низко».²⁶

В этом описании, как и в существенно отличавшиеся от него описании Е. Д. Поливанова, фиксируются действительно имеющие место в эстонском произношении фонетические различия, не сводимые к одним только количественным оппозициям и наблюдаемые при сопоставлении таких форм, как *tuli* 'пришел' (*u* в Q1), *tulle* 'ветра (ген.)' (*ü* в Q2), *tuli* 'ветров (парт. мн. ч.)' (*ü* в Q3). Мы, однако, не убеждены, что обозначение этих различий как тональных является терминологически правильным: соотношение эстонских *u*, *ü* и *ü* мало напоминает соотношение разнотонируемых гласных в других языках. Более точным предстает основанное на экспериментально-фонетических данных определение различия между Q2 и Q3 как различия по напряженности. Эту точку зрения высказывает, в частности, А. Ээк. По его мнению, «напряженность или специальный импульс артикуляторного усилия. . . характеризует особенно интенсивную артикуляцию звука (звуков) в ударном слоге (вероятно, наибольшую мускульную напряженность; наибольшее давление артикуляторного органа во время смычки у согласных; нарушение присущей нормальной коартикуляции связности). К числу возможных акустических коррелятов относятся особенности спектральных изменений при переходах и временное соотношение между пиком основной частоты (у гласных) и начальной фазой звуков».²⁷ По мнению А. Ээка, гласному в Q2 присущ

набор признаков $\left[\begin{array}{l} + \text{ ударный} \\ + \text{ долгий} \\ - \text{ напряженный} \end{array} \right]$, а гласному в Q3 — набор

признаков $\left[\begin{array}{l} + \text{ ударный} \\ + \text{ (сверх)долгий} \\ + \text{ напряженный} \end{array} \right]$ ²⁸. Таким образом, тональный фактор

почти полностью элиминируется из описания; судя по всему, А. Ээк считает связанными с напряженностью те самые фонетические эффекты (временное соотношение пика основной частоты и начальной фазы), которые Е. Д. Поливанов и Э. Пылдрэ характеризовали как собственно просодические.

Тем не менее, если даже признать различия между ступенями долготы гласных в эстонском языке по преимуществу сегментными, а не суперсег-

²⁶ E. PÖLDRE: Eesti Keel 1937: 137 ff.; цит. по: V. TAULI, The Origin of the Quantitative System in Estonian. Journal de la Société Finno-Ougrienne 57/6: 3.

²⁷ А. ЭЕК, Op. cit. 28.

²⁸ Ibid. 29.

ментными, проблема тональных оппозиций в этом языке не только не снимается, а, наоборот, приобретает значимость в значительно более широком контексте. М. Реммель в уже упоминавшемся исследовании высказывает — со ссылкой на Х. Раянди — предположение о том, что «различная просодическая инструментировка (в нашей терминологии — различное тональное качество — Е. Х.) может быть присуща не только грамматическим категориям, но также и корням/основам».²⁹ Акцентологические явления именно такого характера и рассматриваются ниже.

В результате ряда непродолжительных бесед с носителями эстонского языка в октябре — ноябре 1975 г. удалось установить наличие ряда «неодинаковостей» в тонировании сходных по фонетическому составу эстонских слов (на этом и многих последующих этапах работы по изучению тональной системы эстонского языка в ней участвовала студентка Отделения структурной и прикладной лингвистики филологического факультета МГУ А. Ю. Айхенвальд). Однако сделать окончательный вывод о присутствии в эстонском языке системы тональных оппозиций позволили лишь сведения, полученные от Янины Рейновны Котаевой (Каремая), уроженки Таллина, студентки филологического факультета МГУ, обладающей одновременно качествами хорошего диктора и внимательного аудитора. Эти сведения были в целом подтверждены при работе с Ириной Мигдаль из Таллина, студенткой факультета журналистики МГУ.

При рассмотрении эстонской тональной системы целесообразно разграничить «фонетический» (т. е. относящийся к непосредственной фонетической реализации тонов) и «фонологический» (т. е. относящийся к более абстрактным структурам) уровни, и при этом на фонетическом уровне раздельно проанализировать акцентуацию слов с различными вокалическими структурами.

1) Слова с вокалической структурой $\check{V}_1\check{V}_2$ могут отличаться друг от друга, во-первых, регистровой принадлежностью тона на первом гласном (высокий, $\overset{В}$, или низкий, $\overset{Н}$), во-вторых, контурной принадлежностью тона на втором гласном (относительно ровный, $\overset{—}$, или нисходящий, $\overset{'}{}$), например: $\overset{Н}{p}\overset{В}{\check{a}}\overset{Н}{r}\overset{В}{\check{a}}$ 'корма', $\overset{Н}{t}\overset{В}{\check{a}}\overset{Н}{l}\overset{В}{\check{a}}$ 'зима'; $\overset{Н}{p}\overset{В}{\check{a}}\overset{Н}{l}\overset{В}{j}\overset{Н}{\check{u}}$ 'много', $\overset{Н}{v}\overset{В}{\check{e}}\overset{Н}{s}\overset{В}{\check{e}}$ 'вода'; $\overset{Н}{i}\overset{В}{\check{s}}\overset{Н}{\check{a}}$ 'отец', $\overset{Н}{k}\overset{В}{\check{o}}\overset{Н}{l}\overset{В}{\check{m}}\overset{Н}{\check{e}}$ 'трех (ген.)'; $\overset{Н}{s}\overset{В}{\check{o}}\overset{Н}{d}\overset{В}{\check{a}}$ 'война', $\overset{Н}{t}\overset{В}{\check{u}}\overset{Н}{v}\overset{В}{\check{i}}$ 'ствол'. Характер тонального контура далеко не всегда удается четко уловить, когда слово произносится изолированно или окаймлено словами с непохожим фонетическим составом (в этом проявляется сильная зависимость способа фонетической реализации тонов от сегментного окружения). Однако тональные различия воспринимаются достаточно четко при парном сопоставлении таких, например, слов, как $\overset{Н}{k}\overset{В}{\check{i}}\overset{Н}{v}\overset{В}{\check{i}}$ 'камень' и $\overset{Н}{n}\overset{В}{\check{i}}\overset{Н}{m}\overset{В}{\check{i}}$ 'имя', $\overset{Н}{a}\overset{В}{\check{l}}\overset{Н}{\check{a}}$ 'область, сфера' и $\overset{Н}{k}\overset{В}{\check{a}}\overset{Н}{l}\overset{В}{\check{a}}$ 'рыба', $\overset{Н}{s}\overset{В}{\check{a}}\overset{Н}{d}\overset{В}{\check{a}}$ 'сто' и $\overset{Н}{s}\overset{В}{\check{o}}\overset{Н}{d}\overset{В}{\check{a}}$ 'война', а также минимальной пары слов $\overset{Н}{i}\overset{В}{\check{g}}\overset{Н}{\check{a}}$ 'возраст': $\overset{Н}{i}\overset{В}{\check{g}}\overset{Н}{\check{a}}$ 'каждый'.

2) Краткий гласный в односложных словах способен нести на себе один из двух противопоставленных тонов: ровный (или, возможно, несколько повышающийся) тон высокого регистра и ровный (или, возможно, несколько понижающийся) тон низкого регистра, например: $\overset{Н}{k}\overset{В}{\check{a}}\overset{Н}{k}\overset{В}{\check{s}}$ 'два', $\overset{Н}{k}\overset{В}{\check{a}}\overset{Н}{s}\overset{В}{\check{v}}$

²⁹ М. РЕММЕЛ, Op. cit. 23.

'рост', $\begin{matrix} \text{В} \\ \text{Н} \end{matrix}$ koll 'привидение', $\begin{matrix} \text{В} \\ \text{Н} \end{matrix}$ kops 'легкое', $\begin{matrix} \text{В} \\ \text{Н} \end{matrix}$ lind 'птица', $\begin{matrix} \text{В} \\ \text{Н} \end{matrix}$ pilv 'облако', $\begin{matrix} \text{В} \\ \text{Н} \end{matrix}$ supp 'суп', но $\begin{matrix} \text{В} \\ \text{Н} \end{matrix}$ end 'себя', $\begin{matrix} \text{В} \\ \text{Н} \end{matrix}$ jalg 'нога', $\begin{matrix} \text{В} \\ \text{Н} \end{matrix}$ kolm 'три', $\begin{matrix} \text{В} \\ \text{Н} \end{matrix}$ maks 'плата', $\begin{matrix} \text{В} \\ \text{Н} \end{matrix}$ orb 'сирота', $\begin{matrix} \text{В} \\ \text{Н} \end{matrix}$ sarv 'рог', $\begin{matrix} \text{В} \\ \text{Н} \end{matrix}$ utt 'ягненок'. В произношении Я. Р. Котаевой слова $\begin{matrix} \text{В} \\ \text{Н} \end{matrix}$ maks 'печень' и $\begin{matrix} \text{В} \\ \text{Н} \end{matrix}$ maks 'плата' образуют минимальную пару по тону, однако в произношении И. Мигдаль различий между ними обнаружить не удалось. Примечательной особенностью односложных слов с кратким гласных является то, что при образовании от них двусложных падежных слов с рассматривавшейся в предыдущем подпункте вокалической структурой (например, генитива или партитива) тон корневого гласного сохраняется, а тон основообразующего гласного оказывается независимым от него: $\begin{matrix} \text{В} \\ \text{Н} \end{matrix}$ talv 'зима', парт. $\begin{matrix} \text{В} \\ \text{Н} \end{matrix}$ talvë; $\begin{matrix} \text{В} \\ \text{Н} \end{matrix}$ utt 'ягненок', парт. $\begin{matrix} \text{В} \\ \text{Н} \end{matrix}$ uttë, ген. $\begin{matrix} \text{В} \\ \text{Н} \end{matrix}$ utë; $\begin{matrix} \text{В} \\ \text{Н} \end{matrix}$ pask 'кал', парт. $\begin{matrix} \text{В} \\ \text{Н} \end{matrix}$ paskà.

3) Сверхдолгий гласный или дифтонг в односложных словах способен нести на себе четыре различных тона: высокий непрерывный (ВНТ), высокий прерывистый (ВПТ), низкий непрерывный (ННТ) и низкий прерывистый (НПТ). Непрерывные тоны отличаются от прерывистых tonальной однородностью начальной и конечной фазы артикуляции гласного, обеих его мор.³⁰ В прерывистых тонах примерно в середине артикуляции сверхдолгого гласного или на стыке компонентов дифтонга наблюдается чуть заметный «перебой» тона, и вторая мора произносится с несколько более низким тоном, чем первая. Примеры: $\begin{matrix} \text{ВНТ} \\ \text{ННТ} \end{matrix}$ hiir 'мышь', $\begin{matrix} \text{ВНТ} \\ \text{ННТ} \end{matrix}$ keel 'язык', $\begin{matrix} \text{ВНТ} \\ \text{ННТ} \end{matrix}$ pool 'половина', $\begin{matrix} \text{ВНТ} \\ \text{ННТ} \end{matrix}$ õõs 'дупло'; $\begin{matrix} \text{ВПТ} \\ \text{НПТ} \end{matrix}$ mees 'мужчина', $\begin{matrix} \text{ВПТ} \\ \text{НПТ} \end{matrix}$ poeg 'сын', $\begin{matrix} \text{ВПТ} \\ \text{НПТ} \end{matrix}$ siil 'еж', $\begin{matrix} \text{ВПТ} \\ \text{НПТ} \end{matrix}$ soon 'жила'; $\begin{matrix} \text{ННТ} \\ \text{НПТ} \end{matrix}$ hea 'хороший', $\begin{matrix} \text{ННТ} \\ \text{НПТ} \end{matrix}$ hääл 'звук', $\begin{matrix} \text{ННТ} \\ \text{НПТ} \end{matrix}$ kuu 'месяц', $\begin{matrix} \text{ННТ} \\ \text{НПТ} \end{matrix}$ sool 'соль'; $\begin{matrix} \text{ННТ} \\ \text{НПТ} \end{matrix}$ ees 'перед', $\begin{matrix} \text{ННТ} \\ \text{НПТ} \end{matrix}$ kuusk 'ель', $\begin{matrix} \text{ННТ} \\ \text{НПТ} \end{matrix}$ pea 'голова', $\begin{matrix} \text{ННТ} \\ \text{НПТ} \end{matrix}$ õõ 'ночь'. Удалось зафиксировать несколько минимальных пар слов с различной tonальной акцентуацией — $\begin{matrix} \text{ВПТ} \\ \text{ННТ} \end{matrix}$ kuus 'шесть': $\begin{matrix} \text{ННТ} \\ \text{НПТ} \end{matrix}$ kuus 'в месяце', $\begin{matrix} \text{ВНТ} \\ \text{ННТ} \end{matrix}$ aas (или $\begin{matrix} \text{ВПТ} \\ \text{ННТ} \end{matrix}$?) 'петля': $\begin{matrix} \text{ННТ} \\ \text{НПТ} \end{matrix}$ aas 'луг', $\begin{matrix} \text{ВНТ} \\ \text{ННТ} \end{matrix}$ sool 'кишка': $\begin{matrix} \text{ННТ} \\ \text{НПТ} \end{matrix}$ sool 'соль' и даже троичную оппозицию $\begin{matrix} \text{ВНТ} \\ \text{ВПТ} \\ \text{ННТ} \end{matrix}$ koor 'хор': $\begin{matrix} \text{ВПТ} \\ \text{ННТ} \end{matrix}$ koor 'сливки': $\begin{matrix} \text{ННТ} \\ \text{НПТ} \end{matrix}$ koor 'кора'. Следует заметить, что по своему «абсолютному» tonальному качеству вторая мора у гласного с $\begin{matrix} \text{ВПТ} \\ \text{ННТ} \end{matrix}$ и вторая мора у гласного с $\begin{matrix} \text{ННТ} \\ \text{НПТ} \end{matrix}$ примерно одинаковы.

4) Насколько позволяет судить имеющийся материал, в словах с вокалической структурой $\begin{matrix} \text{В} \\ \text{Н} \end{matrix}$ V₁V₂ или $\begin{matrix} \text{В} \\ \text{Н} \end{matrix}$ V₁V₂ гласный или дифтонг первого слога не обладает такими потенциями тоноразличения, как сверхдолгий гласный или дифтонг односложного слова. Акцентуационные возможности этих слов те же, что и в словах со структурой $\begin{matrix} \text{В} \\ \text{Н} \end{matrix}$ V₁V₂ (см. выше), например: $\begin{matrix} \text{В} \\ \text{Н} \end{matrix}$ painë 'женщина', $\begin{matrix} \text{В} \\ \text{Н} \end{matrix}$ voodi 'кровать', $\begin{matrix} \text{В} \\ \text{Н} \end{matrix}$ teinë 'другой', $\begin{matrix} \text{В} \\ \text{Н} \end{matrix}$ juuksed 'волосы'. Вполне допустимо предполагать, что причиной этому является необходимость различать в данной позиции (с помощью комплекса сегментных и суперсегментных средств, объединяемых в признак напряженности) Q2 и Q3, тогда как в односложных словах Q2 не встречается. Рассматриваемую вокалическую структуру часто имеют словоизменительные формы односложных слов с долгим гласным. Примечательнейшей особенностью их акцентуации является «tonальное растяжение», состоящее в том, что высота

³⁰ Тот факт, что эстонские сверхдолгие (имеющие третью ступень долготы) гласные состоят из двух, а не из трех мор, является общепризнанным. «В Q1 первому гласному соответствует одна мора, в Q2 и Q3 — две моры» (М. Н. Реммель, Моделирование системы фонем эстонского языка 16. АҚД, Таллин 1975).

тона корневого гласного остается при образовании двусложных парадигматических форм неизменной, тогда как «непрерывность» и «прерывистость» тона корневого гласного преобразуются соответственно в ровный и нисходящий тон у основообразующего гласного или у гласного окончания, например:

	'хор'	'сливки'	'кора'	'ночь'
Nom.	<i>koor</i> ^{ВНТ} В	<i>koor</i> ^{ВПТ} В	<i>koor</i> ^{ННТ} Н	<i>õõ</i> ^{НПТ}
Gen.	<i>koori</i> (õ) В	<i>koorè</i> (õ) ВПТ	<i>koorē</i> (õ) ННТ	
Part.	<i>koori</i> (õ)	<i>koort</i>	<i>koort</i>	
All.				Н <i>õõlè</i>

(Некоторые другие, относительно редкие в эстонском языке вокалические структуры двусложных слов, а также многосложные слова пока не удалось исследовать в плане тональной акцентуации).

Таким образом, способы тонирования оказываются существенно зависимыми от характера вокалической структуры слов. Тем не менее, достаточно четко прослеживается и то общее, что объединяет все четыре рассмотренных выше типа. В частности, тонирование двусложных слов и односложных слов со сверхдолгим гласным или дифтонгом, несмотря на весьма существенные различия в фонетической реализации, оказывается принципиально идентичным, если считать, что в односложных словах носителем тона является не целый гласный, а одна мора его количества, и что каждый из четырех выявленных в словах такого типа тонов является по своей природе сложным, двойным. При этом знак равенства следует, по видимому, установить между тональным контуром $\overset{В}{V}_1\overset{В}{V}_2$ и двойным тоном ^{ВНТ}, между $\overset{В}{V}_1\overset{В}{V}_2$ и ^{ВПТ}, $\overset{Н}{V}_1\overset{Н}{V}_2$ и ^{ННТ}, $\overset{Н}{V}_1\overset{Н}{V}_2$ и ^{НПТ}. Тон у односложных слов с кратким гласным соответствует одной лишь первой части тонального контура двусложных слов (однако при приобретении соответствующей основой двусложности раскрывается ее потенция к передаче все тех же четырех тональных контуров). У двусложных слов с первым долгим гласным или дифтонгом наличие второго слога «освобождает» первый слог от двойных тонов.³¹

³¹ Уже после того, как была построена «фонологическая» модель эстонской тональной акцентуации, нам удалось выявить значительный параллелизм между функционированием долгих гласных и дифтонгов в тональных контурах, с одной стороны, и в некоторых ритмических формах эстонской народной поэзии, с другой. В последних долгий гласный или дифтонг может заполнять собой два слога одной или двух стоп (Eesti rahvaluule ülevaade 122. Tallinn 1958) — ср. двойной по своей природе тон на долгих гласных и дифтонгах. Очень часто разбивке на моры подвергаются долгие гласные и дифтонги только в односложных словах, тогда как в двусложных такой разбивки не происходит:

... *va|o | lap|se | voo|di | pää|le*
so|ost | leh|ma | len|na|ta|ja.

(там же, lk. 269) — ср. отсутствие двойных тонов на долгом гласном и дифтонге двусложных слов.

В нефольклорной эстонской поэзии (и даже в «Калевипоэге» Ф. Крейцвальда) счет на моры не практикуется; гласные любой ступени долготы и дифтонги образуют, как правило, лишь один слог.

На основе предложенной интерпретации можно упростить использованные выше обозначения эстонских тонов, применив символы ¹ (для высокого тона, высокой первой части двойного тона, а также для ровного тона на втором слоге и «непрерывной» второй части двойного тона) и ² (для низкого тона, низкой первой части двойного тона, а также для нисходящего тона на втором слоге и «прерывистой» второй части двойного тона). При упрощенной системе записи приводившиеся выше примеры приобретут вид: *pära*¹¹, *palju*¹², *isa*²¹, *sõda*²², *kaks*¹, *end*², *hiir*¹¹, *mees*¹², *hea*²¹, *ees*²² и т. д.

Ниже приводится небольшой список тонально проакцентированных эстонских слов. При составлении его использованы как данные непосредственного опроса носителей эстонского языка (Я. Котаевой и И. Мигдаль), так и данные аудиторского анализа магнитофонных записей (отдельные эстонские слова, произносимые теми же информантами), осуществленного автором при содействии А. Ю. Айхенвальд. Разумеется, гарантировать полную достоверность фиксации тонов пока что нельзя (особо сомнительные случаи помечены знаком вопроса).

<i>ala</i> ¹¹ 'область, сфера'	(?) <i>aur</i> ¹² 'пар'
<i>hagu</i> ¹¹ 'хворост'	<i>iga</i> ¹² 'возраст'
<i>hiir</i> ¹¹ 'мышь'	<i>kala</i> ¹² 'рыба'
<i>keel</i> ¹¹ 'язык'	(?) <i>kogus</i> ¹² 'количество'
<i>kivi</i> ¹¹ 'камень'	(?) <i>koit</i> ¹² 'заря'
<i>koor</i> ¹¹ 'хор'	<i>koor</i> ¹² 'сливки'
<i>kubu</i> ¹¹ 'вязанка, пук'	<i>kuus</i> ¹² 'шесть'
(?) <i>lagi</i> ¹¹ 'потолок'	<i>lumi</i> ¹² 'снег'
<i>naine</i> ¹¹ 'женщина'	(?) <i>maa</i> ¹² 'земля'
<i>neli</i> ¹¹ 'четыре'	<i>mees</i> ¹² 'мужчина'
(?) <i>parem</i> ¹¹ 'лучший'	<i>mesi</i> ¹² 'мед'
<i>peni</i> ¹¹ 'собака'	<i>nimi</i> ¹² 'имя'
<i>pool</i> ¹¹ 'половина'	<i>pala</i> ¹² 'кусоч'
<i>pära</i> ¹¹ 'корма'	<i>palju</i> ¹² 'много'
<i>sada</i> ¹¹ 'сто'	(?) <i>pesa</i> ¹² 'гнездо'
<i>sigu</i> ¹¹ 'свинья'	<i>poeg</i> ¹² 'сын'
<i>sool</i> ¹¹ 'кишка'	<i>rokhem</i> ¹² 'больше'
<i>tali</i> ¹¹ 'зима'	<i>seitse</i> ¹² 'семь'
<i>veri</i> ¹¹ 'кровь'	<i>siil</i> ¹² 'еж'
<i>õõs</i> ¹¹ 'дупло'	<i>soon</i> ¹² 'жила'
<i>enam</i> ²¹ 'больше'	<i>tühi</i> ¹² 'пустой'
<i>hea</i> ²¹ 'хороший'	<i>valge</i> ¹² 'белый'
<i>hää</i> ²¹ 'звук'	<i>vesi</i> ¹² 'вода'
<i>iga</i> ²¹ 'каждый'	<i>vägi</i> ¹² 'сила, войско'
<i>isa</i> ²¹ 'отец'	<i>aas</i> ²² 'луг'
(?) <i>koda</i> ²¹ 'палата'	<i>ees</i> ²² 'перед'
<i>koor</i> ²¹ 'кора'	<i>juuksed</i> ²² 'волосы'
<i>kuu</i> ²¹ 'месяц'	(?) <i>jää</i> ²² 'лед'
<i>küla</i> ²¹ 'деревня'	(?) <i>kallis</i> ²² 'дорогой'
(?) <i>luu</i> ²¹ 'кость'	<i>kuusk</i> ²² 'ель'
<i>taja</i> ²¹ 'дом'	<i>lõug</i> ²² 'подбородок'
(?) <i>meie</i> ²¹ 'мы'	<i>pea</i> ²² 'голова'
<i>naba</i> ²¹ 'пупок'	<i>sõda</i> ²² 'война'

<i>oka</i> ²¹ 'речка'	<i>tüma</i> ²² 'вязкий'
<i>osa</i> ²¹ 'часть'	<i>tüvi</i> ²² 'ствол'
(?) <i>ora</i> ²¹ 'шило'	<i>õö</i> ²² 'ночь'
(?) <i>oras</i> ²¹ 'всходы'	
<i>pisar</i> ²¹ 'слеза'	
<i>purask</i> ²¹ 'долото'	
(?) <i>põrsas</i> ²¹ 'поросенок'	
<i>sool</i> ²¹ 'соль'	
<i>süda</i> ²¹ 'сердце'	
<i>teine</i> ²¹ 'другой'	
(?) <i>täis</i> ²¹ 'полный'	
<i>uba</i> ²¹ 'боб'	
	<i>end</i> ² 'себя'
<i>järv</i> ¹ 'озеро'	<i>jalg</i> ² 'нога'
<i>kaks</i> ¹ 'два'	<i>kolm</i> ² 'три'
<i>kask</i> ¹ 'береза'	<i>kus</i> ² 'где'
<i>kasv</i> ¹ 'рост'	<i>maks</i> ² 'плата'
<i>koll</i> ¹ 'привидение'	<i>mürk</i> ² 'яд'
- <i>kond</i> ¹ : <i>maakond</i> 'уезд'	<i>orb</i> ² 'сирота'
<i>kops</i> ¹ 'легкое'	<i>pihl</i> ² 'рябина'
<i>lind</i> ¹ 'птица'	<i>pott</i> ² 'горшок'
<i>pilv</i> ¹ 'облако'	<i>sarv</i> ² 'рог'
<i>pohl</i> ¹ 'брусника'	<i>silm</i> ² 'глаз'
<i>selts</i> ¹ 'общество'	<i>sõrm</i> ² 'палец'
<i>supp</i> ¹ 'суп'	<i>utt</i> ² 'ягненок'
<i>solm</i> ¹ 'узел'	<i>või</i> ² 'масло'
<i>talv</i> ¹ 'зима'	<i>õlg</i> ² 'плечо'
<i>uks</i> ¹ 'дверь'	
<i>väi</i> ¹ 'зять'	
<i>äi</i> ¹ 'свекор, тещ'	

Мокша-мордовский и эрзя-мордовский языки. Наличие тональных оппозиций в мокша-мордовском языке было выявлено в ноябре 1975 г. в результате ряда бесед с Николаем Степановичем Алямкиным, аспирантом финно-угорского сектора Института языкознания (Москва).³² Благодаря одновременному участию в работе Николая Сергеевича Шаляева, аспиранта Института этнографии, носители козловского говора эрзя-мордовского языка, удалось установить значительное сходство (если не полную идентичность) мокша- и эрзя-мордовских тональных систем.

В весьма узких рамках рассматривавшегося материала (около пятидесяти слов, только односложных) зафиксированы два противопоставленных тональных типа: восходящий тон¹ и низкий (скорее всего, ровный) тон². В точности фонетической интерпретации тонов мы не убеждены; однако само их существование и наличие достаточно четких межтоновых различий подтверждается тем, что носители языка без особых затруднений

³² Говор с. Сарга Старошеговского р-на Мордовской АССР, который представляет Н. С. Алямкин, имеет ряд отличий от литературного мокша-мордовского языка и характеризуется, в частности, переходами *ä* > *e* и *e* > *i*: *ked'* 'рука' (лит. *кядь*), *kid'* 'кожа' (лит. *кедь*).

определяют тональную акцентуацию в своем произношении тех или иных слов.

В эрзя-мордовском материале обнаружена одна минимальная пара слов, различающихся только тоном на гласном: *pel*¹ 'облако' и *pel*² 'половина' (в мокша-мордовском 'облако' — *kowol*). В ряде случаев наблюдается различное тонирование сходных по фонемному составу слов: *ow*¹ 'зять' — *low*² 'снег', *wid*¹ 'вода' — *mid*² 'мед', *waj*¹ 'масло' — *waz*² 'теленок', *san*¹ 'жила' — *son*² 'он' (примеры из мокша-мордовского языка).

Изучавшиеся односложные корни составляют лишь небольшую часть лексического фонда мордовского языка; разумеется, большой интерес представляет выяснение принципов и фиксация образцов акцентуации двусложных и многосложных слов. Провести такого рода исследование пока не удалось; можно отметить, что в речи Н. С. Алямкина тональные различия в неодносложных словах если и существуют, то выражены очень слабо (значительно слабее, чем в односложных).

Ниже приводится список мордовских слов, акцентуацию которых к настоящему времени удалось зафиксировать. Лишь дальнейшее изучение вопроса позволит определить, насколько точны и надежны эти предварительные записи. В списке эрзя-мордовские формы помечены Э., мокша-мордовские формы специально не помечаются.

а) Слова с а

<i>al</i> ¹ 'низ'	<i>sal</i> ² , Э. <i>sal</i> ² 'соль'
<i>al</i> ¹ 'яйцо'	<i>vaz</i> ² , Э. <i>vaz</i> ² 'теленок'
<i>kal</i> ¹ , Э. <i>kal</i> ¹ 'рыба'	
<i>pal</i> ¹ 'мясо'	
<i>san</i> ¹ , Э. <i>san</i> ¹ 'жила'	
<i>waj</i> ¹ (Э. <i>oj</i> ¹) 'масло'	

б) Слова с о

<i>joŋks</i> ¹ 'лук'	<i>kow</i> ² , Э. <i>kow</i> ² 'луна'
Э. <i>kom</i> ² 'двадцать'	<i>koz</i> ² , Э. <i>koz</i> ² 'кашель'
<i>od</i> ¹ , Э. <i>od</i> ¹ 'новый'	<i>low</i> ² 'снег'
Э. <i>oj</i> ¹ 'масло'	<i>mon</i> ² , Э. <i>mon</i> ² 'я'
<i>on</i> ¹ 'сон'	<i>son</i> ² , Э. <i>son</i> ² 'он'
<i>ow</i> ¹ 'зять'	<i>ton</i> ² , Э. <i>ton</i> ² 'ты'
<i>sod</i> ¹ , Э. <i>sod</i> ¹ 'сажа'	
Э. <i>šoks</i> ¹ 'осень'	

в) Слова с и

<i>purc</i> ¹ 'свинья'	<i>kud</i> ² 'дом'
<i>sur</i> ¹ 'палец'	<i>kuj</i> ² 'змея'
<i>uj</i> ¹ 'мозг'	<i>kunf</i> ² 'навзничь'
<i>ur</i> ¹ 'шило'	

г) Слова с е

<i>lem</i> ¹ 'суп'	<i>ej</i> ² 'лед'
Э. <i>pel</i> ¹ 'облако'	<i>ked</i> ² 'рука'
<i>pel</i> ¹ 'стойка забора'	Э. <i>pel</i> ² 'половина'
<i>pre</i> ¹ 'голова'	

д) Слова с *i*

<i>kid</i> ¹ 'кожа'	<i>kir</i> ² 'луб'	<i>si</i> ² 'гной'
<i>lim</i> ¹ 'имя'	<i>kiw</i> ² 'камень'	<i>ši</i> ² 'вошь'
<i>pij</i> ¹ 'зуб'	<i>mid</i> ² 'мед'	<i>šid</i> ² 'мост'
<i>wid</i> ¹ 'вода'	<i>miñ</i> ² 'мы'	<i>tiñ</i> ² 'вы'
<i>wij</i> ¹ 'сила'	<i>miš</i> ² 'пчела'	<i>wi</i> ² 'ночь'
	<i>pi</i> ² 'конец'	<i>wi²</i> 'кровь'

Марийский язык. Исследование марийской акцентуации является одной из традиционных областей финно-угорского языкознания, что обусловлено наличием в этом языке отчетливо выраженной системы разноместного ударения.³³ Тем не менее, другой аспект марийской акцентологии — система тональных оппозиций — не привлекал к себе, насколько нам известно, внимание исследователей.

Первоначальные сведения о существовании тонов в марийском языке были получены в ноябре 1975 г. при работе с Зоей Константиновой Ивановой, носительницей лугового наречия марийского языка, аспиранткой кафедры финно-угорских языков Тартуского университета. Дальнейшее изучение тональной акцентуации велось без непосредственного участия информантов и основывалось на анализе магнитофонной записи ряда марийских слов, произносимых в изолированном положении (в качестве ответа на русское слово-стимул) одним из носителей лугового наречия марийского языка, уроженцем дер. Купсола (Марийская АССР).

Два выявленных в марийском языке взаимно противопоставленных тона следует, по-видимому, определить как акут (´) и гравис (˘). Гласные, несущие на себе гравис, звучат в мелодическом отношении примерно так же, как ударные гласные в литературном русском языке: *neł* 'черты', *vič* 'пять', *küt* 'шесть', *wür* 'кровь', *šinčá* 'глаз'. Акутированный гласный может быть воспринят носителем русского языка как имеющий легкий оттенок вопросительной интонации: *ik* 'один', *kám* 'три', *müks* 'пчела', *kéčá* 'день', 'солнце', *marí* 'мариец'. Собственно вопросительная интонация в марийском языке отличается значительно более резким повышением тона. Возможно, различия между тонами по характеру движения голоса сопровождаются и фонационными различиями: З. К. Иванова определяет звучание гласного с акутом как «мелодичное», а гласного с грависом — как «тихое, приглушенное».

Различия между двумя тонами проступают более или менее отчетливо как в односложных словах, так и в ударном слоге дву- и трехсложных слов (вне зависимости от того, какой по счету слог несет на себе ударение). Что же касается безударных слогов, то обнаружить в них самостоятельное тонирование не удалось. Это позволяет предположить, что в марийском языке представлена система музыкального ударения — система, в которой тональные оппозиции реализуются только в ударном слоге.

Имеется несколько минимальных пар слов с несовпадающей тональной принадлежностью ударного гласного: *lü* 'кость' — *lü* 'десять', *i* 'лед' — *i* 'год', *šü* 'уголь' — *šü* 'шея, затылок', *šinčá* 'сидит' — *šinčá* 'глаз'.

³³ Л. П. Грузов, Современный марийский язык (фонетика). Йошкар-Ола 1960; Л. П. Грузов, Фонетика диалектов марийского языка в историческом освещении. Йошкар-Ола 1965; Е. И. Коведяева, Проблемы акцентуации марийского языка. М. 1970.

Насколько позволяют судить имеющиеся записи, тот или иной тон является постоянной характеристикой гласного в определенной морфеме (корневой или суффиксальной) и не склонен подвергаться метатонической замене при словоизменении, -образовании и -сложении (за исключением тех случаев, когда гласный 'теряет' тон, попадая в безударное положение). На это указывают такие примеры, как *ik* 'один' (краткая форма) — *iktə* 'один' (полная форма); *vě* 'пять' (кр. ф.) — *vizət* 'пять' (п. ф.); *wüt* 'вода' — *pūžwüt* 'пот', *kužwüt* 'моча'; устойчивый гравис наблюдается в окончании 1 л. ед. ч. глаголов *-em/-am*, устойчивый акут — в окончании 3 л. ед. ч. *-a*, например: *urgəm* 'я шью', *nuləm* 'я лизу', *muškəm* 'я мою', *uləm* 'я есть', *šinčá* 'он сидит', *omdá* 'наполняется молоком (о вымени)'.

Приводимый ниже список проакцентуированных марийских словоформ содержит преимущественно лексику финно-угорского происхождения. В него вошли те слова из упоминавшейся выше магнитофонной записи, в которых тональность ударного гласного прослушивается достаточно отчетливо.

а) Слова с ударным *í*

kíkšə 'сухой'
kút 'три'
kútək 'лицом вниз'
kútkəž 'орел'
lú 'кость'
lúm 'снег'
lúps 'роса'
mánə 'яйцо'
pú 'дерево'
púltəš 'кусок'

б) Слова с ударным *ì*

iməšú 'игольное ушко'
kút 'шесть'
kúwəl 'пузырь'
lú 'десять'
lúdə 'утка'
mödəwúj 'кочка'
múžə 'болезнь'
pulwúj 'колено'
púč 'труба'
pún 'шерсть'
šú 'шелуха'
šúr 'кал'
šúr 'рог'
tú 'тот'
úr 'белка'
wúj 'голова'

в) Слова с ударным *ó*

kítšól 'браслет'
kól 'рыба'
lóbə 'черемуха'
lóp 'низина'
mókš 'печень'
ótə 'сон'
póηəž 'пазуха'
pót 'котел'
šóηə 'старый'
šóž 'ячмень'

г) Слова с ударным *ò*

kòrnə 'дорога'
kòž 'ель'
mò 'что'
mòlə 'другой'
nòšmə 'небо'
òškəl 'шаг'
òwə 'тесть'
pòč 'хвост'
pòηə 'гриб'
ròž 'дыра'
šarwòč 'утка-шилохвость'
šòiljól 'задняя нога'
šòilnə 'за, позади'
wòštər 'прут'

д) Слова с ударным *é*

lén 'много'
měj 'я'
pežlě 'рябина'
šěžě 'осень'
těj 'ты'
těktě 'шпангоут'

ж) Слова с ударным *á*

áň 'зев'
izá 'старший брат'
kodál 'середина'
kojá 'жир'
kugzá 'дядя по отцу'
otdá 'наполняется молоком (о вымени)'
šinčá 'сидит'
šurmánšə 'рысь'
válně 'на (чем-либо)'

е) Слова с ударным *ě*

jěžəň 'сустав'
kěl 'веревка'
kělmə 'мерзлота'
kělmə 'мерзлый'
něl 'четыре'
šěm 'семь'

з) Слова с ударным *à*

šokà 'мягкий и густой'
kàp 'тело'
konlajəməl 'подмышка'
làp 'низина'
lapkà 'низкий'
lewáš 'сарай'
pačáš 'раз'
peláš 'супруг'
pundáš 'дно'
šinčà 'глаз'
šuráš 'крупа'
šúzàr 'младшая сестра'
šàr 'волосы гривы и хвоста'
užàr 'зеленый'
užáš 'часть'
užgà 'овчина'

Кроме того, *à* в окончании имеют, по-видимому, все зафиксированные акцентуационно глаголы в форме 1 л. ед. ч. с окончанием *-am* (*kuškàt* 'расту', *ludàm* 'читаю' и т. д. — всего около тридцати глаголов).

и) Слова с ударным *ü*

(?)*jüt* 'ночь'
kü 'камень'
küzə 'нож'
lüm 'имя'
mü 'мед'
mükkš 'пчела'
nüške 'тупой'
 (?)*pükš* 'орех'
šü 'уголь'
šüdə 'сто'
šülə 'сажень'
šüm 'кожура'
šüşə 'гной'
tühək 'труба'
türwə 'губа'
ü 'масло'
üləl 'нижний'
ülnə 'внизу'
vülə 'кобыла'

й) Слова с ударным *ü*

(?)*jür* 'дождь'
kužwüt 'моча'
 (?)*küč* 'ноготь'
kürt 'наст'
küzgə 'толстый'
pünčə 'сосна'
püžwüt 'пот'
šü 'шея, затылок'
šür 'суп'
šüwəl 'слюна'
tüh 'основание, устье'
wür 'кровь'
wüt 'вода'
šübä 'дядя по матери'

к) Слова с ударным *ô*
lôdâ 'ловушка'

л) Слова с ударным *ô*
kôrgâ 'внутренность, дупло'
môr 'клубника'
nôrgâ 'неокрепший'
nôrgâ 'хрящ'
pôrt 'дом'
šôrtná 'золото'

м) Слова с ударным *i*
i 'лед'
ik 'один'
iktâ 'один'
izi 'маленький'
marî 'мариец'
pi 'собака'

н) Слова с ударным *i*
i 'год'
kîš 'смола'
kîškâ 'змея'
kîi 'рука'
pîkš 'стрела'
nî 'лыко'
piž 'варежка'
šîštâ 'воск'
šîštâ 'дятел'
tîč 'полный'
wî 'сила'
wîč 'пять'
wîzot 'пять'

о) Слова с ударным *é*
joŋéž 'лук (для стрельбы)'
kéčâ 'дель, солнце'
lém 'суп, бульон'
mé 'мы'
préčâ 'изгородь'
puném 'свитый'
té 'вы'
télâ 'зима'
wém 'костный мозг'

п) Слова с ударным *é*
èŋâž 'малина'
mél 'грудь'
nèr 'нос'
pèl 'пол-, половина'
pelè 'половина'
rwéze 'мальчик'
šèkš 'желчь'
wèŋâ 'зять'
wèrgâ 'почка (анат.)'

Кроме того, *è* в окончании имеют, по-видимому, все зафиксированные акцентуационно глаголы в форме 1 л. ед. ч. с окончанием *-em* (*kutèm* 'закрываю глаза', *puèm* 'дую' и т. д. — всего около сорока глаголов).

Удмуртский язык. Данные об удмуртской тональной системе получены нами в ноябре 1975 г. в ходе работы с Михаилом Гавриловичем Атамановым, аспирантом кафедры финно-угорских языков Тартуского университета, уроженцем дер. Старая Игра Граховского р-на Удмуртской АССР, носителем южно-удмуртского диалекта.

Основное внимание было уделено акцентуации односложных слов, составляющих основную часть лексического фонда финно-угорского происхождения в удмуртском языке. Удалось выявить противопоставление двух тонов, первый из которых — тон ¹ — характеризуется более высоким регистром и довольно заметным повышением к концу вокалического сегмента, а второй — тон ² — более низким регистром и слабым (иногда во-

обще отсутствующим) понижением. Схематически тональные рисунки выглядят примерно так:

В ограниченном массиве собранных данных обнаружилась лишь одна минимальная пара слов с различной тональной акцентуацией: *kur*¹: *járze kur karini* 'обозлить' — *kur*² 'луб, кора липы'. Однако приводимый далее перечень содержит немало квазиминимальных пар (типа *pu*¹ 'дерево' — *vu*² 'вода', *šur*¹ 'река' — *šir*² 'мышь').

Имеющийся материал, касающийся акцентуации двусложных слов, невелик по объему. Насколько позволяют судить сделанные наблюдения, гласный первого слога таких слов (безударный)³⁴ может нести на себе только регистровые тоны — высокий и низкий, а ударный гласный второго слога — только контурные тоны — восходящий и нисходящий, например:

šerér 'гнида', *purten* 'ножом', *šerem* 'смех'. Учитывая, что в формах склонения односложных имен тон¹, попадая в безударную позицию, превращается в чисто регистровый высокий тон, а тон² в такой позиции превращается в также чисто регистровый низкий тон (*bun*¹ 'мочало' — *bunen* 'мочалом', *šur*² 'рог' — *šuren* 'рогом'), естественно считать, что¹, В и ' дополнительно распределены в качестве позиционных «аллотонических» вариантов одной тонемы, и что таково же соотношение², Н и '. В таком случае тональные контуры вышеприведенных двусложных слв можно обозначать следующим образом: *šerér*¹¹, *purten*¹², *šerem*²², *bunen*¹², *šuren*²² (слов с тональным контуром²¹ пока не встретилось), имея при этом в виду, что способ фонетической реализации¹ и ² зависит от места гласного в слове.

Возможность проверить и уточнить сообщенные М. Г. Атамановым данные при работе с другими носителями удмуртского языка пока не представилась. Приводимый ниже материал по удмуртской тональной акцентуации является предварительным.

а) Односложные слова с гласным *и*

*bun*¹ 'мочало'
*kur*¹: *járze kur karini* 'обозлить'
*kuž*¹ 'длинный'
*mug*¹ 'причина'
*pu*¹ 'дерево'
*part*¹ 'нож'
*su*¹ 'сажа'
*suž*¹ 'рука (arm)'
*sul*¹ 'кора хвойного дерева'
*šul*¹ 'кишка'

(?)*burd*² 'крыло'
*ju*² 'зерно'
*kuž*² 'три'
*kur*² 'луб, кора липы'
*mu*² 'земля'
*murt*² 'человек'
*muš*² 'печень'
*muš*² 'пчела'
*puž*² 'конец'
 (?)*puž*² 'яйцо'

³⁴ Обычное место ударения в удмуртском языке — последний слог. В некоторых разрядах слов (в частности, в императиве и отрицательной форме глагола) ударение падает не на последний слог (см. П. Н. Перовщиков, Краткий очерк грамматики удмуртского языка 1275—1276, в кн.: Русско-удмуртский словарь. М. 1956). Слова с неконечным ударением еще не изучались с точки зрения тонов.

*šurs*¹ 'тысяча'
*šur*¹ 'река'
*um*¹ 'сон'

*šu*² 'сто'
*šuj*² 'почва'
*šur*² 'рог'
 (?)*uj*² 'ночь'
*ul*² 'низ'
*ur*² 'гной'
*vu*² 'вода'
 (?)*vug*² 'дужка'

б) Односложные слова с гласным *o*

*kor*¹ 'бревно'
*kort*¹ 'железо'
*mon*¹ 'я'
*tol*¹ 'зима'
*ton*¹ 'ты'
*vož*¹ 'зеленый'
*vož*¹ 'перекресток'

*oš*² 'бык'
*so*² 'он'

в) Односложные слова с гласным *i*

*im*¹ 'рот'
*iž*¹ 'овца'
*kij*¹ 'змея'
*kik*¹ 'два'
*kil*¹ 'злой дух'
*kiz*¹ 'двадцать'
*miz*¹ 'дух болезни'
*piž*¹ 'лодка'

*čirs*² 'кислый'
*kil*² 'язык'
*lid*² 'число'
*miz*² 'тыльная сторона'
*nil*² 'девушка'
*šir*² 'мышь'
*ti*² 'озеро'

г) Односложные слова с гласным *e*

*es*¹ 'дверь'
*je*¹ 'лед'
*kej*¹ 'сало'
*kem*¹ 'кожица'
*nel*¹ 'стрела'
*ner*¹ 'прут'
*sem*¹ 'чешуя'
*tel*¹ 'ветер'

*ke*² 'жернов'
*vej*² 'масло'

д) Односложные слова с гласным *a*

*aŋ*¹ 'челюсть'
*ar*¹ 'год'
*das*¹ 'десять'
*nañ*¹ 'хлеб'
*paś*¹ 'свинья'

*kaat*² 'шесть'
*paŋ*² 'сторона'
*vaŋ*² 'ветка'

е) Односложные слова с гласным *i*

*din*¹ 'основание'
 (?)*ki*¹ 'перхоть'
*kiž*¹ 'моча'

*ki*² 'рука'
*niž*² 'соболь'
*pi*² 'сын'

*mi*¹ 'мы'
 (?)*nit*¹ 'четыре'
*nam*¹ 'имя'
*pin*¹ 'зуб'
*ti*¹ 'вы'
*vil*¹ 'новый'
*vir*¹ 'кровь'

*sin*² 'глаз'
*vit*² 'пять'

ж) Односложные слова с гласным *e*

*ber*¹ 'задняя часть'
*kef*¹ 'моль'
*men*¹ 'бородавка'
*pel*¹ 'ухо'
*tej*¹ 'вошь'
 (?)*ves*¹ 'бусы'

-*men*²: *icimen* 'невестка'
*mes*² 'самка'

з) Двусложные слова

*serer*¹¹ 'гнида'
*virser*¹¹ 'вена'
*bunen*¹² 'мочалом'
*komin*¹² 'тридцать'
*mine*¹² 'идет'
*ude*¹² 'пойт'

*kile*²² 'слышит'
*kule*²² 'умирает'
*miške*²² 'моет'
*pilem*²² 'облако'
*pine*²² 'вьет'
*serem*²² 'смех'

*sulem*²² 'сердце'
*suren*²² 'рогом'
*tode*²² 'знает'
*vure*²² 'шьет'
*zime*²² 'ныряет'

Коми язык. Приводимые ниже данные о тональной системе коми языка получены нами в октябре-ноябре 1975 г. от Луизы Ивановны Рочевой, уроженки с. Визенга Сысольского р-на Коми АССР, носительницы среднесысольского диалекта коми-зырянского языка, постоянно проживающей в Москве. Была изучена акцентуация примерно 130 слов — преимущественно односложных существительных, относящихся к лексическому слою прапермского происхождения.

В пределах этого материала четко прослеживается противопоставление двух тонов (обозначаются ¹ и ²), довольно отчетливо различимых в произношении Л. И. Рочевой и отличаемых друг от друга ею самой. Тон ¹ — устойчиво воспроизводимый на гласных таких, например, слов, как *bi* 'огонь', *kik* 'два', *ju* 'река', *porš* 'свинья' — реализуется обычно как восходящий или ровный высокого регистра, а тон ² — например, в словах *pi* 'сын', *sur* 'рог', *kvajt* 'шесть', *mes* 'корова' — как ровный или нисходящий низкого регистра.³⁵ Не исключено, что между словами с разными тонами в коми языке (как, возможно, и в некоторых других уральских языках) существуют и фонационные различия: обычная фонация (voice) сопровождает тон ¹, а расслабленная фонация (lax) — тон ²; в этом отношении показательно определение информанткой произношения слов с тоном ¹ как «твердого, энергичного», в отличие от «мягкого, приглушенного» произношения слов противоположным тоном. Следует, кроме того, отметить такой дополнительный

³⁵ По мнению Л. И. Рочевой, тон гласного в русских односложных словах (в литературном произношении) скорее напоминает коми тон ²; как уже упоминалось, для русского литературного языка характерен гравис на ударном гласном при повествовательной интонации.

фонетический эффект (проявляющийся, однако, только при подчеркнuto-четком произношении и не во всех словах), как несколько более краткое звучание гласного с тоном¹ по сравнению с несущим тон² гласным; соотношение длительностей достигает, по слуховому впечатлению, 1 : 1 $\frac{1}{4}$ или даже 1 : 1 $\frac{1}{3}$. Крайне ограниченный опыт опроса других носителей коми языка подтверждает факт существования тонов и позволяет предполагать, что регистрово-контурные различия являются основными, а фонационные и долготные различия — дополнительными и, возможно, факультативными.

Зарегистрировано несколько минимальных пар слов, омонимичных по фонемному составу, но обладающих различной тональной акцентуацией: *ker*¹ 'олень' — *ker*² 'вкус', *ron*¹ 'конец' — *ron*² 'собака',³⁶ *med*¹ 'самый' — *med*² 'пусть'.

Любопытно отметить, что в односложных русских заимствованиях зафиксирован тон¹: *bit*¹ 'обязательно', *mat*¹ 'мать', *pac*¹ 'печка', *pod*¹ 'ножка (гриба), под (печи)',³⁷ *vek*¹ 'всегда'. Это можно связать с особенностью северно- и восточнорусского произношения, характеризующегося акутированием ударного слога (в отличие от литературного русского произношения с грависом в этой позиции).

К сожалению, еще не удалось собрать данные, касающиеся акцентуационной структуры более чем односложных слов, и образцы акцентуации таких слов.

Ниже приводится список слов среднесысольского диалекта. В подавляющем большинстве из них тоны определялись Л. И. Рочевой самостоятельно, и автор выступал лишь в роли пассивного аудитора.

а) Слова с гласным *и*

<i>ju</i> ¹ 'река'	<i>bur</i> ² 'хороший'
<i>kuž</i> ¹ 'длинный'	(?) <i>bus</i> ² 'пыль'
<i>pu</i> ¹ 'дерево'	<i>tu</i> ² 'земля'
<i>pur</i> ¹ 'нож'	<i>mus</i> ² 'печень'
<i>ruž</i> ¹ 'дыра'	<i>pu</i> ² 'брусника'
<i>šurs</i> ¹ 'тысяча'	<i>šur</i> ² 'рог'
<i>ur</i> ¹ 'белка'	<i>ul</i> ² 'низ'
<i>vug</i> ¹ 'дужка'	<i>ul</i> ² 'сырой'
	<i>už</i> ² 'работа'

б) Слова с гласным *о*

<i>bord</i> ¹ 'крыло'	<i>ron</i> ¹ 'конец'	<i>koj</i> ² 'ток'
<i>gorš</i> ¹ 'горло'	<i>porš</i> ¹ 'свинья'	<i>moj</i> ² 'сноха'
<i>gort</i> ¹ 'дом'	<i>sol</i> ¹ 'соль'	(?) <i>oz</i> ² 'земляника'
(?) <i>kor</i> ¹ 'лист'	<i>šo</i> ¹ 'сто'	<i>ron</i> ² 'собака'
(?) <i>mort</i> ¹ 'человек'	<i>šoj</i> ¹ 'глина'	<i>pos</i> ² 'лестница'
(?) <i>ňol</i> ¹ 'четыре'	(?) <i>vo</i> ¹ 'год'	<i>šor</i> ² 'ручей'

³⁶ В некоторых диалектах коми языка эти два слова различаются по качеству гласного и конечного согласного (перм. **rēŋ* 'конец' и **rēni* 'собака'): вс. *ron* и *rōn*, иж. *rot* и *roo*. См. В. И. Лыткин — Е. С. Гуляев, Краткий этимологический словарь коми языка 224. М. 1970. Однако в среднесысольском диалекте их фонемный состав одинаков.

³⁷ Этимология последнего слова не вполне ясна (контаминация перм. **rōd* 'нога, основание' и рус. *под*?). См. там же, стр. 223.

<i>or</i> ¹ 'гной'	<i>vor</i> ¹ 'брат'	<i>voj</i> ² 'ночь'
<i>oš</i> ¹ 'медведь'	<i>vom</i> ¹ 'рот'	<i>vož</i> ² 'развилка'
<i>pod</i> ¹ 'ножка (гриба), под (печи)'	<i>vor</i> ¹ 'корыто'	<i>vož</i> ² 'рано'

в) Слова с гласным *i*

(?) <i>big</i> ¹ 'пузырь, пена'	<i>nir</i> ¹ 'нос'	(?) <i>iž</i> ² 'овца'
<i>bid</i> ¹ 'каждый'	(?) <i>pič</i> ¹ 'блоха'	<i>li</i> ² 'кость'
<i>bit</i> ¹ 'обязательно'	<i>piž</i> ¹ 'мука'	<i>mij</i> ² 'что'
<i>ib</i> ¹ 'возвышенность'	<i>sil</i> ¹ 'сажень'	<i>mir</i> ² 'пень'
<i>kik</i> ¹ 'два'	<i>vij</i> ¹ 'масло'	<i>pir</i> ² 'всегда'
<i>kil</i> ¹ 'язык'	<i>vil</i> ¹ 'верх'	<i>pis</i> ² 'ушко'
<i>kiz</i> ¹ 'двадцать'	<i>vil</i> ¹ 'новый'	<i>piž</i> ² 'лодка'
<i>nil</i> ¹ 'девушка'	<i>žin</i> ¹ 'половина'	<i>zin</i> ² 'язь'

г) Слова с гласным *e*

<i>beb</i> ¹ 'глупый'	<i>em</i> ² 'имущество'
<i>ber</i> ¹ 'задняя часть'	<i>eš</i> ² 'бык'
<i>bež</i> ¹ 'хвост'	<i>ker</i> ² 'вкус'
<i>ker</i> ¹ 'олень'	<i>ker</i> ² 'железо'
<i>med</i> ¹ 'второй, другой'	<i>lež</i> ² 'овод'
<i>tel</i> ¹ 'зима'	<i>mes</i> ² 'корова'
<i>vel</i> ¹ 'лошадь'	<i>pes</i> ² 'горячий'
	<i>pet</i> ² 'сытый'
	<i>ven</i> ² 'пояс'
	<i>ver</i> ² 'лес'

д) Слова с гласным *a*

<i>ta</i> ¹ 'мед'	<i>an</i> ² 'десна, небо'
<i>tam</i> ¹ 'мать'	<i>an</i> ² 'женщина'
<i>nan</i> ¹ 'хлеб'	<i>ar</i> ² 'осень, год'
<i>pac</i> ¹ 'печка'	(?) <i>das</i> ² 'десять'
<i>pan</i> ¹ 'ложка'	<i>kvajt</i> ² 'шесть'
	<i>va</i> ² 'вода'
	<i>važ</i> ² 'старый'

е) Слова с гласным *i*

<i>bi</i> ¹ 'огонь'	<i>iz</i> ² 'камень'	<i>mič</i> ² 'красота'
<i>id</i> ¹ 'ячмень'	<i>ji</i> ² 'лед'	<i>pi</i> ² 'сын'
<i>nit</i> ¹ 'имя'	<i>din</i> ² 'основание'	<i>pin</i> ² 'зуб'
<i>vir</i> ¹ 'кровь'	- <i>ki</i> ² : <i>izki</i> 'жернов'	<i>šin</i> ² 'глаз'
<i>vit</i> ¹ 'пять'	<i>ki</i> ² 'рука'	<i>viž</i> ² 'линия'
<i>viž</i> ¹ 'луг'		

ж) Слова с гласным *e*

<i>beč</i> ¹ 'палка'	<i>peč</i> ¹ 'ухо'	<i>em</i> ² 'есть, имеется'
<i>ež</i> ¹ 'поверхность'	<i>pes</i> ¹ 'дрова'	<i>ker</i> ² 'бревно'
(?) <i>me</i> ¹ 'я'	<i>vek</i> ¹ 'всегда'	<i>med</i> ² 'пусть'
<i>med</i> ¹ 'самый'	<i>vež</i> ¹ 'желтый'	<i>mež</i> ² 'баран'
<i>peč</i> ¹ 'палец'		<i>vet</i> ² 'мозг'

Венгерский язык. Наличие тональных оппозиций в венгерском языке было выявлено в октябре 1975 г. С. Л. Николаевым в работе с А. Хорн, (Horn Anna) из Будапешта, студенткой филологического факультета МГУ. Поскольку хронологически обнаружение венгерских тонов предшествовало обнаружению тонов в других уральских языках (за исключением самодийских), будучи одним из первых результатов подхода с позиций «презюмции тоновости», и поскольку этот результат представлялся крайне неожиданным (учитывая высокую степень изученности венгерского языка), венгерская тональная система была подвергнута более тщательному исследованию, чем тональные системы других уральских языков. Исследования велись при активном содействии группы обучающихся в МГУ студентов и стажеров из Венгрии — А. Хорн, Т. Каллаи (Kállai Tibor), Д. Минка (Mink György) И. Розгони (Rozgonyi Ibolya), И. Юхаса (Juhász István) Некоторые результаты этих исследований, связанные с общими проблемами описания и интерпретации уральских тональных систем, были изложены выше, в ряде разделов главы «Общие вопросы . . .» Разумеется, однако, что изучение венгерских тонов не смогло при всем том выйти за рамки начальной стадии.

Собранный материал дает основания считать, что в венгерском языке существует оппозиция двух тонов — ровного тона высокого регистра (1) и ровного тона низкого регистра (2). Высокий тон несут на себе, например, гласные в словах *báj*¹ 'прелесть', *két*¹ 'два', *liszt*¹ 'мука', *álom*¹¹ 'сон'; низкий тон — гласные в словах *máj*² 'печень', *hét*² 'семь', *ing*² 'рубашка', *magyar*²² 'венгр'. Высота тона является при этом не абсолютным, а относительным параметром, зависящим от фонетического качества гласного и его положения в слове, тембровых характеристик голоса, фразовой интонации.

Обнаружено зачисленное число минимальных пар слов, которые в венгерской грамматической традиции рассматриваются как омонимы, но на самом деле отличаются тональностью гласного, на что указывают или с чем соглашаются все опрашивавшиеся носители венгерского языка:

*ár*¹ 'цена'
*ég*¹ 'небо'
*fél*¹ 'половина'
*hal*¹ 'рыба'
*hét*¹ 'неделя'
*hév*¹ 'пыл'

*íz*¹ 'вкус; повидло'
*légy*¹ 'будь'
*ősz*¹ 'осень'
*szín*¹ 'авансцена'

*ár*² 'поток', 'шило'
*ég*² 'горит'
*fél*² 'бится'
*hal*² 'умирает'
*hét*² 'семь'
*HÉV*² 'Пригородная железная
 дорога'
*íz*² 'сустав; раз'
*légy*² 'муха'
*ősz*² 'седой'
*szín*² 'цвет'

Можно, по-видимому, утверждать, что венгерский язык характеризует свободная сочетаемость тонов в слове и богатый диапазон тональных контуров. Так, последовательность гласных в двусложном слове может нести на себе 4 различных тональных контура: ¹¹ (*álom* 'сон', *felhő* 'облако', *három* 'три'), ¹² (*árva* 'сирота', *bogyó* 'ягода', *csotó* 'узел', *egér* 'мышь', *falu* 'деревня', *hamu* 'зола', *hosszú* 'длинный'), ²¹ (*holnap* 'завтра', *arany* 'золото'), ²² (*ajtó* 'дверь', *anya* 'мать', *magyar* 'венгр'). Количество возможных тональных

контуров возрастает, видимо, вдвое с добавлением каждого нового слога (впрочем, мы не располагаем надежным набором примеров акцентуации многосложных слов, определение тонов в которых оказывается в аудиторском отношении намного более сложным, чем в односложных словах).

В значительной части случаев тот или иной тон является «неотъемлемой принадлежностью» гласного в определенной морфеме (корневой или аффиксальной). Например, высокий тон гласного в слове *ház*¹ 'дом' сохраняется и в формах *házat*¹² (Acc.), *házhoz*¹¹ (All.), а низкий тон гласного в слове *jég*² 'лед' — в формах *jeget*²² (Acc.), *jéghez*²¹ (All.), не меняется при этом и тональность гласного в служебных морфемах *-at*²/*-et*², *-hoz*¹/*-höz*¹/*-hez*¹. Однако некоторые имеющиеся примеры следует, возможно, рассматривать как свидетельство о метатонических явлениях в глагольной парадигме (*oszt*¹ 'делит, раздает', но *oszd*² 'раздели, раздай', *megy*¹ 'идет', но *mész*² 'идешь').

Приводимые ниже списки проакцентуированных слов представляют собой лишь часть собранного к настоящему времени материала и включают односложные существительные и прилагательные с гласными *e*, *é*, *i*, *í*, *ö*, *u*. Данные были получены преимущественно в ходе проводившихся параллельно, но независимо опросов двух студентов из Венгрии, проживших большую часть жизни в Будапеште и говорящих на литературном венгерском языке — А. Хорн и Т. Каллаи; эпизодически в опросах участвовали и другие венгерские студенты. Акцентуация фиксировалась преимущественно на основании оценки информантами тонального качества гласного определенного слова в собственном произношении; прслушивание тонирования проводившим опрос автором статьи носило в основном контрольный характер. В целом результаты, полученные при отдельных опросах двух информантов, оказались удовлетворительно скоррелированными между собой, что отражает следующая таблица:

Гласный	Число слов	Число совпадений в акцентуации	Число расхождений в акцентуации	% совпадений
<i>e</i>	73	52	21	71
<i>é</i>	101	69	32	68
<i>i</i>	32	26	6	81
<i>í</i>	35	24	11	69
<i>ö</i>	27	26	1	96
<i>u</i>	12	10	2	83
Всего	280	207	73	74

Как уже указывалось, довольно заметные расхождения между информантами при определении тональной акцентуации может быть обусловлены как субъективными (случайные ошибки из-за отсутствия навыков восприятия тонов), так и объективными факторами (слабость фонетического проявления тонов, тенденция к элиминации тональной системы в литературном венгерском языке, вариативность тонирования). Однако надежность определения тональной акцентуации у включенных в списки слов является достаточной, поскольку были отобраны в основном те слова, для которых мнения А. Хорн и Т. Каллаи совпали или где расхождения уда-

лось устранить при перепроверке и привлечении данных других информантов.

а) Слова с e^1 ³⁸

becs 'почет'
cet 'кит'
cseh 'чех'
csepp 'капля'
est 'вечер'
fej 'голова'
gyep 'дерн'
hecc 'травля'
hegy 'гора'
kedv 'настроение'
kegy 'благосклонность'
kel 'савойская капуста'
kert 'сад'
len 'лен'
lett 'латыш'
meny 'невестка, сноха'
mersz 'смелость'
nedv 'сок'
nesz 'слабый звук'
nyest 'куница'
pej 'гнедой'
perc 'минута'
Pest 'Пешт'
rest 'лентяй'
sejt 'клетка (биол.)'
szegy 'грудинка'
szem 'глаз'
szent 'святой'
szer 'средство'
szerv 'орган'
szesz 'спирт'
tej 'молоко'
test 'тело'
tett 'дело'

б) Слова с e^2

csend 'тишина'
cser 'дуб'
eb 'собака'
egy 'один'

elv 'принцип'
enyv 'клей'
ez 'этот'
genny 'гной'
heg 'шрам'
jegy 'билет'
kedd 'вторник'
mecss 'матч'
meggy 'вишня'
mez 'одеяние'
nyelv 'язык'
nyers 'сырой'
per 'процесс'
szeg 'гвоздь'
zseb 'карман'

в) Слова с e^1

bérc 'высокая гора'
cég 'фирма'
céh 'цех'
cél 'цель'
ég 'небо'
ék 'украшение'
él 'острие'
élc 'острота'
én 'я'
ép 'целый'
ér 'жила'
ér 'ручей'
érc 'руда'
fék 'тормоз, узда'
fél 'половина'
fém 'металл'
fény 'свет'
(?)férj 'муж'
gém 'цапля'
héj 'скорлупа'
hét 'неделя'
hév 'пыл'
kék 'синий'
kép 'картина'
két 'два'

³⁸ Здесь даны вместе слова с e^1 и e (различие между этими гласными в произношении большинства будапештцев утрачено). Акцентуация слов с e не зависит от происхождения этого гласного: ср. *bécs*¹, *csepp*¹; *cet*¹, *est*¹; *csénd*², *éb*²; *cser*², *enyv*².

léc 'планка'
lég 'воздух'
lék 'отверстие'
 (?) *mécs* 'лампада'
mész 'известь'
nép 'народ'
Pécs 'Печ'
pénz 'деньги'
prém 'пушнина'
rész 'часть'
szék 'стул'
 (?) *szél* 'край'
szép 'красивый'
 (?) *tél* 'зима'
tény 'факт'
 (?) *tér* 'площадь'
tét 'ставка'
vég 'рулон, штука'
 (?) *vélt* 'мнимый'
vész 'опасность'

г) Слова с *e*²

bél 'кишка'
bér 'арендная плата'
éj 'ночь'
ék 'клин'
érv 'аргумент'
év 'год'
férc 'халтура'
gyér 'редкий'
hét 'семь'

HÉV 'Пригородная жел. дорога'

jég 'лед'
kém 'шпион'
 (?) *kén* 'сера'
kés 'нож'
 (?) *kéz* 'рука'
lé 'сок'
légy 'муха'
lép 'селезенка'
lét 'бытие'
mély 'глубокий'
négy 'четыре'
rév 'пристань'
svéd 'швед'
szél 'ветер'
szén 'уголь'
térd 'колени'
vég 'конец'
vén 'старик'

д) Слова с *i*¹

brit 'британец'
cikk 'долька'
cinke 'цинк'
film 'фильм'
gipsz 'гипс'
hit 'религия'
ily 'такой'
ki 'кто'
lift 'лифт'
liszt 'мука'
mi 'мы'
mily 'какой'
mink 'мы'
szil 'вяз'
ti 'вы'
tiszt 'офицер'

е) Слова с *i*²

csikk 'окурок'
finn 'финн'
ing 'рубашка'
klikk 'клика'
mind 'все'
rizz 'рис'
szirt 'скала'
tincs 'локон'
vicc 'шутка'

ж) Слова с *i*¹

(?) *csiz* 'чиж'
 (?) *íj* 'лук'
iny 'десна'
ír 'мазь'
ív 'арка'
íz 'вкус; повидло'
híg 'жидкий'
kín 'мука'
sík 'плоскость'
síp 'свисток, дудка'
szín 'авансцена'
víz 'вода'

з) Слова с *i*²

díj 'премия'
hím 'самец'
ív 'лист'
íz 'сустав; раз'
nyíl 'стрела'

(?)*nyír* 'береза'
 (?)*si* 'лыжи'
sin 'рельс'
szin 'цвет'
tíz 'десять'
zsír 'жир'

и) Слова с *õ*¹

csõsz 'сторож'
fõ 'голова'
gõz 'пар'
hõ 'тепло'
hõs 'герой'
nõ 'женщина'
nõs 'женатый'
õ 'он'
õsz 'осень'
õz 'лань'
rõf 'локоть (мера длины)'
rõt 'рыжий'
 (?)*tõgy* 'вымя'
tõr 'кинжал'

й) Слова с *õ*²

bõ 'просторный, обильный'
bõr 'кожа'
bõsz 'яростный'
csõ 'труба'

csõd 'крах'
csõr 'клюв'
gõg 'высокомерие'
kõ 'камень'
õn 'вид рыбы'
õr 'часовой'
õs 'предок'
õsz 'седой'
szõr 'волосок'
tõ 'основание'

к) Слова с *u*¹

hûgy 'моча'³⁹
juh 'овца'
juss 'право'
lyuk 'дыра'
 (?)*must* 'сусло'
tus 'душ'
tus 'приклад'
tus 'туш'
ujj 'палец'
ujj 'рукав'

л) Слова с *u*²

kulcs 'ключ'
luk 'дыра'
sut 'угол'
zug 'закоулок'

Энецкий язык. Первым хронологически (после ливского) из уральских языков, в которых удалось обнаружить тональные оппозиции, оказался, как ни странно, едва ли не наименее исследованный язык уральской семьи — энецкий.

В июле-начале августа 1975 г. экспедиция филологического факультета МГУ, возглавляемая А. И. Кузнецовой, вела полевую работу в пос. Воронцово Таймырского национального округа Красноярского края с носителями диалекта сомату (или тундрового) энецкого языка. Поскольку этот диалект и, в частности, его фонетика до настоящего времени не описывались, при работе широко практиковалось тщательное повторное прослушивание (и магнитофонная запись) произношения таких пар слов, которые оказались одинаково затранскрибированными. Это имело целью выявление трудноуловимых иным путем межфонемных различий, которые могут иметься в языке,

Одним из результатов применения такой методики оказалось обнаружение двух пар слов, звуковой состав которых был явно идентичен, но которые произносились с некоторыми отличиями в характере движения голоса и которые информант Холя Николаевич Каплин (энец 65 лет, об-

³⁹ Написание с долгим *û* — орфографическое, реально гласный краток.

ладающий, несмотря на относительно невысокий образовательный уровень, удивительно тонким лингвистическим чутьем) отказался признать омонимами. Это были пары *kasu* 'отлив': *kasu* 'плата шаману' и *paɬ* 'труха под корой дерева': *paɬ* 'слово'. Гласный *a* в первом из слов каждой пары произносился — по слуховому впечатлению — более отчетливо, отрывисто. Наличие подобных различий заставило автора предположить, что в диалекте сомату существуют тональные оппозиции гласных.⁴⁰ К сожалению, полное отсутствие навыков работы по исследованию тональных систем воспрепятствовало сколь-нибудь тщательному изучению обнаруженного феномена в экспедиционных условиях. Но в сентябре 1975 г. С. А. Старостин, приобретший некоторый опыт аудиторского анализа тонов в ходе работы по дагестанским языкам,⁴¹ смог при прослушивании энецких магнитофонных записей подтвердить, что зафиксированные различия имеют действительно тональную природу, и опознал два основных энецких тона как акут (резкий восходящий тон) и гравис (более плавный нисходящий тон). Приведенные ниже данные основываются на аудиторском анализе магнитофонных записей, произведенном совместно С. А. Старостиным и автором статьи. Наряду с записями слов из диалекта сомату использовались записи, сделанные экспедицией МГУ в 1974 г. в пос. Потапово (расположенном выше по Енисею) и относящиеся к другому диалекту энецкого языка — пэ-бай (или лесному). Устройство тональных систем обоих диалектов, по-видимому, одинаково.

Основным принципом энецкой акцентуации (не встретившимся до сих пор ни в каком другом языке уральской семьи) является тонирование «гармошкой», т. е. чередование в слове акутированных и гравированных гласных: *máhá* 'спина' *kàjá* 'солнце', *édúðó* 'выдра', *édúðò* 'легковая (нарта)', *sóbòrégò* 'пять', *nàgòðàdé* 'красный'. При такой системе тон первого гласного в слове является определяющим, а тональное качество всех последующих гласных устанавливается автоматически: слоги с нечетным номером получают тот же тон, что и первый слог, а слоги с четным номером — противоположный тон. Это позволяет различать не более двух тональных контуров в словах с любым числом слогов.

Ниже прилагается список энецких слов, акцентуацию которых удалось определить (разумеется, в предварительном порядке) путем аудиторского анализа магнитофонных записей. Формы из диалекта сомату специально не помечаются, формы из диалекта пэ-бай помечены П.

а) Односложные слова

	<i>ɲí</i> , П. <i>ɲí</i> 'один'
	<i>pé</i> , П. <i>pé</i> 'дерево'
<i>bí</i> 'вода'	<i>pé</i> 'обувь'
<i>bíɲ</i> , П. <i>bíɲ</i> 'десять'	<i>tóɲ</i> 'пуговица'
<i>kò</i> 'бок, сторона'	П. <i>tò</i> 'озеро'
<i>kòɲ</i> 'мой бок'	<i>tí</i> 'зуб'
<i>náɲ</i> 'труха под корой дерева'	<i>dà</i> 'земля'
П. <i>ɲí</i> 'сено'	<i>dè</i> 'нюк (покрышка чума)'

⁴⁰ Следует признать, что такое предположение казалось в то время маловероятным.

⁴¹ См. статью С. В. Кодзасова и С. А. Старостина «О просодической структуре слова в дагестанских языках» (в печати).

dà 'сто'
kò 'ухо'
kòì 'мое ухо'
nàù 'слово'
 П. *nì* 'имя'
pì 'ночь'
 П. *pò* 'год' (ср. *pàá*)
sèì 'сердце' (ср. П. *sèjú*)

б) Двусложные слова

áà 'большой'
 П. *ámá* 'ладонь'
báà 'бисер'
bákò 'скребок'
bópe 'неважный'
dáà 'река'
 П. *dáruš* 'идти'
 П. *dèrè* 'день'
 П. *dìdì* 'ведро'
 П. *dòdàì* 'середина'
 П. *dùrè* 'глубокий'
 П. *édù* 'молодой'
 П. *ìhàì* 'мой брат'
ká'ì 'мишень'
 П. *káđì* 'ель'
kásù 'отлив'
 П. *kórù* 'нож'
kòbà 'шкура'
làtà 'пол'
lòbà 'весло'
lótà 'лайда'
máhà 'спина'
médè 'ветер'
mòdì 'я, мой'
 П. *mòtù* 'шесть'
mògà 'лес'
nèhù, П. *nèhù* 'три'
 П. *nèsà* 'девять'
òdù 'лодка'
òdùì 'моя лодка'
páđì, П. *páđì* 'щека'
 П. *páru* 'небо'
 П. *péjà* 'лоб'
 П. *péde* 'бубен'
pítù 'большой палец'
pó'è 'острый'

pójà 'ольха'
 П. *pólsè* 'звезда'
pájàì 'мой нос'
 П. *sé'ò* 'семь'
sírà 'снег'
sòjì 'смола'
šìdè, П. *šìdì* 'дава'
tábù 'шерсть'
 П. *táris* 'красть'
téà 'клин'
téni 'ум'
 П. *tétò* 'четыре'
tóde 'марево'
tódì 'ты, твой'
tóí 'моя пуговица'
tòà 'пришел'
tódè 'спинка нарты'
úđì 'след'
bàgò 'яма'
 П. *dálvi* 'кремень'
 П. *dáruč* 'плакать'
 П. *điri* 'месяц'
 П. *đúdi* 'малый'
 П. *itù* 'волосы'
kàđù 'пурга'
kàjá 'солнце'
 П. *kàrà* 'радуга'
kásù 'плата шаману'
kè'ó 'тром'
kódò 'нарта'
lító 'колыбель'
mèlò 'твой чум'
 П. *nàru* 'болото'
nàgà 'тальник'
 П. *òdì* 'трава, цветы'
 П. *pàgé* 'одежда'
 П. *pèi* 'темный'
pèìdè 'темный'
 П. *péjà* 'штанина'
pàá 'год' (ср. П. *pò*)
 П. *sèjú* 'сердце' (ср. *sèì*)
sìróì 'белый'
šìé 'дело'
šìé 'задняя часть чума'
tìà 'олень'
tùá 'крыло'
tùkà 'топор'
tùró 'лыжная палка, костыль'

в) Трех- и четырехсложные слова (в некоторых случаях тон на последнем слоге в магнитофонной записи был трудноразличим)

<i>bátù'o</i> 'хвост'	<i>sí'òró</i> 'язык'
<i>édúðó</i> 'выдра'	П. <i>sóbòrègò</i> 'пять'
<i>kárió</i> 'мамонт'	<i>táðèbè</i> 'шаман'
<i>lákàri</i> 'врач'	<i>ùlàngù</i> 'маленький'
<i>màré'o</i> 'мешок'	<i>édúðò kòdò</i> 'легковая нарта'
П. <i>nésàúg'</i> 'девьяносто'	<i>nàgòðádé</i> 'красный'
П. <i>pédúkò</i> 'желудок рыбы'	<i>pèðšùná</i> 'стемнело'
<i>sérùsò</i> 'напильник'	<i>pìòhòne</i> 'снаружи, на улице'

Нганасанский язык. Данные по нганасанскому языку занимают несколько особое положение среди помещаемого в этой статье материала, поскольку они основываются исключительно на аудиторском анализе магнитофонных записей и пока что не подтверждены непосредственным опросом информантов. Тем не менее, о наличии системы тональных оппозиций в этом языке можно говорить с достаточной уверенностью. Более того, нганасанская система представляется весьма архаичной по отношению к энецкой тональной системе и, вероятно, по отношению к селькупской системе вокалических долготных противопоставлений (см. далее); в связи с этим она представляет особый интерес.

Для аудиторского анализа, проводившегося в октябре 1975 г. С. А. Старостиним и автором статьи, были использованы магнитофонные записи, сделанные в июле 1974 г. в г. Дудинке от дикторов-нганасанок Галины Порбиной и Лили Чунанчар, для которых родным является авамский диалект нганасанского языка (говоры информанток несколько различаются). Записи состояли из изолированно произносимых (в ответ на русское словостимул) нганасанских слов.

Нганасанская тональная система основывается на противопоставлении двух тонов — ровного тона высокого регистра и ровного тона низкого регистра. Контурных различий между тонами, видимо, нет. Хотя при ограниченности доступного материала не удалось выявить минимальных пар слов, различающихся только тональной акцентуацией, представляется вероятным, что от фонетического окружения появление того или иного тона не зависит. Показательны, в частности, такие квазиминимальные пары слов, как *ḡaḡ¹* 'рот': *taḡ²* 'жила', *ḡaj¹* 'остров': *ḡaj²* 'конец', *ḡimi¹²* 'зуб': *ḡimi²²²* 'грудь'.

Сочетаемость тонов в двусложных словах свободная: ср. *tāḡā¹¹* 'лето', *baḡsa¹²* 'муж', *tala²¹* 'счастье', *kantā²²* 'нарта'. В пределах трех- и четырехсложных слов и фонетических комплексов действуют, возможно, правила, препятствующие появлению последовательностей из трех и более одинаково тонируемых слогов подряд. Такое предположение основывается на том, что при аудиторском анализе в большинстве слов, где два первых гласных имеют тон¹, гласный третьего слога был зафиксирован как несущий тон², и наоборот: *saḡāra¹¹¹²* 'песец', *sḡajkō¹¹¹²* 'белый', но *ḡetāḡā²²¹* 'вождь', *toḡakō²²¹* 'желтый' (исключения — *ḡiminti²²²* 'торопиться', *toḡarikō¹¹¹²* 'желтоватый'; возможно, здесь были допущены ошибки при определении тонов). Характерно также произношение составных числительных (*sitti-*

bi^{'212} 'двадцать', *tetäbi*^{'212} 'сорок') с изменением тонального контура по сравнению с «простой» суммой компонентов (*sitti*^{'22} 'два', *tetä*^{'22} 'четыре', *bi*^{'2} 'десять'). Неясно, однако, имеет ли в подобных случаях место фонологическое правило, приводящее к метатонии, или эффект чисто фонетической природы (различия в реализации «тонем» на уровне «аллотонов», определяемые тональным окружением).

Ниже приводится список нганасанских слов, для которых удалось определить тональные характеристики гласных.

а) Односложные слова

*dir*¹ 'сто'
*kō*¹ 'солнце'
*lu*¹ 'одежда'
*ma*¹ 'что'
*na*¹ 'нганасан'
*ŋaŋ*¹ 'рот'
*tü*¹ 'жир'
bi^{'2} 'десять'
bi^{'2} 'вода'
*bo*² 'водоворот'
*baŋ*² 'ресница'
*haŋ*² 'конец'
*kim*² 'мой пупок'
ma^{'2} 'чум'
*nim*² 'имя'
ŋä^{'2} 'шаман'
*taŋ*² 'жила'

kalä^{'12} 'слеза'
kalä^{'12} 'слезы'
koŋkä^{'12} 'идол'
kō^{'o12} 'оставить'
kolä^{'12} 'болезнь'
kuhu^{'12} 'шкура'
meru^{'12} 'болячка'
mottü^{'12} 'шесть'
muntu^{'12} 'достаточно'
nagür^{'12} 'три'
ŋihu^{'12} 'рукавица'
ŋünkä^{'12} 'нос'
ñegür^{'12} 'грязь'
ñenjë^{'12} 'лучше'
ŋaptä^{'12} 'волосы'
šajbä^{'12} 'семь'
šēja^{'12} 'язык'
šilä^{'12} 'кто'
talō^{'12} 'вчера'
talü^{'12} 'завтра'
tidä^{'12} 'рукав'
timi^{'12} 'зуб'
betü^{'21} 'кишка'
dalä^{'21} 'кремень'
dea^{'21} 'костный мозг'
halä^{'21} 'половина'
kü^{'a21} 'умереть'
losä^{'21} 'русский'
mäka^{'21} 'заика'
ñantu^{'21} 'парень'
ñima^{'21} 'мое имя'
ŋadä^{'21} 'увидеть'
ŋomtü^{'21} 'вошь'
sädä^{'21} 'дорога'
täŋbu^{'21} 'хвост'
tala^{'21} 'счастье'
kantä^{'22} 'нарта'
ñimi^{'22} 'грудь'
ñuo^{'22} 'ребенок'
sitti^{'22} 'два'
tetä^{'22} 'четыре'

б) Двусложные слова

maga^{'11} 'крепко'
ñima^{'11} 'моя жена'
ñäñü^{'11} 'налим'
ŋoa^{'11} 'дверь'
ŋua^{'11} 'бог'
ŋida^{'11} 'ягоды'
šea^{'11} 'сердце'
sitti^{'11} 'он'
šimšē^{'11} 'грудь'
täŋä^{'11} 'лето'
tüä^{'11} 'крыло'
baŋsa^{'12} 'муж'
bī^{'a12} 'уехать'
dalä^{'12} 'день'
denä^{'12} 'тетива'
hada^{'12} 'большой палец'
haŋkä^{'12} 'черный'
iä^{'12} 'папа'
jaŋku^{'12} 'нет'

в) Трехсложные слова

*đurāgā*¹¹² 'глубокий'
*nomtuša*¹¹² 'сидеть'
*nikāgā*¹¹² 'много'
*satāra*¹¹² 'песец'
*siraikō*¹¹² 'белый'
*sonaŋkō*¹¹² 'черноватый'
*añika*¹²¹ 'большой'
*kalatu*¹²¹ 'подмышка'
*đurakā*²¹² 'ненец'
*kuntāgā*²¹² 'далекий'

*đebakō*²²¹ 'красный'
*kāndi'e*²²¹ 'сова'
*merige*²²¹ 'быстро'
*šetāgā*²²¹ 'вождь'
*todakō*²²¹ 'желтый'
*timinti*²²² 'торопиться'

г) Четырехсложные слова

*kođumuma*¹¹²¹ 'мой муж'
*tosari kō*¹¹¹² 'желтоватый'
*soñhālankā*²²¹² 'пять'

Материалы к сравнительно-историческому изучению тональных систем уральских языков

Прапермский характер тональных оппозиций коми и удмуртского языков. Как видно из соответствующих разделов, системы тональных оппозиций в коми и удмуртском языках весьма сходны между собой как в отношении принципиального устройства, так и в отношении фонетической реализации двух противопоставленных тонов (так обстоит дело по крайней мере с изучавшейся до сих пор акцентуацией односложных существительных). Такая ситуация вполне естественна, поскольку эти два языка довольно близки (начало распада прапермского языка относят к VIII в. н. э.⁴²).

Сходство систем в целом делает возможным непосредственное сравнение акцентуации этимологически тождественных слов коми и удмуртского языка. Таких слов в пределах исследованного материала оказалось 55. Сопоставление их свидетельствует, на наш взгляд, об общем прапермском происхождении тонов в этих двух языках и, кроме того, о регулярных метатонических процессах, имевших место в послепермский период.

В 18 случаях гласный и коми, и удмуртского слов характеризуется высоким тоном (к. *ber* 'задняя часть', удм. *ber*; к., удм. *kik* 'два'; к., удм. *kiz* 'двадцать'; к., удм. *kuž* 'длинный'; к. *te* 'я', удм. *ton*; к., удм. *hañ* 'хлеб'; к., удм. *ñim* 'имя'; к. *hol*, удм. *ñil* 'четыре'; к., удм. *pel* 'ухо'; к. *porš* 'свинья', удм. *parš*; к., удм. *pu* 'дерево'; к., удм. *purt* 'нож'; к., удм. *šurs* 'тысяча'; к. *tel* 'зима', удм. *tol*; к. *vež* 'зеленый', удм. *vož*; к., удм. *vir* 'кровь'; к. *vil* 'новый', удм. *vil*; к. *vom* 'рот', удм. *im*).

В 14 случаях гласный в обоих языках зафиксирован с тоном² (к. *eš* 'бык', удм. *oš*; к., удм. *ki* 'рука'; к. *-ki* : *izki* 'жернов', удм. *ke*; к. *kvajt* 'шесть', удм. *kuat*; к. *mes* 'корова', удм. *mes* 'самка'; к. *moñ* 'сноха', удм. *-meñ* : *ičimeñ*; к., удм. *tu* 'земля'; к., удм. *mus* 'печень'; к., удм. *pi* 'сын, мальчик'; к., удм. *šin* 'глаз'; к., удм. *šur* 'рог'; к., удм. *ul* 'низ'; к. *va* 'вода', удм. *vu*; к. *voj* 'ночь', удм. *uj*).

Регулярные фонетико-акцентуационные соотношения можно проследить и для тех случаев, когда тонировка коми и удмуртского слов различна.

⁴² P. HAJDÚ, Bevezetés az uráli nyelvtudományba 14. Budapest 1966.

В 7 случаях высокий тон в коми соответствует низкому тону в удмуртском при том, что одновременно различается и качество гласных: к. *o* — удм. *u* (к. *or* 'гной', удм. *ur*; к. *bord* 'крыло', удм. *burd*; к. *kor* 'кожура', удм. *kur* 'луб'; к. *mort* 'человек', удм. *murt*; к. *pon* 'конец', удм. *puŋ*; к. *šo* 'сто', удм. *šu*; к. *soj* 'глина', удм. *šuj*). Во всех этих словах имело место сравнительно позднее сужение гласного в удмуртском;⁴³ можно предполагать, что это изменение сопровождалось метатонией: высокой тон на более широком гласном превращался в низкий тон на более узком гласном (*u*). Возможно, указанное изменение тона происходило не всегда: ср. удм. *suŋ*¹ 'рука, Arm' при к. *soj* и удм. *um*¹ 'сон' при к. *on, un* (акцентуация коми слов не зафиксирована).

В 3 случаях гласный с тоном² в коми языке и с тоном¹ в удмуртском предшествует носовому согласному, являющемуся рефлексом **ŋ* (к. *din* 'комель', удм. *din* < ф.—у. **tūŋe*; к. *an* 'нёбо', удм. *aŋ* 'челюсть' < ф.—у. **ŋ(ɫ)z*; к., удм. *piŋ* 'зуб' < ф.—у. **piŋe*).

Еще в шести случаях коми гласный с низким тоном и удмуртский гласный с высоким тоном предшествуют согласному *r* или *ž* (к., удм. *ar* 'осень'; к., удм. *iž* 'овца'; к. *ker* 'бревно', удм. *kor*; к. *kert* 'железо', удм. *kort*; к., удм. *piž* 'лодка'; к. *šor* 'ручей', удм. *šur* 'река'). Из истории пермского вокализма известно, что именно эти два согласных могли в каких-то случаях влиять на фонетическое качество предшествующего гласного⁴⁴; возможно, соседством с ними обусловлена и метатония в перечисленных словах (ср., однако, вышеприведенные примеры с совпадением тонов перед *r* и *ž*).

Наконец, в следующих 7 случаях ни одна из рассмотренных причин не может объяснить различие в зафиксированной нами акцентуации: к. *das*² 'десять', удм. *das*¹; к. *je*¹ 'лед', удм. *je*¹; к. *kil*¹ 'язык', удм. *kil*²; к. *nil*¹ 'девушка, дочь', удм. *nil*²; к. *vit*¹ 'пять', удм. *vit*²; к. *vij*¹ 'масло', удм. *vej*²; к. *vug*¹ 'дужка', удм. *vug*². Вполне вероятно, что по крайней мере в части из этих слов тон был определен в одном из языков неверно — к сожалению, пока еще приходится считаться с неполной надежностью имеющихся данных.

Тональные оппозиции и некоторые проблемы исторического вокализма пермских языков. Фонетические процессы в системе вокализма, относящиеся к послепермскому периоду, стали ясны благодаря появлению работ В. И. Лыткина и других исследователей, посвященных исторической фонетике современных диалектов и реконструкции общепермского вокализма.⁴⁵ Однако до настоящего времени сохраняется немало сложностей в объяснении перехода от прафинно-угорской системы гласных к прапермской (включавшей, согласно последнему варианту реконструкции В. И. Лыткина, 15 гласных фонем). Здесь систематически наблюдается как, с одной стороны, совпадение рефлексов различных прафинно-угорских гласных (например, ф.—у. **para* 'хороший' > перм. **bur* > к., удм. *bur*; ф.—у. **ora* 'белка' > перм. **ur* > к., удм. *ur* или ф.—у. **ōmä* 'клей' > перм.

⁴³ В. И. Лыткин, Исторический вокализм пермских языков 19. М. 1964.

⁴⁴ Ibid., стр. 101.

⁴⁵ В. И. Лыткин, Древнепермский язык. М. 1952; E. ITKONEN, Zur Geschichte des Vokalismus der ersten Silbe im Tscheremissischen und in den permischen Sprachen. Finnisch-Ugrische Forschungen 31: 149—345; В. И. Лыткин, Коми-язвинский диалект. М. 1961; В. И. Лыткин, Исторический вокализм пермских языков. М. 1964; В. И. Лыткин—Е. С. Гуляев, Краткий этимологический словарь коми языка 9—28. М. 1970.

**tem* < к., удм. *tem*; ф.—у. **peljä* 'ухо' > перм. **peĭ* > к., удм. *pel*), так и расщепление одного гласного на несколько разных в невыясненных условиях (например, ф.—у. **ańz* > перм. **ańz* > к. *ań* 'женщина', удм. *ańi* 'сноп льна или конопля'; ф.—у. **aŋe* 'рот' > перм. **ôm* > к. *vom*, удм. *im*; ф.—у. **ala* 'низ' > перм. **ul* > к., удм. *ul* или ф.—у. **sōja* > перм. **sōj* 'рука, агт' > к. *soj*, удм. *suĭ*; ф.—у. **sōla* 'кишка' > перм. **šul* > к., удм. *šul*). Неоднозначность рефлексов особенно характерна для ф.—у. **a* (дает перм. **a*, **u*, **ô*, **ô*), ф.—у. **o* (дает перм. **u*, **ô*, **ô*), ф.—у. **ō* (дает перм. **u*, **ô*, **ô*), ф.—у. **ä* (дает перм. **ε*, **g*, **ô*, **i*, **ü*) и ф.—у. **ü* (дает перм. **ü*, **g*⁰, **ô*).^{46, 47} Сложную картину рефлексации до сих пор удавалось объяснить лишь отчасти (отмечено, например, что переход **ō* в перм. **ô* наблюдается в ф.—у. *e*-основах).

Предварительное изучение распределения рефлексов некоторых праязыковых гласных по тональным типам в пермских языках показало, что судьба этих гласных была, по-видимому, связана с акцентуационными факторами.

Внимание привлекают, в первую очередь, пермские рефлексы ф.—у. **a*, **o* и **ō*. Каждый из трех этих гласных может отражаться в виде перм. **u*, **ô* и **ô*; кроме того, ф.—у. **a* может давать и перм. **a*.

Относительно последнего типа рефлексации заметим, что, как явствует из приведенного В. И. Лыткиным списка слов с перм. **a* и комментариев к нему,⁴⁸ лишь у незначительной части этих слов гласный возводим к ф.—у. **a*. При этом из 18 слов, являющихся, по мнению В. И. Лыткина, бесспорными рефлексами финно-угорских корней с **a*,⁴⁹ в девяти наблюдается малохарактерный для пермских языков двусложный корень (удм. *ańi* 'сноп льна или конопля', удм. *pińi* 'ложка', к. *lapa* 'маленький лещ', к. *gada* 'чайка') или связанная суффиксированная основа (к. *bajdeg* 'куропатка', к. *sartas* 'лучина' и др.). Пять других слов носят отчетливо выраженный оноματοпозтический характер: к. *lak-* 'пачкать, мазать', к. *čap* 'било', к. *taped-* 'бить кулаком', к. *čazır*: č. *šoma* 'очень кислый, острый на вкус'. Двусложность или оноματοпозтичность свойственны и многим другим словам с перм. **a* (в которых этот гласный восходит к другому источнику). Вне двух указанных групп остаются лишь 4 из 18 слов: к. *bad* 'ива', к. *kaj-* 'подниматься', к. *raž* 'решетка', удм. *važ-* 'спускаться' (возможно, не случайным является то обстоятельство, что во всех этих словах гласный предшествует палатальному согласному). Таким образом, сохранение ф.—у. **a* в виде перм. **a* определялось — всегда или, по крайней мере, в большинстве случаев — фонетическими (двусложность корня или связанной основы) и семантическими (оноματοпозтичность корня) закономерностями.

Если исключить из рассмотрения такой — довольно редкий — тип рефлексации, то окажется, что три финно-угорских гласных (**a*, **o* и **ō*) отражены в прапермском хотя и неоднозначно, но полностью одинаково.

⁴⁶ См. В. И. Лыткин, Исторический вокализм. . . , табл. на стр. 231—233; В. М. Иллич-Свитыч, Опыт сравнения ностратических языков. М. 1971, табл. на стр. 163—164 (составлена В. А. Дыбо).

⁴⁷ Здесь перечислены лишь наиболее характерные, повторяющиеся рефлексы; в изолированных случаях ф.—у. **a*, **o*, **ô*, **ä*, **ü* могут давать и другие прапермские гласные.

⁴⁸ В. И. Лыткин, Исторический вокализм. . . 162—177.

⁴⁹ Там же, 176.

Это позволяет высказать гипотезу о том, что на одной из промежуточных между прафинно-угорским и прапермским стадий (назовем ее раннепрапермской) указанные три гласных фонемы совпали, а их общие рефлексы развивались далее одинаково вне зависимости от качества «первоисточника». Дальнейшее рассмотрение подтверждает, по-видимому, правомерность такой гипотезы.

Среди коми и удмуртских слов, тональную акцентуацию которых удалось к настоящему времени установить с большей или меньшей надежностью (см. предшествующие разделы), следующие слова восходят и финно-угорским основам с *a, *o или *ō в первом слове:

1. К. *bež*¹ 'хвост' (удм. *biž*)⁵⁰ < перм. *bōž < ф.—у. *rančz или *pončz⁵¹
2. Удм. *ket*¹ 'кожица' < перм. *kōm < ф.—у. *kama
3. К. *nel*¹ 'стрела' (удм. *nel*) < перм. *nōl < ф.—у. *nōle
4. (К. *on, un* 'сон'), удм. *um*¹ < перм. *ōnm < ф.—у. *oda-mz
5. К. *porš*¹ 'свинья', удм. *parš*¹ < перм. *pōrs < ф.—у. *porša(s)
6. К. *vo*¹ 'год' (удм. *va-puŋ* 'век') < перм. *vō < ф.—у. *wōte
7. К. *šem*¹ 'чешуя' (удм. *šem*) < перм. *šōm < ф.—у. *šōmz
8. К. *sol*¹ 'соль' (удм. *silal*) < перм. *sōl < ф.—у. (?) *sōla
9. (К. *soj* 'рука, агм'), удм. *suŋ*¹ < перм. *sōj < ф.—у. *sōja
10. К. *vom*¹ 'рот', удм. *im*¹ < перм. *ōm < ф.—у. *aŋe
11. К. *or*¹ 'гной', удм. *ur*² < перм. *ōr < ф.—у. *ora или *ōra
12. К. *šo*¹ 'сто', удм. *šu*² < перм. *šō < ф.—у. *šata
13. (К. *kuim* 'три', *kojmeđ* 'третий', *komjn* 'тридцать'), удм. *kuin*², (*kuiŋmeti*), *komjn*¹² < перм. *kōjm < ф.—у. *kolme
14. К. *vij*¹ 'масло', удм. *vej*² < перм. *vōj < ф.—у. *woje или *wōje
15. К. *bur*² 'хороший' (удм. *bur* 'правый') < перм. *bur < ф.—у. *para
16. (К. *kule* 'умирает'), удм. *kule*²² < перм. *kul- < ф.—у. *kōle
17. К. *tu*² 'земля', удм. *tu*² < перм. *tu < ф.—у. *maŋe
18. К. *mus*² 'печень', удм. *mus*² < перм. *mus < ф.—у. *maksa
19. К. *pu*² 'брусника' < перм. *pul < ф.—у. *pōla
20. (К. *sunę* 'вырывает'), удм. *zime*²² < перм. *suŋ- < ф.—у. *soŋe
21. К. *šur*² 'рог', удм. *šur*² < перм. *šur < ф.—у. *šorwa или *šarwe
22. К. *ul*² 'низ', удм. *ul*² < перм. *ul < ф.—у. *ala
23. (К. *vure* 'шьет'), удм. *vure*²² < перм. *vur- < ф.—у. *warka или *worka
24. (К. *-mjn* в *komjn* 'тридцать'), удм. *-mjn*² в *komjn*¹² < перм. *mun < ф.—у. *mone
25. К. *vug*² 'дужка, скоба', удм. *vug*² < перм. *vug < ф.—у. *waŋkz
26. К. *ver*² 'лес' (удм. *vir* 'холм') < перм. *vōr < ф.—у. *wōre или *wāra
27. (К. *ku*¹ 'злой дух, бес'), удм. *kiŋ*¹ 'злой дух, болезнь' < перм. *kul < ф.—у. *koljz
28. (К. *šul* 'кишка'), удм. *šul*¹ < перм. *šul < ф.—у. *šōla
29. (К. *ude* 'угощает'), удм. *ude*¹² 'поит' < перм. *ud- < ф.—у. *amta
30. К. *ur*¹ 'белка' < перм. *ur < ф.—у. *ora

Первые десять примеров из этого списка объединены тем общим признаком, что ф.—у. *a, *o и *ō отражены в виде перм. *ō или *ō⁵² и в то же

⁵⁰ В скобках помещены формы с незафиксированной акцентуацией.

⁵¹ В большинстве случаев пермские и финно-угорские праформы приводятся здесь по «Краткому этимологическому словарю коми языка».

время корневой гласный и в коми, и в удмуртском слове (или в одном из них, при отсутствии данных для другого языка) несет на себе высокий тон. К ним непосредственно примыкают два примера (№№ 11 и 12), в которых соответствия на праязыковом уровне те же,⁵² а акцентуация коми и удмуртских форм различна: при к. o^1 имеем удм. u^2 . Как указывалось в предыдущем разделе, такое соотношение тонов встречается неоднократно; оно, очевидно, может рассматриваться как отражение перм. $*\delta^1$. Подобная трактовка косвенно подтверждается следующим примером (№ 13), где в самих удмуртских данных обнаруживается различие в тонировке разных алломорфов корня со значением 'три' (*kuŋ*², но *ko*⁻¹ в *koŋin*¹²). Можно полагать, что тон¹ на *o* в *ko*- является исходным, тогда как тон² на *u* в *kuŋ* появился вследствие развития перм. $*o^1 >$ удм. u^2 . Наконец, в примере № 14 — необъясненное расхождение акцентуации к. vij^1 и удм. vej^2 ; возможно, тон в удмуртском слове был определен нами неправильно.

В целом, имеется 13 или 14 примеров соответствия: ф.—у. $*a, *o, *\bar{o}$ — перм. $*\delta^1, *\delta^1$. При этом в большинстве случаев $*\bar{o}$ встречается в рефлексах *a*-основ, а $*\delta^1$ — в рефлексах *e*-основ.

Иной является, как правило, акцентуация другого рефлекса трех рассматриваемых гласных — пермского $*u$. В 9 случаях (№№ 15—23) современные языки указывают на низкий тон. Сюда же примыкает, по-видимому, один пример нетипичной рефлексации урал. $*o(*\bar{u}$ вместо $*u$ в условиях второго слога, № 24). В примере № 25 тоны не совпадают (ошибка в записи акцентуации коми слова?). Итого соответствие типа: ф.—у. $*a, *o, *\bar{o}$ — перм. $*u^2$ наблюдается в 10 или 11 случаях.

Наконец, в пяти примерах (№№ 26—30) наблюдаются отклонения от выявленных соотношений исторического вокализма и современной тональной акцентуации: в четырех случаях рефлексы перм. $*u$ имеют высокий тон, в одном случае к. $e <$ перм. $*\bar{o}$ характеризуется низким тоном. Действительно ли данные примеры являются исключениями, покажут уточненные акцентологические данные для современных языков.

На основании сказанного выше можно предположить, что судьбу раннепрапермского гласного, возникшего в результате слияния $*o, *\bar{o}$ и (в большинстве случаев) $*a$, в значительной мере определял акцентуационный фактор. Раннепрапермский тон (или тональный контур), обычными рефлексами которого в коми и удмуртском языке являются высокие тоны, обуславливал развитие этого гласного в перм. $*\bar{o}$ (обычно в *a*-основах) или $*\bar{o}$ (обычно в *e*-основах). При другом тоне или тональном контуре, отраженном низкими тонами современных пермских языков, рассматриваемый гласный сужался в перм. $*u$.⁵⁴

⁵² Для перм. $*pors$ 'свинья' (№ 5) следует предполагать исходность $*pors$ с общепермским переходом $*\bar{o} > *o$ под влиянием последующего r (В. И. Лыткин, Исторический вокализм... 101—102).

⁵³ Перм. $*\bar{o}$ (в $*\bar{o}r$ 'гной') отличается от перм. $*\bar{o}$ только рефлексами в юго-западных удмуртских диалектах (*ur, or* и под.; при $*\bar{o}$ ожидалось бы *ur*, как и в других удмуртских диалектах). Поскольку развитие ф.—у. $*(\bar{o}) >$ перм. $*\bar{o}$ нетипично, следует, вероятно, допустить вторичность перехода $*\bar{o} > *\bar{o}$ или самих юго-западных диалектных форм.

⁵⁴ Детали и последовательность этапов охарактеризованного здесь процесса недостаточно ясны; они, однако, не являются предметом специального рассмотрения в рамках этой статьи и, вероятно, заслуживают отдельного рассмотрения на основе более представительного корпуса данных.

Представляет интерес и другой случай неоднозначной рефлексации — развитие ф.—у. **ü* в перм. **ü* и в перм. **ö* (или **ø*⁰). К сожалению, имеющийся в нашем распоряжении материал слишком невелик по объему для того, чтобы прийти к достаточно полным и обоснованным выводам о возможной связи этого явления с акцентуационными факторами. Можно, однако, отметить преобладание высокого тона в словах с перм. **ü* < ф.—у. **ü* (удм. *kij*¹ 'змея' < перм. **küj* < ф.—у. **küje*; к. *si*¹ 'сажень' < перм. **sül* < ф.—у. **süle*; к. *vil*¹ 'верх' < перм. **vül* < ф.—у. **wilä*) и низкого тона в словах с перм. **ö* или **ø*⁰ < ф.—у. **ü* (удм. *sulem*²² 'сердце' < перм. **sø*⁰-*lem* < ф.—у. **südämä*; к. *ven*² 'пояс' < перм. **vön* < ф.—у. **wünä* или **üwä*; к. *voj*² 'ночь', удм. *uj*² < перм. **öj* < ф.—у. **üje*).

Влияние тонов на особенности рефлексации других гласных обнаружить пока не удалось.

Правомерность вышеприведенных наблюдений над связью исторического вокализма пермских языков и их современной акцентуации можно подвергнуть сомнению по двум линиям: а) допустима ли в принципе опора на акцентологические данные, которые — как неоднократно подчеркивалось — могут быть недостаточно точными и б) допустимо ли почти механическое приписывание раннепрапермскому состоянию той же акцентуации, которая регистрируется в современных пермских языках.

Допустимость этих операций можно оспаривать и защищать различными путями; но, как нам кажется, правомерными их делает уже сам по себе факт обнаружения корреляции между тональной принадлежностью гласных современных языков и их историческими судьбами. Разумеется лишь дальнейшее исследование пермской (и уральской в целом) акцентологии — как современной, так и исторической — позволит уточнить и развить сделанные в предварительном порядке выводы и подкрепить их гораздо более обширным материалом. При этом, возможно, удастся устранить или рациональным образом интерпретировать отмечавшиеся выше примеры отклонений от регулярных акцентно-фонетических соответствий.

Нганасанско-энецкие соответствия в области тонов. Среди проакцентуированного энецкого и нганасанского материала имеется 20 представленных в обоих языках слов с этимологически тождественными корнями.

Энецкий	Нганасанский
1. <i>tüá</i> 'крыло'	<i>tüä</i> ¹¹
2. <i>sëi</i> , П. <i>sëju</i> 'сердце'	<i>sëa</i> ¹¹
3. <i>siðè</i> 'два'	<i>sitti</i> ²²
4. П. <i>tétò</i> 'четыре'	<i>tetä</i> ²²
5. П. <i>sòbòrègò</i> 'пять'	<i>sonhālankā</i> ²²¹²
6. П. <i>dèrè</i> 'день'	<i>dälē</i> ¹²
7. <i>kóbà</i> 'шкура'	<i>kuhu</i> ¹²
8. П. <i>mótü</i> 'шесть'	<i>mottü</i> ¹²
9. <i>néhü</i> 'три'	<i>nagür</i> ¹²
10. П. <i>sé'ò</i> 'семь'	<i>šajbä</i> ¹²
11. <i>si'òro</i> 'язык' (-ro — суфф.)	<i>šēja</i> ¹²
12. <i>tí</i> 'зуб'	<i>timi</i> ¹²
13. П. <i>dälüi</i> 'кремень'	<i>däl'ü</i> ²¹

14. <i>kòdò</i> 'нарта'	<i>kantã</i> ²²
15. <i>itú</i> 'волосы'	<i>ɲaptã</i> ¹²
16. <i>bí</i> 'вода'	<i>bɔ</i> ²²
17. <i>bíu</i> 'десять'	<i>bí</i> ²²
18. <i>dũ</i> 'сто'	<i>dír</i> ¹
19. <i>mèló</i> 'твой чум' (-lo- P _x 2Sg)	<i>mã</i> ² 'чум'
20. П. <i>ni</i> 'имя'	<i>nim</i> ²

Судя по этому перечню, регулярными являются следующие соответствия тонов в (исходно) двусложных основах:

а) нган.¹¹ — энецк. $\check{V}_1\check{V}_2$ (при сохранении в энецком двусложности, примеры №№ 1 и 2) или энецк. \check{V}_1 (при односложном энецком соответствии, № 2);

б) нган.²² — энецк. $\check{V}_1\check{V}_2$ (№№ 3—5);

в) нган.¹² — энецк. $\check{V}_1\check{V}_2$ (при сохранении в энецком двусложности, №№ 6—11) или энецк. \check{V}_1 (при односложном энецком соответствии, № 12);

г) нган.²¹ — энецк. $\check{V}_1\check{V}_2$ (№ 13).

Эти четыре типа соответствий между тональными контурами можно свести к двум типам соответствий между тонами на гласном второго слога: нган. высокий тон соответствует энецк. акуту, а нган. низкий тон — энецк. гравису (при таком упрощенном представлении соответствий приходится, однако, вводить «потенциальный» второй слог у энецких слов в примерах №№ 2 и 12 с тоном, противоположным — согласно общему правилу — тону на гласном первого слога).

Выявленные соответствия явно имеют системный характер. Нарушаются они лишь двумя примерами (№№ 14 и 15), в которых, возможно, тон у гласного второго слога зафиксирован в нганасанском при аудиторском анализе неверно (² вместо ¹).

Если нганасанско-энецкие соответствия тональных контуров установлены нами правильно, то они свидетельствуют о первичности регистровой тональной системы нганасанского языка по отношению к контурной тональной системе энецкого языка: вторая система «выводится» из первой, но не наоборот.

Менее ясны соответствия в пределах односложных основ. В обоих имеющихся примерах энецкому акуту соответствует нганасанский низкий тон (№№ 16—17), однако энецкий гравис может иметь соответствием как высокий (№ 18), так и низкий (№ 19—20) тон в нганасанском.

Нганасанские тоны и долготная корреляция гласных в селькупском языке. Попытка обнаружить тональные оппозиции в селькупском языке путем аудиторского анализа имевшихся магнитофонных записей из тазовского диалекта не дала достаточно определенных результатов. Убедиться в отсутствии или наличии в этом языке тонов можно будет, видимо, лишь при полевой работе с носителями языка. Однако заслуживает внимания одно обстоятельство, которое, по-видимому, свидетельствует о том, что на одном из этапов своей истории селькупский язык мог обладать тональной системой, более или менее близкой системе нганасанского языка.

При анализе селькупских соответствий тех нганасанских слов, акцентуация которых — хотя и в предварительном порядке — известна, обнаруживается явная диспропорция, состоящая в том, что нганасанским

гласным первого слога с низким тоном соответствуют почти исключительно селькупские краткие гласные, а нганасанским гласным первого слога с высоким тоном и долгие, и краткие гласные. Это видно из приводимого списка этимологически тождественных в корневой части слов.

а) Нганасанский гласный с низким тоном — селькупский краткий гласный

Нганасанский	Селькупский (тазовский диалект) ⁵⁵
<i>bi</i> ² 'десять'	<i>köt</i>
<i>bi</i> ² 'вода'	<i>üt</i>
<i>bo</i> ² 'водоворот'	(?) <i>küñi</i>
<i>kim</i> ² 'мой пупок'	<i>šön</i> 'пупок'
<i>ñim</i> ² 'имя'	<i>ñim</i>
(и <i>ñima</i> ²¹ 'мое имя')	
<i>taŋ</i> ² 'жила'	<i>ten</i>
<i>betu</i> ²¹ 'кишка'	<i>keti</i>
<i>halä</i> ²¹ 'половина'	<i>pälä</i> 'спутник, напарник'
<i>kü'a</i> ²¹ 'умереть'	<i>qu-</i>
<i>ŋađi</i> ²¹ 'увидеть'	<i>ati-</i> 'виднеться'
<i>ŋomtū</i> ²¹ 'вошь'	<i>untä</i>
<i>täjbū</i> ²¹ 'хвост'	<i>talčä</i>
<i>kantä</i> ²² 'нарта'	<i>qantä</i>
<i>ñimi</i> ²² 'грудь'	<i>ñima</i>
<i>šitti</i> ²² 'два'	<i>šitti</i>
<i>kändi</i> ^{e221} 'сова'	<i>qanti-</i> 'замерзнуть'
<i>kuntägä</i> ²¹² 'далекий'	<i>kuntäqil'</i>

б) Нганасанский гласный с низким тоном — селькупский долгий гласный

<i>ma</i> ² 'чум'	<i>m̄t</i>
<i>tetä</i> ²² 'четыре'	<i>tēt̄t̄, tēt̄t̄</i>

в) Нганасанский гласный с высоким тоном — селькупский краткий гласный

<i>ma</i> ¹ 'что'	(?) <i>m̄i</i> 'нечто'
<i>ñima</i> ¹¹ 'моя жена'	<i>näl</i> 'женский'
<i>ñüñü</i> ¹¹ 'налим'	<i>ñüñi</i>
<i>ŋa</i> ¹¹ 'дверь'	<i>-a: m̄ta</i>
<i>täñä</i> ¹¹ 'лето'	<i>taŋi</i>
<i>đenda</i> ¹² 'тетива'	<i>činti</i>
<i>kuhu</i> ¹² 'шкура'	<i>qopi</i>
<i>mottü</i> ¹² 'шесть'	<i>muktit</i>

⁵⁵ Селькупские формы приведены по словарю (рукопись), составленному в итоге работы Селькупской экспедиции МГУ (1970—1973 г. г.); фонетически они, как правило, не отличаются или несущественно отличаются от форм, приводимых в словаре И. Эрдейи (I. ERDELYI, *Selkupisches Wörterverzeichnis (Tas-Dialekt)*. Budapest 1969).

*muntu*¹² 'достаточно'
*ḡuhu*¹² 'рукавица'
*tīdā*¹² 'рукав'
*durāgā*¹¹² 'глубокий'
*sirajkō*¹¹² 'белый'

(?)*muntik* 'весь'
nopi
tūnāk
korī
serī

г) Нганасанский гласный с высоким тоном — селькупский долгий гласный

*kō*¹ 'солнце'
*ḡa*¹ 'нганасан'
*ḡaḡ*¹ 'рот'
*sēa*¹¹ 'сердце'
*tūā*¹¹ 'крыло'
*dalī*¹² 'день'
*jaḡku*¹² 'нет'
*kalz*¹² 'слеза'
*kō'o*¹² 'оставить'
*nagū*¹² 'три'
*ḡaptā*¹² 'волосы'
*šajbā*¹² 'семь'
*šēja*¹² 'язык'
*talū*¹² 'завтра'
*tīmi*¹² 'зуб'
*ḡomtusa*¹¹² 'сидеть'
*kalitu*²¹¹ 'подмышка'

qēčī 'жара'
ḡē 'товарищ'
ōḡ
sīčī
tū
čēlī
čāḡki
qōḡī
qēčī
nōqḡ
ōptī
sēlčī, selčī
šē
tālī
tīmi
ōmtī-
qōlīḡ

Итак, нганасанский тон ¹ с примерно одинаковой частотой (13 и 17 примеров соответственно) соответствует селькупской краткости и долготе, а нганасанский низкий тон в подавляющем большинстве случаев (около 20 против 1 или 2) соответствует селькупской краткости. Такое соотношение вряд ли можно считать случайным.

Одно из возможных объяснений наблюдаемой закономерности состоит в предположении о том, что имевшиеся в праселькупском (или даже прасамодийском) долгие гласные сохраняли свою долготу, если они несли на себе высокий тон, и утрачивали ее при низком тоне:

$$\begin{array}{l} \check{V}^1 \longrightarrow \check{V} \\ \check{V}^2 \longrightarrow \check{V} \\ \check{V}^1 \longrightarrow \check{V} \\ \check{V}^2 \longrightarrow \check{V} \end{array}$$

Редкие отклонения от указанных соответствий могут объясняться или ошибками в акцентуировании нганасанских слов, или — если дело здесь не в ошибках — фонетическими процессами вторичного характера в нганасанском или в селькупском языке.

«Объяснительная сила», которой обладает нганасанская тональная система по отношению к явлениям исторической фонетики селькупского

языка (который достаточно далек от нганасанского), позволяет считать ее весьма архаичной и представляющей значительный интерес с точки зрения сравнительной уралистики.

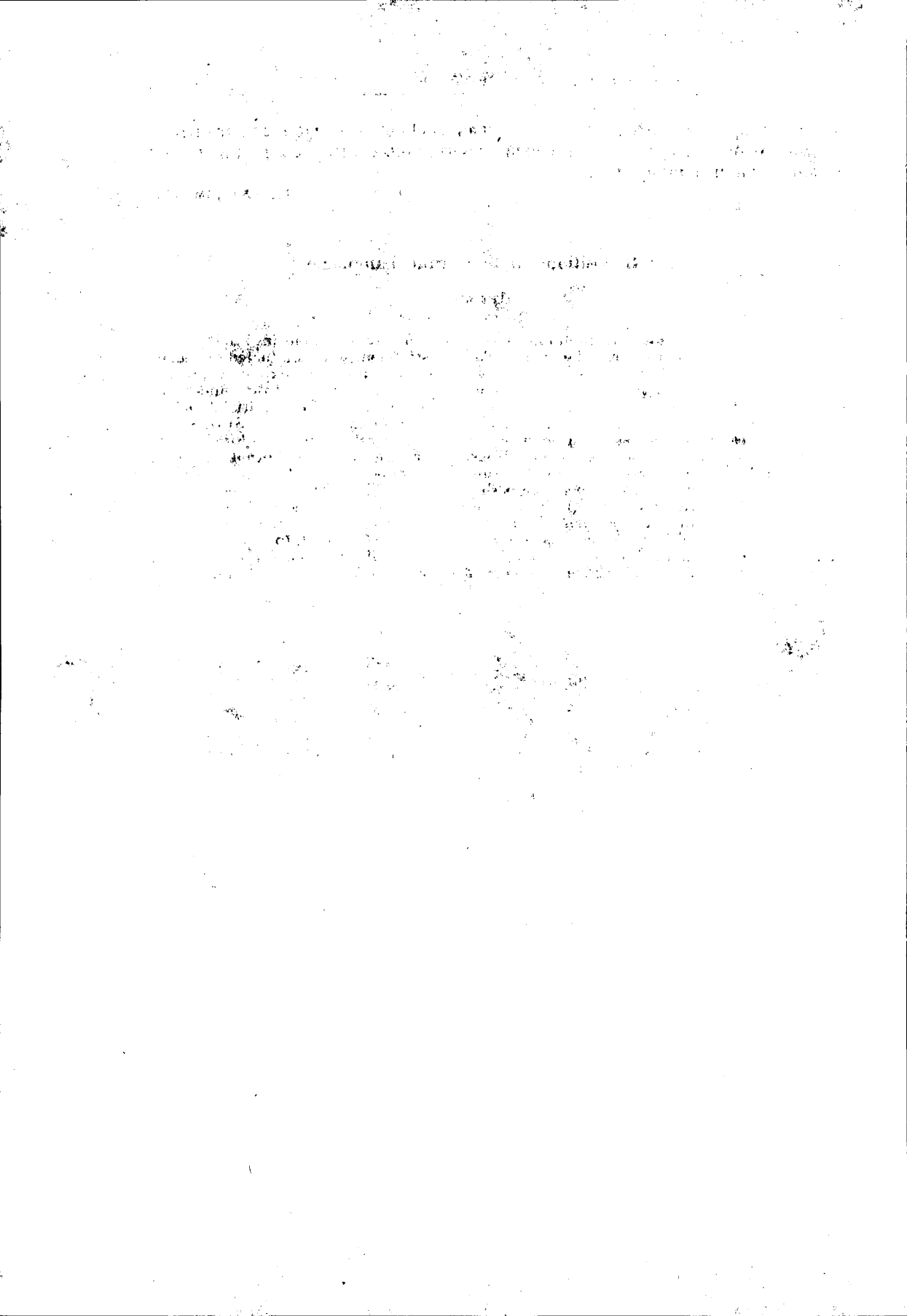
Е. Хелимский

Tonal Oppositions in the Uralic Languages

by E. HELIMSKI

The article contains some preliminary results of the investigations into the systems of tonal accentuation in the Uralic languages. The investigations were conducted by means of direct field work with native speakers. The studies in these little explored subjects resulted from the discovery of tonal phenomena in Yenisei Samoyed, Tawgi and Hungarian which did not seem to depend on the phonetic environment (these initial data had been collected and analyzed in cooperation with S. NIKOLAYEV and S. STAROSTIN).

It appeared that at least ten languages within the Uralic Family — Finnish (the dialect of Savo), Estonian, Erza-Mordvin, Moksha-Mordvin, Cheremis, Votyak, Ziryene, Hungarian, Yenisei Samoyed and Tawgi — have tonal oppositions, which as a rule are in the form of a binary contrast between a «higher» tone (high-pitched or rising) and a «lower» tone (low-pitched or falling). The author managed to find in most of the investigated languages numerous examples of tonally differentiated phonetic homonyms, e.g.: fi (Savo) *kivus* 'six' — *kivus* 'spruce', est *koor*¹¹ 'chorus' — *koor*²¹ 'bark (of a tree)', md E *pet*¹ 'cloud' — *pet*² 'half', ch *lu* 'bone' — *lu* 'ten', vty *kur*¹ (*jirze kur karinj* 'make cross, angry') — *kur*² 'bast', zr *ker*¹ 'reindeer' — *ker*² 'taste (of smth.)', hu *osz*¹ 'autumn' — *osz*² 'grey-haired', yn *kasu* 'ebb' — *kasu* 'shaman's fee'.

Permi-cseremiszi lexikális kölcsönzések*

Az utóbbi évtizedek során szaktudományunk művelői több jelentős tanulmányt, monográfiát szenteltek az egyes uráli népek másodlagos érintkezései megvilágításának. A permi-cseremiszi másodlagos érintkezés kérdése azonban mostanáig csupán egy-két jövevényszó erejéig vetődött fel, bár a kölcsönzések lehetősége többször felmerült a szakirodalomban (vö. E. ITKONEN: Vir. 1970: 220; UAJb. 28: 58).

Nemrég rövid tanulmányban foglalkoztam a mordvin és a cseremiszi nyelv közös vonásaival (ALH 24: 81–85). Arra az eredményre jutottam, hogy a cseremiszi, bár kétségkívül finn-volgai nyelv, mégis rendkívül kevés olyan vonást találunk benne, amely csak a mordvinnal közös. A szókészlet területén például mindössze 18 szót. A finn-volgai korból származó cseremiszi szavak száma is csak 90 körül mozog (a cseremiszi mintegy 700 finnugor eredetű szó van). Ezzel szemben a távolabbról rokon permi nyelvekkel 145 (118 zürjén, 107 votják) olyan lexikális egyezése van a cseremiszi, amelyeknek a többi finnugor nyelvben nincs megfelelője. Ez a nagyszámú egyezés, amint arra már régebben is utaltam (l. CIFU 202–203), részben másodlagos érintkezéssel magyarázható.

I. SZ. GALKIN figyelt fel rá,¹ hogy a Mari ASzSzk területén, különösen a nyelvterület északi részén a helybeli lakosság nyelvében számos folyónév *-ju-ra* végződik, ami nyilván a zürj. *ju* 'folyó' szóval függ össze. Emellett a Komi és a Mari ASzSzk területén gyakoriak a folyónév-egyezések: cser. *Pötwüt* (*wüt* 'víz, folyó') ~ zürj. *Potju*; cser. *Izewüt* ~ zürj. *Iz-va*; cser. *Pizma* ~ zürj. *Pizma* stb.

A kiváló észt antropológus, KARIN MARK² arról tájékoztat bennünket, hogy a cseremiszek etnogenézisében jelentős szerepet játszottak a permiek is.

Ez utóbbi megállapítást a régészeti kutatások is alátámasztják. G. A. ARHIPOV³ kutatásai szerint az időszámításunk előtti utolsó századokban a Vetluga vidékén a cseremiszek elődei permi népességre telepsznek, amely fokozatosan asszimilálódik, esetleg részben el is húzódik. A szubsztrátum jellegű permi népesség mellett idők folyamán újabb rajok is érkeznek, de az i. sz. első évszázadokban a cseremiszi elem már döntő többséget alkot ezen a vidéken, és az évezred közepére végérvényesen befejeződik a permiek asszimilálódása. A régészeti kutatások szerint tehát az i.e. utolsó századoktól az I.

* Ezúton mondok köszönetet RÉDEI KÁROLYNAK számos értékes útbaigazításáért.

¹ Происхождение марийского народа. Йошкар-Ола 1972. 203–210.

² I. m. 109.

³ I. m. 36–52.

évezred közepéig terjed a cseremisiz-ősspermi érintkezések kora. A hangtani bizonyítékok azonban amellettszólnak, hogy a régi cseremisiz-permi érintkezések ezzel nem zárultak le, hanem a következő századokban is folytatódtak. Egyik legjelentősebb hangtani fogódnak a permi nazális + exploziva hangkapcsolat denazalizációja. Ez a hangváltozás a 8. században zárulhatott le (l. RÉDEI K.: NyK 66: 259), tehát permi-cseremisiz kapcsolatoknak ezt követően is kellett lenniük.

A kapcsolatok régisége miatt nyilván sok esetben hiányoznak azok a hangtani kritériumok, amelyekkel bizonyítani tudnánk a kölcsönzést. Így az alábbiakban közölt anyag feltehetően csak bizonyos hányada a tényleges kölcsönzéseknek.

A régi keletű permi-cseremisiz kapcsolatok mellett van egy újabb is, amely már csak a cseremisizre és a votjákra szorítkozik. A tatárjárás hatalmas népmozgást eredményezett a Volga és a Káma vidékén. A tatárok (kipcsákok) elől a bolgár-törökök tömegesen húzódtak északnyugatnak, s rátelepedtek a cseremisizek délnyugati szárnyára, a kelet, északkelet felé szoruló cseremisizeg viszont a nyugati votják vidékeket árasztotta el. A cseremisiz és a votják mondák egyaránt szólnak az egymással vívott harcokról (vö. BEKE Ö.: SUST 76: 1—7; MUNKÁCSI B., Votják népköltészeti hagyományok. Budapest 1887. 61—66). A cseremisizek és a votjások közötti érintkezés azóta sem szűnt meg, a Vjatka folyó medencéjében napjainkig tart. A kölcsönzéseknek ez a rétege már könnyebben kimutatható mind a cseremisizből, mind a votjából. Kevés kivétellel nem terjednek túl a keleti cseremisiz nyelvjárásokon, a votjában pedig csak a délnyugati nyelvjárásokban akad néhány cseremisiz jövevényszó.

A régi kölcsönzések kimutatásánál az jelenti a legnagyobb veszélyt, hogy esetleg belső fejlődési rendellenességeket tekintünk a kölcsönzés ismérveinek. Egyes esetekben ehhez még az a veszély is járul, hogy régi bolgár-török vagy csuvas kölcsönzavakat, amelyek a mai cseremisizben és a votjában megvannak, de a csuvasból kivesztek, szintén ebbe a kategóriába sorolunk.

A kölcsönzés valószínűségét — a nyelvi kritériumokon túlmenően — az is növeli, ha egy-egy permi szó a cseremisizen kívül más nyelvekbe, például a csuvasba, tatárba, baskirba vagy az obi-ugor nyelvekbe is bekerült.

A kölcsönzés iránya permi > cseremisiz. A cseremisizből — mint már említettük — mindössze néhány jövevényszó került át a délnyugati votják nyelvjárásokba.

Vegyük sorra, melyek azok a hangtani kritériumok, amelyek alapján permi kölcsönzésnek minősíthetünk egy-egy cseremisiz szót, vagy legalább valószínűsíthetjük a kölcsönzést.

I. Mássalhangzók

1. Fgr. *-*ŋk*, *-*nt*

A fgr. nazális + exploziva hangkapcsolat a cseremisizben megőrződött, a permi nyelvekben a szótóban mindig *b*, *d*, *g* fejlődött belőle. Azokban az esetekben, mikor permi *g* ~ cser. *γ* (*ŋg* helyett) megfelelést találunk — a cser. *U moyâr* 'test, oldal, irány' kivételével — a kérdéses szavaknak más rokon nyelvekben nincs megfelelése, ami csak megerősíti a kölcsönzés valószínűségét.

A fgr. *-*nt* csupán egyetlen olyan cseremisiz szóban denazalizálódott, amely nem magyarázható permi kölcsönzéssel. Ez a cser. *U ludo*, KH *lâdâ*

'réce' (~ m. *lúd*). Nincs kizárva, hogy esetleg a cser. *ludo* 'szürke' szó hangalakja hatott a 'réce' jelentésű szóéra.

A cser. B *jədan*, KH *jadən* 'ín, ideg' (~ fi. *jänte-*); cser. U *šədan*, KH *šədəng* 'búza' (osztj. DN *tánt*) féle esetek szintén kivételek, de ezekben a denalizáció mindig a szóvégi *-ŋ, -ŋg* disszimilációs hatásával magyarázható.

2. Fgr. *δ

A fgr. *δ folytatása a cseremiszből *t* (*δ*), *t*-re visszavezethető *č* vagy *θ*. A permi nyelvekben viszont *l* vagy *θ* folytatást találunk. Ha a cseremiszből szintén *l* van, akkor a cseremiszi szót permi kölcsönzésnek kell tartanunk.

3. Fgr. *ń

A fgr. *ń a cseremiszből szókezdő helyzetben depalatálizálódott vagy palatális magánhangzó előtt gyakran *j* fejlődött belőle. Szóbelseji helyzetben a tőmorfémákban mindenütt *j*-vé vált, csak a ragmorfémákban találjuk *n* vagy őscser. **i* mellett *n*-ből fejlődött másodlagos *ń* folytatását. Ha tehát egy cseremiszi szóban veláris környezetben, továbbá nem *i* (vagy *i*-re visszavezethető hang) mellett *ń*-t találunk, és a permi nyelvekben is *ń* van, joggal tekinthetjük fel, hogy a szó kölcsönzés.

4. Fgr. *š

A fgr. *š* a cseremiszből igen korán *š*-sé változott. Bizonyos hangtani helyzetekben előfordul *š* > *s*, *š* hangváltozás. Ezt a kérdést BEKE Ö. részletesen tisztázta (I. FUF 22: 115–117). Ha a Beke felsorolta eseteken túlmenően a fgr. **š* folytatásaként a cseremiszből ma *s*-t vagy *š*-t találunk, kölcsönzésre kell gondolnunk.

5. Fgr. *-ks-, *-kš-, *-kš-; *-sk-, *-šk-, *-šk-

A fgr. **k*-nak a szibilánsokkal alkotott különböző hangkapcsolatai a cseremiszből rendszerint megőrződnek, de ritka kivételek azért akadnak, különösen az *-*šk*- esetében (vö. cser. *muš* 'kenderkóc, szősz' ~ mord. E. *muško* < **moška*; cser. *oš*, *ošo* 'fehér' ~ mord. E. *ašo*, M. *akšá*). Ha azonban más kritériumok is a kölcsönzés mellett szólnak, akkor e hangkapcsolatok zárhang elemének hiánya, amely a permi nyelvekre különösen jellemző, nagyban erősíti a cseremiszi szó permi kölcsönzésének valószínűségét.

6. Szóvégi mássalhangzó-kapcsolat

A cseremiszből eredeti szavakban, sőt ősi iráni kölcsönzésekben sem állhat — a *-kš* kivételével — két mássalhangzó a szóvégen. Ilyen esetekben a cseremiszi még akkor is megőrzi a tővégi magánhangzót, ha annak más hangtani környezetben le kellett volna kopnia (vö. fi. *varte* 'szár, nyél' ~ cser. U *wurdo*, KH *wurđə*). Ha a cseremiszből a szóvégen a *-kš*-en kívül mássalhangzó kapcsolatot találunk, kölcsönzést kell feltennünk.

II. Az első szótagi magánhangzók

Fgr. *a

a) A fgr. első szótagi **a*-ból az őscseremiszből *o* vagy *u* fejlődött. A nyugati cseremiszi nyelvjárásokban, a csuvas, tatár és orosz jövevényszavak tanúsága szerint, az *o*-ból később számos esetben, minden bizonnyal *á*-n keresztül, ismét *a* lett, a többi nyelvjárás viszont mindmáig őrzi az *o*-t.

A mezei és keleti nyelvjárásokban akad néhány szó, amelyekben részben *a* képviselője van a fgr. **a*-nak. E. ITRONEN három példát (egyét közülük kérdőjellel) idéz erre a jelenségre: M⁴ MM JT *woštar* ~ P B U C Č *waštar*

'juhar' ~ fi. *va(a)htera*; P B UP M *poremeš* ~ UJ CŰ Č *paremeš* 'javul' ~ fi. *paras*; *waštareš* 'szembe' ~ fi. *vasta* (l. FUF 31: 186). Ezekén kívül ide sorolhatjuk még a Č *laks* 'kis gödör, mélyedés' ~ fi. *laakso* szót is.

A *waštar* és *waštareš* szóban az első szótagi *a* könnyen magyarázható a következő szótag *a*-jának asszimiláló hatásával. Erre a jelenségre egész sor példát találunk a mezei és keleti nyelvjárásokban.

Az UJ CŰ Č *paremeš* esetében a CŰ Č nyelvjárás szomszédos a nyugati nyelvjárásokkal, ahol az *a* szabályos, s lehetséges, hogy ezekből terjedt át, sőt innen tovább az UJ nyelvjárásba is.

Az említetteken kívül meg kell még említeni a Č *laks* 'kis gödör, mélyedés' szót is. A szomszédos hegyi nyelvjárásban *laksō* a szó alakja. A SKES a cseremisiz szót a fi. *laakso* 'völgy' jelentésű szóval egyezteteti, s a cseremisiz szó kölcsönzésének tartja a csuv. *lakēšk, laksšk, lakšak* 'mélyedés' jelentésű szót. A cseremisiz szó *s*-e azonban erősen szabálytalan (*š*-t várnánk), s a csuvas *č, š* ugyancsak arra mutat, hogy a csuvas az átadó nyelv, mivel ezek folytatása lehet a cseremisizben *s*, a cseremisiz *s*-ből viszont nem lesz a csuvasban *š*.

Ha tehát mind a cseremisiz nyugati nyelvjárásokban, mind a mezeiben és keletiben egy szó első szótagjában *a* van, és azt nem lehet a második szótag asszimilációs hatásával magyarázni, a cseremisiz szó nem lehet ősi finnugor örökség, későbbi kölcsönvételnek kell tartanunk.

b) Számos cseremisiz szóban a mezei és keleti nyelvjárások első szótagi *a*-jának a nyugati nyelvjárásokban *ä* felel meg, pl.: P BJp. UJ CK Č *sakem* ~ V K *säkem* 'felakaszt' < csuv. *sak-* (l. SUST 48: 186). De sok tatár jövevényszóban is ugyanezt tapasztaljuk, pl.: B M U *pazar* ~ JO V *pžär* 'vásár' < tat. *bazar*. Az orosz jövevényszavak közül is jó néhány ugyanezt a fejlődést mutatja: B CŰ CK *rake* ~ K *räk* < or. *pak*.

E. ITKONEN egyetlen biztosan finnugor eredetű szót talál, amelyben ilyen hangmegfelelés van. Ezt olvashatjuk nála: „Das einzige Wort vom Typ W *ä* ~ O *a*, das sicher finnisch-ugrischen Ursprungs ist, ist *kändäkšä, kandaššä*. Auf Grund der etymologischen Entsprechungen dieses Wortes würde man in ihm Hintervokale erwarten, aber die Palatalität seines Vokalismus erklärt sich leicht als Einwirkung des folgenden Zahlworts *endekše, indeše*” (FUF 31: 205).

Ami pedig a hangtörténeti következtetéseket illeti, ITKONEN ezt mondja: „Zweifellos muss W *ä* ~ O *a* dem urtscher. **a* an die Seite gestellt werden, sowohl chronologisch wie auch als Seitenstück desselben im phonologischen System des späurtscheremissischen Vokalismus. Mit anderen Worten: Im Urtscheremissischen ist das erwähnte Lautverhältnis durch **ä* vertreten gewesen” (i. h. 206).

Itkonen minden bizonnyal téved, mikor őscser. **ä*-t feltételez ezekben az esetekben. Amint fentebb láttuk, a cseremisiz nyelv jövevényszavai amellett tanúskodnak, hogy az *a* > *ä* hangváltozás viszonylag kései a nyugati cseremisiz nyelvjárásokban.

A középbolgár kor végén az **ä*-ből *a* lett. A cseremisizbe átkerült jövevényszavakban már az *a* képviselőt találjuk, csupán a nyugati nyelvjárásokban akad néhány kivétel, pl. JO V *keják*, K *kek* ~ P B M U Č *stb. kajäk* 'madár, vadállat, erdei állat' (< csuv. *kajäk*); JO *keleşem*, V K *keleşem* ~ P B

⁴ A forrásjelzés nélküli cseremisiz adatok mind BEKE ÖDÖN kéziratoss cseremisiz nyelvjárás szótárából valók.

BJ M MK UP stb. *kalášem* 'mond, szól, beszél' (< csuv. *kalás-*). Az *e-s* alakok akár korábbi átvételek, akár bolgár-török nyelvjárási különbségeket tükröznek, az átadó nyelvben csak **ä-t* lehet feltételezni, hiszen a csuvasban csak ebből a hangból fejlődhetett *a*. A nyugati cseremisiz *e* csak úgy értelmezhető, hogy az átvétel idején a cseremisizben nem volt *ä*, és ezt a hangot *e*-vel helyettesítették. Tehát a kései őscseremisizre nem lehet feltételezni az *ä* hang meglétét, mint Itkonen teszi.

Amint már fentebb említettük, az őscseremisiz egy korai szakaszában az első szótagban *a* > *o* (*u*) fejlődés ment végbe. Az *a* kölcsönszavakban jelent meg ismét, valamint a második szótagi *a* regresszív hatására.

A nyugati nyelvjárásokban idővel egy elég intenzív hangváltozási tendencia eredményeképpen az *o* számos esetben *ä*-vá vált. A nyugati cseremisiz *o* > *ä* hangváltozást bolgár-török hatással magyarázhatjuk. A középbolgár *a* **ä*-n keresztül *o*-vá változott (a csuvas anatri nyelvjárásában később tatár hatásra *u* lett belőle). Az intenzív cseremisiz ~ bolgár kétnyelvűség idején (a 13. sz. közepétől kezdődően) a bolgárban még meg kellett lennie az *ä*-nak, s a nyugati vidékeken, ahol a legnagyobb volt a népességkeveredés és ennek következtében a kétnyelvűség, a cseremisizben is meghonosodott az *ä*, s nemcsak a jövevényszavakban, hanem kezdte kiszorítani az eredeti szavak *o*-ját. Egész sor szóban van a nyugati cseremisiz nyelvjárásokban a fgr. *o*-nak is *a* folytatása (vö. fi. *koski* 'vizesés' ~ cser. KH *kaškä*; fi. *ponsi* 'nyél' ~ cser. KH *pandä*; fi. *soitta* 'zenél' ~ cser. KH *šaktem*; fi. *sonta* 'trágya' ~ cser. KH *šandä* stb.), a mezei és keleti cseremisiz nyelvjárások viszont őrzik az eredeti *o* hangot.

Az **ä* a nyugati cseremisiz nyelvjárásokban később delabializálódott, *ä* > *a* hangváltozás ment végbe, a korábbi *a* ugyanakkor *ä*-vé vált. Tehát nem a nyugati cseremisiz *ä*, hanem a mezei és keleti *a* a korábbi hang, amely mint fentebb láttuk, nem állhat eredeti szó első szótagjában. Tehát a nyugati cseremisiz *ä* ~ mezei-keleti *a* megfelelés is kölcsönszóra utal. Nem vehetők azonban figyelembe azok a szavak, amelyek második szótagjában az őscseremisizben *a* volt. Az Itkonen idézte *kändäkšä* sem a következő számnév hatására palatalizálódott, hanem a második szótag *a*-jának hatására keletkezett az első szótagban is *a*, amely aztán jóval később vált *ä*-vé. Analógiás eset a cser. UJ *pačas* ~ JO V *päčäs* 'hímkender' ~ m. *fágy*.

A rendszerbe nem foglalható hangtani kritériumokra az egyes szavak tárgyalásánál térek ki.

A kölcsönszavak felsorolásánál három kategóriát különböztetek meg: a) A cseremisiz permi vagy ősvotják jövevényszavai; b) A cseremisiz votják jövevényszavai; c) A votják nyelv cseremisiz jövevényszavai.

a) A cseremisiz permi vagy ősvotják jövevényszavai

1. Cser. P MK U CŪ C Č *čak*, B M *čak*, JT *cak*, K *čak* 'közel, szoros, szűk, zsúfolt' < zürj. (WUo.) Ud. *žag*: *ž.-gered* 'мертвая петля'; eine Art Schlinge od. Schleife; Sz. Lu. *žagalni*, V *žagavni* stb. 'erhängt, erdrosselt werden'; (ESzK) *žagid* 'тупой, тесный (напр. воротник)'; votj. (WICHM.) MU J M Sz. *žokit*, U *žokit* 'schwül, beklommen, drückend heiß'; (MUNK.) K *žokit*

1. 'szoros, sűrű'; 2. 'rekedt, tikkasztó, zárt, fojtó (levegő)'. (A távolabbi etimológiai megfelelésekhez l. SUST 65: 125.)

Nem választható el a cseremisiz szótól a csuv. (ASM.) *čak* 'густой (о лесе)'. A csuvas szó cseremisiz kölcsönvétel, mivel csuvas átvételekben a cseremisizben nem fordul elő *č*. ASMARIN a cseremisiz hatásnak erősen kitett Maloje Karackinóból idézi a csuvas szót.

2. Cser. P B Jp. MK UP USj. US *čoya* B B J M *čoya* 'csonttalan hús, szálkátlan hal' < zürj. (WUo.) V Sz. Lu. Ud. I *čeg* 'fett, dick (V Sz. Ud. I), Fett, Speck (Ud. J), сало, Talg (Ud.)'.

3. Cser. B U J *jakte*, P M M CÜ *đakte*, UP *jaktâ*, MK *đaktâ*, CK *Č đjakte*, JO K *jäktâ*, V *đjaktâ* 1. 'nagyon magas, sudár, ágatlan (fa)'; 2. 'magas növéssű, egyenes termetű (ember)'; 3. 'fiatal, sudár (fa)'; 4. 'szálfa'; 5. 'erdeifenyő' (CK); 6. 'erdeifenyő erdő' (JO V) < zürj. (WUo.) V VL Sz. Pecs. Lu. Ud. P I *jag* 'Kiefernwald (auf Sandboden); votj. (WICHM.) MU J *lag*, J M Sz. G *jag*, Ud. *đag* 'Fichtenwald auf Sandboden'.

A cseremisizben a *-te, tâ, -tâ* képző (l. WICHMANN: SUSA 30/6: 24). A cser. *γ*-ből a képző zöngétlen zárhangjának hatására lett *k*. Hasonló jelenséget látunk a cser. *нүгә* 'csik' ~ *нүкто* 'süger' alakváltozatok esetében.

A cseremisiz szó átkerült a csuvasba is, *jaχtâ* 'Kiefer' alakban és jelentésben (l. RÄSÄNEN, EtymWb. 122).

4. Cser. P B M U C Č JT K *kar*, JO V *kâr* 'erősen, feszesen sodort összezugsorodó (fonal, zsinór)' < zürj. (WUo.) Sz. Lu. Ud. P I *gar* fest gedreht, drall'.

Az etimológiai irodalomban a fi. *kierä* 'gedreht, schief, scheel' és a m. *kerül, kering* szóval szokás egyeztetni a cseremisiz és a zürjén szót (l. SKES), de a MSzFE szerint a vokalizmus szempontjából nem illenek ebbe a szócsoportha.

Az ESzK a zürjén szót kérdőjellel egyezteteti a votj. *guri* 'заценка (у рыболовного крючка, остроги)' szóval. Az egyeztetés valóban igen kétes, s különösen jelentését tekintve a votják szó erősen eltér a zürjéntől.

A cseremisizből való a csuv. (ASM.) *kar* 'крутой, натянутый; karâ 'натянутый (о нитке, о круто скрученной веревке)'.

5. Cser. P B M U J C Č JT *kâl*, MK UP USj. US *kil*, JO V K *kâl* 'fogantyú; kötő, húr, kocsány' < zürj. (WUo.) Sz. Pecs. Lu. *kel*, V Ud. P *kev*, I *kê* 'Bindfaden, Schnur, Band (zum Zubinden)' stb.; votj. (WICHM.) G *kal* 'Halsschnur'.

A permi szavak összetartoznak a fi. *köysi* 'kötél' jelentésű szóval (l. SKES). A finn és a permi szavak megfelelése alapján a szóbelsejében fgr. **đ*-t kell feltennünk.

Hasonló hangalakú és részben hasonló jelentésű szó a tat. (RADL.) *kyl* 'die langen Pferdehaare, Saiten, Vogelschlinge, Schnur aus Pferdehaar'. A tatár szó jelentése azonban elsősorban 'lószőr', s ez így van a tatár szó török-ségi megfelelőiben is. A cseremisiz szónak viszont nincs 'lószőr' jelentése.

A csuv. (ASM.) *kälä* 'пятка; дверная задвижна петля двери надеваемая на кочет' cseremisiz kölcsönzés. A tat. *kyl* csuvas etimológiai megfelelője a (PAAS.) *χäläχ* 'lószőr (a farkból); húr' (l. RÄSÄNEN, EtymWb. 262).

A cseremisiz szó 'húr' jelentését az azonos hangalakú tatár szó hatása alatt bekövetkezett jelentésbővülésnek kell tartanunk. RÄSÄNEN ebben a jelentésben tatár kölcsönzésnek is veszi (l. SUST 50: 37).

6. Cser. P B Jp. U J CÜ CK *lače*, B B J M *lače*, MK UP USj. *lačâ*, JT *lace* 'hársfaháncsból font négyszögletű kas, doboz, kosár, tarisznya (пестерь)' <

zürj. (WUo.) Ud. *laç* 'eine Art Zuber mit Deckel (man hält darin Kwaß, Bier, Flußwasser u. a.)'.

A szó etimológiájához l. NyK 65: 404.

7. Cser. M CŰ CK *lakemam*, K *lakemäm* 'fönnakad (fán, kidőlt fa, sapka, bot, lelőtt mókus)'; (WICHM.) KH U *laka*, T *lakemes* 'stecken bleiben, haften (von einem Baume, welcher beim umfallen an einem nahestehenden Baume haftet)' < zürj. (WUo.) P *lakni* 'zukleben, ankleben (mit Teig, Schmutz)'; (SzrSzlK) Vim Ud. FV *lakni* 'клеить, склеить, заклеить, приклеить, наклеить; лепить, прилепить, залепить, налепить'; votj. (WICHM.) G *lakini*, M Sz. *lakni*, MU *lakini* 'ankleben' (l. FUF 15: 15; FUF 20: 64).

A cseremisiz a permi *l* hangot hanghelyettesítéssel *l*-lel vette át.

Megvan a szó a csuvasban is, Asmarin szótárából a *lak* 'вязнуть' példát idézhetjük. A csuvas szókezdő *l* azonban a cseremisiz > csuvas irányú kölcsönzés mellett szól, mivel az *l* kezdetű csuvas szavak többsége átvétel.

8. Cser. P B M U J C Ő JT *ludo*, MK JO V *ludü*, UP K *ludä* 'szürke' < zürj. (WUo.) V Sz. Lu. I Ud. P *rud* 'dunkelgrau, grau'.

A szóbeljei intervokális δ esetén máskor is előfordul a cseremisizben a szóeleji *r* ~ *l* váltakozás, pl. cser. B Jp *lüdö*, K *lüdä* 'csapda' ~ zürj. *ri* (fi. *rita*); cser. U. *lüdam*, K *lüdäm* 'félek' ~ zürj. *rod* ua.

9. Cser. P B M V K *lüdäm*, U C Ő JT *lüdam* 'félek' < zürj. (WUo.) Sz. Lu. *rodni* 'sich fürchten, zaghaft sein'; votj. (URSzl.) *züdini* 'недоумовать, затрудняться'.

A szókezdet megfelelését illetően l. az előző szót.

10. Cser. C Ő JT JO JP V K *müdem* 'borít, takar'; (MarRSzl.) *müdaš* 'хоронить кого-что-л., похоронить, схоронить кого-л.' < zürj. (FOKOS-FUCHS) V *mudjini* 'einen Erdaufwurf machen'; (SzrSzlK) I Ud. *mudni* 'рыть, вырыть ход (о кроте)'; votj. (WICHM.) I *mudini* 'graben, wühlen', Sz. *mud* 'ein Loch graben, wühlen, höhlen (v. Tieren)' (l. FUF 14: 106).

A permi igék alapszava bizonyára a zürj.-votj. *mu* 'föld' jelentésű szó, s ehhez járul a *d* denominális igeképző. Analógiás eset a votj. (URSzl.) *gudini* 'копать, рыть; рыхлить; раскопать' (*gu* 'gödör').

A kölcsönzés mellett szól, hogy a cseremiszből hiányzik az ige alapszava, s a képző is valószínűleg **nt*-re megy vissza,⁵ ami még inkább valószínűsíti a cseremisiz ige permi átvétel voltát.

11. Cser. B B Jp. M *nyuo*, MK *nyüü*, US *nyüä* 'csík'; N. SEBESTYÉN I. WICHMANN nyomán még a következő adatokat közli: C *nukta* 'leuciscus idus-féle hal, kisebb', JU *nukto* 'egy hal' (l. NyK 49: 62).

Magam *nukto* 'süger' alakban jegyeztem le a szót a Mari ASzSzk Volzsszki kerületének Pöt-jal falujában. < zürj. (SzrSzlK) K Sz. *nigil* 'угорь', Lu. *nugil*, FV *nuglej* 'пескаройка, личинка миноги, вьюн'; votj. (URSzl.) *nugiles* 'пескарь') (l. NyK 66: 119–120).

A cser. *-ta*, *-to*, *-to* képző (l. SUSA 30/6: 24–25).

A cser. (WICHM.) JU *nukto* alak *ü*-je az *n* hatására keletkezett korábbi *u*-ból.

A zürj.-votj. *-il*, *-lej*, *-iles* képzők (l. SUST 72: 52, 179).

A zürj. *nigil* ~ *nugil* alakváltozatok, valamint a votják szó jésitetlen szókezdő *n*-je bizonyára e szavak hangfestő jellegével magyarázható.

⁵ A. KÖVESI MAGDA, A permi nyelvek ősi képzői. Budapest 1965. 98.

12. Cser. P B M U J K *ört* 'lélek, árnyék, kísértet' < zürj. (WUo.) V Sz. *ort* 'Geist eines Verstorbenen (auch ein lebender Mensch hat einen ort)'; votj. (WICHM.) *urt* 'душа, бойкость', M *urt*, *urtez van* 'er, sie ist angenehm, sympatisch', KM *urt* 'Geistengegenwart, Mut'.

A cseremisz szó magánhangzója fejlődhetett korábbi *e, o, ü*-ből, mert *r* előtt mindhárom eset előfordul.

A zürjén szó átment a vogulba és az osztjákba is (l. RÉDEI, SLW 95; TOIVONEN: FUF 32: 12–13).

13. Cser. B M *pañe*, MK UP USj. *pañē* 'kanál' < zürj. (WUo.) V Sz. Pecs. Lu. Le. I Ud. P *pañ* 'Löffel'; votj. (WICHM.) U G *pañē*, M J MU *pañē* ua. (l. FUF 12: 133).

A fenti szavakkal etimológiailag összetartozó mord. E (PAAS.) *penč*, *pānč* 'Löffel' palatális magánhangzója szintén megerősíti a cseremisz alakok kölcsönszó voltát.

14. Cser. (WICHM.) J JU *purña* 'Korb aus Linden od. Birkenrinde'; (VASZ.) *purña* 'кузов'; (MARRSZL.) *purña* 'кузов, кузовок (короб из бересты или лыка)' < zürj. (WUo.) V Sz. I *burna* 'Tschetwerik (ein Getreidemaß) (V); großes, rundes Gefäß aus einem Stück Espenholz, bes. zum Schütten des Getreides od. auch zum Aufbewahren von allerlei Sachen (nicht als Maß) (Sz.); Brunnen (I)'; votj. (WICHM.) U M J *berño* 'Braukufe (U), Mülhtrichter (M J)'.

Az etimológiai irodalom még finn és lapp megfelelését tartja számon a fenti szavaknak (l. SKES a *purnu* szónál).

Megvan a kérdéses szó a csuvasban is (l. WICHMANN: SUST 21: 148) Wichmann Asmarin nyomán az anatri *parne*, virjal *parñä* adatokat idézi a csuvas nyelv permi jövevényszavai között. Abban a későbbi kutatók is megegyeznek, hogy a csuvas szó finnugor kölcsönzés (l. RÄSÄNEN: SUST 48: 258). A csuvas szó palatális hangrendűsége kizárja, hogy a cseremiszben esetleg csuvas kölcsönzést tegyünk fel.

15. Cser. BJ M *pâžrem*, P BJp. UJ C Č JT *pâžrem*, B *pižrem*, MK *pižrem*, UP USj. *piž(ž)rem*, JO *pažrem*, V K *pažrem* 'nyom, szorít' < zürj. (WUo.) V AV Sz. Lu. I *pižžirtnj*, P *pižžirtnj*, Pecs. *pužžirtnj* 'ausdrücken, auspressen'; votj. (WICHM.) U *pižžirt-*, MU J M *pižžirt-* 'ausdrücken, auspressen'.

Régebben a cseremisz szót a fi. *pusertaa* és a m. *facsar* igével egyeztetették. A cseremisz szó vokálisai miatt újabban ezt az egyeztetést nem fogadják el (l. SKES; MSZFE). A SKES a szócsalád hangfestő voltával magyarázza a cseremisz szó hangrendbeli eltérését. Ezt a lehetőséget nem lehet kizárni, de valószínűbb, hogy a cseremisz szó permi kölcsönzés. Az *i* hangot a cseremisz leginkább *i*-vel helyettesíti, pl.: or. *зыбка* 'bölcso' > cser. JO V K *šipkä* ua.

A zürjénből bekerült a szó a vogulba is (l. RÉDEI, SLW 139).

A csuv. (ASM.) *pâčart* 'сжать', *pâčarta* 'давить, сжимать' cseremisz kölcsönzés (l. ЈЕГОРОВ, EtimSzl.).

16. Cser. (VASZ.) *poš* 'морда (рыболовная снасть из прутьев)'; (MARRSZL.) KJ *poš* 'верша (рыболовная снасть из прутьев)' < zürj. (WUo.) Lu. *puš* 'lange Fischreuse'; (SZRSZLK) Lu. *puš* 'рыболовная снасть (вид вершы) из прутьев ярибины' (l. NYK 66: 388).

RÉDEI (NYK 66: 9) kérdőjellel a vog. (MSZ.) É. *pōs* 'kúpvarsa; Fischreuse' (VNGy. I. 280), É. *pōs*, L. *pōs* P *pās*, K *pōs* 'kis kúp alakú varsa' kölcsönvételének tartja. Ebben az esetben a vogul szó permi közvetítéssel került a cseremiszbe.

A kölcsönzés valószínűségét megerősíti, hogy a kérdéses halászeszköz a zürjéknél és a cseremisznél pontosan egyezik, mindkét nyelvterületen egyaránt vesszőből font varsát jelent.

Lehetséges, hogy a cseremisz szó magánhangzója korábban *u* volt, akárcsak a zürjében. A MarRSzl. szerint csak a hegyi nyelvjárásban ismeretes a szó, s itt sporadikusan előfordul az *u > o* hangfejlődés (l. БЕКЕ: FUF 23: 76–78).

17. Cser. P B M U CÜ CK Č JT *šondaš*, JO V K *šandaš* 1. 'gereben'; 2. 'szőrccsomó'; (VASZ.) *šondaš*, *šomdaš* 'щетка'; *šondašôm šosna šu dene ôštat* ('a keféet disznósértéből csinálják'); КН *šandaš* 'круглая щетка для чесания кудели' < zürj. V Sz. Lu. *zudes*, I *zudes* 'Büschelchen (Handvoll) Flachs (V I), Büschelchen (Handvoll) Flachs id. Hanf, das man etwas windet und mit der Hand festhaltend bürstet (Sz. Lu.)'.

A cseremisz és a zürjén szót először az ESzK kapcsolta össze.

A zürjén szó alapszáva a (WUo.) V Sz. Lu. I Ud. P *zu* 'Bürste (V Sz. Lu. Ud. P: für den Flachs [und den Kopf])'. Ennek cseremisz megfelelője: U C Č JT JO K *šu* 'tüske'; (MarRSzl.) *šu* 'щетина'.

A zürjén és a cseremisz szóhoz egyaránt a fgr. **nt* és a fgr. **s* denominális nomenképző járul azonos sorrendben. Véletlen egybeesésről nem lehet szó, mert ez a képzőkombináció mindkét nyelvben úgyszólván egyedülálló. Az egyezést tehát csak kölcsönvétellel lehet magyarázni és ez a két nyelv esetében mindig zürjén cseremisz irányú.

A cser. (VASZ.) *šomdaš* alak másodlagos. A cseremiszben előfordul az *nd > md* hangfejlődés, pl. cser. (VASZ.) *lemda* < or. *лента*.

A cseremisz szó jelentése 'sörtéből készült gereben és szőrccsomó', a zürjéné pedig 'gerebenezendő len- vagy kendernyaláb'. A jelentésváltozás közbeeső láncszemei és iránya nem világosak.

18. Cser. MM *šormüč*, MK *šormüč*, C Č U *šormêč*, JT *šormêc*, JO *šormüč*, JP V *šormüč*, KN *selmac*, KA KŠ KJ *sermac* 'fék, kantár' < zürj. (WUo.) I *šermed*, Ud. *šermed*, P *šermet* 'Zaum'; votj. (WICHM.) U MU J M G *šermet* ua.

A cseremisz szóban a *č*, *c* korábbi *t*-ből fejlődött. Ez a jelenség nem ritka a cseremiszben *i* vagy korábbi *i* után (vö. fi. *viite*- 'öt' ~ cser. *wiđ*. Tehát a cseremisz szóban végeredményben ugyanaz a **t* képző van, mint a permi megfelelőkben. Ez a képző a cseremiszben elég általános, de ennek az egy szónak a kivételével mindig melléknévhez járul (l. БЕКЕ: ALH 2: 345), ezért kell kölcsönzésre gondolnunk. Ráadásul a cseremiszben a kérdéses képző a (БЕКЕ) P B M UP UJ CÜ CK Č JT JO nyelvjárásokban mindig *t* marad, egyedül az UJ nyelvjárásban válik belőle *č* és a JT K-ban *c* (l. i. h.).

A zürjén szó átkerült a vogulba (l. RÉDEI, SLW 163) és az osztjákba is (l. TOIVONEN: FUF 32: 87).

19. Cser. P B M *täläze*, BJ *täläze*, UJ JT *täläze*, MM *täläze*, UP USj. *tiläzä*, MK *tiläza*, US *täläzä*, CÜ *tälče*, CK *tälže*, Č *tälče*, ČN *tilže*, JO *täläze*, V KN *talaza*, KN KJ *talza* 1. 'hold'; 2. 'hónap' < zürj. (WUo.) V AV Sz. Lu. I Ud. *telis*, P *tevis* 'Mond; (V Sz. Lu. I Ud. P auch) Monat'; votj. (WICHM.) G J U *tolez*, M *tolez* 'Mond'.

RÉDEI KÁROLY véleménye szerint (szíves szóbeli közlése) a permi szavak összetartoznak a zürj. (WUo.) Sz. Lu. *delalnî*, V *delavnî* '(von ferne) glänzen, leuchten (helle Farbe: Weiß, Rot) (Sz. V), glänzen, schimmern (z. B. glänzende Oberfläche)'; votj. (WICHM.) U *dolanî* ua., M MU *dolatîni* 'glänzend machen

(M), glätten (MU)' igékkel, amelynek szókezdő mássalhangzója a későbbiekben zöngésült.

A zürjén igében az *-al-*, *-av-* képző (l. A. KÖVESI M.: i. m. 194), s a votják *t* ugyancsak (l. uo. 382—385).

RÉDEI szerint a 'hold' jelentésű permi szavakat egy ősspermi **tólšć(š)* alakra lehet visszavezetni. A cseremiszből nincs megfelelője sem a permi igéknek, sem a feltételezett **čz* deverbális névszóképzőnek, tehát a cseremisiz alakok csak permi kölcsönzéssel magyarázhatók.

20. Cser. P B M U CÜ *tuš*, CK Č JT *tüš*, JO *toš* 'mag' < zürj. (WUo.) V Sz. Pecs. I Ud. P *tuš* 'Korn, Samen' stb.; votj. (WICHM.) G *tüš*, M J *tüš*, U *tüš* 'Samen, Saatkorn, Korn, Kern'.

A permi szavakat RÉDEI KÁROLY és RÓNA-TAS ANDRÁS egy közép-bolgár **tüš* (ótör. *tüš*) (l. RÄSÄNEN, EtymWb. 507) alak kölcsönzésének tartja (l. NYK 74: 288). A cseremisiz alakok azonban ebből a bolgár szóból veláris vokálisuk miatt nem származhatnak. A cseremiszből permi közvetítést kell feltételeznünk, mivel a permi alakokból a cseremisiz szó minden nehézség nélkül magyarázható. Több hangtani jelenség szól amellett, hogy a permiek előbb kapcsolatba kerültek a bolgárokkal, mint a cseremiszek, s ez még valószínűbbé teszi a közvetítést.

A csuv. *töš*, *těš* tatár jövevényszó, amint erre RÉDEI és RÓNA-TAS is rámutat (l. i. h.), a csuv. (ASM.) *tăršă* 'ядро' alak viszont származhat a cseremiszből. Az *r* a csuvasban inetimologikus hang, amely *š* előtt többször is előfordul, pl. a csuv. (PAAS.) *tăršă* 'fejszefok, késfok' < zürj. (WUo.) *tüš* 'Rücken der Axt od. Messers'; votj. (WICHM.) *tüš* ua. szóban. Amarinnál megvan a csuv. *tăššă* 'обыч', az *r* nélküli alak is.

21. Cser. P B MM UP USj. US *tüš*, UJ *tuiš*, BJp. *tüjüš*, BJ M MK *tüjüš*, JO *tuiž* 'henger alakú nyírfakéreg edény' < zürj. (WUo.) V Pecs. Lu. Ud. P *tujis*, Pecs. *tuis*, Sz. Lu. Le. *tujis*, I *tujes* 'zylinderförmiges Gefäß aus Birkenrinde mit hölzernem Deckel und Boden; Eimer aus Birkenrinde'; votj. (WICHM.) M Sz. *tujis*, U *tujis* 'Korb aus Birkenrinde'.

A permi nyelvekben megvan az alapszó is: zürj. (ESZK) *toj* 'береста'; votj. (WICHM.) *tuj* 'Birkenrinde'.

A zürj. *tujis* stb. alakokkal kapcsolatosan LITKIN megjegyzi, hogy ezek lehetnek az északorosz (Dal) *myec*, *myuc*, *myac* visszakölcsönzése (l. ESZK *toj* II.).

A zürj. *toj*, votj. *tuj* alapján eredeti palatális hangrendűséget kell feltennünk. A cser. UJ *tuiš*, JO *tuiž* viszont nyilvánvalóan a szó korábbi veláris voltára mutat.

A permi szavakban egy fgr. denominális **s* képzőt kell feltennünk, amelynek a cser. P, de nagyon nagy valószínűséggel a B és az MK nyelvjáráásokban is *š*-sé kellett volna válnia, s a JO *ž* ugyancsak teljesen szabálytalan.

A zürjén szó átkerült a vogulba (l. RÉDEI, SLW 165) és az osztjákba (l. TOIVONEN: FUF 32: 89), bár az orosz közvetítés lehetőségét sem lehet kizárni.

22. Cser. P K *urđem*, JT JO JP V *wurđem* 'nevel, tart (állatot, gyermeket, szolgát)' < zürj. V Sz. Pecs. Lu. P *verdnj*, I *verdnj*, Ud. *verdnis* 'ernähren, speisen, füttern (Leute, Tiere) (V Sz. Lu. P I Ud.), speisen, bewirten (Pecs.); aufziehen (I); gebären (I)'; votj. (WICHM.) G MU *vordjini* 'aufziehen, schützen; wachsen lassen, erziehen'.

Lehetséges, hogy a permi és a cseremiszi szó iránti eredetű (l. JOKI: SUST 151: 348). Joki megjegyzi, hogy „... die gegenseitigen Vokalverhältnisse der 1. Silbe sind etwas unklar” (l. i. h.). A permi szavak alapján őspelmi első szótagi *e-t lehet feltenni. A cseremiszi szó azonban lehet egy veláris hangrendű ősvotják alak kölcsönvétele.

23. Cser. P BЈp. UJ Č *wače*, B BJ M *wače*, MK UP USj. US *wačē*, CŪ *wač*, JT *wace*, JO *wāca*, V *wōco* 'váll' < zürj. (WUo.) I *voč*: v.-*li* '(?) (Ader)-knoten an der Hand'; (WIED.) *voš-ty* 'Schlüsselbein'; (SzsSzlK) FV I AV *vočli*, Ud. *vošli* 'ключица' (l. NyK 66: 387).

A zürjén szó jelentése 'kulcsont' (*li* 'csont'). A WUo. adata téves, a kérdőjel is erre utal.

A cseremiszi szó alapján a zürjénben korábbi *a* magánhangzót tételezhettünk fel, amelynek a zürjénben igen gyakori folytatása *o* (l. ITKONEN: FUF 31: 322–323).

A cser. V *wōco* alak első szótagi magánhangzója *o-ból fejlődhetett.

24. Cser. UP USj UJ CŪ JK JS *wakem* 'hányini akar, hányás erőlteti'; (VASZ.) *wakēta* 'тошнить' < zürj. (WUo.) V Ud. *vek* 'отвращение, Ekel, Wiederwille'; votj. (URSzl.) *vukekjanj* 'тошнить'.

25. Cser. B M UP *warāš*, MK *warīš*, UJ *warš*, K *wārāš* 1. 'domb, emelkedés'; 2. 'szénarend, -sor' < zürj. (WUo.) P. Sz. Pecs. Lu. Ud. P I *ver* 'Wald'; (ESZK) Vim. Ud. *verjem*, I *verjem* 'вал сгребаемого сена (на лугу)' votj. (URSzl.) *vīr* 'возвышенность, бугорок, холм, насыпь'. (A permi szavak távolabbi megfeleléseit l. a TESz.-ben a m. *orr* szónál.)

A cser. -*aš*, -*iš*, -*aš*, -*š* képző.

26. Cser. M MM *waptās*, MM *woptās* (is), B UJ *waptāš*, P BЈp. *waktāš*, MK *woptūš*, UP USj. US *woptāš*, C Č ČN JT *wapš*, (WICHM.) KH *wāpš*; (RAMST.) KH *wāpš* 'háló (halak és vadak számára)' < zürj. (WUo.) Ud. *vetes* 'Netz zum Fangen von Enten'; Sz. Lu. *ceran-v*. 'Spinnengewebe'; votj. (MUNK.) Sz. Uf. *votos* 'pókháló'; *vetās* 'vadászhaló'; (URSzl.) *votos*, *votes* 'паутина' (l. BEKE: NyK 45: 340; ESZK).

Egyes cseremiszi nyelvjárásokban az első szótagi *o* nyilván a hasonló hangzású és jelentésű, de más etimológiai összefüggésbe tartozó M MM *optās*, MK V *optūš*, B UP UJ C JT K *optāš*, P BJ BЈp. *oktāš* 'háló, tőr, hurok (hal, nyúl, madár fogásra)' szóval való keveredés eredményeképpen jelent meg. (Ez utóbbi cseremiszi szó etimológiáját l. a SKES-ben az *ahtaa* szónál.)

A cseremiszi szó kölcsönvételét arra az időre kell tennünk, mikor az őspelmi *-*pt* hangkapcsolat még nem egyszerűsödött *t*-vé.

27. Cser. P B M U CŪ K *wurt*, CK JT JO V *würt*, Č *wärt* 'nyüst' < zürj. (WUo.) V Sz. Lu. Ud. P *vert* 'ниченка', Weberschäfte, Litzen; votj. (WICHM.) U G *vīrt*, J M Sz. *vīrt* 'Weberschäfte' (l. WICHMANN: FUF 14: 117).

A kérdéses szó végeredményben iránti kölcsönzés, vö. összet *уырō* 'ремиза [nyüst]' Осегинско-русский словарь. Москва 1950).

28. Cser. P B MM JT *wülō*, M *wuļō*, MK *wūlo*, UP *wūlē*, UJ CŪ CK *wūlō*, Č *wūlō*, JO *wūlū*, V *wūlo*, K *wala* 'kanca' < zürj. (WUo.) Sz. Pecs. Lu. Le. *vel*, V Ud. P *vev*, FV Vis. I *vē* 'Pferd'; votj. (WICHM.) G Uf. J M *val*, J MU *vaw* ua.

A permi és cseremiszi szavaknak a FUV többek között az é. *vedis*, *veis*, *vediks* 'cattle, neat (bovine animal)'; lp. *vađok* 'young cow, rather more than two years old'; mord. *vedaka*, *vedreks*, *vedraš* 'heifer; young female calf' megfelelőit sorolja fel. Ebben szóbeljeji fgr. **δ*-t kell feltennünk.

Az *l* egyes cseremisiz nyelvjárásokban bizonyára a szóvégnek az állatnevekben gyakran előforduló *-le, -lo, -lõ* képzővel (l. WICHMANN: SUSA 30/6: 20) való egybecsengése miatt következett be.

b) A cseremisiz votják jövevényszavai

1. Cser. B M *čaž* 'a kocsirúd villáját az elülső tengellyel egybekötő szij vagy kötél' < votj. (MUNK.) Sz. *čaž* К J *čaž* 'a szekértengely végeitől a szekér rudak végeihez vont kötelek vagy szíjak (тяжи)'; (URSzl.) *čaž* 'тяжи (у телеги)' (< or. *тяж*).

Mivel a cseremisizben csuvas, tatár és orosz kölcsönszavakban *č* nem fordul elő, a B és az M nyelvjárás adatát votják közvetítésének kell tartanunk. A cser. U *čaž*, JT *taž* alakok már közvetlen orosz átvételek.

A cser. B és M nyelvjárás a votják nyelvterülettel szomszédos.

2. Cser. P B M U CÜ CK *ile*, MK *dile*, CN *ile* 'nedves (fa, fű, hús, bőr)' < votj. (WICHM.) U G *il*, J M Sz. *il* 'feucht, naß, frisch, neu (das Brot), nicht gehörig ausgebacken (das Brot)'; zürj. (WUo.) I Ud. V Sz. Lu. P *ul* 'feucht (das Wetter), nicht gehörig ausgebacken (das Brot), ungekocht (die Milch)' (l. PAAS., Beitr. 46).

A zürjén és a votják szó alapján permi **u*-t tehetünk fel (l. LITKIN, VokPerm. 215–218), s ennek a cseremisizben mindig veláris magánhangzó felel meg.

A kölcsönzés mellett szól az *l* is, mert *i* után előfordul egyes cseremisiz nyelvjárásokban másodlagos palatalizáció, de arra nincs példa, hogy ennyi nyelvjárásban *l* > *l'* fejlődés ment volna végbe.

A cseremisiz első szótagi magánhangzó jól magyarázható a votj. *i, i'* hanghelyettesítéssel való átvételeként.

3. Cser. M MM *domša*, MK *domša* 'ünnepi multság' < votj. (WICHM.) J *jumšanj*, MU *dumšanj* 'zur Zeit der Feste (von Haus zu Haus) wandern um zu tanzen und spielen'; J *jumšan*, MU *dumšan* 'das Wander der Jugend zur Zeit der Feste von Haus zu Haus um zu tanzen und spielen'.

A cseremisiz szó csak a votjakkal érintkező malmizsi nyelvjárásokban van meg, a votjakkoknál viszont szélteben elterjedt a *jumšan* ünnepe.

A cseremisiz nyelvérzék a votják szóvégi *n*-et bizonyára genitivuszragnak fogta fel, s ezért maradt el.

A szókezdő mássalhangzó a cseremisizben akkor is *d* lenne, ha az átvett alakban esetleg *j* volt, mivel ezekben a cseremisiz nyelvjárásokban más cseremisiz nyelvjárások szókezdő *j* hangjának is *d* felel meg.

A cseremisiz alakok *o*-ja arra mutat, hogy a szó a votj. *o* > *u* hangváltozás befejeződése előtt került át.

Nem tartozik össze a cseremisiz és a votják szóval a csuv. *josman* 'runder Opferkuchen' stb. és a cser. (PS) *jošman*: *j. pürö* 'Opfermet' (l. RÄSÄNEN: SUST 48: 243; UOTILA: SUST 65: 372).

4. Cser. P B M *kañe*, *käñe*, UP *kañê*, CO *kaje*, JO K *kañê*, V *kañêk* '[olyan] mint, hasonló' < votj. (WICHM.) J M G *kad*, MU *ka-ik*, (MUNK.) K *kaj-ik* 'ähnlich; so wie'; zürj. (WUo.) V Sz. Lu. P *kođ*, FV I Ud. *kojd* ua.

A permi szavakat a SKES a fi. *kuje* szó esetleges megfelelőinek tartja, s a cseremisizből a *kojêš* 'mieltyttävä, mallikelpoinen, iloinen käytöstapa' szót vonja kérdőjellel ide.

A cser. *kahe, kaje* stb. ~ votj. *kađ, kaj-ik* stb. és a zürj. *kođ, kojd* szavak jelentése és használata pontosan megegyezik. A votj. *đ* ~ cser. *ń* hanghelyettesítéssel magyarázható (a cser. *j*-s alakok szabályos másodlagos fejlődés eredményei korábbi *ń*-ből).

A *đ* megjelenése egyes cseremiszi nyelvjárásokban viszonylag kései, tatár hatásra következett be, s ekkor is csak szókezdő helyzetben. Ezt megelőzően a *đ*-hez legközelebb álló palatalizált hang az *ń* volt.

5. Cser. B BJ Bjp. MK *keve* (gyny.) 'penis'; (PS) *keve* 'Glied des Mannes oder Männchens' < votj. (PAAS.) *gogo* ua.; (URSzl.) *gogj* 'пуп, пупок'; zürj. (WUo.) V Sz. Pecs. Lu. Ud. P *geg, I gëg* 'Nabel'.

PAASONEN (PS 38) a 18. századból származó nagy Nyizsnyij-Novgorod-i szótárból idézi a votják szót (nyilván az ún. DAMASZKIN-féle kéziratos szótárról lehet szó).

A zürj. *e* ~ votj. *o* permi **ó*-ra megy vissza, amelynek fgr. **ā* a szabályos előzménye (l. E. ITKONEN: FUF 31: 291; RÉDEI: NyK 65: 371—373; LITKIN, VokPerm. 129). A cseremiszi az *ó* hangot a nyílásfok szerinti legközelebbi palatális magánhangzóval helyettesítette.

A cseremiszi szó csak a votjakkal szomszédos vidékeken van meg.

6. Cser. B MM M CČ JT *kāl̄ya*, MK UP US *kil̄ya*, USj. *kil̄ya*, UJ CŪ *kāl̄ya*, K *kāl̄yā*, JO *kāl̄ya* 'émelyítő, émelygős, csömörletes'; B M CK JT *kāl̄yata*, K *kāl̄yātū* 1. 'émelyítő, csömörletes'; 2. 'nyúlós'; (MARRSzl.) *kāl̄yaka* 'припорный (на вкус)' < votj. (URSzl.) *gol̄kak* 'припорно'; *gol̄kūt* 'припорный'.

A cseremiszi és a votják szó összetartozása hangfestő jellegük ellenére sem lehet kétséges. A cser. *l* nyilvánvalóan kölcsönzésre utal.

7. Cser. MK *košū*, CK *kūas(luđo)*, CŪ Č *kuas-luđo*, ČN *kuaze*, K *kašā*. 'csörgőréce' < votj. (URSzl.) *kwaši* 'селезень'; zürj. (WUo.) Sz. Lu. I Ud. *kosis* 'Tauchergans, Gänsesäger (Mergus merganser)'; (SZRSZIK) Vim. I Lu. AV *kosis*, FV Ud. *kosis* 'серая утка' (l. NyK 65: 404).

A SKES a fi. *koskelo* 'Mergus' szóval és ennek észti és lapp megfelelőivel kapcsolja össze a zürjén szót.

A zürj. *ko* ~ votj. *kwa*- hangkapcsolat viszonyához l. E. ITKONEN: FUF 31: 280—281; LITKIN, VokPerm. 24. A cseremiszi az *ua* teljesen szabálytalan, a votjában viszont ismert jelenség az *e* szóban mutatkozó hangfejlődés.

Az ESZK az idézett zürjén szót kérdőjellel a votj. *kesit* 'бледный' szóhoz kapcsolja. Az általunk közölt votják etimológia azonban ezt a feltevést tartathatatlanná teszi.

Az *s* megőrződése a cseremiszi szóban viszonylag kései kölcsönzésre vall.

8. Cser. M MM *kuas*, MK USj. *kuas*, C Č J *kuakš*, K *kaš* 'sekély, nem mély, lapos, széles, alacsony (víz, gödör, csónak stb.)'; (RAMST.) KH *kuas* 'Sandbank'; (VASZ.) *kuas*, *kuakš* 'мелкий, мелко' < votj. (MUNK.) K *kuas* 'sekély'; (WICHM.) U G *kuas* 'seicht (von Wasser)'; zürj. (SZRSZIK) P *koš* 'мель, отмель, суша' (l. NyK 66: 120).

A permi szavak szabályos megfelelője a cseremiszi *koške* 'szárad' ige (l. E. ITKONEN: FUF 31: 164).

A zürj. *ko* ~ votj. *kwa*- hangkapcsolat megfelelőéhez l. az előző szót.

A C Č J nyelvjárásokban a cseremiszi szó beilleszkedett a *-kš* képzős szavak közé.

9. Cser. P B BJ *kūšedāk*, M *kūšedā*, MM *kūšelāk*, UJ *kūšedāk*, CČ JT *kūšedāk*, K *kašedāk*, CŪ *kūšedāk*, CK Č ČN *kūšedāk*, USj. US *šedāk*, JO

JP *šidak* 'bíbic' < votj. (URSzl.) *sedik* 'чибис'; (MUNK.) J *šidik* 'bíbic, libuc'.

A szó eredetibb alakját a cseremiszből az USj. US JO JP nyelvjárásokból idézett adatok őrizték meg, máshol összetételben van meg, melynek első tagja a cser. *kuyu* 'nagy' jelentésű szó. Analógiás eset a cser. *kede* 'gerle' ~ *kuyede* 'örvösgalamb'; cser. *kola* 'egér' ~ *kuyola* 'patkány' stb. Több nyelvjárásban az összetétel második tagjának palatális hangrendűsége hatott az első tagra, s így keletkeztek a *küsedők* stb. alakok.

Az M USj. US nyelvjárásokban szabályos az *s* másodlagos palatalizációja (l. BEKE: FUF 22: 100—101). Fel kell tételeznünk, hogy a szó ezeknek a nyelvjárásoknak a közvetítésével terjedt el a cseremiszből.

A másik lehetőség, hogy Munkácsi adata — bár votják szótára bevezetésében (l. XVI) felhívja a figyelmet csillaggal jelölt adatai kétes megbízhatóságára — helyes, s a votjában van palatalizált *š*-szel kezdődő alak is, s ez került át a cseremiszből.

10. Cser. P B Jp. *lăstan pünžö*, MK *listan pünžö*, USj. US *listan pünžö* 'vörösfenyő' < votj. (URSzl.) *lištem pužim* 'лиственница' (cser. *pünžö*; votj. *pužim* 'erdeifenyő').

A votják szó tulajdonképpen leveletlen erdeifenyőt jelent. Nyilván a vörösfenyő lombhullató volta szolgált az elnevezés alapjául.

A votj. *-tem* fosztóképzőnek a cser. *-an* melléknévképzővel való helyettesítése népetimológiával magyarázható.

A cseremiszből a szó csak az egészen keleti nyelvjárásokban van meg a votjások lakta területek közelében.

11. Cser. P B UP USj. *liš*, UJ *liš*, BJ *lujús*, B Jp. M *lujus*, MK *lujús* 'tűlevél' < votj. (WICHM.) U G *liš*, MU J M *liš* 'Nadel, Tangel (am Fichten, Tannen); Fichten-, Tannenzweige; zürj. (WUO.) V Sz. Pecs. Lu. I Ud. *liš*, P *vīs* 'Nadelbaumzweig(e); Tangel, Nadel'.

A permi szavakban egykor mássalhangzó-kapcsolatnak kellett lennie (l. SUST 65: 328—329).

A cseremiszi keleti nyelvjárások közül többen jól megőrződik a fgr. *-s. Ebben a szóban azonban olyan nyelvjárásokban is (P B BJ B Jp.) *s* van, amelyekben az *s* > *š* hangfejlődés palatális környezetben is végbement.

A szó keleti elterjedése és az *s* (> *š*) megmaradása szól a votják és nem a permi kori kölcsönzés mellett.

A cser. BJ *lujús*, B Jp. M *lujus*, MK *lujús* alakok kétszótagúsodása cseremiszi belső fejlődés eredménye. Analógiás példa a cser. UJ JT *tüžö*, B Jp. MM MK C Č V K *tüž* ~ P B BJ M *tüjuž* 'vemhes, terhes'.

A permi nyelvekből való a csuv. *liš*; tat. *älš*; bask. *älš* 'хворя' (l. JEGOROV, EtimSzl. 127).

12. Cser. P B BJ B Jp. *ik mardä*, UJ ČŮ CK *ik marda* 'egyforma nagy' (*ik* 'egy'); (VASZ.) *marda* 'средний, по среднему' < votj. (URSzl.) *marda* 'как, на подобие'.

A cseremiszi és a votják szó összetartozása nem kétséges. A jelentés alapján azonban aligha tehetjük fel, hogy e szavak a finnugor örökség körébe tartoznak. Elvben a kölcsönzés mindkét irányban lehetséges. A cseremiszi szónak a nyelvterület keletebbi nyelvjárásaiban való elterjedtsége azonban inkább a votják > cseremiszi irányú kölcsönzés mellett szól.

13. Cser. P B UJ ČČ JT *ňemâr*, BJ B Jp. M MK UP USj. *ňemer*, JO JP V K *ňemar* 'kása (leginkább lisztből, de J ČČ V darából, P BJ B Jp. krumpliból

is, P borsólisztból, UJ kölesdarából) < votj. (WICHM.) MU *ńemri*: *barangi-ńemri* 'Kartoffelsuppe'; (URSzl.) *ńemri* 'мятый (об овощах); пюре'.

A cseremisiz és a votják szóval összetartozik a csuv. KU *ńimər* 'Erbseh brühe', *mimər* 'von Mehl und Butter bereitete Grütze' (I. RÄSÄNEN: SUST 48: 256). RÄSÄNEN nem tudja eldönteni a kölcsönzés irányát a cseremisiz és a csuvas között.

WICHMANN (SUST 21: 89) mind a cseremisiz, mind a votják szót a csuvasból származtatja.

A csuvasban *n-* (*ń-*) eredeti szóban nem állhat szókezdő helyzetben, a cseremisizben az eredeti *ń* hang nem maradt meg, úgyhogy hangtani szempontból a votják > cseremisiz > csuvas irányú kölcsönzés a legvalószínűbb.

14. Cser. USj. UJ JT *odar*, JO V *ađar* 'terebélyes, sűrű lombú (fa), sűrű (szakáll)'; (PS) *ođaraŋam* 'Schlößlinge treiben'; (VASZ.) *odar* 'ветвь'; *ođor*, *ođər* 'отпрыски, веточки от основания дерева, от корней' < votj. (WIED.) *ud* 'Wintersaat, Winterkorn'; (MUNK.) Sz. *ud*: *u. ńań* 'őszi gabonavetés (fű korában; озимь)'; (URSzl.) *ud* 1. 'всходы, росток'; 2. 'passada'; *udani* 'проращать (о семенах), всходить (о растениях, злаках); zürj. (SZRSzlK) Vim. AV *od* 'всенняя зелень на лугах; всходы росток' (I. NYK 66: 387–388).

A cseremisiz szóban az *-r* nyilván azonos a fgr. **r* denominális képzővel (I. NYH⁷ 97).

A permi szavak alapján az első szótagban óspermi **e*-t lehet kikövetkeztetni. A cseremisiz szó veláris hangrendűsége a viszonylag kései kölcsönzés mellett szól.

15. Cser. P B M UJ *odo*, MK *ođŭ*, UP USj. US *ođə* 'udmurt'; (WICHM.) U *ođə* 'Wotjake' < votj. (WICHM.) G *ud-mort*, J *ud-murt*, MU *uk-mort* 'Wotjake'; (MUNK.) K *urt-mort* 'votják (nép vagy ember)' (I. RÉDEI: CIFU 102–104).

Amint RÉDEI bebizonyítja (I. i. h.), a votják *ud-murt* stb. összetétel első tagja azonos az előző szócikkben tárgyalt zürj. *od*, votj. *ud* szóval.

A votj. *urt* alak *r*-je az összetétel második tagjában levő *r* hasonító hatására keletkezett.

16. Cser. (VASZ.) *osem* 'бороню'; *ošo* 'борона' (Труды МаонИИ 15: 168) votj. (WICHM.) G U *usi*, MU *usi* 'Egge'.

A votják szó valószínűleg a fi. *oksa* 'ág' megfelelője (I. SKES). A finn szó szabályos megfelelője a cseremisizben az *uks*, *ukš* 'ág' szó.

A cseremisiz *ošo* 'borona' szóról E. ITKONEN bizonyította be, hogy kölcsönzés (I. Vir. 1970: 219–221), Vasziljev adatát Itkonen nem ismeri.

A votják szó az *o* > *u* hangváltozás előtt került a cseremisizbe. Vasziljev nem jelzi, melyik vidékről való az adata, így az *s* megmaradása alapján nem tudunk következtetni a kölcsönvétel korára.

A cser. *ošo* alak *š*-e miatt nem szükséges az i. sz. 1000 előttre tenni a kölcsönzés idejét, mint E. ITKONEN feltételezi (I. i. h. 221), hiszen még a régi orosz jövevényszavakban is gyakran végbemegy a cseremisizben az *s* > *š* hangváltozás (I. CSIFU 70–73).

17. Cser. P B Jp. UJ C Č *pěčal*, B B J M *pěčal*, MK UP USj. *pičal*, US *pičal*, UJ *pěčal*, JT *pical*, JO V *picāl*, K *pičāl* 'puska' < votj. (WICHM.) G *pičal*, J MU *pičaw* 'Flinte' (< or. *пищаль*).

Az or. *u* hangot a cseremisiz mind szókezdő, mind szóbelseji helyzetben *š*-sel helyettesíti vagy ritkábban *s*-szel, pl.: P B M UJ CŪ JT *portišš*, MK *portišš*, JO V K *partišš* 'nemez, nemeztakaró' < or. *портупе*; B B J B Jp. *ešo*,

UJ JT *eše*, UP USj. *eša*, K *eče* 'még' < or. *euo*: (VASZ.) *roša* < or. *roua*; CŰ CK *losa* 'dévérkeszeg' < or. nyj. *лѣуб*

A mintegy húsz felsorolható példából az egyedüli kivétel a K *eče*, de a többi nyelvjárás ebben az esetben is a szabályos *š* hanghelyettesítést mutatja.

A votják közvetítés feltételezése történeti szempontból is igen valószínű. Az or. *нууауб* szó már a 15. század végén előfordul (l. VASMER, REtWb.). Az északi votjákok 1489-ben — tehát jóval előbb, mint a cseremiszek — kerültek orosz uralom alá, s így a puska és a neve is elkerülhetett az ő közvetítésükkel a cseremiszekhez.

A B BJ M nyelvjárások *pāžal* szavában a *ž* még külön megerősíti a votják közvetítés feltevését (l. a *čaž* szónál mondottakat).

18. Cser. P B BJp. UJ *potkem* 'örvény, forgó'; MK USj. *wüt-potkem* ua. (*wüt* 'víz'); (VASZ.) *wotkem*, *wütwotkem* 'водоворот' < votj. (URSzl.) *puktem*: *puktem šuj* 'нанос (речной)' (*šuj* 'föld, agyag'); *vupuktem* ua. (*vu* 'víz').

A cseremiszenben a szó belsejében *kt* > *tk* hangátvetés történt.

A votj. *puktem* alak a *pukti-* 'ültet, helyez' ige befejezett melléknévi igeneve.

A cseremiszenben szókezdő helyzetben nem ritka a *p* > *w* hangváltozás, pl.: UP USj. US *pondā* ~ P B M *wondo* 'bot, szár, nyél, bokor' (fi. *ponte*-). A Vasziljevától idézett adatokban is ez a folyamat játszódott le.

A cseremiszen és a votják szó közötti jelentésbeli különbség könnyen áthidalható: az örvény, a forgó és a vízfordalék kapcsolatos egymással, mivel a folyó az előbbieknél rakja le hordalékát.

19. Cser. P B MK U CŰ *pūken*, M *pūken*, CK *pökön*, ČN *pöken*, JT *pūken*, JO JP V *pūkem*, K *pökön* < votj. (WICHM.) G M J MU U *pukon* 'Stuhl'.

A votják szó bekerült a csuvasba is (PAAS.) *pugan* 'fatuskó (amelyen ülnek)', (ASM.) *pugan*, *počan* 'чурбан, обрубок дерева; стул, табуретка' stb. alakban, sőt a tatárba és a baskirba is, ahol *bükän* a szó alakja (l. WICHMANN: SUST 21: 150). WICHMANN feltételezi (l. i. h.), hogy a cseremiszen szó csuvas eredetű. Ez azonban hangtani szempontból lehetetlen. A csuv. virjal *počan* alakot (földrajzi szempontból csak ez jöhet számításba) a cseremiszen csak **poyan*, **payan* alakban vehette volna át. WICHMANN (l. i. h.) idézi Asmarin Maloje Karacskino-i *pörön*, *pören*, *pöken* adatait. A hegyi cseremiszek tőszomszédságában levő Maloje Karacskinóban cseremiszen hatásra jelent meg az *ö* hang, amely a csuvas nyelvterület más részén ismeretlen. A Maloje Karacskino-i adatok hegyi cseremiszen kölcsönzések.

A votják szó a (WICHM.) G *pukînî*, M *puknî* 'sitzen' ige folyamatos melléknévi igeneve, tehát tulajdonképpen azt jelenti: 'ülő (ti. hely)'.

A cseremiszen alakokban a képzőt a megfelelő cseremiszen *-en* (> *ön*) igenév-képzővel helyettesítették (a képzők megfelelésére l. BEKE: ALH 2: 338).

A cseremiszenben az első szótagban az *ü* az eredetibb hang, az *ö* a mezei nyelvjárasterület nyugati részére és a hegyire jellemző sporadikus *ü* > *ö* hangfejlődési tendencia eredménye (l. BEKE: FUF 23: 81–82).

20. Cser. P B MK U C Č J V K *pūktem*, M *puktem* 'kotlik' < votj. (MUNK.) Sz. *pukt-* 'ültetni'; K *kuräk puktîni* 'tyúkot ültetni'.

RÉDEI (NyK 68: 95–96) annak alapján, hogy a votják és a megfelelő zürj. (WUo.) Ud. *puk-* igének 'sitzen' a jelentése, a cser. *pukt-* azonban speciális jelentésben használatos, a cseremiszen szót votják kölcsönzésnek tartja.

Ezt megtoldhatjuk még azzal, hogy a cseremiszenben csak a műveltető alak van meg, az alapszó hiányzik.

21. Cser. (GEN.) P (*üp*-)*pânem* '(Haar)flechte' (l. FUF 19: 251); (VASZ.) *üpânem* 'женское украшение' (*üp* 'haj') < votj. *biñem* (URSzl.).

COLLINDER (FUV 109) a fi. *puna* 'kink, tangle' megfelelőjeként idézi a cseremiszi szót. Ezzel kapcsolatosan E. ITKONEN megjegyzi (UAJb. 28: 74), hogy a cseremiszi szó palatális első szótagi magánhangzós alakra megy vissza és jól megfelel a votj. *biñ-* 'roll up; wind up, wind' igének, de a fi. *puna* szótól és ennek veláris hangrendű megfelelőitől valószínűleg el kell választani.

A cseremiszi nyelvjárások többségében a hajfonatot jelentő szó: P B BJ Bjp. M MM MK UP USj. US UJ CÜ *üp-punem*.

A votj. *biñem* jelentése 'tekercs'. A cser. *pânem* bizonyára a votják módra a halántéknál varkocsba csavart hajviseletre vonatkozik.

A palatális hangrendűség és az *ñ* mellett az is a votják kölcsönzés mellett szól, hogy a cseremiszi csak a képzett alak van meg, az alapszó hiányzik.

22. Cser. P Bjp. *süjan*, B BJ M *süjan*, UP USj. US *süan*, MK *san*, CK Č *süjan*, JT *süan*, JO V K *süan* 'lakodalom, esküvő' < votj. (WICHM.) *šuan* 'Hochzeitfest, Hochzeitfeierlichkeit, Hochzeitgefølge, Hochzeitleute'; (MUNK.) *šuan* 1. 'az utolsó lakodalmi szertartás a nyári (kwar sur) ünnepen, melyen a menyasszonyt végleg elviszik a szülői háztól (свадьба)'; 2. Sz. 'lakodalmi nép'.

A votják szó bizonyára a (WICHM.) G U *šünñi*, M *šünñi*, J MU *šünñi* 'essen' igének egy korábbi **šu-* tövéből elkülönült származék. E. ITKONEN a votj. *šü-* alakot sporadikusan előforduló *u* > *i* hangváltozással magyarázza, az őspermi *q* szabályos folytatása maradt meg viszont az ugyane töből képzett *šudñi* 'zu essen geben, füttern, ernähren' alakban (l. FUF 31: 277—278)

Az *-an* eredetileg a folyamatos melléknévi igenév képzője, amelyből a későbbiekben *-on* fejlődött. Ebben a szóban azonban az ígető hangalaki elkülönülése miatt a nyelvérzék számára elhomályosult a *tö-* és a képző-morféma kapcsolata, s megőrződött benne az *a*.

Analógiás képzést találunk a votj. *juon* 1. 'ital'; 2. 'ünnep' (összetételekben) szóban, amely a (MUNK.) Sz. *ju-*, K *đu* 1. 'inni'; 2. 'ünnepelni' igéből származik.

A cseremiszi szó viszonylag újabb kölcsönzés, mivel a szókezdő *s*, *š* minden nyelvjárásban megőrződött benne.

Az intervokális *j* a cseremiszi hiátustöltő hang, amely az eredeti szavakban is gyakran megjelenik, pl. P B *lijam* stb. 'van, lesz' ~ fi. *lie-*

RÄSÄNEN feltevése (FUF 26: 139—140), hogy a cseremiszi és a votják szó az oszm. (RADL.) *düjun*, *dün*, *düğün* 'Festmahl, Hochzeit' alapján kikövetkeztetett csuv. **čävan*, **čujan* alakból származnának, valószínűtlen. A cseremiszi nyelvjárások egy része, elsősorban a nyugatiak megőrizték volna a szó veláris hangrendűségét.

23. Cser. P B BJ M MM *süs-kül*, Bjp. *süs-kül*, UP USj. US *süs-kil*, UJ CÜ *süs-käl*, JO *süs-käl*, V *süs-köl*, MK *šüjüş-kil* 'vonószi; a hámgiga bőrszija'; CÜ *süspan*, Č *süspan*, ČN *süspan* 'a hámgiga farésze' < votj. (WICHM.) U MU J *sijes*, MU J M *sies*, M *šijes*, MU G *sies* 'Kummet'; (URSzl.) *šijes* 'хомыт'; *šijeskal* 'гужи'; zürj. (WUo.) V Pecs. Le. *šies*, Sz. Lu. Ed. *šijes*, I *šijes*, P *šjes* 'Kumt'.

A votj. *sijes* stb. és a zürj. *šies* stb. szó alapszava 'nyak' jelentésű, és a fi. *sepä* szóval, valamint ennek etimológiai megfelelőivel tartozik össze (l. SKES). A finn szó szabályos cseremiszi megfelelője: P B M MK *šüj*, U ČČ J V K *šü* 'nyak, gallér'.

A cser. *süs-kül* stb. alakok második tagja azonos a *kâl, kal, kil* 'fogantyú, kötő, húr; kocsány' jelentésű szóval, csak egyes nyelvjárásokban a magánhangzó hasonult az első szótaghoz. Ez az összetétel pontosan megegyezik a votj. *šijeskal* alakkal, csak a cseremiszből az első komponens kölcsönszó, a második pedig tükörfordítás. Itt nincs semmi jelentősége, hogy a második tag végeredményben ősi permi kölcsönzés.

A cser. *süspan* stb. alakok *pan* komponense bizonyára azonos a cser. B M *pañe*, MK UP USj. *pañê* 'kanál' jelentésű szóval, amint azt RÄSÄNEN is megemlíti (SUST 48: 261). A cser. *süspan* szó átkerült a csuvasba is (l. RÄSÄNEN: SUST 48: 261).

24. Cser. M MM *šäräkä* 'falabda'; M *šäräkä-panğa* 'falabda' < votj. (MUNK.) Sz. *šaraka* 'kicsiny, henger alakú botocsák, melyek a babki-játékban bábokul szolgálnak'; (URSzl.) *šaraka* 'деревянная бабка, короткие, круглые пешки, употребляемые детьми в игре'.

MUNKÁCSI szerint a votják szó orosz eredetű, de ezt nem idézi, a szótárak pedig nem közölnek ilyen szót.

Ha a tárgyalt szó végső forrása egy harmadik nyelvben van is, a cseremisiz szó földrajzi elterjedése a votják kölcsönzés mellett szól.

25. Cser. P B *šükšäk*, MK *šükšäk*, USj. US CÜ *šükšäk* 1. 'gaz, gyom'; 2. 'szemét'; 3. 'méhlepény' < votj. (MUNK.) Sz. *žug-žag* 'szemét'; (URSzl.) *žug-žag* 1. сор, мусор; 2. 'сорняк, сорная трава'; 3. 'отбросы'.

A votják alak ikerszó, amelynek alapszava a (MUNK.) Sz. K *žag* 'szemét, söpredék' szó.

A kölcsönzés iránya csak az általunk feltételezett lehetett, mivel a votják alakból hanghelyettesítéssel nehézség nélkül lehet magyarázni a cseremisiz szót, fordítva azonban nem.

A cseremisiz szó a nyugati nyelvjárásokból hiányzik.

Valamiképpen kapcsolatos a tárgyalt szóval a cser. P B M U C J V *šük*, K *šük* 'Kehricht, Abfall, Span, Holzspan, Schale (z. B. von Kartoffel, Rettich, Ei, Baumrinde), Fischschuppe'. A K *šük* alak megőrzött s-e miatt kölcsönzésnek látszik a szó, de a forrásra nem sikerült ráakadnom.

26. Cser. M *tukja* 'buta, ostoba, együgyű' < votj. (MUNK.) *dukta, dukja* 'fajdkakas'.

A siketfajd nevének ilyen jelentésben való használata könnyen érthető.

A cseremisiz szó speciális jelentése és a szó elszigetelt előfordulása a votják nyelvterület közelében egyértelműleg kölcsönzésre mutat.

27. Cser. P B *ümä*, M *umä*, ? *üma* 'száj' (gyermekny.); (VASZ.) *ümä* 'поцелуй'; (MARRSzl.) *üma* 1. 'поцелуй'; 2. 'ротик' (gyermekny.) < votj. (WICHM.) G *im*, J MU *im* 'Mund'; zürj. (WUo.) V Sz. Lu. *vom*, I *vom* Ud. *vem*, P *em* 'Mund, Öffnung, Mündung'.

A votják és a zürjén szó távolabbi megfeleléseire l. MSzFE 76.

A cseremisiz szó csak a legkeletibb nyelvjárásokban van meg gyermeknyelvi 'száj' és 'csók' jelentésben. Ez a speciális használat is a kölcsönzés mellé lett szól.

A votj. *ž*-t a cseremisiz hanghelyettesítéssel *i*-vel vette át, amely *m* előtt labializálódott.

28. Cser. *-wal, -wâl* 'oldal': P B Jp. M UJ CÜ CK Č *kečä-wal*, JT *kece-wal*, K *kečä-wâl* 'dél' (*kečä* stb. 'nap') < votj. (WICHM.) G J U *pal*, J MU *päy* 1. 'Seite, Gegend; halb, hälfte'; zürj. (WUo.) Sz. Lu. *pel*, V Ud. P *pev*, I *pē* 'Seite; eines von einem Paar'.

A cseremiszből a *wal, wäl* szónak három jelentése van. Az első két jelentés és maga az alak is — amint ezt A. ALHONIEMI részletes tanulmányban bizonyítja (l. FUF 35: 75—87) — a cser. *tembal* 'weiter hierher', *tumbal* 'weiter dorthin' stb. alakokból önállósult. A fent idézett összetételekben viszont Alhoniemi is lehetségesnek tartja, hogy önálló szóból származnak.

A *keč-wal* stb. alakok szó szerinti jelentése: 'napoldal'. A votjákban is találunk az égtájakkal kapcsolatosan hasonló összetételeket, pl. (MUNK.) K *uj-pal* 'éjszak' (tkp. 'éj oldal').

A zürjén és a votják szó ősi megfelelője a cseremiszből a M MK UP USj. CK Č JT JO K *wel* 'oldal, fél' (l. MSzFE a m. *fél* szónál).

A *p* spirantizálódása intervokális helyzetben nagyon gyakori a cseremiszből, pl. (VASZ.) *olmapu* ~ *olmawu* 'яблоня' (*pu* 'fa').

c) A votják nyelv cseremiszi jövevényszavai

1. Votj. (MUNK.) K *kuba* 'anyós'; (URSzl.) *kuba* 'свекровь'; (WIED.) *kuba* 'Schwiegermutter', *pöres k.* 'altés Weib, Greisin' < cser. P B M UP UJ CÜ *kuwa*, Č JT JO JP V *küwa*, K *käwa* 'öregasszony'.

A votjákban csak a déli nyelvjáróterületen van meg a szó, amire az URSzl. is utal, s MUNKÁCSI is csak innen adatozza.

A cser. *w* hangot a votják hanghelyettesítéssel vette át. A cseremiszi szó a *kuyu* 'nagy' + *awa* 'anya' összetételből keletkezett.

A SKES kérdőjellel a fi. *kave* (pl. *kapeet*) 'olento, ihminen, tyttö, neito, lamma, metsäläinen' szóval és ennek finnégi, valamint lapp megfelelőivel kapcsolja össze a cseremiszi és a votják szót. Ez az egyeztetés azonban első sorban jelentéstani szempontból igen valószínűtlen. Nem veszi figyelembe a cseremiszi szó összetétel voltát, amit pedig az öregember jelentésű *kuyäza* is megerősít, hiszen ez is a *kuyu* 'nagy' + *iza* 'bátya' összetétele (l. BEKE: FUF 23: 77), ami pontos párhuzama a szóban forgó másik cseremiszi szónak.

2. Votj. *kusedek, kušedek, kusedik* 'bibic' (V. K. KELMAKOV szóbeli közlése. A szó a votják nyelv déli nyelvjárásaiban ismeretes.) < cser. UJ *kušedäk* stb. ua.

A votják szó tulajdonképpen visszakölcsönzés (l. fentebb a cseremiszi votják jövevényszavai 9.).

3. Votj. (WICHM.) MU *lud*, (MUNK.) K J *lud* 'szürke' < cser. P B M UJ C Č JT *ludo*, MK JO V *ludü*, UP K *ludô* ua. (l. WICHMANN: FUF 14: 105—106).

A cseremiszi szó maga is permi kölcsönzés (l. fentebb), de a votják szókezdő *l* csak a cseremiszből magyarázható. Emellett WICHMANN csak a cseremiszekkel szomszédos nyelvjárásokból közli a szót.

4. Votj. (URSzl.) *nardž* 'барык' < cser. M *nerde*, CÜ *nerde* 'egy állat (? borz)'; (WICHM.) KH JU T *nerjē* 'Dachs, meles taxus'; (VASZ.) *nerje, nerde* 'барык' (l. NYK 65: 404—405).

A cseremiszi szót a SKES kérdőjellel az azonos jelentésű fi. *mäyrä* szóval és finnégi megfelelőivel veti egybe.

A mord. E. (ERSzl.) *nergaz* 'барык' alak azonban amellett szól, hogy a cseremiszi és a mordvin szó egyaránt az 'orr' jelentésű cser. *ner*; mord. E. *ner* származéka (l. NYK 66: 121). Az elnevezés alapjául nyilván az állat jellegzetesen hosszú orra szolgált.

A votjákban azonban az 'orr' jelentésű szónak (WICHM.) G *nîr*, J *nîr* alakjai vannak, s a *nardî* szó ebből nem származhat, csak cseremisiz kölcsönzés lehet. Az URSzl. jelzi, hogy a votják szó csak a déli nyelvjárásokban ismeretes.

A cseremisiz szónak két alakváltozata van, a *nerve* és a *nerde*, *nerde*. A *-ve* képző nyilván azonos az állatnevekben többnyire a *η*-gel együttesen előforduló képzőelemmel (l. WICHMANN: SUSA 30/6: 7–8), s amint ehelyt Wichmann is megjegyzi, az *r* végződésű melléknevek *-ve* képzőjével.

A *-te*, *-de* képző pedig az ugyancsak állatnevekben önállóan vagy képzőbokokban előforduló *-te*, *-to*, *-tō* képzővel tartozhat egybe, pl. cser. *nukto* 'süger' ~ *nyyo* 'csik'; *müktō* 'süger' ~ zürj. *mîk* 'елец'.

A *-de* a *-te* képző alakváltozata.

5. Votj. (URSzl.) *pižîni* 'лезть в драку' < cser. В *pâžam*, M MM *pižam*, U Č JT *pižam*, JO V K *pižam* 'ragad, akad'; (MarRSzl.) *pižaš* l. 'цепляться'; 2. 'схватываться, вступить в борьбу'.

A cseremisiz szó a fi. *pysyā* 'marad, megmarad' megfelelője (l. SKES). A *ž* a cseremisizben az *s* > *z* > *ž* hangváltozás eredménye. A votjákban a *ž* szabálytalan, *z*-nek kellene lennie.

A kölcsönzés mellett szól a votjákban, hogy csak a nyilvánvalóan másodlagos 'verekedésbe kezd' jelentése van meg a szónak.

6. Votj. (URSzl.) *sîr* 'лад, такт, равномерность (в действии)'; (RUSzl.) *ogsîr* 'равномерно' (*og* 'egy') < cser. ВЈр. M CŪ JT *sâr*, UJ *šâr*, K *sâr* 'természet, szokás'; (MarRSzl.) *šâr* 'норма, мера, предел' *šârâm*: *ik šârâm* 'мерный, мерно, мерность'.

A cseremisiz szónak a zürj. (FOKOS-FUCHS) V Ud. *šer*, Le. Pr. *šer* 'Sinn, Gemütsart; Manier, Sitte' a legközelebbi megfelelője a rokon nyelvekben (a távolabbiakat l. a MTESz-ben a m. *šer* szónál).

A votják szó, mivel szókezdő *š* helyett *s* van benne, nem felelhet meg az idézett zürjén szónak. Ami a vokalizmust illeti, a zürj. *e*-nek szintén nem felelhet meg votj. *i*.

A votják szó lehet viszont a cser. ВЈр. M CŪ *sâr* alak átvétele.

A csuv. (ASM.) *sâr* 'обыкновение' ugyancsak cseremisiz kölcsönzés. Ha a csuvas lenne az átadó nyelv, akkor a cseremisiz hegyi nyelvjárásban *â*, máshol *ũ*, *u* magánhangzó lenne a cseremisiz szóban.

A fentebbi felsorolás szerint tehát 28 cseremisiz szóról lehet kimutatni, hogy ősi permi, vagy ehhez időben is közel álló ősvotják kölcsönzés. Ugyancsak 28 szó bizonyul a cseremisizben későbbi votják kölcsönzésnek, s mindössze 6 szűkebb nyelvjárási szinten élő szó cseremisiz eredetű a votjákban.

A cseremisiz nyelv permi és votják kölcsönzavait nehéz jelentés szerinti csoportokba sorolni. Egy részük olyan ún. kultúr szó, amely permi forrásból gyakran az obi-ugor nyelvekbe, sőt néhány esetben a környező török népekhez is eljutott. A szavak más része viszont olyan természetű, amely szoros együttélésre, kiterjedt kétnyelvűségre vall.

E cikket, mely a permi-cseremisiz lexiális kölcsönhatást igyekszik feltárni, csupán első összegező próbálkozásnak tekinthetjük. A további kutatások ezt bizonyára jelentősen kibővítik és más nyelvi szinteken is feltárható egyezésekkel toldják meg.

BERECZKI GÁBOR

Пермско-марийские лексические взаимосвязи

ГАБОР БЕРЕЦКИ

Исследователи уже неоднократно указывали, что марийский язык в некоторых отношениях обнаруживает больше общих черт с пермскими языками, чем с мордовским, хотя последний по степени родства стоит ближе к нему. Часть общих черт — в том числе и в области лексики — можно объяснить только результатом вторичных соприкосновений. Предположение это в последнее время подтверждается как археологическими, антропологическими так и топонимическими исследованиями. Что касается направления этого влияния, то тут прежде всего можно говорить о влиянии пермских языков на марийский. Обратное влияние наблюдается только в удмуртском, где в юго-западных говорах имеется несколько марийских заимствований. Начало соприкосновений — последние века до н. э. Однако в бассейне реки Вятки они не прекратились до нынешних дней. При выявлении лексических заимствований автор статьи прежде всего опирается на фонетические критерии, в то же время имея в виду свидетельства морфологии и лингвистической географии. Наиболее важные фонетические критерии следующие: I. Согласные. 1. в марийском языке сочетания согласных **ŋk*, **nt* сохраняются. В случае их деназализации можно предполагать, что имеем дело с заимствованием; 2. Закономерное продолжение ф.—у. **δ* в марийском языке *t* (*δ*), *l* может встречаться только в пермских заимствованиях; 3. ф.—у. **ŋ* в марийском языке превратился то в *n*, то в *j*, сохраняться оно может только в пермских заимствованиях; 4. ф.—у. **š* не переходит в *š* в марийском языке — за исключением известных случаев — только в пермских заимствованиях; 5. Сочетания ф.—у. **k* с сибилантами в марийском языке, как правило, сохраняются, а в пермских же языках смычный компонент исчезает. Отсутствие смычного в марийских данных нельзя считать несомненной критерией, но наряду с другими критериями оно увеличивает вероятность заимствования. 6. В конце исконных марийских слов из сочетаний согласных может стоять только *kš*. Другие сочетания согласных указывают на заимствование. II. Гласные. Соответствия горномарийского *a* ~ лугового *a*; горномарийского *ä* ~ лугового *a* в первом слоге, если они не появились в результате регрессивной ассимиляции, могут встречаться только в заимствованных словах.

В конечном счете автору удалось доказать, что в лексике марийского языка имеется 28 слов пропермского или проудмуртского происхождения, 28 слов являются удмуртскими заимствованиями, в то время как в удмуртском языке можно найти всего 6 диалектальных слов марийского происхождения.

6-11-41

Norvég lapp a tergo toldaléktár

1. A lappok nyelve három nyelvjárás csoportra (központi, déli és keleti lapp) osztható. A déli és keleti dialektusok keveredésének eredményeképpen létrejött központi (nyugati vagy északi) csoportba tartoznak a norvég lapp nyelvjárások és néhány svéd lapp dialektus (vö. HAJDÚ, BUNyt. 5). A norvég lapp a legjelentősebb lapp nyelvjárásnak nevezhető; kb. húszezer – jórészt vándorló hegyi – lappnak, a lappság kétharmad részének ez az anyanyelv-járása. Norvég lappul beszélnek Finnmarkenben, Karasjok, Polmak és Utsjoki környékén, továbbá délebbre, elsősorban Jukkasjärvi és Enontekiö vidékén, valamint az észak-norvég tengerparton, a Kvenangen- és a Varangerfjord közötti szakaszon (vö. még NIELSEN, Gr. VIII; HAJDÚ, FgrNNy. 317). A nagy területen, szétszórtnan élő lappok a norvég lappnak számos helyi változatát beszélik. MIKKO KORHONEN a norvég lapp nyelvjárásokat nyugat- és kelet-finnmarkeni, torniói és tengeri lapp dialektusokra osztja.

Az 1748-ban Koppenhágában megjelent karasjok-nyelvjárási monográfia (En lappisk grammatica) szerzője, KNUD LEEM tekinthető a norvég lapp irodalmi nyelv megalapítójának. Egy évszázaddal később, NILS STOCKFLETH kautokeinói (Grammatik i det lappiska sprog. Kristiania 1840), majd JENS FRIIS polmak nyelvtanával (Lappisk grammatik. Kristiania 1856), illetőleg e dialektusok monografikus leírásával, a hangjelölés kidolgozásával és bizonyos fokú egységesítésével a norvég lapp irodalmi nyelv (valójában voltaképpen könyvnyelv) végleges formát nyert. A norvég lapon kívül közismerten megkülönböztetünk még déli, lulei, inari és kolai lapp irodalmi nyelveket. Közülük (nyelvtani, szótári, szépirodalmi, újságnyelvi hagyományai révén) kiemelkedik a norvég lapp irodalmi nyelv, melyet — LAKÓ GYÖRGY véleménye szerint — a lappok 80%-a érti.

2. Norvég lapp a tergo toldaléktárunk KONRAD NIELSEN fenti három (karasjoki, kautokeinói és polmak) norvég lapp dialektuson alapuló normatív nyelvtanának (Lærebok i lappisk. I. Grammatikk. Oslo 1926) rag-, jel- és képzőmorfémáit tartalmazza. Ellenőrzésül mindenekelőtt ERKKI ITKONEN norvég lapp nyelvtani vázlatát (Lappische Chrestomathie mit grammatikalischem Abriss und Wörterverzeichnis. Helsinki 1969²) használtuk, s az alapforrásban nem szereplő toldalékok, illetve toldalékkombinációk közül néhányat e chrestomathia alapján (Chrest. 46–49, 55–56, 69–72 stb.) pótolunk. Figyelembe vettünk természetesen más modern norvég lapp leíró nyelvtanokat is (KNUT BERGSLAND, Lærebok i samisk. Samisk grammatikk. Oslo 1961, német nyelvű kiadása: Lappische Grammatik mit Lesestücken. Wiesbaden 1976; ISRAEL RUONG, Min sámigiella. Uppsala 1970; stb.).

A toldaléktár szerkesztési elveit 1971–1972-ben Helsinkiben a szerzők közösen dolgozták ki; módszertanilag hasznosították a jurák a tergo toldaléktár tapasztalatait (HONTI–ZAICZ: NyK 72: 363–364). NIELSEN művének értelmezésében MICHAEL LARSEN egyetemi hallgatótól kaptak segítséget. A toldaléktár első részében a norvég lapp ragok és jelek a tergo listáját az időközben elhunyt KECSKEMÉTI ISTVÁN kézírata alapján közöljük. E jegyzék ellenőrzése, kiegészítése és részben átdolgozása, a norvég lapp képzőmorfémák összegyűjtése és megszerkesztése (a közlemény második részében), valamint az egységes rövidítésjegyzék kialakítása és a bevezető sorok megírása ZAICZ GÁBOR munkája.

3. K. NIELSEN hangjelölése a nyelvtani hagyományok figyelembevételével és felhasználásával kidolgozott egyszerűsített fonetikus hangjelölés. Ez a jelölési rendszer sok szempontból ellentmondásos ugyan (például nem következetes a hangok időtartamának [kvantitásának] jelölésében), de gyakorlati okokból, többek között a norvég lapp szövegek olvasásának megkönnyítésére kiválóan alkalmas, nem ok nélkül használja fel E. ITKONEN chrestomathiája is (vö. Chrest. V, VIII).

NIELSEN hangjelölését általában változatlan formában vettük át. A betűjelek hangértékét a szerző részletesen megadja (vö. Gr. 1–21, vö. még Itkonen, Chrest. VIII–X), az urálistikában általánosan elfogadott jelöléstől eltérő betűk (\acute{a} ; \grave{a} [= δ], g [= γ]), ill. bizonyos betűknek a megszokottól különböző hangértéke (b , d , g) külön is megtalálható az MSzFE I. kötetében (42–43; itt a 43. lap 1. sorának elején a g g -re javítandó). NIELSEN jelölésében a mássalhangzó palatalizált voltát — ha nem is egészen következetesen — az utána álló j jelzi (pl. $gj = \acute{d}$; vö. még Gr. 13). A magánhangzók közül az α gyakran lebegő diftongus (másképp: NIELSEN, Gr. 3), hangértéke [$e\grave{a}$] (vö. LAKÓ: NyÉrt. 47: 9; P. SAMMALLAHTI, Ehdotus norjanlapin länsimurteiden fonemaattiseksi transkriptioksi. In: Lapin murteiden fonologiaa. Helsinki 1971. 7, 10, 15; M. KORHONEN, Lapin kielihistoria. [Kézirat. Helsinki 1973.] 11).

4. A toldalékok elrendezésének betűrendje a következő: a (\bar{a}), \acute{a} (\grave{a}), b , \acute{z} , d , \grave{d} , e (\acute{e} , \bar{e}), g , g , i , k , l , m , n , o (δ), p , r , s , \acute{s} , t , u (\bar{u}), v , α ($\bar{\alpha}$).

Az indexszámmal ellátott homonim rag-, ill. jel- + ragmorfémák sorrendje (a szimbólumok feloldását l. a rövidítésjegyzékben): vx , cx , $cx|adiec$, $cx|adv$, cpx ; a homonim képzőmorfémáké pedig: $vdev$, $vden$, $ndev$, $nden$, $adev$, $aden$, $addev$, $adden$, inf , $part$, ger . A képző után kötőjelet akkor teszünk, ha a képzőnek csak a függő esetekben jelentkező alternánsáról van szó. A (-) azt jelenti, hogy e képző abszolút szóvégen és a szó belsejében is állhat. A többalakú, rendszerint fokváltakozásos képzők függő esetekben fellépő alternánsának NIELSEN általában csak a mássalhangzó-elemét adja meg (pl. $-l\acute{a}\acute{z}\acute{z}$ - $-l\acute{z}\acute{z}$ -, $-goattet$ - \acute{d} - stb.). Ezek tővéghangzóját — gyakorlati okokból — nem következettük ki, de a mássalhangzók előtt álló vokális kiegészítésével megpróbálkoztunk (a fenti példákban: $-l\acute{a}\acute{z}\acute{z}$ - $-l\acute{z}\acute{z}$ -, ill. $-goa\acute{d}$ -), s ilyen alakjukban soroltuk őket az a tergo betűrendbe. A képzőmorfémák listáján ily módon következettek a $-l\acute{z}\acute{z}$ -, $-l\acute{z}\acute{z}$ -, $-dd$ -, $-d$ -, $-g$ -, $-kk$ -, $-m$ -, $-ss$ -, $-s\acute{s}$ -, $-st$ -, $-tt$ - és $-v$ - előtt álló magánhangzók, továbbá az $-[\acute{a}]k'kas$ -, $-[\acute{a}]s$ - és $^1-[u]\acute{s}$ - itt zárójelben álló elemei.

A toldalékok és társulásaik latin nyelvű értelmezéséért KORENCHY ÉVÁNAK tartozunk köszönettel. A suffixum (sf) megjelölést sem a rövidítések-

ben, sem feloldásukban nem alkalmazzuk, mivel a latin mindenfajta toldalékot (rag, jel, képző) ezzel a terminussal ad meg. Kivétel három hagyományos rövidítés (vx, cx és cpx), melyekben benne foglaltatik a szuffixum megjelölés is.

5. A toldaléktár összeállításakor egy sor olyan nehézséggel találtuk szembe magunkat, amelyek voltaképpen a lapp nyelv természetéből adódnak (kvantitatív vagy/és kvalitatív fokváltozás a tő- és a rag/jel/képzőmorféma határán, tőhangzó-változás [umlaut], a tő szótagszámától függ a toldalék hangteste stb.). E tényezőket – különösen tőtár, illetőleg bőséges anyagon alapuló lapp a tergo szótár hiányában – általában természetesen nem vehetjük figyelembe. Nem jelöltük a toldalékok által a tőben előidézett esetleges hangváltozásokat sem.

E norvég lapp toldaléktár tehát jószerével csak gyakorlati célokat szolgálhat: norvég lapp (elsősorban K. NIELSEN és E. ITKONEN közölte) szövegek rag-, jel- és képzőmorfémainak viszonylag könnyű felismerését, azonosítását. A norvég lapp kötött morféma inverz szótára ezzel – nyilvánvaló hiányosságai, föltehető következtelenségei ellenére is – a K. NIELSEN szerkesztette kitűnő norvég lapp szótár (Lappisk ordbok. I–IV. Oslo – Leipzig – Paris . . . 1932 – 1956) szerény pótlékának tekinthető.

Rövidítésjegyzék

abess	abessivus
abl	ablativus
abstr	[nomen] abstractum
ac/acum	actio sive actum
acc	accusativus
acn	actio non facta est
acnpot	actio fieri non potest
act	[verbum] activum
adden	adverbium de nomine
addev	adverbium de verbo
aden	adiectivum de nomine
adev	adiectivum de verbo
adiec	adiectivum
adv	[casus] adverbialis
af/ut	affert aliquid sive utitur aliqua re
anpr/appet	animus promptus sive appetitus alicuius rei
caus-fact	[verbum] causativum et factitivum
cens	[verbum] censitivum
com	comitativus
comp	comparativus
con	coniunctio inter homines
concr	res concreta alicuius rei
cond	[casus] conditionalis
conf	conficit aliquid
confec	res aliqua, quae ex aliquo/aliqua de causa confecta est
contag	persona sive animal continue agens

contin	[verbum] continuativum
cpx	suffixum casus cum suffixo possessoris
cx	suffixum casus
dem	deminutivus
desc	significatio, qua persona descripta est
desid	[verbum] desiderativum
detloc	[adiectivum] determinans locum
div	divitiae
ds	aliquid deest
du	dualis
ess	essivus
ev/lab	eventus actionis sive labor a se factus
frequ	[verbum] frequentativum
gen	genitivus
gener	res alicuius generis
gent	[nomen] gentis
ger	gerundium
hab	persona aliquid habens
hist/ac	persona in aliqua historia sive actione
illat	illativus
imp	[verbum] impersonale
imper	imperativus
impf	imperfectum
inchoat	[verbum] inchoativum
ind	indicativus
iness-elat	inessivus-elativus
inf	infinitivus
ins	aliquem aliqua re instruit
instr	instrumentum actionis
lab	significatio alicuius laboris
loc ¹	locus
loc ²	locus actionis
loctemp	locus ad tempus
loctr/qualac	locus, quem aliquis transit sive qualitas, quae ex aliqua actione fit
magnext	magnitudo externa
mat	materia
menfac	mentionem alicuius rei facit
mis	homo miser
mod	modalis
mom	[verbum] momentaneum
mor	significatio morum
mot	significatio motus cum aliquo habitu
naff	persona in nota affinitate
nat	natio
nden	nomen de nomine
ndev	nomen de verbo
nom	nominativus
obicc	obiectum actionis
onomat	[verbum] onomatopoeicum

part	participium
partit	partitivus
pass	[verbum] passivum
perf	perfectum
perpro	peritia propria alicuius rei
pl	pluralis
pop/loc	aliquis/aliquid ex aliquo populo sive de aliquo loco
pos	positivus
poss	possessio
pot	[verbum] potentiale
praes	praesens
priv	privativus
prolat	prolativus
propr	persona habens aliquam proprietatem
qual	qualitas
qualan	qualitas animi
qualcont	qualitas continua
qualcorp	qualitas corporis
qualpro	qualitas propria
recipr	[verbum] reciprocum
refl	[verbum] reflexivum
sap	sapit
sg	singularis
signop	significatio suffixi definiri non potest
sim	res similis alicui rei
stat	significatio alicuius status
statad	in aliquem statum addicitur
stat-hab	significatio status et habitus
subit	[verbum] subitivum
sup	superlativus
tem	tempestas
trac	tractat aliquid
trans	[verbum] translativum
translat	translativus
vden	verbum de nomine
vdev	verbum de verbo
viv/ag	persona vivens sive agens in aliquo statu
vx	suffixum verbi

Ragok, jelek és társulásaik

1∅	vx	ind	praes	act	sg	3
2∅	vx	ind	praes	act	du	1
3∅	vx	ind	impf	act	sg	1
4∅	vx	ind	impf	act	pl	3
5∅	vx	imper	act	sg	2	
6∅	vx	imper	act	du	1	
7∅	vx	imper	act	du	2	
8∅	cx	sg	nom			

∅	cx	sg	gen		
10∅	cx	sg	acc		
11∅	cx	adiec	pos	sg	nom
12∅	cx	adiec	pos	sg	gen
13∅	cx	adiec	pos	sg	acc
14∅	cx	adiec	pos	sg	iness-elat
15∅	cx	adiec	pos	sg	illat
-ba	vx	ind	praes	act	du 3
- <i>z̄ēba</i>	vx	pot	act	du 3	
- <i>uvvužēba</i>	vx	pot	pass	du 3	
- <i>juvвуžēba</i>	vx	pot	pass	du 3	
1- <i>ska</i>	cpx	sg	nom	du 3	
2- <i>ska</i>	cpx	sg	gen	du 3	
3- <i>ska</i>	cpx	sg	acc	du 3	
1- <i>idæska</i>	cpx	pl	nom	du 3	
2- <i>idæska</i>	cpx	pl	gen	du 3	
3- <i>idæska</i>	cpx	pl	acc	du 3	
1- <i>næska</i>	cpx	sg	ess	du 3	
2- <i>næska</i>	cpx	pl	ess	du 3	
1- <i>inæska</i>	cpx	sg	com	du 3	
2- <i>inæska</i>	cpx	pl	iness-elat	du 3	
- <i>sæska</i>	cpx	sg	illat	du 3	
- <i>idasæska</i>	cpx	pl	illat	du 3	
- <i>stæska</i>	cpx	sg	iness-elat	du 3	
- <i>t'ita</i>	cx	sg	abess		
- <i>bā</i>	vx	ind	praes	act	du 3
- <i>uvvubā</i>	vx	ind	praes	pass	du 3
- <i>juvвubā</i>	vx	ind	praes	pass	du 3
- <i>žā</i>	vx	pot	act	sg 3	
1- <i>bužžā</i>	cx	adiec	comp	dem	sg gen
2- <i>bužžā</i>	cx	adiec	comp	dem	sg acc
1- <i>mužžā</i>	cx	adiec	sup	sg	gen
2- <i>mužžā</i>	cx	adiec	sup	sg	acc
- <i>uvvužā</i>	vx	pot	pass	sg 3	
- <i>juvвуžā</i>	vx	pot	pass	sg 3	
- <i>idā</i>	cx	pl	illat		
- <i>buidā</i>	cx	adiec	comp	pl	illat
- <i>gā</i>	vx	ind	impf	act	du 3
- <i>uvvuiḡā</i>	vx	ind	impf	pass	du 3
- <i>juvвuiḡā</i>	vx	ind	impf	pass	du 3
- <i>tāḡā</i>	cx	sg	abess		
- <i>itāḡā</i>	cx	pl	abess		
1- <i>ska</i>	vx	imper	act	du 3	
2- <i>ska</i>	cpx	sg	nom	du 3	
3- <i>ska</i>	cpx	sg	gen	du 3	
4- <i>ska</i>	cpx	sg	acc	du 3	
- <i>sâska</i>	cpx	sg	illat	du 3	
1- <i>idâsâska</i>	cpx	pl	illat	du 3	
1- <i>ideská</i>	cpx	pl	nom	du 3	
2- <i>ideská</i>	cpx	pl	gen	du 3	

3-ideská	cpx pl acc du 3
1-ineská	cpx sg com du 3
2-ineská	cpx pl iness-elat du 3
-steská	cpx sg iness-elat du 3
-kkuská	vx imper act du 3
-uvvujékkuská	vx imper pass du 3
-juvvujékkuská	vx imper pass du 3
1-musá	cx adiec sup sg gen
2-musá	cx adiec sup sg acc
-bá	vx ind praes act du 3
-žæbá	vx pot act du 3
-uvvužæbá	vx pot pass du 3
-juvvužæbá	vx pot pass du 3
-šæigá	vx cond act du 3
-uvvušæigá	vx cond pass du 3
-juvvušæigá	vx cond pass du 3
1-ská	cpx sg nom du 3
2-ská	cpx sg gen du 3
3-ská	cpx sg acc du 3
1-idæská	cpx pl nom du 3
2-idæská	cpx pl gen du 3
3-idæská	cpx pl acc du 3
1-næská	cpx sg ess du 3
2-næská	cpx pl ess du 3
1-inæská	cpx sg com du 3
2-inæská	cpx pl iness-elat du 3
-sæská	cpx sg illat du 3
-idasæská	cpx pl illat du 3
-stæská	cpx sg iness-elat du 3
-b	cx adiec comp sg nom
1-d	cpx sg nom sg 2
2-d	cpx sg gen sg 2
3-d	cpx sg acc sg 2
1-idad	cpx pl nom sg 2
2-idad	cpx pl gen sg 2
3-idad	cpx pl acc sg 2
1-inad	cpx sg com sg 2
2-inad	cpx pl iness-elat sg 2
-stad	cpx sg iness-elat sg 2
1-idâd	cpx pl nom sg 2
2-idâd	cpx pl gen sg 2
3-idâd	cpx pl acc sg 2
1-nâd	cpx sg ess sg 2
2-nâd	cpx pl ess sg 2
1-inâd	cpx sg com sg 2
2-inâd	cpx pl iness-elat sg 2
-sâd	cpx sg illat sg 2
-idasâd	cpx pl illat sg 2
-idâsâd	cpx pl illat sg 2
-stâd	cpx sg iness-elat sg 2

	1-id	cpx pl acc
	2-id	cx adiec pos pl acc
§ 113	-bužžáid	cx adiec comp dem pl acc
§ 113	-mužžáid	cx adiec sup pl acc
	-musáid	cx adiec sup pl acc
	-buid	cx adiec comp pl acc
	-ld	cx adv abl
	1-de	vx ind impf act du 2
	2-de	cpx sg nom du 2
	3-de	cpx sg gen du 2
	4-de	cpx sg acc du 2
	1-idade	cpx pl nom du 2
	2-idade	cpx pl gen du 2
	3-idade	cpx pl acc du 2
	1-inade	cpx sg com du 2
	2-inade	cpx pl iness-elat du 2
	-stade	cpx sg iness-elat du 2
	-sáde	cpx sg illat du 2
	-idásáde	cpx pl illat du 2
	-uvruide	vx ind impf pass du 2
§ 113	-juvruide	vx ind impf pass du 2
	-k ¹ ke	vx imper act du 2
	1-me	vx ind impf act du 1
	2-me	cpx sg nom du 1
	3-me	cpx sg gen du 1
§ 113	4-me	cpx sg acc du 1
§ 113	1-idame	cpx pl nom du 1
§ 113	2-idame	cpx pl gen du 1
§ 113	3-idame	cpx pl acc du 1
§ 113	1-iname	cpx sg com du 1
	2-iname	cpx pl iness-elat du 1
	-stame	cpx sg iness-elat du 1
§ 113	-sáme	cpx sg illat du 1
§ 113	-idásáme	cpx pl illat du 1
§ 113	-uvruime	vx ind impf pass du 1
	-juvruime	vx ind impf pass du 1
	-p ¹ pe	vx ind praes act du 2
§ 113	-žep ¹ pe	vx pot act du 2
§ 113	-uvvužep ¹ pe	vx pot pass du 2
	-juvvužep ¹ pe	vx pot pass du 2
	-bæt ¹ te	vx ind praes act du 2
	-uvvubæt ¹ te	vx ind praes pass du 2
	-juvubæt ¹ te	vx ind praes pass du 2
	-dē	cx adv partit
§ 113	1-ddē	cpx sg nom du 2
§ 113	2-ddē	cpx sg gen du 2
§ 113	3-ddē	cpx sg acc du 2
	1-idceddē	cpx pl nom du 2
	2-idceddē	cpx pl gen du 2
§ 113	3-idceddē	cpx pl acc du 2

1-næddē	cpx sg ess du 2
2-næddē	cpx pl ess du 2
1-inæddē	cpx sg com du 2
2-inæddē	cpx pl iness-elat du 2
-sceddē	cpx sg illat du 2
-idasceddē	cpx pl illat du 2
-stæddē	cpx sg iness-elat du 2
-šeidē	vx cond act du 2
-uvvušeidē	vx cond pass du 2
-juvvušeidē	vx cond pass du 2
-dē	cx adv partit
1-mē	vx ind impf act du 1
2-mē	cpx sg nom du 1
3-mē	cpx sg gen du 1
4-mē	cpx sg acc du 1
-šeimē	vx cond act du 1
-uvvušeimē	vx cond pass du 1
-juvvušeimē	vx cond pass du 1
1-idēmē	cpx pl nom du 1
2-idēmē	cpx pl gen du 1
3-idēmē	cpx pl acc du 1
1-nēmē	cpx sg ess du 1
2-nēmē	cpx pl ess du 1
1-inēmē	cpx sg com du 1
2-inēmē	cpx pl iness-elat du 1
-sēmē	cpx sg illat du 1
idasēmē	cpx pl illat du 1
1-stēmē	cpx sg iness-elat du 1
-g	cx adv prolat
1-i	cx sg illat
2-i	cx pl gen
3-i	cx adiec pos pl gen
4-i	cx adiec pos pl illat
5-i	cx adiec pos pl com
-bužžái	cx adiec comp dem pl gen
-mužžái	cx adiec sup pl gen
-musái	cx adiec sup pl gen
-idi	cx pl illat
-bužžáidi	cx adiec comp dem pl illat
-mužžáidi	cx adiec sup pl illat
-musáidi	cx adiec sup pl illat
-bužžii	cx adiec comp dem sg illat
-mužžii	cx adiec sup sg illat
-mussii	cx adiec sup sg illat
-šii	vx cond act sg 3
-uvvušii	vx cond pass sg 3
-juvvušii	vx cond pass sg 3
-ggji	vx ind impf act pl 3
-uvvujejjgi	vx ind impf pass pl 3
-juvvujejjgi	vx ind impf pass pl 3

-šeggji	vx	cond	act	pl	3
-uvvušeggji	vx	cond	pass	pl	3
-juvvušeggji	vx	cond	pass	pl	3
-d'ni	vx	ind	praes	act	du 1
-žed'ni	vx	pot	act	du	1
-uvvužed'ni	vx	pot	pass	du	1
-juvvužed'ni	vx	pot	pass	du	1
-uvvujed'ni	vx	ind	praes	pass	du 1
-juvvujed'ni	vx	ind	praes	pass	du 1
1-bui	cx	adiec	comp	sg	illat
2-bui	cx	adiec	comp	pl	gen
-uvvui	vx	ind	impf	pass	sg 3
-juvvui	vx	ind	impf	pass	sg 3
1-k	vx	ind	praes	act	sg 2
2-k	vx	ind	praes	act	pl 3
3-k	vx	ind	impf	act	sg 2
4-k	cx	pl	nom		
5-k	cx	adiec	pos	pl	nom
-žák	vx	pot	act	sg	2
-bužžák	cx	adiec	comp	dem	pl nom
-mužžák	cx	adiec	sup	pl	nom
-uvvužák	vx	pot	pass	sg	2
-juvvužák	vx	pot	pass	sg	2
-musák	cx	adiec	sup	pl	nom
1-dek	vx	ind	impf	act	pl 2
2-dek	cpx	sg	nom	pl	2
3-dek	cpx	sg	gen	pl	2
4-dek	cpx	sg	acc	pl	2
1-idadek	cpx	pl	nom	pl	2
2-idadek	cpx	pl	gen	pl	2
3-idadek	cpx	pl	acc	pl	2
1-inadek	cpx	sg	com	pl	2
2-inadek	cpx	pl	iness-elat	pl	2
-stadek	cpx	sg	iness-elat	pl	2
-sádek	cpx	sg	illat	pl	2
-idásádek	cpx	pl	illat	pl	2
-uvvuidek	vx	ind	impf	pass	pl 2
-juvvuidek	vx	ind	impf	pass	pl 2
1-mek	vx	ind	impf	act	pl 1
2-mek	cpx	sg	nom	pl	1
3-mek	cpx	sg	gen	pl	1
4-mek	cpx	sg	acc	pl	1
1-idamek	cpx	pl	nom	pl	1
2-idamek	cpx	pl	gen	pl	1
3-idamek	cpx	pl	acc	pl	1
1-inamek	cpx	sg	com	pl	1
2-inamek	cpx	pl	iness-elat	pl	1
-stamek	cpx	sg	iness-elat	pl	1
-sámek	cpx	sg	illat	pl	1
-idásámek	cpx	pl	illat	pl	1

-uvvuimek	vx ind impf pass pl 1
-juvvuimek	vx ind impf pass pl 1
¹ -sek	vx imper act pl 3
² -sek	cpx sg nom pl 3
³ -sek	cpx sg gen pl 3
⁴ -sek	cpx sg acc pl 3
-sâsek	cpx sg illat pl 3
-idasâsek	cpx pl illat pl 3
¹ -idesek	cpx pl nom pl 3
² -idesek	cpx pl gen pl 3
³ -idesek	cpx pl acc pl 3
¹ -inesek	cpx sg com pl 3
² -inesek	cpx pl iness-elat pl 3
-stesek	cpx sg iness-elat pl 3
-kkusek	vx imper act pl 3
-uvvuječkkusek	vx imper pass pl 3
-juvvuječkkusek	vx imper pass pl 3
¹ -ddëk	cpx sg nom pl 2
² -ddëk	cpx sg gen pl 2
³ -ddëk	cpx sg acc pl 2
¹ -idæddëk	cpx pl nom pl 2
² -idæddëk	cpx pl gen pl 2
³ -idæddëk	cpx pl acc pl 2
¹ -næddëk	cpx sg ess pl 2
² -næddëk	cpx pl ess pl 2
¹ -inæddëk	cpx sg com pl 2
² -inæddëk	cpx pl iness-elat pl 2
-sæddëk	cpx sg illat pl 2
-idasæddëk	cpx pl illat pl 2
-stæddëk	cpx sg iness-elat pl 2
-šeidëk	vx cond act pl 2
-uvvušeidëk	vx cond pass pl 2
-juvvušeidëk	vx cond pass pl 2
¹ -mëk	vx ind impf act pl 1
² -mëk	cpx sg nom pl 1
³ -mëk	cpx sg gen pl 1
⁴ -mëk	cpx sg acc pl 1
-šeimëk	vx cond act pl 1
-uvvušeimëk	vx cond pass pl 1
-juvvušeimëk	vx cond pass pl 1
¹ -idæmëk	cpx pl nom pl 1
² -idæmëk	cpx pl gen pl 1
³ -idæmëk	cpx pl acc pl 1
¹ -næmëk	cpx sg ess pl 1
² -næmëk	cpx pl ess pl 1
¹ -inæmëk	cpx sg com pl 1
² -inæmëk	cpx pl iness-elat pl 1
-sæmëk	cpx sg illat pl 1
-idasæmëk	cpx pl illat pl 1
-stæmëk	cpx sg iness-elat pl 1

1-sék	cpx sg nom pl 3
2-sék	cpx sg gen pl 3
3-sék	cpx sg acc pl 3
1-idēsék	cpx pl nom pl 3
2-idēsék	cpx pl gen pl 3
3-idēsék	cpx pl acc pl 3
-nēsék	cpx sg ess pl 3
1-inēsék	cpx sg com pl 3
2-inēsék	cpx pl iness-elat pl 3
-sēsék	cpx sg illat pl 3
-idasēsék	cpx pl illat pl 3
-stēsék	cpx sg iness-elat pl 3
-žik	vx pot act pl 3
-uvvužik	vx pot pass pl 3
-juvvužik	vx pot pass pl 3
1-uvvujik	vx ind praes pass pl 3
2-uvvujik	vx ind impf pass sg 2
1-juvvužik	vx ind praes pass pl 3
2-juvvužik	vx ind impf pass sg 2
-šik	vx cond act sg 2
-uvvušik	vx cond pass sg 2
-juvvušik	vx cond pass sg 2
-buk	cx adiec comp pl nom
-uvvuk	vx ind praes pass sg 2
-juvruk	vx ind praes pass sg 2
1-m	vx ind praes act sg 1
2-m	vx ind impf act sg 1
3-m	vx imper act sg 1
4-m	cpx sg nom sg 1
5-m	cpx sg gen sg 1
6-m	cpx sg acc sg 1
1-idam	cpx pl nom sg 1
2-idam	cpx pl gen sg 1
3-idam	cpx pl acc sg 1
1-inam	cpx sg com sg 1
2-inam	cpx pl iness-elat sg 1
-stam	cpx sg iness-elat sg 1
-žám	vx pot act sg 1
-uvvužám	vx pot pass sg 1
-juvvužám	vx pot pass sg 1
1-idám	cpx pl nom sg 1
2-idám	cpx pl gen sg 1
3-idám	cpx pl acc sg 1
1-nám	cpx sg ess sg 1
2-nám	cpx pl ess sg 1
1-inám	cpx sg com sg 1
2-inám	cpx pl iness-elat sg 1
-sám	cpx sg illat sg 1
-idasám	cpx pl illat sg 1
-idásám	cpx pl illat sg 1

-stám	cpx sg iness-elat sg 1
-uvvujim	vx ind impf pass sg 1
-juvvujim	vx ind impf pass sg 1
-šim	vx cond act sg 1
-uvvušim	vx cond pass sg 1
-juvvušim	vx cond pass sg 1
-idæskaguim	cpx pl com du 3
-mužžáguim	cx adiec sup pl com
-ideskáguim	cpx pl com du 3
-idæskáguim	cpx pl com du 3
-idadguim	cpx pl com sg 2
-idádguim	cpx pl com sg 2
-idadeguim	cpx pl com du 2
-idameguim	cpx pl com du 1
-idæddëguim	cpx pl com du 2
-idæmëguim	cpx pl com du 1
-iguim	cx pl com
-bužžáiguim	cx adiec comp dem pl com
-musáiguim	cx adiec sup pl com
-buiguim	cx adiec comp pl com
-idadekguim	cpx pl com pl 2
-idamekguim	cpx pl com pl 1
-idesekguim	cpx pl com pl 3
idæšekguim	cpx pl com pl 3
-idæddëkguim	cpx pl com pl 2
-idæmëkguim	cpx pl com pl 1
-idamguim	cpx pl com sg 1
-idámguim	cpx pl com sg 1
-idesguim	cpx pl com sg 3
-idisguim	cpx pl com sg 3
-kkum	vx imper act sg 1
-uvvum	vx ind praes pass sg 1
1-n	cx sg ess
2-n	cx pl ess
3-n	cx adiec pos sg ess
4-n	cx adiec pos pl ess
1-bužžán	cx adiec comp dem sg ess
2-bužžán	cx adiec comp dem pl ess
-mužžán	cx adiec sup pl ess
1-mussán	cx adiec sup sg ess
2-mussán	cx adiec sup pl ess
1-in	cx sg com
2-in	cx pl iness-elat
3-in	cx adiec pos sg com
4-in	cx adiec pos pl iness-elat
1-bužžáin	cx adiec comp dem sg com
2-bužžáin	cx adiec comp dem pl iness-elat
1-mužžáin	cx adiec sup sg com
2-mužžáin	cx adiec sup pl iness-elat
1-musáin	cx adiec sup sg com

² - <i>musáin</i>	cx	adiec	sup	pl	iness-elat	
¹ - <i>buin</i>	cx	adiec	comp	sg	com	
² - <i>buin</i>	cx	adiec	comp	pl	iness-elat	
¹ - <i>bun</i>	cx	adiec	comp	sg	ess	
² - <i>bun</i>	cx	adiec	comp	pl	ess	
- <i>d'no</i>	vx	imper	act	du	1	
- <i>ggö</i>	cx	adv	prolat			
¹ - <i>p</i>	vx	ind	praes	act	pl 1	
² - <i>p</i>	vx	imper	act	pl	1	
- <i>kkup</i>	vx	imper	act	pl	1	
- <i>uvvup</i>	vx	ind	praes	pass	pl 1	
- <i>juvvup</i>	vx	ind	praes	pass	pl 1	
- <i>žœp</i>	vx	pot	act	pl	1	
- <i>uvvuzœp</i>	vx	pot	pass	pl	1	
- <i>juvvuzœp</i>	vx	pot	pass	pl	1	
¹ - <i>s</i>	vx	imper	act	sg	3	
² - <i>s</i>	cx	adv	translat			
³ - <i>s</i>	cpx	sg	nom	sg	3	
⁴ - <i>s</i>	cpx	sg	gen	sg	3	
⁵ - <i>s</i>	cpx	sg	acc	sg	3	
- <i>sás</i>	cpx	sg	illat	sg	3	
- <i>idásás</i>	cpx	pl	illat	sg	3	
¹ - <i>ides</i>	cpx	pl	nom	sg	3	
² - <i>ides</i>	cpx	pl	gen	sg	3	
³ - <i>ides</i>	cpx	pl	acc	sg	3	
¹ - <i>ines</i>	cpx	sg	com	sg	3	
² - <i>ines</i>	cpx	pl	iness-elat	sg	3	
- <i>stes</i>	cpx	sg	iness-elat	sg	3	
¹ - <i>idis</i>	cpx	pl	nom	sg	3	
² - <i>idis</i>	cpx	pl	gen	sg	3	
³ - <i>idis</i>	cpx	pl	acc	sg	3	
¹ - <i>nis</i>	cpx	sg	ess	sg	3	
² - <i>nis</i>	cpx	pl	ess	sg	3	
¹ - <i>inís</i>	cpx	sg	com	sg	3	
² - <i>inís</i>	cpx	pl	iness-elat	sg	3	
- <i>sis</i>	cpx	sg	illat	sg	3	
- <i>idasís</i>	cpx	pl	illat	sg	3	
- <i>slís</i>	cpx	sg	iness-elat	sg	3	
- <i>mös</i>	cx	adiec	sup	sg	nom	
- <i>kkus</i>	vx	imper	act	sg	3	
- <i>uvvujékkus</i>	vx	imper	pass	sg	3	
- <i>juvvujékkus</i>	vx	imper	pass	sg	3	
- <i>mus</i>	cx	adiec	sup	sg	nom	
- <i>s</i>	vx	pot	sg	sg	3	
- <i>mus</i>	cx	adiec	comp	dem	sg	nom
- <i>mus</i>	cx	adiec	sup	sg	nom	
- <i>uvvüs</i>	vx	pot	pass	sg	3	
- <i>juvvüs</i>	vx	pot	pass	sg	3	
¹ - <i>t</i>	vx	imper	act	pl	2	
² - <i>t</i>	cx	adv	mod			

-kkit	vx imper act pl 2
-ppit	vx ind praes act pl 2
-žēppit	vx pot act pl 2
-uvvužēppit	vx pot pass pl 2
-juvvužēppit	vx pot pass pl 2
-bēttit	vx ind praes act pl 2
-uvvubēttit	vx ind praes pass pl 2
-juvvubēttit	vx ind praes pass pl 2
-st	cx sg iness-elat
-bužžāst	cx adiec comp dem sg iness-elat
-mužžāst	cx adiec sup sg iness-elat
-musāst	cx adiec sup sg iness-elat
-bust	cx adiec comp sg iness-elat
-vt	cx adv mod
1-bu	cx adiec comp sg gen
2-bu	cx adiec comp sg acc
-uvvu	vx ind praes pass sg 3
-juvvu	vx ind praes pass sg 3

Képzők

1ø	addev
2ø	part praes
-kaet'ta	addev acn
1-á	ndev ev/lab
2-á	ndev instr
3-á	ndev obiec
-sāssā	nden naff
1-vuottā	nden abstr
2-vuottā	nden qual
-b	nden naff
1-š	nden con
2-š	nden dem
3-š	aden dem
4-š	aden detloc
1-šš	nden con
2-šš	nden dem
3-šš	aden dem
4-šš	aden detloc
1-š'š	nden con
2-š'š	nden dem
3-š'š	aden dem
4-š'š	aden detloc
1-hāšš	aden detloc
2-hāšš	aden magnext
1-hāš'š	aden detloc
2-hāš'š	aden magnext
-kāšš	aden signop
-kāš'š	aden signop

1-lá ³³ -	nden	gent
2-lá ³³ -	nden	hab
3-lá ³³ -	aden	detloc
4-lá ³³ -	aden	nat
5-lá ³³ -	aden	[poss div qualpro]
1-lá ³¹ -	nden	gent
2-lá ³¹ -	nden	hab
3-lá ³¹ -	aden	detloc
4-lá ³¹ -	aden	nat
5-lá ³¹ -	aden	[poss div qualpro]
1-sá ³³ -	aden	detloc
2-sá ³³ -	aden	magnext
1-sá ³¹ -	aden	detloc
2-sá ³¹ -	aden	magnext
1-vá ³³ -	adev	perpro
2-vá ³³ -	adev	qualcont
3-vá ³³ -	aden	perpro
4-vá ³³ -	aden	qualcont
1-vá ³¹ -	adev	perpro
2-vá ³¹ -	adev	qualcont
3-vá ³¹ -	aden	perpro
4-vá ³¹ -	aden	qualcont
-kuo ³³ -	nden	mis
-kuo ³¹ -	nden	mis
-i ³³ -	nden	concr
1-d	nde	abstr
2-d	aden	poss
1-dd-	vdev	dem
2-dd-	vdev	frequ
3-dd-	vdev	recipr
4-dd-	vdev	refl
1-âdd-	vdev	dem
2-âdd-	vdev	frequ
3-âdd-	vdev	recipr
4-âdd-	vdev	refl
-lâdd-	vdev	frequ
-tâdd-	vdev	pass
1-stâdd-	vdev	frequ
2-stâdd-	vden	mor
-goad-	vdev	inchoat
1-vuod-	nden	abstr
2-vuod-	nden	qual
1-e	nde	viv/ag
1-e	nden	propr
1-e	nden	viv/ag
1-e	adev	anpr/appet
1-e	adev	perpro
1-e	part	praes
1-aje-	vdev	inchoat
2-aje-	vden	stat-hab

1- <i>æg'gje</i>	ndev	viv/ag
2- <i>æg'gje</i>	adev	anpr/appet
3- <i>æg'gje</i>	adev	perpro
4- <i>æg'gje</i>	part	praes
1- <i>ije-</i>	vdev	inchoat
2- <i>ije-</i>	vdev	mom
3- <i>ije-</i>	vden	caus-fact af/ut
4- <i>ije-</i>	vden	imp
5- <i>ije-</i>	vden	lab
1- <i>uje-</i>	vdev	inchoat
2- <i>uje-</i>	vdev	pass
3- <i>uje-</i>	vden	signop
1- <i>bme</i>	ndev	ac/acm
2- <i>bme</i>	ndev	ev/lab
1- <i>tæbme</i>	adev	ds
2- <i>tæbme</i>	aden	ds
1- <i>g</i>	aden	magnext
2- <i>g</i>	aden	poss
1- <i>âg-</i>	ndev	ev/lab
2- <i>âg-</i>	ndev	instr
3- <i>âg-</i>	ndev	obiec
1- <i>âg-</i>	ndev	ac/acm
2- <i>âg-</i>	ndev	ev/lab
3- <i>âg-</i>	ndev	instr
4- <i>âg-</i>	ndev	obiec
1- <i>dâg-</i>	ndev	instr
2- <i>dâg-</i>	ndev	tem
3- <i>dâg-</i>	nden	gener
4- <i>dâg-</i>	nden	sim
5- <i>dâg-</i>	nden	tem
1- <i>ldâg-</i>	ndev	ev/lab
2- <i>ldâg-</i>	ndev	instr
3- <i>ldâg-</i>	ndev	loc ₂
1- <i>udâg-</i>	nden	loc ₁
2- <i>udâg-</i>	nden	qual
- <i>lâg-</i>	nden	tem
1- <i>tâg-</i>	ndev	ev/lab
2- <i>tâg-</i>	ndev	instr
3- <i>tâg-</i>	ndev	loc ₂
1- <i>stâg-</i>	ndev	ev/lab
2- <i>stâg-</i>	ndev	instr
3- <i>stâg-</i>	ndev	obiec
- <i>i</i>	aden	div
- <i>âg'gjai</i>	aden	div
- <i>æg'gjai</i>	aden	div
- <i>šlai</i>	aden	pop/loc
- <i>kæt'tai</i>	adev	acn
- <i>šlâi</i>	aden	pop/loc
1- <i>k</i>	ndev	hist/ac
2- <i>k</i>	nden	confec

³ -k	nden	propr
¹ -ák	ndev	ac/acm
² -ák	ndev	ev/lab
³ -ák	ndev	instr
⁴ -ák	ndev	obiec
¹ -dák	ndev	instr
² -dák	ndev	tem
³ -dák	nden	gener
⁴ -dák	nden	sim
⁵ -dák	nden	tem
¹ -ldák	ndev	ev/lab
² -ldák	ndev	instr
³ -ldák	ndev	loc ₂
¹ -udák	nden	loc ₁
² -udák	nden	qual
-lák	nden	tem
¹ -ták	ndev	ev/lab
² -ták	ndev	instr
³ -ták	ndev	loc ₂
¹ -sták	ndev	ev/lab
² -sták	ndev	instr
³ -sták	ndev	obiec
¹ -ákk-	ndev	ac/acm
² -ákk-	ndev	ev/lab
³ -ákk-	ndev	instr
⁴ -ákk-	ndev	obiec
¹ -dákk-	ndev	instr
² -dákk-	ndev	tem
³ -dákk-	nden	gener
⁴ -dákk-	nden	sim
⁵ -dákk-	nden	tem
¹ -ldákk-	ndev	ev/lab
² -ldákk-	ndev	instr
³ -ldákk-	ndev	loc ₂
¹ -udákk-	nden	loc ₁
² -udákk-	nden	qual
-lákk-	nden	tem
¹ -tákk-	ndev	ev/lab
² -tákk-	ndev	instr
³ -tákk-	ndev	loc ₂
¹ -stákk-	ndev	ev/lab
² -stákk-	ndev	instr
³ -stákk-	ndev	obiec
¹ -ál-	adev	perpro
² -ál-	part	praes
¹ -ál-	vdev	dem
² -ál-	vdev	frequ
³ -ál-	vdev	recipr
⁴ -ál-	vdev	refl
⁵ -ál-	nden	naff

-tál-	vdev	pass
1-stál-	vdev	frequ
2-stál-	vden	mor
1-m(-)	ndev	ac/acm
2-m(-)	ndev	ev/lab
3-m	ndev	instr
4-m	adev	loctr/qualac
5-m	part	perf
1-mæt ¹ tom	adev	acnpot
2-mæt ¹ tom	aden	ds
3-mæt ¹ tom	aden	priv
1-tæm-	adev	ds
2-tæm-	aden	ds
1-n	ndev	ac/acm
2-n	ndev	contag
3-n	ndev	propr
4-n	nden	desc
-lāgan	aden	sim
-lāgān	aden	sim
-mēn	ger	
-ddvin	ger	
-dēddvin	ger	
-min	ger	
1-o	ndev	ac/acm
2-o	nden	loc ₁
3-o	adev	loctemp
4-o	aden	loctemp
1-ō	adev	loctemp
2-ō	aden	loctemp
1-ar	ndev	viv/ag
2-ar	nden	viv/ag
-ur	nden	sim
1-s(-)	ndev	instr
2-s	nden	mat
3-s(-)	aden	signop
-k'kas-	adev	anpr/appet
-āk'kas-	adev	anpr/appet
-sās-	nden	naff
1-ās	ndev	ac/acm
2-ās(-)	ndev	ev/lab
3-ās(-)	ndev	instr
4-ās(-)	ndev	obiec
5-ās(-)	nden	abstr
6-ās(-)	nden	gener
7-ās(-)	adden	detloc
-dās(-)	ndev	instr
1-āgās(-)	ndev	loc ₁
2-āgās(-)	nden	loc ₁
-ogās(-)	aden	qualan
-kās(-)	nden	propr

¹ -skás(-)	adev	anpr/appet
² -skás(-)	adev	qualpro
³ -skás(-)	aden	anpr/appet
⁴ -skás(-)	aden	qualpro
-lás(-)	adev	anpr/appet
¹ -lmás(-)	ndev	abstr
² -lmás(-)	aden	signop
-ánás(-)	ndev	ev/lab
¹ -tás(-)	ndev	hist/ac
² -tás(-)	ndev	instr
³ -tás(-)	ndev	obiec
-lvás(-)	ndev	abstr
-kkes	adev	anpr/appet
-ákkes	adev	anpr/appet
-áttēs	aden	ds
¹ -is	adev	perpro
² -is	adev	qualpro
³ -is	aden	perpro
⁴ -is	aden	qualpro
¹ -os	ndev	ac/acm
² -os	ndev	instr
³ -os	ndev	obiec
⁴ -os	aden	signop
¹ -áss-	ndev	ev/lab
² -áss-	ndev	instr
³ -áss-	ndev	obiec
⁴ -áss-	nden	abstr
⁵ -áss-	nden	gener
⁶ -áss-	adden	detloc
-dáss-	ndev	instr
¹ -ágáss-	ndev	loc ₁
² -ágáss-	nden	loc ₁
-ogáss-	aden	qualan
-káss-	nden	propr
¹ -skáss-	adev	anpr/appet
² -skáss-	adev	qualpro
³ -skáss-	aden	anpr/appet
⁴ -skáss-	aden	qualpro
-láss-	adev	anpr/appet
¹ -lmáss-	ndev	abstr
² -lmáss-	aden	signop
-ánáss-	ndev	ev/lab
¹ -táss-	ndev	hist/ac
² -táss-	ndev	instr
³ -táss-	ndev	obiec
-lváss-	ndev	abstr
¹ -uss-	ndev	ac/acm
² -uss-	ndev	ev/lab
¹ -us(-)	ndev	ac/acm
² -us(-)	ndev	ev/lab

3- <i>us-</i>	nde	instr
4- <i>us-</i>	nde	obiec
5- <i>us-</i>	ade	signop
1- <i>š</i>	nde	con
2- <i>š</i>	nde	dem
3- <i>š</i>	ade	dem
4- <i>š</i>	ade	detloc
- <i>lāgaš</i>	ade	poploc
1- <i>háš</i>	ade	detloc
2- <i>háš</i>	ade	magnext
- <i>káš</i>	ade	signop
1- <i>láš</i>	nde	gent
2- <i>láš</i>	nde	hab
3- <i>láš</i>	ade	detloc
4- <i>láš</i>	ade	nat
5- <i>láš</i>	ade	[poss div qualpro]
- <i>máš</i>	part	perf
1- <i>sáš</i>	ade	detloc
2- <i>sáš</i>	ade	magnext
1- <i>váš</i>	ade	perpro
2- <i>váš</i>	ade	qualcont
3- <i>váš</i>	ade	perpro
4- <i>váš</i>	ade	qualcont
1- <i>iš</i>	nde	concr
2- <i>iš</i>	ade	anpr/appet
3- <i>iš</i>	ade	perpro
4- <i>iš</i>	ade	qualpro
5- <i>iš</i>	ade	perpro
6- <i>iš</i>	ade	qualpro
1- <i>oš</i>	nde	gener
2- <i>oš</i>	nde	sim
1- <i>āmoš</i>	nde	ac/acm
2- <i>āmoš</i>	nde	obiec
- <i>kuoš</i>	nde	mis
1- <i>āmōš</i>	nde	ac/acm
2- <i>āmōš</i>	nde	obiec
1- <i>āmoš</i>	nde	ac/acm
2- <i>āmoš</i>	nde	obiec
1- <i>mušš-</i>	nde	ac/acm
2- <i>mušš-</i>	nde	obiec
1- <i>uš-</i>	vde	lab
2- <i>uš-</i>	nde	gener
3- <i>uš-</i>	nde	sim
4- <i>uš-</i>	ade	anpr/appet
1- <i>muš(-)</i>	nde	ac/acm
2- <i>muš(-)</i>	nde	obiec
1- <i>ēbmuš-</i>	nde	ac/acm
2- <i>ēbmuš-</i>	nde	obiec
- <i>t</i>	inf	
1- <i>at</i>	vde	inchoat

	² -at	vden	stat-hab
	¹ -d' ¹ dát	vdev	dem
	² -d' ¹ dát	vdev	frequ
	³ -d' ¹ dát	vdev	recipr
	⁴ -d' ¹ dát	vdev	refl
	¹ -ád' ¹ dát	vdev	dem
	² -ád' ¹ dát	vdev	frequ
	³ -ád' ¹ dát	vdev	recipr
	⁴ -ád' ¹ dát	vdev	refl
	-lád' ¹ dát	vdev	frequ
	-tád' ¹ dát	vdev	pass
	¹ -stád' ¹ dát	vdev	frequ
	² -stád' ¹ dát	vden	mor
	¹ -állát	vdev	dem
	² -állát	vdev	frequ
	³ -állát	vdev	recipr
	⁴ -állát	vdev	refl
	-tállát	vdev	pass
	¹ -stállát	vdev	frequ
	² -stállát	vden	mor
	-uššát	vden	lab
	¹ -uvvát	vdev	trans
	² -uvvát	vden	trans
	¹ -duvvát	vden	refl
	² -duvvát	vden	trans
	-iduvvát	vden	trans
	¹ -huvvát	vdev	trans
	² -huvvát	vden	trans
	¹ -luvvát	vdev	trans
	² -luvvát	vden	trans
	-muvvát	vden	trans
	-smuvvát	vden	trans
	¹ -suvvát	vdev	trans
	² -suvvát	vden	trans
	¹ -šuvvát	vdev	trans
	² -šuvvát	vden	trans
	-tuvvát	vden	trans
	¹ -stuvvát	vdev	desid
	² -stuvvát	vden	trans
	¹ -s'tet	vdev	dem
	² -s'tet	vdev	subit
	³ -s'tet	vden	caus-fact trao
	⁴ -s'tet	vden	lab
	¹ -ás'tet	vdev	dem
	² -ás'tet	vdev	subit
	³ -ás'tet	vden	caus-fact trao
	⁴ -ás'tet	vden	lab
	¹ -æs'tet	vdev	dem
	² -æs'tet	vdev	subit
	¹ -t'tet	vdev	caus-fact

2- <i>t¹tet</i>	vden	inchoat
3- <i>t¹tet</i>	vden	mor
- <i>goattet</i>	vdev	inchoat
1- <i>ât¹tet</i>	vdev	caus-fact
2- <i>ât¹tet</i>	vden	caus-fact conf
1- <i>stât¹tet</i>	vden	caus-fact
2- <i>stât¹tet</i>	vden	imp
1- <i>it</i>	vdev	inchoat
2- <i>it</i>	vdev	mom
3- <i>it</i>	vden	caus-fact af/ut
4- <i>it</i>	vden	imp
5- <i>it</i>	vden	lab
1- <i>dit</i>	vdev	caus-fact
2- <i>dit</i>	vdev	contin
3- <i>dit</i>	vdev	dem
4- <i>dit</i>	vdev	frequ
5- <i>dit</i>	vdev	mom
6- <i>dit</i>	vdev	recipr
7- <i>dit</i>	vdev	refl
8- <i>dit</i>	vdev	trans
9- <i>dit</i>	vden	caus-fact ins
10- <i>dit</i>	vden	caus-fact menfac
11- <i>dit</i>	vden	caus-fact statad
12- <i>dit</i>	vden	imp
13- <i>dit</i>	vden	refl
14- <i>dit</i>	vden	stat
15- <i>dit</i>	vden	trans
1- <i>adit</i>	vdev	mom
2- <i>adit</i>	vdev	refl
3- <i>adit</i>	vdev	trans
4- <i>adit</i>	vden	refl
5- <i>adit</i>	vden	trans
- <i>edit</i>	vden	caus-fact trac
- <i>idit</i>	vdev	contin
1- <i>idit</i>	vdev	inchoat
2- <i>idit</i>	vdev	trans
3- <i>idit</i>	vden	sap
1- <i>ldit</i>	vdev	contin
2- <i>ldit</i>	vdev	frequ
1- <i>eldit</i>	vdev	contin
2- <i>eldit</i>	vdev	frequ
3- <i>eldit</i>	vden	mot
- <i>rdit</i>	vdev	onomat
- <i>udit</i>	vden	trans
- <i>git</i>	vden	trans
1- <i>skit</i>	vdev	trans
2- <i>skit</i>	vden	trans
1- <i>askit</i>	vdev	trans
2- <i>askit</i>	vden	trans
1- <i>lit</i>	vdev	dem

2- <i>lit</i>	vdev	inchoat
3- <i>lit</i>	vdev	subit
1- <i>álit</i>	vdev	frequ
2- <i>álit</i>	vdev	mom
3- <i>álit</i>	vdev	recipr
- <i>ás'álit</i>	vden	mor
- <i>mit</i>	vden	trans
- <i>smit</i>	vden	trans
1- <i>nit</i>	vdev	inchoat
2- <i>nit</i>	vden	trans
- <i>sit</i>	vdev	pass
1- <i>ásit</i>	vdev	trans
2- <i>ásit</i>	vden	trans
- <i>šit</i>	vden	cens
1- <i>ásit</i>	vdev	contin
2- <i>ásit</i>	vdev	dem
3- <i>ásit</i>	vdev	frequ
4- <i>ásit</i>	vdev	recipr
5- <i>ásit</i>	vden	caus-fact signop
- <i>usit</i>	vden	lab
1- <i>tit</i>	vdev	caus-fact
2- <i>tit</i>	vden	caus-fact conf
- <i>ebit</i>	vdev	mom
1- <i>otit</i>	vdev	frequ
2- <i>otit</i>	vdev	mot
1- <i>stit</i>	vdev	dem
2- <i>stit</i>	vdev	inchoat
3- <i>stit</i>	vdev	subit
4- <i>stit</i>	vden	caus-fact menfac
5- <i>stit</i>	vden	caus-fact trac
6- <i>stit</i>	vden	lab
- <i>estit</i>	vden	sap
- <i>štit</i>	vden	caus-fact signop
- <i>oštit</i>	vden	caus-fact signop
1- <i>ot</i>	vdev	frequ
2- <i>ot</i>	vden	trans
1- <i>st-</i>	vdev	dem
2- <i>st-</i>	vdev	subit
3- <i>st-</i>	vden	caus-fact trac
4- <i>st-</i>	vden	lab
1- <i>ást-</i>	vdev	dem
2- <i>ást-</i>	vdev	subit
3- <i>ást-</i>	vden	caus-fact trac
4- <i>ást-</i>	vden	lab
1- <i>æst-</i>	vdev	dem
2- <i>æst-</i>	vdev	subit
1- <i>tt-</i>	vdev	caus-fact
2- <i>tt-</i>	vden	imp
3- <i>tt-</i>	vden	inchoat
1- <i>ätt-</i>	vdev	caus-fact

2- <i>átt-</i>	vden	caus-fact conf
1- <i>státt-</i>	vden	imp
2- <i>státt-</i>	vden	stat-hab
1- <i>ut</i>	vdev	inchoat
2- <i>ut</i>	vdev	pass
3- <i>ut</i>	vden	signop
1- <i>w-</i>	vdev	trans
2- <i>w-</i>	vden	trans
1- <i>dw-</i>	vden	refl
2- <i>dw-</i>	vden	trans
- <i>idw-</i>	vden	trans
1- <i>hw-</i>	vdev	trans
2- <i>hw-</i>	vden	trans
1- <i>lw-</i>	vdev	trans
2- <i>lw-</i>	vden	trans
- <i>maw-</i>	vden	trans
- <i>smaw-</i>	vden	trans
1- <i>sw-</i>	vdev	trans
2- <i>sw-</i>	vden	trans
1- <i>šw-</i>	vdev	trans
2- <i>šw-</i>	vden	trans
- <i>tuv-</i>	vden	trans
1- <i>stuv-</i>	vdev	desid
2- <i>stuv-</i>	vden	trans

KECSKEMÉTI ISTVÁN — ZAICZ GÁBOR

Rückläufiges norwegisch-lappisches Suffixverzeichnis

VON ISTVÁN KECSKEMÉTI—GÁBOR ZAICZ

Das Suffixverzeichnis enthält vor allem die Kasusendungen, Possessiv-, Zeichen- und Ableitungssuffixe der normativen norwegisch-lappischen Grammatik von K. NIELSEN (Lærebok i lappisk. I. Grammatikk. Oslo 1926), aber als Kontrolle bzw. Ergänzung betrachtet es auch andere norwegisch-lappische Grammatiken (E. ITKONEN, K. BERGLAND, I. RUONG usw.).

Der erste Teil der Mitteilung gibt auf Grund des Manuskriptes von I. KECSKEMÉTI die a tergo geordnete Liste der Kasusendungen, Possessiv- und Zeichensuffixe an. Die Ergänzung und zum Teil Umarbeitung dieses Verzeichnisses, ferner die Ansammlung und Verfassung der Ableitungssuffixe, sowie die Ausformung des einheitlichen Abkürzungsverzeichnisses und die Einleitung sind die Arbeit von G. ZAICZ.

Bei der Zusammenstellung des Suffixverzeichnisses haben die Verfasser, methodisch betrachtet, die Erfahrungen des rückläufigen jurakischen Suffixverzeichnisses verfolgt (NyK 72: 363—364 bzw. 393). Sie haben die vereinfachte phonetische Transkription von K. NIELSEN — aus praktischen Gründen — im allgemeinen unverändert übernommen.

In der fremdsprachigen Variante dieses norwegisch-lappischen Suffixverzeichnisses, die im Jahrgang 1977 der *Études Finno-Ougriennes* erscheinen wird, sind alle Endungen und Suffixe in einer gemeinsamen Liste zu finden.

The first part of the document discusses the importance of maintaining accurate records of all transactions. It emphasizes that every entry should be supported by a valid receipt or invoice. This ensures transparency and allows for easy verification of the data.

In addition, the document outlines the procedures for handling discrepancies. If there is a difference between the recorded amount and the actual amount received or paid, it is crucial to investigate the cause immediately. This could be due to a clerical error, a missing receipt, or a change in the terms of the agreement.

The document also provides guidelines for the frequency of reconciling accounts. It is recommended to perform a reconciliation at least once a month. This helps in identifying any errors or irregularities early on, preventing them from becoming more significant over time.

Finally, the document stresses the importance of security. All financial records should be stored in a secure location, either physically or electronically. Access should be restricted to authorized personnel only to prevent unauthorized access or tampering.

The second part of the document focuses on the role of technology in financial management. It discusses how modern accounting software can streamline processes, reduce errors, and provide real-time insights into the company's financial health.

It also touches upon the importance of staying updated with the latest financial regulations and standards. Compliance is a key aspect of financial management, and failing to adhere to these rules can result in severe penalties.

The document concludes by reiterating the importance of a strong financial foundation for the success of any business. It encourages the reader to implement the best practices discussed throughout the document to ensure the accuracy and integrity of their financial records.

By following these guidelines, businesses can gain a better understanding of their financial performance, identify areas for improvement, and make informed decisions that drive growth and profitability.

A variáns, az emfatikum és a dinamikus elvű leíró hangtan

Alig három évvel a Fonológiai Manifesztum (JAKOBSON, KARCEVSKIJ, TRUBETZKOJ 1928) megjelenése után (vö. JAKOBSON, Selected writings I: 3–6), 1932-ben, jelent meg a Magyar Nyelvtudományi Társaság kiadványsorozatában LAZICZIUS GYULA fonológiai tanulmánya. Ez a kis kézikönyv a szinkronikus és a diakronikus fonológiai elemzés elveinek példásan világos, konkrét – a magyar nyelvjárásokra alkalmazott – bemutatásán túl, pontosabban ezen belül, a fonológia kialakulásának törénetét is felvázolja. Évtizedeken át, JAKOBSON fonológiatörténeti cikkeinek megjelenéséig (Selected writings II: 1971, 389–467, 501–521), ez volt az egyetlen hiteles, részletes fonológiatörténeti tanulmány, s így csak a magyarul olvasó nyelvészek voltak abban a privilegizált helyzetben, hogy nehezen hozzáférhető orosz művek tanulmányozása nélkül, történeti perspektívában szemlélhették a fonológiát, a kezdetektől fogva, és a szovjet fonológiai irodalommal bezárólag. (Kevesen éltek akkoriban ezzel a lehetőséggel.) Ugyanezt a pedagógiai elvet követi LAZICZIUS Fonétikájában (1944) is: a lényeges elméleti problémákat kutatásuk történetén keresztül fejti ki, alighanem tudatosan követve ebben a gondolat önkifejtéséről, a kérdés lényegének és történetének szükségszerű összefüggéséről szóló hegeli tanítást. Valószínűvé teszi ezt a – három évvel a Bevezetés előtt publikált – tanulmánya, melyben Hegel hatását mutatja ki Bjelinszkij írásaiban (1929).

Laziczius Bevezetése korszerű és előremutató volt. A fonémafelfogások sokféleségéből a funkcionális meghatározást emeli ki, melyet materialista módon értelmez. Az elegáns, pozitívista fikció-elméletet (TWADDELL) – ideológiai alapon – kezdettől fogva elutasította a fogalom, az absztrakció realitását hangsúlyozva (Langue-parole 1939, SW [= Selected writings] 86).¹

A funkcionális elvét következetesen alkalmazva kerül szembe a fonéma-változatokat a fonetikának átengedő, korábban általános, még ma is elterjedt fonológiai felfogással.

Felfogásának újszerűségét, időszerűségét szeretném megvilágítani ebben az emlékének ajánlott cikkben, nem hallgatva arról sem, amiben nem értek egyet a „Probleme der Phonologie”, a „Phonétique et phonologie” szerzőjével, akinek fonetikai, fonológiai ismereteim javarészt köszönhetem.

¹ Itt és a továbbiakban a legkönnyebben hozzáférhető kiadás (Selected writings of Gyula Laziczius. Mouton – The Hague 1966. rövid.: SW) alapján idézem Laziczius elemzendő négy cikkét, előrebocsátva a cikk rövidített címét (a teljes cím az irodalmi utalásokban szerepel).

A variánsok nyelvi jellege

„Általános az a nézet, mely szerint mindent megtettünk a *langue*- és a *parole*-tények elhatárolása érdekében, ha a fonémákat megkülönböztettük a variánsoktól”, olvassuk Laziczius Gyula előadásában, melyet a 3. Nemzetközi Fonetikai Kongresszuson tartott (Die Scheidung *langue* – *parole* 1939. SW 83. l.). A prágai terminológia szerint a variáció eleve nyelven kívüli jelenség. Ezt az elméletet feltételezi a *variation extraphonologique combinatoire*, vagy a *variation stylistique extraphonologique* terminus (Projet de terminologie 1931. 319). Laziczius szerint, ezzel szemben, a kombinatorikus variánsok – s általában az „igazi variánsok”, melyekhez néhány kontextushoz nem kötött, általánosan használt változat is tartozik – az egyéntől független, társadalmi érvényű nyelvi elemek.

Ritka eset, hogy egy helyes vagy helytelen tudományos tétel harminchét év után időszerű, kommentálandó, vitatható marad. Ennek a ritka, ha nem is példátlan jelenségnek oka alighanem abban keresendő, hogy a nyelvészolvasók figyelmét elkerülte a kérdés bonyolultsága – nyilvánvaló (triviális) igazságnak, vagy nyilvánvaló tévedésnek tekintették Laziczius tézisét. TRUBETZKOJ, halála után megjelent fonológiájának előszavában (Grundzüge 1939) hosszasan kommentálja Laziczius emfatum-elméletét, de nem tér ki a kombinatorikus variánsok státusára vonatkozó megállapításokra.

A kombinatorikus variáns helyhez kötött. Sajátságait közvetlen környezete határozza meg. Ezt a meghatározottságot, nem alaptanul, fiziológiai természetűnek tekintjük, a hangképzés törvényszerűségeire vezetjük vissza, és végső soron a kisebb erő kifejtésre való törekvéssel magyarázzuk (MARTINET, *Économie* 1955). Tudjuk, hogy a *k* hang zárképzési pontja minden nyelvben előre tolódik, ha a zárhangot elől képzett (palatális) magánhangzó követi. Kétségtelenül több izommunkát kívánna és hosszabb időt venne igénybe, ha két *i* hang között arra kényszerülnénk, hogy a *k* hang zárját az *u*-nak megfelelő nyelvállásban képezzük. Nyilvánvaló, hogy a zöngé-hasonulás megkönnyíti egy mássalhangzó-csoport innerválását (ha nem kell arra figyelmet fordítani, hogy a *lapban* szót ejtve az ajakzár első felében leállítsuk, másik felében ismét megindítsuk a hangszalag-rezgést).

Bátran feltehető, hogy a kombinatorikus variáció minden esetben megfelel a fiziológiai kívánalmaknak, a kisebb erő kifejtésre való törekvésnek.

Ha ez lenne a teljes igazság, akkor – bármilyen általános lenne is a kombinatorikus variáns –, nem lenne, nem lehetne szociális érvénye, mivel a fiziológiai törvények függetlenek a társadalmi megállapodásoktól. Valójában a fiziológiai tendenciák nem zárják ki, nem teszik feleslegessé a konvenciót. Az *n* a kisebb erő kifejtésre való törekvésnek engedve képzési helyét az őt követő zárhanghoz igazítja az ógörögben, a németben, a magyarban, és számos más nyelvben. Apikális-alveoláris a *t*, *d* előtt, veláris *k* és *g* előtt. Az oroszban ezzel szemben veláris zárhang előtt is apikális-postalveoláris marad az *n*. Szünet előtt jóval kevésbé zöngés a zöngés zárhang (ROUSSELOT, *Principes* [1901] 1924, I 513 és W kk.; FÓNAGY – SZENDE, *Zárhangok* 1969). A zöngés/zöngétlen ellentét ütemvégi neutralizációja az oroszban, a középfelnémetben természetesen tendencián alapul. Magyarok számára ugyanakkor nem okoz nehézséget a mondat végén álló *lap* és *láb* szó megkülönböztetése. Nehézség nélkül visszavezethető fiziológiai tényezőkre a szóvégi zárt palatális magánhangzók /*i*, *ü*/ zöngétlenné válása szünet előtt. Ilyenkor a magánhangzók

esetében is enyhébb a zöngképzés, akárcsak a mássalhangzókéban, a hangszalagok tevékenysége a csendhez, nyugalmi állapothoz „hasonul”. Az igen zárt képzésű francia /i/ és /y/ képzésekor erősen megnövekedett szájüregi nyomás csillagpítólag hat a hangszalagok rezgésére. A mai (párizsi) francia beszédben szinte általános a zöngétlen [j], [y]. A magyarban viszont alkalmi jelenség. Hangzóközi vagy szótagzáró („gyenge”) helyzetben kevésbé feszes a zárhangok képzése mint szótag elején („erős” helyzetben). Sem a magyarban, sem a franciában nem vezetett azonban ez a tendencia olyan kombinatorikus variációhoz, mint a spanyolban, ahol a szótagkezdő zárhangoknak réshangok felelnek meg intervokális és szótagzáró helyzetben ($b \rightarrow \beta$, $d \rightarrow \delta$, $g \rightarrow \gamma$). Az orális magánhangzók utolsó szakasza (ötöde, negyede, harmada) rendszeresen nazalizálódik nazális mássalhangzók előtt. A fokozati különbségek nyelvenként igen számottevőek. Magyarban, németben, franciában, a brit angolban érzékelhetetlen. Az ausztrál és az amerikai angolban, különösen egyes csoportnyelvekben, viszont igen feltűnő. Az ófranciában elég erős volt ahhoz, hogy a szóvégi és szótagzáró *m*, *n* hangok kiesése után a megelőző magánhangzók, mint nazális magánhangzók alkossanak oppozíciót a megfelelő orális magánhangzókkal.

Ismeretes, hogy a /k/, /g/ képzési helyét a következő magánhangzóhoz igazítja. Kevésbé számolunk azzal, hogy a zárhang igen különböző mértékben követi a magánhangzót az egyes nyelvekben. A francia (párizsi) *k* hang lényegesen jobban enged a fiziológiai vonzásnak, mint például a magyar vagy az olasz *k*. A francia (PELA SIMON, Consonnes 1967) és magyar beszédröntgenfilmeket (SZENDE T., A magyar hangrendszer 1974) egybevetve kitűnik, hogy a francia [k]⁺ⁱ zárképzése közelebb áll a magyar *ty* [c]⁺ⁱ hangéhoz, mint a *k* [k]⁺ⁱ-hoz. Franciául (és olaszul) nem tudó 287 magyar kísérleti személy hangfelvételben szereplő *e* előtt álló *k* és *t* hangot az esetek többségében *k*-val, ill. *t*-vel hallották és jegyezték, az *i* előtt álló *t*-t a hallgatók 92,3 %-a jegyezte *ty*-vel.

Nyilvánvaló, hogy különbséget kell tennünk abszolút fiziológiai kényszer és fiziológiai tendencián alapuló nyelvi konvenció között. Nehezebb kérdés, hogyan szabjuk meg, hol vonjuk meg a határt. Martinet szerint „kombinatorikus vagy kontextuális variánsról akkor beszélünk, ha tudomásul vesszük egy- és ugyanazon fonéma realizációi közötti különbséget” (Elements 1967. 75). A kérdés csak, hogy *ki* az, aki tudomást vesz az eltérésről. Nyilván nem a beszélő, aki hajlamos azonosítani a funkcionális szempontból azonos hangokat. Alighanem a nyelvet leíró nyelvészre utal az általános alany („on” az eredeti szövegben). A fiziológiai és a nyelvi kényszer elhatárolásának nehézségére mutat, hogy a nyelvi tudatra, nyelvérzékre való hivatkozást olyan gondosan kerülő nyelvész, mint André Martinet, sem lát ezúttal más kivezető utat.

A határt ezúttal valóban csak az egyes nyelvből kilépve, az egyes nyelvek megfelelő hangjainak viselkedését egybevetve, az általános hangtan szintjén lehet megvonni. A viszonylag könnyen mérhető időtartambeli variációk nyújtják a legszemléletesebb példákat. Tudjuk, hogy a magánhangzók időtartama (azonos fonemikus kvantitás esetén) számos tényezőtől függ, így: a magánhangzó képzésmódjától, a magánhangzót követő mássalhangzótól, a szótag szerkezetétől, a magánhangzó mondatbeli helyzetétől, a nyomatóéktól, a szólam hosszától, a tempótól.

Ez magyarázza azt a paradoxont, hogy a fonemikus időtartamát tekintve hosszú magánhangzó gyakran – fizikai időtartamát tekintve – rövidebb,

mint a rövid magánhangzó. Laziczius egyik, különösen tömör cikkében a nyelvi és fizikai időtartam közötti ellentmondásból tévesen levont (agnosztikus) következtetéseket cáfolja (Zur Lautquantität, 1939. SW 71 – 76): azonos fonetikai kontextusban a hosszú magánhangzó időtartama rendszeresen meghaladja a megfelelő rövid magánhangzóét. Különböző (rokon és egymással rokonságban nem levő) nyelvek magánhangzóinak vizsgálata (I. LEHISTE, *Suprasegmentals* 1970) megerősítette ezt a tételt, és egyúttal lehetővé tette, hogy az időtartamváltozások nyelvektől független általános (fiziológiai természetű) tendenciáit meghatározzuk. Tudjuk, hogy a magánhangzók azonos feltételek mellett zöngés mássalhangzó előtt hosszabbak, mint zöngétlen mássalhangzó előtt (É. A. MEYER, *Englische Lautdauer* 1903; HOUSE – FAIRBANKS, *Consonantal environment* 1953; ELERT, *Quantity in Swedish* 1964), szó végén, szünet előtt lényegesen hosszabbak, mint egyéb helyzetben (FÓNAGY, *Kleine Beiträge* 1959; MAGDICS, *Magyar beszédhangok* 1965), hangsúlyos helyzetben hosszabbak, mint hangsúlytalan szótagban (ROSENGREN, *Kvantitet* 1903; DELATRE, *L'accent final* 1938; FÓNAGY, *A hangsúlyról* 1958. 19). További nyelvekre kellene kiterjeszteni az időtartam-vizsgálatokat ahhoz, hogy a fiziológiai feltételek hatását számszerűen meghatározzuk, és a kapott adatok alapján elhatároljuk a fiziológiai körülményektől függő időtartammódosulásokat a fiziológiai ingadozások határát jelentősen meghaladó nyelvi jellegű kötöttségektől. Egyelőre be kell érünk az elhatárolás lehetőségét és szükségét illusztráló példákkal. Az angolban, a magyarban a rövid magánhangzók átlagosan 29,4 %-kal, a hosszú magánhangzók 15,9 %-kal hosszabbodnak meg a hangsúly hatására. Az oroszban viszont a nyomaték többszörösére növelheti a magánhangzó időtartamát (ROSENGREN, *Kvantitet* 1903; DELATRE, *L'accent final* 1938; FÓNAGY, *A hangsúlyról* 1958. 19). Ugyanez áll az olasz hangsúlyos magánhangzóra, ha a magánhangzó nyílt szótagban áll. Zárt szótagban az időtartamnövekedés megfelel a magyar hangsúlyos magánhangzókénak. Feltehető, hogy a magyar, az angol és a zárt szótagbeli olasz magánhangzók időtartammódosulása fiziológiai természetű, az orosz magánhangzóké, a nyílt szótagban álló olasz magánhangzóké nyelvi jellegű. A kétfajta időtartamváltozás közötti különbség ezúttal az anyanyelvi beszélők tudatában is tükröződik: a beszélők „nyújtásként”, időtartammódosulásként érzékklik a nyelvi szabályon alapuló időtartamgyarapodást (LOMONOSZOV kiemelte már az orosz magánhangzók megnyúlását nyomatékos szótagokban [1739] *Polnoje szobranije* VII: 10). A nyomaték okozta fiziológiai időtartamnövekedés közvetlenül érzékelhetetlen: csak a nyomatékos ejtésről veszünk tudomást. (Az általános alany a leggyakorlottabb fonetikusra is vonatkoztatható.) Az orosz, az olasz hangsúlyos magánhangzót akaratlagosan nyújtja többé vagy kevésbé a beszélő. A hangsúlyos magánhangzó hosszabb időtartama teljesen független a beszélő szándékától a magyarban, az angolban (akárcsak az olasz zárt szótagokban). Az orosz, olasz magánhangzó-nyújtás nyelvi jellegét világosan bizonyítja az a tény is, hogy az egyik nyelvben a tetemes megnyúlás szótagstruktúrához kötött, a másikban minden nyomatékos szótagban levő magánhangzóra vonatkozik. Nem önkényes, természetesen, ez a szabály sem. Tudjuk, hogy azonos feltételek mellett, nyílt szótagban minden esetben hosszabb a magánhangzó, mint zárt szótagban. Ennek a szótagképzés fiziológiájában gyökerező eltérésnek kevés köze van ahhoz a nyelvi szabályhoz, mely a magánhangzó jelentékeny (jól hallható) megnyújtását nyílt szótaghoz köti az újfelnémetben. Ez a kombinatorikus szabály semlegesítette a közép-

felnémet nyílt szótagokban gyakori rövid-hosszú magánhangzó oppozíciót. A (nyelvi szempontból) rövid magánhangzók feltehetőleg a középfelnémetben is hosszabbak voltak nyílt, mint zárt szótagban, ez a fiziológiai különbség azonban nem gyengítette sem nyílt, sem zárt szótagokban a magánhangzók kvantitatív oppozícióját.

A magas nyelvállású magánhangzók – *i, y, u* – azonos feltételek mellett rövidebbek mint a nyílt magánhangzók (E. A. MEYER, *Englische Lautdauer* 1903; EINARSSON, *Phonetik der isländischen Sprache* 1927; A. S. HOUSE, *Vowel duration* 1961; MAGDICS, *Magyar beszédhangok* 1965). Ennek a több nyelvben mért törvényszerűségnek látszólag ellentmond, hogy a zártabb ejtésű *e, o* társul a magyarban is, a csehben is a hosszabb időtartammal (vö. G. STRAKA, *Durée et timbre* 1959). Valójában az egyik tény nem mond ellent a másiknak: mindössze arról van szó, hogy a nyelvi szabály ezúttal nem halad párhuzamosan a fiziológiai törvénnyel, ami még nyilvánvalóbbá teszi a kettő különállását.

Hol párhuzamosak, hol ellentétesek a fiziológiai törvényekkel a francia magánhangzók nem-fonemikus időtartamát meghatározó nyelvi szabályok. A francia hangsúlyos magánhangzók szóvégi *z, ʒ, v, r*, előtt általában tetemesen megnyúlnak (SCSERBA, *Fonyetyika francuzszkogo jazika* [1914] 1953. 52 k.; NYROP, *Manuel* [1902] 1923. 90 kk.). Ez a szabály azonos irányban halad a számos nyelvben megfigyelt fiziológiai törvényszerűséggel, mely szerint zöngés réshangok előtt hosszabbak a magánhangzók, mint zöngétlen réshangok előtt, likvidák előtt hosszabbak, mint zárhangok előtt. A nyelvi szabály azonban lényegesen nagyobb mérvű megnyújtást kíván, mint amit a hangtani környezet idéz elő más nyelvben (így például a magyarban). A francia *pose* (po:z) 'helyez' kétszerese, háromszorosa a *pote* 'haver' szó *o*-jának. A magyarban a „nyújtó” mássalhangzó 10 %-kal sem növeli meg a magánhangzó időtartamát (MAGDICS, *Beszédhangok időtartama* 1966). Ugyanakkor az a nyelvi szabály, mely szerint *l* előtt rövidek a szóvégi (hangsúlyos) magánhangzók, ellentétes a fiziológiai tendenciákkal. Ugyancsak élesen szembenáll a para-lingvisztikus, fiziológiai törvényszerűségekkel az a szabály is, mely rövid ejtést ír elő a szóvégen kicsengő francia magánhangzónak (NYROP, *Manuel* 92). Akár párhuzamosak, akár ellentétes irányúak is a nyelvi szabályok a fiziológiai törvényszerűségeken alapuló időtartammódosulásokhoz képest, minden esetben tökéletesen függetlenek tőle, akárcsak a fonemikus időtartam-különbségek.

A gyakorlati célú leíró hangtanok sohasem tévesztik össze a kétfajta, egyaránt a hangtani helyzethez kötött, időtartamkülönbséget: gondosan számontartják a nyelvi szabályhoz kötött eltéréseket, és tökéletesen ignorálják a fiziológiai jellegűeket. Orosz nyelvtenok nem mulasztják el az olvasók figyelmét felhívni a nyomatékos szótag magánhangzójának megnyúlására. Ahogyan a spanyol nyelvkönyvek írója sem kerülheti el, hogy részletesen meg ne határozza, milyen konkrét hangalakot ölt, milyen értéket vesz fel a hangtani helyzet függvényében a spanyol /b/, /d/, /g/ fonéma. A kombinatorikus hangtani szabályok elsajátítása nélkül a tanuló kiejtése idegenszerűvé, sokszor érthetatlenné válnék. Tévedésre csak a nyelvi konvenciók elsajátítása során kerülhet sor. A fiziológiai természetű módosulásokat akaratlanul, óhatatlanul produkáljuk. Zavart legfeljebb az okozhat, ha a nyelvi leírásból nem rekesztjük ki gondosan az univerzális fonetikai törvényszerűségeket. Ha például, tévesen értelmezett precizitással, megemlítjük egy külföldinek szóló magyar nyelvten hangtani fejezetében, hogy a magánhangzók időtartama

megnő a hangsúly hatására. A tanuló ez esetben a törvényszerűséget nyelvi szabályként fogná fel, és akarátlagosan megnyújtaná a hangsúlyos szótag magánhangzóját, azaz idegenszerűen, hibásan ejtené.

A fiziológiai törvényszerűségek és a kombinatorikus variáció megkülönböztetését nem teszi feleslegessé a generatív rendszerű grammatika, bár indexében hiába keresnénk a variáns vagy a fonéma szót. A generatív fonológia a morfémák absztrakt fonemikus (morfofonemikus) ábrázolásából kiindulva jut el a mondatok fonetikus ábrázolásához rendezett szabályok segítségével anélkül, hogy eközben a klasszikus fonológia fonéma-fogalmával találkozánk (HALLE, *Sound patterns of Russian* 1959; CHOMSKY, *Current issues* 1964: vö. ezzel szemben SCHANE, *The phoneme revisited* 1971). A felszíni struktúra fonetikai jelsorozata utasítás-sorozatként fogható fel, mely lehetővé teszi a mondat szintézisét: érthető, „akcentus-mentes” hangos formában való előállítását. Ez csak akkor lehetséges, ha a nyelv minden fonémájának (adott esetben minden absztrakt fonémájának) kombinatorikája, kontextuális magatartása ismeretes. A generatív típusú nyelvtan tehát eleve feltételezi, hogy a klasszikus fonológia kombinatorikus variánsai nyelvi elemek. Másfelől a szintézis programozásához ismerni kell a „fiziológiai kombinatorikát”, a fonetikai törvényszerűségeket is. A kettőt azonban ezúttal is gondosan el kell választani. A „fiziológiai kombinatorika” minden nyelvre érvényes, nem lenne célszerű ezeket az univerzális szabályokat az egyes nyelvekre jellemző specifikus fonetikai szabályokkal egybekeverni. Az általános érvényű szabályokat egy univerzális fonetikai komponens tartalmazhatná, ahogyan CHOMSKY is elkülöníti a grammatikától a nyelvi univerzálisokat tartalmazó AD (language-acquisition device) komponenset (Topics 1966. 20 k.). A fiziológiai jellegű módosulások és a nyelvhez kötött kontextuális szabályok különválasztására, s mindkettő gondos elemzésére jelenleg tehát nagyobb szükség van, mint valaha.

A variáns és a tudat

Tudatunk szükségképpen érzékenyen reagál a disztinktív (jeleket megkülönböztető) hangkülönbségekre, és érzéketlen a még olyan számottevő fiziológiai eltérések iránt, mivel ezek az eltérések nem jelentéshez, hanem hangtani helyzethez kötöttek. Ezen a felismerésen alapult a fonéma lélektani meghatározása, melynek elégtelenségére LAZICZIUS mutatott rá a leghatározottabban (Bevezetés 15 kk.). A hangtani – és általában a nyelvi – tények tudati tükröződésével ennek ellenére érdemes foglalkozni. Pontosabban, éppen azért érdemes és szükséges foglalkozni vele, mert nem önkényes, szubjektív, primér folyamat, hanem nyelvi tények spontán, megbízható elemzésének eredménye. Indián informátorának fonológiai reakcióiból (abból, hogy hogyan szótagolta a szavakat, milyen hangokat írt át azonos jellel, hogy milyen hangokat, hangelemeket nem hallott meg), kiindulva sikerült SAPIR-nak a közvetlenül adott hasonlóságokon, eltéréseken túljutva kitapintania a paiut (Arizona) nyelv funkcionálisan adekvát hangrendszerét (Réalité psychologique 1930). Nagy valószínűséggel állítható, hogy a beszélő intuíciójával ellentétes fonológiai értelmezések funkcionális szempontból is hamisak.

A fonológiai tükrözés-elmélet alapján azt várnánk, hogy a beszélők nem érzékelik a tudattartalmak kifejezésére eleve alkalmatlan, redundáns (hírtékkkel nem rendelkező) kontextushoz kötött változatok közötti különbsé-

get. Ebben a várakozásunkban lényegében nem is csalódunk. A magyar beszélő, a kontextusnak megfelelően, öt merőben különböző formában – [n], [ŋ], [ŋ], [ɲ], [ŋ̃] – jelentkező /n/ fonémát azonos hangnak hallja. Ehhez az alapvető igazsághoz néhány különböző rendű és rangú, „de” tartozik.

MARTINET nem alaptalanul hozta összefüggésbe az „igazi variánst” (Lazicius), a nyelvi érvényű kombinatorikus változatot az érzékelhetőséggel. Mivel a kontextuális, pl. a „lágý” (palatális) mássalhangzók környezetében szereplő orosz [e] és a „kemény” mássalhangzó környezethez kötött [ɛ] közötti különbséget a magyarok, a franciák könnyen érzékelik a magyarban, a franciában ez a különbség disztinktív. Felfigyelünk a spanyol [b̃] és [β] közötti különbségre is, bár a magyar nyelv nem ismeri ezt az oppozíciót. Ugyanez áll a francia, az angol vagy a német anyanyelvűekre. Úgy látszik, hogy ez a fiziológiai kényszerhez nem kötött különbség meg nem hallása tanulásához van kötve, „gátlás” kiépítéséhez, a szónak pavlovi értelmében. A nyelvtanulás folyamán teszünk szert erre a funkcionális süketségre.

Nehezebb megfelelni arra a kérdésre, miért sajátítjuk el kevésbé ezt a „süketséget” bizonyos kontextuális variánsok esetében, miért irányítható rá igen könnyen (miért irányul rá önkéntelenül is) az orosz vagy olasz anyanyelvűek figyelme a hangsúlyos magánhangzók megnyújtására. A nyújtás foka mindkét nyelvben igen különböző, és feltehetőleg függ a beszédhelyzettől. Ebben az esetben a nyújtás (az erős nyújtás, vagy ellenkezőleg, ennek elmaradása) kifejező, funkcionális, ami érthetővé tenné a tudatosulást.

Eleve absztrakt igazság marad mindaz, amit valamilyen tevékenység tudatosságáról mondunk, ha nem számolunk a lelki tevékenység komplexitásával, stratifikációjával, ha nem teszünk különbséget tudatos (a tudat szintjén levő), tudatelőttes (nem tudatosított, de el sem fojtott, s így elvben tudatosítható) és tudattalan (a tudatból kiszorított vagy oda be sem bocsájtott) lelki folyamatok között (FREUD, Ges. W. II/III: 545–547, VIII: 434–436). Feltettük, hogy a fiziológiai kényszeren alapuló hangeltérések nem tudatosulnak, s hogy ez különbözteti meg őket éppen az ugyancsak hangtani helyzethez kötött, társadalmi megállapodáson alapuló variánsoktól. Az utóbbi évtizedek észleléslélektani kutatásaiból tudjuk ugyanakkor, hogy ezeket, a tudat felszínjére nem hozható eltéréseket érzékeljük és felhasználjuk a beszéd folyamat elemzésekor. A magánhangzó megnyúlása zöngés mássalhangzó előtt tökéletesen érzékelhetetlen, ha „érzéklésen” tudatos érzéklést értünk. Ha meghosszabbítjuk egy szintetizált [apa] hangsorban az első [a] időtartamát, a /p/ zöngés /b/-vé alakul át érzékelésünkben (DENES, Effects of duration 1955). Zöngétlen zárhang előtt ugyanis rövidebb magánhangzót „várnánk”. Módosítjuk feltevésünket, és az első [a]-t hosszan ejtett magánhangzóként fogjuk fel: ebben az esetben időtartama megfelel az adott kontextusban várható időtartamnak. Ennél lényegesen bonyolultabb gondolkodási folyamat előzi meg valójában egy magánhangzó fonemikus időtartamának megítélését. Számolnunk kell a beszédtempóval – az egyes beszédhangok abszolút időtartamát relatív időtartamrá kell átalakítanunk – ezután tekintetbe kell vennünk a magánhangzó (képzésmódjától függő) specifikus időtartamát (ami egy i esetében hosszú időtartamnak számít, rövid lehet egy a esetében); számításba kell vennünk, hogy a hangsúlyos szótagban áll-e, s ha nem, milyen távolságban van a hangsúlyos szótagtól; nyílt-e vagy zárt-e a szótag, nem áll-e szünet előtt a magánhangzó. Számításba kell vennünk a szó hangnyomásszinjét, mivel a beszédhangok relatív idő-

tartama nagymértékben függ attól is, hogy halkán vagy hangosan beszélünk-e (a magánhangzók időtartama megnövekszik a hangos beszédben, a zöngétlen mássalhangzóké csökken). Minden valószínűség szerint tekintetbe vesszük a szótag hangnyomás-görbéjét, az alaphang frekvenciamenetét is, mivel mindkettő értékes információt szolgáltat a fonemikus időtartam megítéléséhez. Alighanem még bonyolultabb mérlegelések előzik meg a nyomatékos szótag észlelését. Egyszóval ahhoz, hogy helyesen azonosítsunk egy beszédhangot, hogy a beszélő szándékának megfelelően értelmezzük az időtartamát, ismernünk kell azokat a normákat, melyeket a kísérleti hangtan hosszadalmas akusztikai elemzések, statisztikai műveletek segítségével állapított meg, és néhány századmásodperc alatt kell az észlelt hangjelenségeket „kimérni”, és a memorizált normák alapján érzékelni. A beszédérzéklés bizonyos esetekben előbbre tart a kísérleti hangtannál. Képtelenek vagyunk jelenleg a nyomatékos szótag automatikus (gépi) azonosításának programját megírni, ugyanakkor nagyobb nehézség nélkül meg tudjuk mondani, melyik szótagot hallottuk nyomatékosnak.

Bizonyos korlátozással állíthatjuk tehát csak, hogy a fiziológiai tényezők által determinált ejtésbeli különbségek érzékelhetetlenek.

Az emfaticum fogalma

„Ha az [ɛmber] és [ɛ:mber] között nincs is akkora különbség, mint *tör* és *tőr* között”, írja LAZICZIUS, „ez korántsem jelenti, hogy egyáltalán nincs közöttük különbség” (Probleme, SW 44). A fonéma és variáns dichotomiát – a „tertium non datur” elvét – nem tartja kielégítőnek, és ezt egy hármas felosztással helyettesíti: a variáns és fonéma közé egy harmadik jelelemet iktat, az *emfaticum* ot. Az ábrázoló, felhívó és kifejező funkcióval (BÜHLER, Sprachtheorie 1934. 28; Ausdrucks-theorie 1933. 224, 286 kk.) rendelkező fonémától az ábrázoló funkció hiánya különbözteti meg az emfaticumot, mely ugyanakkor, a variánssal szemben, nemcsak kifejező, de felhívó funkcióval is bír (Probleme, SW 46 k.; A new category, SW 62):

Funkciók	Jelelem		
	Fonéma	Emfaticum	Variáns
Ábrázoló	+	–	–
Felhívó	+	+	–
Kifejező	+	+	+

TRUBETZKOJ posztumusz művének előszavában, LAZICZIUS cikkeire hivatkozva, egy „Felhívó-fonológia (Apell-phonologie)” és egy „Kifejező-fonológia (Ausdrucks-phonologie)” keretébe utalja az érzelmet kifejező és a miliót evokáló konvencionális hangkülönbségeket (Grundzüge 1939. 17–29), de úgy gondolja, hogy ez a fejezet alighanem igen sovány lenne. Az egyre

² „The use of correct allophones is obviously important to anyone learning a foreign language” (GLEASON, Introduction [1955], 1961, 265).

szélesebb körben folyó fono-stilisztikai és nyelvészeti vizsgálatok Laziczius jóval optimistább becslését (vö. *Phonétique et phonologie*, 1948 SW 101) igazolják.³ Újabb érzéklélektani vizsgálatok szerint a nyelvközösség tagjai a nem-disztinktív stiláris jellegű hangkülönbségekre reagálnak a legérzékenyebben.

Laziczius emfatikum fogalma ennek ellenére nem vált a fono-stilisztikai, hang-szociológiai kutatások alapjává. Ha eltekintünk a külső (földrajzi, történelmi) tényezőktől és a véletlentől, magában az emfatikum elméletében is találunk erre magyarázatot. Laziczius elmélete rendkívül világos és elegáns, de nem illik rá tökéletesen a bonyolultabb, ellentmondásosabb nyelvi valóságra. Laziczius abból az alapfeltevésből indul ki, hogy az emfatikum valamilyen képpen a fonéma és a variáns között áll nyelvi szerepét, fontosságát tekintve, és ebből arra a szinte önként adódó következtetésre jut, hogy funkcionális többlettel rendelkezik a variánshoz képest, funkcionális hiányt mutat a fonémához képest. Mivel a bühleri organon-modell, melyre elemzését alapítja, három funkciót különböztet meg, nyilvánvalónak látszott, hogy a fonéma három, az emfatikum két funkcióval, a variáns pedig csak eggyel rendelkezik; hiszen ha nem rendelkezne eggyel sem, nem lenne jogunk arra, hogy a fonológia – azaz a funkcionális hangtan – keretében tárgyaljuk.

A valóságban a kombinatorikus variáns a legkevésbé sem kifejező, – bármilyen tágran értelmezzük is a szót – mivel helyhez kötöttsége ezt eleve kizárja. A beszélő figyelmét éppen azért kerüli el a kombinatorikus variáció, mivel nem tolmácsol semmiféle tudattartalmat. Nem áll az sem, hogy az „emfatikum” minden esetben felhívó funkcióval bír, A *borzasztó* szó ó-jának delabializálása [barzasto:] (Probleme 1935, SW 51) kétségtelenül „felhívja” a figyelmet a beszélő megdöbbenésére vagy haragjára, s ezáltal közvetve hatást gyakorol a hallgatóra. Ha ilyen tágran értelmezzük azonban a „felhívás”-t, akkor semmilyen kifejező nyelvi jelenségtől sem tagadhatnánk meg a felhívó funkciót, ami feleslegessé tenné a felhívás és kifejezés megkülönböztetését. Még bajosabb lenne felhívó funkciót tulajdonítani a „milieu emfatikum”-nak, mely egy-egy ejtéssajátságon keresztül társadalmi miliót vagy speciális beszédhelyzetet idéz fel.

A legzavaróbb azonban, hogy Laziczius rendszerében – amint ezt TAMÁS LAJOS bírálataiban kiemelte (*Hangkülönbségek* 1939. 280) a „fonéma”, az „emfatikum”, a „variáns” mint különböző fontosságú, de logikailag egyenrangú jelelem azonos szintre, egymás mellé kerül, ami elhomályosítja a tárgyalt beszédjelenségek valóságos, hierarchikus viszonyát. Laziczius értelmezésében mind a három jelelem egyaránt realizálásra szorul; mind a hármat a konkrét beszédhangok képviselik („az emfatikumok és variánsok ugyanúgy realizálódnak a beszédben, mint a fonémák” *Langue/parole* 1939. SW 86). Arról nem esik szó, hogy a konkrét beszédhang a fonémát a variánson keresztül jeleníti meg, s hogy a variáns nem jeleníthető meg a fonémán kívül. Ezáltal az a látszat támad, mintha az a/o oppozíció egyfelől mint fonemikus, disztinktív hangeltérés szerepelne a magyarban, másfelől mint „emfatikum”. A kettő egymástól független, eleve adott konvencionális és önkényes jelelemnek tűnik.

³ Vö. ELISE RICHTER, *Das psychische Geschehen* (s. d.); JORDAN, *Stilistica* 1944; TROJAN, *Der Ausdruck* 1952; OSTWALD, *Soundmaking* 1963; STANKIEWICZ, *Problems of emotive language* 1964; CRYSTAL–QUIRK, *Paralinguistic features* 1964; LÉON, *Phonostylistique* 1971.

Így nincsen sem szükség, sem lehetőség arra, hogy felvessük a kérdést: honnan ered az „emfatikum”? minek köszönheti kifejezőkészségét, s voltképpen mit fejez ki?

Válaszkeresésre csak akkor van lehetőség, ha az „emfatikumot” a fonéma kifejező megjelenési formájának tekintjük, ha a konkrét beszéd folyamatból indulunk ki.

A beszédhang kettős kódolása

Egy-egy rövid, sokféleképpen értelmezhető mondat (*Igen, Űgy, A pizok*) emotív változatairól készült röntgen-hangosfilm alapján⁴ jól elemezhető, milyen módon fejezi ki a beszélő az örömet, a szomorúságot, a gyűlöletet, a gyengédséget, megvetést, a közönyt vagy gúnyt (FÓNAGY, *Mimique buccale* 1976). Milliméterben meghatározható, hogy az öröm milyen mértékben viszi előre és emeli meg a nyelvhatárt, hogyan feszíti meg a nyelvizmot a gyűlölet, hogyan ernyeszti el a közöny. Különösen szemléletes, kifejező a nyelv helyzetének sorozatos módosulása egy-egy indulatosan ejtett szótagban. A fenyegető *Űgy!?* /u:/ hangjának elején a nyelv hátrahúzódik, a garat falához közeledik. A nyelvhatár felemelkedik, megfeszül, és ebben a „felajzott” pozíciójában megmerevedik. Majd hirtelen, mint a nyíl, kipattan, előresiet. A támadásra való felkészülés és a hirtelen kitörés pantomimjének mintegy zenei aláfestést ad a hanglejtés és a regiszterváltás. A nyelv hátrahúzódsát a dallam lesiklása, mély szinten tartása és mellregiszter kíséri. Az előre fele mozgásnál a hang felsiklik és fejregiszterbe megy át. A fojtott haraggal mondott „Az a rohadt, pizok fráter” mondat ejtésére a darabosság, löketszerűség jellemző. A magánhangzók gyorsan peregnek, de minden zárhang hosszan elakasztja a beszéd folyamatot, a beszéd szervek szokatlanul széles felületen érintkeznek egymással. Az /r/ ejtése közben a nyelv eleje felemelkedik, megmerevedik és igyekszik szemlátomást ellenállni az erős légáram nyomásának. A filmnek ez a részlete, a nyelv „hadi tánca” igazolja ANDRÉ SPIRE felfogását, aki a (kifejező) fonációt nyelvüregi táncként értelmezi (Plaisir poétique 1949). Röntgensugarak nélkül is jól látható az ajkak előretolódása, csücsörítése a gyerekekhez szóló gyöngéd mondatokban (FÓNAGY, *Hallható-e a mimika* 1966). Bizonyos elméleti jellegű tanulságokat is le lehet vonni az emotív mondatokat tartalmazó hangos filmek, és általában a kifejező beszédmód elemzése alapján.

Tudjuk, hogy az érzelmek kódolása a semleges ejtémód sajátos, kifejező torzításán alapul. Ez azt jelenti, hogy a beszédhang genézisét két fázisra kell bontanunk: (a) a fonéma kódolására, megjelenítésére; és (b) a létrehozott reprezentatív beszédhang átalakítására. A konkrét beszédhang ennek következtében csak úgy értelmezhető helyesen, ha a kontextus segítségével (a) előbb a torzítástól eltekintve megállapítjuk, melyik fonémát jelenít meg a beszédhang, (b) és ezután, a fonéma tipikus (semleges) megjelenési formájához mérve az ettől többé-kevésbé eltérő konkrét beszédhangot, megkíséreljük értelmezni az eltérést. Laziczius Gyula példájából kiindulva: (a) megállapítjuk, hogy a

⁴ Semleges és emotív mondat-változatokról („Sok itt a pizok.” „Az a pizok, rohadt fráter!”) készült egy-egy három perces hangos röntgen-film Hoffmann Tamás mérnök irányítása mellett. A film minden kockájáról vázlat, egyes kockákról nagyított másolat készült. Ezek segítségével határoztuk meg a beszéd szervek helyzetét, helyzetének változását egyes magánhangzók és mássalhangzók ejtése során (*Mimique buccale* 1976).

[barzasto:] hangsor második eleme az /o/ fonémát képviseli és (b) az [a] hangot az [o]-hoz mérve — a helyzetnek, a mondat hanglegjtésének, a mimikának tekintetbevételével — igyekszünk azonosítani a torzításban kifejező attitűdöt (a megdöbbenést, rémületet vagy haragot). Enélkül a felbontás nélkül nem lenne meghatározható sem a fonéma, sem a fonéma torzításával kifejezett üzenet. Különösen áll ez olyan paradoxális esetekre, amikor az [e] hang az /i/ fonémát jeleníti meg (közönyös, megvető *Igen*-ben) vagy az /e:/ fonémát az [i:] vagy [ɛ:] hang (gyűlölködő *Én?*).

Tudni véljük, hogy az érzelmek hangos kifejezése nem kevésbé szabályos, mint az a szabály, melyet az érzelmek kifejezése érdekében megszegünk. A fonémák megjelenítése azonban konvencionális, önkényes nyelvi kódon alapul, az érzelmek, attitűdök hangos kifejezése pedig egy olyan nyelveken túli, ősbibb kódon, mely szimptomatikus, szimbolikus jellegű transzformációk segítségével motivált jeleket hoz létre. A kifejező torzítás szabályai nem mutatnak nyelvenként eltérést (amennyire ezt hiányos ismereteink alapján sejteni lehet), és igen korán jelentkeznek a gyerekek beszédében. Lányom első egyszavas mondataiban gyakran és könnyen toldott el az /e/ egy igen feszes, zárt [i] felé indulatos, türelmetlen kérésekben. A kifejező ejtés mód voltaképpen a gége, a garat, a szájüreg, az ajkak körzetére leszűkített mimika, mely ráépül a fonémákat megjelenítő beszédhangokra (vö. PAGET, *Human speech* 1930; FÓNAGY, *Double coding* 1971, 189 kk.). A kódolás kettősségét, a kétféle kifejezés módot elválasztó sok évtizedes távolságot elleplezi a konkrét beszédhang egysége, homogeneitása.

Az ejtés módban rejülő kódolásnak nemcsak a technikája archaikus. Kezdetlegesen a fogalmi gondolkodáson alapuló szavak jelentéséhez képest azok a tartalmak is, melyek a beszéd szervek gesztusai révén kifejezésre jutnak. Ez az egyik oka annak, hogy nem könnyű őket szavakba foglalni. Másik oka, mely ugyancsak a stíláriis üzenetek archaikus jellegével függ össze, hogy gyakran a tudat számára idegen és bántó tudattalan fantáziák tapadnak a beszéd szervek gesztusaihoz. A tudattalannal kommunikáló metaforák tükrözik csak — bizonyos mértékig, sohasem egyértelműen — ezeket a nem tudatos lelki tartalmakat. Így például az erősen pergetett apikális „kemény”-nek, „férfias”-nak nyilvánul, a pergetés elhanyagolását „férfiatlannak” vagy egyenesen „férfiatlanított”-nak (PEAR az „emasculation” szót használja, *Voice and personality* 1931, 29), vö. 5. jegyzet. Az angol és francia grammatikusok a magánhangzók nyíltabb ejtés módját „közönséges”-nek tekintik (vö. 7. jegyzet), néha — nők beszédével kapcsolatban — „indécensnek” nyilvánítják („hiatu immodico”), „Illetlenül nyíltan” ejtik az oi /we/ „diftongust” DUBOIS szerint egyes hölgyek, id. HERZOG, *Hist. Sprachlehre* 1913, 32 és k.). HENRI ESTIENNE a /we/ „diftongus” [e] ejtésével kapcsolatban a következőket írja: „Tudom, hogy a sok udvaronc tetszetősebbnek érzi ezeket [az e-vel ejtett] szavakat, mivel finomabbak (mignards), és nem késztetik a hölgyeket arra, hogy szeméremsértő módon túlságosan kitérjék a szájukat” (*Deux dialogues* [1578] 1885 II, 252). Az angol /i/ fonéma [ai] ejtését WILLIAM LILLY, angol grammatikus „indécensnek” ítélte (Dobson 1957 I, 71). Feltehető, hogy az ajakmozgás itt egy általánosabb kitérülködés szimbóluma. Rendszeresen visszatérő metaforák, tesztek, és neurotikus, pszichotikus betegek kezelése során tett megfigyelések anyaga alapján igyekeztem előző publikációkban felvázolni a kifejező hangképzés ösztönlélektani hátterét (FÓNAGY, *Bases pulsionnelles* 1970, 1972).

Visszatérve a generatív modellhez: nemcsak ökonomikus, de egyúttal valószínűbb is lenne, ha ezeket a kifejező stílárís módosításokat egy, a grammatikához illeszkedő, torzító (stílárís transzformátor) végezné el, mely módosítaná a szintetizálás programját. Az ugyancsak nyelveken túli de kötelező érvényű kombinatorikus transzformációktól (l. 99 l.) eltérően ezek az átalakítások természetesen, fakultatívek lennének, pontosabban, a kifejezendő érzelem lennének megválasztandók a megfelelő eljárások. Ennek megfelelően a konkrét beszédhangok elemzése is több ütemben, kétfajta kód segítségével történék. A nyelven túli és nyelvi elemzőt (l. 99 l.) kombináló fonetikai analízis meghatározná a hangtípust (a nyelv fonémáit reprezentáló semleges beszédhangok egyikével azonosítva a konkrét hangjelenséget). Paradoxális stílárís torzítás esetén szükségképpen téves eredményre jutna a beszédhang-felismerő komponens. A közönyös, megvető *Igen* szó első magánhangzóját például *e*-vel azonosítaná. Az elemzés ezzel nem zárulhatna le. A lexikon alapján ellenőrizni kellene, szerepel-e ilyen szó a nyelvben. Ezúttal látszólag megnyugtató választ kapnánk, hiszen az *ég* szónak van ilyen ragos alakja (*egen*). Figyelembe kellene venni a kontextust is ahhoz, hogy a beszédhang-felismerő berendezés elvesse az (*egen*) értelmezést, és eljusson kizárásos módszerrel a helyes megoldáshoz, az *igen* szóhoz. Ezután kellene a torzítóban tárolt szabályok segítségével, a helyesnek felismert */i/*-t a hangzás alapján nyert *[e]*-vel egybevetve, értelmezni a torzítást. Valószínű, hogy magunk is hasonló úton-módon értelmezzük a kifejező beszédhangokat. (Az ilyen félreértést nem tekinthetjük pusztán tévedésnek, kiküszöbölendő tökéletlenségnek: a felismerési folyamat során téves eredményre *kell* jutni ahhoz, hogy a konkrét hangot helyesen értékeljük, maradéktalanul feldolgozzuk.)

A klasszikus retorika alakzat-tanát a kifejező hangtorzításokra alkalmazva, a transzformációk három alaptípusát különböztethetjük meg: (a) a hozzátoldást (*adjectio*), melynek tipikus példája a magánhangzó-nyújtás, a más-salhangzó kettőzést, vagy sarjadék hangok közbeiktatása, mely a szansz nyelvjárásban a gyengédség kifejezése (*kleine Knöspchen* helyett: *gleene Genospichen*, vö. ELISE RICHTER, *Das psychische Geschehen*); (b) a csökkentést (*detractio*), így az eliziót, egyes hangok kihagyását, a hosszú magánhangzók megrövidítését, kettőzött mássalhangzók rövid ejtését (így *rr* → *r*, *r* → ∅); (c) a módosítást (*immutatio*), ilyen a kifejező labializáció (*i* → *y*) vagy a nem kevésbé kifejező delabializálás (*o* → *a*, *barzasztó*).

Hogy a túlságosan tetszetős, mesebeli hármas felosztást megzavarjuk, a röntgenfilmben tapasztalt torzítások egyikével egy negyedik kifejező transzformációval egészíthetjük ki a fentieket: előfordul, hogy a torzítandó és a torzított hang egyszerre jelentkezik. Azt tapasztaljuk nem egyszer, hogy a nyelvhatár */e/* állásban marad, míg a nyelv széle megemelkedik, */i/*-szintre kerül egy „élesen” ejtett *Én!*?-ben.

A kifejező torzítások értelmezésére a generatív nyelvtan jelenlegi formájában alkalmatlan. A tipikus fonéma-reprezentáns hangtól való eltérést csak zajként tudja értelmezni. FODOR és GARRET megállapítják, hogy a létrehozott mondat ellentétben agrammatikus lehet a beszélő legjobb tudomása (best judgement) szerint is (Competence and performance 1966). W. C. WATT „negatív megvalósító tényezőknél” (negative performative factor) tulajdonítja a torzított, azaz a várakozásnak meg nem felelő hangokat (On two hypotheses 1970, p. 140).

A hangváltozatok és a hangváltozás

A kifejező fakultatív variánsok sem függetlenek a nyelvi megállapodástól, bár a kifejező torzítás általános tendenciái nincsenek egyes nyelvekhez kötve. A motiváltság ezáltal sem zárja ki a *k o n v e n c i ó t* (FÓNAGY, *Signe conventionnel* motivé 1971). A sötétséget a hangszín „sötétítésével” (labializálással, az ajakrezonátor növelésével) fejezi ki az elbeszélő, feltehetőleg minden nyelvben. Az *e*-nek *ö*-vé, *i*-nek *ü*-vé átalakítása von der Gabelentz példájában – *schröckliche, düfe Fünsternü* – kifejező minden németül tudó számára, mégis az *i/y, e/oe* oppozíciót semlegesítő százsz nyelvjárás specifikuma (Die Sprachwissenschaft 1891. 362). A megvető közöny feltehetőleg általában az ejtés ellazulásán keresztül jut kifejezésre. A francia *oui* ironikus [wɛ] ejtése, és kisebb mértékben a magyar [ɛgɛn] *Igen* konvencionálisan rögzített. Többnyire szerepet játszik a konvenció, mihelyt írásban jelentkezik egy-egy kifejező változat (FÓNAGY, *Írásjelek* 1976). Marx egyik Engelshez írott levelében nem tartja „éppenséggel hízolgőnek”, hogy az egyik angol szindikalista vezetővel vitatkozva kell az értékelméletet kifejtene. Az idézett mondatban a *sehr* 'nagyon' szót *ö*-vel, a *schmeichelhaft* 'hízlgő' szót *eu*-val írja át: *nicht gerade söhr schmeichelhaft* (szerepel a Lohn, Preis, Profit előszavában). A transzformáció jellegzetes – megvető, s egyúttal tréfás – ajakbiggyesztést sejtet, és az így képzett emotív variáns érzékelteti. A variáns, akárcsak az ajakbiggyesztés konvencionális, bár konvenció nélkül is érthető. A tudatos reprodukálás során alakult át a kifejező hangjelenség indiciumból, egy érzelem önkéntelen kifejezéséből nyelvi jellé, egy érzelem vagy attitűd nyelvi érvényű kifejezésévé, emotív fonéma-variánsná.

Nyelvhez kötött természetesen minden „milieu-emfatikum” mint a pedáns [akade:mia] vagy [telefon] főként a 30-as, 40-es években (LAZICZIUS, *Probleme SW 50*); a női beszédre jellemző inspirált *Ja* a svédben, vagy – az ugyancsak „nőies” s egyúttal udvarias – suttogott ejtése minden második szótagnak a japánban.

Hogyan jön létre a „milieu-emfatikum”, az evokatív fonéma-variáns? hogyan viszonylik az emotív variánshoz? Minden eredetileg emotív változat evokatív változattá alakul át, amint valamelyik társadalmi csoportban vagy valamilyen társadalmi helyzetben általánosul, és ezzel – az adott miliőben, az adott helyzetben – megszűnik emotív lenni. Úgyis mondhatjuk, hogy egy változat akkor evokatív, ha egy meghatározott társadalmi helyzetben vagy meghatározott társadalmi miliőben, és csak abban, jellegtelen. Így például az előbb említett (p. 99) idioszinkratikus – tudatos és tudattalan attitűdök tükrözésére különösen alkalmas – *r*-változatok esetében. Az emotív artikulációt rögzítő röntgenfelvételek tanúsága nélkül is tudott dolog, hogy az apikális [r] a beszélő hangulatának megfelelően többé-kevésbé pergetett. Az erős indulat, az agresszivitás, az erély fokozzák a nyelv erekióját, prolongálják a pergést. Az *r*-gesztusok expresszív jellegéből vezethető le az [r] változatainak „impesszív” (vö. LÉON, *Phonostylistique* 1971, 4 k.), felhívó funkciója. ELISE RICHTER fono-stilisztikai tanulmányában egy divatos fürdőhely orvosáról ír. A doktor erősen pergetett *rr*-t ejtett alantasaihoz szólva, és jóval enyhébben artikulálta az *r*-t, amikor jól fizető, előkelő pacienseivel beszélt. A szerb királytól társaságában tökéletesen elnémult az *r* (Das psychische Geschehen s. d.). Rákosi Viktor a *bútorraktár* szó *r*-jeinek erős pergetésével nagyobb hatást ért el gyerekeinél, mint más verbális pedagógiai eszközzel. Akárcsak az a pap,

aki egy 13. századi francia fabliau szerint Barabás nevének erélyes ejtésével – *Barraban* – rázta fel bóbiskoló híveit. Az *r*-nek ez az expresszív-impesszív szerepe jól összeegyeztethető az *r*-gesztus feltételezett agresszív, phallikus jellegével.

Hogyan értelmezendő, mivel magyarázható, hogy az /*r*/ gyengített – uvuláris, nyelvháttal képzett, frikatív – változatai a felsőbb körökben vagy a női beszédben terjedtek el Európában, mielőtt általánosultak volna.⁵ Klinikai esetekből, a beszéd-terápia praxisából tudjuk, hogy a már elsajátított apikális [r]-ről való letérés vagy az elsajátítására való képtelenség neurotikus szimp-toma, mely az oedipus-konfliktus megoldása körüli nehézségekkel magyarázható, és végső soron kasztrációs félelmekből ered (FÓNAGY, Bases pulsionnelles 1970). Nyilvánvaló, hogy a beszédhangok ontogeneziséből, az egyéni beszédpatológiából levont tanulságok nem vihetők át társadalmi méretű nyelvi jelenségekre. Másfelől véletlennek sem tekinthetjük, hogy a XVI. század óta minden esetben a felső körök választották a „tompított” változatot. Feltehető, hogy a „durva” *r*-ről való letérés egyik eleme volt az ösztönkielés bizonyos korlátozásait megkívánó, osztály-privilegiumszámba menő „finom modernak”.

A századforduló táján, és a két világháború között a „racsolt” uvuláris *r* az arisztokrácia státuszszimbólumává vált Magyarországon. Önmagában is elégségesnek bizonyult a színpadon az arisztokrata alakjának – többnyire szatirikus, s általában sematikus – megelevenítéséhez, vagy inkább jelzéséhez. Mivel a monarchia aktív katonatisztjei többnyire az arisztokrácia köréből kerültek ki, az uvuláris [R] evokatív értéke szembe került természetes stiláris értékével,⁶ s feltehetőleg erősen veszített „férfiatlanságából”. Általában: ha

⁵ A tompított (uvuláris, vagy nyelvháttal képzett) francia /*R*/ alighanem a 17. század második felében terjedt el az udvari, és a „jobb” polgári körökben. Andry de Boisregard 1689-ben már helyteleníti az *r* ropogtatását. Az *r*-t úgy kell ejteni, mint az udvarnál, „lágyan, kerülve a közönségséget, az utcai csöcselék beszédmódját (Réflexions sur l'usage present de la langue française). Az *r* pergetését már fültépőnek érzik a grammatikusok (THUROT II: 274 kk.). HENRI ESTIENNE az /*r*-nek laterális [l] változatát az udvaroncoknak tulajdonítja (Dialogue 1582. 587. id. THUROT Prononciation I: 7). Valószínűleg apikális volt még az az *r*, melyet spirantikusán, *z*-nek ejtettek sokan Párizsban (és más nagyvárosban), főként a nők, „mulierculae Parrisinae presertim”. Ezek a párizsi nők nem tartoztak az arisztokráciához. A gyakran visszatérő „mulierculae Parrisinae” inkább polgári körökre utal. BRUNOT népszerű, népi ejtésmódnak tekinti (Histoire de la langue française II: 274). Az angol és a helybeli francia grammatikusok szerint az „asszonynépre” volt jellemző az *r* zésítése (és ennek inverze, a *z*-nek *r*-ré változtatása: *Jéru-Masia*). Ha a jobb körökhöz tartozó hölgyekhez nem jutott volna el a divat, érthetetlen lenne, miért selypegett *z*-vel a (Clément Marot-nak tulajdonított) „Epitre du beau fils de Paris” hőse, aki a szatirikus írás teljes címe szerint „barátnőjéhez írva udvaroncoként kényeskedik”. PALLIOT (Le vray orthographe françois) 1608-ban szélsőséges női finomkodás jelének tekinti. Az angol *r* elnémulásának látszólag nem volt sem osztályjellege, sem nemi karaktere (JESPERSEN, Modern English Grammar I: 358 kk.). Elsősorban szóbeli helyzetéhez (post-vokális pozícióhoz) volt kötve. Az *r* (nyilván a megmaradt szóeleji *r*) pergetésmentes ejtését tekinti férfiatlannak, heréltnek PEAR („emasculation”, Voice and personality 1931). Az *r* bilabiális változatát, nyilván nem alaptalanul, arisztokratának, Lord Mutarherdnek tulajdonítja Dickens a Pickwick papersben. Az *r*-feladás L. LEVIN és H. J. CROCKETT vizsgálatai szerint nőies sajtáság egy piedmonti faluban (idézi: RITCHIE KEY, Male/female 1975. 71).

⁶ CHARLES BALLY francia stilisztikájában kétféle affektív kifejezésformát különböztet meg: a t e r m é s z e t e s (a kifejezés természetében, természetes adottságaiban rejlő) affektív kifejezési eszközöket („caractères affectifs naturels” I: 175–202); és egy nyelvközösségre jellemző kifejezési formák kölcsönzésén alapuló evokatív hatást („effets par évocations” I: 203–249).

a variáns másodlagos, evokatív értéke szembe kerül primér, természetes stílus-értékével, az evokatív érték dominál. LABOV statisztikai felmérései, kísérletei szerint például a leggyengébb /r/ változat, melyet Labov r_0 -val jelöl a legkevésbé sem „finom” a New York-i értékskálák szerint, ellenkezőleg, diszkriminált (stigmatizált) változat, mivel az alsóbb társadalmi rétegekben gyakoribb, mint a felsőbb rétegekhez tartozók beszédében (Sociolinguistic patterns 1972. 43 kk.). Ugyanez áll a gesztus-értékénél fogva durvább (FÓNAGY, Bases pulsionnelles 1970. 110 kk.) veláris, hátrább képzett magánhangzó-változatokra vagy az ugyancsak „kevésbé finom” nyílt képzésűekre. Amint a palatális, elől képzett vagy nyíltabb magánhangzó-változat terjed el az alacsonyabb társadalmi rétegekben, a változatot a nyelvközösség tagjai, legalábbis a felsőbb rétegekhez tartozók, „durvának”, „közönségesnek” érzik. Ilyen például a francia /a/ palatalizált és zártabb képzésű [ae] változata, mely a „népi ejtés” sajátossága volt a század első felében (BAUCHE, Le langage populaire [1920] 1946. 36). A középgangol /u/-ból eredő /ʌ/ palatális [ae] vagy [e] szerű ejtése szintén közönségesen hatott a század végén, mivel a londoni népnyelvet idézte az 1883-as Cockney Almanach szerint (vö. HORN – LEHNERT, Laut und Leben I. 1954. 179).

Tegyük hozzá, hogy ezek az esetek kivételesek. A jelenben megfigyelt hangváltozások, a grammatikusok és kortársak nyilatkozatai alapján rekonstruálható múltbeli hangváltozások tanúsága szerint a változat milió-értéke általában megfelel gesztus-értékének. A velárisabb magánhangzó-változat ritkán kezdi pályafutását a felsőbb körökben; a palatális, zárt változat gyakoribb a nők, mint a férfiak ejtésében, ritkább a népi körökben, mint a felsőbb körök beszédében.⁷

⁷ A [miis]-nek ejtett latin *meis* édesebb a fülnek Velius Longus szerint (KEILL, Grammatici 1874. VII: 77, 16). ICKELSAMER (Teutsche Grammatica [1534] 1882. 13), „finom” zárt [e]-vel a „jóval gorombább hangot adó” nyílt [æ]-t állítja szembe. Más grammatikusok is hasonló metaforákkal érzékeltetik a zárt és a nyílt változat közötti különbséget (FÓNAGY, A metafora 1963. 9 kk.). A szövegi francia /e/ nyitódási tendenciájával, az [e] → [ɛ] váltakozásával kapcsolatban írja HINDRET (Discours 1687. 4), hogy a zárt [e] finomabb, lágyabb („édesebb”) hangot ad, mint a nyílt [ɛ]. Az *oi* [we] helyére lépő [e], az udvari ejtismód, ugyancsak „hasonlíthatatlanul édesebb, finomabb” (Vaugelas Remarques 1647. 46) mint a nyíltabb, velárisabb diftongus. Nőies ejtismódot lát benne az *Ecloges praecipuarum legum gallice pronuntiationis* (1624). HENRI ESTIENNE (Deux dialogues (1578) 1885. II: 252) az udvarbeli hölgyek kényeskedéseként fogja fel (vö. xx). A nazális előtt az [ei] helyére lépő [ai] esetén, vulgáris MEIGRET szerint: „S így ha kedved szerint *ai*-t ejtesz ezekben a szavakban [azaz: a „sainct”, a „main”, „maintenir” szóban] otrombának, esetlennék tartanak majd, ugyanolyan jogosan mint a párizsi népet (le menu peuple de Paris), amikor *ai*-val ejtik a *main* és *pain* szót” (Traité [1542] 1545. 43 k.). A nőknek tulajdonítja a 16. század második felében az angol [a] helyére lépő [ei] diftongust SMITH [1568] (vö. HORN – LEHNERT, Laut und Leben 1954, 268). Az [i] diftongikus [ai] változatát vulgárisnak „közönségesnek” ítéli WILLIAM LILLN (idézi DOBSON, English Pronunciation 1957. I: 7). Újabb nyelvészeti vizsgálatok szerint az amerikai magánhangzók palatalizációja gyakrabban a nők beszédében mint a férfiakéban (vö. RITCHIE KEY, Male/female 1975. 71). A 16. század folyamán *r* előtt [e] és [a] között ingadozott a kiejtés, mind az /a/-t, mint az /e/ fonéma esetében. Az /e/ velarizálódását és nyíltabbá válását *r* előtt a grammatikusok és az írók mint népi ejtismódot idézik *servant* < *servant* (WALKER, Pronunciation Dictionary 1791), *varmin* < *vermin* (BYRON, Don Juan XI, 17), *perfectly sartain* < *perfectly certain* (Goldsmith, Globe, London 1889, 198, id. JESPERSEN, Modern English Grammar 1956. I: 198). A franciában, amint láttuk (xx), kevésbé egyértelmű a helyzet, a változatok eloszlása, jellege ellentmondásos: Az *a* palatalizálódása koronként és azon belül szavanként eltérő: nőies, vulgáris vagy kispolgári, de egyúttal az udvaroncok beszédmódjára jellemző. Abban szinte minden grammatikus egyetért, főként a XVII. században, hogy az *e* finomabb, lágyabban (édesebben) cseng, mint az *a* (THUROT, Pronon-

A „milió-emfatikum” a fenti esetekben, és feltehetőleg az esetek többségében, egy meghatározott milióban általánosult „emfatikum”. A tétel kiegészítésekre szorul, és bizonyos fokig korlátozandó. Találkozunk olyan esettel is, amikor a változat evokatív értéke a primér: a „sznob” francia [a] „kölsönhang”, az angol /a/-val kacéerkodott eredetileg ODETTE METTAS szerint (Les parlers parisiens 1971), angol miliót evokált. Ilyen kölsönhang, evokatív változat lehetett a gallorómánban a frank hódítók kiejtését idéző, az uralkodó réteggel való azonosulást jelző bilabiális /w/ melyet a gallorómán sznobok latin szavakra is átvittek. Ennek nyoma a (gw-re visszamenő) /g/ a *vagina*-nak megfelelő francia *gaine*-ben, a latin *vipera*-ból eredő *guivre* szóban.

Gyakoribbak a kifejező ejtésmóddal ellentétes hanyag ejtésen alapuló, „milió-emfatikumok”. A kisebb erő kifejtésre való törekvése vezette vissza a hangváltozást SCHLEICHER, CURTIUS, MISTELI, HERMANN PAUL, és új alapokon ANDRÉ MARTINET (Economie 1955). Bármilyen tényezők határozzák is meg az új változatot, a hallgató óhatatlanul ü z e n e tként értelmezi a várt (semleges) ejtéstől való eltérést, így a röntgenografikus anyagban szereplő [egen], ill. [egen]-ben a nemtörődömség, közöny jeleként fogja fel az /i/ nyílt ejtését, nazalitását. A kisebb erő kifejtést igénylő elízió, a /ju/-nak [u]-val való helyettesítése s, z után (így *Susan*-ban) a 18. század második felében „vulgáris hányavetiség” számba ment a korabeli grammatikusok szerint (vö. JESPERSEN, English Grammar I. 1956. 383), akárcsak a szóképző *h* elhagyása a franciában a XVII. század első felében (vö. 9. jegyzet). Az Akadémia 1673-ban is elítéli mint hanyag, vulgáris ejtésmódot (vö. THUROT, Prononciation française II: 396 k.).

Laziczius számára az evokatív variáns: „milió-emfatikum”. A társadalom függőleges tagozódása kétségtelenül kitüntetett szerepet játszik a változat evokatív értékének kialakításában (vö. 7. jegyzet). A francia *oi* /we/ három változata, az udvari [ɛ], a polgárság körében változatlanul uralkodó [wɛ], és a népi rétegek („petit peuple”, a kisemberek) beszédében gyakori [wa] között valóságos osztályharc folyt a 17. majd a 18. században (vö. HERZOG, Historische Sprachlehre 1913. 30 kk.). WILLIAM LABOV szerint is a változatok szociális megoszlása határozza meg lényegében a változás kimenetelét (Sociolinguistic patterns 1972. 260 kk.).

A nyelv, és ezen belül a jelemek differenciálódását más társadalmi tényezők is elősegítik egy földrajzi egységen belül is: a foglalkozás, a nem, a kor. A céhrendszer feloszlásával nem szűnt meg az azonos *f o g l a l k o z á s t* úzők összetartozása. A nyelvi sajátosságok pótolják a céhjelvényt, Budapes-

ciation française I: 4). Az *a* (<e) a párizsi rikkancs kiejtését tükrözi Verlaine egyik verscímében: *Dargnières nouvelles* (Reliquat de Sagesse), az *n* palatalizálásával együtt, mint népi ejtésmód egy másik versében: *D'Avril ou d'Mai d'année dargnière* (Faut hurler avec les loups). A főleg /r/ előtt bekövetkezett [a] → [e], és [e] → [a] ejtés esetében ellentmondásosabb volt a helyzet a franciában a XVI. és a XVII. század folyamán. A XVI. században a grammatikusok az udvaroncoknak vagy hölgyeknek tulajdonítják a *meri* [meri], *Paris* [peri] ejtést (THUROT, Prononciation I: 3 kk.). A XVII. század első felében vulgárisnak minősül az [e] az *arrhes* szóban (THUROT I: 5) Általában, főként a XVII. század második felében a palatális változat finomabbnak, szebbnek számított. „Nostre langue qui aime la douceur de la prononciation, change volontiers l'a en e”, írja Vaugelas (Remarques 1647, II: 292). Az [e] ejtést „negédes”-nek (mignard, mignardise) tekinti a század első felében is a legtöbb grammatikus, így NICOT 1606-ban (THUROT, Prononciation I: 14).

ten, a jegy-önkiszolgálást megelőző évtizedekben bizonyos „milió-emfatikum” kombináció jellemezte a kalauz-nyelvet. Egyebek között a kérdő dallamú fel szólító mondat:

$m^{e n}$
Tessék csak
bel-je^{b b}
ni!

és a nem-emfatikus mássalhangzó kettőzés („Lessszálló van kérem?”). Kevésbé periferikus, és jóval markánsabb a rádió és televízió hírfelolvasóinak céhszerű artikulációja, prozódiaja. A francia rádió és televízió hírmagyarázóit az enklitikus (természetüknél fogva hangsúlytalan) szavak erős nyomatékát, szótagok kemény indítását és lezárását (azaz: a magánhangzót követő és lezáró laryngális zárhangot) használják egyebek közt céhjelként. Nyelvi kulcspozíciójuk következtében a rádió és televízió speakereinek beszédsajátságai semmiképp sem tekinthetők efemernek, nyelvi szempontból érdektelennek. A sajátos hangtani, prozódiai, lexikális, szintaktikai szabályok szerint beszélő mozgalmi káderek nyelvi elkülönülése olyan veszedelmessé vált az 1950-es évek elején, hogy a párt központi bizottsága foglalkozott behatóan a kérdéssel (FÓNAGY – SOLTÉSZ, Mozgalmi nyelvről 1954). A foglalkozási ágra jellemző stílussajátságok, hangjelenségek óhatatlanul felidéznek ezt a miliót, s ez az evokáció meghatározza a változatok stílárís értékét. Nem közömbös a változat színezete szempontjából, hogy a férfiak vagy a nők körében vált-e (lényegesen) gyakoribbá. A grammatikusok, utazók egybehangzó tanúsága kétségtelenné teszi, hogy a 16. század folyamán az /r/ spirantikus [z] változata a párizsi nők körében volt különösen népszerű (vö. 5. jegyzet). Az ebből származó „nőies”, „kényeskedő” jellege alighanem nagyban hozzájárult ahhoz, hogy a [z]-s változat idővel kiszorult, és csak néhány szó (*chaise* lat. *cathedra*) őrzi a korszak emlékét. A nemenkénti egyenetlen eloszlása a változatoknak nem kivételes jelenség. A közelmúltban lefolyt vagy folyamatban levő nyelvészeti, nyelv-szociológiai vizsgálatok gyakran jeleznek statisztikailag igen jelentős nemenkénti eltéréseket (CORNELIA MEDER 1976, RITCHIE KEY, Male/female 1975, vö. még 5. jegyzet).

A hangváltozás szempontjából különösen jelentős a generációk közötti eltérés, és csaknem minden hangváltozás esetében kimutatható (FÓNAGY, Hangváltozás 1967). Gyors lefolyású hangváltozások esetében frapáns a nemzedékek közötti kontraszt. Az /ø:/ a 80 év körüli kísérleti alanyok ejtésében csak az esetek 14,2 %-ában minősült rövidnek (három nyelvész hallgatta le a felvételeket); a 20–24 éves fiatalok az esetek 62,5 %-ában ejtették röviden (FÓNAGY, Lautwandel 1956. 205).⁸ A 70-nél idősebbek beszédében a szóvégi [u:] átlagos időtartama 18,7 századmásodperc volt a 20–30 éveseké-, ben 9,9 (MAGDICS KLÁRA, Szóvégi magánhangzók 1961). KASSAI ILONA legújabb mérései szerint, folyamatos spontán beszédben a hangsúlytalan [u:]

⁸ Szavanként számottevő eltérés tapasztalható a hosszú (félhosszú) és rövid változatok eloszlásában, a hosszú és rövid fonéma átlagos időtartamában, mind a fiatalok, mind az öregek ejtésében. A *sikít* második /i:/-je ritkábban és kevésbé rövidül meg, mint az *épit* szó /i:/-je (FÓNAGY, Lautwandel 1956. 205 k., 217).

időtartam-átlag 6 és 9 századmásodperc között váltakozik (vö. KASSAI 1977). Ennek megfelelően, „öregesen” hatott, „pedáns”-nak minősült a hosszú változat, legalábbis a fiatalok körében. Legouvé (sokszor idézett) anekdotája szerint, egy századeleji divatos színpadi szerző, Madame Girardin felugrott a székéről, amikor naivája kiejtette a szóvégi többesszám-jelet a „Nous les avons plantés ensemble (együtt ültettük)” mondatban: „Húsz évvel öregíti ez a borzalmas *s!*” Frappáns egyértelműséggel szaporodik WILLIAM LABOV vizsgálatait szerint, az /aw/ diftongus centralizált változata, az (aew) (zöngétlen réshang előtt), ahogyan a 75-nél idősebb korosztálytól a 31–45 évesekhez közeledünk Martha's Vineyardban (Sociolinguistic patterns 160 kk.). Feltehető, hogy ez az eloszlás kihat a variánsok stiláris jellegére. (Labov erre nem fordított figyelmet, mivel a variánsok stiláris jellegét minden esetben az osztályközi megoszlásnak tulajdonítja.)

A variánsok stiláris értéke határozza meg, hogy milyen társadalmi helyzetekben használják a beszélők az egyik vagy a másik változatot. Másfelől: a társadalmi helyzet, melyben egy változatot előnyben részesítenek, erősen kihat a variáns stiláris értékére. A gyerek hamar megtanulja, hogy bizonyos szavakat csak bizalmas családi körben használhat, s hogy az ejtőmód is lehet „illetlen”, azaz: egy ünnepélyesebb, hivatalosabb helyzethez nem illő. A franciában, angolban stílus-rétegenként, regiszterenként erősen módosul a változatok gyakorisága. Más szabályok szerint oszlik el a nyomaték a hétköznapi francia beszélgetésekben, elbeszélésekben, spontán előadásokban, beszédekben, felolvasott előadásokban (a hírmagyarázatok különállásáról már szó esett, 99). A New York-i artikuláció regiszterváltozásait WILLIAM LABOV vizsgálataiból ismerjük. Tudjuk, hogy a jelentékeny variációs-sávval rendelkező hangok esetében, milyen mértékben módosul az egyes változatok viszonylagos gyakorisága a spontán beszélgetéshez viszonylag közel álló (az interjút megelőző) tájékoztató beszélgetéstől az olvasáson át szópárok-ból álló jegyzékek felolvasásáig (Sociolinguistic patterns 1972. 70 kk.). A 17. század második felében az /a/-t r előtt és mássalhangzók előtt is hangsúlytalan szótagban gyakran [e]-nek ejtették udvari és városi (polgári) körökben egyaránt a beszélgetés folyamán, hivatalos helyzetben ugyanabban a szóban [a]-nak ejtették a fonémát. Ménage szerint „tárgyalóteremben régiesen *a*-val ejtik több szóban is, melyekben *e*-t ejtenek beszélgetés során” (Observations sur la langue française I–II. 1672. II: 231, idézi THUROT, Prononciation I: 4).

Eltérhet a változatok gyakorisága szavanként is a változás folyamán. Az azonos szerkezetű *s z a v a k* között tapasztalható eltérés többnyire összefügg a változatok stiláris regiszter-érzékenységevel. Egy újabb francia szociolingvisztikai felmérés során kitűnt, hogy a *louer* szó esetében gyakoribb az egyszótagos [lwe], ha a bérlésről van szó (*louer un appartement*), és a két szótagos [lue] dominál a ritkább, irodalmibb *louer* 'dícsérni' szóban, különösen a *louer Dieu* 'Istent dícsérni' kifejezésben (CORNÉLIA MEDER, Les semivoyelles 1976). Helyzethez, szövegtípushoz kötött variációval gyakran találkozunk a múltban is. Az angol *l* vokalizációját /l/ → /u/ Gile (1621) minden esetben elítéli. Wallos (1653) általában elítéli, de helyesli a köznapi, gyakori *talk*, *walk* esetében (vö. JESPERSEN, Modern English Grammar 1956. I: 291 kk.). A 18. század elején a francia grammatikusok a /we/ alapváltozatának tekinthető [we]-hez ragaszkodnak a *droit* szóban, feltéve, hogy a 'jog'-ot jelentő főnévről van szó, de az [e]-t részesítik előnyben a *droit* 'jobb' melléknévben (THUROT, Prononciation I: 407). Gile Vaudelin „Instruction chrétienne” c. fonetikai

átírásban szedett kegyes tárgyú művéből (1715) kitűnik, hogy a *droit* melléknévben valóban gyakoribb volt az [ɛ] változat, de korántsem volt általános. Vaudelin [ɛ]-vel írja a *droit* szót a *la main droite* 'jobb kéz' szerkezetben, de következetesen [we-t] jelez ünnepélyesebb szövegrészekben, így az a *la droite du Seigneur* 'Az Úr jobbján'-ban (vö. még M. COHEN, *Le français en 1700*. 1946).

A változat valórje, stiláris értéke – primér stiláris értékét meghatározó artikulációs sajátágain túl – a változat gyakorisági eloszlásától függ. Viszonylag könnyen áttekinthetőnek tűnik az eloszlás, amíg külön-külön vesszük tekintetbe az egyes „dimenziókat”: a hang fonetikai kontextusát, a prozodikus kontextust is beleértve; a szót (a szófajt) melyben a hang szerepel; a beszélő hangulatát, azaz a kifejezésre juttatandó attitűdöt; a stílus-nívót meghatározó társadalmi helyzetet; a beszélő egyéniségét; foglalkozását; társadalmi helyzetét; nemét; korát. Az értékelést azonban az bonyolítja, hogy ezek a tényezők egymástól is függenek k ö l c s ö n ö s e n meghatározzák egymást.

A változat s z o c i á l i s jellege függ a h a n g k ö r n y e z e t től. A 18. század folyamán /j/-vé „gyengült” francia palatális /j/ egy adott korszakban – a [j] ejtésére Hindret már 1689-ben utal – „vulgáris”, „hanyag” ejtésmódként hat a szó belsejében, és jellegtelen (alapváltozat) szóvégi helyzetben. Vaudelin (*Instructions crétiennes* 1715) felváltva hol [j]-t, hol [λ]-t jelez a szavak végén, de következetesen [λ]-t használ egyébként, mivel amint írja [j]-t csak kézművesek ejtenek (a szó belsejében). Richelet rímisztára ezért helyteleníti a /λ/-t /l/-lel rímeltető verssorokat, ha a /λ/ a szó végén áll, de megengedi a rímet, ha a két hang a szó belsejében szerepel (FÓNAGY, *Lautwandel* 1956. 223). Az azonos h a n g k ö r n y e z e t eltérően hat a különböző k o r o s z t á l y o k b a n . Csak réshang előtt „fiatalos” az /aw/ ls /ay/ centralizált változata Martha's Vineyardban (LABOV, *Sociolinguistic patterns* 1972. 168). Az /ae/ magánhangzó New Yorkban a 70 évnél idősebbek beszédében réshangok előtt zárul (e-hez közeledik), nazális mássalhangzó nem hat a variációra. A fiataloknál ellenkezőleg, a nazális mássalhangzónak van záró hatása (LABOV, *Sociolinguistic patterns*).

A k o r é s a t á r s a d a l m i h e l y z e t kapcsolata is bonyolíthatja a variációt. Az /r/ egyik erős pharyngális konstrukcióval ejtett változata (vö. DELATRE–FREEMAN, *American R-s* 1968) a középosztály felső rétegében (upper middle class) a 15–30 éves fiatalok körében a leggyakoribb, és gyakorisága csökken a korrallal. A középosztály alsó rétegében a gyakorisági eloszlás ellentétes irányban halad, az 55–70 évesek beszédében a leggyakoribb (LABOV, *Sociolinguistic patterns* 1972. 59 kk., 135 kk.). Ennek következtében az egyik társadalmi rétegben „fiatalos” változat egy másik társadalmi rétegben „öreges” lehet.

A s t í l u s - n í v ó t a t á r s a d a l m i hierarchiával egybevetve Labov azt tapasztalta, hogy az eggyel magasabb társadalmi réteghez tartozó beszélő gyakrabban használja egy adott stílus-nívón a „finom” változatot, mint az eggyel alacsonyabb réteghez tartozó. Bizonyos esetekben, hangváltás folyamán, a középosztály alsóbb rétegéhez tartozók gyakrabban használják választékos stílusban a finomabb változatot, mint a legfelső réteghez tartozók (LABOV, *Sociolinguistic patterns* 1972. 110 kk.).

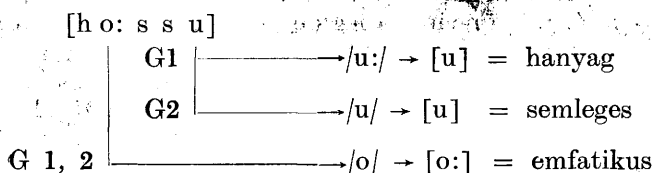
A h a n g k ö r n y e z e t , a t á r s a d a l m i rétegek, egyes szavak és az affektivitás interferenciája tette bonyolulttá az angol köznyelvben tapasztalt magánhangzó-nyújtás leírását. A nyújtás hangtani helyzethez

kötött, amennyiben gyakoribb volt a megfigyelések szerint *d, g, m, n* előtt, mint egyéb helyzetekben (*dog, man*), fakultatív, mivel a hangkörnyezet nem vonta szükségképpen maga után a megnyújtást. Emfatikus beszédben gyakoribban volt tapasztalható, mint semleges felolvasás folyamán. Szóhoz kötött: gyakoribb semleges hangú közlésben is az olyan szavakban, melyek gyakran ejthetők emfatikusan (*bad, sad, God*). Az alsóbb rétegek beszédében könnyebben váltódott ki, mint a felső rétegekében, de ezúttal is függött a hangtani helyzettől és a beszédhelyzettől (H. KOZIOL, *Die Dehnung* 1939; I. C. WARD, *The phonetics of English* [1929] 1948. 202; JONES, *Outline* 1949. § 878; FÓNAGY, *Lautwandel* 1956. 187 kk.).

A tényezők kölcsönös függősége teszi szinte áttekinthetlenné, leírhatatlanná a hangsúly eloszlást meghatározó szabályokat a mai franciában. A beszédben ma is domináló ütemvégi hangsúly előretolódása ma is kifejező, intenzív érzelmet vagy kiemelő szándékot tételez fel. Könnyebben tolódik előre, amint említettük (99), más „verbális műfajokban”, spontán vagy felolvasott előadásokban, és a nagyközönséghez szóló beszéd keretén belül, speciális szabályok határozzák meg a hírmagyarzatok nyomatékeloszlását. Az a szóeleji hangsúly, amellyik kifejező (emfatikus) a beszédben, semleges lehet az előadásban. Az előadásban emfatikus az enklitikus szavak hangsúlya, de általában semleges a hírmagyarzatokban. Az emfázis dimenziója nem hiányozhat, természetesen, sem az előadásból, sem a hírmagyarzatból: ezúttal az előadás, ill. a hírmagyarzat általános szabályaitól való eltérés teszi a beszédet kifejezővé. A különböző beszédhelyzetekben más-más mértékben érvényesülnek a hangtani helyzethez, szófajokhoz, szavakhoz, nyelvtani struktúrákhoz kötött hangsúly-tendenciák. Mássalhangzóra (ezen belül zárhangra, főként zöngétlen zárhangra) végződő szavak jobban megőrzik végleges hangsúlyukat. Nagyobb a szóeleji hangsúly lehetősége melléknevekben, mint főnevekben; valószínűbb az ütemeleji hangsúly, ha a jelző áll előtt. Másfelől: a főnév gyakoribban kap szóeleji hangsúlyt, ha megelőzi a jelzót. Gyakoribb a számnevek szóeleji hangsúlya, mint a mutató névmásoké. Gyakoribb az emfázismentes felszólító módban, mint az infinitívusban. Gyakoribb a jelenség az önálló jelentéssel bíró (határozói jellegű) viszonzyszavakban (*sans 'nélkül', avec 'val/-vel'*), mint vonzatszerű viszonzyszavakban (*á, de*). A hangsúly függ tehát a szavak, szófajok szemantikai súlyától is. Gyakori a szó eleji hangsúlyfelsorolásokban, alternatív (vagylagos) kijelentésekben, egy szavas válaszokban. A francia hangsúly, mint bármely más változóban levő hangjelenség, többváltozós függvény. A hangsúly valószínűségét csak az adott beszédhelyzetnek, nyelvi műfajnak, a nyelvtani struktúrának, a szavak szófajának, hangtani szerkezetének, a beszélő közlési szándékának, ismeretében tudjuk meghatározni (FÓNAGY, *L'accent français* 1976). Feltehető, hogy a hangsúlyképletek megválasztásánál szerepet játszik a beszélő kora, esetleg neme és társadalmi helyzete is. Erről, nyelvészociológiai vizsgálatok híján semmi bizonyosat sem tudunk.

A variáció szubjektív leírását, a változatok stiláris értékének meghatározását megnehezíti, hogy ugyanannak a változatnak más-más értéket tulajdonítanak a különböző társadalmi csoportokhoz tartozó beszélők; értékelésük nem független attól, hogy maguk és a csoport tagjai, környezetük, melyik változatot részesítik előnyben a különböző beszédhelyzetekben. A változatok evokatív értéke éppen az eloszlás egyenetlenségéből következik. A változat azért evokatív, mivel az egyik vagy másik csoport beszédében lényegesen

gyakoribb, mint a többi csoportében. Nyilvánvalónak látszik, hogy azok a fiatalok, akik ritkán ejtik hosszán a szavak többségében a hangsúlytalan magas nyelvállású magánhangzókat, ezt az ejtémódot érzik a fonéma semleges (jellegtelen) változatának. Ellentétben a legidősebbekkel, akik többnyire hosszán ejtik őket beszélgetés során is (vö. 99). A két generációt másképpen bontja fel, másképpen vezeti le ugyanazokat a konkrét hangokat. Az idősebb korosztályt G 1-gyel, a fiatalabb G 2-vel jelölve, így ábrázolható, igen vázlatosan a némi emfázissal ejtett [ho:ssu] 'hosszú' két magánhangzójának értelmezése:

Az emfatikus nyújtás levezetése nem különbözik korosztályonként, az /u/ értéklése azonban lényegesen eltér, más irányban halad a két csoport értelmezésében. Társadalmi csoportonként fordult visszájára a francia /a/ és /e/ fonéma virtuális mozgása a 17. században. Ménage számára a párizsi nép [e]-vé torzítja az /a/-t a *boulevard* 'boulevard' szóban: /a/ → [e] = hanyagság, vulgaritás (Observations 1675, II: 433). A „párizsi nép” az [e]-t az /e/ fonéma semleges (alap-) változataként könyvelte el (THUROT, Prononciation I: 9). Történeti szempontból több joggal: a holland *bolwerc*-ből származó szóban [e]-t ejtettek általában a XVIII. századig.

Bizonyos hanglejtés-változatok esetében, kísérletek alapján tudjuk, hogy a nők természetesen érzik a nők által gyakrabban ejtett változatot, s hogy a férfiak természetesebbnek érzik a nők beszédében, mint a férfiakéban (FÓNAGY, *Métaphore d'intonation* 1969).

Tovább bonyolítja a helyzetet a stiláris-értékek „exportja”, az a tény, hogy – mivel a társadalmi csoportok ugyanazon társadalom csoportjai, e g y nyelvközösség tagjai – tudomást vesznek arról is, hogyan értékelik más csoportok a változatokat, mindenekelőtt a nyelvi szempontból reprezentatívnak tekintett csoportok. Ennek következtében a változatoknak kettős-árfolyama van. A hiperkorrekt formák a római kor óta jelzik, hogy – k e t t ő s-á r f o l y a m miatt – bizonytalanra vált a nyelvérzék; azok a széles néprétegek, melyek az új változatot használják rendszeresen, bizonyos mértékig elfogadják a felsőbb rétegek értékítéletét, és igyekeznek a „finomabb” változatot előnyben részesíteni. A kettős-árfolyam megzavarja nyelvérzéküket, és „túllőnek a célon”; így például azok a rómaiak, akik többnyire o-nak ejtették már az *au* diftongust, éppen ezért olykor *au*-nak ejtették az /o/ fonémát is, melyet már nem különböztettek meg az /au/-tól (FÓNAGY, *Lautwandel* 1956. 227 k.).

WILLIAM LABOV elemzése rávilágítanak a hiperkorrekció jelentőségére a hangváltozásoknál (*Sociolinguistic patterns* 1972. 122 kk.). „Azok reagálnak legelőbbben a stigmatizált változatra, írja LABOV az /o/ variánsaival kapcsolatban, akik spontán beszélgetésben a leggyakrabban használják” (*Sociolinguistic patterns* 176). A konstrikatív [r] változat eloszlása osztályonként lényegesen eltér. Ugyanakkor ezt a változatot tekintik a leghelyesebbnek azok

az alsóbb rétegekhez tartozó fiatalok is, akik beszédben alig használják (150, 177). Mivel Labov a variánsok értékelésében azok általános társadalmi jellegének kizárólagos jelentőséget tulajdonít, elhanyagolja az értékek társadalmi diverzitását és a változatok értékének egyéb forrásait. Így számára megoldhatatlan marad (a tiszteletreméltó tudományos őszinteséggel felvetett) kérdés: „Nem világos, miért választják a fiatalok a beszédben azokat a szélsőséges változatokat, melyeket maguk is elítélnek” (172).

Amilyen nehéz a kérdésre konkrét választ adni, ugyanolyan könnyű általánosságban megfelelni rá. Nyilvánvaló, hogy a legnagyobb tekintélynek örvendő társadalmi réteg nyelvi szokásai, és a változatoknak ezen alapuló értékelése, nem az egyetlen, és talán nem is a legfőbb tényező a hangváltozás menetének meghatározásában. A változat szekundér, evokatív értékének kialakításában a társadalmi hierarchián kívül a változatnak nemenkénti, korosztályonkénti megoszlása is szerepet játszik. Nem szabad megfeledkezni arról sem, hogy a változat kialakulását, elterjedését, primér (természetes) stiláris értékének kialakulását magából a változathoz, annak szubsztanciájából kiindulva kell értelmeznünk, s hogy azok az erők, melyek a változatot létrehozták, a további sorsára is kihathatnak. JAKOBSON úttörő tanulmánya óta tisztában vagyunk a változat nyelvi szerepének, a nyelvi rendszerben elfoglalt helyzetének fontosságával (Evolution phonologique [1929], Selected writings I. 1971. 7–116; Prinzipien der Phonologie 1931; vö. HAUDRICOURT–JUILAND, Histoire structurale 1949; MARTINET, Économie 1955). Elvben tehát semmi meglepő sincs abban, hogy számos esetben éppen a népi körökben elterjedt változat általánosan,⁹ miközben fokozatosan elveszti a terjedését gátló „vulgáris” színezetét.

⁹ A népi eredetű /o/ monoftongus behatolt már a műveltek köreibé, és közvetlenhangú beszélgetésben már az i. e. I. században gyakori lehetett (LINDSAY, The Latin language, 1894. 46). A népi ejtésmód más esetben is viszonylag korán, a Római Birodalom felbomlása előtt terjedt el, így: az *-us* → *s* változás, *rs* → *ss*, *ks* → *ss* hasonulás a szövegi *-m* az intervokális *-h-* elnémulása, a rövid *i* és rövid *u* nyiltabbá válása (vö. ELISE RICHTER Chronologische Phonetik 1934). A szóeleji *h* lekopása a franciában kifejezetten vulgáris jellegű volt még a XVII. században (HINDRET, Discours 1687; THUROT II: 396 k.) — akárcsak ma az angolban. A francia köznyelvben azonban néhány évtized alatt általánossá vált. Ugyanez áll számos más francia hangváltozásra a 16. századtól napjainkig: a triftongusok redukciója, a diftongusok monoftongizálódása a XVI. században (THUROT I: 425 kk.); az /λ/ → /j/ változás a XVII. században; az /n/ palatalizálódása /j/ előtt még vulgáris ejtésmódként szerepel (Henri BAUCHE, Le langage populaire [1920] 1946), a második világháború óta gyorsan terjed (MARTINET, Français contemporains 1945. 171 k.); és azóta szinte általánossá vált (RUTH REICHSTEIN, Variations sociales 1960; DEYHIME, Français contemporains 1967; HENRIETTE WALTER, Dynamique des phonèmes 1976). A *k* kiesése réshang + zárhang előtt gyorsan terjed értelmiségi körökben (egy eminens pszichológusnő előadásában 8 esetből 6-szor [eskly]-t mondott [ekskly] helyett), holott egy-két évtized előtt súlyosan deklasszáló fonetikai vétség volt ez az elizió. Az angolban a /ju/ → /u/ változás vesztette el számos kontextusban vulgáris jellegét, főként az amerikai angolban (vö. JESPERSEN, Modern English Grammar 1956. I: 381 kk.). A hiatusát áthidaló sarjadék-*r* *idea* (*r*) of „túrhetetlenül vulgáris” volt még 1869-ben (HULLAH, Cultivation of speaking voice 35). Vulgáris 1888-ban SWEET szerint (History of English sounds 278), az 1890-ben írott Primer of spoken English szerint „hanyag beszéd”-ben gyakori; Miss Soames szerint, ugyanakkor (Introduction to Phonetics 1891. 111) igen gyakori művelt emberek beszédében; Fuhrken Phonetic Readers (1907)-ében ajánlott ejtésként szerepel (vö. JESPERSEN, Modern English Grammar 1956. I: 371 k.). W. HORN választékosan beszélő egyetemi oktatóknál is megfigyelte a század elején (Historische neuenglische Grammatik 1908, Neuere Erscheinungen 1940). IDA C. WARD színészek, rádióbemondók ejtéssajátosságai közé sorolja (The phonetics of English (1929) 1939. 199 k.).

Tisztázandó lenne, hogy bizonyos körülmények között nem lehet-e presztízse a vulgáris ejtésnek, nem játszhat-e szerepet a presztízzsel nem rendelkező társadalmi csoportokkal való tudatos vagy öntudatlan azonosulási tendenciáknak. Az ilyen törekvésnek anekdotisztikus példáját szolgáltatta Claudius császár, aki magát demagóg céllal *Clodius*-nak nevezette, mintegy saját nevébe vésvé a vulgáris /o/ monoftongust. Nem érdektelen szociológiai szempontból, hogy a „kézművesek”, „kisemberek (menu peuple)” ejtésére jellemző [wa] változat a forradalmat megelőző évtizedekben gyorsan terjedt a polgárság széles köreiben is, és a forradalom alatt általánossá vált.

Rendszer és ellentmondás

Nem könnyű kezelni kilenc-tíz változós függvényeket, vagy — a könynyebbség kedvéért, a változást „társadalmi térbe” kivetítve — kilenc-tíz dimenziós térben folyó mozgást nyomon követni, mivel mi magunk három dimenziós térben élünk. Meglepő, hogy ugyanakkor a beszélőt a legkevésbé sem zavarják ezek a bonyodalmak: nem is vesz róluk tudomást. Miféle stratégiát követnek a változás idején — és a nyelv mindig változik egyik vagy másik pontján — a nyelvközösség tagjai? A nyelvész a változat gyakoriságát méri, és ennek alapján meghatározhatja a valószínűségét. Ezt az eljárást DOROSZEWZKY javasolta először (Représentation statistique 1935), és ezzel a módszerrel dolgoztak mindazok, akik változóban levő hangjelenségeket igyekeztek ábrázolni (MARTINET, Prononciation du français 1945; REICHSTEIN, Variations sociales 1960; DEYHIME, Phonologie du français 1967; DENISE FRANÇOIS, Un parler d'Argenteuil 1970; HENRIETTE WALTER, Dynamique des phonème 1976; CORNELIA MEDER, Semi-voyelles 1976; ALIETTE BOUMENDIL, Enquête sociologique 1976; LABOV, Social motivation 1963, vö. Sociolinguistic patterns 1972; FÓNAGY, Lautwandel 1956; MAGDICS, Magánhangzók rövidülése 1961). LABOV lehetségesnek és szükségesnek tartja a statisztikai szabályok (variability rules) beépítését a generatív grammatikába (Sociolinguistic patterns 1972. 230 kk.), feltételezve, hogy a beszélő maga is valószínűségi szabályok alapján hozza létre a konkrét mondatot. KIPARSKY eleve valószínűtlennek tekinti, hogy a gyerek a variánssal együtt a variáns gyakoriságát is elsajátítaná (Historical linguistics 1971). Összegegyeztetetlennek tartja a kvantitatív szabályokat a generatív grammatika bináris döntéseken alapuló rendszerével BICKERTON is (Variability 1971).

A múltban lefolyt és a jelenben folyó hangváltozások azt mutatják, hogy a beszélő nem észleli közvetlenül a változat gyakoriságát, csak a „társadalmi térben” való gyakorisági eloszlását tükröző stiláris értékét. A változatot „valörje”, stiláris értéke szerint használja vagy kerüli el adott alkalommal. A változat értéke helyettesíti a változás során a kategorikus nyelvi normát, ezen keresztül érvényesül, közvetve, a nyelv irányító szerepe (FÓNAGY, Lautwandel 1956. 244 kk., 254 kk.). A változat értéklése feltételezi ugyanakkor annak számontartását, hogy az egyes változatokat milyen helyzetben, kiktől hallotta. A változat stiláris értékére, az esetleg elkövetett fono-stiláris vétségekre, felhívja a beszélő figyelmét maga a környezete is.

Valószínűségi szabályok posztulálásának kétes előnye az lenne, hogy kiküszöbölnék a vaglyagosságot, az ellentmondást. Az ellentmondás azonban a változás természetes szinkron vetülete (Lautwandel 244 kk.),

ahogyan „az ellentmondások folytonos létesülése és egyidejű megoldása” határozza meg a mozgást általában (ENGELS, *Anti-Dühring* 1948. 115). A dinamikus szinkron leírás feladata éppen a sokféle ellentmondás kibontakoztatása és nem ezek kiküszöbölése.

LAZICZIUS GYULA elméletének nyelvtudomány-történeti jelentősége főként abban áll, hogy ráirányította a figyelmet a variáció nyelvi jellegére, nyelvészeti jelentőségére. Érthető, szinte szükségszerű, hogy a változást, az ellentmondást a rendszerből kiküszöbölő saussure-i szinkron nyelvészlelet a variációt is eleve kizárta a leírásból, és a fiktív „parole-nyelvészetnek” engedte át (SAUSSURE, *Cours* [1916] 1968. 38, 165). Saussure számára a változatlanág a nyelvrendszernek mint absztrakt, pusztá értékek rendszerének (*Cours* 116) alapvető sajátága. A leíró és a történeti módszert éppen „az evolutív és statikus tény közötti gyökeres ellentét” jellemzi (*Cours* [1916] 1966. 129, LŐRINCZY ÉVA ford. 117). A változás csak a rendszeren kívüli tanulmányozható (*Cours* 124, GODEL, *Les sources* 1957. 124). A változás idegen a rendszertől, akcidentális a rendszer szempontjából. A diakronikus tények „esetlegesek”, „sajátosak” (*Cours* 131, magyar ford. 119). „Minden pusztá véletlenből ered (tout vient d'un pur accident)” (124). „A rendszer módosulása a rendszertől idegen jelenségek hatására jön létre (*Cours* 134). A természetes (élő) nyelveket ugyan az állandó változás különbözteti meg a mesterséges nyelvektől, a változás ugyanakkor idegen minden nyelvtől. ROMAN JAKOBSON korán rámutatott ezzel szemben arra, hogy a változást csak a rendszerből kiindulva érthetjük meg, és hogy a rendszer leírásánál is számolni kell a nyelv dinamizmusával.¹⁰

TELEGDI ZSIGMOND, a generatív típusú nyelvleírásból kiindulva kimutatja, hogy „a nyelv egy történetileg meghatározott alakját lehetséges mint állapot és fejlődés egységét felfogni, sőt, hogy a valóság ezt a felfogást előírja, ránk kényszeríti” (*A nyelvtudomány meghasonlásáról* 1963. 300, eredeti, német változata: *Über die Entzweiung* 1962). Telegdi emelte ki a generatív nyelvleírás dinamikus aspektusát, ő mutat rá először annak elméleti jelentőségére, hogy a nyelv történeti fejlődésének fővonalait logikai összefüggések formájában tartalmazza (*Jüngere Entwicklung* 1961. 251). A strukturális leírás és a nyelvtörténet kapcsolatát elemzi számos példán PAPP FERENC (*Strukturális leírás* 1967). Az absztrakt fonémától a beszédhangtípusig vezető út nemegyszer frappáns módon hasonlít a hang történelmi útjára. CHOMSKY és HALLE leírásában évszázadokat járnak be az angol magánhangzók a szinkronia keretében (*Sound patterns* 1968), SCHANE francia fonológiájában csak „menet közben” alakulnak ki a francia nazális magánhangzók: transzformációs történetük a XII. századig nyúlik vissza (*The phoneme revisited* 1971). A magyar nyelv generatív fonológiájában a *nyíl* szó /i/-je az ómagyar veláris *i*-ra megy vissza (SZÉPÉ GY., *Alsóbb szintek* 1969). (Kérdés persze, hogy a nyelvtörténeti tények ismerete nélkül is hasonló feltevésekre került-e volna sor.)

¹⁰ „A mozgásélmény (perception du mouvement) a szinkroniában is jelen van”, írja JAKOBSON a *Prinzipien der historischen Phonologie*-ban (1931, 265; francia változata: *Selected writings I*: 218). Az orosz fonéma-rendszer fejlődéséről szóló tanulmányában kiemeli, hogy „a változások beletartoznak a szinkronia keretébe”. „A diakronia szinkron vetületének leggyakoribb formája a változás két fázisának funkcionális differenciálása (l'attribution d'une fonction différente aux deux termes d'un changement). És megfordítva, a szinkronia diakronikus vetületének jellegzetes módja egy stíluszajátság általánosulása” ((1929) *Selected writings I*: 19). „Minden fonetikai változás szinkronikus jelenség kifejlődése folyamán (in its proceeding). Egymás mellett áll a változás kezdete és végpontja” (*Phonology and phonetics* (1956). *Selected writings I*: 502).

A múlt permanens rekapitulálása eleve mozgást hoz a leírásba. A jövő felé azonban Chomsky rendszere ugyanolyan zárt, mint Saussure-é. CHOMSKY is igyekszik a lehetőség szerint kirekeszteni a variációt a nyelv leírásából, akárcsak Saussure (Aspects 1965. 3). Ezen a ponton Laziczius fonológiai elmélete hajlékonyabb, dinamikusabb. Több lehetőséget nyújt a keletkezésben levő nyelvi jelenségek megragadására.

Az emfatikum fogalmának bevezetésével még jobban eltávolodott Laziczius — ha akaratlanul is — a nyelvet szubsztanciától mentes, formális struktúraként kezelő saussure-i, hjelmslevi nyelvszemlélettől,¹¹ s ezen a ponton is túlmutat a generatív fonológián. A primér emfatikum (szemben a milió-emfatikummal) azért kifejező, mert többet fejez ki a jelelemnél. Azért fejez ki többet, mivel szubsztanciája érzékelhetővé, hatékonyá válik, amint az artikuláció eltér a nyelvi szabályok által meghatározott hangtípustól, egy másik, archaikus, nyelvvelőtti kód szabályait követve: jelelem s egyúttal gesztus. A hangváltozás és általában a nyelvi változás, egy archaikusabb kommunikációs rendszerhez való visszakanyarodást tételez fel (FÓNAGY, A beszéd dinamikus leírásának elveiről 1964; Nyelvek a nyelvben 1976). Nem érthető meg, nem írható le anélkül, hogy — a konkrét beszédtevékenységet követve — magunk is túl ne lépnénk a nyelv határain.

Képtelenség a grammatikai szabályok változását a grammatikából levezetni, olyan grammatikát posztulálni, mely a szabályaival ellentétben álló kifejezéseket hoz létre, akár hangokról, akár a szavak jelentéséről, akár szintaktikai szabályokról legyen is szó. Óhatatlanul számolnunk kell a nyelvtannal szoros kapcsolatban álló, de erőben más (archaikusabb) szabályok szerint működő torzító tevékenységével. Nem oldja meg a kifejezőség, a változás lényegéhez tartozó ellentmondást, ha a nyelvtani szabályosság („grammaticality”) fogalmát az elfogadhatóság („acceptability”) fogalmával egészítjük ki (CHOMSKY, Aspects 1965. 22 kk. vö. még: W. SANDERS, Stiltheorie 1973. 66).

A szinkron leírás akkor dinamikus, ha képes megragadni a mozgást a jelenben anélkül, hogy szakítana a szinkronikus leírás alapelveivel anélkül, hogy a jelenségeket történeti összefüggésbe állítaná — szembe kerülve ezáltal a dinamikát érzékelő, de a változásról tudomást nem vevő beszélő nyelvszemléletével. Ehhez kétszer is le kell térnie a leírásnak a hagyományos útjáról: (a) számolnia kell azokkal a beszédjelenségekkel („parole-tényekkel”), melyek nyelvi jelentőségre tesznek szert; (b) tudomást kell vennie a kifejezővé váló beszédjelenségek szubsztanciájáról, mielőtt még kialakult volna a szubsztanciából az új forma melyben nyomtalanul feloldódik ismét a szubsztancia. Minden nyelvi változás óhatatlanul a szubsztancia felvetődésével kezdődik, és a szubsztancia legyűrésével, demotiválásával végződik: rekapitulálja a nyelvkeletkezés folyamatát.

SAUSSURE világosan látta, hogy „mindaz, ami a nyelvben diakronikus, csak a beszéden át válhat azzá” (Cours 1966. 138). Ugyanakkor rendszere eleve lehetetlenné teszi, hogy számolni lehessen ezzel a döntő tényezővel. Felteszi,

¹¹ „A hangképző szervek éppúgy kívül állnak a nyelven, mint ahogy a morze-ábécé átírására szolgáló villanygépek függetlenek ettől az ábécétől; a hangképzés, vagyis a hangképek kivitelezése egyáltalán nem érinti magát a rendszert. Egyébként lehetetlen, hogy a hang önmagában, mint anyagi elem a nyelvhez tartozzék” (B. LŐRINCZY ÉVA fordítása, Cours de linguistique générale [1916] 1966. 36, 164).

hogy a nyelv a nyelvtől idegen, rajta kívül álló törvények szerint változik (Cours 163). Valóban úgy látszik, hogy ilyen nyelven kívüli tényezők — nevezetesen a beszéd szubsztanciáját felhasználó archaikus kommunikáció — interferálnak a nyelvi közléssel. Ezek megragadására sincs lehetőség a strukturális nyelvészet adott keretei között. Az *r* hang szubsztanciája nyilvánvaló módon szerepet játszott az apikális /r/ átalakulásában uvuláris /R/-ré vagy frikatív /ʀ/-ré vagy /z/-vé válásában. Ez a változás — mely a provençalban egy új r/R oppozíció kialakulásához vezetett — érthetetlen marad, ha az *r* hangok szubsztanciájáról eleve nem veszünk tudomást (Cours 164 k.).

Az a kategória-rendszer, melyet Laziczius Gyula alakított ki nem elég tág, és nem elég rugalmas ahhoz, hogy mozgásában írjuk le a hangváltozást. A saussure-i alapelveknek megfelelően Laziczius eleve kirekeszti a vizsgálatból a „nem igazi” variánsokat, azokat a hangváltozatokat, melyek (még) nem általánosak. Ha a még nem nyelvi érvényű hangjelenségeket kirekesztjük a vizsgálatból, a hangváltozás megfigyelése, leírása lehetetlenné válik, ahogyan ezt BLOOMFIELD is, HOCKETT is hangsúlyozta,¹² kik a dolgok természetében keresték az okot. Valójában csak akkor leírhatatlan a hangváltozás, ha ragaszkodunk a statikus szinkronia saussure-i elveihez, ha nem veszünk például tudomást arról, hogy Rómában már Ciceró idejében a spontán beszélgetés folyamán többen nyíltan ejtették a rövid *i* fonémát, hogy leveiben Cicero *auricula* helyett *oricula*-t ír, azaz: hogy megindult már a harc az *i* fonéma [i] és [e] változata, az /au/ diftongus [au] és [o] változata között, jóval az /e/ és az /o/ általánosulása előtt. A hangváltozás — és általában a nyelvi változás — jellegzetessége, hogy a változóban levő jelenség státusa bizonytalan, ellentmondásos: már nem egyéni és még nem nyelvi. A változás folyamata a változatok jellegének, nyelvi szerepének, stiláris értékének szüntelen átalakulásából áll (FÓNAGY, Váltakozás 1967. 136 k.).

Laziczius, aki a változatok nyelvi jellegének, fontosságának hangsúlyozásával szakít a statikus szinkron leírás elveivel, Bühlerrel vitatkozva szembe kerül önmagával is. Nem tartja minden szempontból illusztratívnek Bühler hasonlatát, aki a beszédhangok releváns és irreleváns tulajdonságai közötti különbséget a zászlónyelv példáján mutatja be: a zászlók mérete, alakja irreleváns, ha a konvenció alapját a zászlók színe képezi. Laziczius a párhuzamot félrevezetőnek tartja, legalábbis tökéletlennek. A zászlónyelv, írja „merev konvención alapul. A hangosnyelv konvenciói más természetűek; ami a hangosnyelvben (Lautsprache) ma a konvenció [tehát az ábrázolás] szempontjából irreleváns, az holnap relevánssá válhat” (Probleme, SW 56). Ezzel a dinamikus szinkron leírás lényegére mutatott rá, áttörve a statikus leírás elvben elfogadott korlátait.

FÓNAGY IVÁN

¹² „A hangváltozás folyamatát soha sem figyelték meg közvetlenül; a következőkben meglátjuk majd, hogy a jelenleg rendelkezésünkre álló eszközökkel, ez teljesen elképzelhetetlen” (BLOOMFIELD, Language 1933. 347). „Senki sem figyelt még meg hangváltozást: csak a következményei alapján ismerjük fel” (HOCKETT, Modern linguistics 1958. 439).

Irodalom

- BALLY, CH., *Traité de stylistique française* [1921] I–II. Heidelberg – Paris é. n.
- BAUCHE, H., *Le langage populaire* [1920]. Paris 1946.
- BICKERTON, D., *Inherent variability and variable rules: Foundations of language* 1971, 457–492.
- BLOOMFIELD, L., *Language*⁹ [1933]. London 1969.
- BOUMENDIL, ALIETTE, *Methodologie d'une enquête sociolinguistique auprès de sujets parisiens*. These de doctorat Sorbonne-Nouvelle, Paris 1976.
- BOUZET, J., *L'enquête en Béarn. Le français moderne* 16 (1948).
- BRUNEAU, CH., *La diphtongaison des voyelles françaises: Z. f. romanische Philologie* 57 (1937).
- BÜHLER, K., *Ausdruckstheorie*. Jena 1933.
- BÜHLER, K., *Sprachtheorie*. Jena 1934.
- CHOMSKY, N., *Current issues in linguistic theory*. The Hague 1964.
- CHOMSKY, N., *Aspects of the theory of syntax*. M. I. T. Press 1965.
- CHOMSKY, N., *Topics in the theory of the generative grammar*. The Hague 1966.
- CHOMSKY, N. – HALLE, M., *The sound pattern of English*. New York – Evanston – London 1968.
- COHEN, M., *Le français en 1700 d'après le témoignage de Gile Vaudelin*. Paris 1946.
- CRYSTAL, D. – QUIRK, R., *Systems of prosodic and paralinguistic features in English*. The Hague 1964.
- DENES, P., *Effects of duration on voicing*. *J. Acous. Soc. Amer.* 27 (1955): 761–764.
- DEYHIME, G., *Enquête sur la phonologie du français contemporain*. *La linguistique* 2 (1967): 57–84.
- DELATRE, P. C., *L'accent final en français: accent d'intensité, accent de hauteur, accent de durée*. *The French Review* 12 (1938): 3–7.
- DELATRE, P. – FREEMAN, D. C., *A dialect study of American R's by X-ray motion picture*. *Linguistics* 44 (1968): 29–68.
- DOBSON, E. J., *English pronunciation 1500–1700 I–II*. Oxford 1957. *Eclogae praecipuarum legum gallicae pronunciationis*. Montibus 1624.
- EINARSSON, S., *Beiträge zur Phonetik der isländischen Sprache*. Oslo 1927.
- ELERT, C. CHR., *Phonologic studies of quantity in Swedish*. Stockholm 1964.
- ESTIENNE, H., *Deux dialogues du nouveau langage français italianisé* [1578]. Paris 1885 I–II.
- FODOR, J. A. – GARETT, M., *Some reflections competence and performance*. *Psycholinguistic papers* (eds. J. LYONS – R. J. WALES). Edinburgh 1966.
- FÓNAGY I., *Über den Verlauf des Lautwandels*. *Acta Lingu. Hung.* 6 (1956): 172–278.
- FÓNAGY I., *A hangsúlyról*. Budapest 1958.
- FÓNAGY I., *Kleine Beiträge zur Akzentfrage*. *Z. f. Phonetik* 12 (1959): 36–57.
- FÓNAGY I., *A metafora a fonetikai műnyelvben*. Budapest 1963.
- FÓNAGY I., *A beszéd dinamikus leírásának elveiről*. *Nyelvtudományi Közlemények* 66 (1964): 316–330.
- FÓNAGY I., *Hallható-e a mimika? Magyar Nyelvőr* (90) 1966: 337–342.
- FÓNAGY I., *Hangváltakozás és hangváltozás. Általános nyelvészeti tanulmányok* 5 (1967): 123–153.
- FÓNAGY I., *Métaphore d'intonation et changement d'intonation*. *Bull. société lingu.* 64 (1969): 22–42. Paris.
- FÓNAGY I., *Double coding in speech*. *Semiotica* 3 (1971): 189–222.
- FÓNAGY I., *Bases pulsionnelles de la phonetion I. Les sons*. *Rey. française de psychanalyse* 34 (1970): 101–136; II. *La prosodie*. 35 (1971): 543–591.
- FÓNAGY I., *Signe conventionnel motivé*. *La linguistique* 7 (1971): 55–80.
- FÓNAGY I., *Írásjelek*. *Világirodalmi lexikon* 5 kötet. Budapest 1976.
- FÓNAGY I., *Mimique buccale*. *Phonetica* 33 (1976): 31–44.
- FÓNAGY I., *Nyelvek a nyelvben*. *Általános nyelvészeti tanulmányok* 11 (1977).
- FÓNAGY I., *L'accent français: un accent probabilitaire*.
- FÓNAGY I. – MAGDIOS KLÁRA, *Paradoxon der Sprechmelodie*. *Uralaltaische Jahrbücher* (1963): 1–55.
- FÓNAGY I. – SOLTÉSZ KATALIN, *A mozgalmi nyelvről*. Budapest 1954.
- FÓNAGY I. – SZENDE T., *Zárhangok, réshangok, affrikáták*. *Nyelvtudományi Közlemények* 71 (1969): 281–343.
- FRANÇOIS, DENISE, *Un parler d'Argenteuil*. These de doctorat d'état. Paris 1970.

- H. FREI, *La grammaire des fautes*. Paris—Geneve—Leipzig 1929.
- FREUD, S., *Gesammelte Werke*. London 1940—1946.
- GABELENTZ, O. VON DER, *Die Sprachwissenschaft*. Leipzig 1891.
- GLEASON H. A., *An introduction to descriptive linguistics* (1955). New York 1961.
- GRAMMONT, M., *La prononciation française*. Paris 1966.
- HADDING-KOCH, KERSTIN—ABRAMSON, A. S., *Duration vs. spectrum in Swedish vowels*. *Studia Linguistica* 18 (1964): 94—107.
- HALLE, M., *The sound patterns of Russian*. The Hague 1959.
- HAUDRICOURT, A. G.—JUILLAND, A. G., *Essai pour une histoire structurale du phonétisme français*. Paris 1949.
- HERZOG, EU., *Historische Sprachlehre des Neufanzösischen I*. Heidelberg 1913.
- HINDRET, J., *L'art de bien prononcer et de bien parler la langue française*. Discours sur le sujet de cette méthode. Paris 1687.
- HOCKETT, C. F., *A course in modern linguistics*. New York 1958.
- HORN, W., *Historische neuenglische Grammatik*. Strassburg 1908
- W. HORN, *Neuere Erscheinungen in der Lautgebung des Englischen*. Arch. Stud. d. neueren Sprachen 172 (1940).
- HORN, W.—LEHNERT, M., *Laut und Leben*. Englische Lautgeschichte der neueren Zeit I—II. Berlin 1954.
- HOUSE, A. S., *On vowel duration in English*. *J. Acoustic Soc. Amer.* 33 (1961): 1174—1177.
- HOUSE, A. S.—FAIRBANKS, G., *The influence of consonant environment upon the secondary acoustical characteristics of vowels*. *J. Acoustic Soc. America* 25 (1953): 105—113.
- ICKELSAMER, V., *Ein Teutsch Grammatica [1534]*. Vier seltene Schriften des sechszehnten Jahrhunderts. Berlin 1882.
- JAKOBSON, R., *Prinzipien der historischen Phonologie: Travaux du Cercle Linguistique de Prague* 4 (1931): 247—267.
- JAKOBSON, R., *Selected writings I²*. The Hague 1971.
- JESPERSEN, O., *Modern English Grammar*. London—Copenhagen 1956.
- JONES, D., *An outline of English phonetics⁷*. Leipzig 1949.
- JORDAN, I., *Stilistica limbii romane*. Bucuresti 1944.
- KASSAI ILONA, *Időtartam és kvantitás a magyar nyelvben*. Budapest 1977.
- KEIL, H., *Grammatici latini*. Leipzig 1874
- KEY, RITCHIE, *Male/female language*. Metuchen (N. J.) 1975.
- KIEFER F. (szerk.), *Phonologie und generative Grammatik I—II Frankfurt am Main* 1975.
- KIPARSKY, P., *Historical linguistics. Survey of linguistic science*. Ed. W. ORR DINGWALL. University of Maryland 1971. 577—649.
- KOZIOL, H., *Die Dehnung kurzer Vokale im heutigen Englischen*. Arch. vergleichende Phonetik 3 (1939).
- LABOV, W., *Sociolinguistic patterns*. Philadelphia 1972.
- LAUSBERG, H., *Handbuch der literarischen Rhetorik I—II*. München, 1960.
- LAZICZIUS GY., *Hegels Einfluß auf Belinskij*. *Z. f. slavische Philologie* 5 (1929): 339—355.
- LAZICZIUS GY., *Bevezetés a fonológiába*. Budapest 1932.
- LAZICZIUS GY., *Probleme der Phonologie*. Ung. Jahrbücher 15 (1935): 495—510.
- LAZICZIUS GY., *A new category in phonology*. *Proc. 2nd Int. Congr. Phonetic Sciences* 57—60. Cambridge 1936.
- LAZICZIUS GY., *Die Scheidung langue-parole in der Lautforschung: Proc. 3rd Int. Congr. Phonetic Sciences* 13—23. Ghent 1939.
- LAZICZIUS GY., *Fonétika*. Budapest 1944.
- LAZICZIUS GY., *Phonétique et phonologie*. *Lingua* 1 (1948): 293—302.
- LAZICZIUS GY., *Selected writings (szerk. TH. A. SEBEOK)*. The Hague 1966.
- LEHISTE, I., *Suprasegmentals*. Cambridge (Mass.)—London 1970.
- LÉON, P., *Essais de phonostylistique*. *Studia Phonetica* 4. Montréal—Paris—Bruxelles 1971.
- LINDSAY, W. M., *The Latin language*. Oxford 1894.
- LEVINE, L.—CROCKETT, H. J. JUN., *Speech variation in a piedmont community: post-vocalic r*. *Explorations in sociolinguistics. Special issue of Sociolog. Inquiry* 36 (1966).
- LOMONOSZOV, *Pismo o pravilah roszszizskogo sztyihotvorsztva. Trudi po filologii 1739—1758*. Polnoje szobranije socsinyeinyij VII. Moszkva—Leningrad 1952.
- LUICK, K., *Untersuchungen zur englischen Lautgeschichte*. Strassburg 1896.
- MAGDICS KLÁRA, *A szóvégi magánhangzók rövidülése a köznyelvben*. *Nyelttudományi Közlemények* 62 (1960): 301—322.

- MAGDICS KLÁRA, A magyar beszédhangok akusztikai szerkezete. Budapest 1965.
- MAGDICS KLÁRA, A magyar beszédhangok időtartama. Nyelvtudományi Közlemények 68 (1966): 125–129.
- MARTINET, A., La prononciation du français contemporain. Paris 1945.
- MARTINER, A., Economie des changements phonétiques. Bern 1955.
- MARTINET, A., Eléments de linguistique générale. Paris 1967.
- MEDER, CORNELIA, Le probleme des semi-voyelles en français contemporain. Paris 1976.
- MEIGRET, L., Traité touchant le commun usage de l'écriture [1542]. Paris 1545.
- METTAS, ODETTE, Remarques sur les aspects phoniques d'un des parlers parisiens. Etudes de linguistique appliquée 3 (1971): 107–116.
- MEYER, E. A., Englische Lautdauer, eine experimentalphonetische Untersuchung. Uppsala 1903.
- NYROP, KR., Manuel de phonétique du français parlé. Leipzig – New York – Paris 1923.
- OSTWALD, P. F., Soundmaking. Springfield (Illinois) 1963.
- PAGET, R., Human speech. New York 1930.
- PALLIOT, Le vrai orthographe français. Paris 1608.
- PEAR, T. H., Voice and personality. London 1931.
- Projet de terminologie phonologique standardisée. Travaux du Cercle Linguistique de Prague 4 (1931): 309–326.
- REICHSTEIN, RUTH, Etude des variations sociales et géographiques des faits linguistiques. Word 16 (1960): 55–99.
- RICHTER, E., Beiträge zur Geschichte der Romanismen I. Chronologische Phonetik des Französischen bis zum Ende des 8. Jahrhunderts. Halle 1934.
- RICHTER, E., Das psychische Geschehen und die Artikulation. Archives néerlandaises de phonétique expérimentale 13. s. d.
- ROSENGREN, E., Om identiteten of antikens kvantitet och den moderna fonetikens s. k. dynamiska accent. Förhandlingar vid sjätte nordiska filologmötet 1902. 71–
- ROUSSELOT, ABBÉ P. J., Principes de phonétique expérimentale I – II (1901). Paris 1924.
- SANDERS, W., Linguistische Stiltheorie. Göttingen 1973.
- E. SAPIR, La réalité psychologique des phonemes. Journal de psychologie 33 (1930): 247–265.
- SAUSSURE, F. DE, Cours de linguistique générale [1916]* Paris 1968. Magyarra fordította B. LŐRINCZY ÉVA: „Bevezetés az általános nyelvészetbe. Budapest 1967.
- SCHANE, S. A., The phoneme revisited. Language 47 (1971): 503–521.
- SCSERBA, L. V., Fonyetyika francuzszkogo jazika [1914]. Moszkva 1953.
- PELA SIMON, Les consonnes françaises. Paris 1967.
- SPIRE, A., Plaisir poétique, plaisir musculaire. Paris 1949.
- STANKIEWICZ, E., Problems of emotive language. Approaches to semiotica, 239–264. The Hague 1964.
- STRAKA, G., Durée et timbre vocalique. Z. f. phonetik 12 (1959): 276–300.
- SZENDE T., A magyar hangrendszer néhány összefüggése röntgenográfiai vizsgálatok tükrében. Magyar Nyelv 70 (1974): 68–77.
- SZÉPE GY., Az alsóbb nyelvi szintek leírása. Általános nyelvészeti tanulmányok 6 (1969): 359–466.
- TAMÁS L., Állandó (szociális) érvényű hangkülönbségek a nyelvi ábrázolásban. Magyar Nyelv 35 (1939): 273–82.
- TELEGDI Zs., Über die jüngere Entwicklung der Sprachwissenschaft: Acta Lingu. Hung. 11 (1961): 233–254.
- TELEGDI Zs., Über die Entzweiung der Sprachwissenschaft: Acta Lingu. Hung. 2 (1962): 95–108.
- TELEGDI Zs., A nyelvtudomány meghasonlásáról. Általános nyelvészeti tanulmányok 1 (1963): 295–305.
- TELEGDI Zs., Egy fordulópont a grammatika történetében: a hagyományos nyelvtan bírálatára és megújításának programja Saussure előadásában. Hagyományos nyelvtan – modern nyelvészet. 7–31. Budapest 1972.
- TELEGDI Zs., Bevezetés az általános nyelvészetbe. Budapest 1976.
- THUROT, CH., De la prononciation française depuis le commencement du seizieme siecle I – II. Paris 1881.
- TROJAN, F., Der Ausdruck der Sprechstimme [1948]. Wien – Düsseldorf 1952.
- TRUBETZKOY, N. S., Grundzüge der Phonologie. Prag 1939.
- VAUDELIN, G., Instructions crétiennes. Paris 1715.
- VAUGELAS, C. F., Remarques sur la langue française. Paris 1647.

- WALTER, HENRIETTE, *La dynamique des phonemes dans le lexique français contemporain*. Paris 1976.
- WARD, IDA C., *The phonetics of English* [1929]. Cambridge 1948.
- WATT, W. C., *On two hypotheses concerning psycholinguistics. Cognition and development of language* (ed. J. R. Hays). 137-220. New York-London-Sydney-Toronto 1970.

La variante, l'emphase et la phonétique descriptive dynamique

par IVÁN FÓNAGY

Dans quatre articles, écrits entre 1935 et 1948, GYULA LAZICZIUS a mis en évidence le caractère linguistique de la variante et l'importance de l'étude de la variation pour une description plus adéquate du langage. Il a ouvert la voie à la phono-stylistique et à une étude analyse synchronique—dynamique des sons du langage. Sa position est, sur certains points, plus avancée que celle qu'occupe actuellement la phonologie générative. La séparation trop rigide des faits de langue et des faits de parole l'empêche, toute fois, de tirer toutes les conclusions que cette position implique. L'auteur du présent article tâche de développer la théorie de Laziczius, et d'éclaircir les rapports entre la description dynamique synchrone des phénomènes phonétiques, d'une part, et leur analyse diachronique, d'autre part.

Van-e a magyarban tulajdonnév?

0. Eddigi nyelvléírásunk csakúgy, mint minden iskolázott magyar beszélő, a címben feltett kérdésre egyértelmű igennel válaszol. A jelen dolgozat célja, hogy szembesítse grammatikáink definícióit és a beszélők intuíciónál egy induktív formális elemzés eredményeivel. Megalapozottak-e grammatikáink definíciói? Mit tükröz a beszélők intuícója? Egyáltalán, milyen bizonyítékaik vannak a tulajdonnév létezésének a magyar nyelven, mint rendszeren belül?¹ Ezekre a kérdésekre keresünk választ az alábbiakban.

1. Utánanéztünk a kérdésnek néhány leíró nyelvtenban, és más, a jelenlegi nyelvállapottal foglalkozó műben. Többségük egyértelműen vallja: a magyar nyelvben van tulajdonnév, így MMNyR, MMNy., RÁCZ-TAKÁCS, BALOGH-GÁLFFY-J. NAGY, SZENDE, TOMPA, TEMESI-RÓNAI-VARGHA, KÁLMÁN BÉLA, HALL,² LOTZ.³ (SAUVAGEOT a tulajdonnevet nem említi.)

Mire alapozzák a szerzők e megállapításait? Milyen nyelvi jelenségeket tekintenek tulajdonnévnek, s miért? Idézzünk néhány definíciót: „A konkrét főnév aszerint, hogy több egyforma dolognak közös, összefoglaló neve-e, vagy pedig egyetlen élő vagy élettelen dolognak, dologcsoportnak saját külön megnevezése: vagy k ö z n é v (nomen appellativum), vagy t u l a j d o n n é v (nomen proprium)” (TEMESI: MMNyR 1: 214). „A tulajdonnév (más néven: tulajdon főnév) bizonyos élőlénynek vagy élettelen dolognak saját, külön neve” (uo. 215). „A tulajdonnév vagy tulajdon főnév valamely egyed saját, más egyedektől megkülönböztető neve” (BALOGH-GÁLFFY-J. NAGY 152). „Az élőlényeknek és dolgoknak saját, külön nevét tulajdonnévnek hívjuk” (RÁCZ-TAKÁCS 111). „A tulajdonnév (tulajdon főnév) valamely egyed saját, más egyedektől megkülönböztető neve” (VELCSOVNÉ: MMNy. 27). „A tulajdonnév a főneveknek egy sajátosság csoportját alkotja. ... a tulajdonneveknek elsőrendű funkciója az egyénítés ...” (KÁLMÁN BÉLA 7, 8). „Tulajdonnév: egyetlen élőlénynek, egyetlen dolognak saját külön neve, amellyel mástól megkülönböztetjük” (TEMESI-RÓNAI-VARGHA 145). „Der Eigennamen ist die unterscheidende Bezeichnung von bestimmten Lebewesen oder Sachen” (TOMPA 53). „Van [a főneveknek] egy

¹ „Magyar nyelv”-en a dolgozatban (a jelen szerzők anyanyelvének), az ún. művelt budapesti köznyelvnek alapvető (stílusérték nélküli, leghétköznapibb, beszélt) formáját értjük.

² 76. lap

³ 65. és 72. lap

olyan csoportja, amely nem általános fogalmat, hanem egyedi fogalmat idéz fel, ezek az ún. tulajdonnevek . . .” (SZENDE 122).

Válasszuk külön a definíciók két pillérét, hogy helyességüket egyenként vehessük vizsgálat alá:

(1) a tulajdonnév egy fajta főnév (genus proximum).⁴

(2) A tulajdonnevet sajátos jelentéstartalma (differentia specifica) alapján különböztük el.

1.1. A tulajdonnévnek mint fajfogalomnak a főnév mint nemfogalom alá való rendelése súlyos rendszertani zavarokhoz, nyílt vagy burkolt ellentmondásokhoz vezet. Míg ugyanis a szerzők a tulajdonnévről szólva első példáikat általában az egyszavas, sőt az egyetlen főnévből álló tulajdonnevek közül választják (*Péter, Eger, Bodri* stb.), addig néhány szóval – mondattal – bekezdéssel alább már bőségesen idéznek tulajdonnévként (azaz továbbra is: főnévként!) nyilvánvalóan több szóból álló elemeket; így pl. „*Petőfi Sándor*”, „*Bartók Béla*” (BALOGH – GÁLFFY – J. NAGY 120); „*November 7. Erőmű*” (BENCÉDY: MMNy. 552); „*Móricz Zsigmond*”, „*Magyar Tudományos Akadémia*” (VELCSOVNÉ: MMNy. 27);⁵ „*Nemzeti Színház*” (TEMESI: MMNyR 1 : 197); „*Arany János*”, „*Egyesült Államok*” (KÁLMÁN BÉLA 7, 8).

Vannak talán a magyar nyelvben olyan főnevek – azaz olyan szavak –, amelyek több szóból állnak? – A fenti megközelítések ezt állítják!⁶

Tény, hogy a tulajdonnév – akárhány szóból is áll – a mondatban szóként, még hozzá főnévként funkcionál. Igen ám, de ha ennek alapján minősítjük főnévnek, akkor minden alanyi vagy tárgyi mellékmondatot kikiálthatnánk főnévnek; vagy az *ablaknál álló* szócsoportot melléknévnek, és így tovább.

E hagyományos – sőt klasszikus – tárgyalásmód azért ellentmondásos, mert a következő három tételt egyidejűleg kívánja érvényesnek elfogadni:

(3) Egy főnév csak egyetlen szóból állhat.

(4) A tulajdonnév a főnév egy fajtája.

(5) A *Magyar Népköztársaság*-féle többszavas formák tulajdonnevek.

Az ellentmondás csak úgy oldható föl, ha a három tétel valamelyikét elvetjük. A (3) tételt nyilván igaznak kell elfogadnunk, hiszen ha megengednénk több szóból álló főneveket, akkor a főnév nem volna szófajnak tekinthető, s így szófajtanunk alapjaiban rendülne meg. Vagy a (4), vagy az (5) tételt kell tehát elvetnünk. A választás nem könnyű. A nyelvész, mint formális elemző, hajlamos lenne az (5)-öt elvetni – a logikusok, szemantikusok meg éppen e tétellel ragaszkodnak. FREGE kijelenti: „Die Bezeichnung eines einzelnen Gegenstandes kann auch aus mehreren Worten oder sonstigen Zeichen bestehen. Der Kürze wegen mag jede solche Bezeichnung Eigenname genannt werden” (27; Kiemelés tőlünk – A szerzők).⁷ Akik

⁴ Egyes nyelvtanokban a tulajdonnév nem közvetlenül a főnévnek, hanem a főnév egy alfajának: a konkrét főnévnek van alárendelve.

⁵ VELCSOVNÉ ezekre használja a „több elemű” kifejezést, de mivel (fent idézett) definícióját nem terjeszti ki, az „elem” terminus megmagyarázatlan marad.

⁶ Más nyelvek nyelvtanaiban – még a legújabbakban is – általában hasonló a helyzet. Vö. pl. QUIRK et al. 197.

⁷ FREGE számára a tulajdonnév-kategória tágabb, mint a hagyományos nyelvleírásban, de ennek itt nincs jelentősége.

elfogadják az (5) tételt, szükségképpen tagadják a másik kettő valamelyikét. Ezt a logikusok, szemantikusok nem kényszerülnek explicite megfogalmazni, hiszen nem feladatuk, hogy a nyelvelírás „tulajdonnév” vagy „főnév” kategóriájáról bármit is mondjanak. A nyelvészeknek viszont igen, s így súlyos hibának tűnik, ha a logikusoktól vezetve besétálnak a csapdába.

Ha intuíciónk (vagy akár prekonceptciónk) úgy diktálja, hogy a *Magyar Népköztársaság*-féle többszavas formák tulajdonnevek, ám fogadjuk el az (5) tételt igaznak (egyelőre mi is ezt tesszük). A (4) tétel azonban ekkor nem tartható tovább, így ki kell mondanunk: nem igaz, hogy a magyarban a tulajdonnév a főnév egy fajtája lenne.

Nos, ha nem a főnév, akkor hát mi a tulajdonnév genus proximuma? — kérdi joggal az olvasó. A kérdésfeltevés azonban hamis. Az imént bírált szerzőkről nem azt akarjuk mondani, hogy rosszul teljesítettek egy magukvállalta feladatot (a tulajdonnév szófaji besorolását), hanem, hogy a lehető legjobb választ adták egy hibásan fölfogott problémára. Nem a jót csinálták rosszul, hanem a rosszat jól! Egyáltalán nem nyilvánvaló ugyanis, hogy a tulajdonnevet el kellene helyezni a szófajok hierarchikus rendszerében. Szükségszerű-e, hogy egy nyelv egy ilyen logikai kategóriát jelöljön? Továbbá: még ha jelöli is, szükségszerű-e, hogy szófaji eszközökkel jelölje? Az idézett szerzők szerint igen; olyannyira, hogy még az imént feltárt logikai zavart is vállalják (nyilván tudatosan, hisz oly átlátszó!) ennek kedvéért. Térjünk hát rá definícióik tartalmi részének, a (2)-es tételben megfogalmazott differentia specificának az elemzésére.

1.2. Igaz-e, hogy a tulajdonnév sajátos jelentéstartalma alapján különíthető el más, hozzá hasonló elemektől?

1.2.1. Hogy a választ megadhassuk, ki kell tekintenünk nyelvtanaink szófajmeghatározási gyakorlatára.

A fent felsorolt nyelvtanok a szó jelentését tekintik elsődleges érvnek a szófaji hovatarozás megállapításakor, definícióikban is ez áll az első helyen. Az ige definícióját például ilyenformán kezdik:

(6) Az ige ilyen és ilyen jelentésű, ezt meg ezt kifejező szó.

E szemantikai-logikai megközelítés számos veszélyt rejt magában (az egyikre épp az imént hívtuk fel a figyelmet, lásd 1.1.). LAZICZIUS szavait idézzük: „Az első pillanatban azt hinné az ember, hogy a szavaknak bizonyos kategóriába (ige, főnév stb.) való tartozása olyan kérdés, amely feltétlenül a szótan körébe vág. Pedig ez nem egészen így van. A szavak kategoriális hovatarozása elsősorban is meghatározott képességet jelent bizonyos szintaktikai eszközök (ragok, jelek stb.) felvételére, és bizonyos szintaktikai kapcsolatok létesítésére” (52).

Hogy az idézett szerzők mégis a fenti stratégiát követték, arra nyilván számos okuk volt. Tény azonban, hogy a szófaj jellegzetes jelentése után csakhamar felsorakoztatják a szófajra jellemző formális jegyeket is, valahogy így:

(7) Az ige ilyen és ilyen jelentésű, ezt meg ezt kifejező szó. — Az ige formálisan így és így viselkedik.⁸

⁸ Így ír pl. VELCSOVNÉ (MMNy. 30) a főnévvel kapcsolatban: „... bármely szó szerepelhet alkalmilag főnévi használatban, ha mondatbeli szerepe, toldalékolása, névelőhasználat a főnevekével egyező.”

Mivel egy szó faj teljes, tökéletes jellemzéséhez a formális viselkedés és a jelentés valóban egyaránt hozzátartozik, a vita itt már elvi síkra tevődne: melyik kritériumé legyen az elsőbbség? Ennek taglalásába itt nem mehetünk bele; annyit mindenesetre meg kell állapítanunk, hogy a (7)-ben tipizált leírási forma a gyakorlatban használható.

1.2.2. Nem így a tulajdonnév-definíciók. Ezek ugyanis kizárólag a sajátos jelentéstartalom (2) alatti elve alapján születtek, s így nem a (7), hanem a (6) típusába sorolhatók. Nem kevesebbet állítanak, mint, hogy a tulajdonnévet egyedül a jelentése teszi azzá, ami – anélkül, hogy ezt bármilyen külső, formális ismérvvel megtámogatnák.⁹ Dehát talán nincs is a tulajdonnévre egyértelműen jellemző formális ismérv?! És ha nincs, emiatt töröljük a tulajdonnévet a magyar nyelvtanból? Hiszen e nyelvben valóban vannak olyan főnévként funkcionáló elemek, melyek „... bizonyos élőlénynek vagy élettelen dolognak saját, külön nevei” és „Elsősorban a más lényektől vagy dolgoktól való megkülönböztetést segítik” (TEMESI: MMNy. I : 215). Sőt, ilyen elemek minden nyelvben kell, hogy legyenek, hiszen nem képzelhető el nyelv, amelyben ne lehetne valakit vagy valamit egyedien megnevezni.

Az a tétel tehát, hogy a tulajdonnévek sajátos jelentéstartalmuk alapján válnak el más elemektől, önmagában igaz lehet. Csakhogy igazságának vagy hamisságának nincs szükségképpen köze a nyelvi rendszerhez. Ha ugyanis megengedjük, hogy bizonyos, kizárólag jelentésük alapján elkülöníthető elemcsoportok mint kategóriák bevonuljanak a nyelvtanba, akkor semmi racionális kifogásunk nem lehet az ellen, hogy – a tulajdonnévvel teljesen analóg módon – bevezessük például a következő kategóriákat, alszófajokat:

(8) A prímszámnevek. – A számnevek egy csoportja az ún. prímszámnevek. A prímszámnév olyan számnév, amely csak önmagával és 1-gyel osztható mennyiséget fejez ki, pl. *három, százegy*.

(9) A hímnemű főnevek. – A magyar élőlényt jelentő főnevek két-félék: hímneműek vagy nőneműek. Hímneműek azok a főnevek, melyek férfire, hím állatra, vagy a beszélő által hímneműnek tekintett élőlényre vonatkoznak, pl. *apa, sógor; bika; kutya*.

Mivel tudjuk indokolni, hogy míg a tulajdonnév kategóriája minden nyelvtanunkban szerepel, addig a „prímszámnév”, „hímnemű főnév” és sok más, amelyek pedig szemernyivel sem igazabb vagy hamisabb, relevánsabb vagy irrelevánsabb kategóriák amannál, sehol sem találhatók?¹⁰

A szemantika illetékessége bizonyos nyelvléírési kérdések eldöntésében vitathatatlan – a formális elemzés mellett. De szemantikai definíciókat használni formális elemzés nélkül – ez rendkívül ingoványos talajra viszi a nyelvléírást. Nemcsak azért, mert végtelen számban állíthatnánk fel az (5) és (6)-hoz hasonló kategóriákat (s épp ez teszi kétségessé, hogy mondanánk-e közben bármi relevánsat a leírni kívánt nyelv zárt és véges rendszeréről), hanem azért is, mert a dolog természeténél fogva e definíciók megfoghatatlannul általánosak.

⁹ Erről bővebben l. 3.2.1.

¹⁰ Pontosabban: csak egy helyen. SAUVAGEOT egész alfejezetet szentel a magyar főnév nemének!

1.2.3. A legmegbízhatóbb tünete ennek az a rengeteg bizonytalanság, mely a tulajdonnév körülírásánál, jelesül a tulajdonnév és köznévi közti határvonal meghúzásánál mutatkozik: „... talán fölösleges is külön kiemelni azokat az eseteket, amelyek a tulajdonnév és a közszo közti határvonal meghúzását igen sokszor lehetetlenné teszik” (PAPP LÁSZLÓ 27); „tulajdonnév és köznévi határterületének egy ... szektorán olyan szavak foglalnak helyet, amelyeknek egyaránt vannak tulajdonnévi és köznévi tulajdonságaik” (J. SOLTÉSZ 466); „A tulajdonnév ... nem mindig válik el élesen a köznévtől” (KÁLMÁN BÉLA 8); „Nagyon sokszor nem lehet pontos határvonalat húzni a tulajdonnév és a köznévi közé” (SEBESTYÉN 306); „A tulajdonnév és a köznévi határa természetesen jelentéstani szempontból sem éles” (TEMESI: MMNyR 1 : 174).

E megállapítások megfelelnek a valóságnak, de vajon a tulajdonnév „bűne” ez? Nem a definíciókat kellene felülvizsgálunk? Ha egy magyar mondatban meg akarnánk keresni pl. az igét, nyelvtanaink leírásai alapján minden biztonnyal sikerülne. De próbáljuk meg akármelyik tulajdonnév-leírásunk alapján megállapítani, hogy a *felmentünk a várba* hangsor *vár* szegmentuma tulajdonnév-e vagy sem! Nem kevesebbet kellene ehhez eldönteni tudnunk, mint hogy a kérdéses elem „rámutató-megkülönböztető (identifikáló) megjelölés”-e, melyben „fogalomra utalást alig [...] érzünk” (TEMESI: MMNyR 1 : 126); hogy „hivatalos jellegű használatról” vagy „puszta megjelölésről” van-e szó (D. L. 485); esetleg, hogy „egyedi fogalmat idéz-e fel” (SZENDE 122); vagy, hogy „logikailag pontosan meghatározott, egyedi dolog” jelöl-e meg (ÍMRE: MMNyR 1 : 270); hogy „a jelölt fogalmat itt egyetlen dolog ismerete alapján alkottuk-e meg” (TEMESI: MMNyR 1 : 215); hogy „a kérdéses szituációban csak alkalmilag egyedítő funkciójú-e, vagy eltérhetetlenül [...] összekapcsolódott-e a megjelölt egyeddel” (SEBESTYÉN 306); sőt, hogy jelentése „a tér-idő koordináta egyetlen metszéspontjában adott egyedi dologra vonatkozó tapasztalataink összege”-e (BENCÉDY: MMNy. 553). De hogyan fogjuk mindezt a *felmentünk a várba* hangorból, vagy akár számos hasonló hangsor vizsgálatából kideríteni?

Ám törődjünk bele, hogy a magyarban az ún. tulajdonnévről formális elemzéssel semmi sajátosan tulajdonnévi nem állapítható meg: a leírások ilyen általános ismérvet nem említene. De lássuk világosan, hogy ha ennek ellenére, pusztán sajátos jelentéstartalma alapján kívánunk valamit tulajdonnévnek minősíteni, ugyanúgy járunk el, mintha a *bika* főnevet hímneműnek minősítenénk. Végzetesen keverednek itt a nyelvreírás-nyelvrendszertani szempontok a logikai-szemantikai szempontokkal! J. SOLTÉSZ (466) szerint például a magyar *Vim* szó (jóllehet viselkedése nem különbözik pl. a *kópor* szóétól — A szerzők) a tulajdonnév és a köznévi határterületén levő átmeneti kategóriába tartozik, ami kb. olyan, mintha a német *der Hermaphrodit* szóról jelentenénk ki, hogy átmenetet képvisel a hímnem és a nőnem között.

E meghatározások ellentmondásos, vagy éppen semmitmondó volta nemcsak a kérdés egyoldalú szemantikai felfogásának tudható be. A baj ennél sokkal alapvetőbb: a bírált felfogás annak eldöntését, hogy egy elem mely kategóriába tartozik, lényegileg a nyelvtudományon kívülre utalja (a szemantikát is beleértve!). Az, hogy a *három* „prímuszámnev”-e vagy sem, nyelvészeti eszközökkel nem dönthető el, csak matematikaiakkal. Ezért nem nyelvi kategória. Az, hogy az *A kutya ugat* mondat alánya „hímnemű főnév”-e, csak az illető állat megvizsgálásával, az anatómia bevonásával lenne eldönthető.

Ezért nem kategóriája ez sem a magyar nyelvnek. S mi a helyzet a tulajdonnévvel? „A kétes esetek eldöntéséhez a következő tanácsot adhatjuk: Csak az önálló hivatali apparátussal rendelkező intézmények és alintézményeik nevét érdemes [sic!] tulajdonnévként felfogni, kisebb részeit, szerveiket, meg az alkalmibb jellegű bizottságokét már nem” (FÁBIÁN 42). „... az intézmények tulajdonnévi értékű [?] elnevezéséhez gyakran olyan r é s z ü k neve csatolkozik, amely nem elég önálló ahhoz, hogy megnevezése tulajdonnévnek legyen fölfogható” (D. L. 485). „Ugyanannak a szónak a tulajdonnév vagy köznévi volta néha a használójától függ: az *Isten* szó például az egyistenhívó vallások híve számára tulajdonnév...” (J. SOLTÉSZ 462) „A *föld, hold* ... tulajdonnév a csillagász és köznévi a laikus számára” (MARTINKÓ 193). (Megemlítjük, noha nem leíró nyelvtanról van szó, hogy hasonló értelemben nyilatkozik BENKŐ: MNyT 376).

Egy nyelvi elem nyelvészeti besorolását nem döntheti el az, hogy a mondatot produkáló személy csillagász-e vagy sem, egyistenhívó-e vagy sem, vagy hogy a jelölt bizottságot mennyire tartja állandó jellegűnek. Ezzel tagadnánk a nyelvi rendszer – s a beletartozó kategóriák, így a tulajdonnév – objektív, a beszélő személytől független voltát. Az a kategória, melyet ilyen kritériumok szabnak meg, nem lehet a „langue” része. A gondolatot logikusan végigvive arra az eredményre jutunk, hogy a „tulajdonnév” nem kategóriája a magyar nyelvi rendszernek.

És valóban: számos jel mutat arra, hogy a tulajdonnévről írva a szerzők a magyar nyelv rendszerének leírásáról átcsúsznak az általános nyelvfilozófia és szemantika szükségképpen nyelvek fölötti régióiba. Ha lefordítanánk idevágó passzusait – példákkal együtt! – mondjuk olaszra, ezek szinte semmiben sem különböznenek az olasz nyelvtanok megfelelő szakaszaitól. (Hiába próbálnánk viszont a magyar igével foglalkozó fejezeteket, s bennük a példákat, olaszra lefordítani: az eredmény olasz szempontból teljes sületlenség lenne.) Forrásaink a tulajdonnevet magyar példákkal, de valójában nem nyelvspecifikusan tárgyalják. Ez, a magyar nyelvet leíró nyelvtanokról, művekről lévén szó – még ha néhol „Jelentés” cím alá került is a téma – nem helyeselhető. Teljesen egyetértünk PAPP LÁSZLÓVAL: „A nevek vizsgálata ... szerves része kell, hogy legyen a tisztán leíró jellegű, illetőleg a nyelvnek egy adott időpontban való funkcionálását megállapító nyelvvizsgálatnak is” (27).

Ezek után joggal remélhetnénk, hogy e tárgyalási mód, ha a magyar nyelvről nem is igen mond relevánsat, legalább elénk tárja a tulajdonnévnek, a nyelvfilozófia e klasszikus problémájának mint nyelvi univerzálénak legfőbb vonásait. Csalódnunk kell.

„[Az olaszban vannak] olyan főnevek, amelyek egyedként foghatók fel, és ezért tulajdonnévnek vehetők: il Presidente della Repubblica, il Paese, lo Stato...” (HERCZEG 477). „Proper nouns are names of [...] months (*September*), days (*Thursday*), holidays (*Christmas*) ... and so forth. Names have 'unique' reference...” (QUIRK 160). Nos, azt el tudnánk fogadni, hogy az olasz, az angol és a magyar tulajdonnév-kategóriák nem fedik egymást, hisz e nyelvek rendszere különböző; de azt nem, hogy az „egyedítés”, az „egyedi fogalom megalkotása”, a „unique reference” tisztán logikai kategóriáinak tartalma és eredménye más legyen Rómában, Londonban és Budapesten, hiszen a logika szabályai mindenütt egyformán érvényesek. Nem nevezhető „logikai-szemantikainak” az az elv, melynek alapján – nyelvspecifikus módo-

sító tényezők nélkül! – a *Paese* Rómában egyedként fogandó föl, de a *házánk* Budapesten nem; a *Monday* Londonban egyedi fogalom, de a *hétfő* Budapesten nem . . .

Fel kell tételeznünk, hogy az idézett szerzők saját meghatározásukat jószerével nem is használják: ezek homályos és ambivalens volta ellenére ugyanis következetesen tudni vélik bizonyos elemekről, hogy tulajdonnevek, másokról meg éppen, hogy nem azok. Többen állítják,¹¹ hogy a *házánk*, *hétfő*, *esti csillag* vagy 1960-féle alakok a magyarban – ellentétben esetleg más nyelvekkel – nem tulajdonnevek, holott éppen saját, univerzális szövegezésű definícióik értelmében lennének annak tekintendők. Leírásaik így paradox módon mégis nyelvspecifikusak. De mitől?

1.2.4. A kérdésre minden jel szerint a helyesírásszakértők tudják a választ: „Helyesírásunknak régi törekvése, hogy a tulajdonneveket megkülönböztesse a köznevektől. Ezért minden tulajdonnevünket nagybetűvel kezdjük” (FÁBIÁN 37).¹²

A magyar helyesírás tehát – a nagy kezdőbetű eszközével – egyértelműen jelzi: kodifikálói szerint mi tulajdonnév és mi nem. Átmeneti kategóriákat nem ismer, de ez nem is volna lehetséges, hiszen a nagy- és kisbetű mellett harmadik lehetőség nincs. Míg a nyelvtanírók téziseiket legfeljebb néhány jellemző példával illusztrálhatják, addig az ortográfusoknak jóval explicittebb leírást kell adniok. Ehhez – s ez rendjén is van – nem hoznak új, önálló tulajdonnév-definíciót, hanem a bevett nyelvelírások meghatározásaira támaszkodnak. Ez utóbbiak azonban – mint fentebb bemutatni igyekeztünk – mind formális nyelvészeti, mind szemantikai szempontból erőtleneek, s így az ortográfus is a nyelven kívül kényszerül vizsgálandni. Nem kívánjuk ezért hibáztatni, hiszen neki mindenképpen döntenie kell; de azért igen, ha eközten úgy tesz, mintha végig a nyelvészeti-szemantikai definíciót alkalmazná!¹³

De nemcsak ezért kompromisszum (nyelvészeti szempontból) a helyesírás „tulajdonnév” (= nagybetűs főnév) kategóriája. Az ortográfia a nyelvésztől sokban független diszciplína: míg az előbbi többnyire konvenciókat kodifikál és tart fenn,¹⁴ addig az utóbbi részéről ez egyenesen dőreség lenne. Az ortográfus tehát figyelembe veszi, hogy Magyarországon a *hétfő* szót hosszú ideje kisbetűvel írják, s ezen nem kíván változtatni. Igaza van. Tőlünk sem áll semmi távolabb, mint, hogy a nagy kezdőbetűk írásának jelenlegi rendjét megváltoztatni kívánjuk. „. . . tekintély alapján (akadémia, államhatalom) rögzítik és rendszerré alakítják a helyesírást, melynek állandósága fontosabb, mint következetessége” (BÁRCZI 42).

A grammatikusok mindebből csak azt látják, hogy a helyesírás „a gyakorlatban alkalmazta” az ő definícióikat, s örömmel használják felsorolásait – például, ahonnan sokkal egyszerűbben állapítható meg: mik tulajdonnevek, mint a nyelvtanokból. Nem lehet véletlen, hogy az átnézett munkákban minden tulajdonnévként idézett elem nagy kezdőbetűs, míg minden köznévként kis kezdőbetűs volt. Ez pedig azzal a roppant veszéllyel jár, hogy a z o r t o g r á -

¹¹ Vö. MMNyR 553; MMNyR 1 : 174; KÁLMÁN BÉLA 8; J. SOLTÉSZ 469; MARTINKÓ 194.

¹² L. még KÁLMÁN BÉLA 9; SZENDE 91; RÁ CZ-TAKÁCS 114; AKH¹⁰ 120. §

¹³ Ezért idéztük fentebb elmarasztalólag DEME és FÁBIÁN egyes gondolatait – ortográfiai tárgyú munkáikból.

¹⁴ Például: *harmincéves háború*, de *Nagy Honvédő Háború*. Ezek között nyelvi különbséget keresni értelmetlen volna.

fusok (kényszerű) nyelven kívüli szempontjait és (jogos) hagyománytisztelőtét visszacsatoljuk a nyelvleírásba, ahol ezeknek semmi keresnivalójuk.

A MMNy. idevágó részének szerzője, BENCÉDY JÓZSEF például a következő salto mortaléra kényszerül: „Az olyan dolgokat, mint az *esti csillag* stb. [jóllehet nevük a definíció értelmében tulajdonnév lenne], a közösségi nyelvtudat vagy nem tudja, vagy nem akarja olyan egyednek felfogni, mint azokat a dolgokat, amelyeket tulajdonnévvel jelöl” (553). Ez az érvelés két okból is tarthatatlan. Az egyik: a nyelvi rendszer, mint objektív létező leírását nem befolyásolhatja az, hogy a leírandó objektum a beszélők tudatában hogyan tükröződik. (A zoológus sem sorolhatja a delfint a halak közé azon az alapon, hogy a köztudat évezredek óta hálnak tartja.) De ezen túlmenően is fölmerül a kérdés: honnan tudja Bencédy, hogy mit tud vagy mit akar a „közösségi nyelvtudat”? Hol nyilvánul ez meg? Ha a nyelvben (azaz a nyelvi rendszer valaminő elemeként), akkor minek itt emlegetni: írjuk csak le a nyelvi jeleket, hiszen ez a nyelvleírás feladata. Ha viszont nem tükröződik a nyelvben (azaz a nyelvi rendszerben sehol sem dokumentálható), akkor leírása eleve kívül esik a nyelvészet illetékességi körén.

Azaz: kimondhatnánk például, hogy a *kutya* szót a „nyelvi köztudat” himneműnek tekinti, ám e megállapítás irreleváns (vagy más tudomány hatáskörébe tartozó) lenne, mivel a nyelvi rendszer alapján ezt sem igazolni, sem cáfolni nem lehet.

Mivel Bencédy (s a többi idézett szerző) semmilyen nyelvi ténnyel nem támasztja alá, hogy a „nyelvi köztudat” az *esti csillag*-féle elemeket másként kezelné, mint a többit, csakis arra gondolhatunk, hogy ezen elemek kis kezdőbetűs írását tekintik kivétel-voltuk, köznévi státusuk jelének. Márpedig a helyesírás – mint tudatos emberi alkotás, megtartható vagy alapjaiban megváltoztatható kultúrtörténeti produktum – nem része a nyelvi rendszernek; másrészt legfeljebb kodifikálóinak tudatát tükrözheti (a közösséget csak akkor, ha az nyelvi jelben érzékelhető formát ölt – de hát ekkor már a nyelvet tükrözi).

Sokhelyütt felbukkan e tévedés: „A nagy kezdőbetű kétségtelemné teszi . . . , hogy tulajdonnévvel van dolgunk” (FÁBIÁN 37); „A tulajdonnév köznévi használatának külső jele a kisbetűs írásmód” (J. SOLTÉSZ 463); „. . . van egyedi köznévi is, pl. a sarkcsillag” (KÁLMÁN BÉLA 8); „. . . egyes kiemelkedő dátumok, . . . , amelyeket sokan nagy kezdőbetűvel írva tulajdonnevesíteni is szoktak . . . ” (BALÁZS 297); „Nem tagadhatunk meg bizonyos tulajdonnévszerű jelleget egy további szócsoporttól sem, amelyeket hagyományosan [!?] köznévi tekintünk: a hét napjainak és a hónapoknak nevétől” (J. SOLTÉSZ 469). Ez utóbbi idézetből kitűnik: a szerző látja, hogy e szavak tulajdonnévnek volnának tekintendők, de kisbetűs írásmódjuk visszatartja attól, hogy ezt kerekén kimondja. Ugyanó a fentebb idézett *Vim* példában talán ezért nem nevezi a *Vim* szót szinkron szempontból egyszerűen köznévi.

E felfogás tehát, miszerint valamely elem tulajdonnévi vagy köznévi voltának eldöntésében szerepet (gyakran döntő szerepet!) játszik annak nagy- vagy kisbetűs írásmódja, téves.¹⁵ Dehát valóban nem nyelvi objektivitást

¹⁵ Vö. „. . . the functions performed by capitalization are mostly redundant; that is, the capitals simply duplicate a signal already given in some other way” (FRANCIS 477).

tükröz a nagybetűs írás? Valóban a nyelvi rendszer alapján indokolatlan, többé-kevésbé önkényesen ráhelyezett dolog volna? Akkor hogyan lehetséges, hogy minden kisiskolás könnyen megtanulja: Budapestről írva a *Felmen-tünk a Várba* főneve nagybetűs (azaz „tulajdonnév”), de lakásáról írva a *Kimentünk a konyhába* főneve kisbetűs (azaz „köznév”). Nincs a beszélőknek itt valamilyen intuíciónk, melyet a helyesírás csak rögzít, kivetít?

Nem tagadhatjuk ilyen intuíciónk létezését, de nézzük meg, mit tükröz ez. A fenti *Vár* és *konyha* között mi a különbség? Formális nyelvtani szempontból semmi. Logikailag is teljesen azonosak: mindkettő „der Name eines einzelnen Gegenstandes”, és „logikailag pontosan meghatározott, egyedi dolgot” jelöl, tehát tulajdonnévnek volna tekintendő. Miért érezzük (és írjuk) hát az egyiket tulajdonnévnek, a másikat nem? Miben különböznek?

Az a különbség, melyet itt intuitíve érzünk, a két tárgy közti presztizsértékben, „magasztosságban” van, nem pedig a nyelvi viselkedésükben. A nagybetűs írás (a laikus ezt érti tulajdonnéven!) ugyanis régóta a magasztos, fontos, megbecsült, vagy legalábbis egyedülállónak tekintett dolgok privilégiuma – akárcsak a rosettai kő cartouche-jai.¹⁶ Az pedig egyáltalán nem szükségszerű, hogy valamely nyelv rendszere tükrözze: beszélői mit tekintenek magasztosnak, s mit közönségesnek. Néhány példa érvelésünk alátámasztására: *Az ajtóban állt Mancini néni, kezében a Táská.* (A *táska* szó logikailag minden további nélkül tulajdonnévnek volna tekinthető; a mondat mégis humorosan hat, hisz egy táská igen profán dolog.) – Gyakran hallunk ilyeneket: *Ida maga volt a jószág, nagy kezdőbetűvel.* – Nemecek hőssé válását nevének nagy betűs (sőt csupa nagy betűs) leírása örökíti meg. – Végül hasonlítsuk össze a következő két mondatot: *E kor a magyar jogtudomány kialakulásának, a Werbőcziknek kora volt.* – *E kor a jobbagyság végső elnyomórításának, a werbőcziknek kora volt.*

Ez a tárgyalásmód tehát, melynek a magyar nyelvi rendszert kellene vizsgálnia – leírnia, az elemzés során nyelvi ténynek tekinti a kis- vagy nagybetűs írásmódot, s ezáltal leíró nyelvészetből a helyesírás apologetikájává torzul.

Az eddig vázolt ellentmondások legalábbis kérdésessé teszik egy „tulajdonnév” kategória létét a magyar nyelvben. Vizsgáljuk meg most már más eszközökkel, magát a nyelvet fogva vallatóra: van-e a magyarban tulajdonnév?

2. A kérdés megválaszolásához rögzítsünk itt néhány tételt. Részben olyanokat, amelyeket kiindulásul elfogadunk és nem bizonyítunk (ezeket tehát axiomatikusnak fogjuk fel), részben pedig olyanokat, amelyeket e dolgozatban szeretnénk bizonyítani vagy cáfolni (munkahipotézisek).

¹⁶ Ezt cáfolni látszik az AkH¹⁰ 121. §-a: „A magyar közszavakat általában kis betűvel írjuk, még a legmagasztosabb jelentésűeket is: *béke* . . .” Csakhogy a „legmagasztosabb közszó” pusztán azt jelenti, hogy a szó nem eléggé magasztos a tulajdonnévi státusz (= a nagy kezdőbetű) eléréséhez. A „legmagasztosabb közszó” ugyanis átléphet egy még magasztosabb szférába, ekkor nagy kezdőbetűt kap és – „tulajdonnév” lesz belőle. „A megszemélyesített fogalmak nevét nagy kezdőbetűvel kezdhetjük: *Ényészet, Halál* . . . Különösen a költők kedvelik a megszemélyesítéseket és gyakran használnak nagy kezdőbetűket . . .” (227. §). E mondatok „A tulajdonnév írása” c. részben vannak! Vö. a fordítottjával is: „Kis kezdőbetűvel írjuk azonban az olyan alakulatokat, amelyeknek rosszalló, lekicsinylő értelmük van: *hitlerék* . . .” (232. §).

2.1. A következő tételeket axiómákként használjuk:

(10) A tulajdonnevet – ha mint nyelvi kategória létezik – a köznevektől sajátos strukturális viselkedése különbözteti meg.

(11) Ha van a magyarban tulajdonnév, úgy az olyan, egy vagy több szóból álló forma, amely a mondatban *-t* raggal ellátva lehet tárgy (a továbbiakban: főnévi értékű elem¹⁷).

(12) A tulajdonnév, a köznevekhez hasonlóan, csak a végén toldalékolható, éspedig a főnévre jellemző toldalékokkal.¹⁸

2.2. Igazolandók vagy elvetendők a következő hipotézisek:

(13) A magyar nyelvben van tulajdonnév.

(14) Ha a (13) igaz, úgy a tulajdonnevek a magyarban azon főnévi értékű elemek, amelyeket a magyar helyesírás szabályai szerint nagy kezdőbetűvel kell írni.

(15) A magyar tulajdonnevek osztálya alosztályokra is bontható.

Vizsgálódásainkhoz főnévi értékű elemek egy halmazát vettük fel,¹⁹ amelynek tagjait az egyszerűség kedvéért – a (14)-es hipotézist igaznak feltételezve – ha és amikor a helyesírási szabályok értelmében nagy kezdőbetűvel írandók, egyelőre tulajdonneveknek fogjuk nevezni.

3. Az alsóbb nyelvi szinteken előbb fonológiai, majd morfológiai szempontból kell vizsgálnunk a tulajdonnév dokumentálhatóságát.

3.1. A tulajdonnévnek a magyarban nincs fonológiai ismérve.

3.2. A tulajdonnevek morfémaszerkezete nem mutat fel semmi sajátosan tulajdonnévit. De mivel a tulajdonnév főnévi értékű elem, s így főnévi toldalékokat kaphat (vö. (12)), vizsgálhatjuk e toldalékok szempontjából.

3.2.1. Közismert az a jelenség, hogy ha a tulajdonnév (vagy annak utolsó szava) archaikus tőtípusú főnév, akkor ez toldalék előtt gyakran másképpen viselkedik, mint amikor köznévként szerepel.²⁰ E kettősség tükrözi tehát a főnévi értékű elem kétféle jelentését: *bokor* 'növény' és 'személynév': *bokrot* 'növény' de *bokort* 'személynév'. Példánk esetében igaz tehát, hogy az archaikus/modern toldalékolás különbsége jelentéskülönbséget is tükröz, s a modern formát tulajdonnévnek nevezhetjük.

A következő képletekben:

básti lajos apája a két bólyaiban
sulyok mária anyája a kőszivű ember fiaiban
hogyan vagy, aranyom?

az archaikus *apja, anyja, aranyam* helyett a modern paradigmára jellemző toldalékolást találjuk. E modern toldalékolású formákat a fenti megállapítás értelmében tulajdonneveknek kell tekintenünk.

¹⁷ Így tehát – önkényesen – nem nevezzük itt „főnévi értékű elemnek” a mellékmondat-szerű szerkezeteket, hacsak nem kapnak tárgyrágot. A *mit hoztál* szerkezetet nem tekintjük „főnévi értékű elemnek” a *mondd el, (hogyan) mit hoztál* mondatban, de annak vesszük a *mondd el a mit hoztál* mondatban pl. 'verscím' értelemben.

¹⁸ Vö. SZÉPE: MMNyR I : 128.

¹⁹ A korpusz minden elemét kisbetűvel szedettük, hogy a döntésben ne befolyásolhasson minket a konvencionális íráskép.

²⁰ Vö. pl. TEMESI: MMNyR I : 219; VELCSOVNÉ: MMNy. 110 – 111; TOMPA 54 – 55; PAPP LÁSZLÓ 27; BALOGH–GÁLFFY–J. NAGY 196 – 197.

De igaz-e vajon, hogy az archaikus/modern toldalékolás különbsége mindig köznévtulajdonnév jelentéskülönbséget tükröz? Nem, hiszen számos olyan főnév akad, ahol a modern/archaikus váltakozás nem párhuzamos a tulajdonnév/köznévtulajdonnév jelentéskülönbséggel (*tetű*: *tetűt* ~ *tetvet* 'u. a.'). Olyan főnevek is vannak, ahol van ugyan tulajdonnév/köznévtulajdonnév szétválás, de nem a *bokor*-hoz hasonló tiszta formában: pl. *tükör* 'újságcím' és 'speculum': *tükört* 'újságcím', de *tükört* 'újságcím' és 'speculum'. Sőt, olyanokat is, mint a *tó*, amelynek superessivusragos alakja lehet archaikus is, modern is (*tón* ~ *tavon*), de tulajdonnévként csak *á l t a l á b a n* modern (mindig *Garda-tón*, de néha: a *Velencei tavon* is!)²¹ Amikor csak a modern forma létezhet (*Garda-tón*), akkor biztos, hogy tulajdonnévvel van dolgunk.

Négy fajtája van tehát a tulajdonnév/köznévtulajdonnév illetve modern/archaikus ellentétpár kapcsolatának:

	Köznévtulajdonnév	Tulajdonnév	pl.
a)	archaikus	modern	<i>bokor</i>
b)	archaikus	archaikus = modern	<i>tükör</i>
c)	archaikus = modern	modern	<i>tó</i>
d)	archaikus = modern	—	<i>tetű</i>

A tulajdonneveket ilyen alapon (a toldalék előtti viselkedés szempontjából) izolálni két okból nem tudjuk:

1. a módszer csak az archaikus tőtípusú főnevekre alkalmazható, ezekből pedig kevés van és zárt rendszert alkotnak;

2. a fenti három típus közül is csak a a)-ban van meg e szétválás tiszta formában.

3.2.2. Logikusnak látszik az az elképzelés, hogy a többesjel a tulajdonnevek izolálásában fontos szerepet játszhat. Hiszen a tulajdonnevek egy bizonyos, térben és időben meghatározott dologra vagy személyre utalnak, s így — vélhetnénk — nem lehet többesszámuk.

Korpuszunk átvizsgálásakor azonban kiderül, hogy egyetlen olyan elem sem található benne, amely ne lenne többesszámúba tehető (kivéve persze az eleve *-k* végződésű ellátott *fülöp-szigetek* elemet).²² Nézzük pl. a következő mondatokat:

az asztalon hevert a reggeli lap
az asztalon heverték a reggeli lapok

Mindkét mondatban a *reggeli lap* forma lehet 'újságcím' vagy 'reggel kapható lap' jelentésű is.²³ Bizonyíthatatlan, hogy a többesszámúba tétel a tulajdonnévi illetve köznévi státusz bármilyen megváltozását vonná maga után.²⁴

²¹ TEMESI: MMNyR 1 : 219.

²² Még az *egyik pohár* elem is ellátható többesjellel. pl. *az egyik poharak borosak, a másikkak pezsgősek*.

²³ Az *az asztalon hevert a reggeli lapok* típusú mondatok — melyekben az egyeztetési anomália a tulajdonnévtulajdonnév jelölésének tekinthető — nem ide tartoznak, hiszen nem többes számú szerkezetek, nincsenek „többes számba téve”.

²⁴ Ugyanígy vélekedik BENCÉDY (MMNy. 553) is.

3.3. Megállapíthatjuk: sem a tóttani viselkedés, sem a többszám jelével való elláthatóság nem lehet döntő kritérium a magyar tulajdonnevek izolálására. A megoldást tehát nem az alaktan síkján, hanem a tulajdonnév külső kapcsolódási lehetőségeiben, szintaktikai disztribúciójában kell keresnünk.

4. Mellékhypotézisként feltehetjük:

(16) a szintaxis terén a tulajdonnév és a köznév a determináltság szempontjából különbözik.

4.1. A magyarban a főnévi értékű elemek pozitív determinálásának egy módja a határozott névelő használata. Vizsgáljuk meg, hogy a határozott névelős és a határozott névelő nélküli forma közötti különbségben a köznév és a tulajdonnév jelentéskülönbsége strukturálisan megnyilvánul-e. Állítsunk így szembe két főnévi csoportot!

a virág ↔ \emptyset *virág*

E főnévi csoportok kontrasztjából a *virág* tulajdonnévi illetve köznévi volta nem derül ki – hiszen mindkettő lehet utónév is, családnév is, műcím is, de jelentheti a növényt is. Ezért a határozott névelő meglétét illetve hiányát mint a tulajdonnév egyedüli és egyértelmű jelölőjét nem fogadhatjuk el.²⁵

4.2. A mondatban betöltött funkciója szempontjából a tulajdonnév is, a köznév is lehet tárgy (vö. (11)). A mondatban a tárgy valamilyen módon determinált, az alanyi és tárgyaz ragozás szembenállásának megfelelően, hiszen az *azt* (pozitív) és a *valamit* (negatív determináltság) kontrasztjáról van szó. Használjuk most *virág* elemünket tárgyi funkcióban, tárgyaz illetve alanyi ragozású ige tárgyaként!

láttad a virágot?
láttál virágot?

De van ilyen mondat is:

láttad virágot?

A *virágnak* ez a környezete ($V_{obj} + \text{---}t$) egyértelműen jelzi számunkra, hogy a *virág* elem itt tulajdonnévi jelentésű, és hogy csak az lehet.

Azon állításunkat, hogy a $V_{obj} + \text{---}t$ környezetbe beleillő főnévi értékű elem tulajdonnév, úgy igazolhatjuk, ha egy értelmetlen fonémasort vizsgálunk e három környezetben. Legyen ez: **füpü*.

- (A) *láttad a *füpüt?*
(B) *láttad *füpüt?*
(C) *láttál *füpüt?*

²⁵ Kétségbe kell vonnunk SZENDE ALADÁR és IMRE SAMU idevágó megállapításait: „Némely tulajdonnév, például a legtöbb személynév előtt nem használunk névelőt, mivel önmagában is pontosan meghatározott egyedet jelent” (SZENDE 131). „A tulajdonnév logikailag pontosan meghatározott, egyedi dolgokat jelöl meg, tehát voltaképp határozott névelő nélkül sem más a jelentése, mint azzal” (IMRE: MMNyR 1 : 271). Nem világos, hogy az *ararát* jelentése mennyivel kevésbé pontosan meghatározott, mint az *angliá-é*; illetve, hogy miért ne lenne különbség az *újpest* 'csapat' és az *újpest* 'városrész' jelentése között?

A magyar anyanyelvű beszélő a *B* mondatban szereplő *fűpü* főnévi értékű elemben 'ország', 'város', 'személy' vagy hasonló, klasszikusan tulajdonnévi jelentést lát. Azaz itt elemünk, jelentésétől függetlenül, olyan formáltságú környezetben szerepel, amely „tulajdonnévi” jelentést indikál.

Vizsgáljuk hát meg, hogy korpuszunknak egyes elemei mely környezet(ek)ben fordulhatnak elő tárgyként. A következő lehetőségeket kell figyelembe vennünk:

A környezet: $V_{obj} + a(z) + \text{---} t$ Pl. *hallottuk a zenét*
B környezet: $V_{obj} + \text{---} t$ Pl. *szeretjük szepezdet*
C környezet: $V_{subj} + \text{---} t$ Pl. *láttunk bálmát*

4.2.1. Az alábbi táblázat azt mutatja be, hogy a korpusz elemei a környezetek melyikébe illeszthetők. Itt a jelentéskülönbségektől eltekintünk, azaz e beosztás az elemeket látszólagos viselkedésük szerint tartalmazza.²⁶

A korpusz elemeinek látszólagos viselkedése

	Környezet				Környezet		
	A	B	C		A	B	C
<i>andaxin</i>	+	-	+	<i>ferencváros</i>	+	+	-
<i>antarktisz</i>	+	-	-	<i>föld</i>	+	-	+
<i>ararát</i>	+	-	-	<i>francia elnök³⁰</i>	+	-	+
<i>ázsia</i>	-	+	-	<i>fülöp szigetek</i>	+	-	-
<i>asztal sarka</i>	+	-	-	<i>géza</i>	+	+	-
<i>babits²⁷</i>	+	+	+	<i>hétfő³¹</i>	+	-	-
<i>bánk bán</i>	+	+	+	<i>hungarocell</i>	+	-	-
<i>beatles</i>	+	-	+	<i>hunn új legenda</i>	+	-	-
<i>belga kongó</i>	-	+	-	<i>igazság</i>	+	-	+
<i>biblia</i>	+	-	+	<i>isten</i>	+	+	+
<i>bodri</i>	+	+	-	<i>január</i>	+	-	-
<i>budapest²⁸</i>	+	+	+	<i>józsefváros</i>	+	+	-
<i>egyik pohár</i>	+	-	-	<i>kál-kápolna</i>	-	+	-
<i>élet és tudomány</i>	+	-	+	<i>kelenföld</i>	-	+	-
<i>elseje</i>	+	+	-	<i>kis</i>	+	+	-
<i>esthajnalcsillag</i>	+	-	-	<i>konyha</i>	+	-	+
<i>ezerötvenöt²⁹</i>	-	+	-	<i>lisszabon</i>	-	+	-

²⁶ Ki kell kötnünk, hogy a korpusz elemeinek nagy hányada lehet családnév, és minden elem lehet egyúttal műcím is. Ezekre itt eleve van néhány példa, ezért e lehetőségeket a továbbiakban nem vesszük figyelembe.

²⁷ Pl. *ő is vett babitsot a könyvesboltban*

²⁸ Pl. *apám minden hónapban (meg)vesz(i a) budapestet*

²⁹ Pl. *a nyelvtörténeti előadáson megemlítették ezerötvenötöt*. Ezt az elemet végig 'évszám' jelentésben használjuk.

³⁰ Pl. *1871-ben ismét választottak francia elnököt*.

³¹ Pl. *várjuk meg a hétfőt*.

<i>magyar</i> ³²	+	-	+	<i>riska</i>	+	+	-
<i>magyar nyelv</i> ³³	+	-	+	<i>sajó</i>	+	+	-
<i>mta</i>	+	-	-	<i>szajna</i>	+	-	-
<i>nagymedve</i>	+	-	-	<i>szovjetunió</i> ³⁵	+	-	-
<i>nap</i> ³⁴	+	-	+	<i>tokaji</i>	+	-	+
<i>ndk</i>	+	-	-	<i>újpest</i> ³⁶	+	+	-
<i>patyolat</i>	+	-	+	<i>újpesti dózsa</i>	+	-	-
<i>peru</i>	-	+	-	<i>vár</i>	+	-	+
<i>piactér</i>	+	-	+	<i>vénusz</i> ³⁷	+	+	+
<i>portugál főváros</i>	+	-	-	<i>virág</i>	+	+	+
<i>rákóczi tér</i>	+	-	-	<i>vörös rák</i>	+	-	+

Aszerint, hogy az egyes elemek milyen környezetben fordulnak elő, csoportokba oszthatjuk őket:

Csoport	Megjelenik-e a környezetben			Példa
	A	B	C	
„A”	+	-	-	<i>beutazta az antarktiszt</i>
„B”	-	+	-	<i>ő már látta ázsiát</i>
„AB”	+	+	-	<i>ismerem (a) kist</i>
„AC”	+	-	+	<i>megtaláltatok az andaxint? találtatok andaxint?</i>
„ABC”	+	+	+	<i>megvetted a babitsot? üdvözölted babitsot? vettél babitsot?</i>

Az „A”-csoportba fogjuk tehát sorolni korpuszunk azon elemeit, amelyek csakis az A környezetben fordulnak elő, és így tovább.

Az „AB”, „AC” és „ABC” csoportokat az jellemzi, hogy elemeik több környezetben is előfordulnak. Nevezzük őket komplex viselkedésű elemeknek.

4.2.2. Több jelentés a komplex viselkedésű elemek esetében mutatható ki formális elemzéssel, jóllehet nem minden komplex viselkedésű elemünk többjelentésű. Világos, hogy pl. a *virág* elem, attól függően, hogy az A vagy a

³² Pl. *nemigen láthatsz magyart arra felé.*

³³ Pl. *barátom itt tanít magyar nyelvet; vagy minden alkalommal vásárolok magyar nyelvet (folyóirat)*

³⁴ Pl. *hetek óta nem láttunk napot.*

³⁵ A *szovjetunió* elem újabban előfordul névelő nélkül is. Erre már IMRE SAMU is felhívta a figyelmet (279). Ő a következő újságcímet idézi: *A brit miniszterelnök Szovjetunióba tervezett látogatásáról.* (A jelenségről vallott lesújtó véleményét nem oszthatjuk.)

³⁶ Pl. *dicsőítette az újpestet úton-útfélen.*

³⁷ Pl. *kaptál vénuszt a keravillban?*

C környezetben szerepel, 'flos' és 'utónév' illetve — a *C* környezetben — 'flos' jelentéssel bírhat. Nem dokumentálható azonban ilyen jelentéskülönbség pl. a *konyha* elem esetében.

Vegyük most sorra a komplex viselkedésű elemek három csoportját, és vizsgáljuk meg őket e tekintetben!

Az „*AB*”-csoport elemeinek egy részénél dokumentálható jelentéskülönbség. Azt tapasztaljuk, hogy a *ferencváros*, *józsefváros*, *sajó* és *újpest* elemek jelentése más és más attól függően, hogy melyik környezetben szerepelnek.

A következő táblázat azt mutatja, hogy különbség van I. az *A* és *B* viselkedésű, illetve II. az *A* és *AB* viselkedésű elem jelentései között.

	<i>A</i> környezet ($V_{obj} + a(z) + \text{---}t$)	<i>B</i> környezet ($V_{obj} + \text{---}t$)
I.		
<i>ferencváros</i>	'csapat/városrész'	—
	—	'pályaudvar'
<i>józsefváros</i>	'városrész'	—
	—	'pályaudvar'
<i>újpest</i>	'csapat'	—
	—	'városrész'
II.		
<i>sajó</i>	'folyó'	—
	'állatnév'	'állatnév'

Az „*AC*”-csoport elemei sem mind mutatnak jelentéskülönbséget. Ahol azonban van ilyen, ott jellemző, hogy az *A* és az *AC* viselkedésű elem jelentései különböznek. Ezt a következő táblázat szemlélteti.

	<i>A</i> környezet ($V_{obj} + a(z) + \text{---}t$)	<i>C</i> környezet ($V_{subj} + \text{---}t$)
<i>beatles</i>	'zenekar'	—
	'mű'	'mű'
<i>föld</i>	'tellus'	—
	'humus'	'humus'
<i>magyar nyelv</i>	'anyanyelvünk'	—
	'folyóirat/tantárgy'	'folyóirat/tantárgy'
<i>nap</i>	'sol'	—
	'lux solis'	'lux solis'
<i>patyolat</i>	'vállalat'	—
	'üzlet'	'üzlet'
<i>piactér</i>	'utcanév'	—
	'piac helye'	'piac helye'
<i>vörös rák</i>	'étterem'	—
	'állat'	'állat'

Figyelemre méltó, hogy az „*ABC*”-csoport mindegyik eleme mutat a környezettől függő jelentéskülönbséget. Néhány elem három különböző jelentéssel bírhat.

Empirikus hipotézisként leszögezhetjük: nincs olyan magyar főnévi értékű elem, amely tárgyas ragozású ige tárgyaként névelővel (*A*) vagy anélkül (*B*), vagy alanyi ragozású ige tárgyaként (*C*) ugyanabban a jelentésben állhat.

	<i>A</i> környezet	<i>B</i> környezet	<i>C</i> környezet
	($V_{obj} + a(z) + \text{---} t$)	($V_{obj} + \text{---} t$)	($V_{subj} + \text{---} t$)
I.			
<i>babits</i>	'mű/kötet'	—	'mű/kötet'
	'személynév'	'személynév'	—
<i>isten</i>	'politeista kontextusban'	—	'politeista kontextusban'
	'monoteista kontextusban'	'monoteista kontextusban'	—
<i>virág</i>	'flos'	—	'flos'
	'utónév'	'utónév'	—
II.			
<i>bánk bán</i>	'mű/kötet'	—	'mű/kötet'
	'a főszereplő hős v. színész'	'a főszereplő hős v. színész'	—
	'mű/előadás'	—	—
<i>vénusz</i>	'televíziómárka'	—	'televíziómárka'
	'istennő'	'istennő'	—
	'bolygó'	—	—
III.			
<i>budapest</i>	'folyóirat/sajt- márka'	—	'folyóirat/sajt- márka'
	—	'város'	—
	'szálloda'	—	—

A táblázatból látszik, hogy itt a jelentés különbözőségének három fajtája van. Különbség van: I. az *AC* és *AB*; II. az *AC*, az *AB* és *A*; illetve III. az *AC*, a *B* és az *A* viselkedésű elemek jelentései közt.

4.2.3. Újra rendszerbe kell tehát foglalnunk korpuszunk elemeit, de most már a jelentéskülönbségeket is figyelembe véve. Így a *budapest* elem, például, bele kell, hogy kerüljön az „*A*” típusú elemek csoportjába 'szálloda' jelentésben, de a „*B*” és az „*AC*” típusba is, 'város' illetve 'folyóirat/sajt-márka' jelentésben. Így kapjuk meg a korpusz elemeinek négy valószínűsítő viselkedéstípusát. Ezek a következők:

„*A*” típus: *antarktisiz*, *ararát*, *asztal sarka*, *bánk bán*, 'mű/előadás', *beatles* 'zenekar', *budapest* 'szálloda', *egyik pohár*, *esthajnalcsillag*, *ferencváros* 'csapat/városrész', *föld* 'tellus', *fülöp szigetek*, *hétfő*, *hunn új legenda*, *január*, *józsefváros*

'városrész', magyar nyelv 'anyanyelvünk, mta, nagymedve, nap 'sol', ndk, patyolat 'vállalat', piactér 'utcanév', portugál főváros, rákóczi tér, sajó 'folyó' szájna, szovjetunió, újpest 'csapat', újpesti dózsa, vénusz 'bolygó', vörös rák 'étterem'.

„B” típus: ázsia, belga kongó, budapest 'város', ezerötvenöt, ferencváros 'pályaudvar', józsefváros 'pályaudvar', kál-kápolna, kelenföld, lisszabon, peru, újpest 'városrész'.

„AB” típus: babits 'személynév', bánk bán 'a főszereplő hős v. színész', bodri, elseje, géza, isten 'monoteista kontextusban', kis, riska, sajó 'állatnév', vénusz 'istennő', virág 'utónév'.

„AC” típus: andaxin, babits 'mű/kötet', bánk bán 'mű/kötet', beatles 'mű', biblia, budapest 'folyóirat/sajtmárka', élet és tudomány, föld 'humus', francia elnök, hungarocell, igazság, isten 'politeista kontextusban', konyha, magyar, magyar nyelv 'folyóirat/tantárgy', nap 'lux solis', patyolat 'üzlet', piactér 'piac helye', tokaji, vár, vénusz 'televíziómárka', virág 'flos', vörös rák 'állat'.

Az „A”, a „B” és az „AB” típusok elemei zömmel egybeesnek a hagyományosan tulajdonnévnek tekintett (és nagy kezdőbetűvel írt) elemekkel. Használhatjuk hát e három típusra – természetesen ezek valamennyi elemére! – a tulajdonnév elnevezést. Azonban e halmaz és a nagy kezdőbetűs elemek halmaza között elegendő eltérés mutatkozik ahhoz, hogy ki kelljen mondanunk: a (14) hipotézis állítása téves. Az eltérést okozó elemek korpuszunkban a következők: *asztal sarka, elseje, egyik pohár, esthajnalcsillag, ezerötvenöt, föld* 'tellus',³⁸ *hétfő*,³⁹ *isten* 'monoteista kontextusban',³⁸ *január*,³⁹ *nap* 'sol'.³⁸

4.3. Nem jellemeztük még külön a korpusz azon elemeit, amelyeknél, jóllehet két környezetbe is beleillenek, nem tapasztaltunk jelentéskülönbséget. A részletesebb tárgyalásra azért van szükség, mert a két-két környezetben (*A* és *B*; illetve *A* és *C*) való előfordulás okai nem azonosak.

4.3.1. Az „AB” típusú elemek közül eddig az alábbiakról nem szoltunk: *bodri, elseje, géza, kis, riska*. Nyilvánvaló, hogy nincs jelentéskülönbség a *láttad gézát/riskát* és a *láttad a gézát/a riskát* mondatok megfelelő főnevei között. A nyelvhasználat kettőssége legfeljebb stíluskülönbséget tükrözhet.

4.3.2. Azzal a problémával, amelyet az „AC” típus állít elénk, a magyar nyelvleírás, úgy tűnik, nem foglalkozott. Itt már nem stíluskülönbségről van szó.

Vizsgáljuk meg, mi történik, ha elemeket a *C*-ből az *A* környezetbe helyezzük. Van-e valami jelentéskülönbség?

*C**A*(17) *láttál konyhát**láttad a konyhát*(18) *láttál várat**láttad a várat*³⁸ Ezek az elemek kis- és nagybetűvel is írhatók.³⁹ Ezen elemekről vö. J. SOLTÉSZ 469.

Az A környezet abban tér el a C -től, hogy benne csak egyetlen, bizonyos, a kontextusban ismert dolgot nevezünk meg. (Egy lakás egy bizonyos helyiségét, egy település egy bizonyos építményét.) A C -ből az A környezetbe helyezve a *konyha* és a *vár* elem

(19) strukturálisan egyformán viselkedik;

(20) jelentésükben nincs változás, pusztán denotátumuk szűkül egyetlen dologra;

(21) logikailag – a C -vel ellentétben – az A környezetben az adott elem „... egyetlen élő, vagy élettelen dolognak, dologcsoportnak saját, külön megnevezése”-ként (TEMESI: MMNyR 1 : 214), „... a tér-ideő koordináta egyetlen metszéspontjában adott egyedi dologra vonatkozó tapasztalatainak összége”-ként (BENCÉDY: MMNy. 553), azaz tulajdonnévként használtatik.⁴⁰

A két elem tehát ugyanúgy viselkedik a C környezetben, s ugyanúgy változik meg denotátumuk az A -ba helyezve. A nyelveírás a fenti azonosság ellenére elfogadja a helyesírásnak azt a sugalmazását, hogy a *konyha* szó mindig köznévvé, míg a *vár* a szűkebb denotátumú használat egyes eseteiben tulajdonnév.

Az ellentmondást kétféleképpen lehet feloldani.

(22) Figyelmen kívül hagyva a logikai megfontolásokat, a szintaktikai viselkedés alapján az összes AC típusú elemet köznévvé tekintjük, – vagy

(23) a logikára támaszkodva ugyanazokat az elemeket az A környezetben, specifikus referáláskor tulajdonnévvé, a C -ben viszont köznévvé tekintjük – ám ekkor figyelmen kívül hagyjuk a szintaktikai szempontokat és e típus elemeinél a tulajdonnév kategóriáját az elemek viselkedési variánsává minősítenénk át.

4.3.3. Bővítsük tovább táblázatunkat!

C	A
(17) láttál konyhát	láttad a konyhát
(18) láttál várat	láttad a várat
(24) láttál élet és tudományt	láttad az élet és tudományt
(25) láttál életet és tudományt	láttad az életet és a tudományt

A gondot itt nem az okozza, hogy a (24) főnévi értékű eleme, noha ugyanúgy viselkedik, mint a (17)-ben és a (18)-ban található, hagyományosan megint más elbírálásban részesül (mindig nagy kezdőbetűvel kell írni, és minden esetben tulajdonnévvé tekintik); hanem a (24) és a (25) közötti különbség. Ez nem azonos azzal a morfológiai váltakozással, amelyet a 3.2., 3.2.1., 3.2.2. és a 3.3. pontokban már tárgyaltunk. A (24) főnévi értékű eleme egy szóként viselkedik, amennyiben a végén kap toldalékokat. A (25)-ben viszont az A környezetben a két határozott névelő két főnévi csoport jelenlétére utal; s a tárgyrag is mindig kétszer fordul elő. Ugyanakkor a strukturális különbség dokumentálja a főnévi értékű elemek jelentéskülönbségét is: (24) 'folyóiratcím', (25) 'vita et scientia'.

Kínálkozó megoldásként fogadjuk el a hagyományos grammatika álláspontját. Azaz:

⁴⁰ Vö. a FREGE-idézettel, I.1.

(26) magyarázzuk az *élet és tudományt* és az *életet és a tudományt* szembenállását a tulajdonnév/köznév kontraszttal, tekintsük a 'folyóiratcím' jelentésűt tulajdonnévnek, a másikat pedig nem.

Ezzel azonban feladnánk a külső szintaktikai kapcsolódáson alapuló, fent bevált rendszerezést.

Íménti (22)-es és (23)-as magyarázataink sem kielégítőek ebben az esetben. Ha ugyanis a (22)-est érvényesítjük, akkor elsiklunk azon tény fölött, hogy a folyóiratcím rendhagyóan viselkedik, és a jelentése is más. Ha a (23)-ast ismerjük el igaznak, akkor a *C* környezetben fellépő anomáliát (vagyis az *élet* után a tárgyrag hiányát) hagyjuk figyelmen kívül.

Az „*AC*” típusról elmondhatjuk, hogy egyedülálló abból a szempontból, hogy elemei határozott és nem határozott környezetben is előfordulnak. Emiatt, attól függően, hogy milyen környezetben lépnek elének, hol tulajdonnévi, hol köznévi jelleget mutatnak fel. A fent ismertetett három lehetőséget [(22), (23) és (26)] látjuk az ellentmondás feloldására. Egy leíró nyelvtannak valamelyiket következetesen érvényesítenie kellene.

5. Vizsgálódásaink végeztével meg kell határoznunk: mely formákat nevezhetjük a magyarban tulajdonneveknek, s hogyan csoportosíthatjuk őket.

5.1. A fenti elemzés alapján kimondhatjuk:

(27) a magyar főnévi értékű elemek a $V_{obj} + a(z) + \text{---} t$; a $V_{obj} + \text{---} t$ és a $V_{subj} + \text{---} t$ környezetekben mutatott viselkedés alapján négy csoportot alkotnak, a korábban már jellemzett *A*, *B*, *AB* és *AC* típust.

(28) E négy típus közül az *A*, a *B* és az *AB* típusok elemei nevezhetők kétséget kizáróan tulajdonneveknek. (Vö. 4.2.3.)

(29) Az „*AC*” típus besorolására az 4.3.3. pontban ismertetett három lehetőség adott.

5.2. A tulajdonnevek általánosnak tekinthető felosztása jelenleg ez: személynevek; állatnevek; földrajzi, valamint csillag- és csillagzatnevek; intézménynevek; címek (sajtótermékeké, műalkotásoké). E csoportosításnak ismét az a hibája, hogy a jelentést a forma vizsgálata nélkül privilegizálja. Hiszen milyen kontraszttal tudnánk kimutatni, hogy egy magyar név személyé-e vagy állaté? Ezen az alapon bevezethetnénk a férfinév, kutyánév stb. kategóriáját, esetleg átmeneti jelenség lehetne a *borcsa* szó, 'női név', illetve 'tehénnev' jelentésben. Felmerül még néhány, a rendszerezéssel kapcsolatos gondolat a kérdés irodalmában. Így ír például BALÁZS JÁNOS: „Még csak föl sem igen vetődött az a kérdés, hogy egyes kiemelkedő dátumok, mint 1848, 1917, 1919 stb., amelyeket sokan nagy kezdőbetűkkel írva tulajdonnevesíteni is szoktak, vajon nem alkotnak-e nyelvünkben külön tulajdonnévi kategóriát?” (297). Az évszámok valóban sajátos viselkedésű főnevek (l. korpuszunk idevágó *B* típusú elemét: *ezerötvenöt*), de nem meggyőző, hogy miért csak a „kiemelkedő” évszámok alkothatnának külön nyelvi kategóriát? Nyilván ismét a nagy kezdőbetűk és a magasztosság képzetének összefonódása az ok.

Gyökeresen ellenkezik a fentiekkel MARTINKÓ ANDRÁS véleménye: „... a tulajdonnevek — mint formák — nem alkotnak rendszert” (194 — a szerző kiemelése). Még ennél is radikálisabb KÁLMÁN BÉLA: „A tulajdonnevek nem nyelvtani rendszert alkotnak. Osztályozásunk rendszerint külső, gyakor-

lati szempontok szerint történik . . ." (10). Felfogása tehát eltér a MMNyR felfogásától, mely azzal, hogy a tulajdonnevek fajtáiról beszél, per definitio nem a mai magyar nyelvi rendszer problémájaként tárgyalja a csoportosítást.

5.3. A magyar tulajdonneveket legfeljebb három csoportra oszthatjuk:

(30) „A” típus, vagy: „intézménynév-típus”;

(31) „B” típus, vagy: „városnév-típus”;

(32) „AB” típus, vagy: „személynév-típus”.

Az A típusba valamennyi intézménynév beletartozik, ezért nevezzük intézménynév-típusnak. De találunk itt elemeket a hagyományos „földrajzi név” és „műcím” típusból is (a folyóiratcímeikkel kapcsolatban l. 4.3.3.). Sőt, minden birtokos, illetve kijelölő jelzős szerkezet is intézménynév-típusú.

A B típusra a városnevek voltak a legjellemzőbbek. Emellett, mint láthattuk, városnév-típusúak az évek nevei, egyes országoké, a pályaudvaroké. A „földrajzi név” kategória tehát indokolhatatlan.

Az AB típusba a hónapoknak, a hónap napjainak stb. neve mellett az összes személy- és állatnév beletartozik. Ez utóbbiak hagyományos megkülönböztetését semmi sem támasztja alá.

5.4. Már említettük, hogy a szakirodalom gyakran hangsúlyozza: a tulajdonnév és a köznév határvonala nem mindig húzható meg világosan (l. 1.2.3.). Az átmenetiség igazi problémájának mi az „AC” típus elemeinek kétféle besorolhatóságát tartjuk, amelyet a 4.3.3. pontban taglaltunk. Függetlenül tehát attól, hogy márkanév-e vagy bármi más, minden „AC” típusú elem e szempontból problematikus. Tovább bonyolítja a kérdést, hogy a külső szintaktikai kapcsolódás tekintetében homogén csoportnak vannak olyan elemei, melyeknek belső viselkedése kétféle is lehet. Sőt, e különbség, mint a már tárgyalt *élet és tudomány* elem esetében, jelentéskülönbséget is tükröz (l. 4.3.3.). De nem mindig!

Egyes ételnevek esetében (például: *szűzermék magyarosan*) a kétféle toldalékolás nem jár együtt a jelentés megváltozásával. Mondhatjuk ezt: *rendelünk szűzerméket magyarosan* (itt nem tulajdonnév?), de azt is: *elfogyott a szűzermék magyarosan* (itt tulajdonnév?). Az egészében átmeneti jellegű „AC” típuson belül az ilyenféle elemek a *par excellence* átmeneti – mert ide is, oda is tartozó – elemek csoportját alkotják.

6. Kétségtelen, hogy a tulajdonnév elsősorban szemantikai-logikai probléma. A jelen dolgozat éppen ezekkel az alapkérdésekkel (mint a metafora-metonímia, a névadás önkényessége, vagy a jelentéstanilag „köznévvül vett” tulajdonnév kérdése) nem kívánt foglalkozni. Elemzésünk nyilván még így is hiányos, mert a kérdést csak néhány – bár reméljük döntő – formális szempontból vizsgáltuk. Célunk azonban nem is a teljesség volt, hanem az, hogy elmondjuk: milyen aggályaink vannak a „magyar tulajdonnév” jelenlegi leírásaival kapcsolatban, s hogy bemutassuk: milyen jellegű elemzést tartanánk szükségesnek ahhoz, hogy egy leíró nyelvtan megállapításai ténylegesen a magyar tulajdonnévről, mint a magyar nyelvi rendszer egyik kategóriájáról szóljanak.

Irodalom

- BALÁZS JÁNOS 1970: A nevek általános nyelvészeti vonatkozásai. *NyudÉrt.* 70: 295–301.
- BALOGH D. — GÁLFFY M. — J. NAGY M. 1971: A mai magyar nyelv kézikönyve. Bukarest.
- BÁRCZI GÉZA 1955: Bevezetés a nyelvtudományba². Bp.
- D(EME). L(ÁSZLÓ): (1951), *Nyr.* 79: 845.
- FÁBIÁN PÁL 1966: A tulajdonnevek írása. *NyudÉrt.* 54: 37–43.
- FRANCIS, W. N. 1958: *The Structure of American English*. New York.
- FREGE, GOTTLÖB 1892: Sinn und Bedeutung. *Zeitschrift für Philos. u. philos. Kritik*, NF 100.
- HALL, R. A. JR. 1966: *Hungarian Grammar*. New York.
- HERCEG GYULA 1970: Olasz leíró nyelvtan. Bp.
- IMRE SAMU 1967: Az egyszerű mondat vizsgálata. II. rész. *Magyar nyelvhelyesség*³ 260–86. Bp.
- KÁLMÁN BÉLA 1973: A nevek világa.³ Bp.
- LAZICZIUS GYULA 1942: *Általános nyelvészet*. Bp.
- LOTZ JÁNOS 1939: *Das Ungarische Sprachsystem*. Stockholm.
- MARTINKÓ ANDRÁS 1957: A tulajdonnév jelentéséhez. *Pais-Eml.* 189–95.
- PAPP LÁSZLÓ 1970: *Névtudomány és nyelvtudomány*. *NyudÉrt.* 70: 26–32.
- QUIRK, R. — S. GREENBAUM — G. LEECH — J. SVARTVIK 1973: *A Grammar of Contemporary English*. London.
- RÁCZ ENDRE — TAKÁCS ETEL 1967: *Kis magyar nyelvtan*³. Bp.
- SAUVAGEOT, AURÉLIEN 1951: *Esquisse de la langue Hongroise*. Paris.
- SEBESTYÉN ÁRPÁD 1970: A tulajdonnevek jelentéséhez. *NyudÉrt.* 70: 302–307.
- J. SOLTÉSZ KATALIN 1960: Tulajdonnév és köznév határterülete. *MNy.* 55: 461–470.
- SZENDE ALADÁR — KÁROLY SÁNDOR — SOLTÉSZ KATALIN 1967: *A szép magyar nyelv*. Bp.
- TEMESI M. — RÓNAI B. — VARGHA K. 1955: *Anyanyelvünk*. Bp.
- TOMPA JÓZSEF 1968: *Ungarische Grammatik*. Bp.

Are there Proper Nouns in Hungarian?

by A. BARABÁS — G. C. KÁLMÁN — Á. NÁDASDY

The existence of proper nouns in Hungarian is not in the least denied by anybody — including linguists. The first part of the present paper tries to show, however, that the existence of proper nouns has never been scientifically verified. Summing up all current descriptive publications on present-day Hungarian proper nouns the authors point out their irrelevant, unspecific and illogical statements and conclusions. (These are mainly concerned with semantics and orthography.)

In the second part a corpus of NPs is structurally analyzed. The authors attempt to classify the NPs of the corpus; and the analysis shows that in spite of the current descriptions the proper noun can sufficiently be described only on the syntactic level, through the different occurrences of NPs as objects of verbs.

The authors are aware of the fact that proper nouns belong first of all to the field of semantics and logic. Still, they consider their paper as an initial but indispensable step to a real description of the Hungarian proper noun — as a linguistic category.

center

1950

1950
1951
1952
1953
1954
1955
1956
1957
1958
1959
1960

1960
1961
1962
1963
1964
1965
1966
1967
1968
1969
1970

1970-1971

1970-1971
1972-1973
1974-1975
1976-1977
1978-1979
1980-1981
1982-1983
1984-1985
1986-1987
1988-1989
1990-1991
1992-1993
1994-1995
1996-1997
1998-1999
2000-2001
2002-2003
2004-2005
2006-2007
2008-2009
2010-2011
2012-2013
2014-2015
2016-2017
2018-2019
2020-2021
2022-2023
2024-2025

Megjegyzések a Montague-grammatikáról

1. RICHARD MONTAGUE amerikai matematikus-logikus nyelvelméletének vázlatos ismertetését a generatív grammatikára vonatkozó néhány megjegyzéssel kell kezdenünk. Nem azért, mintha Montague teljesen elégedett lett volna a generatív grammatika pillanatnyi állásával, vagy éppen annak részletes kritikai elemzése alapján építette volna föl a maga elméletét. Hanem azért, mert a generatív grammatikának a 70-es évek elejére megérett (és az alábbiakban egy bizonyos szempont szerint kiemelendő) problémái magyarázzák meg, hogy Montague elmélete miért keltette föl igen sok nyelvész érdeklődését, Amerikában és Európában is.

A generatív grammatika célja, hogy számot adjon az anyanyelvi beszélő azon képességéről, hogy — egy föltehetőleg véges terjedelmű elem- és szabályrendszer birtokában — nyelvének potenciálisan végtelen számú mondatát képes megalkotni és megérteni. Ha első lépésként eltekintünk az olyan — vitatott, de igen lényeges — problémáktól, mint a pszichológiai realitás, a performansia és hasonlók, akkor e feladat arra redukálható, hogy el akarjuk készíteni a természetes nyelv egy formális modelljét: egy olyan formális nyelvet, amelynek mondatai megfelelnek a modellált természetes nyelv mondatainak.

Mivel a nyelv jelek rendszere, a modellnek arról is számot kell adnia, hogy a jólformált kifejezésekhez milyen jelentések társulnak. A generatív grammatika szintaxis-elméletként indult: a szemantikai komponensről jobbra csak annyit mondtak, hogy szemantikai reprezentációkat rendel a szintaxisban generált kifejezésekhez; méghozzá úgy, hogy a szerkesztett egységek jelentése attól függjön, hogy milyen jelentésű elemi egységeket és milyen módon kapcsolunk össze bennük. Így a szintaxisnak minden szükséges információt meg kell adnia a szemantika működéséhez. Ha a jólformált mondatokat bizonyítottan csak egyetlen egy szabályrendszerrel lehetne előszámlálni (a jelölési változatoktól eltekintve), akkor a szemantikának ehhez az egyetlen lehetséges szintaxishoz kellene igazodnia. Mivel azonban ez nem így van, fölvetődik a kérdés, hogy valamennyi lehetséges (a jólformált mondatokat valóban előszámláló) szintaxisra építhető-e ésszerű szemantika. Ha nem, akkor a szintaxismodell megválasztásában mindig tekintettel kell lennünk a szemantika által „bejelentett” igényekre. Következésképp a szemantikai komponens világos körvonalazása nélkül nemcsak hogy nem teljes a grammatika, de még afélől sem lehetünk biztosak, hogy a már elkészült szintaxis szemantikailag adekvát-e.

De vajon bejelentette-e (bejelenthette-e) igényeit a szemantika? Mint RADICS KATALIN (NyK 77: 445—479) rámutatott, a generatív grammatika igazából nem tisztázta, hogy mi a szemantika tárgya, mi a jelentés. Úgy tűnik,

hogy erre az adott lehetőséget, hogy a jelentés helyét az elméletben elfoglalta a szemantikai reprezentáció, és önálló életet kezdett élni.

A szemantikai reprezentáció (a továbbiakban SZR) maga nem több, mint egy újabb jelsorozat — legyen bár jegyeket egyesítő fa, vagy valamilyen logikai formula. Használatának csak akkor lehet értelme, ha valamilyen jól meghatározott kapcsolatban áll a jelentéssel. Arra, hogy mi lehet ez a kapcsolat, úgy tűnik, kétféle válasz adható.

Az egyik válasz az lehet, hogy az SZR olyan metanyelvi kifejezés, amely a szintaxisban generált kifejezés jelentését jelöli. Hogy ez megvalósítható legyen, ahhoz tudnunk kell, hogy mi a jelentés.

A másik megközelítést nevezhetjük „segédnyelvnek” is. Lehetséges, hogy a természetes nyelv mondatait valamilyen technikai okokból kényelmetlen közvetlenül interpretálni. Ezért definiálunk (megszerkesztünk) egy olyan nyelvet, amelynek szintaxisa áttetszőbb, kifejtettebb, mint a mi szintaxisunk, mondatainak jelentése pedig azonos a mi mondatainkéval. Mondatainkat most egy szigorúan meghatározott módon lefordítjuk erre a nyelvre. (Ez esetben a mi szintaxisunk és a jelentés közé iktatott SZR-re csak technikai, nem pedig elvi okokból van szükség.) Természetesen ebben a fölfogásban is tudnunk kell, hogy mit tartunk a természetes nyelvi kifejezések jelentésének, hiszen éppen ilyen jelentéssel kell ellátnunk a segédnyelvi SZR-kifejezéseket is. Továbbá számolnunk kell azzal, hogy így a természetes nyelv mondatai is csak olyan jelentésekkel rendelkezhetnek, mint az SZR-nyelv mondatai. Ha túl „szegény” nyelvet választunk SZR-nyelvnek, akkor lesznek olyan mondatok, amelyeknek intuitíve elfogadott jelentését a nyelvi modell nem adhatja meg.

Úgy tűnik, hogy a KATZ—FODOR-féle szemantika az első megközelítést célozta. De egyfelől: nem határozta meg, hogy mi a jelentés; sőt céljai között nem is sorolta föl, hogy számot kívánna adni arról, hogy az anyanyelvi beszélő tudja, mit jelentenek nyelvének mondatai. Másfelől: habár foglalkozott a szójelentésekkel, de a szintaktikai műveletek tükörképeiről, a projekciós szabályokról szinte semmi közelebbit nem mondott. Nem foglalkozott ugyanis azzal, hogy például egy jelző „hatása” a jelzett főnévre miben különbözik a tárgy „hatásától” a tárgyias igére. A szintaktikai műveletek jelentéstartalmát intuitíve adottnak vette. Valójában illúzió az, hogy számot adott volna arról, hogy a mondat jelentése miként függ az elemek összekapcsolásának módjától.

A későbbiekben (a generatív szemantikában és az Aspects-keret további módosulásaiban) előtérbe kerültek az ún. mondatsemantikai kérdések is. Ekkor a fenti második megközelítést választották, és SZR-ként logikai formulákat kezdtek használni. A jelentés mibenlétének meghatározása híján eleinte könnyű szívvel írtak föl olyan, ad hoc formulákat, amelyekkel az éppen tárgyalt jelentéstani problémákat kezelni lehetett. GEORGE LAKOFF azonban (Linguistics and Natural Logic) rámutatott, hogy ezeknek a formuláknak csak akkor van értelmük, ha megadjuk, milyen logikai nyelvnek a formulái. A különféle logikai nyelveket ugyanis azért hozták létre, mert más és más matematikai modelleket akartak kezelni velük — azaz, a különböző logikai nyelveknek nemcsak a szintaxisa, hanem a szemantikája is gyökeresen különböző. Lakoff hangot adott továbbá annak a meggyőződésének, hogy azon logikai nyelvek közül, amelyeket a nyelvész „készen” átvehet, egyik sem lesz alkalmas a természetes nyelv szemantikájának modellálására. Ezért csokorba

gyűjtött számos olyan nyelvi problémát (és azokat külön-külön kezelni képes logikai nyelvet), amelyeket majd mind számításba kell vennünk, ha a „természetes logikát” megalkotjuk. Ez a vállalkozás — habár tényleges megoldást nem tudott fölmutatni — egy szempontból forradalminak tűnik. Abból indul ki, hogy ha matematikai fogalmakkal akarjuk is leírni a természetes nyelvet, ne tegyük különösebb elméleti megfontolások nélkül valamely „kész” logikai nyelv alesetévé. Hanem a természetes nyelv jelentéstani problémáit mérjük föl: magát a természetes nyelvet próbáljuk modellálni.

Richard Montague éppen így indult el. Elsősorban arra a kérdésre keresett választ, hogy mi a jelentés, és hogy az általa elfogadható jelentés-fogalom hogyan fogható meg matematikailag. Azután szerkesztett egy olyan logikai nyelvet (szintaxist és szemantikát), amely képes e jelentésfogalom kezelésére. Meghatározta ezután, hogy a természetes nyelv mondatait — szintaktikai fölépítésüknek megfelelően — hogyan feleltethetjük meg e logikai nyelv mondatainak. A jelentés meghatározásában Montague lényegében a frege-carnapi vonalat fejlesztette tovább; a nyelv modellálásában pedig alkotó módon használta föl például az univerzális algebra, a modellelmélet és a modális logika újabb eredményeit. Hangsúlyozta továbbá, hogy a természetes nyelv szintaxisát és szemantikáját csak párhuzamosan — egymásra való állandó tekintettel — lehet modellálni. Ez természetesen nem a szintaxisnak mint szabályrendszernek az autonómiáját vonja kétségbe. Inkább azt jelenti, hogy mivel egy meglévő objektumot modellálunk, nem pedig most szerkesztünk meg egy még nem létezőt, az egyes részek modellálása során mindig visszajelzést kell kapnunk a modell többi részéből. Ennek az elvnek az illusztrálására Montague elkészítette az angol nyelv több töredék-nyelvtanát is. Hogy Montague elmélete (és egyes konkrét megoldásai) ki fogják-e állni a tapasztalati ellenőrzés minden próbáját, az egyelőre nem tudható. De mindenképpen értékessé teszi munkáit a nyelvészet számára az, hogy helyes módszertani elvek következetes végigvitelével dolgozott.

A jelen ismertetés második részében MONTAGUE elméletének vázát próbáljuk meg nagy vonalakban bemutatni, elsősorban a *Universal Grammar* (Theoria 36: 373—398) és a *The Proper Treatment of Quantification in Ordinary English* (in: HINTIKKA—MORAVCSIK—SUPPES [szerk.], *Approaches to Natural Language*. Dordrecht 1973. 221—242) című cikkek alapján. Ennek során sok esetben olyasmit is kell majd mondanunk, amit Montague maga nem tett explicitté, vagy amit csak matematikai eszközökkel közölt. Így ismeretésünk, habár a lehetőségig hű akar maradni Montague gondolataihoz, egyszersmind értelmezésnek is tekinthető. A generatív grammatikára vonatkozó megjegyzések szintén ilyen értelmezés-jellegűek. (A matematikai formalizmustól jobbra el fogunk tekinteni — még a konkrétság kárára is. Ezt az teszi valamelyest lehetővé, hogy e formalizmus — bonyolultsága ellenére — meglehetősen világos és egyszerű fogalmaknak ad szigorú keretet.)

A harmadik részben annotált bibliográfia formájában felsorolunk néhány olyan nyelvészeti munkát, amelyek Montague 1971-ben bekövetkezett halála után készültek, az ő nyelvtani keretének kiterjesztéseképpen.

Montague elméletének részletesebb (és a jelenlegitől eltérő szempontú) ismertetését az olvasó megtalálhatja két kiváló munkában. RICHMOND THOMASON szerkesztette Montague poszthumusz válogatott kötetét (*Formal Philosophy. Selected Papers of R. M.*, New Haven and London, Yale University Press, 1974.). E kötet bevezetője (1—71) igen nagy segítséget nyújt a nem-

matematikus olvasónak a cikkek megértésében. BARBARA PARTEE (Montague Grammar and Transformational Grammar. Linguistic Inquiry 1975/2.) cikke pedig elsősorban a nyelvtaníró szemszögéből tárgyalja a Proper Treatment-cikk fragmentumát. Fölfogható továbbá bizonyos fokig Montague ismertetésének DAVID LEWIS General Semantics c. munkája is (in: DAVIDSON—HARMAN [szerk.], Semantics of Natural Language. Dordrecht 1972.).

2.1. Azt az állítást, hogy a nyelv kifejezései jelek, úgy szokás értelmezni, hogy érzékelhető testükön kívül jelentésük is van. A kifejezés a jelentésén keresztül vonatkoztatható különböző dolgokra. Ennek alapján azt mondhatjuk, hogy az tudja egy kifejezés jelentését, aki tudja, hogyan lehet helyesen (sikeresen, érvényesen) alkalmazni. Tekintsük úgy, hogy a kifejezés jelentése a használatára vonatkozó szabály. Meg fogjuk látni, hogy Montague miként teszi működőképessé ezt a meghatározást.

A fentiekből természetesen nem következhet, hogy valaki pusztán a nyelvtudás birtokában, bármilyen helyzetet objektíve helyesen le tudna írni. Például, ha valaki egy elébetett folyadékról helyesen azt mondja, hogy: *Ez sósav*, akkor ezt nem csupán az *Ez sósav* mondat jelentésének ismerete alapján tehetné. Kissé paradox megfogalmazásban azt mondhatjuk, hogy amennyiben nyelven kívüli ismeretei alapján tudta, hogy mi van előtte, akkor nyelvtudásának birtokában helyesen nevezte meg azt a dolgot.

Ezek a megjegyzések a nyelvet használó ember szempontjából foglalkoztak a nyelvi jel és a valóság kapcsolatával. A matematikus (vagy nyelvész) azonban amikor a nyelvet mint önálló objektumot vizsgálja, időlegesen függetleníti magát a nyelvet használó embertől és annak a nyelvhez való viszonyától. A nyelv modellálásakor egyfelől a természetes nyelv szintaxisát egy formális szintaxisal fogja modellálni; azokat a dolgokat, amelyekre a kifejezések vonatkozhatnak — a világot — pedig ún. matematikai modellekkel. Ezekben a (pl. halmazelméleti) modellekben objektumok vannak, amelyekre relációkat, függvényeket stb. értelmez. A továbbiakban szintaxison mindig formális szintaxist, világon mindig matematikailag modellált világot fogunk érteni.

Nevezzük a nyelv egy *i n t e r p r e t á c i ó j á n a k* azon dolgok struktúrált összességét, amelyekre a kifejezések vonatkozhatnak. A formális szintaxis kifejezéseinek interpretációja a fentiek értelmében egy matematikai *m o d e l l*. Ez a modell valójában azonos elven modellált helyzetek tömegéből fog állni. Ezeket a helyzet-modelleket a szakirodalomban gyakran *l e h e t s é g e s v i l á g o k n a k* nevezik. Minden egyes lehetséges világ egy-egy lehetséges, elképzelhető tényállást reprezentál (pontosabban, egy-egy ellentmondásmentesen leírható tényállást). A többféle tényállás reprezentálására azért van szükség, hogy számot adhassunk arról, hogy például a *Süt a nap* állítás miért lehet egyszer igaz, másszor hamis. A kifejezés egy adott világban való *e x t e n z i ó j á n a k* nevezik azt a dolgot vagy dolgokat, amelyekre a kifejezés abban a világban vonatkozik. Azt, hogy a kifejezés *j e l e n t é s e* a használatára vonatkozó szabály, most így fogalmazhatjuk meg: minden kifejezéshez tartozik egy olyan függvény, amely minden lehetséges világban kijelöli a kifejezés ottani extenzióját. Ezt a függvényt — melynek értelmezési tartományában a lehetséges világok (nevei), értékészletében a kifejezés által jelölhető dolgok vannak — a kifejezés *i n t e n z i ó j á n a k* nevezik. Két kifejezés jelentése akkor és csak akkor lesz azonos, ha teljesen egyformán használhatóak. Ez akkor lehetséges, ha a két kifejezés extenziója minden lehetséges

világban azonos. Ekkor azonos lesz a két kifejezés intenziója, hiszen a két intenzió-függvény teljesen egyformán fog megfelelést létesíteni a világok és az extenziók között.

Ezen a ponton világossá válik az is, hogy a helyzet-modelleknek nemcsak a valóság bizonyítottan létező tényállásait kell reprezentálniuk, hanem az összes elképzelhető (nyelvileg leírható) tényállást. Egyfelől nyilvánvaló, hogy a nyelven beszélni lehet elképzelt, föltételezett helyzetekről is, továbbá lehet hazudni. De ezen túl is szükség van az összes lehetséges tényállásra. Vegyük például ezt a két szót: *sárkány* és *tündér*. A szavak eredeti értelmében vett sárkányokat és tündéreket a valódi világban nem ismerünk. Ha a két kifejezés intenzióját csak a tényleges helyzeteken értelmeznénk, akkor a két intenzió semmiben sem különbözne (minden helyzethez az üres halmazt rendelnék). Tudjuk azonban, hogy e két kifejezés jelentése nem azonos. Ezt most úgy fogalmazhatjuk át, hogy lehetséges olyan világ, amelyben vannak sárkányoknak és tündéréknek nevezhető dolgok is, de ezek nem azonosak. A két kifejezés extenziója tehát legalább egy lehetséges világban különböző: intenziójuk definíciószerűen nem lehet azonos. Ebből például az is kitűnik, hogy két kifejezés jelentésének azonossága egyedül a „nyelvből” következik, sohasem az esetleges tényállásokból. Ha a jelentések nem azonosak, akkor mindig lehetséges egy olyan világ (megszerkeszthető egy olyan modell), amelyben a két kifejezés nem ugyanazt jelöli.

A lehetséges világokkal kapcsolatban meg kell jegyeznünk azt is, hogy pusztán a nyelv nem képesít arra, hogy eldöntsük: közülük melyik az igazi. A nyelv ebben az értelemben közömbös a megismerés pillanatnyi eredményeivel szemben. A nyelvileg leírható tényállásoknak a valósággal való szembesítése a megismerés feladata.

Egy interpretáció tehát egy olyan modell, amely végtelen sok lehetséges világból áll. Ebben a modellben értelmeztünk olyan függvényeket, amelyek minden lehetséges világhoz hozzárendeltek valamilyen ott levő dolgot; ez a függvény az intenzió. Egy nyelv szemantikájának megadásához azonban természetesen nem elegendő egy ilyen interpretáció megadása; azt is meg kell adnunk, hogy mely kifejezésekhez mely jelentések tartoznak. (Például szoktuk azt mondani, hogy valamely nyelvben „egy jelentésre nincsen szó”. Az intenzió-függvény, a maga jogán létező valami.) **S z e m a n t i k á n a k** egy interpretáció és egy jelentéshozzárendelés együttesét nevezzük. A jelentéshozzárendelés minden (szótári vagy szerkesztett) kifejezéshez hozzárendel egy intenziót; azaz, egy meghatározott kapcsolatot létesít a forma és a jelentések között.

A jelentéshozzárendeléssel szemben egy igen fontos követelményt kell támasztanunk. Nevezetesen, hogy biztosítsa: ha egy kifejezés valamelyik részét egy vele azonos jelentésű másik rész-kifejezéssel cseréljük föl, akkor az eredeti egész és a kapott egész jelentése maradjon azonos. Ha ezt a követelményt nem látjuk teljesülni, akkor kétféle következtetést vonhatunk le: vagy azt, hogy a nyelvtan nem tud számot adni arról, hogy a szerkesztett kifejezések jelentése hogyan függ az alkotórészek jelentésétől és összekapcsolásuk módjától; vagy pedig azt, hogy magát a jelentést rosszul fogtuk meg. Ekkor végül is nem tudjuk kielégíteni a tapasztalati ellenőrzés, a nyelvérzék elvárásait.

(A pontosság kedvéért meg kell jegyeznünk, hogy minden szintaxishoz végtelen sok interpretáció tartozik [ugyanis végtelen számú olyan matematikai

modell van, amelyhez megadható a fenti módon jellemezhető jelentéshozzárendelés. Ezek a modellek különbözhetnek például alaphalmazaik számosságában; vagy abban, hogy milyen intenzió-függvényeket értelmezünk rajtuk.]. A szemantika valójában tehát interpretáció és jelentéshozzárendelés párok sokaságából áll. Ennek fényében azt, hogy egy kifejezés ezt és ezt jelenti, úgy értelmezhetjük, hogy egy adott interpretáció és jelentéshozzárendelés mellett jelenti azt. Itt nem térhetünk ki az interpretációk végtelenségének filozófiai jelentőségére. Annyit megjegyezhetünk azonban, hogy ez teszi lehetővé pl. azt, hogy ha egy szó jelentése megváltozik [azaz, az előzőtől eltérő jelentést rendelünk hozzá], ne kelljen azt mondanunk, hogy már egy másik nyelvünk van.)

2.2. Ahhoz, hogy számot adhassunk arról, hogy a szerkesztett kifejezések jelentése miként függ alkotórészeik összekapcsolásának módjától, először arra a kérdésre kell választ kapnunk, hogy a különböző szintaktikai kategóriákba tartozó kifejezések milyen fajta dolgokat jelölnek; kategóriánként milyen általános jelentéskülönbség van közöttük. (Itt szándékosan kerültük a „szó-faj” terminust, mivel szótári és szerkesztett kifejezések kategóriáiról egyaránt szó van.) Hiszen a szintaktikai szabályok a kategóriákat veszik figyelembe, nem pedig az egyedi jelentéskülönbségeket. A szintaktikai szabályok jelentéstartalmának megállapításához tehát először a kategóriák jelentéstartalmát kell ismernünk. Ha pedig a szintaxis modellálásakor tekintettel akarunk lenni a szemantika igényeire, akkor azt maguknak a kategóriáknak a fölállításakor is meg kell valósítanunk.

A tulajdonnevek minden lehetséges világban egy-egy individuumot jelölnek. Intenziójuk tehát az a függvény, amely minden világban kijelöli a megfelelő individuumot. Ezt a függvényt Montague carnapi terminussal individuum-fogalomnak nevezi.

A közneveket és a tárgyatlan igéket a logikai közelítésben egyaránt predikátumokként szokás kezelni. Ezek minden világban individuumok halmazait jelölik (pl. azoknak a halmazát, amelyekről igaz módon állítható, hogy *emberek*, vagy hogy *futnak*). Jelentésük az a függvény, amely minden világban kiválasztja ezt a halmazt. (Ezt a függvényt — a halmazok intenzióját — tulajdonságnak nevezik.) Nyilvánvaló azonban, hogy a természetes nyelvi szintaxisban a köznevek és a tárgyatlan igék gyökeresen különböznek egymástól, nem alkalmazhatjuk rájuk ugyanazokat a szabályokat. El kell érünk tehát, hogy habár a szintaxisban külön csoportba soroljuk őket, a szemantika ugyanolyan típusú jelentéseket rendeljen hozzájuk. Itt lehet például szerepe a technikai okokból közbeiktatott SZR-nek: a természetes nyelvi köznévi- és tárgyatlan ige kategóriákhoz ugyanolyan típusú szemantikai reprezentációkat (SZR-nyelvi kategóriát) rendelünk. Így ugyanolyan fajta jelentéseket fognak kapni, anélkül, hogy szintaxisukon erőszakot kellene tennünk.

Tekintsük a kijelentő mondatok érvényes alkalmazásának azt, ha igazat állítunk velük. A mondat jelentése tehát egy olyan függvény, amely megadja, hogy a mondat mely világokban lesz igaz, melyekben hamis. Ebben az értelemben mondhatjuk, hogy a kijelentő mondatok a matematikai modellekben két kitüntetett objektum valamelyikét jelölik: ezt a két objektumot elnevezhetjük „igaz”-nak és „hamis”-nak. (Természetesen nem szükségszerű, hogy minden kijelentő mondat megkapja e két igazságérték valamelyikét: vö. később az előfeltevések kezelését.) A mondatok jelentését reprezentáló függ-

vényt propozíciónak nevezik. Ez a függvény természetesen úgy rendel igazságértéket a mondathoz, hogy a mondat fölépítését veszi figyelembe: azt tehát, hogy a mondat által leírt tényállás fönnáll-e az adott lehetséges világban.

Térjünk át most egy érdekesebb esetre, és vizsgáljuk meg a melléknevek jelentését! Az elsőrendű predikátum-kalkulust használó szemantikusok (s így a generatív grammatik művelőinek jó része) a mellékneveket szintén predikátumokként kezelik. Szerintük például a *szőke* minden világban egy halmazt jelöl. Ekkor a jelzős főnevek extenziója mindig két halmaz közös része (metszete) lesz. Ezt fejezi ki az is, hogy pl. az *A szőke fiú szalad* mondatot így elemzik: *A fiú szőke és a fiú szalad*. Vajon mire vezet ez az elemzés ebben az esetben: *A hatalmas bolha ugrik?* Ez a mondat igaz lehet akkor, ha a kérdéses bolha mondjuk ötméteres; de igaz akkor is, ha a bolha parányi, csak éppen bolhának hatalmas. Az utóbbi esetben mondatunk jelentése nem azonos azzal, hogy *A bolha hatalmas és a bolha ugrik*, hiszen a bolha nincs benne a hatalmas dolgok halmazában. Ahhoz, hogy a *szőke x* extenzióját megállapíthassuk, a főnévnek csak a pillanatnyi extenzióját kell ismernünk. *A hatalmas x* extenziója azonban attól függ, hogy mi a jelzett főnév jelentése! Hiszen a *bolha* jelentése mondja meg, hogy a lehetséges világok összességében mik nevezhetők bolháknak; ebből állapíthatjuk meg, hogy pillanatnyi bolhánk hatalmas-e.

Most a következő megoldási javaslattal kísérletezhetünk: a melléknevek között különböztessünk meg csoportokat. A *szőke*-típusúak extenziója mindig egy halmaz legyen; a *hatalmas*-típusúak extenziója viszont egy olyan függvény, amely a jelzett főnév jelentését képezi le a jelzős főnévi szerkezet pillanatnyi extenziójára. Azaz, pl. a *bolha* jelentéséhez mindig hozzárendeli a hatalmas bolhák halmazát. Ez a megoldás azért gyanús, mert a kétféle melléknév szintaxisa tökéletesen egyforma: külön szintaktikai kategóriába sorolásukat semmilyen mondattani érv nem támasztja alá. Ez az ellenvetés pedig súlyosabb, mint amilyennek első pillantásra látszik. Azt jelzi, hogy a *szőke* és a *hatalmas* csak egyedi jelentésükben különböznek. Az egyedi jelentéskülönbségek fölismerésében pedig nemcsak tisztán nyelvi (nyelvtani) ismereteinket használjuk föl, hanem a világról való tudásunkat is, ami abban testesül meg, hogy tudjuk: a hatalmaság másként viszonylagos, mint a szőkeség. A grammatikába pedig nem építhetjük bele ugyanazon a szinten a világról való és a tisztán nyelvtani tudást.

Ezeknek az érveknek az alapján úgy kell döntenünk, hogy a *szőke* és a *hatalmas* mégis ugyanabba a kategóriába kell hogy tartozzék. Ez azonban nem lehet a halmaz-jelölőké, hiszen ekkor tanácstalanul állnánk a másik fajta esettel szemben. Azt kell választanunk, hogy minden melléknév (jelzői pozícióban) egy függvényt jelöljön: a jelzett főnév jelentését képezze le egy halmazra (a jelzős főnévi szerkezet által jelölt dolgok halmazára).

Változatlanul szeretnénk azonban számot adni az anyanyelvi beszélőnek arról a döntéséről, hogy szerinte abból az állításból, hogy *A szőke fiú szalad*, következik, hogy *A fiú szőke*. Ezt úgy tehetjük meg, ha fölveszünk ún. jelentésposztulátumokat, amelyek az ilyen következtetések helyességét biztosítják. A *hatalmas* esetében a föntihez hasonló következtetés esetenként igaz lehet (vö. az ötméteres bolhát), de nem biztos, nem szükségszerű. Ez azt jelenti, hogy a *hatalmas*-t tartalmazó mondat kétértelműségét és a *szőke*-t tartalmazó mondat egyértelműségét csak az veheti észre, aki pontosan ismeri e melléknevek jelentését. Az egyes szavak jelentését azonban más-keppen tanuljuk meg, mint a mondattani műveletek tartalmát: az egyes szó

jelentésével a világról is tanulunk valamit. Ennek a különbségtételnek felel meg tulajdonképpen az, hogy a posztulátumok a lehetséges (nyelvilleg leírható) világoknak csak egy részében lesznek igazak: azokban, amelyek olyanok, amilyenek mi a valóságot tapasztaljuk. (Ezeket a világokat, amelyekben a posztulátumok érvényesek, Montague logikailag lehetséges világoknak nevezi.) A többi lehetséges világban e következtetés nem lesz igaz. Ezért a posztulátumokat bizonyos fokig a szótári információkhoz hasonlíthatjuk. S ezzel egyszersmind rámutathatunk arra is, hogy habár az ilyen, szó-szemantikainak mondható kérdések Montague elméletében másféle helyet kapnak, mint az ún. mondat-szemantikaiak, az őket megillető hely ki van jelölve.

Ugyanennek a problémának a mondattani megoldásához hozzátartozik az is, hogy a melléknevek predikatív szerepe — mint elemi, elsődleges szerep — a háttérbe szorul. Ebben a megoldásban pl. azt a mondatot, hogy *Ez a bolha hatalmas*, abból vezethetjük le, hogy *Ez a bolha hatalmas bolha*. Így egyébként magyarázatot kapunk arra is, hogy miért használhatjuk a *hatalmas*-t még e látszólag predikatív alkalmazásban is a jelentés-függő értelemben. Ez a megoldás kétségkívül szokatlan. Nincs azonban ellentmondásban a szintaxis egyik föladatával sem. Sem azzal, hogy jólformált mondatokat kell létrehozni, sem azzal, hogy alapul kell szolgálnia a szemantikának.

A fentiekhez hasonló érdekességekkel más kategóriákban is találkozhatunk. Ha azt mondom: *Találtam egy sárkányt*, ez csak akkor lehet igaz, ha az adott világban van legalább egy sárkány. A *Keresek egy sárkányt* mondat azonban igaz lehet akkor is, ha az adott világban egyáltalán nincsenek sárkányok. Továbbá, az utóbbi mondat nem jelenti ugyanazt, mint az, hogy *Keresek egy tündért* (akkor sem, ha tündérek az adott világban szintén nincsenek). Itt ismét arról van szó, hogy a *keres egy sárkányt* extenziója egy adott világban az *egy sárkány* jelentésének a függvénye. Azaz, a *keres egy sárkányt* extenzióját nem tudjuk meghatározni az *egy sárkány* extenziójának ismeretében; hanem csak akkor, ha annak jelentését is ismerjük. A *talál egy sárkányt* extenziója viszont meghatározható az *egy sárkány* pillanatnyi extenziójának ismeretében. Itt ismét azt az egységes megoldást kell választanunk, hogy a tárgyias igék mindig tárgyuk jelentésén operáljanak. S ismét posztulátumokkal biztosíthatjuk, hogy a sárkány megtalálásából következzen a sárkány létezése is (a kereséséből pedig ne). Itt szintén fölhasználjuk ugyanis azt, hogy tudjuk: mi a különbség a keresés és a találás között — s ebbe belejátszanak a logikailag lehetséges világokról való ismereteink.

A *hatalmas*-t és a *keres*-t Montague — szintén CARNAP nyomán — intenzionálisnak nevezi, szembeállítva az extenzionális *szóké*-vel és *talál*-lal. (Más mondattani kategóriákban intenzionális például a *szükségszerű*, *hogy* . . . , a *lehetséges*, *hogy* . . . , a *beszél* . . . -ről, a *képe* . . . -nek [a festmény értelemben].)

Megfigyelhető azonban, hogy az intenzionális kifejezésekkel alkotott mondatok általában többértelműek: használhatóak extenzionálisoként is (vö. az ötméteres bolhát, vagy a *Keresek egy tollat* mondatot akkor, ha a toll biztosan megvan, csak nem tudom, hogy hol). Föl kell tennünk tehát, hogy ezek a mondatok szintaktikailag többféleképpen is előállíthatóak. Technikai részletektől eltekintve: ha a jelzett főnév vagy az ige tárgya az intenzionális kifejezés hatáskörén belül lesz, akkor intenzionális olvasatot kapunk. Ha az intenzionális kifejezés hatáskörén kívül maradtak, akkor a mondat extenzionális olvasatát kapjuk. E kétféle mondattani előállítás megoldásában

egyébként igen fontos szerep jut a kvantifikációnak. A kvantifikáció helyes kezelése azért is szerepel Montague leggyakrabban idézett cikkének címében, mert hagyományos szerepén kívül (mint pl. a *Minden férfi szeret egy nőt* mondat kétféle olvasatának előállítására) ebben a cikkben az intenzionális-extenzionális többértelműségek kezelésére is a kvantifikációt használja sikerrel Montague.

Az intenzionális kifejezések problematikáját azért tárgyaltuk ilyen hosszadalmasan, mert egy szemantikai modell értékelése szempontjából döntő az, hogy kezelni tudja-e őket vagy sem. Ezeknél ugyanis éppen arról volt szó, hogy bizonyos mondatok kielégítő szintaktikai levezetését és jelentéssel való ellátását lehetetlenség megoldani a jelentés egy általános fogalmának tisztázása nélkül. Ha egy elmélet ezeket a problémákat nem képes kezelni — vagy a távoli jövőben megoldandó föladatok közé sorolja őket —, az kérdésessé teszi az egyszerűbb — extenzionális — problémákra adott válaszainak általános érvényét is. Nem is beszélve arról, hogy a jelentés fogalmának tisztázása mindenképpen a szemantika alapkérdése.

2.3. Néhány szó erejéig utalnunk kell arra is, hogy miben különbözik ez a megoldás attól, amit FREGE javasolt (*Über Sinn und Bedeutung*). (A rövidség kedvéért Frege gondolatait jelentősen le kell egyszerűsíteniünk.) Az a követelmény, amit mi — nyelvészeti hagyományok alapján — úgy fogalmaztunk, hogy a szerkesztett kifejezések jelentése alkotórészeik jelentésének a függvénye, Fregénél így hangzik: A szerkesztett kifejezések extenziója alkotórészeik extenziójának a függvénye. Ezt szokás fregei funkcionális elvnek nevezni.

A fregei követelménynek az a magyarázata, hogy a formális nyelvekben nincsenek a természetes nyelvhez hasonló intenzionális-extenzionális többértelműségek, s Frege itt a formális nyelvekéhez hasonló szabályosságot akart a természetes nyelvbe vinni. Ez konkrétan úgy valósul meg, hogy a kifejezések rendes körülmények között extenziójukat (Frege terminusával: *Bedeutungjukat*) jelölik. Másodlagos esetekben azonban jelölik saját intenziójukat (*Sinn-jüket*). Így például az intenzionális ige mindig tárgyának extenzióján működne; csak hogy ez az extenzió egyszer „igazi extenzió”, másszor pedig intenzió lenne. Ez a megoldás valószínűleg elég nehezen fogalmazható meg egy formális nyelvten keretében. Ehelyett Montague azt az — egyébként nyelvész-szemmel kielégítőbb — megoldást választotta, hogy minden esetben alkotórészeik jelentésétől függ a szerkesztett kifejezések jelentése (s így az extenziója is).

A fregei funkcionális elvnek azonban nagy jelentősége van a matematikai kezelhetőség szempontjából. Ezért Montague ezt szintén megvalósította. Abban a modellben, amelyet interpretációként bevezettünk, értelmezni tudjuk az intenzió-függvényeket. Az ilyen modellek leírására alkotta meg Montague az intenzionális logikát (illetve annak egy bizonyos változatát). Az intenzionális logika nyelve lesz az a formális nyelv, amelynek kifejezéseit Montague szemantikai reprezentációként használja. Az intenzionális logika nyelve maga — bármilyen paradoxul hangzik — extenzionális. Ez annyit tesz, hogy a fregei (extenziókra megfogalmazott) elv érvényesül benne. Ezt az teszi lehetővé, hogy vannak olyan kifejezései — függvény-jelei — is, amelyek mindig intenziókat jelölnek. Ezek tehát olyan jelek, amelyek a nekik megfelelően természetes nyelvi kifejezés jelentését jelölik. (Vannak természe-

tesen olyan jelei is, amelyek e kifejezések extenzióját jelölik.) Ebben a nyelvben tehát minden „tárgyas ige” a „tárgyának” extenzióján működik.

A természetes nyelvi kifejezésekhez most mindig ilyen intenziót-jelölő logikai jeleket rendelünk, következésképp az egész kifejezés jelentése mindig részei jelentésétől fog függeni. Maga a természetes nyelvi kifejezés azonban mindig saját extenzióját fogja jelölni. Így tehát azzal a „trükkal”, hogy a jelentések jelölését az SZR-nyelv feladatává tettük, a matematikai előnyök kedvéért nem kell föláldoznunk a természetes nyelv egységes kezelését.

Kiviláglik továbbá ebből a megoldásból az is, hogy Montague szerint azok az esetek, amelyekben a fregei elv a természetes nyelvben teljesül, valójában éppen nem elsődlegesek, hanem másodlagosak. Amikor a teljes kifejezés extenziója részeinek extenziójától függ csupán, akkor mindig szerepet kapnak a világról való ismereteink is. Ezeket fogalmaztuk meg posztulátumok formájában.

2.4. Rá kell még mutatnunk a választott szemantika (interpretáció plusz jelentéshozzárendelés) egy lényeges vonására.

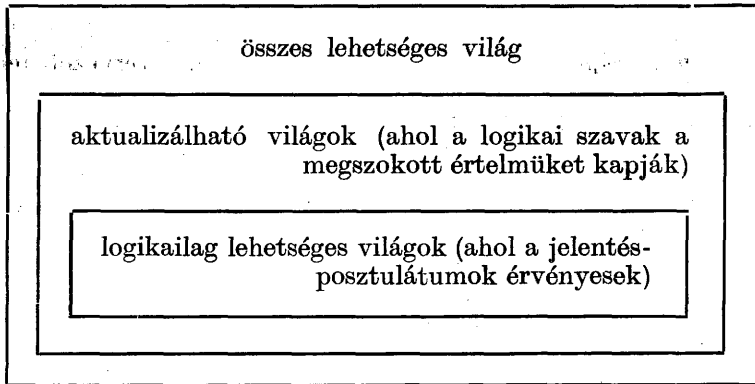
Ha két kifejezés minden világban ugyanazt jelöli, akkor jelentésüknek definíciószerűen azonosnak kell lennie. A minden világban ugyanazt jelölő kifejezések egy reprezentatív példáját adják a tautológiák és az ellentmondások: a tautológiák minden lehetséges világban igazak, az ellentmondások minden lehetséges világban hamisak. Következésképp minden tautológia ugyanazt jelenti; és ugyanazt jelenti minden ellentmondás.

Eddig ezzel nincs semmi probléma: nehézség csak akkor adódik, ha megvizsgáljuk: a különböző logikai nyelvek mely mondataikat minősítik tautológiáknak, és ezt összehasonlítjuk azzal, hogy a megfelelő természetes nyelvi mondatokat mi azonos jelentésűeknek érezzük-e. A kétféle minősítés között ugyanis lényeges különbségek lehetnek. Vannak például olyan logikai nyelvek, amelyekben a *p* vagy *nem p* mondat tautológia (függetlenül a *p* értelmétől). Azonos-e azonban a jelentése e két mondatnak: *Az eső vagy esik, vagy nem esik* és *A szél vagy fúj, vagy nem fúj?* Nyilvánvalóan nem! Vannak azonban olyan logikai nyelvek is (mint pl. az ún. intuicionista logika), amelyekben a *p* vagy *nem p* nem tautológia.

A kérdés megoldása ekkor viszonylag egyszerűvé válik. Amikor olyan matematikai modellt szerkesztünk, amelyben a természetes nyelvet is interpretálni akarjuk, ne olyat válasszunk, amelyben ezek a mondatok ugyanazt jelentik, hanem olyat, amelyekben e mondatok jelentése lehet különböző. Meg lehet-e valósítani ezt Montague elméleti keretében? Igen. Ha tautológiává akarnánk tenni a *p* vagy *nem p*-t, akkor azon a szokásos módon kellene eljárunk, hogy a *nem*-nek és a *vagy*-nak rögzített értelmet tulajdonítunk. Pontosabban: nem adunk nekik saját jelentést, hanem ezt mondjuk: a *nem p* állítás akkor és csak akkor igaz, ha a *p* állítás hamis. Ezzel szemben Montague ezeknek is saját jelentést ad. Így e szavakkal is előfordulhat — akárcsak a többivel —, hogy nem minden világban jelölik ugyanazt. (Amit jelölnek, az most kijelentések közötti reláció lesz.) Azokat az igen furcsa világokat, amelyekben a *nem* és a *vagy* a megszokottól eltérő módon működnek, Montague nem-aktualizálható világoknak nevezi. Természetesen, ezek az ún. logikai szavak a világok nagy részében most is a szokásos értelmet kapják. Gyökeres különbség van azonban aközött, hogy két kifejezés végtelen sok világban jelöli-e ugyanazt, vagy pedig szükségszerűen minden világban. Tudniillik így

ebben a végtelen sok világban a szokásos módon végezhetünk következtetéseket, mégsem kell a kérdéses mondatok jelentésazonosságát állítanunk.

A lehetséges világok megoszlását most a következő ábrán szemléltethetjük:

Így tulajdonképpen beszélhetünk arról is, hogy két mondat a logikailag lehetséges és aktualizálható világokban ugyanazt jelenti — s ezzel utalhatunk a köznap értelemben vett jelentésazonosságra. Tudnunk kell azonban, hogy ez nem „igazi” jelentésazonosság. Tudniillik — mint láttuk — éppen a jelentéskülönbségekre nem kapunk kielégítő magyarázatot, ha csak ilyen világok létezését tesszük föl.

Ezeknek a megjegyzéseknek a célja nem csupán az, hogy a tautológiák — egyébként igen fontos — kérdését tisztázzuk. Mi következik ugyanis mind-ebből az egymással azonos jelentésű mondatokra (legyenek bár tautológiák vagy kontingens igazságok)? Az, hogy két mondat akkor és csak akkor lehet egymással azonos jelentésű, ha egymásnak pusztán szintaktikai változatai. Ezen azt értjük, hogy azonos jelentésű elemi egységekből épülnek föl; továbbá, ha két különböző szintaktikai műveletet végeztünk a két kifejezésben, akkor a két művelet egymással egyenértékű volt. (Nyilvánvaló, hogy *Az eső esik vagy az eső nem esik* és *A szél fúj vagy a szél nem fúj* ilyen módon nem szintaktikai változata egymásnak.) Az azonos jelentésű kifejezéseket CARNAP intenzionálisan izomorfoknak nevezi (szembeállítva a csak logikailag ekvivalens kifejezésekkel). Ezeknek a jelentésazonossága tehát abból következik, hogy ugyanazt a dolgot többféle módon is el lehet mondani. Az intenzionális izomorfia kimutatásához természetesen az is szükséges, hogy bizonyos szintaktikai műveletek egyenértékűségét ki tudjuk mondani. Lesznek tehát olyan operációk, amelyeket rögzítenünk kell. A rögzítések megválasztásakor azonban rendkívül óvatosoknak kell lennünk; pontosan tudnunk kell, hogy mi az a jelentésfogalom, amelyhez képest rögzítjük az operációk jelentéstartalmát. (A szinonímia kérdéséhez vö. még DAVID LEWIS, *General Semantics* i. h.)

Föl kell hívnunk azonban a figyelmet egy lényeges szempontra: bizonyos műveletek jelentésének a rögzítése nem ugyanaz, mintha e műveleteknek semmiféle jelentést nem tulajdonítanánk. Azaz: pontosan meg kell monda-

nunk, hogy e műveletek miből mit hoznak létre (szemantikailag is!) — és éppen ebből kell bebizonyítanunk, hogy a két művelet jelentéstartalma szükségyszerűen azonos.

Ezen a ponton elérkeztünk oda, hogy néhány megjegyzést tehetünk a generatív grammatika Aspects-modelljének egy sajátosságára.

2.5. Az Aspects modelljében a szintaxis először mélyszerkezeteket generál: ezeket interpretálja a szemantikai komponens. A mélyszerkezeteken ezután transzformációk működnek, és kialakítják a mondatok felszíni szerkezetét. A transzformációs komponens szerepe kettős. Létének egyik indoka az az empirikusan motivált föltevés, hogy az a szintaxis a gazdaságosabb (univerzálisabb stb.), amely minden mondat levezetésében megkülönbözteti a mély- és felszíni szerkezetet; azaz, amely nem ismer magmondatokat. A másik indok az, hogy mivel a transzformációk jelentéstartóak, ha két mondatot ugyanabból a mélyszerkezetből vezethetünk le velük, akkor a két mondat jelentése azonos kell hogy legyen.

A fentiekből következik, hogy az azonos mélyszerkezetű mondatok egymásnak szintaktikai változatai, a különböző mélyszerkezetűek pedig nem. Ez a megállapítás igen hasonló a 2.4. pont végén említetthez. A kérdés most ez: tegyük föl, hogy a kutató csak annyit vár el a szemantikától, hogy segítségével kimerítően jellemezhesse a nyelv parafrázis-viszonyait. Vajon miféle szemantikára van szüksége ehhez; pontosabban, van-e szüksége egyáltalán szemantikára?

Ezt a kérdést azért érdemes megvizsgálni, mert számos kutató valóban erre redukálta a szemantika feladatát. Ez ugyan szó szerint ellentmondásban van CHOMSKYNAL azzal a célkitűzésével, hogy a nyelvtan hang-jelentés párokat ad meg; az Aspects szükségzavúsága miatt azonban e nézet legalábbis nem teljesen idegen az ott kifejtettektől. Indokolja a kérdés fölvetését továbbá az is, hogy az Aspects-féle szemantikai reprezentációkat sokan azzal vádolták, hogy nem egyebek finomított szintaxisnál. Lehetséges-e az, hogy e redukált szemantika-fölfogás mellett ez a bírálóat jogos, de élet veszti?

Ha a parafrázist a szinoníma értelemben használjuk, akkor látszólag nincs is szükség semmiféle szemantikára: hiszen az azonos jelentésűség fel-tételét abban jelöltük meg, hogy a mondatok egymásnak szintaktikai változatai legyenek. Ha a parafrázison a szinonímánál gyengébb valamit értünk, akkor még a jelentés-posztulátumokra (vagy hozzájuk hasonló szótári információkra) szükség van: így a parafrázis-képesség a világról való ismereteket is igényel. (Az anomáliák kérdése ugyanígy lenne föltehető.)

A következtetésünk helyessége azonban csak látszólagos. A „szintaxisra redukált szemantikának” ugyanis csak akkor lenne értelme, ha minden olyan mondatot, amelynek azonos a jelentése, ugyanabból a mélyszerkezetből vezethetnénk le. Ez viszont lehetetlen. Ehhez föl kellene tennünk, hogy a mély-szerkezetek nem csupán egyértelműek, hanem egy-egy értelműek is: azt, hogy minden lehetséges jelentéshez egy és csak egy mélyszerkezet tartozhat. Ilyen mélyszerkezeti nyelvet szerkeszteni azonban matematikai lehetetlenség. Szükség-szerű, hogy legyenek olyan mélyszerkezetek, amelyek bár nem azonosak, de ugyanazt a jelentést hordozzák. (S méghozzá ez n e m olyan esetek miatt történik, mint hogy a *látszerész* és az *optikus* a lexikalisták szerint a mély-szerkezetben különböző, de jelentésük egyforma.) Ebben az esetben lesznek olyan felszíni mondatok, amelyeknek azonos a jelentése, de ez csak akkor

deríthető ki, ha meg is adtuk a jelentésüket. Azaz, ezt a szemantikában kell megállapítanunk. Ráadásul ez a nehézség nem védhető ki úgy, hogy egyre „mélyebb és mélyebb” mélyszerkezeteket veszünk föl. Hasonlóképpen: lesznek olyan mondatok is, amelyeket egynél több mélyszerkezetből is levezethetünk, de maguk a mélyszerkezetek szinonimák! Következésképp: ha a szemantikai komponens csak a mélyszerkezeteket interpretálja, akkor az azonos mélyszerkezetből levezetett mondatok ugyan definiációszerűen azonos jelentésűek lesznek; de nem vezethetünk le minden azonos jelentésű mondatot ugyanabból a mélyszerkezetből. A parafrázis-viszonyokat tehát pusztán egy ilyen szintaxis segítségével nem írhatjuk le.

Nem jelenti-e viszont ez az érvelés azt is, hogy az azonos jelentésű mondatok nem lehetnek egymásnak pusztán szintaktikai változatai? Nem. Ez az érvelés csupán azt zárja ki, hogy a mélyszerkezet és a felszíni szerkezet klasszikus megkülönböztetésével pusztán szintaktikusan számot adhassunk a jelentésazonosságról. A szintaktikai változatot ugyanis így definiálhatjuk: egymásnak szintaktikai változatai azok a kifejezések, amelyek adott szintaktikai műveletek véges számú lépésben való alkalmazásával átalakíthatók egymásba. Ekkor **l e s z n e k** „kitüntetett műveleteink” (amelyek a jelentésen nem változtatnak), de **n e m l e s z n e k** „kitüntetett szerkezeteink” (amelyek azonossága szükséges és elégséges feltétele lenne a jelentésazonosságnak).

Amit most megállapítottunk, még mindig nem jelenti azt, hogy megszabadulhatnánk a szemantikától. A „véges számú lépés” ugyanis bármilyen nagy lehet. Ha az egymilliomodik lépésben sem tudtuk egymásba alakítani a két kifejezést, még mindig nem tudhatjuk, hogy a következő lépésben sikerrel járnánk-e, vagy pedig a feladat kivihetetlen. Csak annyit tudunk, hogy ha azonos jelentésűek, akkor átalakíthatók egymásba, és megfordítva. Ez azonban nem segít ki minket akkor, ha két konkrét kifejezésről el akarjuk dönteni, hogy egymás tökéletes parafrázisai-e. Végső soron mégis a jelentéshez kell folyamodnunk. S itt derül ki a lehetséges világokkal dolgozó szemantika előnye. Ha két kifejezés nem jelenti ugyanazt, akkor megszerkeszthető legalább egy olyan lehetséges világ, amelyben az egyiket érvényesen alkalmazhatjuk, a másikat nem.

Ennek a gondolatmenetnek a következménye az, hogy még a „redukált szemantika” céljait is csak akkor érhetjük el, ha a szemantikai komponens valóban megadja a kifejezések jelentését. (S ezért végül is ilyen redukció nem létjogosult.) Továbbá, a megadott jelentésnek olyannak kell lennie, hogy abból következtetni lehessen azokra a helyzetekre, amelyekben a kifejezés sikerrel alkalmazható.

Mindez nem jelenti azt, hogy egy lehetséges világokkal dolgozó szemantika szükségképpen jól fogja kezelni a természetes nyelvet. A nyelvtan kimenetét így is egybe kell vetnünk a nyelvérzéssel. Rendkívül lényeges azonban az, hogy ebben a modellben mindig tudjuk, hogy mit csinálunk, mik a megoldás lehetőségei és korlátai. Ezért — ha szükséges — akár lényegbevágó módosításokat is tehetünk úgy, hogy azok következményeit az egészre nézve előre láthatjuk.

Rá kell mutatnunk még egy szempontra a szintaxis és szemantika együttmodellálásával kapcsolatban. Nevezetesen arra, hogy miért célszerűtlen először elkészíteni a szintaxist, azzal, hogy majd utólag készítünk hozzá egy modell-elméleti szemantikát. Az Aspects-modellben különösen zavaró volt az,

hogya a transzformációk jelentéstartását csak kimondták, de nem volt egzakt módon bizonyítható. A mélyszerkezetek „helyességét” ugyanis csak úgy lehetett ellenőrizni, hogy a rájuk alkalmazott transzformációk után jó mondat válik-e belőlük. Ha egy konkrét megoldásban ugyanabból a mélyszerkezetből különböző jelentésű felszíni szerkezeteket is le lehetett vezetni, akkor végső soron nem lehetett megállapítani, hogy a mélyszerkezet volt-e hibás, vagy a transzformációk nem tartották a jelentést. Ez már csak azért is bizonytalan, hiszen a transzformációk jelentéstartása nem jelent egyebet, mint hogy az azonos mélyszerkezetből levezethető mondatoknak legalább egy közös jelentésük van. Más lenne a helyzet, ha a szemantika nem figyelmen kívül hagyná a transzformációk működését, hanem interpretálná is. Ekkor a kiinduló és a kapott szerkezet interpretációjának egybevetéséből belátható lenne, hogy a transzformáció jelentéstartó volt. A transzformációk azonnal ebben az értelemben nem jelentéstartóak, hiszen időnként szemantikailag fontos információkat semlegesítenek. (Így jönnek létre a hononim, de különböző jelentésű mondatok.) Éppen ellenőrző szerepük miatt lett volna jó a transzformációk között megkülönböztetni a valóban jelentéstartókat és a semlegesítőket. Ehhez azonban ismét egy kidolgozott szemantika-elmélet lenne szükséges.

Tekintve azonban, hogy a generatív grammatika művelői többségükben kitűnő nyelvészek, a megoldások egy jelentős része jönnek bizonyult annak ellenére is, hogy csak intuitív szemantikai megfontolásokat alkalmaztak. Azok a ritka esetek azonban, amikor az ellentmondások föloldhatatlannak bizonyultak, arra késztettek, hogy föladják az „egyszer működő szemantika” elvét: a kiterjesztett sztenderdben a szemantikai komponens másodsor is működik, a felszint is interpretálja (CHOMSKY, *Studies on Semantics in Generative Grammar*. Mouton, 1972). A kettős interpretáció elveit azonban nem dolgozták ki, s e korszak nem is volt túl hosszú. A legújabb trace-elméletben (CHOMSKY, *Essays on Form and Interpretation*. North-Holland, 1977) már nincs is klasszikus értelemben vett mélyszerkezet: a szemantika csak a szintaxis végtermékét interpretálja. Igaz, ez már nem a régi felszíni szerkezet: sokkal több információt építenek bele. E felszíni szerkezetek jelentésazonosságait azonban végül is szintén csak a szemantika tisztázhatja. Ennek hiányában ismét csak véletlenszerűen elért sikerekre számíthatunk.

Itt ismét visszakanyarodhatunk Montague töredék-nyelvtanaihoz. A leggazdagabb, legegánsabb nyelvtan, amelyet kidolgozott, a *The Proper Treatment of Quantification . . .* cikkben található. Itt a szintaktikai szabályok „felszíni” szerkezeteket hoznak létre. Maguk a létrehozott mondatok többértelműek is lehetnek, de derivációs történetük egyértelműsíti őket. Amikor e mondatokhoz Montague SZR-ként intenzionális logikai mondatokat rendel, a teljes derivációs történetet figyelembe veszi. Minden egyes szintaktikai szabálynak megfeleltet ugyanis egy ún. fordítási szabályt, amely egyértelmű intenzionális logikai kifejezést hoz létre. Ezután az intenzionális logika kifejezései megkapják a jelentésüket, s ezek a jelentések lesznek a természetes nyelvi kifejezések jelentései is. Azt, hogy két mondatnak azonos-e a jelentése, vagy hogy egy adott mondat többértelmű-e, a szemantikában állapíthatjuk meg.

E konkrét megoldástól függetlenül, Montague elméletének megvan az az előnye, hogy lehetővé teszi másfajta megoldás választását is, ha az a természetes nyelv szintaktikai bonyolultsága miatt szükségessé válik. Mint pl. a COOPER—PARSONS szerzőpár bemutatta (*Montague Grammar, Generative Semantics and Interpretive Semantics*. In: PARTEE [szerk.], *Montague Gram-*

mar. Academic Press, New York 1976), Montague szintaxisa átfogalmazható az interpretatív vagy a generatív szemantika jelölési rendszerébe is — ha a szemantikát tiszteletben tartjuk.

Ezeknek a lehetséges változatoknak az egyenértékűségét azért hangsúlyozzuk, mivel Montague — matematikus lévén — elég kevésbé érdeklődött a természetes nyelv szintaxisának finomságai iránt. Nyelvtanai ezért szemantikailag reprezentatív, de szintaktikailag elég egyszerű példamondatokat kezeltek. Lehet, hogy ennek az egyszerűen elképzelt szintaxisnak a nagymértékű kiterjesztése akadályokba fog ütközni (habár ezt az eddigi próbálkozások egyértelműen még nem mutatják). Azért is nem ismertettük Montague szintaxisát részleteiben, mivel ez — az elméleti alapokhoz képest — csak egyik lehetséges megoldás. Az elméleti alapok kidolgozottsága viszont lehetővé teszi, hogy szükség esetén vérveszteség nélkül választhassunk a jelölési változatok között (szemben például az interpretatív és generatív szemantikusok hosszú vitájával, amelyet éppen a szemantika-elmélet kidolgozatlansága tett lehetővé). Montague a nyelvész számára tehát nem ad egy olyan kész „rajzot”, amelyet csak szorgalmasan ki kell színezni. Elmélete olyan keretet ad, amely egyszerre elég szilárd és rugalmas ahhoz, hogy újabb és újabb kérdések szellemes megoldásait kidolgozhassa benne a természetes nyelv kutatója. Ugyanakkor viszont — éppen a matematikai megalapozottság miatt — a nyelvész biztosan fölhasználhatja a matematika további fejlődésének eredményeit is.

Van még egy szempont, amelyet hangsúlyoznunk kell akkor, amikor a nyelvész „felelőségéről” beszélünk. A matematikai megalapozású szemantika ellen gyakran merül föl az a kifogás, hogy olyan precizitást visz a természetes nyelvbe, amely attól idegen.

Hozzunk föl ennek illusztrálására két olyan példát, amely történetesen egy Chomsky—Partee-vitában került elő (CHOMSKY, Questions of Form and Interpretation és PARTEE, Comments on C. J. Fillmore's and N. Chomsky's Papers, in: R. AUSTERLITZ [szerk.], The Scope of American Linguistics. The Peter de Ridde Press, 1975). Az első azzal kapcsolatos, hogy a természetes nyelvi „univerzális kvantor” nem lehet azonos a matematikaival, hiszen pl. az *A hód gátat épít* mondat nem jelenti azt, hogy minden egyes hód gátat építene: igaznak szokás elfogadni ezt az állítást akkor is, ha tudjuk, hogy az állatkertekben a hódok nem építenek gátat. A másik példa az *Öt orosz meglátogatott három franciát*. Ez a mondat hét különböző helyzetre is alkalmazható aszerint, hogy a látogatások egyenként vagy kisebb csoportokban történtek. De vajon hétértelmű-e ez a mondat, vagy éppenséggel azt jelenti, hogy összesen öt orosz összesen három franciát látogatott meg?

Nem kívánunk állást foglalni egyik megoldás mellett vagy ellen sem. Csupán azt hangsúlyozzuk, hogy a matematikus kezelésmód egyik megoldásra sem predesztinál. Sem arra, hogy a természetes nyelvi generikus állításokat kivétel nélkül tegyük, sem arra, hogy a második mondatot hét különböző szintaktikai szerkezetből vezessük le. Mindenképpen arra kötelez azonban, hogy tegyünk elméletileg pontos különbséget a többértelműség és a bizonytalanság („vagueness”) között; kötelez továbbá arra, hogy kialakítsuk azt az apparátust, amely nem csupán az egyértelmű, hanem a bonyolult és homályos eseteket is kezelni tudja. Ez annyit jelent, hogy valójában azt kell megtudnunk, miben is áll a természetes nyelv bonyolultsága és „pontatlansága”. Úgy tűnik, hogy minél explicitebbé tesszük azt az elméleti keretet, amelyben dolgozunk, annál inkább megérthetjük magát a természetes nyelvet.

A matematikus kezelésmód tehát nem a kutatás tárgyát, hanem a kutató munkáját kell, hogy pontosá tegye.

3. Az alábbiakban téma szerinti csoportosításban fölserolunk néhány olyan érdekesebb munkát, amelyekben MONTAGUE *The Proper Treatment of Quantification in Ordinary English* (a továbbiakban: PTQ) c. cikkének nyelvtani keretét terjesztették ki újabb kérdések megoldására. E kiterjesztések egy része egyszerű „hozzáadás”; jelentős részük azonban a szemantikát is részlegesen módosította.

A következő jelentősebb cikkgyűjteményekre csak a szerkesztő nevével fogunk hivatkozni:

PARTEE, BARBARA [szerk.], *Montague Grammar*. Academic Press, New York 1976.

KEENAN, EDWARD L. [szerk.], *Formal Semantics of Natural Language*. Cambridge University Press, 1975.

GROENENDIJK, J.—STOKHOF, M. [szerk.], *Amsterdam Papers in Formal Grammar*. Vol. 1. Centrale Interfaculteit, Universiteit van Amsterdam, 1976.

3.1. A cselekvő és szenvedő mondatok összefüggése. Mint ismeretes, a passzív transzformáció nem bizonyult jelentéstartónak, mivel megváltoztathatja a mondatban szereplő kvantorok hatáskörét. E nehézségeket próbálja meg kiküszöbölni egy módosított transzformációs megoldással PARTEE *Montague Grammar and Transformational Grammar* (*Linguistic Inquiry* 1975: 203—300) és *Some Transformational Extensions of Montague Grammar* (in: PARTEE 51—77) c. cikkeiben. Ennél ígéretesebbnek tűnik az a nem-transzformációs megoldás, amelyet MICHAEL BENNETT, *A Variation and Extension of a Montague Fragment of English* (in: PARTEE 119—163) és KIYONG LEE, *The Treatment of Some English Constructions in Montague Grammar* (kiadatlan Ph. D. disszertáció, University of Texas at Austin, 1974) javasol. Ezekben a szenvedő mondatokat a cselekvőktől függetlenül állítják elő; és ha a két mondat jelentése azonos, azt a szemantika mutatja ki.

3.2. A vonatkozó mellékmondatok közül MONTAGUE a PTQ-ban csak a korlátozókat kezelte; a nem-korlátozókra vonatkozó kiterjesztést és a mellékmondatban fölmerülő hatáskör-problémákat lásd: ROBERT RODMAN *Scope Phenomena*, „Movement Transformations”, and *Relative Clauses* (in: PARTEE 165—177) és RENATE BARTSCH, *Syntax and Semantics of Relative Clauses* (in: GROENENDIJK-STOKHOF 1—25).

3.3. Az előfeltevések kérdése. Az előfeltevések kezelése nem csupán azért bizonyult érdekesnek, mert így a Montague-angol közelebb került a természetes angolhoz; hanem azért is, mert kiderült, hogy az előfeltevéseket „termelő” kvantorok (mint pl. az *every* és a *some*) másfajta hatáskör-problémákat hoznak létre, mint azok, amelyek nem „termelnek” előfeltevéseket (mint pl. az $a(n)$). Így számos mondat grammatikai helytelenségére is magyarázatot kapunk. Lásd ROLAND R. HAUSSER, *Presuppositions in Montague Grammar* (*Theoretical Linguistics* 1976/3: 245—280) és HAUSSER, *Scope Ambiguity and Scope Restrictions in Montague Grammar* (in: GROENENDIJK-STOKHOF 95—132). Mivel az előfeltevések kezelése szorosan összefügg a tagadásval is, itt hívjuk föl a figyelmet K. LEE, *Negation in Montague Grammar* (*Papers from the 10th Regional Meeting of the Chicago Linguistic Society* 378—389, 1974) cikkére is.

3.4. A többes szám különböző érdekes problémáival foglalkozik M. BENNETT, Accomodating the Plural in a Montague Grammar (in: RODMAN [szerk.], Papers in Montague Grammar. Occasional Papers in Linguistics. No. 2. UCLA, 25–66, 1972) és BARTSCH, The Proper Treatment of Number and Numbers in a Montague Grammar (uo. 66–80), valamint HAUSER, Quantification in an Extended Montague Grammar (kiadatlan Ph. D. disszertáció, University of Texas at Austin, 1974). Ezen belül különösen érdekes a disztributív és a kollektív többes kezelése (vö. *A fiúk magasak – A fiúk összegyűltek*).

3.5. A melléknévek az a fajta kezelése, amelyet a korábbiakban említettünk, nem a PTQ-ból, hanem az English as a Formal Language c. cikkből származik. E kezelés kiterjesztésére nézve l. BENNETT, A Variation and Extension of a Montague Fragment of English (i. h.), valamint M. SIEGEL, Capturing the Russian Adjective (in: PARTEE 293–311). A melléknévek kezelésében természetesen középponti szerepe van a fokozás megoldásának is. Ehhez bizonyos jelentős szemantikai módosításokat vezet be M. J. CRESSWELL, The Semantics of Degree (in PARTEE 261–293) és J. KAMP, Two Theories about Adjectives (in: KEENAN 123–156). Ez utóbbi cikk már csak azért is érdekes, mivel KAMP – mint MONTAGUE közvetlen munkatársa – jelentős szerepet játszott a fentebb kifejtett melléknév-kezelés kidolgozásában.

3.6. A lexikai dekompozíció kérdésével foglalkozik D. DOWTY, Montague Grammar and the Lexical Decomposition of Causative Verbs, (in: PARTEE 201–247) és C. HEIDRICH, Should Generative Semantics Be Related to Intensional Logic? (in: KEENAN 188–205). Habár ezek a cikkek számos – részint technikainak mondható – kérdésre választ adnak, nem minden szempontból meggyőzőek. Vezetesen, valójában nem tisztázzák, hogy mi a szavak fölbontásának szemantikai státusa. Mint a jelentés-posztulátumok tárgyalásánál láttuk, ez „kényes” kérdésé válik Montague keretében. Esetleg fölmerülhet az is, hogy amikor a határozó hatáskör-különbségei egyetlen szón belül jelennek meg (mint pl. az *almost killed* esetében), akkor valójában nem is többértelműséggel, hanem bizonytalansággal van dolgunk. Ennek a kérdésnek a tisztázásához is igen fontos lenne a „vagueness” fogalmának kidolgozása.

3.7. Az igeidők kezelésének alapvető lehetőségét MONTAGUE megadta a PTQ-ban. Ez azonban valóban csak a lehetőség szintjén maradt, mivel az a jelen, múlt és jövő, amelyet ott találunk, csak igen elnagyoltan azonosítható a tényleges angol igeidőkkel. A kérdés valódi bonyolultságát jól mutatják BENNETT fejtegetései (Some Extensions of a Montague Fragment of English. Indiana University Linguistics Club, 1975). Egyes részletekre nézve érdekes megoldásokat találunk J. HOEPELMAN, Mass Nouns and Aspects, or: Why We Can't Eat Gingercake in an Hour (in: GROENENDIJK-STOKHOF 132–154) és DOWTY, Toward a Semantic Analysis of Verb Aspects and the English „Imperfective” Progressive (Linguistics and Philosophy, 1977/1: 45–79) munkáiban.

3.8. A hogy-os mellékmondatok kezelésére nézve lásd pl. R. THOMASON, Some Extensions of Montague Grammar (in: PARTEE 77–119), valamint E. DELACRUZ, Factives and Proposition Level Constructions in Montague Grammar (in: PARTEE 177–201).

3.9. A kérdések különösen érdekes problémát jelentenek a szintaxis és a szemantika együtt-modellálása szempontjából. A kérdéseket hagyó-

mányosan mondatoknak nevezzük, habár elkülönítjük őket például a kijelentő, felszólító stb. mondatoktól. Hogy ez az elkülönítés szemantikai szempontból milyen fontos (azonkívül, hogy e mondatfajták szintaxisa is erősen különböző), azt világosan mutatja az a tény is, hogy egy kérdés önmagában nem lehet igaz vagy hamis. Igaz vagy hamis csak egy kérdés és egy reá adott válasz együttese lehet. Ezért jutott több kutató is arra a gondolatra, hogy a kérdések a reájuk adható (nyelvtileg lehetséges) válaszok által leírható dolgok összességét jelölik. Ekkor az igazságérték kérdése úgy tehető fel, hogy az adott kérdésre adható lehetséges válaszok közül éppen ezt és ezt válaszolták: vajon helyesen informálták-e a kérdezőt ezzel a válasszal az adott helyzetben? A logikai ihletésű nyelvészeti irodalomban ez a megoldás már korábban is fölmerült; Montague keretében először C. HAMBLIN, használta föl, *Questions in Montague English (Foundations of Language, 1973/10: 41–53)*.

Ez a megoldás különösen akkor válik érdekessé, ha a válaszokat is közelebbről vizsgálni kezdjük. Az „egész mondatos” válaszok önmagukban nem különítik el egymástól a kérdések különböző fajtáit, hiszen egy kijelentő mondat helyes válasz lehet egy eldöntendő kérdésre is, és kiegészítendő kérdések egészen különböző fajtáira is. Ha azonban a „rövid” válaszokat vesszük szemügyre, e kérdések élesen elkülönülnek egymástól. Egyszersmind azt is megállapíthatjuk, hogy egy olyan elliptikus mondatot, mint *János.*, igazságértékkel bírónak minősíthetünk akkor, ha egy alanyára kérdező mondatra adtuk válaszul. A *János.* szemantikai reprezentációja abban fog különbözni a *János* tulajdonnév szemantikai reprezentációjától, hogy az előbbi egy ún. kontextus-változót is tartalmaz, amit egy megfelelő típusú kérdéssel kell behelyettesítenünk. Ezt a megoldást HAUSSER dolgozta ki *The Logic of Questions and Answers* c. cikkében (megjelenik a szerző *Linguistic Crossconnections* c. könyvében). Ugyanitt tárgyalja Hausser a függő kérdéseket is; ez utóbbiakra némileg eltérő megoldást ad még L. KARTTUNEN, *Syntax and Semantics of Questions (Linguistics and Philosophy 1977/1: 3–45)*.

Ha már a nem-kijelentő mondatokról esik szó, megjegyezhetjük, hogy habár a felszólító mondatokat ismereteink szerint még nem kezelték ebben a keretben, az ún. cselekvési logikában ezek megoldhatók. A cselekvési logikát pedig be lehet ágyazni Montague modell-elméletébe (vö. P. HAYES, *The Logic of Action. Machine Intelligence 6. Edinburgh*).

3.10. A kontextus-változó említésével már el is jutottunk a p r a g m a t i k á h o z. Montague — BAR HILLELT követve — a pragmatika feladatának az indexikus kifejezések kezelését tartja. Így nála a pragmatika voltaképpen a szemantika része, azzal az eltéréssel, hogy az itt vizsgált kifejezések jelentése nem független attól, hogy ki és milyen körülmények között használja őket. (Ez a pragmatika-felfogás jóval szűkebb a nyelvészetben megszokottnál.) Ezt úgy valósítja meg (pl. *Universal Grammar* c. munkájában), hogy minden lehetséges világon belül különféle használati kontextusokat különböztet meg, amelyek pl. a beszélő és hallgató személyét specifikálják. A kérdések kezelésekor Hausser némileg átalakította ezt a keretet: ún. színhely-leírásokat vezetett be, amelyek a föntinél gazdagabb információt tárolnak. Ezt a módosított keretet használja föl HAUSSER a n é v m á s o k tárgyalásában is (*How Do Pronouns Denote?*, megjelenés alatt a *Proceedings of the Third Groningen Round Table on Mathematical Linguistics* c. kötetben, Academic Press, New York). E cikknek két újdonsága van. Az egyik abban áll, hogy az előre-ill. hátrautaló és a mutatónévmásokat lényegileg azonosnak tartja. A különb-

ség közöttük csak az, hogy egyik esetben a névmás denotátumát a mondaton belülről rekonstruáljuk, a másik esetben pedig a külső kontextusból. A harmadik személyű névmást tartalmazó mondatok ugyanis mindig e kétféle módon többértelműek. (Az első-második személyűeket természetesen csak külső rekonstrukcióval értelmezhetjük; a belső rekonstrukciónak pedig szigorú strukturális feltételei vannak, amelyekre ki is tér.) A másik újdonság az, hogy köznevei értékű névmásokat is fölvesz (amelyek a levezetés során jelennek csak meg, a kész mondatban nem). Így válik lehetővé azoknak a problematikus mondatoknak a kezelése, mint pl. *Az az idős férfi, aki a feleségének adta a fizetését, bölcsőbb volt annál a fiatalnál, aki a kedvesének adta azt.* Ebben a mondatban a *fiatal (férfi)* köznevet pronominalizál, az *azt* (ti. *a fizetését*) pedig két helyről rekonstruálendő: *a fizetés* a mondat elejéről, a birtokviszony pedig az imént rekonstruált *fiatal férfi*-ből. Ugyanezzel a megoldással elemzi a *my* és *mine*-típusú névmásokat is.

Ebben a felsorolásban természetesen nem térhettünk ki minden tárgyalt problémára. Igyekeztünk azokra felhívni a figyelmet, amelyeket vagy többen is vizsgáltak, vagy pedig — mint a legutolsó esetben — önmagukban is igen érdekesek. További kérdések tárgyalására nézve fölhívjuk az olvasó figyelmét például a *Theoretical Linguistics* c. folyóirat évfolyamaira.

SZABOLCSI ANNA

Remarks on Montague Grammar

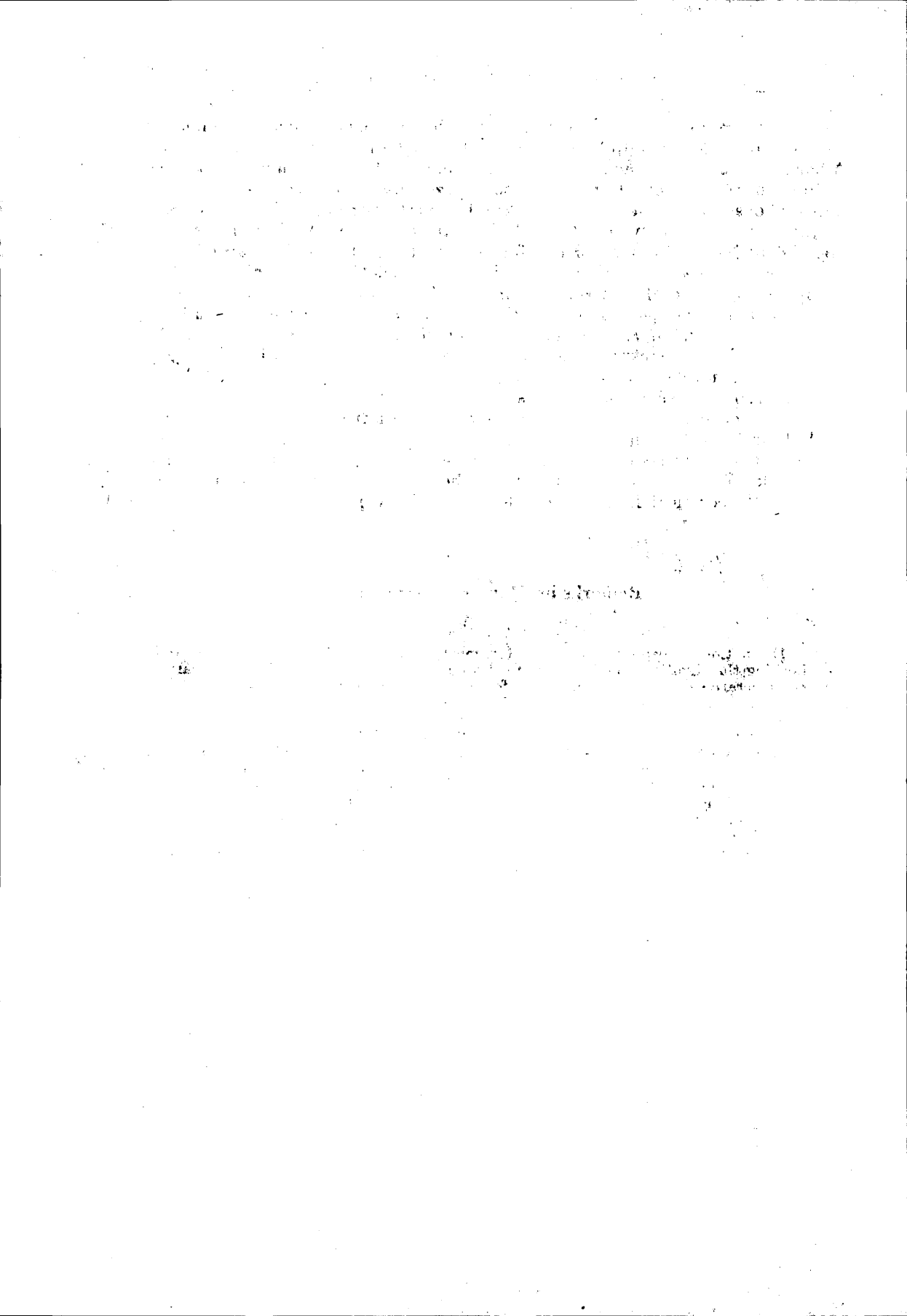
by ANNA SZABOLCSI

The notion of meaning as a basis for constructing the semantic component and for checking the significance of syntactic rules has remained underdeveloped in various kinds of generative grammars. It may therefore be revealing for the linguist to get acquainted to Richard Montague's concept of language, based on a model theoretic approach to semantics.

The present paper provides an informal theoretical introduction to the most fundamental concepts of Montague's theory as developed in his *Universal Grammar* and *The Proper Treatment of Quantification in Ordinary English*, like notions of interpretation, model, extension and intension, intensional contexts, meaning postulates and synonymy. Special attention is paid to the consequences of this approach with respect to the construction of syntax. Those considerations allow us to criticize the heuristic value of the notion of deep structure in generative grammar.

The sound mathematical background of Montague's theory leaves the possibility open for further extensions and modifications arising from either syntactic or semantic considerations.

The last section of the paper briefly reviews the research going on in the direction of extending Montague's framework to so far unsolved linguistic problems.

Nyelvtani és képi determináció a teljes metaforában

I.

1. A költőiség grammatikai alapjainak vizsgálata, vagyis a poétika és a grammatika viszonyának tudományos igényű feltérképezése hosszú ideig elhanyagolt kutatási téma volt (vö. SZEGEDY-MASZÁK: *Helikon* 16: 424–426, 442–443). Ezt az érdektelenséget többek között annak tudhatjuk be, hogy e kérdések a nyelv- és az irodalomtudomány határterületein helyezkednek el, s emiatt mindkét stúdium hallgatólagosan a másikra hárította át a velük való foglalkozást. Így a költői képkalkotás problematikájának nyelvtani jellegű megközelítése is sokáig háttérbe szorult a másfajta – főként tartalmi-logikai szempontokat érvényesítő – elemzésekhez képest. Csak az 1950-es évek végétől, a 60-as évek elejétől mutatkozik némi fellendülés e tekintetben. A szemléletbeli változást két munka hatásának tulajdoníthatjuk: az egyik CHRISTINE BROOKE-ROSE igényes kísérlete a metaforák grammatikai osztályozására (*A Grammar of Metaphor*. London 1958.; továbbfejlesztí: HEINRICH HENEL, *Metaphor and Meaning*. In: P. DEMETZ, TH. GREENE, L. NELSON, JR. [szerk.]: *The Disciplines of Criticism*. New Haven–London 1968. 93–123), a másik ROMAN JAKOBSON előadása az 1960 augusztusában Varsóban megrendezett poétikai világtalálkozókon (Поэзия грамматики и грамматика поэзии. In: D. DAVIE, I. FÓNAGY, R. JAKOBSON stb. [szerk.]: *Poetics – Poetyka – Поэтика*. Warszawa – Gravenhage 1961. 397–417; német változata: H. KREUZER, R. GUNZENHÄUSER [szerk.]: *Mathematik und Dichtung*. München 1965. 21–32; angolul: *Lingua* 21: 597–609; franciául: ROMAN JAKOBSON, *Questions de poétique*. Paris 1973. 219–33; magyarul: ROMAN JAKOBSON, *Hang – jel – vers*. Bp. 1972.² 277–96). JAKOBSON a hagyományos stilisztikánál tágabban értelmezi a képkalkotás, képszerűség fogalmát, s idevonja mindazokat a nyelvtani kifejezőeszközöket is, amelyekkel az író a tartalomnak esztétikai értelemben vett megformálását, azaz művészi szöveggé való megszerveződését elősegíti. JAKOBSON szerint képek nélküli költemény tulajdonképpen nincsen, mivel ott, ahol a lexikális trópusok hiányoznak, rendszerint megtalálhatók az ezeket helyettesítő „grammatikai képek” (i. m. 286). Amíg tehát Brooke–Rose a poétikai jelenségeket mint grammatikai alakzatokat fogja fel, addig Jakobson, éppen megfordítva, a grammatikai alakzatokat mint poétikai jelenségeket tanulmányozza. Kívánatosnak látszik, hogy a jövőben – a fenti két megközelítési mód összehangolásával és meghaladásával – a kutatók figyelme a poétikai és a grammatikai mikrostruktúráknak elsősorban viszonyára, összefüggésük és kölcsönhatásuk mikéntjére irányuljon. Az ilyenfajta interpretációt az teszi lehetővé, hogy a poétikai struktúra (a kép) egyúttal természetesen grammatikai struktúra is, illetőleg egy ilyenre épül rá; ugyanakkor a költői szöveg kontextusában a grammatikai

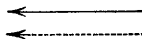
struktúrák is egyfajta (másodlagos) poétikai struktúrákként funkcionálnak, melyek kiegészítik és ellenpontoszák az elsődleges poétikai struktúrák (a képek) stílushatását. A nyelvtani és képi szerkezetek egymásra vetítésén alapuló módszer a régi típusú feldolgozásoknál nemcsak teljesebb, de időszerűbb is lenne, mivel a XX. századi szépirodalomban az esztétikai funkció a nyelvnek egyre mélyebb, egyre kötelezőbb érvényű viszonyait hatja és szervezi át, s ily módon a „szemantikai stilisztikum” rovására fokozatosan megnő a „grammatikai-szintaktikai stilisztikum” jelentősége (vö. VAJDA ANDRÁS: *NyudÉrt.* 83: 635). Különösen fontossá vált tehát, hogy minél alaposabban feltárjuk az egyes grammatikai struktúrák poétikai relevanciáját, s a lehetőségig pontos ismereteket szerezzünk a poétikum grammatikalitásának mértékéről és jellegéről. Az alábbi dolgozat ehhez a munkához kíván hozzájárulni néhány adalékkal.

2. A költői képekben egymásra rétegződő nyelvtani és poétikai struktúrák hol erősítik, hol ellensúlyozzák egymást. A grammatikai alaprajzot kitöltő szemantikai-képi kapcsolatok a képek egy részében párhuzamosak az alapjukul szolgáló nyelvtani kapcsolatokkal. A grammatikai (szintaktikai-szintagmatikus) viszonyok egybeesnek a jelentésviszonyokkal. Ez a megfeleltethetőség azonban nem szükségszerű. A képek másik válfajában a nyelvtani és képi erővonalak nem nyomatékosítják, hanem keresztezik egymást. (Pl. a birtokos és értelmező jelzői, valamint a szóösszetétellel kifejezett teljes metaforában a két tag között nyelvtanilag minősítés, képileg viszont azonosítás van; ezzel szemben az alany – állítmányi szerkezetű teljes metafora grammatikai formáját tekintve is azonosítás.)

3. A grammatikai és a poétikai struktúrák összefüggésének szemléltetésére egyetlen részletkérdést vizsgálunk meg: a nyelvtani és képi determináció viszonyát.

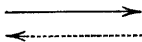
4. Nyelvtani determináción, mint ez köztudomású, egymással szintagmatikus kapcsolatban álló mondatrészek kölcsönös alá- és fölérendeltségét értjük (vö.: SZABÓ DÉNES, *A mai magyar nyelv* 278; *MMNyR* 2: 70; *MMNy.* 258). A képi determináció lényegében nem más, mint egy szókép tárgyi elemének képszerű megjelenítése a képi összetevő által. (Persze mivel a költői kép a gyakorlatban a tárgyi és a képi sík közötti kölcsönhatás formájában funkcionál, egy kicsit tárgy is és kép is mindkét komponens. Mindazonáltal ennek a dialektikus ellentmondásnak van meghatározó oldala, a kölcsönhatáson belül megállapítható az erősebb irány, s ennek alapján az egyik tényezőt azonosítottunk, a másikat pedig azonosnak vesszük.) A bővítmény nyelvtanilag determinálja az alaptagot, az azonos képileg determinálja az azonosítottat. Tóth Árpádnak ebben a szép, hangulatos metaforájában: „Szállj, dal, esti fecske, suhanj | A vak tavak fölött” (idézi *MStilV* 94) a metaforikus értelmező (*esti fecske*) nyelvtanilag is, képileg is meghatározza alaptagját, a *dal*-t. A grammatikai minősítést folytonos, a képit szaggatott nyíllal jelölve a két összetevő viszonya a következőképpen ábrázolható:

„Szállj, *dal*, *esti fecske*”

Csokonai gyakran idézett, plasztikus képében: „A napnak hanyatlik tűndöklő hintaja” (Az estve; Csokonai Vitéz Mihály összes versei. Bp. 1967. 1: 214) a *nap* mint birtokos jelző nyelvtanilag determinánása, képileg viszont meghatározottja a *hintó*-nak, a metafora képi elemének:

„A *napnak* hanyatlik tűndöklő *hintaja*”

5. A nyelvtani determináció tehát egy alárendelő szó szerkezet két tagja közti viszony. Épp ezért a nyelvtani és a képi determináció összefüggéseit csak olyan szóképeken tanulmányozhatjuk, amelyek grammatikai felépítésükre nézve alárendelő szintagmák. Választásunk a teljes metaforára esett (meghatározását l. ZLINSZKY: MStilÚ 199; Uó: MNy. 24: 78–79; MStilV 94; MStilÚ 481; J. SOLTÉSZ, Babits Mihály költői nyelve 109, 273; KMStil. 110; K. SZOBOSZLAY: NytudÉrt. 77: 15). A vizsgálat természetéből adódott, hogy ezúttal ki kellett rekesztenünk mindazokat a teljesmetafora-szerű alakulatokat, amelyekben a tárgy és a kép nyelvi jele nem alkotnak egymással szó szerkezetet. Így jutottunk el a teljes metafora ún. normálformájához, melynek két fő kritériumát állapítottuk meg: *a*) a két nyelvi jel tárgy–kép viszonya (szemantikai kritérium); *b*) a két nyelvi jel közvetlen szintagmatikus kapcsolata (grammatikai kritérium). Kizáró körülménynek számított tehát *a*) a tárgy–kép viszony (az azonosítás) hiánya (ez természetes); *b*) valamelyik képelem hiánya (a tárgyé is, noha ez az előzményből többnyire odaérthető); *c*) a közvetlen szintagmatikus kapcsolat hiánya (ugyanis ha a kép és a tárgy nyelvi jele közt közvetlen szintagmatikus viszony van, a képi és a nyelvtani determináció iránya vagy megegyezik, vagy ellentétes egymással, de mindenképpen összefügg, s ez stilisztikai hatás forrása lehet; ha viszont e két nyelvi jel nem alkot szintagmát, a kétféle determináció viszonya közömbös, véletlenszerű; emiatt el kellett tekintenünk a lazább, kötetlenebb formák elemzésétől: ezekről majd egy más alkalommal szólnunk).

Az esetleges félreértések elkerülése végett már itt jelezzük, hogy a *s z i n t a g m a* fogalmát ebben a tanulmányban a műszó eredeti, saussure-i jelentésében használjuk, azaz olyan szókapcsolatot értünk rajta, amely a kiterjedésen alapul, és mindig két vagy több egymásra következő egységből áll (vö. SAUSSURE, Bevezetés az általános nyelvészetbe 156). Eszerint tehát a predikatív viszony, sőt az összetett szó is szintagma. A fogalomnak ezzel az általánosabb, lazább értelmezésével találkozunk Saussure tanítványánál, CHARLES BALLYNál is, aki a szintagmát olyan kölcsönös grammatikai függőségi viszony termékeként határozza meg, amely viszony két, egymást kölcsönösen kiegészítő kategóriába tartozó lexéma között létesül (Linguistique générale, linguistique française² 102–103; idézi BALÁZS JÁNOS: ÁltNyTan. 1: 45). Újabban a hazai szakirodalomban is jelentkezik, ha szórványosan is, a szintagmának ez a tágabb, rugalmasabb felfogása. HADROVICS LÁSZLÓ szerint a szintagma olyan kételemű viszony, amelynek tagjai egymással kölcsönhatásban vannak, s amelynek az a funkciója, hogy a fogalmakat megjelentsen, és kapcsolatukat a beszélő számára tudatosítsa (A funkcionális magyar mondatan alapjai 9, 20). Hasonló jellegű definíciót ad Mondatszerkezeti sajátságok gyakorisági vizsgálata című munkájában DEME LÁSZLÓ: a „*s z i n t a g m a* ... egymással grammatikai viszonyban álló tagokból szerkesztett

egység" (42). Még kell azonban jegyeznünk, hogy a mai magyar nyelvtani terminológiában a *sintagma* kifejezés a fentieknél jóval szűkebb és konkrétabb értelemben használatos (vö.: MMNyR 2: 66; MMNy. 257 stb.).

6. A teljes metafora normálformájának grammatikailag négy fő megjelenési módja van: a) birtokos jelzős; b) értelmezői; c) alany – állítmányi szószerkezet; d) összetett szó (ugyanígy: MStilV 94; J. Solrész: i. m. 274; K. Szoboszlay: i. m. 16–21; csak az első hármát említi: KMStil. 111). Itt egypár leíró nyelvtani nehézség adódik, melyeknek ismertetésére röviden ki kell térnünk, noha ez nem tartozik hozzá tulajdonképpeni mondanivalónkhoz.

a) Megoszlanak a vélemények a tekintetben, hogy az értelmezős szerkezetek besorolhatók-e a jelzői alárendelés esetei közé, vagyis hogy az értelmezői szintagmák alárendelők-e vagy sem. Néhány nyelvtaníró az értelmezős jelző fogalmát kerekken elutasítja: Szabó Dénes például egyetemi jegyzetében az értelmezői viszonyt számos logikai és alaki érve támaszkodva élesen megkülönbözteti a jelzőtől, s az értelmezős szószerkezetet mellérendelőnek tekinti (i. m. 284). Benkő László a melléknévi értelmezőt („Veszek neki *csizmát, pirosat*”) kiemeli, és hátravetett jelző néven a jelzői alárendelés expresszív változataként tárgyalja; ezzel szemben a főnévi azonosító értelmezőt – s a stilsztika számára ez a típus a fontosabb, hiszen a metaforikus értelmező mindig főnévi szófajú – ő is a mellérendelő szintagmák közé osztja be (MNy. 54: 307–308). Vitatható felfogás ez. A MMNyR (2: 87) és a MMNy. (259) nem is fogadta el, igaz, tárgyyszerű cáfolatára sem vállalkozott. Ezek a kézikönyvek az értelmezői szerkezeteket gyakorlatilag beolvasszják a jelzős (attributív) alárendelő szintagmák közé, bár az akadémiai leíró nyelvtan azért megjegyzi, hogy az ilyen szószerkezetek olykor érintkeznek a mellérendelő szószerkezet némelyik fajával. Az értelmezőnek erre az átmeneti jellegére figyelmeztet Elekfi László is, aki szerint az értelmezős szerkezet „nem tartozik sem a jelzős, sem a predikatív, sem a mellérendelő szerkezetek közé, hanem mindegyikkel többkevesebb rokonságot mutató, de mindegyiktől különböző jelenség, mely talán mégis a jelzős szerkezethez áll legközelebb, a jelzős szerkezet után, ahhoz kapcsolva tárgyalható, de nem azon belül” (NyIÖK 9: 365). Balázs Pri Aladár a jelző kategóriájából az értelmezők közül csak az azonosítókat rekeszti ki, megállapítva róluk, hogy mindig ugyanolyan mondatrészfunkciót töltenek be a mondatban, mint a velük értelmezett szó. Van tehát értelmező alany (alanyt értelmez, és maga is alany), értelmező állítmány (állítmányt értelmez, és maga is állítmány), értelmező tárgy (tárgyat értelmez, és maga is tárgy), értelmező határozó (határozót értelmez, és maga is határozó), értelmező jelző (jelzőt értelmez, és maga is jelző). Szófajlag az azonosító értelmező ennek megfelelően nemcsak főnév, hanem ige, melléknév, számnév is lehet. Az értelmezett mondatrész felől nézve kettős szerepet játszik: a) identifikál (fogalmilag); b) determinál (szemantikailag). Ez a funkcionális kettősség az azonosító értelmezőt teljesen különálló, sajátos mondatrészfajtvá teszi, amely nem helyezhető el sem a jelző, sem a többi „hagyományos” mondatrész kategóriájában. Az azonosító értelmezős szószerkezet két tagjának, az értelmezettnek és az értelmezőnek egymáshoz való viszonya sem nem tisztán alá-fölérendeltségi, sem nem tisztán mellérendeléses: ez a típus mintegy átmeneti pozíciót foglal el az alárendelő és a mellérendelő szintagmák között. Ez is az azonosító értelmezőnek már említett kettős mondatbeli szerepével függ össze. (Az azonosító értelmező – a két funkciójú mondatrész. In: Tanulmányok – Studije. Az Újvidéki Bölcsészettudományi Kar Magyar Tanszékének kiadványa. 5. füzet. Újvidék 1972. 7–13)

Az értelmező valóban kétarcú nyelvtani jelenség; a rendszerezésnek ezt a kétarcúságot nem elkenődznie, hanem éppenséggel hangsúlyoznia kell. Számunkra épp ezért a Károly Sándor javasolta megoldás a legrokonszenvesebb. Eszerint az azonosító értelmező a fogalmi viszony – Károly Sándor terminológiájával: a valóságábrázolás – oldaláról (tartalmilag-logikailag) mellé van rendelve az értelmezett szónak, egyenrangú vele; de a mondatfunkció oldaláról (nyelvtanilag) alá van rendelve az értelmezettnek, azaz a fölérendelt – kapcsoló – tagnak, amelyet determinál, s amelynek révén beleilleszkedik a mondat grammatikai szerkezetébe (NytudÉrt. 16: 20). A nyelvtani determináció szempontjából tehát az értelmezős szintagmák alárendelőnek tekinthetők.

b) A predikatív viszonyt a nyelvészeknek túlnyomó többsége – részben a mienkénél jóval szűkebb szintagma-definíció alapján is! – valamiféle

s z ó s z e r k e z e t n e k m i n ő s í t i (vö.: MMNyR 2: 67–8; MMNy. 262; KÁROLY SÁNDOR: NyIOK 9: 344; Uő: NytudÉrt. 16: 5; BERRÁR, TörtMondt. 71 kk.; BALÁZS JÁNOS: AltNyTan. 3: 27; Uő: SzótTan. 89–90; J. SOLTÉSZ: i. m. 274; HADROVICS: i. m. 20). Ami viszont az alany – állítmányi szintagmának jellegét illeti, már egyáltalán nem ilyen egységes a felfogás.

A MMNyR (2: 67–8) és ennek nyomán – bár fenntartásokkal – a MMNy. (262) a predikatív szó szerkezetet különleges, „b i p o l á r i s” szintagmaként írja le, amelynek két eleme, az alany és az állítmány egymással lényegében egyenrangúak, tehát a szerkezet nem alárendelő, de nem is mellérendelő, mivel a szintagmatagok nem egyműiek, és nincsenek közösen alárendelve egy harmadik, föléjük rendelt mondatrésznek. A hazai szakirodalomban ez a nézet van a leginkább elterjedve, ami persze korántsem jelenti azt, hogy nincsenek gyenge pontjai. Nagyon is vannak; vö. pl. TESNIÈRE-nek (Éléments de syntaxe structurale 103–105) és DEMÉ-nek (i. m. 59) a mondat „kétsarkúságával”, ill. az alany és az állítmány egyenrangú voltával szemben felhozott plauzibilis ellenérveit.

KÁROLY SÁNDOR szerint a valóságábrázolás szempontjából, azaz a fogalmi viszonyok felől nézve „a kutya utag”, „a fű zöld” típusú, érintkezést kifejező alany – állítmányi szerkezetek alárendelők (az állítmány feltételezi az alanyt), míg az „István az öcsém” típusúak, tehát azok, amelyek azonosítást fejeznek ki, mellérendelők. A mondatfunkció szempontjából viszont mindkét fajta alany – állítmányi szó szerkezet mellérendelő jellegű. Vagyis az azonosító predikatív viszony – NB. az alany – állítmányi szerkezetű teljes metafora mindig ilyen! – mind fogalmi, mind mondatfunkciós szempontból: m e l l é r e n d e l ő s (NytudÉrt. 16: 74).

SZABÓ DÉNES az igei állítmány és az alany kapcsolatát a l á r e n d e l ő szó szerkezetnek tartja (i. m. 288). Felfogásomhoz ez a nézet áll a legközelebb, sőt érvényességi körét kiterjeszhetőnek vélem az alany és a névszói állítmány viszonyára is, hiszen ez utóbbi csak annyiban különbözik az igei állítmánytól, hogy benne az igei rész (az igei jelleg) \emptyset fokozatban. Megerősített ebben az elgondolásomban a már említett TESNIÈRE (i. m. 102–107) és DEMÉ (i. m. 46–47), valamint BERRÁR JOLÁN (i. m. 71), akik szerint az alany és az állítmány alá-fölérendeltségi viszonyban vannak: Deménél a mondat szintjén, Tesnièrenél a konnexióban, Berrárnál szintagmatikusan.

Kérdés mármost, hogy ha a predikatív szintagmát alárendelőnek minősítjük, melyik elemet tartjuk benne alaptagnak, melyiket determinánsnak. Mivel a közlés magva az állítmány, célszerű lesz ezt, a mondat nélkülözhetetlen alkatrészét tekinteni a szó szerkezet alaptagjának is, az alanyt pedig az állítmány bővítményének, nominativusi kiegészítőnek (ugyanígy: SZABÓ DÉNES: i. m. 288; BERRÁR: i. m. 71 kk.; DEMÉ: i. m. 46–47; TÖRÖK GÁBOR, Lirai igefüggvények stilisztikája 15, 17–18; TESNIÈRE-nél az alany mint az *a c t a n t*-ok [i. m. 102] egyike alá van rendelve az állítmánynak, a r e g e n s n e k [i. m. 13]; Tesnière strukturális szintaxisának értékeléséhez l. még: ZSILKA JÁNOS, A nyelvi mozgásformák dialektikája 31–38).

Az azonosító predikatív viszonyban néha elég nehéz eldönteni, melyik szintagmatag az alany és melyik az állítmány. A kétséges esetekben KÁROLY SÁNDOR módszeréhez folyamodtam, vagyis az igei rész szórendjének, a hangsúlynak és esetleg az *-e* kérdőszócska helyének figyelembevételével állapítottam meg a mondat, ill. a szó szerkezet főrészeit (vö.: KÁROLY SÁNDOR: MNy. 48: 108; Uő: Nyr. 88: 158–168; másképpen: MMNyR 2: 125; MMNy. 245–247).

c) A magyar leíró nyelvtani hagyománytól eltérve a metaforikus s z ó ö s s z e t t é t e l e k e t sajátos szintagmafajtaként tárgyalom. Emellett szól ez összetételeknek laza, alkalmi, egyedi-egyszeri jellege (ezt elég gyakran a kötőjeles írásmóddal is jelzi az író!). Egyébként az összetétel, pontosabban: az ige-kötő és az ige kapcsolata (pl. *re-lire*) – ahogy erre korábban már utaltam – SAUSSURE rendszerében is a szintagmák között foglal helyet (i. m. 156). Az összetett szó formájában kifejezett teljes metafora olyan alárendelő szó szerkezet, amelynek mindkét tagja főnév, s az előtag az utótagnak minőségjelzői bővítménye (determinánsa), vö. MMNy. 155.

7. A kétféle – nyelvtani és képi – determináció kapcsolatát konkrét nyelvi anyagon: Krúdy Gyula teljes metaforáin mutatom be. Az anyaggyűjtés során az írónak öt regényét teljes egészében feldolgoztam, összesen mintegy 1200 oldal terjedelemben. Az alábbi kiadásokat használtam: A vörös postakocsi (– Őszi utazás a vörös postakocsin). Bp. 1963, Szépirodalmi [= VP.]; Asszonyosságok díja (– Napraforgó). Bp. 1958, Magvető [= AD.]; Napraforgó

(– Asszonyságok díja). Bp. 1958, Magvető [= N.]; Mit látott Vak Béla szerelemben és bánatban (In: Mákvirágok kertje. Bp. 1961, Magvető) [= VB]; Boldogult úrfikoromban (– Hét Bagoly). Bp. 1963, Szépirodalmi [= BÚ.]. Számos példát merítettem ezenkívül Krúdynek egyéb műveiből is: Aranykéz utcai szép napok. Bp. 1958, Szépirodalmi [= ASZN.]; Az élet álom. Bp. 1957, Szépirodalmi [= ÉÁ.]; Éji zene. Bp. 1961, Magvető [= ÉZ.]; Hét Bagoly (– Boldogult úrfikoromban). Bp. 1963, Szépirodalmi [= HB.]; N. N. (– Az útitárs). Bp. 1959, Szépirodalmi [= N. N.]; Az ördög alszik. Bp. 1972, Szépirodalmi [= ŐÁ.]; Őszi utazás a vörös postakocsin (– A vörös postakocsi). Bp. 1963, Szépirodalmi [= ŐU.]; Pest ezerkilencszáztizenötben. Bp. é. n. [1915], Dick Manó [= P.]; Szindbád. I. Bp. 1957, Magvető [= SZ.]; Az útitárs (– N. N.). Bp. 1959, Szépirodalmi [= Ű.].

8. Végül néhány szót az elemzés módjáról és menetéről. A Krúdy-metaforák vizsgálatát három síkon kísérlem meg elvégezni, összhangban azzal, amit ALBERT HENRY a stilisztikai kutatás három szintjéről ír: „l'analyse devrait . . . s'exercer surtout dans trois directions: définir la fonction personnelle, liée à l'expressivité immédiate; préciser le rôle et la place hiérarchique, lorsqu'il s'agit d'une combinaison rhétorique . . .; dans le cas des séries, ou sur le plan d'un développement général, déceler les dominantes. En somme, trois niveaux: la figure en soi; la figure dans une structure locale éventuelle; la figure dans l'ensemble d'une oeuvre” (Métonymie et métaphore 49). A három szint tehát a következő: *a*) az egyes kép (lexikológiai sík); *b*) a kép a közvetlen kontextusban (szintaktikai sík); *c*) a kép egy nagyobb összefüggésben, a mű vagy az életmű makrokontextusában (textuális sík). Más szavakkal: a leírásnak három fő szintje van, a szintagma, a mondat és a szöveg. Az elemzésnek ki kell terjednie mind a háromra: a szöveggörnyezetükből kiemelt nyelvi mikrostruktúrák boncolgatásának, az ún. „izoláló” módszernek éppúgy megvan a maga létjogosultsága, mint a nagyobb terjedelmű, lezárt, kerek egészek tanulmányozásának, hiszen a részeknek is van önértéke, nemcsak az egésznek (vö. TÖRÖK GÁBOR: i. m. 5–7). Érdeemes azonban – az elemzés teljesebbé tétele érdekében – azt is felderíteni, hogyan épül bele a nyelvi részstruktúra, az egyes nyelvi elem (pl. egy metafora) a műalkotásnak szűkebb és tágabb összefüggéseibe. Dolgozatunk III. és IV. fejezetében – mintegy kitekintésül – megpróbálkozunk majd ezzel is, a „kontextuális” vagy „globális” szemléletmód és stílusfelfogás alapján.

II.

1. A tárgyának és a képnek (az azonosítottnak és az azonosnak) nyelv-tani és képi viszonyát az alábbiakban típusonként vizsgáljuk meg. Az egyes metaforafajták bemutatása során nem fogunk takarékoskodni a példákkal, mégpedig főleg azért nem, mert tudomásunk szerint Krúdy teljes metaforáival eddig még senki sem foglalkozott behatóbban. A teljes metaforát nemigen szokták az író sajtóságaos nyelvi kifejezőeszközei (többszörös mondatösszetételek, hasonlatok, régi és ritka szavak kedvelése, archaizálás, zeneiség stb.) közé számítani, pedig elég gyakran előfordul, és fontos tényezője a jellegzetes Krúdy-stílusnak. Az idevágó kutatások hézagossága miatt e tanulmánynak az elemzésen kívül, vagy inkább az előtt az adatközlés funkcióját is be kell

töltenie. Mivel azonban nem akarunk megrekedni a „taxatív” stilsztika szintjén (ennek elégtelenségéről vö. SZATHMÁRI: NéprNytud. 14: 67–68), nem érjük be a példák mechanikus felsorakoztatásával, hanem arra törekszünk, hogy a funkcionális szemlélet jegyében, a nyelvi formák rendeltetését szem előtt tartva adjunk választ a felmerülő kérdésekre, pl.: hogyan befolyásolja a nyelvtani és a képi determináció viszonya az illető képtípus stiláris jellegét, stílusértékét? vagy: mennyiben releváns a stilsztikai minősítés szempontjából, hogy egy adott képben a kétféle meghatározottság iránya azonos-e vagy ellentétes? stb.

2. A birtokos jelzős szintagmában mindig a birtokos jelző az azonosított (a kép tárgyi eleme), s a jelzett szó, a birtok az azonos (a képi elem). Ez a sorrend nem fordítható meg (vö. J. SOLTÉSZ: i. m. 236). Következésképp a nyelvtani és képi determináció iránya ebben a típusban mindig ellentétes:

érintetlen hajadonok borizú almája (N. 496); *életem almafája* (N. 491); *a nyár aranygyepe* (ÓU. 215); *a magosság arany-tengere* (N. 307); *a boldogtalanság baglya* (AD. 265); *a mutatók bajuszai* (N. 310); *a bánatok bányakemencéje* (VB. 424); *a törvénykönyv beretvaéle* (VB. 375); *a sors fekete bikája* (BÚ. 479); *a liget faleveleinek csipkefátyola* (AD. 106); *a dudvák dardája* (N. 482); *az élet nagy éjszakája* (N. 440); *a bűnök vagy bánatok ölmos esője* (N. 483); *a barátnök irigy falanxa* (AD. 129); *a megalázkodás, engedelmesség, odaadás nárszi fátyola* (VB. 267–8); *daluk tündéri fátyola* (AD. 264); *boldogságok tűnő felhői* (N. 316–7); *a forró szavak felhőszakadása* (N. 430); *a bánat jellege* (VP. 179); *a lehetetek kabító füstje* (N. 496); *a fájdalom és kín gőze, füstje* (AD. 16); *a valóságos élet granítkövei* (VB. 263); *a halál gyorsvonata* (N. 343); *a délutáni újság gyufalobbanása* (AD. 91); *a sarlós hold hajó-lámpása* (AD. 130); *egy céltalan, vak, vakondok élet hamva* (N. 491); *a hangok harangjátéka* (N. 496); *az édes ábrándozás himpora* (N. 335–6); *a szavak jégzajlása* (N. 395); *a gyönyörök kalitkája* (VB. 424); *a higgadtság, meggondoltság karosszéke* (P. 128); *a beszéd kárpitja* (N. 441); *az éjszaka setét kárpitja* (N. 306); *az élet kártyajátéka* (N. 334); *az udvariasság, a kedveskedés és a szélhámosság fehér kesztyűje* (N. 441); *a szemrehányó lelkiismeret gyóntató ketrece* (N. 440); *az öröm klarinéthangja* (VB. 262); *a bánat komondora* (VB. 446); *a szemérem köténye* (N. 474); *az álom kútja* (AD. 96); *a női szenvedések labirintusa* (AD. 179); *érzelmeid látványa* (N. 411); *a vallás fekete lepkéi* (P. 162); *az élet új lisztje* (AD. 200); *a magányosság büszke lovagsáskaja* (VB. 434); *a nyugalom néma madara* (N. 341); *a vallomás gyöngé mécsé* (N. 492); *a sutogások méze* (N. 496); *az álmok mezősége* (N. 474); *a hazugság színes mezőségei* (SZ. 201); *a halál napja* (VP. 57); *a boldogtalanság ólomnehézékei* (VB. 260); *az almafavirágok nőies öle* (N. 482); *az élet pallói, lépcsői, pincéi* (Ú. 15); *a hazugság paripája* (BÚ. 438); *az élet parkettje* (VP. 163); *rejtett üdvök tarka pázsítja és jószágú rizs-porról behintett ösvénye* (ÓU. 207); *a kultúra pezsgője* (AD. 62); *lelkük pincéje* (N. 442); *a halál csúf fekete pókjá* (N. 482); *a hó préme* (ÉZ. 154); *az élet promenádja* (BÚ. 365); *az igazság rétje* (SZ. 201); *a gond és bánat rózsekötege* (AD. 265); *foglalkozásunk fekete ruhája* (AD. 79); *a kis fekete kottajegyek sövénye* (N. 287); *a regénykönyvek szénaboglya sűrűsége* (AD. 62); *az éj szelindekei* (N. 280); *a kínok szurokja és tolla* (N. 469); *a férfiaság sarkantyús taréja* (AD. 77); *az élet tornya* (N. 496); *a vágyak piroskalapos törpéi* (VB. 268); *az éjszaka kormos tűzhelye* (N. 396); *a lélek csendes tűzhelye* (VP. 80); *a szél szeszélyes ujjai* (N. 312); *a mámor uszálya* (AD. 167); *a vész, a bánat, a nyugtalanság üszke* (VP. 80); *a sírás üvegharangja* (VB. 262); *a szerelem vadásztarisznyája* (N. 431); *az élet vására* (N. 496); *érzékségünk virágorporzói* (VB. 434); *a titoktartás völgye* (VB. 414); *a vágyak habzó zuhataga* (VB. 272).

Ezekben a birtokos jelzős szintagmákban a grammatikai struktúra gyakorlatilag tükörképe a szemantikainak, azaz úgy esik egybe vele, hogy miközben egyrészt formát ad neki, másrészt magával e létrehozó formával tagadja a létrehozottat, a nyelvtani szerkezetben tartalmazott szemantikai-képi mondanivalót. Ebben a képtípusban a tárgyi valóság reális elemei (a kifejezendők) a nyelvtanilag alárendelt tagban fogalmazódnak meg, míg a szerkezet alaptagja, a metaforikus birtokszó szemantikailag a kvázi-szintre

kerül. Ez a diszkrepancia poétikailag rendkívül értékes. A kiváló cseh strukturalista, JAN MUKAŘOVSKÝ már a húszas évek végén észrevette, hogy Mácha Május című poémájának birtokos jelzős szintagmáiban a jelentés lényege a meghatározotról (a birtokról) a meghatározóra (a birtokos jelzőre) csúszik át. Mivel azonban hozzá vagyunk szokva, hogy a szintagmának a meghatározott a jelentéstani magva, ily módon a mellékes, a járulékos emelődik ki (vö. SZIKLAY: Kritika 1963/3: 52). Persze ami szemantikailag mellékes, járulékos, éppen az a releváns — poétikailag! Vagyis a költő a poétikailag releváns elemeket szintaktikailag releváns helyre állítja, s ezzel kiemeli jelentőségüket, nyomatékosítja őket a köznyelvi információcsere szemszögéből fontosabb elemekkel szemben. Ez utóbbiakat viszont szintaktikailag kevésbé exponált helyre, pozicionálisan másodlagos helyzetbe emeli át, azaz megbontja a nem-költői nyelvi közegben hagyományosan kialakult erőviszonyokat. Azáltal, hogy a szó szerkezet jelentéstartalma a jelentés magvát hordozni hivatott meghatározotról áttolódik az eredetileg járulékos jelentésű meghatározóra, a logikai-szemantikai struktúrát és értékrendet egy sajátos, poétikai struktúra és értékrend váltja fel.

3. A teljes metafora normálformájának másik változatában a képet értelmező szó szerkezet fejt ki. Az értelmezői metaforának két fő típusa van.

a) Az egyikben a tárgyat a főnévi alaptag nevezi meg, s ehhez csatlakozik a metaforikus kép, értelmezői bővítmény gyanánt. Az ilyen szintagmában a nyelvtani és a képi determináció iránya mindig egybeesik. A szerkezet második tagja kétszeresen is meghatározza az első tagot: egyrészt mint értelmező az értelmezettet (nyelvtanilag), másrészt mint azonos az azonosítottat (képileg):

„Bonifác Béla hírlapíró és Danton és Robespierre meghatalmazottja a dunai tartomány igazgatására, egy napon a legnagyobb nehézségek árán tudott Budáról Pestre jutni” (VP. 112); „mintha fűge légi-omnibuszokból repdestek volna ki a fecskék, ezek a fehér-asztalkendős zárdanővendékek, kik a nyárra szabadságot kaptak” (N. 446); „Rigó Jancsi pályájától megkergült cigányprímás, ez a kiviaszkolt bajsztú körüli trubadur vonta Budapest szentimentális dalait” (AD. 63); „En megszabadítom öntől ezt a vidéket, mint egy kellemtelen személyiségtől, az erkölcsök Rózsa Sándorától” (N. 391); „Az elnök ezalatt tanácskerő pillantásokat vetett asztaltársaira, már csak azért is, hogy közben egy alattomos tekintetet (»röppentyűt«, mint később mondogatta) vethessen Vilma kisasszonyra a szomszéd szobába” (BÜ. 386); „a színésznők, ifjú, rózsaszínű, pizsén mosolygó kis báránycsókák szűk nadrágocskát szerettek a színpadra öltetni, akár volt erre ok, akár nem” (VP. 38); „És az ifjú három keblet, három jószágú rózsát számolt meg azon percek alatt, amíg ajkai oly hévvel jártak a tapintás és érzés csodálatáiban, mint egy törleszkedő kecskéé . . .” (VB. 272); „Menj már, Stranszki, az esti sörözéseiddel, ezekkel a hasznóvesztő szerekekkel, amelyek előbb-utóbb okozói lesznek mindenféle betegségeknek” (BÜ. 489); „Jöjj asszonyhazugság, drága tünemény, aranyat vérző napszállati felhő, kábult zeneszama amorettes muzsikáló órának, sárga selyemfüggönyökön átszűrődő hajnalcsillag sugára, boldogan epedett öngyilkos halál és virággal beültetett, női könnyel öntözött, regényes, magányos sírkövek az erdőszélen . . .” (ASZN. 72); „megmondott már róla mindent az én szomszédom, az én Zrínyi Miklósom” (VP. 142); „A szerelmesek, ezek a furcsa fiúk az élet kártyajátékában, voltaképpen minden más férfit alsónak néznek” (N. 334); „Négylábos szaladt itt a férfi, a teremtés díszé, és sárban fetrengett a nő, az élet virága” (AD. 114); „utoljára vallom be önnek mindazon gyengéd tiszteleteket: szívemnek vadrózsáit; a libegő hangulatokat: elmúlt életem légykarikáit; a trillázó elgondolkozásokat: a homlokom körül repkedő lepkéket . . . amelyek úgy szálladoztak le és fel napjaimban, mint a kötélthintán két szerelmesek”

(N. 491); „a nők, ezek a született szabók, a menyasszony ruháját egyetlen pillantással töviről hegyére áttekintették” (AD. 40); „A bús kezek, fáradt lábak, fájós gerincek, tavaszamúlt térdek, a vének *fűtőanyaga*: kőkörcsiniket nevel a temetők körül” (N. 505).

Mivel ebben a képfajtában a tárgyi komponens megelőzi a képit, ill. – a másik oldalról nézve – a metaforikus elem utólag kapcsolódik hozzá a kifejezendő, megjelenítendő fogalomhoz, a teljes metaforának ez a válfaja elsősorban díszítő jellegű, tehát az a feladata, hogy az olvasót gyönyörködtesse, s ugyanakkor a cselekmény síkján felbukkanó élőlényt, tárgyat vagy elvontságot szemléletessé, elképzelhetővé, emocionálisan és intellektuálisan átélhetőbbé tegye. A jó metafora persze nemcsak gyönyörködtet, hanem a léppel jellemzi és elemzi a bemutatott valóságdarabot: kibontja belső lényegét, feltárja rejtett összefüggéseit, rávillant valódi arculatára. Az ilyenfajta képek túlzott használatának megvan az a veszélye, hogy a díszítés díszítgetésbe, az aprólékos boncolgatás öncélú dekorativitásba torkollik.

b) A másik főtípusban a kép áll az első helyen, s ezt követi a tárgyat megjelölő, magyarázatszerű értelmező. Ilyenkor ellentétes a nyelvtani és a képi determináció, hiszen az értelmező, amely a föléje rendelt tagot grammatikailag bővíti, a kép struktúrájában az azonosított szerepét tölti be, vagyis meghatározott elem, amelyet a képi összetevő (az azonos) minősít:

„Az óra hörgő köhögéssel jutott el *kis állomásaira, a negyedórákra*” (VP. 31); „a megaláztatás *kis házikóba, a magányba búvik*” (AD. 62); „A szem sötétjében apró kis úszkáló pontok tűnedeznek fel, amelyeken a partról az öreg nagy hajóra szállítják búsképű hajósok a poggyászt és az utazót, a *búcsúzó életet*” (N. 287); „*Még rabszolgájával, mindennapi sörével is ugyanilyen bánásmódot akar tanúsítani Stranzki úr*” (BÜ. 472); „Vajjon mit mondhatna *barátom, a lámpás jótanácsként, hogy nyugodalmas éjszakám legyen?*” (P. 57); „A bécsi gyorsvonat . . . olyan fontoskodó lihegéssel szalad be a pesti állomásra, mintha *előkelő távoli rokonát, a pétervár – nizzai expresszvonatot óhajtaná utánozni*” (VP. 124); „Nem hallok az arc *nélküli pajzsos embert, a szorongó félelmet, amely megvasalt lábaival már nyomakodik felfelé a lépcsőn, és fegyverzetét felakasztja a kamarában?*” (Ü. 72); „az elesett költőt *börtönőrei: a vénség és szegénység biztosan fogva tartották*” (ÖÜ. 208); „*Összes hitelezőid: a magányos bánat, az ereszek mentén melletted kullogó gond, a fal mellett lapuló aggodalom, a sarokról utánad kiáltozó gyávaság, a mindenkor beléd búvó félsz: most valahol haditanácsot tartanak*” (VB. 380); „*Ármánykodva sántikálnak elő életed koldusai: a betegségek, fogfájások, fejszaggatások, idegfájdalmak, torzarcú lázak, néma hidegtelelések, amelyek a hitelezők gyűlésén szintén szót kérnek . . .*” (VB. 380); „Pest csillaga, az *éjjeli üstökös: Karola Cecília* a Beliczay szeparéjában nem találta meg *kézitáskába zárt ékszerreit*” (BÜ. 365); „*társnői, szerencsétlen nővérei: a Jobb és a Bal Kebel* bejártak minden tájat, ahol könny és szenvedés, öröm és szenvedély lakik” (VB. 369); „miért törte ide a nyakát *evvel a hallal, néma barátjával?*” (AD. 92); „*Az áldás, a májusi eső hullott odakint a nagy éjszakában*” (N. 505); „*örökös folydogálásban tartják az élet lisztjét, a pénzt, az élet borát: az örömet, bánatot, szerelmet, az élet salakját: a gondot és verejtéket*” (VB. 413); „A *tatárkán: Alvinczi Eduárd* most száll a követség előtt szánjába” (VP. 76); „Az egyik szeme *bandzsított, mintha ott kiáltoznának vasrácso ablakaik mögül a halálraült foglyok: szerelem, ifjúság, dal és könnyelműség*” (N. 338); „a homlokra szeges *vascsizmájában tapos a láthatatlan arcú vasvitéz, a végzet*” (AD. 226); „*Bánnám is én, hogy mit mond a vén hetéra, Urbanovicsné!*” (VP. 27–8); „*Drágálatos, izletes körtve: édes szerelem, amelynek nincs szüksége arra, hogy a lehunytt szemek más nők alakjait varázsolják az eleven helyébe*” (N. 302).

Az ilyen felépítésű teljes metaforát úgy is felfoghatjuk mint egy olyan egyszerű metaforát, amelyhez utólag hozzátették a kép jelöltjét, a képszerűen feldolgozott tárgyat. Nem véletlen, hogy ennek a metaforatípusnak csaknem mindig van egy bizonyos magyarázó-magyarázkodó mellékíze, s ez néha levon

a kép értékéből. Ez azonban nem szükségszerű; olykor az értelmezőben rejlő rámutató mozzanat éppenséggel katartikus hatású is lehet: az író a tárgy megnevezésével a képet mintegy „dekódolja”, s ez az olvasót a ráismerés, a „beavatottá válás” esztétikai örömeivel tölti el. Persze azért csínján kell bánni az ilyen képekkel, mert ha a kelleténél gyakrabban folyamodnak hozzájuk, egykönnyen túlmagyarázóvá, didaktikussá válhat tőlük a stílus. Krúdyt ez a veszély nemigen fenyegeti: az ő teljes metaforái úgy fejtik meg a képeket, hogy ugyanakkor zártságukból, „rejtélyességükből” is mindig meghagynak valamit.

Ha az *a*) és *b*) típust abból a szempontból hasonlítjuk össze, hogy melyiknek nagyobb a poétikai hírértéke, a két képelem szőrendje alapján viszonylag könnyen megállapíthatjuk az entrópia – redundancia arányt az egyes képfajtákban. E tekintetben a második csoportba tartozó metaforák kapnának jobb minősítést: ezeknek nagyobb az információtartalmuk, mivel bennük a kép a tárgy előtt áll, azaz a „rejtvény” megelőzi a „megfejtést”, s ezzel a befogadót, ha csak egy századmásodpercre is, valóban fejtőrésre készíti. Az *a*) típusban viszont előbb kapjuk a fogalmi megjelölést, mint a képszerű ábrázolást, s emiatt itt ez a szellemi feszültség egy pillanatra sem jöhet létre. Persze a nagyobb entrópia nem jelent automatikusan nagyobb stílushatást is, hiszen a kép hatékonyságát számtalan egyéb tényező is befolyásolja. J. SOLTÉSZ KATALIN mindenestre úgy véli, hogy annak a változatnak erőteljesebb a képszerűsége, amelyben a képet az értelmezett nevezi meg, a kifejezendő tárgyat pedig az értelmező fűzi ehhez hozzá (vagyis a mi *b*) típusunknak; vö. i. m. 229).

Nem akármilyen értelmező lehet a teljes metafora nyelvtani formája: míg a főnévi azonosító értelmező lehet teljes metafora, addig a melléknévi értelmező (vagy ahogy Benkő László nevezi, a „hátravetett jelző”) nem. Néhanyan mégis a melléknévi értelmezőnek tulajdonítanak expresszív többletértéket a főnévvel szemben (vö.: BENKŐ LÁSZLÓ: i. h. 308; J. SOLTÉSZ: i. m. 227). Ezt legfeljebb a köznyelvre nézve fogadhatjuk el, arra is csak megszorításokkal. Krúdynál a főnévi értelmezők stílusértéke sokkal nagyobb, mint a melléknévié, s ez főként az értelmezői teljes metaforáknak köszönhető.

4. A predikatív szó szerkezettel kifejezett teljes metaforában a tárgyat rendszerint az alany, a képet pedig az állítmány nevezi meg: „Az álmok: vércseppek” (ASZN. 127). A nyelvtani és a képi determináció iránya ebben a képtípusban mindig ellentétes, ugyanis nyelvtanilag az alany determinálja az állítmányt, képileg viszont az állítmány (= a kép) az alanyt (= a tárgyat).

Ha azonban az alany a kép és az állítmány a tárgy, a kétféle determináció egybeesik, pl.: „Ez avarral borított, elhagyott kert volt számára a megváltás és megtisztulás” (N. 317). A két alany (*megváltás*, *megtisztulás*) nyelvtanilag is, képileg is meghatározza a tárgyat, amelyet egyébként névszói-igei összetett állítmány („ez [a] kert volt”) fejt ki.

Az előbbi változat – ahol az állítmány tartalmazza a képet – nagy számbeli túlsúlyban van: ez nyilván az állítmánynak eredendően újat közlő (rhematikus) alkatával függ össze. Ha ez a természetesnek mondható viszony megfordul, s az állítmány nem a képet, hanem ellenkezőleg: a tárgyat jelöli meg, ez az appercepcióban feszültséget okoz. Ilyenkor a metafora jellege is megváltozik: az elsőként említett, gyakoribb típus szemléltető, jellemző, ábrázoló funkciójával szemben itt a megfejtő, feloldó, a dolgokat a nevükön nevező mozzanat kerül előtérbe.

A predikatív szerkezetű teljes metaforában a szórendnek különleges szerepe, jelentősége van, mivel az alanyi és az állítmányi rész felcserélhető. A másik három fajtában ez a lehetőség vagy nincs meg (összetett szó), vagy jóval korlátozottabb és/vagy ritkébb. Az értelmező bizonyos esetekben az értelmezett elé kerülhet (vö.: HERCZEG: Nyr. 80: 56 – 57; TÖRÖK GÁBOR: i. m. 134), de Krúdynál egyetlen példát sem találtam erre a jelenségre. Szokásosabb, olykor a köznyelvben is előfordul, hogy a birtokos jelzőt hátravetik a birtokszó mögé, Krúdy nyelvében azonban ez sem gyakori (vö. mégis: „Könnyű lett volna elképzelni a . . . harisnya lehúzása közben éji pille módjára szállongó gondolatokat, homlokra hintett himporát az édes ábrándozásnak” [N. 335–6]). A predikatív szintagmákban viszont egészen magától értetődik, hogy az állítmány megelőzheti az alanyt. Emiatt tulajdonképpen nem is két, hanem négy altípussal kell számolnunk. Ezek a következők (ha tárgy = T; kép = K; alany = A; állítmány = Á): a) T(A) – K(Á); b) K(Á) – T(A); c) K(A) – T(Á); d) T(Á) – K(A). Vegyük őket szemügyre egyenként, néhány példával illusztrálva a róluk mondottakat!

a) T(A) – K(Á): ezzel a megoldással találkozunk a leggyakrabban; az író a tárgy mellé egy képet helyez, s a kettőt azonosítja egymással, hogy ily módon kidomborítsa a tárgynak, a metafora képi determináltjának valamilyen tulajdonságát vagy funkcióját:

„Az olvasók, még a legműveltebbek is, szeretnek a történet kellős közepébe ugrani; . . . Az »előhang« vagy az »előszó« az ő szemükben tétlen időtöltés; megállapítás, mielőtt elindultunk volna; korhelyek és lusták keresztútja, amelynél üres tanakodással és fecsegéssel töltik a drága jó időt; vádoltak padja a bíróság előszobájában, ahol a tettes kihallgatása előtt azon töri fejét, mit hallgat el vallomásából” (VB. 245); „A feleség fénylő rendjelcsillag a diplomatafrakcon, eltűnése hamarosan észrevehető. De a szerető csak egy kedves kis zsuzsu az óraláncon, sokaig járkálhatunk, s nem jut eszünkbe, hol vesztettük el” (VP. 85); „Mindegyik esőszem egy csöpp pólyásbaba, amelyből holnapra, nyárra embernyi ember növekedik” (N. 505); „Élete Rozálinak – egy sóhajlás volt” (ÁSNZ. 175); „Az aranyozott diók, a péppel ragasztott színes papírláncok, a narancsok, fügek, apró viaszgyertyák, mandulák és préselt szőlők, valamennyien kis búvszerek voltak, amelyek az asszony szépségét emelték, és a bennem halkán dobogó kívánságot fokozták” (Ú. 18); „A lámpások fehér hullák voltak az elfehéredett utcán” (AD. 165); „a hangom bánási földbirtok, amelyen aranybúza terem” (VP. 44); „Estella csupán egy furcsa figura a bábszínházból” (VP. 181); „A szerelem valami igen neveléses és gyermeki játékszer, amíg az másokat mulattat vagy gyötör. Bohóc-püder felebarátaink arcán. Hosszú fécántoll, amit féleszüek a kalapjuk mellé tűznek. Lyukas mogyoró, amellyel a gyermekek és öregek durákat játszanak” (N. 334); „A mezei virágok megannyi menyasszonyok, az akácfák vőlegények” (Ú. 33); „Minden falusi ember Cicero Magyarországon” (N. 389); „Az egész Pest egy nagy nyilvánosház” (VP. 172); „A háború egy nagy gyári üzem” (P. 154); „Az élet barátságtalan és hűvös, régi szindarab” (P. 154); „a sustorgó villámok földet rendítő fénykévéje csupán egy gyufaszál lobbanása” (AD. 264); „Madame Louise . . . Sévigné asszony volt pompás leveleiben, . . . máskor George Sand volt, amint férfias kalapban és lovagszizmában a vigadóbeli álarcosbálba ment, míg otthon Madame Pompadour volt – sajnos, a jó Lajos már nem élt ez idő tájt” (VP. 81); „Rezeda úr . . . éjjel, ágyában a legelszántabb kékszakáll volt, minden nőismerőst meztelenre vetkőztette, és még a torkukat is megcsókolta harapós csókkal” (VP. 135); „A lakodalom az életnek tavasza, az örömöknek teli zacskója, rejtetten bujdoszó jókedveknek a csapja” (AD. 38); „A pezsgő az éjszaka reményteljes gyermeke, aki ártatlanul, egy másik világból jön erre a világra” (AD. 112); „A karnagy . . . meglevenedett. Szent György volt, aki litánia után lábainál marasztja a noviciát az elcsendesült templomban” (VB. 263–4); „apácázárdák éjszakájában volt ő egülepke, amely az alvó szüzek fekhelye körül susogja kábító dalát . . .” (VB. 264); „A bús nagyvárosban csak szállodai vendég vagy, aki többnyire unatkozva nézi a jövő-menő embereket” (N. 277); „[a szerető szobájában] Bálkirály vagy, bár nem tudsz táncolni, költő vagy, bár a verseket nem ismered; bölcs ember vagy és jó férj . . .” (VB. 380); „Én Szent Ágoston vagyok – szólt a fiatalember abban

a szobában, ahová a temetésrendező Álom társaságában bekukucsált” (AD. 103); „Talán egy nőilen hörcsög vagyok vagy egy búsongó vak varjú az erdőszélen?” (N. 417); „Én csak egy útszéli fa vagyok az életedben, aki hűsen legyezgeti az arcod, amíg alatta egyet szundítasz” (N. 411).

b) $K(\hat{A}) - T(A)$: az előző típus fordítottja, de valamivel expresszív-vebb annál. Ti. a kép előbb hangzik el, mint a tárgy, ennél fogva kevésbé redundáns, nagyobb a hírértéke:

„élveteg mosoly, fénylő, meleg szem, ringató illat a bálterem” (N. N. 127); „Messzire látó, okos embernek *lugas az élete*, ahol kedves szellők között, jóillatú szőlőlevelek társaságában . . . lehet eltölteni az életet” (N. 383); „Nagy álarcosbál az élet” (N. 383); „zászló a menyasszonycsokor, amelyre rá lehet vetni az égő, könnyes szemet” (AD. 35); „*Alamizsna volt a tekintete*, amelyet szórakozottan végigjártatott Pistoli úron” (N. 458); „Korán megvénült délceg *dalia volt ez a fa*, aki gyorsan, az örömök teljében kezdi hullongatni zöld ifjúságát” (AD. 157); „*Vén diófa ő már*, akinek szüksége van támasztékra” (AD. 206); „[a ráknak] *Valóságos buzogány a farka*” (ÉÁ. 56); „Én már annyit szenvedtem a világban, hogy akár ezüstlakodalmat tarthatnék. Vagy hűsz esztendeje *hívtársam a gond és az életunalom*” (AD. 213); „Hartvigné után vágyakoztam még abból az időből, midőn gyermek voltam, s az első örömhölggyel megismerkedtem . . . *Ő volt a Hartvigné*, az első csók szende szemérmese, szegyenkező szava, tudatlan ügyefogyottsága után vágyva vágyott második csók a nyitott szemmel, a fül és a tapintás felkészültségével. *Ifjúság volt. A kakas és a bika tánca volt*” (Ú. 23).

c) $K(A) - T(\hat{A})$: az állítmány az azonosítottat emeli ki, ezért az ilyen metafora nem annyira a képpel jellemzi a tárgyat, mint inkább a tárggyal fejti meg, oldja fel a képet. Ez a szórend különben nagyon ritka: több mint ezer oldalon mindössze három példát találtam rá:

„Ez a magános, késői és korai *nyárfa én voltam*” (AD. 156); „a sohasem látott *vándorló legények . . . hajnal jöttével . . . magános fák lesznek a keresztúton*” (N. 283); „a *napnyugta is ön volt*, öregember dúdolgatása régi boldog szerelmi emlékein” (N. 491).

d) $T(\hat{A}) - K(A)$: kb. úgy viszonylik a c)-hez, mint a b) az a)-hoz; egy kissé gyakoribb az előzőnél, de azért ez sem fordul elő sűrűn. Mivel a tárgy azon kívül, hogy állítmány, tehát a közleménynek legnyomatékosabb része, ráadásul a mondat elejére is kerül, ez a típus a leginkább didaktikus, a legdirektebben rámutató jellegű:

„A *temető a mi színházunk, társas összejövetelünk, multságunk*” (Ú. 50); „A *káröröm a széptűszerűk*, a mások bánata az egészségük, a mások szomorúsága a jókedvük” (VB. 400); „a *fazekak, lábosok, portörők, seprők voltak a barátndíj*” (VB. 439); „*Én leszek a tücsök a házadnál*, aki magánosságodban neked hegedülget” (N. 419); „Már sokszor mondtad, hogy *én vagyok a legritkább pipád* a csibuk-gyűjteményedben. *Én vagyok az a sétatápca*, amely még az öreg Vidlicskay gyűjtéséből is hiányzik” (N. 482); „[a fiatal vidéki hírlapíróknak] *A mellbetegség, vérbaj, lelki abnormitások a cimboráik*” (Ú. 43); „távolabb egy másik *lám pá s a szövetségese*m, aki azt igéri sugározásával, hogy holnapra egészséges leszek” (P. 50); „M. úrhölgy abban az állapotban van, amikor a nők krétát esznek, esetleg megkínávják a falról lekaptart fehér vakolatot. . . . Jelen esetben *én volnék az a krétadarab*, amelyet a kisasszony megkínávt” (N. 489); „*Én vagyok a pillanat és az öröklét, én vagyok a megnyugvás a boldogtalan lelkekben*” (VB. 331); „Stranzki megitta a jókedvét mindenkinek. . . . *Ő volt a balsors, a bánat, a kiábrándulás*” (BÚ. 473); „A *bácsikám volt az én boldog ifjúkorom*” (VB. 427).

5. Nyelvtanilag a teljes metafora a fentiekén kívül még összetett szó is lehet. A metaforikus összetétel a szintagma határesetete (vö. I. 5.); két változata van: az egyikben az előtag a képet, az utótag pedig a tárgyat jelöli: *bazdr-szentalizmus* (AD. 146); *csipkeujjak* (N. 399); *földrengés-léptek* (P. 160); *hótenyér* (ÖA. 150); *hó-ujjak* (N. 271); *hóemberkocsis* (AD. 175);

kagylóajak (VP. 37); *kapafog* (N. 371); *kés-szem* (N. 383); *liliomkéz* (VB. 278); *mohszakáll* (N. 362); *operettlikedv* (N. 397); *papucs-bácsi* (VB. 378); *pengeszem* (N. 386); *pipaszárléptek* (AD. 9); *szélvészláb* (VB. 262); *szívarc* (Ú. 40); *szonett-hang* (N. 305); *vándorlelkek* (ASZN. 51); *vizsláélet* (VB. 379). A nyelvtani és a képi determináció ennek megfelelően egyirányú: az előtag az utótagnak egyrészt minőségjelzői bővítménye (ez a grammatikai oldal), másrészt képi meghatározója (ez a szemantikai-képi oldal).

A másik típusban az összetétel első tagja a tárgy, második tagja a kép, pl.: *kísértet-barátok* (N. 441); *butélia-batéria* (BÚ. 374); *kínccapatok* (AD. 225); *felhődamasztok* (AD. 264); *gondolat-felhők* (ASZN. 20); *mesefelhők* (P. 213); *kaviárgyöngyök* (BÚ. 387); *hanghegedű* (BÚ. 387); *hókabátok* (N. 270); *jégekísértetek* (HB. 241); *álomköpönyeg* (N. 520); *ábránd-lovagok* (N. 277); *bánatország* (VP. 151); *szakállprém* (VB. 248); *hórongyok* (VP. 31); *gondolatröppentyű* (VP. 77); *ikra-sapka* (BÚ. 428); *vicc-srapnel* (VP. 47); *lóversenyváros* (VP. 131); *jégtábla-vendégek* (BÚ. 278). A nyelvtani és a képi determináció itt ellensúlyozzák egymást: az előbbi előlről hátratra, a minőségjelzőről a jelzett szóra, az utóbbi hátról előre, az azonosról az azonosítotttra (a képről a tárgyra) irányul.

Felmerülhet a kérdés, hogy vajon az összetett szóval kifejezett teljes metaforának melyik válfaja a hatásosabb, melyiknek nagyobb az esztétikai hatékonysága. J. Soltész Katalin szerint azok a metaforikus összetételek a képszerűbbek, amelyekben az utótag a kép, tehát ahol a nyelvtani és képi determináció iránya ellentétes. Az összetett szó két eleme közül az utótag a fontosabb, a hangsúlyosabb, mivel ez a jelzős összetétel alaptagja, az összetett szó jelentésének fő hordozója (többek között ez szabja meg szófaji jellegét is). Ezen át kapcsolódik bele a tárgyi előtag a mondat struktúrájába, ehhez igazodik szemantikailag a mondat többi része (vö. J. SOLTÉSZ: i. m. 162; ugyanerre a következtetésre jut – Pilinszky János *plakátmagány* szavának elemzése nyomán – VAJDA ANDRÁS is, vö. i. h. 639). Ellenérvként megemlíthetjük, hogy 1. kép; 2. tárgy sorrend esetén a kép hírértéke valamivel nagyobb, a „megfejtés” ui. csak a „rejtvény” u t á n hangzik el!

6. Miután felvázoltuk a nyelvtani és a képi determináció viszonyát a teljes metafora négy fő változatában, röviden szólnunk kell arról is: mennyiben befolyásolja ez a viszony az egyes metaforatípusok stílusértékét? Hogyan viszonylanak egymáshoz a stilisztikai hatás szempontjából a leggyakoribb teljesmetafora-fajták, s ha valóban van ilyen rangsor köztük, mennyiben tulajdonítható ez a grammatikai és a poétikai rendező elvek típusonként eltérő jellegű kapcsolatának?

Induljunk ki egy eléggé közhelyszerű, de eleddig még meg nem cáfolt állításból. Eszerint a stílus: választás, azaz a művészi alkotótevékenység lényege vagy legalábbis igen jelentős mozzanata az egyes nyelvi lehetőségek közti válogatás (vö.: MAROUZEAU, Précis de stylistique française⁴ 10–11; CRESSOT, Le style et ses techniques⁸ 9–12; ULLMANN, Précis de sémantique française 45–46, 148, 192; UÓ, Language and style 102–110, 132–153; GUIRAUD, La stylistique³ 65, 109; RIESEL, Abriss der deutschen Stilistik 41–51; MStilV 133; SZATHMÁRI: NéprNyttud. 11: 35; KMStil. 30–31). Meglehet, hogy ez az elképzelés alkotáslélektanilag nem adekvát (vö.: G. W. ALLPORT, Personality; F. H. SANFORD: Psychological Bulletin 1942: 811–845; G. A. MILLER, Language and Communication 119–139; R. M. OHMANN: Style in Prose Fiction [szerk. H. C. MARTIN] 1–24; J. J. JENKINS: Style in

Language [szerk. TH. A. SEBEOK] 308; A. ELLEGÅRD, A Statistical Method for Determining Authorship 8–9; L. T. MILIC, A Quantitative Approach to the Style of Jonathan Swift 75, 77), az azonban kétségtelen, hogy a szépirodalmi műben valamennyi realizálódott, vagyis a szövegben explicite jelen levő nyelvi elem oppozícióban van meg nem valósult alternatíváival (vö. LOTMAN: *Helikon* 16: 385). Tehát nyilván annak a képfajtnak a legkisebb a hírértéke, az a legkevésbé informatív, amelyet a legkisebb számú alternatíva közül választottak ki, amellyel mint nyelvi ténnyel a legkevesebb potenciális választási lehetőség áll szemben – és viszont. E tekintetben a birtokos jelzős metaforák vannak a leghátrányosabb helyzetben, mivel itt nincs ilyen választási lehetőség, alternatíva, s közvetkezésképp szembenállás, stílusris fesztültség sincsen. A birtokos jelző csak tárgy, a jelzett szó csak kép, a nyelvtani és képi determináció csak ellentétes lehet. Ezzel szemben pl. az értelmezői teljes metafora két eleme, a képpel minősített tárgy és a tárgyat minősítő kép egyaránt lehet értelmezett is, értelmező is. Azaz egy ilyen metaforával: „Bizonyára sokan gondolunk meghatottsággal . . . *ifjúságunkra, egy elmerült szép szigetre*” (VP. 37) potenciálisan szemben áll egy másik szórendi variáció: **egy elmerült szép szigetre, ifjúságunkra*, ahol a képelemek helyet cserélnek, s ezáltal létrejön egy hangulatában és stílusértékében teljesen különböző másik szókép. Ugyanez a transzformáció az ellenkező irányban is elvégezhető. Ha a szövegben ezzel a metaforával találkozunk: „Az alvók között bóbiskolva virraszt a vezérgúnár, az öreg férfi” (N. 484), tudnunk kell, hogy ez is állhatna a helyén: **az öreg férfi, a vezérgúnár*, ami megint csak más egy kissé! Az összetett szóval kifejezett teljes metaforák egy részében is meglelt volna a mód arra, hogy az író a fordított megoldást válassza; tehát pl. e helyett: „A mohszakáll odasimult a dércsípte leányarchoz” (N. 362) ezt: **A szakállmoha odasimult*; vagy ahelyett, hogy „[Maszkerádi kisasszony] megejtően nézett két pengeszemével a férfiú szemébe” (N. 386), ezt: **A két szempenge rávillant a férfiúra* (esetleg: *bele-mélyedt a férfiú szemébe*; itt a képpel együtt a szöveggörnyezetnek is meg kellene változnia, mivel az eredeti mondatkontextus az átalakítást nem engedi meg). A transzformációt természetesen akkor is végrehajthatjuk, ha az összetételben a tárgy áll az első helyen: „a . . . *felhódamasztokon* . . . halkán könyököl a Lélek” (AD. 264) → **A damasztfelhőkön* . . .; „[Ferenc József sapkája alatt] évről évre kisebb . . . a fehér *szakállprémmel* övezett, téglapiros arc” (VB. 248) → **fehér prémszakállal övezett* stb. Az alany–állítmányi metaforában pedig éppenséggel négy változat kínálkozik az írónak. Tehát pl. „Az álmok: vércseppek” [T(A) – K(Á)] metafora mögött ott állnak – mint nem aktualizálódott, de elméletileg lehetséges alternatívák – az alábbi mondatok: **Vércseppek az álmok* [K(Á) – T(A)]; **A vércseppek álmok* [K(A) – T(Á)]; **Álmok a vércseppek* [T(Á) – K(A)]. A birtokos jelzői teljes metaforában nincsenek ilyen gazdag variációs lehetőségeink: pl. *az imádságok szénaboglyája* (Ű. 36) nem helyettesíthető egy potenciálisan adott **a szénaboglya imádságai* (vagy inkább: **a szénaboglyák imádsága*) megoldással. Emiatt a birtokos jelzős szóképeknek lényegesen kisebb az entrópiájuk, mint a teljes metafora másik három válfajának, sőt ebből a szempontból a birtokos jelzősek voltaképpen külön csoportot alkotnak a másik hárommal szemben.

(Nem tartozik szorosan ide, de azért érdemes megemlíteni, hogy akkor is hasonló sorrendet kapnánk [pontosabban: a birtokos jelzős típus akkor is az utolsó helyre kerülne], ha a teljes metafora egyes fajtáinak értéksorrendjét tömörségük, sűrítettségük alapján állapítanánk meg, feltételezve, hogy egy

képnek annál nagyobb a stílusértéke, mennél kevésbé bőbeszédű, mennél tömörebb, azaz: mennél szétválaszthatatlanabb egységbe sűrűsödik, kovácsolódik össze benne kép és tárgy, jelölt és jelölő. E kritérium szerint a birtokos jelzői metafora lenne a legkevésbé releváns, mivel ez a legkevésbé tömör, ezt követné az értelmezői, majd a predikatív típus, végül – mint a legtömörebb változat – az összetett szó következnek [ebben a sorrendben tárgyaltam őket: NytudÉrt. 86: 13–16].

Nem hallgathatjuk el azonban néhány aggályunkat és ellenvetésünket az ilyenféle ranglisták felállításával szemben: *a)* a konkrét nyelvi anyagot elvonatkoztatva ezek a megállapítások túlságosan spekulatívnak, elméletieskedőnek tűnnek (a bizonytalanságot a homlokegyenest szembenálló értékelések is jelzik: pl. a MStiV úgy tudja, hogy a teljes metafora állítmányi szerepben a legnyomatékosabb, tehát egyúttal a leghatásosabb is [i. m. 95]; RÁCZ ENDRE szerint viszont – éppen ellenkezőleg – ez a grammatikai forma a legkevésbé expresszív [ÁltNyTan. 9: 159]); *b)* nem szabad megfélemednünk arról, hogy végső soron minden a költői eszköznek, ill. eszköztípusnak konkrét felhasználásán, e felhasználás módján, színvonalán (egyszóval: az író leleményességén) múlik; *c)* végül soha nem lehet teljesen eltekinteni a mindenkori tényleges szövegösszefüggéstől (kontextustól) sem.

7. A párhuzamos és ellentétes grammatikai és jelentésviszonyok egymásra vetítése a költői képek vizsgálatának új, termékeny szempontja lehet. A kutatásnak fel kell figyelnie arra, hogy a metaforában centrifugális és centripetális erők feszülnek, s e tényezők dinamikus egyensúlya a kép esztétikai hatékonyságának egyik fő eleme.

A „centrifugális” mozzanatok legfontosabbika a metaforikus viszonyban levő nyelvi jelek szemantikai összeférhetetlensége. Már I. A. RICHARDS is kiemeli a Principles of Literary Criticism-nek (1924.) a képzeletről szóló fejezetében, hogy a költői metafora a legfőbb eszköz az össze nem illő és korábban egymáshoz nem társított dolgok összehozására (l. Strukturáлизmus 1: 82). MONROE BEARDSLEY pedig egyenesen a képhatás alapjának tartja a kép tagjai közt fennálló jelentésbeli összebékíthetetlenséget (Aesthetics 138–144, 161–162).

Az alkotóelemek diszparát jellege azonban önmagában még nem magyaráz meg semmit a jól sikerült metaforák stílushatásából. A költői invenciónak ugyanis éppen az a lényege, hogy a különmemű alkatrészeket szoros és meggyőző kapcsolatba hozza, időálló szintézisben egyesíti. E szintézis nyelvi burka a fogalmilag-szemantikailag heterogén részek szintagmatikus összeköttetése, amely centripetális erőként ellensúlyozza az egymást kizárni látszó jelentések „széthúzó” hatását. Az ellentétek költői egysége a szószerkezeti tagok kölcsönös függőségén, kohézióján alapul. A teljes metafora ebből a nézőpontból úgy határozható meg, mint szemantikailag inkompatibilis nyelvi jelek grammatikailag jól megformált szintaktikai kapcsolata.

III.

1. A nyelvtani és a képi determináció közti összefüggést ebben a fejezetben a mondat szintjén vizsgálom meg, vagyis azt próbálom meg felderíteni, hogyan illeszkedik bele a teljes metafora a mondat szerkezetébe, miként funkcionálnak és tárgulnak ki a mondategészben az előzőleg szintagmatikus síkon

leírt elemi grammatikai és képi struktúrák. Ahhoz, hogy a fenti kérdésekre választ tudjunk adni, mindenekelőtt tisztán kell látnunk a metaforikus szó-szerkezet viszonyát a mondatnak egyetlen kizárólagosan fölérendelt, központi tagjához, az állítmányhoz. Az elemzés során ebből a problémából fogunk kiindulni. A példákat főleg a birtokos jelzős típusból vesszük, mintegy „jóvátételül” azért, hogy a II. fejezetben mondatkörnyezetük nélkül voltunk kénytelenek bemutatni őket, noha tisztában vagyunk azzal, hogy az ilyen felépítésű teljes metaforák a szövegösszefüggésből kiszakítva különösen csökkent értékűek, olyanok, mint egy rovargyűjtemény kipreparált, gombostűhegyre tűzött példányai. Az előző részben ez a tárgyalási forma – terjedelmi okokból – szükségyszerű volt; itt azonban már tovább kell lépünk a magasabb nyelvi szintek, s ami ezzel együtt jár: a bonyolultabb, többrétű nyelvtani és poétikai struktúrák felé.

2. A metaforikus birtokszó (a teljes metaforát kifejtő szintagma alap-tagja) az állítmánynak a) alanya; b) tárgya; és c) határozója lehet. Mindhárom esetben azt tapasztaljuk, hogy a mondat állítmánya szemantikailag a szóképnek második, k é p i elemével van összhangban:

a) „A boldogtalanság baglya *huhog* éjszaka a háztető felett” (AD. 265); „a mutatók bajuszai *lekonyultak*” (N. 310); „*megtaposott* a sors fekete bikája” (BÜ. 479); „Hallottam . . . lelki pincékről, amelyekben imbolyogva *világított* néha a vallomás gyöngö mécsce” (N. 492); „a vágyak piroskalapos törpéi hosszú ugrásokkal *menekültek vissza* a szérűskert sarkaiba” (VB. 268); „A meg-alázkodás, engedelmesség, odaadás nászi fátyola *meghasadt*, mint a jeruzsálemi templomban a függöny” (VB. 267–8);

b) „Mancinak nagy erőfeszítésébe kerül, amíg *áttöri* a barátnők irigy falanxát a gazdag koporsós Weisznéig” (AD. 129); „[Pistoli úr] agyaras mód-jára *túrta* az álmok mezőségét” (N. 474); „az Andrassy úti trafikos . . . lovaglól-helyzetben ült a széken, és minden mondatánál egyet emelkedett, mintha a hazugság paripáját *sarkantyúzná* maga alatt” (BÜ. 438); „május van és nagyon csodálkozna a legöregebb asszony is, ha vetkezéskor a halál csúf fekete pókját *fogná meg* a pendelyében” (N. 482); „Míg napközben szomorú, ünnepélyes s meghatott orcával *viseltük* foglalkozásunk fekete ruháját, . . . éjjel, loppal, egy másvilági (tehát való) életünkben csak olyanok voltunk, mint a fekete nyakkendős kanverebek a tűzfal csúcsán” (AD. 79); „A vész, a bánat, a nyugtalanság üszkét *dobom* lelke csendes tűzhelyébe” (VP. 80); „[Pistoli úr] darab időre padlásra *akasztotta* a szerelem vadásztarisznyáját, amelynek karikáira annyi buta seregélyt és ijedt vízityúkot hurkolt” (N. 431);

c) „a magosság arany-tengerében úgy *úszik* párja után a madár, mint egy bús aggódó hattyú” (N. 307); „Az emberek napsütéses életből való árnyai *tovailleannak* a nyár aranygyepén” (ÓU. 215); „Szeréna szinte aléltan *zuhant* a valóságos élet gránitköveire” (VB. 263); „Kövi Dinkához rendesen akkor vetődött már, mikor . . . egy tucat nő kinevette, homlokon rúgta, megcsalta, kigúnyolta, a kínok szurokjában és tollában *meghempergette*” (N. 469); „Mennyi bányáság történt körülötte, amíg az élet vásárában *ögyelgett*, lacikonyhák és fehér lábú nőszemélyek mögött szaglászódott!” (N. 496); „ugyancsak *bele kellett kapaszkodnom* a megmaradt kevés mámor uszályába, hogy ne ordítsak fel boldogtalanul, undorodva, jajgatva, mint egy póruljárt gyerek!” (AD. 167); „[a női cipők] az élet pallóin, lépcsőin, pincéin *átbotorkálnak*, egész addig az utcáig, ahol hegynek kanyarodik vagy völgybe hajlik a gyalogjáró” (Ú. 15).

A birtokos jelzős teljes metafora tehát úgy nő bele a mondatba, hogy az állítmány mindig ugyanahhoz a mondatrészhez igazodik szemantikailag (képileg), mint amelyikkel nyelvtanilag közvetlen szintagmatikus kapcsolatban van. Azaz a mondat szintjén a nyelvtani és a képi struktúrák fedik egymást.

3. Hogyan alakul az állítmány és a teljes metafora viszonya ott, ahol nem az alaptag, hanem a determináns a kép? Ha szemügyre vesszük pl. a) az értelmezői és b) az összetett szóval kifejezett teljes metaforának azt a változatát, amelyben a tárgyat az értelmezett szó, ill. az utótag, a képet pedig az értelmező, ill. az előtag képviseli, azt látjuk, hogy az állítmány szemantikailag itt is többnyire a képhez alkalmazkodik, nyelvtanilag viszont nem ehhez, hanem a szintagma alaptagjához, a tárgyhoz (a mondat alanyához) kapcsolódik közvetlenül, ez utóbbival lép determináns – determinált viszonyba:

a) „Valószínűleg *élnék* rejtélyek körülöttünk, bennünk, ismeretlen gonosz lények, kárörvendő rossz szellemek, aljas gnómok, hálójukban leselkedő vereszemű, feketehasú pókok, amelyek gyenge perceinkben hurkot vetnek a nyakunk köré” (AD. 173); „*A szót* a lelkiismeret, ez a habzószerű demagóg *viszi*” (VB. 380); „Itt aztán te vagy Egyetlen, az Isten: bármily magányos szenvedélyek, társtalan vágyakozások, párjukat soha fel nem találó érzéki-madarak *lakjanak* benned odakünn a nagyvilágban” (VB. 382); „egy darabig azt akartam hinni, hogy egy nőnek a szíve hasonló az én szívemhez . . . és a gondolatok, ezek a furesa felhők, *egyalakúak* az én gondolatommal” (ASZN. 20); „Az álmok, e drága szélhámosok a falusi téli estéket éppen úgy *szeretik látogatni*, mint a városi vizitszobák kályháinak pirosuló vasajtáját” (ASZN. 38); „Az út göröngyei, századok jobbágyelkei *akaszknak* a kocsi kerekeibe” (N. 427); „És a szél, ez a láthatatlan madár, amelynek szárnycsapásait látni a nyulak országútján, a bozontos sűrűségeken . . . vajon szem nélkül *találná meg* az utat az ablakhasadékokra, betört ablakokon?” (VB. 257);

b) „a mindennapi vizslaélet *eltévesztette* nyomodat” (VB. 379); „Vadludak szálltak a Duna felett éjszaka, és a kiáltásuk a magasból a földre hallatszott, mintha vándorlelkek *utaznának* Budapest mellett, és egymástól a város nevezetességeit tudakolnák” (ASZN. 51); „[Maszkerádi kisasszony] felemelte a szempilláit, hogy kés-szeme *kivillant* penge módjára s megakadt Pistoli úr fehér mellényén” (N. 383).

Ezek a képfajták tehát úgy épülnek bele a mondatba, hogy a mondat szintjén a nyelvtani és a képi struktúrák között *diszkrepancia* van.

4. Ha mármost emlékezetünkbe idézzük azt a korábban már részletesen kifejtett összefüggést, hogy abban a képtípusban, ahol a szószerkezetnek alaptagja a kép, szintagmatikus síkon a nyelvtani és a képi determináció mindig ellentétes irányú, míg viszont ahol a nyelvtani determináns a kép, ott a kétféle determináció egybeesik, rögtön szemünkbe tűnik, hogy az a képfajta, amelyben szintagmatikus szinten (a mondatkörnyezettől elvonatkoztatva) a nyelvtani és a képi determináció ellentétesek egymással, úgy kapcsolódik be a mondat szerkezetébe, hogy ott, mondat-szinten a kétféle struktúra fedi egymást, ezzel szemben azok a képek, amelyekben a szószerkezet síkján a nyelvtani és a képi determináció összhangban van (egyirányú), úgy illeszkednek bele a közvetlen kontextusba, a mondatba, hogy a grammatikai és a szemantikai

tikai struktúrák között divergencia jön létre. Vagyis a szintagmatikus síkon meglevő harmóniát a mondat szintjén fennálló diszharmónia, a szó szerkezetben megfigyelhető diszharmóniát pedig a mondat szinten uralkodó harmónia egyenlíti ki. Ily módon a nyelvtani és a képi determináció a nyelvi közleményben (pontosabban ennek legkisebb kerek, lezárt közlésegyységében, a mondatban) dialektikus ellentmondásban és egységben vannak egymással. Tárgynak és képnek, alaptagnak és determinánsnak, szintagmának és mondatnak, végül pedig az önmagában vett és a kontextusban funkcionáló képnek ez a dinamikus egyensúlya, egymást kiegyenlítő és ellentétpontozó feszültsége fontos, sőt talán elengedhetetlen nyelvi feltétele a stilisztikum, és ezen keresztül az esztétikum megteremtésének.

5. Ezt az állításunkat indirekt módon bizonyítja az a tény, hogy a 3. pontban idézett példáknál sokkal kevésbé hatásosak azok a mondatok, amelyekben a nyelvtani és képi struktúrák szintagmatikus szintű harmóniáját nem ellensúlyozza mondat szintű diszkrpanciájuk, vagyis ahol a mondat állítmánya szemantikailag is a metaforikus szó szerkezet alaptagjához (az értelmezett szóhoz, ill. az utótaghoz, egyszóval: a t á r g y hoz) igazodik, s emiatt a mondat síkján is párhuzamosan helyezkednek el a nyelvtani és a képi erővonalak:

a) „Pápai, a sűgő (barátom, egykor titkárom, kutyám, ócska csizmám) *értésített*” (SZ. 96); „[Kálmán elhatározta, hogy] *kibékül* nagybátyjával, egy falusi sündisznóval” (N. 340); „Az angol lányok, megannyi angóramacsok, pedánsan és jól betanítva *végezték tennivalójukat* a színpadon” (AD. 156);

b) „Talán papucs-bácsit *öljék meg* a harmadik emeleten, aki öt esztendeje karosszékben ül?” (VB. 378); „a koporsókban és kriptákban halk mosollyal nyugvó nők . . . gyöngéden *megsimogatnák* liliomkezüikkel leboruló homlokát” (VB. 278); „a különböző nemzetek bajnokai földrengés-léptekkel . . . a viadálhoz *felvonulnak*” (P. 160).

IV.

1. A szó szerkezet és a mondat szintje után befejezésül a szöveg szintjén, tehát egyrészt néhány jellegzetes Krúdy-regényben, másrészt pedig, ezekre támaszkodva, az egész életműben mérjük fel a teljes metafora szerepét és jelentőségét, illetőleg a nyelvtani és a képi determináció viszonyát. Statisztikai módszerrel dolgozunk, vagyis megállapítjuk az egyes képfajták előfordulási gyakoriságát öt (reprezentatívnak tekintett) műben, s az így kapott mennyiségi adatokból egypár stilisztikai és stílustörténeti következtetést vonunk le. A számadatok összehasonlíthatósága érdekében a vizsgálatot egyenlő nagyságú korpuszokon végeztük el: a 194 lap terjedelmű Vörös postakocsinak [= VP.] teljes szövegét, a másik négy regénynek (Napraforgó [= N.], Asszonyosságok díja [= AD.], Mit látott Vak Béla szerelemben és bánatban [= VB.], Boldogult úrfikoromban [= BÜ.]) pedig első 200–200 oldalát vettük figyelembe a teljes metaforák összeszámolásakor.

2. Az általunk feldolgozott öt Krúdy-szövegben a normálforma négy változatának (birtokos jelzős; értelmezői; alany–állítmányi; összetett szó) abszolút gyakorisága a következőképpen alakult:

A mű címe	A teljes metafora nyelvtani szerkezete				Összesen
	birt. jelzős	ért.-i	alany—áll.-i	öt. tett szó	
VP. (1913.)	16	12	27	7	62
N. (1918.)	66	32	79	16	193
AD. (1919.)	32	22	36	3	93
VB. (1921.)	48	34	52	6	140
BŰ. (1929.)	11	7	3	5	26
Összesen	173	107	197	37	514

A táblázathoz – a kimerítő elemzés és értelmezés igénye nélkül – néhány megjegyzést kell fűznünk. A tanulmányíró első, némiképp spontán reflexiói ezek, nem pótolhatják, legfeljebb előkészítik a későbbi alaposabb leírást és értékelést.

Ami az egyes művek képtelítettségének mértékét illeti, ez a kis statisztika is szemléletesen tanúsítja azt az egyébként általánosan ismert tényt, hogy a tízes évek végén és a húszas évek legelején ugrásszerűen megnő a teljes metaforák (s általában a képek) száma Krúdy prózájában. A csúcspontot e tekintetben az 1918-ban keletkezett N. jelenti. Ebben a regényben az író valóságos kép-orgiát rendez: a könyv első kétszáz oldalán nem kevesebb, mint 193 (!) teljes metaforát zúdít az olvasóra, vagyis csaknem oldalanként egyet. Az ellenkező véglet a pálya végén íródott késői remekmű, a BŰ., amelyben mindössze 26 teljes metaforát tudunk találni. Puritán, dísztelen, szinte eszköztelen stílus ez, amelyből kiszorulnak a nyelvnek látványosabb, feltűnőbb ékítőmennyei, így pl. a költői képek is. A VP.-nek, Krúdy első és lényegében egyetlen regénysikerének átlagos a képsűrűsége; a teljes metaforák sem tűnnek ki túlzott gyakoriságukkal. Erről a fokról meredeken szökik fel a frekvenciagörbe az N. szintjére, majd az AD.-ban, amely pedig szintén igen sok képet tartalmaz, a teljesmetafora-adatok száma – meglepő módon – eléggé jelentékenyen visszaesik, kb. a felére. Ennek a könyvnek, úgy látszik, nem a teljes, hanem az egyszerű metafora a jellemző képtípusa (vö. NytudÉrt. 86: 8), esetleg a hasonlattal együtt. A VB.-ben az adatok mennyisége újból erőteljesen megnő, és megközelíti az N. telítettségét, noha attól végül is alaposan elmarad. (Ez különben egy kissé váratlan volt, mert olvasói benyomásaim alapján arra számítottam, hogy a VB. bizonyul majd Krúdy képekben leginkább gazdag művének; persze lehet, hogy itt is arról van szó, mint az AD.-nál, hogy ti. nem ez a képfajta uralkodik a regény stílusvilágában.)

Ha összehasonlítjuk egymással az egyes képtípusok előfordulási gyakoriságát, az első, ami feltűnik, hogy a másik három változathoz képest az összetett szó igen-igen ritka. Ezen nem is csodálkozhatunk, hiszen a metaforikus szóösszetétel par excellence lírai kifejezőeszköz, amelyet a prózaíró inkább csak színezésként, elvéve szokott alkalmazni. A többi metaforafajta közül az alany – állítmányi áll az élen, nem sokkal előzve meg a birtokos jelzést (ez a kettő kb. egyformán gyakori és fontos Krúdy stílusában). A harmadik helyet az értelmezői teljes metaforák foglalják el, erősen lemaradva, de azért még mindig jelentős számú adattal.

A formai típusok az egyes regényekben meglehetősen egységesen oszlanak el: a BŰ.-t leszámítva valamennyi feldolgozott műben ugyanazt a gyakorisági rangsort kapjuk: 1. alany-állítmányi; 2. birtokos jelzős; 3. értelmezős; 4. összetett szó. Ez a sorrend tehát állandó; ám ezen belül a képtípusok közti különbség mértéke eléggé ingadozik. Ha megnézzük, mekkora az eltérés az első három „helyezett” között, ezt látjuk: VP.: 11 – 4; N.: 13 – 34; AD.: 4 – 10; VB.: 4 – 14. Amiből kitűnik, hogy a képfajták megoszlása az AD.-ban a legegyszerűsebb (kicsik a különbségek, az előfordulások száma sorrendben: 36 – 32 – 22), és az N.-ben a legpolarizáltabb (nagyok a különbségek, az előfordulások száma sorrendben: 79 – 66 – 32). Érdekes, hogy míg a VP.-ben az 1. és a 2. helyezett között levő eltérés nagyobb, mint a 2. és a 3. közötti, addig a másik három regényben az 1. helyért folyó küzdelem a szorosabb: a predikatív szerkezetű metaforák itt jóval kisebb különbséggel utasítják maguk mögé a birtokos jelzőseket, mint ez utóbbiak az értelmezőiket.

A BŰ. nemcsak a teljes metaforák kis száma, hanem ezeknek típusonkénti megoszlása miatt is elkülönül a többitől. Itt ugyanis teljesen a feje tetejére áll a másik négy regényben tapasztalható sorrend: az alany-állítmányiakat nemcsak a birtokos jelzősek előzik meg, hanem az értelmezőiek, sőt még az összetett szósak (!) is. Tehát az abszolút első helyezett itt az utolsó helyre kerül. Úgy látszik, ezen a képfajtán mérhető le a legjobban az öregedő Krúdy elfordulása a képekben tobzódó, metaforikus-áttételes stílustól: a VB.-ben (1921-ben) még 52 predikatív teljes metaforát használt, a BŰ.-ban (1929-ben) már beérte 3 (azaz: három) ilyen képpel.

3. Az öt szöveg statisztikai felmérése alapján az alábbi táblázatban foglalhatjuk össze a nyelvtani és a képi determináció viszonyát a teljes metafora normálformájában, ill. ennek tipikus eseteiben:

A teljes metafora nyelvtani szerkezete	A nyelvtani és képi det. iránya		Összesen
	megegyezik	ellentétes	
birtokos jelzős	—	173	173
értelmezői	57	50	107
alany-állítmányi	44	153	197
összetett szó	19	18	37
Összesen	120	394	514

A táblázatból kiderül, hogy a kétféle determináció iránya több mint háromszor gyakrabban ellentétes, mint azonos: a teljes metaforáknak majdnem 80 %-ában a grammatikai és a szemantikai struktúrák szószerkezeti síkon ellenpontosozzák egymást. Ez az arány annak tudható be, hogy a két legfontosabb, legsűrűbben előforduló képtípusban, az alany-állítmányi és a birtokos jelzős változatban a nyelvtani és a képi determináció rendszerint ellentétes. Pontosabban: a birtokos jelzőseknél kivétel nélkül mindig, a predikatív szerkezetűeknél pedig kb. 75 %-ban az. Az értelmezőiekben az arány nagyjából 1 : 1, bár valamivel többször az értelmező a metafora. Az összetételeknél csaknem azonos számban jelentkezik a metaforikus elő- és utótagú típus.

4. Ha ugyanezt a számítást külön-külön az egyes korpuszokra is elvégezzük, a következő eredményeket kapjuk:

A vörös postakocsi

A teljes metafora nyelvtani szerkezete	A nyelvtani és képi det. iránya		Összesen
	megegyezik	ellentétes	
birtokos jelzős	—	16	16
értelmezői	7	5	12
alany—állítmányi	4	23	27
összetett szó	1	6	7
Összesen	12	50	62

Napraforgó

A teljes metafora nyelvtani szerkezete	A nyelvtani és képi det. iránya		Összesen
	megegyezik	ellentétes	
birtokos jelzős	—	66	66
értelmezői	19	13	32
alany—állítmányi	9	70	79
összetett szó	11	5	16
Összesen	39	154	193

Asszonyágok díja

A teljes metafora nyelvtani szerkezete	A nyelvtani és képi det. iránya		Összesen
	megegyezik	ellentétes	
birtokos jelzős	—	32	32
értelmezői	17	5	22
alany—állítmányi	8	28	36
összetett szó	3	—	3
Összesen	28	65	93

Mit látott Vak Béla szerelemben és bánatban

A teljes metafora nyelvtani szerkezete	A nyelvtani és képi det. iránya		Összesen
	megegyezik	ellentétes	
birtokos jelzős	—	48	48
értelmezői	12	22	34
alany—állítmányi	20	32	52
összetett szó	4	2	6
Összesen	36	104	140

Boldogult úrfikoromban

A teljes metafora nyelvtani szerkezete	A nyelvtani és képi det. iránya		Összesen
	megegyezik	ellentétes	
birtokos jelzős	—	11	11
értelmezői	2	5	7
alany—állítmányi	3	—	3
összetett szó	—	5	5
Összesen	5	21	26

A táblázatokat nézegetve képtípusonként néhány megjegyzést vetünk papírra, megint csak nem a teljesség és a végleges magyarázat igényével, inkább csak vitaindítólul és ösztönzésül a további kutatás számára.

a) **Értelmezői metafora:** az első három műben (VP., N., AD.) a tárgy — kép sorrend van fölényben (méghozzá egyre nagyobb fölényben!) a kép — tárgy sorrenddel szemben (a különbség a VP.-ben 2, az N.-ben 6, az AD.-ban 12). A húszas évek fordulóján a két típus viszonya megváltozik: az ezután keletkezett két regényben (VB., BŰ.) az értelmezőnek az a válfaja kerül előtérbe, amelyben a kép jön előbb, s ezt követi a tárgy megnevezése.

b) **Alany — állítmányi metafora:** az utolsó szöveget (a BŰ.-t) kivéve mindenütt azok a predikatív szerkezetű teljes metaforák vannak többségben, amelyekben a nyelvtani és képi determináció ellentétes, vagyis ahol az alany a tárgy és az állítmány a kép. Érdekes és fontos viszont, hogy a BŰ.-ban, amelyben meglepően kevés, mindössze három alany — állítmányi metaforát találtunk, mindhárom adat a jóval ritkábbik típusból kerül ki (ezekben az alany a képet, az állítmány pedig a tárgyat jelöli, s ennek folytán a metafora egy kissé didaktikus jellegű lesz). Ez önmagában még nem mondana sokat, de ha összevetjük azzal, amit az értelmezőiekről állapítottunk meg (a rámutató típus előretörése 1920 után), a két tendencia feltűnően egybevág: úgy látszik, Krúdy képei a húszas években — amellet, hogy tartalmukban realisabbá, valóság- és emberközelibbé, konkrétábbá váltak — egy kissé eltolódta a képet megfejtő, megmagyarázó, „öreges” pedantéria (persze szinte mindig: ironikus és önironikus, az olvasóval összekacsintó pedantéria!) felé. Ezt a változást (így is mondhatnánk: a közismert stílusfordulatnak ezt az oldalát) jelzi az is, hogy már a VB.-ben, sőt az AD.-ban is csökken a gyakoribb, az állítmánnyal a képet kifejező megoldás túlsúlya a másik, feltáró-kifejtő változattal szemben (bár ezekben a regényekben ez utóbbi még kisebbségben van). A két képfajta aránya a ritkább típus szempontjából: VP.: 1 : 5,75; N.: 1 : 7,77; AD.: 1 : 3,5; VB.: 1 : 1,6; tehát az AD.-tól kezdve viszonyuk a kiegyenlítőds felé halad, sőt — mint láttuk — a BŰ.-ban át is csap az ellenkező végletbe.

c) **Összetett szós metafora:** itt az az érdekesség, hogy míg a pálya kezdetén és végén, a VP.-ben és a BŰ.-ban a képi utótagúak vannak (meglehetősen nagy) fölényben, addig a másik három műben (1918 — 21 körül) a tárgyi utótagúak gyakoribbak. Ebből azonban nem merünk messzemenő következtetéseket levonni (az adatok kis száma miatt). Legfeljebb annyit

kockáztathatunk meg: a BÚ. szinte minden tekintetben eltér a tízes évek végének nagy regényeitől, stílusában pedig valósággal ellentéte ezeknek (különösen az N.-nek).

5. A teljes metaforák jellegének, valamint a nyelvtani és a képi determináció kapcsolatának a regényegészek (szövegek) szintjén való tanulmányozása, főként e vizsgálódásoknak statisztikai vetülete – úgy tűnik – néhány figyelemreméltó adatot szolgáltathat az egyszer majd megírandó Krúdy-stílus-történet számára.

KEMÉNY GÁBOR

Détermination grammaticale et imagée dans la métaphore complète

Dans l'introduction à son travail, l'auteur nous offre un compte-rendu concis des dernières recherches concernant les bases grammaticales du style poétique, le rapport entre grammaire et poésie et, en premier lieu, les recherches visant à explorer les images poétiques par des moyens grammaticaux. L'intérêt pour ces questions négligées pendant si longtemps se voit réveillée depuis les années 50: Brooke-Rose s'est rendu compte de l'existence de la grammaire dans la poésie, Jakobson a remarqué l'existence de la poésie dans la grammaire. Leur résultats permettent ou même exigent la prise en considération des rapports entre micro-structures poétiques et grammaticales et de la nature de ce rapport.

Les structures grammaticales et poétiques qui se superposent dans les images, tantôt s'équilibrent tantôt se renforcent les unes les autres. Cette ambivalence est illustrée par un problème particulier, l'auteur revoit le rapport entre la détermination grammaticale et la détermination imagée. Comme ce problème ne peut être traité que par l'analyse des images se réalisant en syntagme subordonné, l'auteur a choisi d'analyser les métaphores soi-disant complètes. Il fait une sélection préliminaire des matériaux assemblés et donne la définition de la forme normale de la métaphore complète en indiquant les critères sémantiques et grammaticaux. Il se limitera aux figures où le signe linguistique de l'objet et celui de l'image se trouvent unis dans un syntagme. La forme normale de la métaphore complète peut avoir la forme grammaticale a) d'un génitif b) d'une apposition c) d'un syntagme prédicatif et d) d'un mot composé. L'auteur présente les difficultés que rencontre la grammaire descriptive en décrivant les catégories mentionnées et il prend parti dans les questions discutées. Il fait connaître au lecteur le rapport entre ces deux sortes de détermination dans un corpus linguistique concret: les métaphores complètes de Gyula Krúdy. L'analyse est faite sur trois plans: a) plan lexicologique (image particulière) b) plan syntaxique (image dans le contexte immédiat) c) plan textuel (image dans le macrocontexte de l'ouvrage ou de toute l'oeuvre). Il y a donc trois plans principaux de la description: le syntagme, la phrase et le texte.

En analysant les sortes diverses de métaphores, c'est dans une optique fonctionnelle (considérant la fonction des formes linguistiques traitées) que l'auteur résout les problèmes qui se posent. Voyons quelques-uns de ces problèmes: Comment le rapport entre détermination grammaticale et détermination imagée influence-t-il la valeur stylistique de tel type d'image? Le fait que ces deux sortes de détermination vont en un seul sens (ou en sens contraire) doit-il influencer la qualification stylistique de l'image particulière? En comparant leur effet stylistique: quel est le rapport entre les sortes diverses de métaphores complètes et si l'on peut établir une hiérarchie, est-elle due aux différences dans le rapport entre construction poétique et construction grammaticale? L'auteur arrive à la conclusion que la projection de la structure sémantique et de la structure grammaticale l'une sur l'autre, qu'elles soient parallèles ou même contradictoires, pourrait être une méthode nouvelle et fructueuse pour explorer les figures. Le fait que dans la métaphore s'opposent des forces centrifuges et centripètes et que c'est l'équilibre dynamique entre celles-ci qui représente un des éléments principaux de l'effet esthétique de l'image, doit enfin être pris en considération. Le plus important des phénomènes «centrifuges» est celui où les signes linguistiques en rapport métaphorique ne sont pas compatibles. L'invention poétique se révèle justement par la mise en relation des éléments hétérogènes, par leur synthèse convaincante, qui résiste à la marche du temps.

La réalisation linguistique de cette synthèse n'est autre chose que la liaison syntagmatique des éléments sémantiquement et conceptuellement hétérogènes qui, comme une force centripète, contrebalance l'effet «écartant» des significations qui semblent incompatibles. L'unité poétique des contrastes est due à l'interdépendance et à la cohésion des éléments en rapport syntagmatique. De ce point de vue, la métaphore complète pourrait être définie comme un rapport syntaxique entre des éléments sémantiquement incompatibles.

Dans le troisième chapitre, l'auteur analyse le rapport entre détermination grammaticale et imagée au niveau de la phrase, il essaie donc de déterminer où se situe la métaphore complète dans la structure de la phrase entière, comment fonctionnent et comment s'élargissent dans la phrase les structures élémentaires grammaticales et imagées décrites précédemment sur le plan syntagmatique. Il commence par définir le rapport entre le syntagme métaphorique et le prédicat, constituant central, le seul à être sur-ordonné dans la phrase. Il constate que les images où, sur le plan syntagmatique, la détermination grammaticale et la détermination imagée sont en contraste, entrent dans la phrase de manière à correspondre sur le plan syntaxique, tandis que les images où la détermination grammaticale et la détermination imagée vont dans un seul sens entrent dans la phrase en établissant une divergence entre structures sémantiques et grammaticales. Nous voyons donc qu'à l'harmonie sur le plan syntagmatique correspond une disharmonie sur le plan syntaxique.

Dans le quatrième chapitre, l'auteur réexamine le rôle et l'importance de la métaphore complète et le rapport entre détermination grammaticale et détermination imagée sur le plan textuel. Il travaille au moyen de la méthode statistique en déterminant la fréquence des formes diverses d'images dans cinq romans (considérés comme représentatifs). Partant des données quantitatives ainsi recueillies, il tire quelques conséquences concernant la stylistique et l'histoire du style.

GÁBOR KEMÉNY

KISEBB KÖZLEMÉNYEK

Szófejtések

Je. Sz. Guljájev kollégám
és barátom emlékének

157. Magyar N *ját* 'drusza; Namensbruder'

A m. N *ját* 'drusza; Namensbruder' (alakváltozata: *jád*) a székelységben elég nagy területen el van terjedve: Háromszék, Udvarhely, Csík megyékben (MTSz., l. még BAKOS: MNy. 64 : 72 kk.). Néhányan a csuv. *jat* 'név, elnevezés; Name, Benennung' szóból származtatták (CzF.; PAIS: MNy. 30 : 256; l. még VÁMBÉRY: NyK 8 : 155, VÁMBÉRY ellenében BUDENZ: NyK 10 : 102). Ez a magyarázat jelentéstani okokból aligha valószínű (vö. TESz.).

BAKOS (MNy. 64 : 72 kk.) a szláv *lěto* 'év; Jahr' szóból származó román *leat* ua. alakból magyarázza. A román szónak a nyelvjárásokban '(katonai) évjárat', 'baka, bajtárs' jelentése is van. Vö. még a *fi leat cu cineva* 'egyforma'. Az egyeztetésnek azonban komoly jelentéstani és hangtani nehézségei vannak („a szókezdő *j* korai és kizárólagos volta miatt”, vö. TESz.). Ezzel szemben a csángó *lěat* 'egyidős', *lyát* 'egyidős; bajtárs' (ÜMTSz.) újabb kori jövevényszó a románból (BAKOS: i. h.; TESz.).

Véleményem szerint a *ját* ősi szókincsünkbe tartozik. Az a körülmény, hogy az első nyelvtörténeti adat a 16. századból való (1585: Egy vezeték *neuwk, iátok*, Cal.), nem lehet akadálya a szó ősi voltának. Hiszen nem egy olyan finnugor eredetű – persze nagy területen használatos! – tájszavunk, sőt köznyelvi szavunk van, amelyet viszonylag későn jegyeztek le (pl. *aggódik, ágyék, alom, N fagy, N hagymáz, N halok ~ halk ~ hajk* stb., *N keshed* stb., l. MSzFE, TESz.). A m. *ját* megfelelői lehetnek a következő obi-ugor szavak: v o g. (MSFOu. 101 : 2, 3, MSFOu. 109 : 59) AK KK *ját*, Szo. *jot* 'mit' | o s z t j. (KT 195) V Vj. *jöt* 'mit': *mä jötäm jöyä!* 'komm mit mir!', *geh mit mir!*, Trj. *jöt* 'mit': *mä jötäm* 'kerallani; mit mir'; (uo.) Trj. *jöt-wät* 'myötätuuli; Rückenwind'; (PD 358) J *jöta*: *j.-wät* 'myötätuuli; guter Wind' (az obi-ugor szavak összetartozására vonatkozóan l. STEINITZ, DEWO 416). Az osztj. Trj. *jöt-wät*, J *jöta-wät* szerkezethez hasonló jelentésű szavakból keletkezett a finn *myötätuuli* 'günstiger, guter Wind': *myötä* 'mit' + *tuuli* 'Wind'.

A kikövetkeztethető ósvogul magánhangzó **ä*, az óosztják magánhangzó pedig **ö* lehetett (vö. STEINITZ, WogVok. 230 kk., OstjVok. 85 kk.). A V Vj. *ö* **ö*-ből keletkezett a szókezdő *j* hatására. A feltehető ósvogul és óosztják magánhangzónak a magyarban *o* és *u* mellett *a*, *á* is meg szokott felelni. Éppen ezért az ugor kori magánhangzó hangszínét ma még/már nem tudjuk megállapítani. Csupán annyit mondhatunk róla, hogy veláris vokális volt. A rekonstruálható ugor alapalak **jstt3* lehetett.

Az egyeztetés jelentéstani szempontból is lehetséges. Az obi-ugor alakok ma comitativusi névutókként használatosak. A finnugor nyelvek comitativusi szerepű névutói (→ esetragai) szinte egytől-egyig 'társ, barát; Genosse, Kamerad, Freund' jelentésű főnevekből jöttek létre. Ennek alapján nagy valószínűű-

séggel feltehetjük, hogy a vog. *jot*, osztj. *jōt*, *jōt* eredeti jelentése is ez lehetett. A 'társ, barát; Genosse, Kamerad, Freund' → comitativusi névutó, illetőleg esetrag fejlődéshez a jelentéstani párhuzamokat l. a 159. sz. szócikkben. Az eredetinek feltehető 'társ, barát; Genosse, Kamerad, Freund' → magyar 'drusza; Namensbruder' jelentésváltozáshoz pedig vö. lapp N *guoi'bme -im-* 'comrade, companion, husband, wife, neighbour' ~ finn *kaima* 'Namensvetter' (< balti, l. KALIMA, Itämerensuomalaisten kielten balttilaiset lainasanaat. Hki 1936, 105. l.).

158. Magyar *óv* 'bewahren, behüten'

A m. *vár* 'warten, erwarten, harren' megfelelője megvan a vogulban: (MSz.) É *ūr*- 1. 'vár; warten', 2. 'őríz; hüten', K *vorēt*- 'őríz; hüten', (KANN.: FUF 14 : 48) TJ *ōr*- 'warten' (MUSz. 565; MUNKÁCSI: NyK 25 : 178; NyH²; SzófSz.; LIIMOLA: Vir. 1970 : 172). HAJDÚ (MNY. 43 : 294) ehhez az etimológiai családkhoz kapcsolta a következő szamojéd szókat: j u r. (CASTR.) *jiērāu*, *jerāu* 'bewachen, retten'; t v g. (PROK., JPNSz. 1 : 50) *Baratasa* (gerundiumi alak, töve: *Barata-*) 'ждать'. A szamojéd szók azonban kétségtelenül összetartoznak a jur. (ЛЕHT. 114) O *je*-, Lj. *úe*- 'hüten' igével. Eszerint a jur. *jiērāu*, *jerāu*, tvg. *Bara-ta* jur. -r-, tvg. -ra- eleme nem a tőhöz tartozik, hanem igeképző (a tvg. -ta- is igeképző), s így nem egyeztethető a m. *vár* igével.

Véleményem szerint a szam. jur. *je*-, *úe*- (tovább képzett alakja: *jiērāu*, *jerāu*) és a tvg. *Ba*- tő hangtani és jelentéstani szempontból jól illik a m. *óv* (R. ó) 'bewahren, behüten' igéhez és ajánlott obi-ugor megfelelőihez: v o g. (MSz.) KL *uj*-, *wām* 'ich sehe' ~ *wāji* 'er sieht' stb. | o s z t j. (KT 13) DN *ājet*- 'finden; bemerken, wahrnehmen, sehen', (PD 3060) Ko. *wojet*- 'sehen', (KT 268) V *wu*-, Vj. *u*- 'sehen' stb. A magyar és az obi-ugor alakok etimológiai összetartozásáról, hangtani és jelentéstani vonatkozásairól l. RÉDEI: NyK 71 : 106.¹ Az i. h. rekonstruált ugor **wsjz*- — itt most már uráli — alapalakkal minden nehézség nélkül összhangba hozhatók a szamojéd szók is. Az uráli **w*- > jur. *ú*-, *j*- hangváltás palatális magánhangzó előtt szabályosnak mondható. A jur. *e* palatális volta másodlagos, az elenyészett **j*- (erről l. COLLINDER, CompGr. 111 kk.) hatásával függ össze. A tvg. *B*- (= *b*-) az uráli **w*- szabályos folytatója. A magánhangzó eredeti veláris hangszíne a tavgiban megőrződött, a szóbelseji **j*- viszont — a jurákhoz és több obi-ugor alakhoz hasonlóan — itt is eltűnt. A jur. *je*-, *úe*- 'hüten' jelentésének az ugor szavak jelentéseivel való összefüggéséről l. RÉDEI: i h. A jurák 'hüten' és a tavgi 'ждать; warten' jelentések viszonyára vonatkozóan vö. m. *vár* 'warten' ~ vog. É *ūr*- 'vár; warten' ~ 'őríz; hüten', ném. *warten* 'vár' ~ angolszász *wardōn* 'behüten, bewachen, versorgen, sich hüten'.

159. A magyar *-vel/-val* 'mit' esetrag eredete

I. A *-vel/-val* comitativus- és instrumentalis ragként használatos a magyarban. A rá vonatkozó régi nyelvi adatok: 1192–95: Latiatuc feyleym Zumtuchel (HB); halal nec halalál holz (uo.); kegilmehel (uo.); 1300 k.: *...*

¹ LIIMOLA (Vir. 1970 : 171) lehetségesnek tartja, hogy a magyar szó esetleg a vog. (KANN.) AK KK *āmātāl*- 'odottaa; warten' szóval tartozik össze.

fy || rolmol sepedyk, buol ozuk ÓMS); Scemem kunuel arad (uo.); uof secegekkel || werethul (uo.); Fyom halallal (uo.); halal kynaal, anyath ezes fyaal (uo.); 1350 k.: ezen scovol (KTSz.); te veled (uo.); 1372 u./1448 k.: velem (JókK 10); 1416 u./1450 k.: két fiayual (BécsiK 1); tövèlètec (uo.). Határozószóként – a személyes névmások kiegészüléssel alakjaiban – a magas hangrendű *vel-* változat fordul elő: *velem, veled, vele* stb.

2. A *-vel/-val* esetragot a következő szavakkal egyeztettek: v o g. (MSz.) KL *voði* 'erő' (WV 16) TJ *wāw*, AK FK AL *wō*, Szó. *wāy* 'Kraft' | o s z t j. (OL 163) DN *wex*, Trj. *wōy*, V Vj. *wōy*, Ni. Kaz. *wew*, O *wej* 'Kraft, Stärke' | z ü r j. (WUo.) *vi*: V Pecs. Lu. *jez-vi*, Le. *jez-vi*, Sz. *jez-vij* 'Sehne, Flechse im Fleisch (V); Gelenk (Pecs.), Gliedgelenk (Sz.), Fingergelenk, Halmknoten (Le.), Gliedstück im Rohr, Halm (Lu.)' | v o t j. (MUNK.) *vi*: Sz. M *joz-vi* 'a test tagjai (összességükben értve)'; Sz. *kat-vi* 'erő, tehetség; Kraft, Vermögen' | c s e r. (WICHM.) KH U *wi*, M B *wij* 'Kraft'; (PS) K *wij* ua. | m o r d. E *vij*, M *vi* 'Kraft, Macht; Schar, Trupp' | f i n n *väki* (gen. *väen*) 'Kraft, Stärke, Macht; Volksmenge, Leute'; é s z t *vägi* (gen. *väe*) 'Kraft, Gewalt, Macht; Macht, Heeresmacht, Heer, Armee, Schar' | l a p p N *viëkkä* 1. (adv. of degree) 'fairly, rather', 2. 'rather large, rather important, strong etc.' | ? s z a m. j u r. (LEHT., közli JOKI: FUF 32 : 52) *wika* 'Kraft' (Sz[INNYEI]: NyK 30 : 230, NyH⁷, MNy. 22 : 258, 29 : 129, FUF 22 : 67; SETÄLÄ: JSFOu. 30/5 : 64 ? m.; KANNISTO, WV 18; LEHTISALO: FUF 21 : 37 ? m.; UOTILA, SyrjChr. 178; SzófSz. ? m.; FUV ? m.).

Ez a SZINNYEITŐL származó magyarázat – egy-két kivételtől eltekintve – sem a hungarológiában, sem a hazai finnugrisztikában nem találkozott kedvező visszhanggal. A külföldi szakvélemény is kritikusan – kételkedő vagy elutasító módon – foglalt vele szemben állást. A legtöbb irodalmi hivatkozás nem említi a *-vel/-val* ragot a finn *väki* stb. etimológiai tagjai sorában. Az egyeztetés valóban súlyos akadályokba ütközik. A magyarban az eredeti magánhangzó rövid nyílt *e* volt (vö. BécsiK). A rokon nyelvi szók alapján feltehető szóbeljei **k-* spirantizálódása és vokalizálódása folytán azonban hosszú magánhangzós **vél* (**-vil*) ~ **-väl* alakot várnánk (vö. FOKOS: NÉNY. 9 : 197).

A feltett jelentésfejlődés ('erővel; mit der Kraft' → 'segítségével; mit der Hilfe' → 'vel/-val; mit') is gyenge lábakon áll, mivel jelentéstanai párhuzamokkal nem tudjuk megtámogatni. A fenti nézet hívei a lapp N *väikka -g-* 'men, help, hands; strength, potency' (< finn *väki*) főnév elatívus-inessivusragos alakjának (*vægäst*) bizonyos határozói szerkezetekben való alkalmazására szoktak hivatkozni: *aččes vægäst cellet* 'leve på sin fars bekostning; az apja segítségével él'; *soabbë-vægäst važ'za* 'bot segítségével jár.' Ezekben és más hasonló kifejezésekben azonban a lapp *väkkä* megőrizte 'segítség; help' jelentését, vagyis nem vált viszonyító elemmé, névutóvá.

Többek vélekedése szerint a *-vel/-val* rag az ugor **-l* ablativusra megy vissza (MÉSZÖLY: Nyr. 59 : 77 kk., FUF 21 : 56 kk., MNy. 29 : 212 kk.; SZAMOSFALVI [= MÉSZÖLY]: uo. 297; SzófSz. ?-lel; BERRÁR, TörtMondt. 32). Eszerint a *v*, illetőleg a régi nyelvben jelentkező *h* másodlagos fejlemény, hiátustöltő hang volna. Ennek a magyarázatnak az a nehézsége, hogy testesebb esetragjaink, amelyeknek határozószói alakjai is vannak (*bennem*, stb., *értem* stb., *nálam* stb., *tőlem* stb.) önálló szó ragos alakjából keletkeztek. A *-vel* változat határozószói használata (*velem, veled, vele* stb.) is amellettszól, hogy ragunk önálló szóból jött létre.

FOKOS (NéNy. 9 : 197 kk.) szerint a *-vel/-val* eredetére nézve azonos a *-ve/-va* határozói igenév R N *-vel/-val* alakjával. Eszerint az *-l* ablativusi eredetű instrumentális rag volna. Ez a származtatás azért nem fogadható el, mivel nem magyarázza meg ragunk eredeti magashangúságát. Jelentésstanilag is nehezen képzelhető el instrumentális- comitativusragnak határozói igenévből való kifejlődése.

3. A m. *-vel/-val* határozórag egyeztethető a következő szavakkal: f i n n *veli* (gen. *veljen*) 'Bruder, Freund'; é s z t *veli* (gen. *vele, velja*) 'Bruder' | l a p p N *viel/ljá -llj-* ua.; K (1898) T Kld. *vilj*, Not. *vielj*, A *vil* ua. (HUNFALVY: NyK 5 : 298 m., fi., lp.; WIKLUND: MSFOu. 10 : 70, 176 fi., lp.; GENETZ: Suomi 1897/3/13/3 : 27, 36 fi., lp.; tévesen m., md.; E. ITRONEN: MSFOu. 76 : 66, FUF 29 : 260, LpChr. 177 fi., lp.; RAVILA: Vir. 1939 : 112).

A feltehető szöbelseji **-lj-*nek a magyarban megfelelhet *l* (vö. m. *fül* 'Ohr', MSzFE). A finn *e ~ lapp ie*, (< fgr. **e*) hangnak a m. *e - ë > e* nyiltabbá váláson keresztül – ugyancsak szabályos megfelelője. Ugyanilyen hangmegfelelést találunk számos finnugor eredetű szavunkban: *ellik* (R. *ell*) 'Junge werfen . . .', *elö*, N *eme* 'Sau; Weibchen', *evez*, *keszeg* stb. A finnugor alapalak **welje* lehetett.

Az egybevetésnek nem lehet akadálya az, hogy szavunknak csupán a finnben és a lappban van megfelelője. Ilyen etimológia szép számmal akad finnugor eredetű szókincsünkben (pl. *bújik*, *ének*, *evez*, *ivik*, *lak*, *liszt* stb., l. MSzFE).

Az egyeztetés jelentésstanilag is lehetséges. Az eredeti (finnugor kori) jelentés 'fiútestvér; Bruder' lehetett. A m. *-vel/-val* eredeti funkciója társ-határozói volt, ebből fejlődött az eszközhatározói használat. A comitativusi funkció a 'barát, társ; Freund, Genosse' jelentésfokozaton keresztül érthető meg. A 'fiútestvér; Bruder' → 'barát, társ; Freund, Genosse' szemantikai fejlődést, mely feltehetőleg a korai ősmagyarban ment végbe, számos párhuzamos jelenség támogatja. Pl.: szláv (bolg., or.) *бpam* 'Bruder' → 'Freund, Genosse' (szláv → m. *barát* 1. 'Freund', 2. 'Nächster', 3. 'Mönch'); német *Freund* 'barát' ~ ófn. *friunt* 'Freund, Verwandter'; szam.jur. (299) *ná* 'Gefährte, Kamerad' ~ Bruder'. Több finnugor nyelvben fejlődött társhatározói rag, ill. névutó 'társ; barát stb.; Genosse, Freund usw.' jelentésű szöböl. Vö. vog. (MSz.) K *jártél* 'vele; mit', *am jártélém* (*jártélém*) 'velem', T *jörtél*, *jörtélém* ua. < K *jort*, T *jört* 'társ, Genosse'; osztj. (STEINITZ, OstjChr.² 153) Szin. *pilén* 'mit' < (KT 779) DT *pit*, V *pil* 'Kamarad', Kaz. *pila* 'Gatte (Mann, Frau)'; finn *kanssa* 'mit', észt *-ga* ua. < finn *kansa* 'Volk, Nation, Leute', észt *kaasa* 'Genosse, Gefährte, Gatte, Gattin'; lapp *-guoim -guim*, *-gum*, *-gu* 'mit' < N *guoi'bme -im* 'comrade, companion, husband, wife, neighbour (~ finn *kaima* 'Namensvetter') (vö. OINAS: MSFOu. 123 : 11, 13).

A fent bemutatott névutók és ragok egy-egy alkalmas jelentésű főnév (társ, barát; Genosse, Kamerad, Freund) valamilyen esetragos (locativus- vagy instrumentálisragos) avagy ragtalan alakjából (lapp) keletkeztek. Az ajánlott rokon nyelvi megfelelők alapján feltehető ősm. **vel* (<**wel*) szónak névutóvá való fejlődését – 'társ, barát; Genosse, Freund' jelentésfokozaton keresztül – az idézett jelentés-tani párhuzamok jól támogatják. A névutóvá, majd raggá válás az ősmagyar kor folyamán mehetett végbe. Az azonban nem dönthető el, hogy a *-vel/-val* rag a feltehető **vel* (<**wel*) főnévnek ragos vagy rag nélküli alakjából jött-e létre. Primér esetragjaink közül elvben vagy

a locativusi *-n*, vagy az ablativusi *-l* jöhet tekintetbe. Az uráli **-na/*-nä* locativusragnak több rokon nyelvben fejlődött instrumentalisi használata (pl. osztják), s az ugor **-l* ablativusrag folytatója a vogul főnévi paradigmában ugyancsak instrumentalisi funkcióban fordul elő. E ragok instrumentalisi szerepköre a mai magyarban ugyan nem mutatható ki, de — tekintettel a rokon nyelvi esetragok hasonló használatára — e funkció ősmagyar kori meglétét kereken nem tagadhatjuk. Sőt, az sem lehetetlen, hogy az *-n* és/vagy az *-l* instrumentalisi funkcióját a szekundér *-vel/-val* szorította ki a használatból. A m. *-vel/-val* comitativus- és instrumentalisrag esetében hangtani szempontból talán inkább az *-l* ragra gondolhatnánk: egy **velel* formából ugyanis a **vel* névutó, majd *-vel/-val* esetrag létrejötté haplológiai magyarázható volna. A locativusi *-n* eltűnése azonban egy **velen* ragos alakból még akkor is nehézséget okoz, ha figyelembe vesszük azt, hogy szekundér ragjainkra a hangtest zsugorodása, rövidülése jellemző. Vö. **belen* > *-ben/-ban*, *-ből/-ból*, *-be/-ba*. E ragok funkciót viselő eleme (*n*, *l*, *a/e*) általában megszokott maradni.

Tekintettel a ragos alakból való származtatás itt vázolt nehézségeire, a legvalószínűbbnek azt tartom, hogy a *-vel/-val* rag a feltett **vel* főnév ragtalan alakjából keletkezett. Erre a névutóvá, majd raggá válási módra absztrakt (= nem helyhatározói) esetragjaink köréből más példákat is idézhetünk: *-képp*, *-kor*.

160. Vogul *jín-* 'szab; zuschneiden'

LEHTISALO (MSFOu. 67 : 234; l. még FUV) a következő szavakat egyeztette egymással: v o g. (AHLQV.) *jinsam* 'schneiden' | m o r d. (PAAS.: MSFOu. 22 : 23, 28) E *inzedé*-, *inzida*-, M *inžede*- 'hobeln', E M *inšks* 'Schabhobel, Schabmesser' | s z a m. j u r. (84) O *jaše*- 'schnitzen, schneiden (mit dem Messer)'; j e n. Ch. *josuŋa*-, B *josine*- 'schnitzen'. COLLINDER (CompGr. 406) uráli **jenčz*- alapalakot rekonstruál.

Az itt felsorolt szavak viszonyát az újabb adatok fényében valamelyest másképp látom. A vog. *jinsam* 'schneiden' összetartozik a vog. (MSz.) K *jenit*-, *jens*-, É *jín-* 'szab; zuschneiden', (WV 121) FK *jín-*, *jins*- alakokkal. Az adatok egybevetéséből viszont kiderül, hogy a vog. *s* nem a tőhöz tartozik, hanem deverbális igeképző. Igeképző a K *jenit*-*it*- eleme is. A mordvin alakok *-ze*-, *-zi*-, *-že*-, valamint *-de*-, *-da*- elemei ugyancsak igeképzők. Az *inšks* 'Schabhobel, Schabmesser' a kikövetkeztethető **in-* alapszó *-ks* denominális névszóképzős származéka. MARK (MSFOu. 52 : 184) ?-lel az *inšks* formát a *-ze*, *-že* képzős *inze*-, *inže*- igei tőből magyarázta. Ez azonban hangtanilag aligha helyes. A jur. és a jen. szó szóközépi *-s*-, ill. *-s*- hangja, valamint eredeti veláris hangrendűsége miatt nem vonható ide.

A vogul és mordvin szó alapján finnugor **jenz*- alapalakot következtethetünk ki. Az eredeti jelentés 'vág, farag; schneiden, schnitzen' lehetett.

161. Vogul *saralaht-* 'ärgern'

A vog. (CSERNY.) É *saralaht-* 'бороться', (BV) É *saralaht-* 1. 'донимать', 2. 'придираться' igét csak az északi nyelvjárásból ismerem. A szót KÁLMÁN BÉLA is feljegyezte: Szig. *saralaht-* 'ärgern'.² A vog. *-(a)ht-* visszaható igeképző,

² Ezen adat közlésének az átengedéséért KÁLMÁN BÉLÁnak ezúton is köszönetet mondok.

a *saral-* alapszó pedig jövevény a zürjénből: (WUo.) Sz. Pecs. V I *ziral-*, Lu. Le. Ud. *zira-l-*, P *zira-v-* 'reiben (Sz. Pecs. Lu. V Ud. I), den Fußboden scheuern und waschen (Pecs.), einreiben (Sz. Lu. V Ud. I), massieren, (?) reiben (Le.), schaben, abschaben (P).' A konsonantizmusban zürj. *z-r-l* → vog. *s-r-l* hanghelyettesítés történt. A magánhangzók megfelelése is szabályos: zürj. *i-a* → vog. (ósvog. **ē* >) *a-a*. A zürjén 'reiben, scheuern' ~ vogul 'zaklat, bosszant, beleköt vkibe; ärgern; *донимать, придираться*', továbbá 'harcol; бороться' jelentések viszonyához vö. m. *súrlódik, súrlódás* (konkrét és átvitt értelemben); ném. *reiben* 'dörzsöl, súrol' ~ *sich an jn reiben* 'vkibe beleköt', *Reibung* 'súrlódás, egyenetlenség', *Reiberei* 'súrlódás, nézeteltérés, veszekedés'; or. *трение* 'súrlódás' (konkrét és átvitt értelemben).

162. Vogul *tül-* 'bevisz; hieintragen'

V o g. (VNGy. 1 : 3, 2 : 101, 410, 3 : 184, 355) *É tül-* 'bevisz, beszállít; herein-, hieintragen, befördern', *jü-tül-* 'behoz; herein-, hieinbringen', *jüw-tül-* 'bevezet; herein-, hieinführen', KL *tül-* 'bevisz; (MUNK.: NyK 22 : 33) bevezet'; (MUNK.: NyK 24 : 327) T *tül-* 'behoz'; (KANN.: FUF 14 : 48, 53) TJ TCs. *tōlo-lām* 'ich hole hinein'; (KANN., közli STEIN., WogVok. 208) TJ *töl-*, KK AL KL Szo. *tül-* 'holen'. – Ezt a vogul igét a következő uráli szavakkal szokták egybevetni: o s z t j. (OL 139, 242) DN DT Trj. V Vj. Ni. O *tu-*, Kaz. *to-* 'holen, bringen'; (KT 1031) DN *tutta-* 'hinbringen (etw. an einen Ort), führen, ziehen', V Vj. *tulta-* 'hinbringen, führen' | f i n n *tuo-* 'bringen, herbringen, führen, einführen' | s z a m. j u r. (LEHT. 476) O *tā-* 'geben, bringen' stb. (MUSz. 222, 137; HALÁSZ: NyK 23 : 262; ANDERSON, Wandl. 202 – 3, 205; SETÄLÄ: JSFOu. 30/5 : 68; STEINITZ, FgrVok. 45; FUV; K. SAL.: MNy. 66 : 97; SKES). Speciális 'bevisz, behoz, bevezet; herein-, hieinbringen, herein-, hieinbringen, herein-, hieinbringen' jelentése alapján azonban valószínűbbnek látszik, hogy a vogul szó nem a finn *tuo-* stb. megfelelője, hanem a vog. (VNYj. 132, 174, 228, 254, 296) KL AL K P *tuj-* 'bemenni; hieingehen', T *tōj-* ua., (KANN.: FUF 14 : 73) P *tūjēp-* 'einkehren' (l. *avat* alatt, MSzFE) -l műveltető képzős származéka. Jelentéstani szempontból vö. osztj. (OL 49, 301) V *lāṅa-*, Trj. *lāṅ-*, DN *tāṅ-*, Kaz. *lāṅ-* 'eintreten, hieingehen' ~ (KT 993, 1070) DN *tāṅatt-* 'bringen, tragen (irgendwohin)', Kaz. *lāṅatt-* 'hieinbringen'; zürj. (WUo.) *p̄r-* 'hieingehen, ein-, hieintreten' ~ *p̄rt-* 'hieinführen, hieintragen; taufen', *p̄rtli-* 'hieintragen, hieinholen, bringen'.

163. Vogul *vésēm* 'Haß'; osztják *wišəm* 'Bosheit'

A vog. (MSz.) K *vésēm* 'gyűlölet; Haß' és az osztj. (KT 262) DN Kr. *wišəm* 'Bosheit, Schlechtigkeit', DN Kr. *wišmən* 'böse, boshaft' zürjénből való jövevényiszavak.

Mielőtt az etimológiai bizonyításra rátérnénk, nézzük meg a zürjén szóra vonatkozó legfontosabb adatokat: (WUo.) *vež-* V Sz. Lu. Ud. *vež pete* 'man ist neidisch'; (uo.) V *vežegtj-*, Sz. *vežektj-*, Ud. *vežegtj-*, P *vežektj-*, 'eifersüchtig sein'; (WIED.) *vežal-* 'neidisch sein, beneiden, wetteifern, lüstern sein'; (SzsziK) Szkr. KSz. *vežal-* 'завидовать кому-чему-л.'; (GEN.) KP *vižal-* 'beneiden';

(SzlSzlK) FSz. AV Szkr. KSz. Ud. *vežmen*, FV *vežmen*, Le. *vežme*, Lu. *vežma* 'наперебой, наперегонки, вперегонки, вперебой'; (uo.) Ud *vežmal-* 'отнимать, отнять, отбирать, отобрать, отбивать, отбить, перебивать, перебить'; (uo.) AV FV Vm. Ud. *vežmaš-*, I *vežnaš-* 'пререкаяться, перебраниваться, препираться, спорить (AV FV I), капризничать (о детях) (AV), соревноваться, состязаться (во время жатвы) (FV), отнимать, отбивать друг у друга (Vm. Ud.)'; (GEN.) KP *vižekti-* 'eifersüchtig sein'. — A zürjén szócsalád rokonságára vonatkozóan vö. FUCHS: FUF 33 : 169; ESZK; KATZ: NyK 72 : 147.

Az obi-ugor szavak forrásául feltehető zürj. **vežem* a szótárakban ugyan nincs adatolva, de az *-em* deverbális névszó- és igenévképző produktivitása alapján joggal számolhatunk egy **vežem* irigység, irigylés; Neid, Beneiden' származékkal (egy **vež-* igei tőből). A *vežmen*, *vežme*, *vežma* 'vetélkedve; наперебой... ' határozószók ezen feltehető **vežem* származék *-en* instrumentalis-, ill. *-e ~ -a* lativus- illativusragos alakjai.

A zürjén mássalhangzók vogul és osztják megfelelése szabályos: zürj. *v-ž-m* → vog. K *v* [= *w*] *-s -m*, osztj. *w -š -m*. A zürjén szóban kikövetkeztethető első szótagi zárt **e*-nek az osztj. *i* (< óosztj. **i*) szabályszerűen felel meg (vö. TOIVONEN: FUF 32 : 132). A vogulban a zürj. **e* helyén ósvog. **i-t* (> K *ē-t*) váránk (vö. RÉDEI, SLW 46). A K *vésém* első szótagbeli *é* (= *ə* < ósvog. **i*) hangja feltehetőleg ósvog. **i ~ *i* magánhangzó-váltakozással magyarázható. A nem-első szótagi zürj. *e* → vog. *ə* (= MUNK. K *é*), osztj. *ə* hanghelyettesítésre vonatkozóan l. RÉDEI, SLW 50; TOIVONEN: FUF 32 : 142.

Az obi-ugor szavak 'gyűlölet; Haß' (vogul) ~ 'Bosheit, Schlechtigkeit' (osztják) jelentéseinek a zürjén 'neidisch' ~ 'eifersüchtig sein' ~ 'vitatkozik, civódik, veszekszik; пререкаяться, перебраниваться, спорить' stb. jelentésekkel való összefüggése — úgy hiszem — annyira nyilvánvaló, hogy nem szorul különösebb magyarázatra.

AHLQVIST „Wogulisches Wörterverzeichnis” című munkájából (MSFOu. 2) idézzük a következő vogul adatokat: *ūšim* 'Neid', *ūšmēn* 'neidisch, mißgünstig'. A vog. *ūšim* szókezdő *ū*-ja miatt aligha származhat közvetlenül a zürjénből, hanem valószínűleg osztjából való átvétel (< *wišem* 'Bosheit, Schlechtigkeit'). Ebben az esetben az osztj. *wi-* szókezdetet a vogulok *ū*-val és esetleg *vu*-val helyettesítették, amennyiben a (MTR.) P *vušmēn* 'borús' szó is idetartozik (az *-ēn* melléknévképző).

A zürj. *vež* 'Neid' szónak egyéb származékai is átkerültek az obi-ugor nyelvekbe. Erről l. még a 164, 165 és 168. sz. etimológiákat.

164. Vogul *vesma* 'Neid'

A vog. (AHLQV.) *vesma* 'Neid' a 163. sz. alatt említett zürj. Lu. *vežma* 'наперебой, наперегонки, вперегонки, вперебой' alak átvétele. A zürjén *v*, *ž*, *m* mássalhangzók vogul nyelvi helyettesítéséről l. fentebb. AHLQVIST adata feltehetőleg a K vagy Ny. nyelvjárásból való és az *e* talán *ē*-t jelöl. Ebben az esetben az *ē* (< ósvog. **i*) szabályos megfelelője a zürj. **e*-nek (vö. RÉDEI, SLW 46). Ha viszont az *e ə* (< ósvog. **i*) hangot jelöl, akkor a vogul hangképviselő (zürij. **e* →) ósvog. **i ~ *i* hangváltakozással függ össze. A zürj. *a ~ vog. a* hangmegfelelés is pontosan fedi egymást. A zürj. *vežma* 'vetélkedve; наперебой... ' → vog. *vesma* 'irigység; Neid' érdekes adalék a jövevényszavak

kölcsönzésekor némelykor előforduló szófajváltásra, jelen esetben: határozószó → főnév (erre a jelenségre vonatkozóan l. KÁLMÁN, RLW 137; RÉDEI, SLW 65).

165. Vogul *vesmal-* 'beneiden'

A címként álló vogul szót csupán AHLQVIST szójegyzékéből tudjuk idézni: *vesmal-* 'beneiden'. Az adat valószínűleg a K, esetleg a Ny. nyelvjárásból való: Ez a szó is a zürjénből került át: (SzerSzlK) Ud. *vežmal-* 'отнимать, отнять, отбирать, отобрать, отбивать, отбить, перебивать, перебить' (vö. még a 163, 164 és 168. sz. etimológiákat). A zürj. *l* → vog. *l* kivételével a hangtani-hanghelyettesítési problémák ugyanazok, mint amelyeket a 163 és 164. sz. alatt tárgyaltunk. A zürjén és a vogul ige jelentése: zürjén '(erővel) elvesz, elragad; отнимать, отбирать' ~ vogul 'beneiden' közel áll egymáshoz. Tekintettel a zürjén szócsalád egyes tagjainak 'Neid', 'neidisch', 'beneiden', 'eifersüchtig sein' jelentéseire, feltehető, hogy a vog. *vesmal-* őrzi a zürjén ige eredeti 'beneiden' jelentését.

166. Osztják *ewəlt* 'von . . . her, aus'

1. Az osztjákban az ablativusi irány kifejezésére egyes nyelvjárásokban az *ewəlt* másokban pedig az *el'ti* névutó használatos. Az ugor eredetű **l* (> osztj. *l, ʌ, t*) ablativusrag – a *-ta(-t)* mutató névmási eredetű nyomósító partikulával bővült formában – csupán határozószókból fordul elő. Például: Kaz. *tāsta* 'innen; von hier', *kaməta* 'kívülről; von draußen'.³ Legelső cikkemben az *ewəlt* és *el'ti* névutókat egymással összekapcsoltam, s az **e* közelre mutató névmás toldalékos alakjainak magyaráztam (Pais-Eml. 635–7). Akkor sajnálatos módon elkerülte a figyelmemet az a tény, hogy az *el'ti*-t a szakirodalom a finn *ylī* 'über', *yllä* 'über (Dat.)'; oben' stb. etimológiai családjába sorolja. Az osztj. *el'ti* névutót később magam is a finn *ylī*, zürj.-votj. *vil-* stb. szavakkal kapcsoltam össze (Postp. 11, uo. további irodalom). Ma is úgy vélekedem, hogy az *ewəlt* – persze az *el'ti*-től elválasztva – mutató névmási eredetű. Hogy a kérdés megvizsgálására most ismét visszatérek, annak az az oka, hogy az *ewəlt* névutó eredetét, alkotó elemeinek funkcióját, illetőleg egymáshoz való viszonyát ma másképp látom.

2. Az *ewəlt* 'von . . . her, aus' névutó a következő nyelvjárásokban fordul elő: (STEINITZ, DEWO 233) Keu. Ni. Serk. *ewət* (*ewətt-*), Kaz. *ewəlt*, *ewəł*, *ewəłt* (*ewəłt-*), Sur. *ewəł* (*ewəłt-*), O *ewəłt*, (STEIN.) *ewəłtt-*. E névutó a K és D nyelvjárásokban erősen megcsonkult raggá vált formában van meg: (i. h.) V *-oγ/-öγ*, Vj *-ow/-öw*, Trj. *-ij/-i*, J. *-i*, DN *-ewə*, DT C *-iwə*, Kr. *iwəł*, *-iwə*. A magánhangzó-illeszkedést ismerő V Vj. és Trj. nyelvjárásokban a ragnak

³ Ma már szinte közhelynek számít az a megállapítás, hogy a primér esetragok (ilyennek tekintendő az **l* ablativusrag is!) eredeti lokális funkciójukban leginkább névmási határozószókból őrződtek meg. Az **l* az osztják névszóragozás paradigmájában egyáltalán nem fordul elő. Ez feltehetőleg azzal függ össze, hogy az ablativusi *-l* zavaró homonímiát képezett volna a Px3 alakjával, pl. *ampəl* 'kutyája; sein Hund', *ampəl* 'kutyájuk; ihr Hund' (~ **ampəl* 'kutyától; vom Hund').

két — egy veláris és egy palatális — allomorfiája van. Tekintettel a többi nyelvjárás magánhangzó-képviseletére, nyilvánvaló, hogy a két változat közül a palatális őrzi az eredetibb állapotot.

3. Az ősosztjákra **ō* (V Vj. DN Keu. Ni. Kaz. O) és **i* (Trj. J DT C Kr.) következtethető ki. Az **ō* a szó belsejében feltehető ősosztj. **γ* hatására eredeti **e* hangból keletkezett. Az osztj. **e* ~ **i* hangviszonyra vonatkozóan vö. STEINITZ, OstjVok. 70–72.

Az *ewäl't* stb. névutó **e* (> **ō*) ~ **i* eleme az uráli **e*- közelre mutató névmási töre mehet vissza (az **e*- névmás folytatásait az egyes uráli nyelvekben l. a MSZFE-ben, *ez*, *e* címszó alatt). A osztj. *w*, *γ* (< ősosztj. **γ*) az uráli **ka*/**-kä* névmásképzővel, illetőleg esetragok előtt jelentkező koaffixummal azonos. A **-ka*/**-kä* képzőre vonatkozóan l. LEHTISALO: MSFOu. 72 : 392; HAKULINEN, SKRK³ 50, 108; COLLINDER, CompGr. 291–3; TAULI: FUF 32 : 170 kk.; HAJDÚ, BUNyt. 121 kk.; RÉDEI, CTIFU 1 : 134. Ez a képző (koaffixum) van meg a következő szavakban is: finn *joka* 'der (die, das), welcher (welche, welches)', *kuka* 'wer', *täkäläinen* 'hiesig', *sikääinen* 'dortig', *täällä* (< **tä*'*ällä* < **täy*'*ällä*) 'hier', *siellä* (< *siällä* < **siy*'*ällä*) 'da, dort', *tuolla* (< **tuo*'*alla* > nyelvj. *tuulla*) (< **tooy*'*alla*) 'da, dort'; cser. *-kac* (elativus) < **k'ä* + *t'ä*; szam. jur. *-χana* (locativus), *-χad* (ablativus). Az *ewäl't* l eleme a már említett ugor **l* ablativusrag folytatója. Az *l* után álló aposztróf vagy az *l* utolsó részének *t* előtti elzöngétlenedésére, vagy egy egykori *t* meglétére utal (vö. STEIN. *ewäl'tt*-). Véleményem szerint az előbbi alternatíva a valószínűbb. Az *ewäl't*, *ewät* stb. *t*-je, mely abszolút, szövegi helyzetben gyakran kiesik, névmási eredetű partikula. Ez a *-ta/t* (< uráli **tä*/**te*/**ti*) partikula az osztjákban névmási határozószókból fordul elő.

Az osztj. *ewäl't* adverbium eredeti jelentése 'innen; von hier' lehetett. A névutóvá fejlődése a következő módon mehetett végbe: *χot ewäl't* 'ház innen', 'ház „ez”-ről/-ből → 'házzól, házból'. Névmási eredetű névutók és esetragok szép számmal találhatók az uráli nyelvekben. Ezzel kapcsolatban elegendő talán utalnunk a m. *-nek*/*-nak*, *-nál*/*-nél* esetragokra (vö. MSZFE; TESz.) A locativusi *-t*/*-tt* és *-n* (*-on*/*-ön*/*-ön*) uráli kori mutató névmási eredete is nagyon valószínű. Vö. még mord. M *esa* (inessivus), M *esta* (elativus) stb. (*e*- mutató névmási tő: E *ése* 'jener' stb.): M *velel esa* 'im Dorf', *velel esta* 'aus dem Dorf'.⁴

167. Osztják *lököñ* 'Gefäß'

Az osztj. (PD 1329) Ko. *lököñ* 'kolmijalka-astia, jossa esim. kaljaa säilytetään; eine Art Gefäß' az or. *лохань* 'Waschbecken, Kufe' átvétele. A szabálytalannak látszó nem-első szótagi or. *a* ~ osztj. *ō* hangmegfelelés talán arra utal, hogy az osztják szó hangalakjára az or. *лазун* 'Trog, Eimer, Faß' *y* (*u*) hangja hatott.

⁴ D. GHENO (NyK 77 : 52) a mord. E *ejse ejste*, *ejs* (*esne*, *estede*, *estede*, *ejs*, *ezga*) névutói sort az E *es*, *äs*, M *es* 'selbst, selber; eigen' névmásból eredezteti. Ez azonban jelentéstanilag kevésbé valószínű. A névutók *e*- és *a* visszaható névmás E *e*, *ä*, M *e* magánhangzójának a különbözése is ezen származtatás ellen szól. Véleményem szerint — a rokon nyelvi analógiákat is szem előtt tartva — sokkal valószínűbb *e* névutók mutató-névmási eredete (egy *ez*- névmási tőből) (vö. PAASONEN: MordChr. 64). A *zs* > *js* hangváltozáshoz vö. E. *kardajs* < *kardazs* (illativusi alak) ~ *kardas* (*kardaz*-) 'Hof' (PAASONEN: MSFOu. 22 : 26).

KÁLMÁN (RLW 184) a vog. (WV 134) KK *l̥kən*, P *l̥kənka*, ÉVag. *l̥kən* 'hölzernes Branntweinanker' szót az or. *лагун* 'Trog, Eimer, Faß' kölcsönzésének tartja (l. még KANNISTO, WV 134), bár (?-lel) azt is megengedi, hogy a vogul szó az or. *лохань* 'Waschbecken, Kufe', *лоханка* ua. alakból származik. A KK *l̥kən* minden nehézség nélkül megmagyarázható az or. *лагун*-ból. Erre mutat a szó első szótagi vokalizmusa — az orosz hangsúlytalan *a*-nak nagyon gyakran az ősvog. **ā* folytatói (KK *ḡ* stb.) felelnek meg — és a szóközépi *k* (= *k_o*, fonetikusán *kw*) hang is: a *k* labializációja az utána következő, átadó nyelvi *u* labializáló hatására ment végbe. A P *l̥kənka*, ÉVag. *l̥kən* *n*-jére az or. *лохань нь* (*n̄*) mássalhangzója hathatott, de ezek az alakok nem származhatnak teljes egészében a *лохань*-ből, mivel az első szótagi magánhangzó (*ḡ* < ősvog. **ā*) a *лагун a*-jából magyarázható meg.

Az itt tárgyalt vogul és osztják szó esetében a szókölcönzésnek olyan érdekes típusával állunk szemben, amikor az átadó nyelv két, többé-kevésbé hasonló hangalakú és jelentésű szava az átvevő nyelvben keveredik egymással.

168. Osztják *wišmā-š-* 'beneiden'

Az osztj. (PD 3019) Ко. *wišmā-š-* 'beneiden' a zürj. (SzrSzlK) AV FV Vm. Ud. *vežmas-* 'перекаться, перебраниваться, препираться, спорить (AV FV), капризничать (о детях) (AV), соревноваться, состязаться (во время жатвы) (FV), отнимать, отбивать друг у друга (Vm. Ud.)' alakból származik. A hanghelyettesítés itt is szabályos: zürj. *v-ž-m-š* → osztj. *w-š-m-š*-zürj. **ǰ-a* → osztj. *i-ā*. A zürjén és az osztják szó szemantikai viszonyára vonatkozóan vö. a 163, 164 és 165 sz. alatt mondottakat.

169. Zürjén *žor* 'grau', *žoriž* 'Blume'

A zürjén etimológiai szótár (ESzK) a következő szavakat egymástól elválasztja: (WUo.) V Sz. Pecs. Lu. Le. Ud. P *žor* 'grau, grauhaarig, (P auch) unreif (Beere)' és (SzrSzlK) FV Vm. I Pecs. Szkr. *žoriž*, Le. *žeriž* 'цветок', (WUo.) I *žoriža* 'voller Beeren (Stengel)', (GEN.) KP *žoriž* 'unreif'. A zürj. *žor* megfelelője megvan a votjákban: (MUNK.) Sz. J *žar*, K *žar* 'szürkület, hajnal; Morgendämmerung'; (WICHM, közli Uot.: MSFOu. 65 : 34) Uf. *džar*, MU J M Sz. G *žar* ua.; (uo.) Uf. *džarekt̄-*, MU M Sz. *žarekt̄-* 'verbleichen, blaß werden'; (URSzl.) *žar̄t̄* 'бледный, светлый'.

A zürj. *žor* (~ votj. *žar*) és *žoriž* etimológiai szétválasztása sem hangtani, sem jelentéstani szempontból nem indokolt. A WUo. szótár szögletes zárójelben levő „Vgl. *džor*” megjegyzése a *žoriža* címszó után a két szóalak esetleges összetartozására utal. A *žor* (~ votj. *žar*) és *žoriž* alakokban első szótagi őpermi **o* tehető fel. A *žor* és *žoriž* egy töről való fakadása mellett szól a két szó egyező 'unreif' jelentése is. A *žoriž* -*iž* eleme denominális névszóképző. A permi szavak jelentései alapján az őspermire 'világos, fényes; hell, glänzend, leuchtend' jelentés következtethető ki: Ebből az alapjelentésből a mai jelentések ('grau' ~ 'бледный; bleich' ~ 'unreif' ~ 'Morgendämmerung' ~ 'цветок; Blume') könnyen megérthetők. A 'világos, fényes; hell, glänzend' → Blume, Blüte' jelentésváltozást támogatják a következő jelentéstani párhuzamok: or. *свет* 'Licht; Welt' ~ *цвет* 'Blüte, Farbe', *цветок* 'Blume' (VASMER,

REtWb. 2 : 591, 3 : 284); m. *világ* 'Licht; Welt' ~ *virít* 'blühen, in Blüte stehen' ~ *virág* 'Blume, Blüte' (BENKÓ: NytudÉrt. 38 : 20 kk.).

Az ESzK a *zor* és *zoríz* címszavak alatt finnugor megfelelőket is említ. A permi szavakban feltehető őspermi *o fgr. *e-re vagy *ä-re mehet vissza. Ezért az ajánlott finnugor nyelvekbeli szavak eredeti veláris magánhangzóik miatt nem egyeztethetők a permi alakokkal.

170. Zürjén *miketa* 'ездовая нарта'

A zürj. (SzrSzik) I *miketa* 'ездовая нарта' jurák-szamojédból való kölcsönzés, de olyan hasonló hangalakú, 'szán; Schlitten' jelentésű szó nincs a jurákban, amelyből a zürjén alak megmagyarázható volna. Ismeretesek azonban a következő jurák kifejezések: (TYERESCSENKO, RNeNSzl. *нарта* címszó alatt) *няхарм нгэта* 'трёхкопыльная нарта (по три копыла на каждой стороне)', *тетм нгэта* 'четырёхкопыльная нарта', *самлянггм нгэта* 'пятикопыльная нарта', *матадм нгэта* 'шестикопыльная нарта'. Ezekben a szókapcsolatokban az első elem számnév: *няхар* (= *nāχār*) 'három; drei' stb.; a második elem a *ηäe* 'Fuß, Bein' szóval azonos, amelynek még 'Schlittenstrebe' jelentése is van (l. LENT. 21). Vö. még (TYERESCSENKO, NeNSzl. 411) *хан'нэ* 'копыл (короткий деревянный брусочек, вставляемый в полозья и служащий опорой для верхнего настила нарты)'. A számnévek végén jelentkező *-m* (*няхарм* stb.) számnévjelzői funkcióban használatos képző (vö. LENTISALO: MSFOu. 72 : 90).⁵ A zürj. *miketa* véleményem szerint a fenti jurák kifejezések *-m нгэта* (= *-m ηäeta*) részének elvonásával és átvételével keletkezett. A jur. *-m η*-szegmentumnak a zürjénben a szokatlan *mη* (= *mη*) mássalhangzó-torlódás feloldása és az *η*-nak *k*-val való helyettesítése útján *mik*-felel meg.⁶

171. Zürjén Ja. *peru:k* 'Hund'

1. A.-R. HAUSENBERG zürjén állatnevekről szóló színvonalas, sok újat tartalmazó monográfiájában (Названия животных в коми языке. Tallinn 1972) a 7–8. lapon tárgyalja a zürj. (LYTK.) Ja. *перу:k* (секр. хотн. яз.) 'собака' szót. A szó eredetével kapcsolatban először a zürjén etimológiai szótár (ESzK) véleményét közli. E szerint a Ja. *peru:k* és a vele összefüggő állatúzó szó, a FV *pirje* 'так говорят собаке, чтобы пошла по следу — «ищи!»' osztják jövenényszó: (Терешкин, Очерки диалектов хантыйского языка. Ваховский диалект 17) V *pirt* 'Ну! пошел!' (понуkanie собаке). Ezután GULJAJEV levélbeli közlését ismerteti, mely szerint a zürjén szó a cser. *pire* 'волк; Wolf' szóval függhet össze. HAUSENBERG RÄSÄNENre való hivatkozással helyesen jegyzi meg, hogy a cseremisiz szó tatárból való kölcsönzés (MSFOu. 50 : 53), s a tatár szó, amelynek megfelelői számos török nyelvben megtalálhatók, végső soron iráni jövenény lehet (< iráni *biru-ka*) (RÄSÄNEN,

⁵ LENTISALO idézett helyére HAJDÚ PÉTER hívta fel a figyelmet. Köszönetet mondok neki érte.

⁶ A jurák szót BELICER (Очерки по этнографии народов коми 1958 144. l.) *мокма* (sic!) alakban közli. Ezt más forrásokból nem ismerem.

VersuchEtWb. 84). Hausenberg szerint a zürjén szó közvetlen átvétel lehet az iránból.

2. A zürj. Ja. *peruk* 'собака' és a kutyauszító FV *pirje* kétségtelenül összefüggenek egymással. Az *-uk* kicsinyítő képző, a *pirje* *e* eleme pedig minden bizonnyal illativusrag (az *e* előtt álló *j* vokális kezdetű formánsok előtt jelentkező szerves hang). Az iráni **biru-ka* alakból hangtanilag legfeljebb csak a Ja. *peruk* volna megmagyarázható (így is nehézséget jelent az iráni *i* → zürj. *i* > Ja. *o*), de a *pirje* nem; már pedig a két zürjén alak aligha választható el egymástól. Az a tény, hogy a *pirje* kutyauszító szóként használatos, amellet szól, hogy a Ja. *peruk* eme hangutánzó szó **pir* alapszavának a származéka. Hangutánzó – hívó vagy uszító – szóból fejlődött 'kutya; Hund' jelentésű szavak számos nyelvben található. Vö. zürj. P *kijé* Lockruf für den jungen Hund' → *kiján*, P *kiján* 'junger Hund, Hündchen'; m. *kutya* 'Hund', észt *kutsikas* ua., olasz *cucciolo* 'Welf, Hündchen' stb. (l. TESz.). A zürj. *pirje* kutyauszító szó *pir-* töve bizonyára összefügg a (WUo.) *pi* 'immer, immerfort, stets; sogleich, sofort, schnell' határozószóval. A 'sogleich, sofort, schnell' jelentésből könnyen kifejlődhetett a kutyauszító jelentés.

A zürj. **pir* kutyauszító szó (< *pir* 'sogleich, sofort, schnell') átkerült az obi-ugor nyelvekbe: osztj. (KT 721) V *pär* 'Anruf an den Hund' (zu suchen, zu ziehen)', Ni. Kaz. *pir*, O *pär* 'Anruf, Hetzruf an den Hund'. Tehát véleményem szerint a kölcsönzés fordított irányú, mint amivel az ESzK számol. A zürj. *i*-nek az osztják nyelv zürjén jövevényszavaiban egyfelől az ősosztj. **a*, másfelől az ősosztj. **i* folytatói felelnek meg: V *a*, O *ä*, illetőleg Ni. Kaz. *i*. Az osztj. (TYERJOSKIN) V *pi*rt 'ny! пошел! (понукание собаке)' *i* hangja a zürj. *i*-nek szintén szabályosan felel meg, de a *-t* eredete nem világos.

Ez a kutyauszító szó a vogulban is meglehet(ett). Erre utal a (CSERNY.) É *piras* 'алык, собачья шлейка' és a *pirit* 'погонять собак' származék (vö. még BAL.-VAHR. Ju. *nupac* 'собачья шлейка'; *nupac* címszó alatt). Ezek a zürjén eredetű **pir* [kutyauszító szó] *-as*, illetőleg *-it*-képzős származékai lehetnek.

A zürj. (SzrSzlK) I (Ob) *pirr*–*pirr* 'междометие которым натравливают, науськивают собак на кого-л., улюлю' nyelvföldrajzi okokból (a szó csak az Ob mellett járatos!) talán valamelyik obi-ugor nyelvből való visszakölcsönzés, bár az sincs kizárva, hogy belső keletkezésű hangutánzó szóval van dolgunk:

172. Mordvin M *ujfle* 'anfangen, beginnen'

A következő szavak etimológiailag összefüggenek egymással: fin n *oiva* 'sehr gut, tüchtig' gewaltig, vortrefflich', *oivalta*-'begreifen, fassen, einsehen, erkennen; verstehen'; és z t *oim*, *uim* (gen. *oimu*, *uimu*) 'Verstand, Besinnung' | l a p p N *oai've* *-iv*-'head' | c s e r. KH U B *wuj* ua. || s z a m. j u r. (22) O *ñäwa* 'Kopf', (23) O *ñäewj* 'Gehirn'; j e n. Ch. *abuđi*, B *eba*, (DONN.-JOKI: JSFOu. 58/1 : 13) K *ewa* 'Kopf'; t v g. (i. h. 16) *ñäiwuo*, *ñäiwuo*; t a j g. (?) (MESSERSCHMIDT) *aiba* ua.; k a r a g. (PALL.) *aiba-da* (WIKLUND: MSFOu. 10 : 105, 217; SETÄLÄ: FUF 12 : 36, 119, JSFOu. 30/5 : 52; Beitr. 31, 283; KANNISTO: MSFOu. 52 : 103; LEHTISALO: FUF 21 : 19, 49, MSFOu. 72 : 12; HAJDÚ: NyK 55 : 78, 95; FUV; COLLINDER, CompGr. 116; SKES). — Az uráli alapalak **ojwa*, az eredeti jelentés pedig 'Kopf, Haupt' lehetett.

Véleményünk szerint a fenti etimológiai család tagja a mord. (MoRSzl.) *M yŷfte-* (*ujfte-*) 'начать' is. A *-le-* denominális igeképző (vö. LEHTISALO: MSFOu. 72 : 320), az *ujf-* *tő f-* hangja a *l* zöngétlenítő hatására *v*-ből keletkezett. Az ily módon rekonstruálható mord. **ujv* alak hangtanilag kifogástalanul illik a finn *oiva* stb. szavakhoz. A mord. 'начать; beginnen, anfangen' jelentés jól megérthető a rokon nyelvi szavak alapján feltehető 'Kopf, Haupt' jelentésből. Vö. finn *pää* 'Kopf, Haupt', zürj. *pon, pom* 'Ende, Anfang' ~ *pondi* 'beginnen, anfangen', ? szam. jur. (373) *O pá-* ua. A mord. *M *ujv* 'Kopf, Haupt' szót valószínűleg a hasonló jelentésű *M prá* (*pirä*) szorította ki a használatból.

173. Szam.-jurák *tos* 'geschickt'

A szam. jur. (LEHT. 493) *OP tos* 'geschickt in der Arbeit, handfertig' osztyákból való jövevényyszó: (KT 1026) Kam. Ni. *tus*, Kaz. *tqs*, O *tqs* 'Meister (Kam. Ni. Kaz. O), geschickt (etw. zu tun); gut, geschickt, gemacht', (STEIN., OVE 1 : 132) *Szi. tus* 'schön'. Az osztyák szó a zürj. (WUo.) *tuz* 'As; Haupt-hexenmeister, Großzauberer' szó átvétele, mely viszont az or. *mys* 'As; Frotz Geldprotz, Faustschlag' szóból származik (vö. TOIVONEN: FUF 32 : 94). A 'geschickt' jelentés csak az osztyákban és a jurákban van meg, ezért a jurák szó esetében csak az osztyákból való kölcsönzés jöhet tekintetbe. — Az osztyák 'Meister' ~ 'geschickt' ~ 'schön' jelentések viszonyára vö. RÉDEI: NyK 66 : 106.

174. A 'dohányzik; rauchen' fogalom kifejezései néhány finnugor nyelvben

B. A. SZEREBRENNYIKOV «Категории времени и вида в финно-угорских языках пермской и волжской групп» című monográfiájának «Групповые однотипные явления» című fejezetében egyebek között török hatásnak tulajdonítja azt, hogy a volgai finnugor nyelvek a 'dohányzik; rauchen' fogalmát 'húz; ziehen' jelentésű szóval fejezik ki. Például: cser. (PS) *B šupša-* 'ziehen; saugen' ~ (uo.) *tamakam šupšaš* 'rauchen', (MRSzl.) *šupšaš* 'тянуть' ~ 'курить'; mord. (PAAS.) *targa-* 'ziehen' ~ *tabak targa-* 'rauchen', (ERSzl.) *targa-* 'вытащить, вынуть, вытянуть' ~ 'курить'. Vö. csuv. (PAAS.) *tyrt-* 'húzni, vonni; ziehen' ~ *čäləm t.* 'pipázni; Pfeife rauchen'; tat. (Татарско-русский словарь 1966) *тарту* 'тянуть' ~ 'курить'.

Ez a kifejezés azonban jóval nagyobb területen van elterjedve. Ismeretes például az obi-ugor és a permi nyelvekben is: vog. (CSERNY.) *É hart-*, (BV) *É харт-* 'тянуть' ~ 'курить'; oszty. (KT 1037–8) *V täl-*, DN *tät-* 'ziehen, schleppen' ~ 'Tabak rauchen', Kaz. *taa-* 'ziehen, schleppen' ~ *χρη'sat.* 'polttaa piirpua; eine Pfeife rauchen'; zürj. (FOKOS-FUCHS, SyrjWb.) *kiskki-* 'ziehen' ~ 'Tabak schnupfen (V Pr.), rauchen (Pr.)', V *tabak nire kiskki-* 'Tabak schnupfen' [tkp. 'dohányt húz az orrába; Tabak in die Nase ziehen'] (l. *tabak* címszó alatt). Zürjénföldi tanulmányútjaim során magam is többször hallottam zürjén kollégáimtól — olykor tréfás hangvétellel — a *tabak kiske* 'dohányzik; rauchen', *vaj, tabak kiskam* 'gyűjtsunk rá!' kifejezéseket. A *kiskki-* 'húz; ziehen' ige a votyákban is közönséges 'dohányzik; rauchen' jelentésben: (MUNK.) Sz. K *kiskki-* 'szívni (pl. dohányt); szörpölni, szürcsölni; rauchen (Tabak)'; *kiskiskod-a?* 'dohányzol-e?'; K *tamak keskiško* ['dohányzom'] K *čilem keskiško* 'pipázom'.

Hasonló szerkezeteket használnak az észtbén is: (WIED.) *tõmba-* 'ziehen': *pîipu t.* 'Tabak rauchen', *suitsu tõmba-* 'dohányzik; rauchen'.⁷ A Словарь современного русского литературного языка (15. kötet, 1272. l.) is ismeri az or. *тянуть* 'húz; ziehen' ige ilyen használatát: *тянуть табак, махорку*. Pl.: *Какой грубый табак вы тянете, товарищ; тянет и тянет маленькую черенковую трубочку* (uo. további példák). Az or. *тянуть* ilyenféle jelentése feltehetőleg török (tatár, csuvas stb.) hatással függ össze. A votják, a cseremisiz és a mordvin esetében is török hatással kell számolnunk, de a zürjén és az észtt kifejezések minden bizonnyal már oroszból való tükörfordítások. Az obi-ugor tükörfordítások esetében az észtt nyelvjárásokban (vogÉ, osztjKaz.) inkább orosz, a déli és keleti nyelvjárásokban (osztj. DN V) pedig tatár hatással számolhatunk.

RÉDEI KÁROLY

Etymologien

VON KÁROLY RÉDEI

157. Ungarisch *ját* 'Namensbruder'

Das ungarische Wort kann folgenden ob-ugrischen Postpositionen gleichgesetzt werden: *jot* 'mit', ostj. *jõt* id. Die obugr. Postpositionen sind aus Substantiven der Bedeutung 'Genosse, Kamerad, Freund' entstanden (s. noch unter 159). Zur Bedeutungsentwicklung des anzusetzenden 'Genosse, Kamerad, Freund' zu ung. 'Namensbruder' vgl. lapp. N *guoib'me* 'comrade, companion, husband, wife, neighbour' ~ fi. *kaima* 'Namensvetter'.

158. Ungarisch *óv* 'bewahren, behüten'

Verfasser verbindet das ung. Wort und seine obugrischen Entsprechungen mit den samojedischen Verben: jur. O *je-*, Lj. *úve-* 'hüten', *jieräu, jerau* 'bewachen, retten', twg. *Barata-* 'warten'.

159. Ungarisch *-vel/-val* 'mit'

Verfasser hält die bisherigen Gleichsetzungen dieses ung. Kasussuffixes lautlich wie semantisch für verfehlt. Er verbindet es mit fi. *veli* (Gen. *veljen*) 'Bruder, Freund' und lapp. N. *viel'já* id. Die Entwicklung eines selbständigen Wortes zur Postposition und dann zum Kasussuffix ist im Ung. allgemein bekannt. Die PFU Bedeutung dürfte 'Bruder' gewesen sein. Die ursprüngliche Funktion von *-vel/-val* war komitativisch, erst daraus entwickelte sich der instrumentale Gebrauch. Die komitativische Bedeutung kann aus der Zwischenstufe 'Freund, Genosse' erklärt werden. Eine semantische Entwicklung 'Bruder' → 'Freund, Genosse' kann man mit zahlreichen Parallelentwicklungen aus verschiedenen Sprachen stützen.

160. Wogulisch *jin-* 'zuschneiden'

Wog. N *jin-*, K *jenit-* usw. 'zuschneiden' | mord. E *inzedē-* M *inžede-* 'hobeln', E M *inks* 'Schabhobel, Schabmesser'. Diese Wörter können auf eine PFU-Grundform **jenz-* 'schneiden, schnitzen' zurückgeführt werden. Die Elemente mord. *-ze, -de*, wog. *-it-* sind Suffixe.

161. Wogulisch *saralaxt-* 'ärgern'

Das wog. Verb ist eine Entlehnung aus syrj. *ziral-* 'reiben'. Zur Semantik vgl. dt. reiben ~ sich an jn reiben ~ Reibung ~ Reiberei usw.

⁷ Ez utóbbi példa TÖNU SEILENTHAL szíves szóbeli közlése. SEILENTHAL szerint az említett szókapcsolatok általánosan ismertek az észtbén.

162. Wogulisch *tül-* 'hineintragen'

Das wog. Wort wird in der etymologischen Literatur mit oder ohne Fragezeichen dem fi. *tuo-* 'bringen' usw. gleichgesetzt. Nach der Meinung des Verfassers ist diese Etymologie falsch, weil das wog. Wort die Bedeutung 'hineintragen, hineinbringen' hat und daher als ein Kausativum zu dem Verb *tuj-* 'hineingehen' erklärt werden kann. Vgl. ostj. *läŋa-, täŋ-* 'hineingehen' ~ *täŋetta-* 'bringen, tragen (irgendwohin)', syrj. *pír-* 'hineingehen' ~ *pírt-* 'hineinführen, hineintragen'.

163. Wogulisch *vésém* 'Haß'; ostjakisch *wišem* 'Bosheit'

Die ob-ugrischen Wörter sind Entlehnungen aus einem syrj. **vežem* 'Neid, Beneiden' (vgl. *vež pete* 'man ist neidisch', *vežal-* 'neidisch sein, beneiden'). Š. noch unter 164, 165, 166.

164. Wogulisch *vesma* 'Neid'

Wog. *vesma* 'Neid' < syrj. Lu. *vežma* 'наперебой'; wetteifernd, mit Wettstreit'. S. noch unter 163, 165, 168.

165. Wogulisch *vesmal-* 'beneiden'

Wog. *vesmal-* 'beneiden' < syrj. *vežmal-* 'wegnehmen, wegreißen'. Da die Glieder der syrj. Wortsippe über Bedeutungen wie 'Neid', 'neidisch', 'beneiden' usw. verfügen, kann man annehmen, daß wog. *vesmal-* 'beneiden' die ursprüngliche Bedeutung des syj. Wortes bewahrt hat.

166. Ostjakisch *ewəl't* 'von ... her, aus'

Diese ostj. Postposition ist pronominaler Herkunft. Das Grundwort (*e-* < urostj. **ö-*) stammt aus dem PU Demonstrativpronomen **e-*. Das inlautende *-w-* (< urostj. **-y-*) ist eigtl. ein Koaffix, welches auf ein PU **ka/*kä* zurückgeführt werden kann (vgl. noch fi. *täkäläinen* 'hiesig', *täällä* < *täyällä* 'hier' usw.). Das *l* ist mit dem ugrischen Ablativsuffix identisch, das auslautende *-t* ist jedoch eine Partikel pronominalen Ursprungs.

167. Ostjakisch *lökön* 'Gefäß'

Ostj. *lökön* 'Gefäß', wog. KM *lökən*, P *lökəŋka*, VN *lökən* 'hölzernes Branntweinanker' sind Entlehnungen aus russ. *лагуn* 'Trog, Eimer, Faß' und *лохань, лоханка* 'Waschbecken, Kufe'. Die obugr. Wörter vertreten einen interessanten Lehnworttypus, bei dem zwei semantisch und phonologisch mehr oder weniger ähnliche Wörter der übergebenden Sprache in der entlehnenden Sprache vermengt (kontaminiert) wurden.

168. Ostjakisch *wišmäš-* 'beneiden'

Ostj. *wišmäš-* ist aus syrj. *vežmas-* 'прекаться, спорить' entlehnt. S. noch unter 163, 164, 165.

169. Syrj. *žor* 'grau', *žoriž* 'Blume'

Das syrjänische etymologische Wörterbuch (ESK) trennt die im Titel angegebenen Wörter voneinander, die Trennung ist jedoch sowohl lautlich wie semantisch nicht begründet. Aufgrund der Bedeutungen der permischen Wörter kann man für das Urpermische eine Grundbedeutung 'glänzend, leuchtend' annehmen, aus welcher die heutigen Bedeutungen ('bleich' ~ 'unreif' ~ 'Morgendämmerung' ~ 'Blume') gut zu verstehen sind. Im Hinblick auf die semantische Entwicklung 'glänzend' → 'Blume' vgl. russ. *свет* 'Licht, Welt' ~ *цвет* 'Blüte, Farbe', *цветок* 'Blume', ung. *világ* 'Licht, Welt' ~ *virít* 'blühen, in Blüte stehen' ~ *virág* 'Blume, Blüte'.

170. Syrjänisch *míketa* 'Fahrschlitten'

Syrj. I *míketa* 'Fahrschlitten' ist eine Rückbildung aus jurakischen Konstruktionen wie *няхарм нэ́та* '(Schlitten) mit drei Streben', *тетм нэ́та* '(Schlitten) mit vier Streben':

-*m_ñäeta* > *miketa*. D₂ jur. Lautfolge -*mñ*- entspricht im Syrj. *mik-*, da einerseits *mñ* im Syrj. nicht zugelassen ist, andererseits -*ñ*- nicht existiert, also durch -*k*- substituiert wurde.

171. Syrjänisch *poruk* 'Hund'

Das syrj. Dialektwort Ja. *poruk* 'Hund' ist eine Ableitung mit dem Suffix -*uk* aus dem Grundwort **pür-* des syrj. Hetzrufes für den Hund *pürje*. Der syrj. Hetzruf **pür* wurde ins Ostj. entlehnt: V *pär* 'Anruf, Hetzruf an den Hund' (vgl. noch wog. *püras* 'алык, собачья шлейка'). Dagegen ist syrj. I (Ob) *pür-pür* 'Hetzruf' eine Rückentlehnung aus dem Ostjakischen.

172. Mordwinisch M *ujfte-* 'anfangen, beginnen'

Verfasser verbindet mord. M *ujfte-* 'anfangen, beginnen' mit folgender Wortsippe: fi. *oiva* 'sehr gut, tüchtig, gewaltig, vortrefflich', lapp. *oai've* 'head', tscher. *wuj* id. usw. Das mord. -*te* ist ein denominales Verbalsuffix.

173. Sam. -jurakisch *tos* 'geschickt'

Sam.-jur. *tos* 'geschickt' ist ein Lehnwort aus dem Ostjakischen: *tus, tos* 'Meister, geschickt' (< syrj. *tuz* 'As; Haupthexenmeister' < russ. *mys* 'As; Protz, Geldprotz').

174. Die Ausdrücke des Begriffs 'rauchen' in einigen fiu. Sprachen

Zum Ausdruck des Rauchens werden in verschiedenen fiu. Sprachen Konstruktionen mit einem Verb der Bedeutung 'ziehen' ('Tabak/Pfeife ziehen') gebraucht: wog., ostj., syrj., wotj., tscher., mord., estn. Die meisten Ausdrücke sind unmittelbare Lehnübersetzungen aus einer türkischen Sprache (Tat. od. Tschuw.); die syrj. und estn. Ausdrücke sind russischer Herkunft (russ. < türk.!). Die Lehnübersetzungen in den nördlichen oburgischen Dialekten dürften auch aus dem Russischen stammen.

Az első magyar utazók a cseremiszek és a finnek között¹

A Magyar Televízióban 1973. nov. 7-én elhangzott Marij el (Mari föld) c. műsorban felsorolták azokat a kutatókat, akik a cseremiszek között jártak. A cseremisz területen megfordult első magyarnak Reguly Antalt mondták. Korábbi magyar utazót a nyelvészeti szakirodalom sem említi.

Természetesen lehet, hogy magyar hittérítők, követek vagy a tatárok által elhurcolt foglyok előbb elkerültek arra a vidékre, erről azonban nincs adatunk.² Biztos forrásokból tudjuk viszont, hogy nyelvrokonaink földjén már 1602-ben járt magyar ember: Zalánkeményi Kakas István erdélyi diplomata. Kakas 1558 körül született Kolozsváron, szülőháza ma is ott áll a város főterén, az udvarra nyíló ablak- meg ajtókereteken még látható kőbefaragott valószínű arcú, névbetűje és koronás kakasfőt ábrázoló címere. A kiváló műveltségű és nagy tudású Kakas István a Báthoryak (Zsigmond és András) szolgálatában az Erdélyi fejedelemségben töltött be különböző magas tisztségeket, többször járt sikerrel külföldi követségben is. Az Erdélyben uralkodó anarchia, a Báthoryak bukása és saját anyagi helyzetének romlása miatt Kakas később, 1601-ben felesége dél-tiroli, bozeni birtokán telepedett le. Innen hívta el Rudolf császár, és bízta rá egy fontos és veszélyes követség vezetését.

Abbasz perzsa sah 1600-ban török ellenes szövetséget javasolt a császárnak. Rudolf a szövetség megkötése ügyében, valamint a perzsa diplomaták látogatásának viszonzására indította útnak Kakas Istvánt, aki Georg Tectandert, egy művelt szászországi ifjút vett maga mellé titkárnak. Útirányuk a következő volt: Prága – Wrocław – Krakkó – Varsó – Vilnius – Szmolenszk – Moszkva – Vlagyimir – Murom – Kazany – Szaratov – Asztrahany – Káspi tenger – Langerud – Lahidzsan. Moszkvában Borisz Godunov cár szívesen fogadta őket, és kérésükre kíséretet és egy perzsa tolmácsot adott melléjük. Perzsiába érkezve az elégtelen táplálkozástól és a rossz ivóvíztől mindnyájan megbetegedtek. Lahijanba Kakast már hordágyon vitték. Mint Tectander írja: „A boldogult követ úr itt még három napig élt, halála előtt utasítást adott arra

¹ Részlet a Magyar Nyelvtudományi Társaságban Budapesten 1974. március 5-én tartott Finnugor filológiai tanulmányok c. előadásból.

² Illetve egy számításba veendő tulajdonképpen van. 1473-ban egy velencei, Ambrogio Contarini vezette követség tagjaként egy Zuanne Ungaretto (Magyarországi János) nevű minden bizonnyal magyar férfi Perzsiából tatár területen és Oroszországon keresztül, s a csak nagyjából jelzett útirányból ítélve, föltehetően a cseremiszek földjén szintén átmenve utazott vissza. Véltetőleg arrafelé, amerre a később említendő Kakas és Tectander útja is vezetett (Vö. Viaggi fatti da Vinetia, alla Tana, in Persia, in India et in Constantinopoli. Vinetia 1543. 65–107 lev.; erre l. TARDY LAJOS, Régi magyar követjárások keleten. Bp. 1971. 60, 179).

nézve hogy mit tegyünk ő császári felsége leveleivel, és megparancsolta, hogy azokat hűségesen, kellő helyre juttassam. Kakas István úr 1603. okt. 25-én mint jó keresztény halt meg Lahijanban, hol okt. 26-án, itteni szállásunk kertjében egy fa alatt temettük el.” (Régi magyar utazók Európában 1532–1770. Eredeti kútfőkből összeállította és magyarázatokkal ellátta SZAMOTA ISTVÁN. Nagybecskerek 1892. 37.)

A sahhoz már csak Tectander jutott el, mert a kísérők is meghaltak. Tectander aztán visszatért hazájába, s Kakas jegyzetei, utasításai alapján, valamint azokat kiegészítve németül megírta a követjárás történetét, és 1607-ben Lipszéban *Iter Persicum . . .* címmel kiadta. A könyv népszerűségére jellemző, hogy 1610-ben már a harmadik kiadása jelent meg, s 1877-ben franciára, 1896-ban oroszra is lefordították (az utóbbi nyelvre talán nem az egész művet).³ Magyarul az európai útról szóló részt adták ki (SZAMOTA: i. m. 5–45). A könyv a korabeli Oroszország életéről is elsőrendű forrásmunka, a földrajzi, történelmi szakirodalom már régóta számon tartja.

A finnugor tudományok művelőinek figyelmét azonban mindeddig elkerülte, hogy Kakasék a cseremiszek földjén is átutaztak, s nyelvrokonainkról az *Iter Persicum*-ban rövid de érdekes híradást olvashatunk. Kakas és Tectander, noha számos nyelvben jártasak voltak, a magyar és a cseremiszi közti rokonságot nem vették észre, igaz a cseremiszekkel – akiket egyfajta tatár népnek tarthattak – nem is nagyon érintkeztek. Az alábbiakban Kakas és Tectander leírásának azokat a részeit idézzük, amelyekben a cseremiszeket említik.

(A Moszkva c. fejezetből:) „Muszkaország igen nagy kiterjedésű, ugyanis a cseremiszi és nogaji tatárok országaival (melyeket a muszkák uralmuk alá hajtottak) együtt Káspitengerig és a Kaukázusig ötszázötven német mérföld hosszú, de nagyon néptelen, város kevés, de annál több vadon van. Ugyanis 20–30, sőt Nogajban háromszáz mérföldnyire sem lehet várost vagy falut látni, kivéve a Nogajban levő határállomásokat, melyeket a muszkák a tatárok elleni védelemből a Volga mentén építettek.” (A Moszkvától a perzsa határig c. fejezetből:) „Miután már körülbelül négy hétig időztünk Moszkvában és december 7-én ismét száz személy jelent meg mindenféle italokkal és ételekkel a nagyfejedelem részéről, végre valahára elindultunk Kazanba (Caslan) a cseremiszi tatárok fővárosába, mely 200 német vagy 1000 olasz mérföldnyire, azaz ezer muszka versztnyire fekszik Moszkvától. . . . Muromból a cseremiszi-tatár vidék határán fekvő meglehetősen nagy Nizsnyj–Novgorod (Nisna) vagy Klein-Naugart városába [ma Gorkij – M. F.] jutottunk. Ezután beléptünk cseremiszi országába, mely igen barátságatlan, vad, bozótos és

³ Az 1608-as lipseini (leipzigin) kívül hivatkozást láttam még az 1609-es és 1610-es Altenburg in Meissenben és az 1889-es Reichenbergben megjelent kiadásra. A könyv teljes címének első része: *Iter Persicum, Kurtze, doch auszuführenliche vnd warhafftige beschreibung der Persianischen Reisz: Welche auff der Röm: Kay: May: aller gnedig. Befehl, im Jahr Christi 1602. Von dem Edlen und Gestrengen Herren Stephano Kakasch von Zalokemeny [!], vornehmen Siebenbürgischen vom Adel, angefangen: Vnd als derselbig vnterwegen zu Lantzen in Medier Land todtes verschieden: von seinem Reiszbe-feherten Georgio Tectandro von der Jabel vollends continuiert vnd verrichtet worden . . .* A francia és az orosz kiadás adatai a következők: *Iter Persicum ou Description du voyage en Perse entrepris en 1602 par Étienne Kakasch de Zalonkemeny [!]. Traduction publiée et annotée par Ch. Schefer. Paris 1877.* Illetve: Kakas i Tectander: *Putesesztvie v Perzsiju cserez Moszkoviju 1602–1603 gg. Moszkva 1896.* (Vö. Révai lexikon; SZABÓ KÁROLY és HELLEBRANT ÁRPÁD, Régi Magyar Könyvtár III-dik köt. Bp. 1896; TARDY: i. m. 203).

mocsaras vidék, hol sem szállás, sem élelem sem egyéb kellékek nem kaphatók, hanem az utasnak mindent magával kell vinnie és útközben az erdőben kell felütni sátorfáját, ha éjjeli nyugalomra akar térni.

Itt nem található falut, hanem csak szórványos tatár kunyhókat. Ezek a tatárok [SZAMOTA lábjegyzete szerint itt már a kazányi tatárokról van szó, szerintem azonban a cseremiszekekről. — M. F.] nagyon kevés gabonát termelnek és igen kevés szántóföldet művelnek, hanem leginkább az általuk nagyban tenyésztett lovakból és juhokból élnek, mindazáltal mégis többet termelnek és több szántóföldet művelnek, mint a nogaji tatárok, kik a kenyeret nem is ismerik, és akikről később még bővebben meg fogunk emlékezni. Ezen vidékbe lehetetlen volna bejutni, ha mindenfelől nem volna körülvéve a muszkák által, kik ezen tatárokat uralmuk alá vetették. Ha valamit dolgoztatni akarnak ezen népek által, ütlegekkel kell őket munkára kényszeríteni, hiszen nem is nagyon különböznek a féktelen állatoktól.

Miután meglehetősen fáradság és nagy álmélkodás közepette átutaztunk ezen a vidéken, végre ismét egy muszka városba, Svijazsszkba (Schwiasko) jutottunk és december 24-én, karácsony előestéjén Kazanba érkezünk. . . . 1603. május 11-én mintegy hetven muszka hajó kíséretében elindultunk Asztrachanba, a nogaji tatárok fővárosába, . . . A nogaji tatárok országa egészen róna, puszta és kopár, fa és ivóvíz nagyon kevés, város és falu meg éppen nem található. A víz többnyire keserű és sós, miért is Asztrachanban igen sok sókút létezik, úgyhogy az egész muszka birodalmat innen látják el sóval; . . . Gabonát azonban édes keveset termelnek, pedig a talaj oly termékeny és oly kitűnő, hogy Németországban sincs külön, ezenkívül mindenféle növény, mint levendula stb. is található itt. Éppen ez az oka annak, hogy a tatárok nem maradnak egy helyen, hanem mint a főntemlitett cseremiszek lovaikból és birkáikból élnek.”^{4,5}

*

⁴ BERECKZI GÁBOR figyelmeztet rá, RÓNA-TAS ANDRÁS pedig levélben részletesebben kifejti, hogy a cseremiszeke megjelölés más népre is vonatkozhat. Mint RÓNA-TAS írja, ebben a kérdésben igen nehéz eligazodni, mert a cseremiszekeket és csuvasokat a korabeli források és a későbbiek is lépten-nyomon összekeverik. Szerinte SZAMOTÁNAK a kazányi tatárokat említő lábjegyzete mindenképpen téves, itt a cseremiszekekről vagy a csuvasokról lehet szó. Úgy gondolom, Kakasék a cseremiszekekkel is találkoztak, s az illető helyek legalábbis egy része valóban nyelvrokonainkról szól. A követségnek ugyanis a mai cseremiszeke nyelvterület szélén bizonyára át kellett mennie vagy legalább érintenie azt, a mari nyelvterület pedig azóta csak keletre toldott. RÓNA-TAS szerint az sincs kizárva, hogy Kakasék a Volga balpartján is mentek, Svijazsszknál pedig átkeltek, mert a Volga jobbpartján Svijazsszke előtt levő Csebokszarit nem említik.

Azt a véleményemet, hogy a követség a cseremiszeke földjén szintén járt, megerősíti NICOLAES WITSEN Noord en Oost Tartarye c. 1692-ben Amszterdamban megjelent munkája. Ennek az uráli népekről szóló részeit nemrég MIKOLA TIBOR német fordításban — és függelékként az eredeti szöveggel — újra kiadta (N. Witsens Berichte über die Uralischen Völker. Szeged 1975. Studia Uralo—Altaica VII.). WITSEN ugyan a tárgyalt uráli népekről általában megjegyzi, hogy különös, a tatároktól eltérő nyelven beszélnek, mégis művéből kitűnik, hogy egyes finnugor népeket ő vagy elődei a tatárokhoz sorolnak, illetve soroltak, vagy származási kapcsolatba hoznak velük. A cseremiszeke elhelyezkedéséről WITSENÉ az alábbiak olvashatók (A Mikola-féle fordítást idézzük, az első lapszám erre, a pontosvessző utáni pedig az eredeti kiadványra, annak 1705-ös második kiadására vonatkozik.): „[Die Tscheremissen] wohnen um die Stadt *Nisi Novogorod*, in den Wäldern, zu beiden Seiten des Flusses *Volga*, sie halten sich von der *Wiatka* und der *Wolochda* bis zum Fluss *Kama* auf. In der Nähe des Städtchens *Vasiligorod*, . . . bis zur Festung der Krimtataren an der *Volga* halten sich die tscheremissischen Tataren auf, deren Gebiet um

SZINNYEI JÓZSEF A finn–magyar nyelvrokonság c. cikkében (In: Finnek Észtek. Bp. 1928. 56–66) említi, hogy tudomásunk szerint az első Finnországban járt magyar Trefort Ágoston, a későbbi közoktatásügyi miniszter és akadémikus volt, aki 1836-ban fordult meg ott (i. m. 60). Szinnyei adatát a későbbi szakirodalom is átveszi. CSUPOR ZOLTÁN MIHÁLY azt írja, hogy Sajnovics János Vardó szigetéről visszatérve a finnországi Maursundban szintén időzött (CSIFU 1: 87). Így az elsőség Sajnovicsot illetné. Maursund azonban Norvégiában van. Különben Sajnovics nem Vardóról visszatérve, hanem affelé utaztában tartózkodott Maursundban (l. LAKÓ GYÖRGY, Sajnovics János. Bp. 1973. 37).

Adataink szerint Finnországban 1791-ben járt először magyar ember, Orlay János. Orlay 1791-ben mint orvostanhallgató az orosz birodalomba vándorolt ki, ahol szép karriert futott be. A cár udvari orvosa és államtanácsos lett, s vezető szerepe volt az ottani tudományos és udvari életben. Nem egy magyarországi tudóst ő hívott Oroszországba, többek között Balugyánszky Mihályt, Reguly későbbi támogatóját. Észet vonatkozása miatt említjük, hogy 1806-ban a dorpai (tartui) egyetem fogadta az orvostudomány és a sebészet doktorává. Orlay, orosz nevén Иван Семёнович Орлай, széles érdeklődésű, sokoldalú ember volt, kapcsolatban állt pl. Goethével, élete végén a nyezsini gimnázium igazgatójaként pedig Gogolt is tanította, s hatását az íróra az orosz irodalomtudomány pozitívnak ítéli (L. TARDAY LAJOS, Dr. Orlay János 1770–1829. Klny. az Orsz. Orvostörténeti Könyvtár Közleményei 13. számából. Bp. 1959. 71 l., magyar és orosz szöveg. E tanulmányt némileg módosítva l. még SCHULTEISZ EMIL–TARDAY LAJOS, Fejezetek az orosz–magyar orvosi kapcsolatok múltjából. Bp. 1960. 133–163).

Orlayt Oroszországban állandóan foglalkoztatta a magyarok őshazájának, nyelvrokoinainak kérdése, mivel azonban nem volt képzett nyelvész, e téren csak a romantikus nyelvhasznítókat szintjéig vitte. Igaz a finekkel és lappokkal való rokonságot sem tagadta. Jól mutatja ezt az a levele, amelyet Tertina Mihály nagyváradi tanárhoz írt. Az 1803-ban a Zeitschrift von und für Ungern-ban (4: 134–135) megjelent latin nyelvű levélrészletből Tardy fordítását (i. m. 6–7) használva idézünk.

„... Bűn az, ha valaki nem igyekszik hazájának múltját feltárni, jól lehet megtehetné... Én magam is, amikor 1891 (o: 1791)-ben a Balti tengeren át Pétervárot kötöttem ki, úgy találtam, hogy itt módomban nyílik a magyarokkal rokon népeket tanulmányozni. Így jártam be a lappok földjét, Finnországot, a Kaukázus és az Ural hegyvidékeit, és mindenütt a saját szememmel

ein gutes Stück über *Kasan* sich hinaus erstreckt. . . . Sie wurden auch zu den Tataren gerechnet . . . Sie wohnen ringsum in der Nähe von *Kasan*. . . . Die Wohnplätze der Tschere-missen nehmen ihren Anfang bei *Wasiligorod*, . . . Sie bewohnen die Gegend an beiden Seiten des Flusses *Volga* bis zur Stadt *Kasan*; . . . Die Opferhandlungen müssen auf gewissen Plätzen geschehen, namentlich vierzig Werst (Vier Werst machen eine Meile aus) südwärts von *Kasan*, bei einem Morast am Fluss *Nemda*,” (1–5; 619–621). A WITSEN közölte nyelvi mutatóanyagból (8–9; 622) is látszik, hogy a fentiekben valóban a csere-miszekről van szó. Witsen leírását ismerteti még THOMAS A. SEBEOK Les Tschérémisses au XVIIe siècle témoignage de Witsen c. cikke (l. EFOu. 10: 61–75).

⁶ A Kakas Istvánra és követségére vonatkozó legfontosabb irodalomra lásd még: SZINNYEI JÓZSEF, Magyar írók élete és munkái. 5. köt. Bp. 1897.; VERESS ENDRE, Zalánkeményi Kakas István. Bp. 1905.; NYIREŐ ISTVÁN: Kakas István utazása Moszkván át Perzsiába. Földrajzi Közlemények 1955: 67–73; NÉMETH IMRE, Zsarnokok futára. Regény. Bp. 1966.

láttam a régi magyarság nyomait. Azon a vidéken, amely a Don, a Kaukázus-hegység és a Káspi tenger között terül el, megtekintettem a Magyar nevű város romjait, amelyet ma is ugyanígy neveznek; megszemléltem a Török nevű folyót és más helyeket, mint Mozdok-ot, Irtis-t és Kő-bányát, melyet az oroszok mai napság is Kubany-nak neveznek. Ebben az oroszoktól Kubany-nak nevezett városban igen nevezetes bányák vannak, ezért méltán adták e helynek a magyar Kőbánya nevet. Ami az Ural hegyeket illeti, azok is a magyaroknak köszönhetik elnevezésüket. A körülöttük elterülő síkságnak ugyanis a folyóval egyetemben Urala, azaz Ur-Allya a neve, akárcsak Magyarországon: Hegy-Allya. Maguk az oroszok ezeket a hegyeket Jahorszkiya vagy Uhorszkiya Hori-nak nevezik, vagyis Magyar Hegynek, amint ez térképeiken is világosan olvasható. A kárpátoroszkok, akik Magyarországon a Kárpátokat lakják, a magyarokat Uhri-nak nevezik, ami megdönthetetlenül bizonyítja, hogy Ázsiának ezt a részét is magyarok lakták. Magának az Ural-hegység körül lakó népek is Uritsi a neve és magyarhoz hasonlóan idiómán beszélnek.”

Orlay 1791-es finnországi és egyéb utazásairól ZICHY JENŐ is szól (Zichy Jenő gróf harmadik ázsiai utazása VI. köt. Bp. – Leipzig 1905. 17 – 18, magyar és német szöveg).

Orlay később anyagilag segítette Jaksics Gergely és mások őshazakutató útjait, sőt 1819-ben Jaksiccsal maga is hosszabb útra indult. Erről az utazásról legbővebben Jaksics meglehetősen fantasztikus elbeszéléséből értesülünk, amelyről PERECSENYI NAGY LÁSZLÓ írt Két nevezetes hazafiaknak napkeleti utazásokról c. cikkében (Felső Magyar Országi Minerva 1825. II. Negyed 203 – 206; l. még TARDY: i. m. 37 – 38). Eszerint Jaksics és Orlay a Kaukázusban az ősmagyarok maradványaira bukkant, s egy Irrédi nevű oroszul és magyarul egyaránt beszélő murzájukkal (hercegükkel) találkozott is. Jaksics közléseit és a murza beszédének illusztrálására bemutatott szöveget TOLDY FERENC (ZICHY: i. m. 20) és GOMBOCZ ZOLTÁN (NyK 40: 347 – 348) koholmányának minősíti. PERECSENYI is megjegyzi: „Elvárjuk ezen tudósítások hitelességét Kőrösi Sándor haza jövetelével” (i. m. 206). ZICHY (i. m. 20) és BENEDEY LÁSZLÓ (A magyarság kaukázusi őshazája. Bp. 1942. 439) pedig arra gondol, hogy Jaksics magyarországi kivándorlók leszármazottjaival találkozhatott.

Érdekesebb lenne Orlay részletes útifeljegyzéseit olvasni, ezek azonban nem maradtak ránk. Levelezéséből viszont kiderül, hogy a kaukázusi Magyar nevű város lakóit magyar eredetűeknek véli, noha csak oroszul beszélnek. Grúziában a magyarok és grúzok közös jellembeli tulajdonságai tűnnek fel neki, az osszétok nyelvéről pedig megállapítja, hogy főleg ez mutat közös vonásokat a magyarral (vö. TARDY: i. m. 24 – 25). A Magyar helynév – amely különben esetleg valóban a honfoglalás előtt vagy később odakerült magyar néptörödékek emlékét őrizheti (vö. MűgŐstört. Szerk. LIGETI LAJOS. 176)⁶ – az őshaza bizonyítékaként Orlaynak egy Odesszában 1828-ban kelt levelében is előfordul: „Egy butellia Magyar bort küldök az Uraknak, melly magyar nevű, de már elpusztult város szomszédságában, de tsak ugyan Magyar nevezetű falú határában termett a felső Kaukázusi vidéken ... kóstoltassák meg azt Bétsben lévő Nagyjainkkal, hogy tudhassák millyen az eredeti igaz magyar bor, melly az Orosz Birodalomban is magyar bornak neveztetik.” (Hasznos Mulatságok 1828. II, 274; Magyar Kurir 1828: 307 – 308;

⁶ Erre a kérdésre legújabban I. VÁSÁRY ISTVÁN: Julianus magyarjai a mongol kor után (Somogyi Múzeumok Közleményei 2: 49 – 67).

l. még TARDY: i. m. 38—39.) A bort azonban a címzettek nem ízlelhatték meg, sajnálkozott is ezen a levél ismertetője: „Kár, hogy el felejtette már a küldő Hazánkfia, hogy a Magyar a bort kivált útra nem butelliában, se nem palaczkban, hanem Kulatsban (Tsutorában) szokta vinni, mely el nem törik.” (Hasznos Mulatságok 1828. II, 275.)

A. MOLNÁR FERENC

The First Hungarian Travellers among the Cheremises and the Finns

by FERENC A. MOLNÁR

Up to now it has been known that the first Hungarian traveller among the Cheremises was Antal Reguly in 1845. The author of this article points out that a Hungarian, i. e. Transylvanian, traveller István Kakas of Zalánkemény had already gone through part of the Cheremis territory in 1602. Kakas was sent on a mission by Emperor Rudolf, the King of Hungary to Shah Abbas to forge an alliance against the Turks. Kakas and the other members of the legation reached Persia, where Kakas died 25. X. 1603, by way of Prague, Warsaw, Moscow, Murom, Kazan and Astrakhan. His companions also died, only his Saxon secretary Georg Tectander met the Shah. Then Tectander returned home and on the basis of Kakas' notes and directions he wrote in German the history of the legation and published it under the title *Iter Persicum* . . . (Leipzig, 1608). Geographers had already taken notice of this book, it had further editions and was translated into French, Russian and partly Hungarian. The legation went through the territory of the Cheremises (or as Kakas and Tectander usually call them Cheremis-Tatars). They had no contact with them and did not perceive that Cheremis is a related language to Hungarian. This article quotes every mention of the book relating to the Cheremises. E. g. Kakas and Tectander remark that the Cheremises scarcely cultivate land, they live chiefly from their horses and sheep.

Academian Ágoston Trefort was regarded as the first Hungarian who (in 1836) visited Finland. But a Hungarian, János Orlay had already travelled to Finland in 1791. Orlay, a medical student (later by his Russian name Иван Семёнович Орлай), settled in Russia and made a splendid career there, becoming the court-physician of the tsar and a councillor of state. Orlay dealt with linguistics too as a dilettant and he searched for the origin and the relationship of the Hungarians. So he travelled to Finland, Lapland, the Caucasus and the Ural-region and as he wrote, he found «everywhere the marks of ancient Hungarians».

Pimi osztják szövegek

1975–1976 telén más-más céllal Leningrádban tartózkodtunk. Egymástól függetlenül gyűjtöttünk osztják nyelvi anyagot. Abban a szerencsés helyzetben voltunk, hogy a KARJALAINEN által szinte nem is tanulmányozott pimi dialektusból (vö. KT XV–XVI) gyűjthettünk. Nyelvmesterünk AGROFENA SZEMJONOVNA PESZIKOVA, a Herzen Pedagógiai Főiskola Északi Népek Karán tanuló 25 éves hallgató volt. Peszikova Gornij (osztj. *aimen*) település területén, a Ljamin folyó Kedrovaja nevű mellékfolyója vidékén született, szülei most is ott élnek, az ő állandó lakhelye is ott van. A tízosztályos általános iskolát különböző helységeken végezte: Ljaminban, Gorskovóban, Tundrinóban, Gornijban és Szurgutban. 1971–1972-ben Hanti-Manszijszkban, a tanítóképzőben tanult, majd 1972-től Leningrádban, a Herzenben folytatta tanulmányait. A család nyelve otthon az osztják. Nyelvmesterünk nemcsak anyanyelvének avatott ismerője, hanem népének szokásaiban, népköltészetében is járatos. Igyekszik maga is menteni a lassan feledésbe merülő meséket és hagyományokat: amikor ideje engedi, felkeresi a lakóhelye körüli és távolabbi vidékek (esetleg eltérő tájszólású) osztjákjait, lejegyzí mondákat, történeteket. A most közölt szövegekből az első három is az ő gyűjtéséből való, önzetlenül lediktálta őket. Ezúton is köszönetet mondunk neki fáradhatatlan segítőkészségéért, önzetlenségéért és nem utolsósorban kedvességéért! Remélhetőleg tudását és felkészültségét úgy kamatoztathatja majd, ahogyan szeretné, és rövidesen mint nyelvész vagy folkloristával találkozhatunk vele a folyóiratok hasábjain.

RUSVAI JULIANNA a 2., 6. és 7. szöveget jegyezte le, HONTI LÁSZLÓ az 1., 3., 4. és 5. számút. A 4. és 5. szöveg szurguti tankönyvekből való, a 3. szintén, de azt Grunya Peszikova, nyelvmesterünk bocsátotta a tankönyvek írójának, N. I. TYERJOSKINNAK a rendelkezésére. – A dallamot HUSZÁR LAJOS jegyezte le.

Szövegeken kívül HONTI LÁSZLÓ pimi alaktani anyagot is gyűjtött, amit egy kisebb közleményben hangtani jellegű megfigyeléseivel együtt egy későbbi időpontban szeretne közzétenni.

I.

1. *ěj měγnə ěj jěŋ'nə imi kiΔγənat wəΔ. kiΔγəΔ wəjəγ kənčəΔ, imi juw tuΔ, jěŋk tuΔ. ěj kətəΔnə kiΔγəΔ jəstəΔ: „mə jəkən kiΔəm, nəλλəm jəwəλλəm nək wərəλλəm”.* *jěŋk kən'γəməγ (kənč'γəməγ),¹ jěŋk ɛntem, jəstəΔ: „imi, mənə,*

¹ Lassúbb, tagolt kiejtésben.

jēḡkat jāḡka! top-pə jēḡk āmərta iḡpinə, mārtimeḡy pāləknam deḡda, jīd pāləknam-pə deḡda!" imi witrayən wēj, jēḡkat mēn. mārtimeḡy pāləknam āḡrəmtəy, ējmətəi-pə ēntem, jīd pāləknam āḡrəmtəy, dəpət kār wōn' kōwit sāyəda (sāyədədət).²

2. imi jāḡkiatə mārə kiḡyəd luḡəd wiḡt. dōwnə wēr ēiwəpa pōsəpi pənə wərəḡ ēiwəp dār āsməd iḡpija pāntəy. imiā jōyət, kiḡyədənə pān-pə piḡipi: „mōwədi wujən?" „ējmətəi-pə ēntə wujəm." witrayən jēḡk tēt kōnčiatayə³ jēy. iḡdə wādəkintəd, nōk āppətə. „e, imi, rāyḡpəḡ kād ād jāsta!" kiḡyəd jāstəd. „to tu wār wujən!" „wujəm, wujəm: jīd pāləkna dəpət kār sāyəda (sāyədədət)." kiḡyəd pān-nə wārəksətə dūdəmtəy. „ād mēna!" imiā jāstəd, „puḡəd jāyədəw tī kārət nōyədamin kōdattə mēnət. min top-pə kiḡmən." kiḡyəd mōwə tu kād. nādada jāwədəda dōy rəmtəy, owpinə ādə wuji. imi ātiā kiḡ.

3. kōy wōd wān wōd, imi nēwrem jistə sōj kuntəydey. dōw nēwrem kēnč, kēnč, deḡda: kiḡyəd āsəm iḡpinə dōjəytətəy. dōwnə dōjəytəm pāyeli kāt-wēr-koyə nāmti. kāt-wēr-ko kātədət sāyit ānəm. imi ānkiy tājyēmtəttəy. ēāḡmād lātne kuā kēnčayə, wājəy kēnčayə jēy. ēj jēm kātədne kāt-wēr-ko jākən kiḡ nādada jāwədəda wārtayə. jēḡk kōč kēnčayəy, jēḡk ēntem. „āḡki, mēna, jēḡkat jāḡka! top-pə jēḡk āmərta iḡpinə mārtimeḡy pāləknam-pə deḡda, jīd pāləknam-pə deḡda! mōwədi wuḡən, māntem jāste!" imi witrayən wēj pān jēḡkat mēn. mārtimeḡy pāləknam deḡda, ējmətəi-pə ēntem, jīd pāləknam deḡda, dəpət kār (kārət⁴) wōn' kōwit sāyədədət. imi jākə jōwət. witrayən umət pənə jāstəd: „pāyələm, ma jīd pāləkna dəpət kār wujəm. mēna, pāyələm, top mōwədi wuḡən, kojayḡi dōjətdən, wičə rāyḡpəḡkə wāda!"

4. kāt-wēr-ko wārəksəy, nādada jāwədəda koy rəmtəy, owpinə ādə wuji. dəpət kār nōwədəda, ējnam wādada. dōwnə⁵ kārət kōrtayə jēy. kiḡəm kār kōrmād mārə kād-imī iḡmā. kāt-wēr-ko nāj ōd, put wār. dūtayə inə iḡmā, māḡk⁶-iki jōyət. „jəkəčə, pāy-liḡki tī mā kārām mōwat wādada?" „ma mōw nōḡ kārā wuḡəm. wādəm kārət ōs dīdēḡkə ēntə jēdət. tājəm kār sōyət, nāwit wējiḡ! it ōs ēāj jēnčəmən", kāt-wēr-ko jāstəd. ādēḡkə jēy, jākkən kiḡyən. māḡk-iki jāstəd: „kāt-wēr-ko, jōwa mā kutəma mājədtayə!" māḡk-iki puḡədədi čākəm-tujsəd kemə wēj pān čākəm-tujsəd jōta sārniḡ siyər iḡdə kārəy. māḡk-ikina ēntə wuji, kāt-wēr-konə sārniḡ siyər nōk lewimti. čākəm tiāmən piḡnə mēnyən.

5. kōy mēnyən mōw wān mēnyən, ēnəd nāḡke jōyətəyən. nāḡk kuləḡnə ēnəd dōwi pāj. māḡk-iki puwədəi ātəm siyər-pērrə kemə tiā. „ōs sārniḡ siyrem kōdatti tuwem". māḡk-iki jāstəd: „mā nōḡat siyərnat nāḡka jōrdəm. siyər kāsde kuntə, dīdēḡkə kiḡdən, ēntə kāsde, ma nōḡat nōk dīdəm". māḡk-ikina kāt-wēr-ko nāḡka pōḡti. kāt-wēr-ko tēt wāwipəy siyər ējnam rekkə mēn. „ja, iki, ōs it mā nōḡat nāḡka jōrdəm", kāt-wēr-ko jāstəd. dōwnə māḡk-iki nāḡka sārniḡ siyərnat pōḡti. māḡk-iki nēwər, nēwər, siyər sārre. kāt-wēr-konə dōw dōy tāyipi. jākə mēn, tōt āt

² dəpət kār sāyəda ~ dəpət kār sāyədədət.

³ kōnčiatayə 'подниматься и опускаться', de vö. Trj. kōnčiatayə (-t-!) 'öfters aufsteigen, emporquellen' (KT 412). A pimi nyelvmester által használt szó č-je a szabályos -t- helyett talán a szó esetleges affektív jellegével összefüggő torzítás eredménye, vagy a Likr. Mj. Trj. stb. kōnč- 'harken' (KT 408) hatott hangalakjára.

⁴ dəpət kār ~ dəpət kārət.

⁵ A nyelvmester az először közölt dōwnə kārət kōrtayə jēy ergatív mondatot tévesnek minősítve így javította: dōw kārət kōrtayə jēy. Később azonban helyesnek ismerte el mindkét mondatot, de arra vonatkozóan nem tudott felvilágosítást adni, mennyiben különbözik az egyik mondat jelentése a másiktól.

⁶ Az ősozsjj. *ōḡ pimi folytatójában nem hallottam labializált mássalhangzót: māḡk: m.-iki 'erdei manó' ~ V mōḡk 'дyx', Trj. māḡk_o: m.imi 'ein in den Sagen auftretender „Held"' (Očerki 163, KT 517).

kua, kätəΔ wəΔ. pēr⁷γi jōγ_{ət}, nāŋk ɛntem. temi māŋk-ikina nāŋk jōta noɔγəΔti. kät-wēr-konə lek ŋuwa. māŋk-iki käta jōγ_{ət}. ɔejəΔΔ, māŋk-iki nārəΔ. kät-wēr-ko jāstəΔ: „iki, nōŋ māntem əΔ pīta! tā, wəje tem ŋīryən! tem wōki sōγ_i ŋŋkemnə wāriyən”. „nōŋ-pə əΔ pīta”, māŋk-iki jāstəΔ. mā əwem imiγə wəja, ɔəŋɔe (ɔəŋkɔe⁸) kuntə.

6. ittənγə jəγ, əɔintət. ətnə māŋk-iki nōk kiΔ. wōki ŋīryən kōč ɔmət, ɔin rāpəstəγə jəkkən. māŋk-ikina ɔin ɔle tāγipiγən, pə ŋīryən ɔmət. kät-wēr-ko wōki rāpəs sōj kuntəγəΔ. māŋk-iki kem mənəm pīrnə ɔw māŋk-iki pāγ-liŋki əɔtə lutəΔ pāntəγ, ɔw ɔwə māŋk-iki pāγ-liŋki əɔtə ɔlātə əɔint. māŋk-iki kät oγ_tiγə kunət, kät-kōni⁷ wānəp ɔlə əsəɔtəγə jəγ. pāγ-liŋkiΔ wānpə kiγ_rəγtəγ pān nōk tāɔtəγ tē jəγ. kōč pāγəΔ tārəΔγ: „əti, temi mā!” māŋk-iki mōwə tu kəΔ. pāγəΔ əryə sāvərtəγ, sēməΔ nōk ɔiwtəγ. ɔle wuyəɔtəγə jəγməΔ ɔlātə, kät-wēr-ko əɔtə lutəΔ kiγəmtəγ. əɔlə māŋk-iki jīstəγə tē jəγ: kät-wēr-ko māwəΔ pāγəɔliΔ nōk ɔiwtə. kōwiɔtə māŋk-iki kät-wēr-konət wōntə ətəm juy wārtəγə mənγən. „laka”, kät-wēr-ko jāstəΔ, „min suγ_əΔ ɛntə wəjmən. mā pēr⁷γi jāŋ⁹ɔm suγ_əΔ kən⁸ɔəγə”. māŋk-iki kätə jōγ_{ət}, kät-wēr-konə māŋk-imi ɔlə kəkəlkəmti. māŋk-ikiγə jōγ_{ət}, jāstəΔ: „iki, mā kərək wārəm: ime suγ_əΔ ɛntə mēj, mānə ɔiməΔ juy_o māγət mēji. ɔw pān-pə surəΔγ!” „əjja wāŋ⁸-liŋki”, jismīn māŋk-iki jāstəΔ, „tīt mōw ətəm kərək wārəm!” „iki, kōč jisa, kōč əΔ jisa, ime ɔs ɔləŋkə ɛntə jəΔ. ətəm-jukkən wārəɔmən!”

7. juy_o ɔlə əwətyən. „ɔs mōk⁹ kōwiγə ətəm-juy_o wārtəγə māseΔ? iki, mā ɔr⁷jəɔem, nin imenət əj ɔwrit wōstən”, kät-wēr-ko jāstəΔ. „juw¹⁰ kōwit əɔinta pās jōkana!” māŋk-iki əɔint, kät-wēr-konə sipəΔ ɔopye sāv_əri (sāvəri). tīt pīrne mēγ-wəs kīn. māŋk pōkɔt tōγə tāγəΔΔ. māŋk-iki əwi jōta wəj, jākəməm it-pe səčəΔ.

I.

1. Volt egyszer egy öregasszony, az unokájával élt (tkp. egy földön, egy vízen egy öregasszony élt az unokájával). Az unoka vadászik, halászik, az öregasszony (pedig) fát hord, vizet hord. Egy napon az unoka (így) szól: „Itthon maradok, nyilaim, íjjam (tkp. íjjaim) megjavítom”. Vízet kezdett keresni, víz nincs, szól: „Néne, menj, menj el vízért! De mielőtt vizet merítenél (tkp. vízmerítés előtt), déli irányba tekints, északi irányba is tekints!” Az öregasszony vett két vödrot, vízért ment. Déli irányba tekintett: semmi sincs, északi irányba tekintett: hét rénbika poroszkál a tajgában (tkp. a tajga mentén).

2. Amíg az öregasszony odavolt, az unokája megvágta az ujját. Kinyomott (egy csepp) vért a faforgácsba és a véres forgácsdarabot párnája alá tette. Az öregasszony megjött, az unokája kérdezte: „Mit láttál?” „Semmit sem lát-

⁷ A nyelvmester talán már nem ismeri a kōn 'tetőn lévő szellőzőnyílás' szót, mivel csak 'живот' jelentést közölt, de vö. Trj. kōn 'Bauch' ~ kōŋ : kāk. 'Fensteröffnung im Dach' (KT 308, 309).

⁸ A 'Schwiegersohn' szónak a keleti nyelvjárásokban a KARJALAINEN és PAASONEN gyűjtötte anyagban csak a Mj. wōŋ magas hangrendű képviselője (STEINITZ, OstjVok. 114), ehhez még vö. Pi. wāŋ 'зять'.

⁹ mōw/mōγ_o + k- > mōk k-, de vö. 10. jegyzet.

¹⁰ juw + k- > juw k-, de vö. 9. jegyzet; az asszimiláció elmaradásának oka talán az lehetett, hogy a nyelvmester az érthetőség kedvéért lassabban, tagoltabban olvasott, vagy épp a betűjejtés hibájába esett.

tam.” A két vödörben a víz elkezdett emelkedni és visszaereszkedni. Lesülyyed, (majd ismét) megemelkedik. „Ej, néne, hazug szót ne szólj!” mondja az unoka. „De te láttál valamit (tkp. olyan dolgot)!” „Láttam, láttam: északi irányban hét rénbika poroszkál.” Az unoka rögtön neki is állt öltözködni. „Ne menj!” mondja az öregasszony, „a falunkbeli emberek (tkp. falubeli embereink) éppen ezen bikákat üldözve tűntek el (tkp. valahová elmentek). Csak mi ketten maradtunk.” Az unoka nem törődött e szóval (tkp. kb. mit neki e szó). Fogta nyilait és íjját (tkp. íjjait), (úgy elment, hogy csak az ajtóban látták (в дверях только его и видели, kb. a kapufélfától sem vett búcsút). Az öregasszony egyedül maradt.

3. Sokáig élt vagy rövid ideig élt, az öregasszony gyereksírást (tkp. gyerek síró hangját) hallotta. Kereste, kereste a gyereket, (körbe)tekint: az unoka párnája alatt megtalálta. A talált fiúcskát *kát-wër-konak* (tkp. a kéz vér[éből született] férfi) nevezte. *k.-w.-k.* napról napra (tkp. napok múltán) növekedett. Az öregasszonyt anyjának nevezte (tkp. tartotta, tekintette). Amikor felnőtt (tkp. felnövése utáni időben) halászni, vadászni kezdett. Egy szép napon *k.-w.-k.* otthon maradt nyilait, íjját javítani. Vízet kezdett keresni, víz nincsen. „Anyá, menj, menj el vízért! De mielőtt vizet merítenél, déli irányba is tekints, északi irányba is tekints! Amit látsz, mondd meg nekem!” Az öregasszony vett két vödört és vízért ment. Déli irányba tekint: semmi sincs, északi irányba tekint: hét rénbika poroszkál a tajgában. Az öregasszony hazaért. A két vödört letette és szól: „Fiacskám, én északi irányban hét rénbikát láttam. Menj, fiacskám, de (ha) valamit látsz, valakivel találkozol (tkp. valakit találsz), mindig ravasz légy!”

4. *k.-w.-k.* felöltözött, fogta nyilait és íjját, (úgy elment, hogy csak) az ajtóban látták. Követi a hét rénbikát, mindegyiket megöli. Nyúzni kezdte a rénbikákat. Amikor az utolsó rénbikát nyúzta, a nap fenn volt (tkp. ült) az égen. *k.-w.-k.* tüzet gyújtott, ételt (tkp. üstöt) készített. Alig ült le enni, egy erdei manó jött oda. „Ejnye, szegény fiú, hát miért ölted meg az én rénbikáimat?” „Én honnét ismerjem a te rénbikáidat? A megölt rénbikák nem kelnek új életre (tkp. nem lesznek ismét élővé). Vidd a bőroket, a húst! Most pedig igyunk teát!”, szól *k.-w.-k.* Reggel lett, a két ember fölkel. A manó szól: „*k.-w.-k.*, gyere hozzám (tkp. a házamba) vendégségbe!” A manó ruhája öbléből dohánytartót vett elő, (vele együtt kijött és) leesett egy aranyból való lánc. A manó nem vette észre, *k.-w.-k.* (viszont) gyorsan fölkapta a láncot. Miután dohányoztak, (tovább) mentek.

5. Sokáig mentek vagy rövid ideig mentek, egy nagy vörösfenyőhöz értek. A vörösfenyő mellett egy csonthalom (van). A manó a ruhája öbléből egy ócska láncdarabot húzott elő. „Az aranyláncot valahol elhagytam (tkp. valahová vittem)” (gondolta a manó). A manó szól: „Én téged láncsal a vörösfenyőhöz kötözlek. Ha elszakítod a láncot, életben maradsz, ha nem szakítod el, én föllalak téged”. A manó *k.-w.-k.-t* a vörösfenyőhöz kötözre. *k.-w.-k.* im erősen nekifeszült, és a lánc teljesen szétment. „Na, öreg, most én kötözlek téged a vörösfenyőhöz”, mondja *k.-w.-k.* Az aranyláncsal hozzákötözte a manót a vörösfenyőhöz. A manó erőlködött, erőlködött, de a lánc erősebb (tkp. erős). *k.-w.-k.* otthagya (tkp. odadobta, -hajította) őt. Hazament, ott eltöltött egy napot (tkp. éjjel aludt, nappal élt). Visszajött, a vörösfenyő nincs (a helyén). A manó elvonszolta magával a vörösfenyőt. *k.-w.-k.* követte a nyomát (tkp. az utat). A manó házához ért. Körülnéz, (hallja, hogy) a manó nyög. *k.-w.-k.* szól: „Öreg, ne haragudj rám!, No, vedd ezt a két lábbelit! Anyám rókabőről

csinálta.” „Te se haragudj”, mondja a manó. „Vedd feleségül a lányomat, ha szereted.”

6. Este lett, lefeküdtek. Éjjel a manó fölkelt. Alig húzta föl a rókabórból készült lábbeliket, azok szaggatottan ugatni kezdtek. A manó ledobta őket, másik lábbeliket húzott. *k.-w.-k.* (azonban már) meghallotta az ugatást. Miután a manó kiment, a manó szerencsétlen fiát a maga hálóhelyére tette, ő maga pedig a manó fiának a helyére feküdt le. A manó a háztetőre mászott, a ház(tető) szellőzőnyílásából egy kampót kezdett leeresztetni. Szerencsétlen fiát a kampóra akasztotta és kezdte is húzni fölfelé. De a fiú kiabál: „Apa, ez én vagyok!” A manó azonban nem törődik vele. A fiát darabokra vágta, a szivét fölfalta. Amíg lefelé mászott, *k.-w.-k.* gyorsan visszazökött a helyére. Reggel a manó sírni kezdett: *k.-w.-k.* helyett saját fiacskáját falta föl. A manó és *k.-w.-k.* hamarosan elindult az erdőbe koporsót készíteni. „Ajaj”, szól *k.-w.-k.*, „nem hoztunk vajúfojszét. Én visszamegyek vajúfojszét keresni.” A manó házához ért, *k.-w.-k.* agyoncsapta a manó feleségét. A manóhoz (vissza)jött, mondja: „Öreg, bűnt követtem el: a feleséged nem adta ide a vajúfojszét, fapálcát adott nekem. (Egy kicsit megütöttem¹), meg is halt!” „Ó, jaj, szegény vóm (tkp. vő)”, szól sírva a manó, „milyen nagy bűnt követted el!” „Öreg, akár sírsz, akár nem (tkp. . . sírj, . . . ne sírj), feleséged nem fog életre kelni. Csináljunk két koporsót!”

7. Kivágtak egy fát. „Milyen hosszúra kell csinálni a koporsót? Öreg, észrevettem, te és a feleséged azonos magasságúak vagytok”, mondja *k.-w.-k.* „Feküdj végig a fa mellett méretvétel végett (tkp. a fa mentén jel helyett)!” A manó (oda)feküdt, *k.-w.-k.* átvágta a nyakát. Ezután gödröt (tkp. földlyukat) ásott. A manó tetemét beledobta. A manó lányát magával vitte, hazafelé indult.

2.

ĕj látne kolam pār-ne wālat. tē wālat, tē kālatiānā mānt-kuja lālamtaye jānkiat. jāwən kōwit kuā kēn čayā jānkiat. tē mēntiānā ti ārayat.

– *ĕj kimam rāp-rāp-rāp,*
pa kimam rāp-rāp-rāp.

mānt-ko wārā jōwatat, pōn wutā wēlat, lātāt. mōγ. ārit kuā wēlat, tu ārit kuā jākē tuālat.

ĕj látne mānt-konā tē wār ōjyēti. mānt-ko pār-niņət piri mēn. wuālat: pār-niņət jāke lāņət. put wārət. mānt-ko kāt ōytiya nōk kuηā. āksēņ wēj, āksēņ putā tōγ. sēlyātēpāt. pīrnā pār-niņət litayā jēyət. āksēņ kuālat nōk litāt pānā tē kōlāt.

ēnā pār-ne āryā:

– *pikam niņət jānttā ne, jānttā ne, jānttā ne,*
čākem niņət jānttā ne jānttā ne jānttā ne.

¹ A szövegből hiányzik ez a mondat. — Peszikova ezt a szöveget is lediktálta RUSVAI JULIANNÁNAK. E rész nála szereplő változata: „iki, mā ēnā kērak wārəm. ime mānt suyālat ēntā mēj. mānā čymā mēčakat mēji. lōw tēyā jā rākint.” „Öreg, én nagy bűnt követtem el. Feleséged nem adta ide a vajúfojszét, (ezért) egy kicsit megütöttem az öklömmel, (és) meghalt (tkp. ő így leesett).”

kõtəp pər-ne ərɣəΔ:

– *jukəŋ ɖwi, jukəŋ ne,
jukəŋ ɖwi, jukəŋ ne.*

koΔəmət pər-ne ərɣəΔ:

– *jom-juy, tɔjŋə ɖəjɣətam wuΔəm,
pəlar-juy, tɔjŋə ɖəjɣətam wuΔəm.*

təΔ nirəytəy. kət ɪami. ɛj pər-ne, ɛnəΔ pər-ne jəwən jəčəyɪ ɪami, pomət kətne tɔye jəy.ri. pə pər-ne, kõtəp pər-ne juɣə šəmɾəkint, tət kiŋ. koΔəmət pər-ne wātŋə ɪami pənə juɣ tɔjə səkəkəΔ ɪwəΔ tɔy.ə kiŋəy.

čəməΔ nirəptəyət, tɔy.ə tərəm. tət pərŋə mənŋt-ko jɔy.ət. ɛnəΔ pər-ne – liŋki jəwən ɪwəΔ wutə wəjtəy. kõtəp pər-ne, ot, ɖək kulŋəΔɪ ɪməttəy. əj pər-ne, əj pər-ne – liŋki juɣ. tɔjət ɪwəΔ, sɖy.ət ɪwəΔ wəj. tɪ pər-niŋət ɖəwŋə kutəΔɪ wəjtəy.¹ əj pər-ne ɖəw niŋəɖyə jəy. kõtəp pər-ne ɖəməttə-ətət jənttəyə jəy. ɛnəΔ pər-ne juɣ-pom tutə niŋkə jəy. tɪ.

2.

Élt egyszer három *pər-nő*. Így édegettek, így háldogáltak (hálásukkor), a *mənŋt*-emberhez lopni jártak. Halászni jártak a folyóra. Így menvén (menésükor) így énekeltek:

– Egyik ruhaaljam, rep-rep-rep,
Másik ruhaaljam, rep-rep-rep.

A *mənŋt*-ember halfogó reksztékéhez értek, kiemelték a varsát, megnézték, hogy van-e benne hal. Amennyi halat (ki)vettek, annyi halat hazavittek. Egyszer a *mənŋt*-ember észrevette a dolgot. A *mənŋt*-ember a *pər-nők* után ment. Látja, a *pər-nők* bementek a házba. Főznek (üstöt csinálnak). A *mənŋt*-ember felmászott a ház tetejére. Gyilkosgalócát vett, beleszórt a üstbe. Ezután a *pər-nők* enni kezdtek. A gyilkosgalócás halat mind megették, lerészegedtek.

Az első *pər-nő* énekl:

– (El)rohadt cipőt foltozó (varró) nő,
(el)romlott cipőt foltozó nő.

A középső *pər-nő* énekel:

– Fából való (fás) lány,
fából való nő.

A harmadik *pər-nő* énekel:

– Zelnicefa tetején függeni látom magam (függésemet látom),
berkenyefa tetején függeni látom magam.

¹ Ergatív mondat

Vihar keletkezett. A ház felemelkedett. Az egyik *pār*-nőt, az első *pār*-nőt a folyó közepére emelte (a szél), a fű közé gabalyodott. A másik *pār*-nő, a középső *pār*-nő felakadt a fára, ott maradt. A harmadik *pār*-nőt a szél föl-emelte, és hajfonatánál fogva a fa tetejére fölakadt.

Alábbhagyott a vihar, kivilágosodott. Ezután jött a *mānī*-ember. Az első *pār*-nőcskét kihúzta a folyó közepéről. A középső *pār*-nőt az első mellé ültette. A kis *pār*-nőt, a kis *pār*-nőcskét levette a fa tetejéről, a hajfonatánál fogva vette le. Mindegyik *pār*-nőt a (saját) házába vitte. A kis *pār*-nő a felesége lett. A középső *pār*-nő ruhavarró nő lett. Az első *pār*-nő fahordó (fa-fű hordó) nő lett. Vége.

3.

ēj mēynə ēj jēŋnə aŋkiānat-āfiānat aj pāy wōd. ti pāy ātəm pāy-liŋki.¹
mōwədi dōw kātəda-kōrda kujəd, dōwnə wājəyədəi. čāpəŋke jēmat aj nān-iki
wājəyədəy. dōw aj pāynə sāŋdi, tāydi, pāwəlləi. kōč āfiā jāstəd, kōč aŋkiā jāstəd:

— nōŋ nān-ikali ād wājəyədə! wājəyədəle kuntə, dōw nōŋatə kōntəd.

aj pāy mōw tu kād nān puləd ējnam ēntə diatəy. nān-iki pītəmtəy pānə aj
pāyi wōnt tōmpija, tārəs tōmpija kōnt.

ittən aj pāy diatəy jēy. tēy aŋrəmtəy, tōy aŋrəmtəy, nān ēntem. aŋkiā
jāstəy:

— nōŋ nān-ikali ōs wājəyədə! dōw wōnt tōmpija, tārəs tōmpija kōnt. mēna,
nān-ikew nōk kēncə, tēŋə wuyə! tūt pīrnə dōwat ōs ād wājəyədə!

aj pāy māləpsi-kōŋəš dōmat, niməd-lump wātəy pān tārəs tōmpi, wōnt
tōmpi nān-iki kēncəyə mēn.

kōw mēn wān mēn, wuatəy: kād wōnt ōytinə, wāy wōnt ōytinə sārŋeŋ kāt
āməsā. aj pāy tōyə mēn. dejədd.² ūtən-wēs kānəŋnə nān-ikili tōt āməsā.

— nān-ikili, nān-ikili — aj pāy jāstəy — mā jōtam jākə jōwa! mā nōŋat
ōs ēnt wājəyədədəm. mā nōŋat dēmat ōytənə čewəksədəm, pāstə kāčəyŋat čorilədəm
mā nōŋat ēnt tāyədəm, ēnt sāŋdəm.

kōw mārə nān-ikali nōməksəy. tut pīrnə nāwəm:

— ja kāntək ko, mēndəmtən. ōs wājəyədədən kuntə, mā ōs kōn'dəm.

tu kātədi tem nōpət mārə aj pāy ēj kuntəpə nān-ikali ēntə wājəyədəy. it-pə
lin ējka wālləyən.

(Н. И. Терёшкин, Кантэк кол'. Хантыйский язык. Ленинград 1975.
128—130.)

3.

Élt egyszer egy kisfiú a szüleivel (tkp. egy földön, egy vízen anyjával-
apjával egy kisfiú volt). Ez a fiú rossz fiúcska volt. Ami a kezeügyébe (tkp.
kezéhez-lábához) került, azt (meg)bántotta. A kenyérkét (tkp. a kis kenyér-
öreg) is nagyon megsértette. A kisfiú ütötte, dobta, löködte őt. Bár mondja
az apja, bár mondja az anyja:

— Ne bántsd a kenyérkét! Ha bántod őt, el fog hagyni.

¹ Vö. az eredetiben: лэнки.

² Az eredetiben: л'эйл'эл'. A közlő szerint *dejəlatəyə* 'tekint, néz' (*dejədd* prs | sg 3, *dejədd* prt | sg 3), *dejəlatəyə* 'tekintget, nézeget' (*dejədd* [sic!] prs | sg 3, *dejədd* prt | sg 3).

A kisfiú nem törődött a figyelmeztetéssel (tkp. kb. mit neki e szó), azontúl sem evett kenyeret (tkp. a kenyér darabját). A kenyér megharagudott és a kisfiútól az erdőn túlra, a tengeren túlra szökött.

Este a kisfiú enni akart (tkp. kezdett). Idetekintett, odatekintett, kenyér nincsen. Mondja az anyja:

– (Most) sértsd meg újra a kenyeret! Az erdőn túlra, a tengeren túlra menekült. Menj, keresd meg a kenyérünket, hívd vissza (tkp. ide)! Többé (tkp. ezután) meg ne bántsd!

A kisfiú malicát és prémbundát öltött, prémtalpas sít, prémtalp nélküli sít kötött föl és a tengeren túlra, az erdőn túlra indult a kenyeret megkeresni.

Sokáig ment, rövid ideig ment, látja (tkp. látta): a kőhegyen (tkp. erdőn, tajgán), a vashegyen egy arany ház van (tkp. ül). A kisfiú odament. Odatekint: az ablak mellett ott ül a kenyérke.

– Kenyérke, kenyérke – szólt a kisfiú – gyere velem haza! Nem foglak többé bántani, éles (tkp. gyors) késsel szeletellek. Nem dobállak, nem ütlek.

Hosszú ideig gondolkodott a kenyérke. Azután (így) beszélt:

– No, ember,¹ menjünk. Ha ismét megbántasz, ismét elmenekülök.

Attól a naptól mostanáig (tkp. ezen kor idejéig) a kisfiú egyszer sem bántotta a kenyérkét. Most is együtt élnek.

4.

pupi ɛnɛd pɔn pɛdɔpɛrɛŋ wɔjɔɣ. dɔw ɔdɛ wɔŋk wɔrɛd.

tɔdɔɣ mɔri wɔŋkɛdnɛ ɔdɛd.¹ tɔwin nɔk kiɛd.

dɔŋ mɔri pupi wɔnt ɔntnɛ² jɔŋkiɛd, pɔn litot kɛncɛd.

pupi kɔnɛk, ɔksɔŋ dɛd.³ nɔwi ɛlɛ dɛd. kɔjmatnɛ dɔw wɛli⁴ dɛd.

sɔɣɔsnɛ pupi wɔrɛŋkɛ⁵ jɛd.

(Н. И. Терёшкин, Кантэк көл'. Хантыйский язык. Ленинград 1975. 124.)

4.

A medve nagy és félelmetes állat. Alvásra való barlangot készít.

A tél folyamán a barlangjában alszik. Tavasszal előjön (tkp. fölkel).

A nyár folyamán a medve az erdőben (tkp. az erdő belsejében) járkál és ennilát keres.

A medve bogyót, gombát eszik. Húst is eszik. A legelőkön rénszarvast eszik.

Ősszel a medve meghízik (tkp. zsíros lesz).

¹ Tkp. *kɔntɛk* 'ember; osztják', *ko* 'férfi'.

² Az eredetiben: *mɔl'ɔx mɔri ɔl'ɔl' wɔnkɛl'nɛ*.

³ Az *ɔntnɛ* vagy a lassú beszéd, vagy a betűejtés rovására írható *ɔn'nɛ* helyett, erre vö. *wɔnt* 'tajga', *wɔn'nɛ* 'tajgában'.

⁴ Az eredetiben: *pupi l'ɛl' kɔnɛk, ɔksɔŋ*.

⁵ *wɛli* (-e-!) 'олень' ~ VVj. *weli*, Mj. Trj. *wɔli* 'Rentier' (KT 272).

Az eredetiben a *wɔrɛŋkɛ* helyett *wɔjɛŋkɛ* áll. A nyelvmester szerint e szó használata a medvével kapcsolatban (legalábbis az ő vidékén) tiszteletlenségnek számít, helyette a *wɔr* ('медвежье) сало, жир' *wɔrɛŋ* 'жирный' származéka használatos; vö. Kr. *wirt*: *wɔjɛ w.*, Kam. *wirt* 'Fett des Bären' (KT 244).

5.

*mā imp̄əm n̄ārəm s̄ās ǫǰǰətǰ.¹ n̄ārəm s̄ās wǫŋk̄ǣli kem dǫk p̄ān s̄āǰǰətǰǰ
ǰǰǰ. imp̄ǣn̄ǣ n̄oǰǰ ǰtǰǰǰ w̄ǣri. n̄ārəm s̄ās ǰǰǰǰ k̄uŋǣt p̄ān ǰǰǰ k̄ǣn̄ǰǰǰ.*

(Н. И. Терешкин, Букварь. Ленинград 1959. 68., 1975. 61.)

5.

A kutyám szibériai nyércere¹ bukkant. A nyérc kiugrott odujából és futni kezdett. Kutyám üldözte. A nyérc fölmászott egy fára és elrejtőzött.

6.

*kānǣk w̄ān̄tǰǰǰ t̄ǣ m̄ǣn̄ǰǰǰ
r̄itǰǰ n̄ik w̄ǣrtǰǰǰ
p̄ǣstǣǰǰ d̄ow̄ǣtǰǰǰǰǰ
r̄itǰǰ w̄utǣ t̄ǣǰǰǰǰǰ
kānǣk t̄i w̄ān̄tǰǰǰǰǰ
p̄ǰǰǰ t̄ǣt m̄ān̄t̄ǰǰǰǰǰ
p̄ǣstǣǰǰ r̄itǰǰ n̄ik w̄ǣrtǰǰǰ
p̄ǣstǣǰǰ ǰǣk̄ǣ t̄i ǰǣwtǰǰ*

6.

Elmegyünk bogyót gyűjteni
vízre lökjük a csónakot
gyorsan evezünk
partra húzzuk a csónakot
bogyót gyűjtünk
meglátunk (?) egy medvét
gyorsan vízre lökjük a csónakot
ím gyorsan hazaértünk

7.

*l̄ǣn̄in ǰǣst̄ǣm ǰǣm s̄ǣǰit
w̄ǣrtǣ ǰǣǰ ǰǣst̄ǣm ǰǣm s̄ǣǰit
m̄ǣŋ k̄olhozǰǰ w̄ǣǰǰǰǰ
ǣǰn̄ǣm ǰǣtǰǰ w̄ǣǰǰǰǰ*

¹ Az eredetiben: ǣǰhtǣ, még vő. Mj. Trj. ǣǰǰtǣ-, ǰ ǣǰǰtǣ- 'finden' (KT 13, PD 5).

¹ n̄ārəm 'erdős tundra', s̄ās 'hermelin', n̄ārəm s̄ās 'колонок'. Н. И. Терешкин, Букварь. 1959. 68., 1975. 61.)

ár куа, wájəy wáλλəw
 ějnam jěmγə wáλλəw
 lehin jástəm jěm sáyit
 wěrtə jáy jástəm jěm sáyit

7.

Ahogy Lenin mondta (a Lenin mondotta jó nyomán)
 ahogy a vörösök mondták
 kolhozban élünk
 mind jól élünk
 sok halat, vadat fogunk
 mind jól élünk
 ahogy Lenin mondta
 ahogy a vörösök mondták

HONTI LÁSZLÓ—RUSVAI JULIANNA

Texte aus dem ostjakischen Dialekt am Pim

von LÁSZLÓ HONTI — JULIANNA RUSVAI

Zu den Surguter Mundarten gehört der im Gebiete des Pim-Flusses gesprochene ostjakische Dialekt, von dem KARJALAINEN nicht mehr als nur einige Angaben aufzeichnen konnte (KT XV—XVI.) Die Verfasser dieser Arbeit hatten im Winter 1975—1976 die Möglichkeit, eine kurze Zeit zusammen zu arbeiten mit der ostjakischen Studentin A. S. PESIKOWA, die den Dialekt am Pim als ihre Muttersprache beherrscht und eine ausgezeichnete Kennerin und Sammlerin nicht nur der Sprache, sondern auch der Gebräuche und Volksdichtung ihres Volkes ist.

In dieser Arbeit werden nur die aufgezeichneten Texte mit ungarischer Übersetzung veröffentlicht. LÁSZLÓ HONTI möchte das von ihm gesammelte morphologische Material mit seinen auf die Phonetik bezogenen Beobachtungen in einer kleineren Publikation später erscheinen lassen.

Notiz zur selkupischen Lautgeschichte

Frau Dr. Mages gewidmet

1. Im Süd-Selkupischen finden sich wortanlautend folgende labialisier-ten Konsonanten als Phoneme: $[kw]$, $[qw]$, $[tw]$, $[čw]$, $[sw]$,¹ nur vor $[e]$, $[a]$ und $[j]$ belegbar, von ihnen $[kw]$ und $[qw]$ recht häufig, die übrigen sehr selten.² In der Mitte und im Norden des Sprachgebiets ist die Lage ähnlich, doch läßt sich mit zunehmender Entfernung vom Süden ein langsamer Abbau dieser Phoneme feststellen.³

2. Alle genannten Phoneme sind fürs Urselkupische anzusetzen,⁴ vgl. etwa:

- (CL 50) $*ket(a)$ - 'sagen' vs. (CL 43f.) $*kwetā$ - 'füttern'
(CL 40) $*qera$ 'Dorf' vs. (CL 34) $*qwera$ - 'rufen'
(CL 112) $*temā$ - 'kaufen' vs. (CL 109) $*twelā$ - 'stehlen'
(CL 93) $*taŋka$ 'Hasenfalle' vs. (CL 97) $*twanga$ 'Wuhne'
(CL 104) $*česən$ 'Schuhband' vs. (CL 104) $*čwečča$ 'Erde'
(CL 86) $*seŋka$ 'Auerhahn' vs. (vgl. Fn. 18) $*swera$ - 'lieben'.

Was ihre historische Ableitung anlangt, so ist bisher bekannt, daß in einem erheblichen Teil der etymologisierbaren Wörter mit $[kw-]$, in einem geringeren derer mit $[qw-]$ die Anlautkonsonanten auf ursam. (< ural.) $*w-$ zurückgehen (vgl. z. B. PAASONEN, Beitr. 287 ff.).⁵ Im folgenden soll der Versuch

¹ Vgl. z. B. CASTRÉN-LEHTISALO, MSFOu 122 (= CL) : 43 NP *kues* (= $[kwes]$) 'Hälfte', 35 NP *kuettjam* (= $[kwettam]$) 'verlassen', 109 NP *tuellam* (= $[twellam]$) 'stehlen', 101 NP *tjye* (= $[twe]$) 'Kiefer', 104 NP *čuečə* (= $[čwečča]$) 'Erde', 88 K *syə* (= $[swe]$) 'schwarze, harte Erde bei einem Fluß'.

² Über die wenigen Inlautfälle soll hier nicht gehandelt werden.

³ In dem von PROKOFJEV für die Tas-Mundart beschriebenen Sprachzustand fehlen sie schon gänzlich, doch erwähnt der Autor (Selkupskaja grammatika 23 f.), daß einige Personen *kwə*, *qwə*, *qwā* statt *kə*, *qə*, *qā* sprächen. Der Vergleich seiner Beispiele mit den entsprechenden bei CASTRÉN erweist, daß es sich hier um Relikte handelt. Zu den Fakten vgl. auch MOREV: SFU 11 : 126 ff., dessen historischer Herleitung dieser Phoneme ich indessen nicht folgen kann, wie dieser ganze Artikel zeigt.

⁴ Vermutlich gab es auch urselk. $*šw$. Ich suche es in dem Wort für 'Taiga', das auch der Eigenbenennung der Selkuppen zugrundeliegt, also in T *šöt* (ERDÉLYI, Selk. Wörterverzeichnis [= SW], 222) < älterem $*šöt$, Nord *šöt-gum*, K *syysse-gum* etc. (vgl. genauer HONTI: NyK 74 : 194 f.), da eine Entsprechung Nord $š$ ~ Süd $š$ sonst nicht lautgesetzlich ist. Ein Parallelfall ist CL 93 N *šudšernak* (= $[šüčəran-äk]$), T *šöötjer*, SW 223 *šöötjer*, PÁPAI-HAJDÚ: NyK 54 (= PH) : 173 *šudernak* (= $[šüčəran-äk]$) 'Fenster'. Also: urselk. $*šwet$, $*šwetar$?

⁵ Unter bisher nicht bekannten Bedingungen ist $*w-$ auch zu urselk. $*k$ geworden. — Das ungelöste Problem, wann $*qw-$, wann $*kw-$ steht, ist parallel dem, wann $*q$ (häufig) und wann $*k$ (seltener) für ursam. $*k$ auftritt (vgl. COLLINDER, CGr. 50).

unternommen werden, eine Reihe weiterer Fälle mit labialisierten Konsonanten im Anlaut historisch einzuordnen.

3. SAMMALLAHTI (Über das Vokalsystem des Urnordsamojedischen. FUF 41) rekonstruiert ein urnordsam. (= uns.) Phonem **ā* (phonetisch [ā], im folg. stets so geschrieben) für die Lautentsprechung jur. *ā*, jn. *a*, t. *o*⁶.

Man beachte nun folgende Etymologien (sie sind in der Regel so trivial, daß sich Literatur anzugeben erübrigt):

- a) jur. *χāle*, jnB *kare*, t. *kōle* 'Fisch' ~ urselk. **qwēlā* (CL 33)
 jur. *χājēr?*, jn. *kaija*, t. *kou* 'Sonne' ~ urselk. **qwēlā* 'Hitze'
 jur. *χājē*, jn. *kaibo* 'zurücklassen', t. *koae'ema* 'nachlassen' ~ urselk. **qwēlā*- (CL 35)
 jur. (LEHTISALO, Abl. 299) *χān-*, jnB *kañido*, t. *kuana'ama* 'gehen' ~ urselk. **qwan-* (CL 34) 'gehen'
 jur. *χānā* 'tragen', jn. *kaddabo* 'forttragen', t. *kuanda'ama* 'fortführen' ~ urselk. **qwantā-* 'forttragen' (CL 34)⁸
- b) jur. *tāle*, jnB *tarebo*, t. *tolarum* 'stehlen' ~ urselk. **twēlā*- (CL 109)
- c) jur. *jāñkae*, jn. *jāgga*, t. *jonku* 'Wuhne' ~ urselk. **twānga* 'kleine Wuhne' (CL 97)
 jur. (Lj.) *jātas*, jnB *jade'abo*, t. *jotuda'ama* 'begegnen' ~ urselk. **twēt-* (SamWvz. 204)
- d) jur. *sāru*, jnB *sāre*, t. *sōruaŋ* 'Regen' ~ urselk. **swerā*⁹ 'regnen'
 jnCh *sāne-ke*, t. (JSFOu. 58/1 : 16) *sona* (LEHTISALO, Abl. 368) 'Möwe' ~ PH 172 *švön* (< urselk. **swēnā*)

In all diesen Beispielen entspricht also uns. **C₁ā* urselk. **C₂wa/e* (wobei *C₁* und *C₂* auf denselben ursam. Konsonanten zurückgehen). Setzt man **ā* fürs Ursam. an, kann man diese Entsprechung nun bequem durch die Lautentwicklung **Cā* > **Coa* > **Cua* > *Cwa* o. ä. erklären (eine vergleichbare Entwicklung muß auch in einer Mundart des Tawgy stattgefunden haben, vgl. Fn. 6).

Dies vorausgesetzt wird man noch einige weitere selk. Wörter hier unterbringen wollen, zu denen im Tawgy noch keine Entsprechungen gefunden wurden. So:

- a) (CL 35) **qwēlā*- 'schelten' ~ jnB *kadudado* (SamWvz. 79)
 (CL 34) **qwerā*- 'rufen' ~ jur. *χā-*, jnB *ka-* (Genaueres in MSzFE 286 s. v. *hiv*)
- b) (CL 42) **kwa* 'außer' ~ jur. (JurWb 164) *χā-βna*
- c) (CL 104) **čwēčəpə* 'Zauberer' ~ jur. *tādebe*, jnB *tādebe*.

⁶ Dazu rechne ich auch *ua* bei CASTRÉN, wohl eine mundartliche Variante, vgl. CASTRÉN *kōle* 'Fisch' (SamWvz. 48) ~ DONNER *kuñlla*, *kuñlle* (JSFOu. 58/1 : 16), *kuabtā'a* 'Ochse' (SamWvz. 50) ~ MIKOLA: NyK 72 : 79 *kópta'a* 'hím', sowie u. Fn. 7. Weiter muß hierhergerechnet werden *oa* in t. *koae'ema*, ~ *oajā*, s. u. Vgl. bedingt auch LEHTISALO: MSFOu. 56 : 77.

⁷ ~ MIKOLA 79 *kona'a* 'geht weg'. Dieser sucht fragend eine Verbindung mit jur. *χūnā* 'fliehen', dazu aber — jedenfalls unmittelbar — t. *kynū'am* etc. 'davonlaufen' (SamWvz. 50).

⁸ Ursam. Kausativbildung zum vorhergehenden Verb (LEHTISALO l. c.).

⁹ Vgl. LEHTISALO: MSFOu. 122 : 326 Tu *sērá* (< **swerā*), PH 173 *svōrá* (= *swerā*), CL 85 N *huorēk*, *huerok* (= */hwēgrək/* < **swerēŋ*) 'es regnet'.

Durch die Entwicklung $*w > *kw/qw$ und $*C_1\bar{a} > C_2wa/ε$ sind dann alle mir bekannten etymologisierten Beispiele mit urselk. $*Cwa/ε$ erklärbar, d. h. es scheint kein Wort mit $*Cwa/ε$ gefunden worden zu sein, dessen Anlaut mit Sicherheit nicht auf eine der beiden Entwicklungen zurückgeführt werden könnte.

4. Wenn ursam. $*w > *kw(k)/qw$ wurde, fragt sich, woher dann urselk. $*w$ - rührt.¹⁰ Es tritt gewöhnlich vor $*a$ auf, in einem Fall ($*werka$ - 'gehen', CL 26, SW 295¹¹) auch vor $*ε$, d. h. es verhält sich morphemstrukturell wie die labialisierten Konsonanten, was den Verdacht gleicher Genese nahelegt. Leider ist das Material spärlich¹², vgl. immerhin:

jur. $ñājebaj$ etc., jnB $aɣjebá$, t. $~obua$ ~ urselk. $*watəpəl$ (CL 26f.) 'roh' (abgeleitet von $*watə$ 'Fleisch' ~ jur. $ñāja$, jn. $aɣja$).

Dazu wohl auch:

jur. $ñārka$, jnB $agga$ ~ urselk. $*warqə$ 'groß' (CL 26)
jur. $ñāñi$ ~ urselk. $*wanəl$ 'anderer' (CL 26)

Vgl. noch u. 7, 8.¹³

5. Fürs Urselk. läßt sich folgendes Konsonantensystem rekonstruieren:

p	t	$ʈ$	$č$	k	q
	tw	$ʈw$	$čw$	kw	qw
	s	$š$			
	sw	$?šw$			
	l	r	$ʎ$		
m	n	$ñ$		$ŋ$	
w			$?j$	(nur inlaut: $r, ʎ, ŋ, j$)	

Die Diphthongierung von $*\bar{a}$ hat also – in Verbindung mit $*w > *kw/qw$ und einer dritten, mir mangels ausreichenden Materials nicht rekonstruierbaren Entwicklung, die zu urselk. $*Cwe$ führte – urselk. $*w$ und labialisierte Partner zu allen Nicht-Sonoranten geschaffen, ausgenommen zu $*p$ (das schon labial ist). Was aus $*\bar{a}$ nach den Sonoranten und $*p$ wurde, läßt sich wegen der Spärlichkeit des Materials noch nicht sagen. Urselk. $*o$ zeigen: jur. $pārka$, jn. $fáge$, t. $fori'éma$ ~ urselk. $*porqə$ 'Pelz' (CL 74) und: uns. $*ñāma$ (SAMMAL-

¹⁰ Zu Antworten wie: „in a few words a parasitic w (u) has developed before a “ (COLLINDER, CGr 66) sollte man natürlich nur seine Zuflucht nehmen, wenn alle anderen denkbaren Wege ausgeschlossen sind.

¹¹ Fälschlich unter $werigo$ „halten“ (s. dazu u. 8.) eingeordnet.

¹² In der Gleichung (CL 26) $*wanča$ 'Stör, Njelma' ~ t. $jinty$, jnB $agga$, „jn.“ $jiddu$ (Beitr. 127) bleibt mir die T- und „Jn.“-Vertretung unklar. — Als Gegenbeispiel erscheint zunächst jur. $ñāmtā$, jn. $addeo$, t. $~omtu'am$, das mit urselk. $*āmtā$ - 'sitzen' verbunden wird (z. B. Beitr. 88). Die Grundbedeutung im Nordsam. ist aber eindeutig 'sich setzen', sodaß — vgl. u. 8. ? — urselk. $*omtā$ - (CL 12) zu vergleichen ist.

¹³ Diese Erklärung für die Entstehung von $[w]$ impliziert, daß die Diphthongierung von $*\bar{a}$ nach $*w > *kw/qw$ statthatte, d. h. daß zur Zeit der Diphthongierung schon „Vorbilder“ von Cw existierten, was die Herausbildung neuer gefördert haben könnte.

LAHTI 104, 108, 111) ~ urselk. **nōma* 'Hase' (CL 68), dagegen **a*: uns. **pāŋka* (SAMMALLAHTI 104) ~ urselk. **paŋqə* 'Schaft' (CL 72). Interessant ist immerhin, daß in all diesen Beispielen im Selk. kurze Vokale vorliegen. Der Verdacht drängt sich auf, daß nach „nicht-labialisierbaren“ Konsonanten der erste Teil des Diphthongs geschwunden ist (evtl. in **o* Spuren hinterlassend).

6. Oben (3.) wurde gesagt, daß sich alle etymologisierten urselk. **Cwa/e*- auf **w* > **kw/qw* oder **C₁ā* > *C₂wa/e* zurückführen lassen. Es gilt aber nicht, daß allen uns. **C₁ā*- im Urselk. **C₂wa/e* entspräche (*C₂* seien hier die Nicht-Sonoranten und nicht **p*, *C₁* die historisch entsprechenden uns. Konsonanten), vgl. etwa:

- jur. *χāmpa*, jn. *kaba*, t. *konfu* (SAMMALLAHTI 104) ~ urselk. **qōmpə* 'Welle' (CL 36)
 jur. *χād*, jnB *kadu*, t. *kóduŋ* ~ urselk. **qōčə* 'Schneegestöber' (CL 38)
 jur. *χāpt*, jn. *kate'e*, t. *kuabtá'a* ~ urselk. **qōptə* 'Ochse' (CL 37),

Fälle, in denen vielleicht ursam. **ō* anzusetzen ist, was indes noch detailliert untersucht werden müßte. Garnicht einordnen kann ich:

- t. *tofi*, jnB *tabu* ~ urselk. **tāpə* 'Baumstamm' (CL 108)

7. Eine weitere häufige Entsprechung von **C₁ā*- des Uns. ist **C₂ū*- im Urselk., vgl. z. B.

- jur. *χā-s* 'sterben', jn. *kádo*', t. *kuajuam* 'ich sterbe' ~ urselk. **qū*- (CL 38).

Nach dem Gesagten wäre natürlich eher **qwa/e*- zu erwarten, und das liegt auch in (CL 39) **qwa-t*- 'töten' vor, dem schon ursam. Kausativ zu **qā*- 'sterben' (kill = cause to die), vgl. jur. *χādā*, t. *kuada'ama*, jnB *kadabo* (LEHTISALO, Abl. 299). Der Schluß liegt nahe, daß **qā*- und **qū*- im Ablaut miteinander standen. Dieser Ablaut **ā* ~ **ū* löst auch die Probleme hinsichtlich des Vokalismus in den Gleichungen:

- jur. **mātV*-, jnB *maduŋado*', t. *mutarum* ~ urselk. **mūtə*- 'bellen' (CL 60)
 jur. *ūt*, jnB *u*', t. *~oajá* ~ urselk. **wattə* 'Weg' (CL 27),

wobei die Verteilung der Ablautstufen in den beiden Beispielen einen deutlichen Hinweis auf dessen ursam. Herkunft enthält.¹⁴ Hier anschließen kann man nun Fälle wie:

¹⁴ Vgl. auch **mūtə*- und kam. *ma'dlam* (< **mātV*-, vgl. Fn. 19). — Bei Peter MUNDY (s. DONNER: MSFOu. 64 : 2) findet sich unter 'Rayne' ein *Soorose* ['Regentropfen?', vgl. JurWb 405 O *sātun*-*seβ*]. *oo* steht bei MUNDY für *|ō|* (*Pooh* 'A yeare' = *|pō|*) oder *|ū|* (*Toore* '100' = *|jūr|*), aber natürlich nicht für *|ā|* (vgl. oben 3. jur. *sātu*). Ist *|ū|* anzusetzen, hätten wir einen Fall des Ablauts **ā* ~ **ū* innerhalb des Jur. belegt. — Ein ursam. Ablaut **ā* ~ **ū* gemahnt natürlich an STEINITZ' Vokalismusstheorie. Dem genannten sam. Wort für 'Weg' entspricht ung. *út* und wohl doch auch urostj. **oʷāt*, urwog. **ēkt* (DEWOS 49 f. mit Lit.), was STEINITZ zu einem Ansatz ugr. (= fiugr.) **o* ~ **u* veranlassen würde.

- jur. *xāsūi* 'trocken, wasserarm', jnB *kasue* 'trocken, dürr', t. *košya*
'trocken' ~ urseik. **kūska* 'seicht' (CL 48)
jur. *jā*, jn. *jā* 'Erde, Stelle', t. *jua* (MIKOLA 74 *dō*) 'Sand' ~ urseik.
**tū* 'Erde, Lehm (Jel. Sand)' (CL 98)
t. *niota* (Atl. *niota* !, vgl. Fn. 6) ~ urseik. **nūčā* 'Gras' (CL 68)
jur. *jār-*, jnB *jarado*', t. *joratum* ~ urseik. **tūrā-* 'weinen' (CL 98f.)
jur. *kāt* 'Fichte', t. *ku'a* „Tanne“, jn. *kadi* id. ~ urseik. **qūt* 'Fichte'
(CL 39)

8. **ā* ist noch an einem weiteren Ablaut beteiligt.

Vgl.

a) **swērā-* (Fn. 9) 'regnen' ~ (CL 85) **sorā(-)* 'Regen'¹⁵ Das Uns. hat
**sārV* „Regen“ (s. o.)

b) **swē-rā-* 'lieben' ~ **so-ma* 'gut'¹⁶

Jur. hat **sama*,¹⁷ jn. *sowa*, was nach SAMMALLAHTI (106) auf uns. **-ā-* schließen läßt, dem urseik. **o* entsprechen kann (vgl. auch [gleiche Umgebung !] jur. *sampalānk*, jnB *soboreggo*, t. *sanfalānka* ~ (CL 171) **sompala* 'fünf'). Hier liegt also im Uns. die kurze Stufe vor. Zu beachten ist, daß *-ma* schon im Urseik. nicht mehr als Suffix aufgefaßt werden konnte (s. LEHTISALO, Abl. 90), d. h. daß **soma* schon zu dieser Zeit einmorphig war. Der Ablautprozeß muß also zeitlich früher (im Ursam.?) angesetzt werden.

Daran kann man nun anfügen:

- c) (CL 34) Nord, N **qorqā* ~ Süd **qwarqā* 'Bär' (uns. **wārkv* !)
(CL 33) Süd **qoq-ga* (< *-ka*) ~ Nord **qweq* 'kleine Grube, Wuhne'¹⁸
(CL 46) N K OO **kotā* ~ MO NP Tsch(?) Nord **kwetā* 'Handwurzel'
(CL 43) N MO NP K Tschl OO **kwetā* ~ MO K Tschl OO **kotā*
'Ente (!)'

und auch:

(SW 294) T *wēri-* 'halten' (< **ārā-*) ~ **oral-*, **orqal-* etc. id.
(CL 15).

9. Die obigen Ausführungen sind insofern unsystematisch, als das Urseik. direkt mit dem Uns. verglichen wird, das Sajjan-Samojedische außer Betracht blieb. Grund für diese Vernachlässigung sind schlicht die spärlichen Daten aus diesen (zudem noch philologisch-linguistisch weitgehend unerschlossenen) Sprachen, die bisher keine klare Einschätzung der Vokalverhältnisse erlauben.¹⁹

HARTMUT KATZ

¹⁵ Die Wörter für 'Regen' sind in den einzelnen Mundarten vor allem morphologisch sehr schwer zu deuten, der Vokal ist aber i. a. /o/, außer am Ket, wo eine auf **sero* zurückgehende Form erscheint (beeinflusst von **swērā-*?) und in N, wo neben -o- auch -u- auftritt.

¹⁶ Zu **swērā-* vgl. KATZ, Selcupica II, München 1976, 38, 50, 94 und PH 153 *svortei-xupp* 'Freund'. Dagegen sind (CL 85) NP *sooram*, Tsch OO *suoram* (< **sōram*) wieder (wohl analogisch) von *sō* (< **soma*) abgeleitet.

¹⁷ Auch **sōma*, vgl. LEHTISALO: MSFOu. 56 : 55.

¹⁸ Die traditionelle Verbindung dieses Wortes mit jur. *βānk*, jn. *bāggo*, t. *baŋka* 'Grube', die etwa noch in FUV mit Fragezeichen geführt wird, ist nicht zu halten: **ŋk* ist im Urseik. als Doppelkonsonanz erhalten und erfordert einen Auslautvokal.

¹⁹ Gewöhnlich entspricht **ā* im Kam. *ō*, seltener *ā*: urseik. **qwētā-* ~ *kojolam*, **twētā-* ~ *tholertim*, **qwētā* ~ *kola*, uns. **wāptV* ~ *ba'ptalam*, auch: urseik. **porqā* ~ *parga* (Atl. *pforga*!). Daneben gibt es aber auch u: urseik. **qwantā-* ~ *kullim*, **qwētā* ~ *kuja*, auch: **warqā* ~ *uryu*: Ablaut?

A szó elsajátítása a nyelvelsajátítás folyamatában*

Amikor a gyermek anyanyelvének elsajátítása során – mondjuk iskolakorára – elér egy bizonyos nyelvi szintet, mindenki számára világos, hogy már rendelkezik a nyelv szókészletének egy nem is nagyon csekély hányadával, s hogy a továbbiak során szóismerete számos tekintetben bővül, gyarapszik. Így az az elgondolás, hogy a szókészlet vizsgálatát meg lehet a felnőtt szemlélettel közelíteni, legalábbis erre az életkorra vonatkozóan látszólag teljesen indokolt. Egy ilyen felfogás érvényesítése a kutatás során technikai nehézségekbe sem ütközik. Azonban már a gyermeknyelvi kutatások korábbi szakaszai óta – elsősorban a pszichológia oldaláról – megfigyelések és kísérletek alapján bizonyítottnak tekinthető, hogy a szó nem azonos a gyermek és a felnőtt számára, s hogy a szó természete az egyén fejlődése során az életkor előrehaladtával változik (lásd főleg PIAGET, WALLON és VIGOTSKIJ megállapításait), s hogy a gyermek számára a látszólagos egybeesés ellenére is más a szavak jelentése, mint a felnőtt számára. – A szó hangalakját érintő eltérések – főleg a beszédfejlődés kezdeti szakaszait illetően – feltűnő voltak miatt kevesebb problémát jelentettek a kutatás számára, mint a szójelentés kérdései. Igaz, hogy ezeket a „külső” eltéréseket nem annyira lexikai, mint inkább fonetikai-fonológiai, morfológiai stb. problémának szokás tekinteni, mint ahogy természetesen egyik oldalról az is. Annak, hogy a több évtizedes helyes pszichológiai szemlélet ellenére a szóelsajátításról még mindig viszonylag kevés ismerettel rendelkezünk, egyik okát abban találhatjuk meg, hogy a gyermeknyelv kutatói ebben a vonatkozásban továbbra is igen nehezen tudnak megszabadulni a szó felnőtt fogalma alapján való automatikus elképzelésektől, visszakövetkeztetésektől, a „szótári” szemlélettől.

Ezzel kapcsolatban az első alaprobléma: mi a szó, illetőleg a szóelsajátítás helye a nyelvelsajátításban? A válasz nyilvánvaló: a szóelsajátítás a nyelvelsajátítás egyik részfolyamata. Arra a kérdésre azonban, hogy vizsgálható-e a szó, ill. a szókészlet elsajátítása önmagában, már aligha lehet egyetlen mondattal válaszolni. Az előbbiekből kiindulva: ha azt mondjuk, hogy a szavak elsajátítása részfolyamat a nyelvelsajátításban, ez azt jelenti, hogy a szóelsajátítás – mint minden nyelvi részprobléma – kettős arculatú: egyrészt önálló, másrészt szoros összefüggésben van a nyelvelsajátítás teljes összetett kérdéskörével. A nyelvelsajátítás folyamatának rendkívüli komplexitása annak a következménye, hogy természetes élethelyzetekben, a kommunikáció során meggy végbe. A gondolatmenet szempontjából talán nem árt felidézni a

* A „3rd Salzburg Annual Meeting—Psycholinguistics” c. rendezvényen 1976. augusztus 29-én elhangzott angol nyelvű előadás magyar változata.

kommunikáció néhány jellegzetességét. A kommunikáció mindig valamiféle szituációban, környezetben folyik le, gyakran más tevékenységekkel összekapcsolva. Az aktuális szituáció lényegi tényezője a kommunikációnak, ugyanúgy, mint az abban részt vevő emberek a maguk előzetes tapasztalataival, amelyek különböző formában belejátszanak abba, hogy hogyan értelmezik a szituációt. A kommunikáció tevékenység, emberi viselkedés, amelynek során fontos szerep jut a benne részt vevő személyek gesztusainak, arcjátékának, testtartásának stb., továbbá a beszéd ún. szupraszegmentális elemeinek, mint hangsúly, hanglejtés, hangmagasság stb. Ezek együttese, vagyis: a metakommunikáció „tartalmilag” megegyezhet a szóbeli közléssel, támogathatja azt, vagy eltolhatja hangsúlyait, sőt lehet azzal ellentétes is, s mindez történhet a beszélő szándékainak megfelelően, vagy éppen annak ellenére. Végül, de nem utolsósorban alapvető fontosságú eleme a kommunikációnak a nyelv is, közelebbről a nyelvi elemek kiválasztása és felhasználása a beszélő, ill. megértése a hallgató részéről.

A nyelvelsajátításnak mint kommunikációban végbemenő folyamatnak a felfogása további problémákhoz vezet. Egyrészt, a gyermek oldaláról nézve: tisztázandó, hogy a gyermek pszichofiziológiai fejlődésének és a környezeti hatásoknak együttes eredményeként fejlődése különböző szakaszaiban mit és hogyan sajátít el ebből az összetett tevékenységből, hogyan vesz abban részt, mit ért meg belőle. Másrészt, a kutatás oldaláról nézve az a kérdés, hogy hogyan lehet ezt a fejlődést minden vonatkozásban a maga teljességében vizsgálni. Hiszen ha csak a nyelvész szemszögéből nézzük a dolgot, éppen eléggé megnehezíti például az egyes nyelvi részrendszerek kialakulásának vizsgálatát a többi részrendszerrel való összefüggés figyelembevétele, amely pedig elengedhetetlen feltétele a részjelenségek megértésének még egy-egy szűkebb fejlődési szakasz szinkrón vizsgálatában is. A gyermeki nyelv ugyanis egy-egy szigorúan körülhatárolt szakaszát tekintve is fejlődő, dinamikus természetű, amelyben a rész kategóriák bizonyos jelenségei más rész kategóriák sajátosságait is megmagyarázzák, sőt időnként megfigyelhető a kategóriáknak egymásba való átmenete is (vö. S. MEGGYES 1971, 1972). A valóság az, hogy a sokoldalú vizsgálatra a gyermeknyelvi kutatásokban a pszichológia oldaláról régóta megvan az igény, s a nyelvészet részéről is mindig felvetődött, amikor a megközelítés nemcsak az elmélet vagy ellenkezőleg, az elméleti igény nélküli deskripció oldaláról jelentkezett. A mai pszicholingvisztikában ez a kérdés „benne van a levegőben”, de már nem pusztán mint igény, hanem bizonyos módszertani technikák, kísérleti eszközök felhasználásával a remény is inkább megvan a sok- vagy legalábbis több oldalú megközelítésre.

Visszatérve a szóhoz: hogyan jelentkezik mindez az egyes szavak, ill. a szókészlet elsajátításában, valamint ennek a kérdéskörnek a vizsgálatában?

A szóra nézve ez azt jelenti, hogy a gyermek nem „szavakat tanul”. A kommunikáció során nagyobb egységek közlése és megértése folyik, amely nagyobb egységeknek a szavak csak alkotóelemei. Az egész folyamat azonban valamilyen módon a beszélő részéről az alkotórészek összerakása, a hallgató részéről pedig a nagyobb egységek analizálása, felbontása révén megy végbe. Ebben a tagolásban sok más részmozzanattal együtt szerepet játszik a szó és a grammatikai szerkezet egyaránt, mégpedig a gyermek nyelvi fejlődése különböző szakaszaiban egymástól eltérő módon.

Bár ennek a hosszú fejlődési folyamatnak egyik legérdekesebb kérdésköre éppen a szó első megjelenése, a szituációból való bizonyos mértékű kivá-

lása, az első gyermeki közlések jellege (l. az ún. „szómondat” kérdésével kapcsolatos újabb állásfoglalásokat, mint WERNER—KAPLAN 1963, L. BLOOM 1973), saját empirikus kutatások híján ezzel nem kívánok foglalkozni. A korai gyermeknyelvre vonatkozó anyaggyűjtésem ugyan viszonylag korai időszakra, a kétéves kor betöltése körüli időre vonatkozik, de olyan fejlődési szakaszt mutat, amelyben már két- és több tagú jól formált mondatok alkotják a beszéd-produkció zömét, vagyis amelyben már van grammatika, és a szó valóban szó. A magyar anyanyelvű gyermekek beszédprodukciónaként ugyanis a grammatika általában korán megjelenik a magyar nyelv agglutináló jellege következtében. Hadd hivatkozzam ezzel kapcsolatban SLOBIN (1973) gyermeknyelvi univerzáléi közül arra, amelynek legfőbb forrása éppen a magyar: MIKES MELANIÁNAK és társainak a helyfogalom kifejezését szerb-horvát — magyar kétnyelvű gyermekek beszédében vizsgáló kutatása. Az általánosító megfogalmazás így hangzik: „Universal A 1: For any given semantic notion, grammatical realizations in the form of suffixes or postpositions will be acquired earlier than realizations in the form of prefixes or prepositions” (SLOBIN, 192). Az eddigi magyar gyermeknyelvi irodalom alátámasztja ezt az elgondolást a főnév és az ige ragozásának korai és meghatározott fejlődésmentet mutató megjelenésének, valamint a szóképzés bizonyos jelenségeinek a bemutatásával a magyarnak mint anyanyelvnek elsajátítása során (vö. S. MEGGYES 1971, ugyanitt a korábbi magyar irodalom is). — Ami a szó helyzetét illeti ebben a kétéves kor körüli nyelvállapotban, világosan megmutatkozik a szóelsajátítás folyamatának az összefüggése a kisgyermek fonetikai-fonológiai és grammatikai tagoló, felbontó és összetevő munkájával, gondolkodása és beszédkézsége fejlődésével. A morfológiai tagolás segít a szavak elkülönülésében. De az is kiviláglik, hogy mind alakilag, mind a jelentés szempontjából más a szó, az egység ebben a korban a gyermek számára, mint a felnőttél vagy akár a gyermeki beszédfejlődés magasabb szintjein. Más a tagolás: a szavak másképp különülnek el, sok a sajátos módon összetapadt, mozdulatlan, tömörszerű egység, amelyek azonban már kezdenek beilleszkedni a hajlékonyabb grammatikai szerkesztésmódba is. (Hasonló megfigyeléseket tett T. ŠLAMA—CAZACU (1973) román anyanyelvű gyermekekre vonatkozóan.) Megfigyelésem szerint a mondatban formai funkciót betöltő szavak hajlamosak a „tartalmas” szavakkal való ilyen összetapadásra, a gyerek ezek egy részét is végződészerűen alkalmazza. Ugyancsak gyakoriak ebben az időszakban az olyan szókapcsolatok (pl. melléknévi jelző + főnév), amelyek csak együtt fordulnak elő, nyilvánvalóan jelentésbelileg is egy egységet képezve, s amelyekből az egyes elemek kiválása csak később kezdődik meg.

A második és harmadik életév között — amint ezt számos megfigyelés bizonyítja — a szókinccs mennyiségileg hirtelen fejlődésnek indul. Ez a gyors növekedés azonban nem minden esetben támaszkodik olyan szilárd módon a közvetlen tapasztalatra, a tárgyi valóságra, mint korábban. Több benne az esetleges elem, nagyobb a véletlen szerepe az egyes szavak megismerésében. Az ilyen véletlenszerű módon, elsősorban a verbális tapasztalatok útján megismert szavak elsajátítási stratégiája némileg eltér a korábbitól: az új elemek megértéséhez ilyenkor a gyermek nem a szituáció egészében vagy valamely részében keres támasztékot, hanem magában a nyelvben, annak ismerős elemeiben, s az akusztikai — morfológiai felbontást a szó jelentésének a „megfejtésére” is kiterjeszti. Ez megmutatkozik a gyermek spontán beszédében is, főleg az ún. gyermeki etimológiákban, amelyek talán legnagyobb gyakoriság-

gal a 3–5 éves kor között fordulnak elő. (Vö. STERN 1928, LEOPOLD 1949, GVOZDEV 1961, S. MEGGYES 1973.) Az elsajátításnak ez a stratégiája később is megmarad, de a természetes beszédhelyzetekben ritkán válik explicitté, inkább kísérleti helyzetben mutatható ki.

A szóképzlet zömének az elsajátítására azonban az óvodáskorban sem az egyoldalú akusztikai-morfológiai közelítésmód a jellemző. A szavak – mint minden más nyelvi elem is – ismétlődő és egyben változó kontextusokban és szituációkban fordulnak elő. Minden konkrét előfordulás más vonatkozásokat juttat érvényre az egyes szavak jelentésében, egyeseket kiemel, másokat háttérbe szorít. Ezek a vonatkozások, vonatkoztatási keretek az előbeszéd (vagy akár az írott beszéd) természetéből következően a tisztán fogalmiak mellett szélesebb kört érintenek: a szó megközelítése szinte minden oldalról lehetséges, beleértve az érzelmi-indulati szférát, a szó hangalakja által keltett asszociációkat, a kontextus és a szituáció különböző elemeit. A szó felhasználásának és megértésének ezeket a potenciális vonatkoztatási sémáit, illetve a belőlük valamely konkrét előfordulásban jelenlevő összes aktuális elemet nevezhetjük a kérdéses szó jelentése dimenzióinak (a dimenziók itt láthatóan szélesebb értelemben szerepelnek, mint az OSGOOD-féle felfogásban, vö. S. MEGGYES 1974).

A szóelsajátítás során a gyermek kezdetben korlátozott számú dimenziót ragad meg. Ezek a dimenziók különböző természetűek lehetnek, és lehetnek általánosak vagy nagyon is specifikusak egyaránt. A további előfordulásokkal való találkozás során a dimenziók száma gyarapodhat, egyesek megerősödnek a már előfordultak közül, mások kihullnak, s lassan kialakul ugyan belőlük valamiféle „jelentésmag”, de a dimenziók köre teljesen sosem zárul le, rendszerük szinte minden irányban nyitott. Ezzel válik lehetővé a szóképzlet elemeinek rugalmas és változatos felhasználása, s ez biztosítja a szavak dinamikus alkalmazását a felnőttnél a gyermekénél jóval automatizáltabb szófelhasználásában is.

Az óvodáskorban a jelentés dimenzióinak a felfogásában erős a szituáció szerepe, de – mint láttuk – egyoldalúan érvényesülhetnek a szó akusztikai-morfológiai jellegzetességeit érintő dimenziók is. A megragadott dimenziók jellege első látásra erős összefüggést mutat a gyermek konkrét-szemléletes gondolkodásával. (A kérdés még további vizsgálatra vár.) Az iskoláskor folyamán ezzel kapcsolatban fokozatos átalakulás megy végbe. Ezt a spontán folyamatot az iskolai oktatás is befolyásolja. Hogy ez a hatás a hétköznapi nyelv szavainak megértési folyamatát mennyire érinti, egyelőre alighanem megválaszolatlan kérdés. Az idegen nyelvek oktatása mindenesetre ebben a vonatkozásban visszahat az anyanyelvre is. Az iskola hatása azonban elsősorban a szó fogalmának a tudatosításában jelentkezik, először az írás-olvasás, majd a tételes nyelvtan, illetőleg az idegen nyelv tanítása során.

Az iskoláskorú gyermek a szó aktuális felhasználása lehetséges dimenziói közül változó mennyiségű és jellegű dimenziók figyelembevételére képes, s ezek egyidejűleg lehetnek az egyes szavak vonatkozásában nagyon eltérőek. A szónak a szöveg szempontjából fontos dimenzióinak megragadása függ természetesen attól, hogy a szó mennyire „ismert” vagy „ismeretlen” a gyermek számára, de korántsem ez a jelentés megértése vagy megközelítése színvonalának a domináns meghatározója.

Egy mondatokat átfogalmaztató kérdőív vizsgálatnak, amelyet 3–4–5. osztályos (9–10–11 éves) általános iskolás gyermekek nyelvi anyagán végeztem, éppen az az egyik legfőbb tanulsága, hogy a szójelentést mint kuta-

tási témát csak teljes szélességében lehet felfogni a nyelvelsajátítás során. A vizsgálat kimutatta, hogy a bonyolultabb, másodlagos, átvitt jelentésű szavak megértése során megragadott jelentéscsoporthoz gyakran nem vagy nemcsak tartalmiak, hanem lehetnek például érzelmi jellegűek. Ebben a vonatkozásban feltűnő volt egy igen erős értékelő tendencia jelenléte: gyakran előfordult, hogy a kísérleti személyek az egyes cselekvést vagy tulajdonságot kifejező szavak (igék és melléknevek) jelentéséből csak annyit fogtak fel, hogy az „jó” vagy „rossz”. Ha ez az értékelő tendencia bizonyos tartalmi elemek megsejtésével vagy a kontextus részleges figyelembevételével kapcsolódott össze, a „jó–rossz” dimenzió mentén egyes esetekben még érdekes előjelcseréket is eredményezett. (Itt újra meg kell jegyezni, hogy ez a „jó–rossz dimenzió” nem az Osgood-féle szemantikus differenciál értékelő dimenziójának az alkalmazását jelenti. Ugyanakkor azonban ennek az értékelő tendenciának a megjelenése a kísérleti személyek válaszaiban a szemantikai differenciál értékelő skálájának a relevanciáját támasztja alá.) Ez az értékelő–érzelmi megközelítés az esetek többségében a „primitívebb” válaszok közé tartozik, és bizonyos tekintetben a korai fejlődési szakaszok emocionális és egyben differenciálatlan szójelentéseire emlékeztet.

A bonyolultabb jelentést kifejező szavak megértésére való próbálkozásokban jelentkezett egy másik olyan stratégia is, amely a korai szakaszokban erősebben szerephez jut: a szó hangalaki vagy morfológiai felépítése szerinti elemzés, s az ennek alapján való „jelentésadás”. Iskoláskorú gyermekek esetében azonban ez a tendencia csak részlegesen hibás eredményekhez vezet, s főleg abban mutatkozik meg, hogy a gyerek a képzett szót felbontja alapszavára, s a származéknak az alapszó jelentését tulajdonítja. A morfológiai tagolás azonban többnyire szabályos, a grammatikának megfelelő, nem úgy, mint a korábbi szakaszokban. Ha az alapszó és a származék között szófaji különbség van, a jelentésnek a megfelelő szófajhoz való alkalmazása automatikusan megtörténik.

Ami pedig a kontextus szerepét illeti a benne előforduló szavak jelentésének felfogásában, gyermeki szinten nagyon erősen befolyásolja egyrészt a kontextusban előforduló többi szó megértésének könnyűsége vagy nehézsége, másrészt a mondat szerkezet számos, itt nem részletezhető jellegzetessége.

Annak ellenére, hogy a vizsgálat nem természetes situációban, hanem kísérleti helyzetben, még hozzá írásbeli tesztben zajlott le, szituációs elemek is jelentkeztek a megértés során. Ami ezekből magával a kísérleti situációval hozható kapcsolatba, kevésbé érinti a vizsgálat kulcsszavainak dimenziókeverékét. Az egyes átalakítandó mondatokhoz a kísérleti személyek által hozzáképzelt, fiktív situáció azonban éreztette hatását a szójelentés megközelítésében is, azonkívül, hogy a teljes mondatmegértésre rányomta bélyegét. (Ennek a kérdésnek a részletes elemzése egy készülő munka tárgya.)

Végül a „tartalmi oldal” a dimenziók menti megközelítéseknek egyre finomodó, tisztuló jellegét mutatja az elsajátítás során. Ezzel kapcsolatban a kutatás szempontjából a legtanulságosabbak a dimenziók mentén való eltérések, amelyek a megértés és az elsajátítás útja szükségszerű velejáróinak látszanak. Másrészt feltűnő, hogy a tartalmi, „denotatív” jellegű dimenziók szinte sosem jelentkeznek tisztán, hanem bonyolult módon keverednek más dimenziókkal. Ezek a furcsa dimenziókeverékek azonban a teljes anyagot illetően kirajzolják a szómegértés és elsajátítás különböző fogalmi szintjeit, amelyek a vizsgált életkori határokon belül jelentkeznek. Ezek a fogalmi szin-

tek azonban – és még kevésbé kialakulásuk – nem határozhatók meg tisztán értelmi – logikai oldalról. Így a szójelentés elsajátítása aligha magyarázható pusztán például az ún. szemantikai jegyek elsajátításával, bizonyos szélső eseteket kivéve. A valósághoz viszonyítva a szemantikai jegyes megközelítés is – számos értéke ellenére (vö. pl. E. CLARK 1973) – erősen mechanikusnak látszik.

Az elmondottak valójában csak az elemzés során lennének meggyőző módon kibonthatók. Ez részben már megtörtént egy korábbi publikációban (S. MEGGYES 1974), s a teljes anyagra vonatkozóan folyamatban van. Ahhoz, hogy az elemzésre akár egyetlen példát bemutassak, egy másik előadásra lenne szükség. (A magyar olvasó több példát is találhat a fent említett munkában.) A dimenzióknak a fentiekben adott vázlatos tipizálása csak eléggé hozzávetőleges általánosítás. Ebben a megfogalmazásban a jelentés különböző aspektusai-
val látszik egybeesni. (Hasonló nézőpontot, de ellentétes következtetésekkel I. GLUCKSBERG – DANKS (1975) könyvének a szójelentésre vonatkozó fejezete bevezető részében.) Azonban amit itt hangsúlyozni szeretnék, az éppen nem a szokásos elkülönítés, hanem egyrészt az együttes, összefonódott előfordulás a valóságos megértési és jelentéselsajátítási folyamatban; másrészt, hogy ennek az összefonódottságnak a figyelmen kívül hagyásával aligha érthetjük meg akár a szó és jelentése elsajátítási folyamatát, akár a szó szerepét a nyelvi működésben. A sokdimenziós szójelentést nyitott és fejlődő rendszerként jellemezhetjük, nem pedig mint merev szótári egységet, s minden módszertani nehézség ellenére, vagy akár a módszertani „tisztaság” feláldozásával mint nyitott és fejlődő rendszert kell tanulmányoznunk ahhoz, hogy közelebb jussunk a valósághoz.

S. MEGGYES KLÁRA

Irodalom

- BLOOM, LOIS 1973: *One Word at a Time*. Mouton, The Hague – Paris.
- CLARK, EVE V. 1973: *What's in a Word? On the Child's Acquisition of Semantics in his First Language*. In: MOORE, T. E. (ed.), *Cognitive Development and the Acquisition of Language*. Academic Press, New York and London.
- GLUCKSBERG, SAM & DANKS, JOSEPH H. 1975: *Experimental Psycholinguistics. An Introduction*. John Wiley & Sons.
- GVOZDEV, A. N. 1961: *Вопросы изучения детской речи*. Москва.
- LEOPOLD, W. F. 1949: *Speech Development of a Bilingual Child. A Linguistic Record*. Tom. III. Evanston, Illinois, Northwestern Univ. Studies.
- S. MEGGYES KLÁRA 1971: *Egy kétéves gyermek nyelvi rendszere*. Akadémiai Kiadó, Budapest. *Nyelvtudományi Értekezések* 73.
- S. MEGGYES KLÁRA 1972: *The Synchrony of Different Developmental Stages in the Language of a Two-Year-Old Child*. In: OHNESORG, KAREL (ed.), *Colloquium Paedolinguisticum. Proceedings of the First International Symposium of Paedolinguistics*. Held at Brno, 14–16 October 1970. Mouton, The Hague – Paris. 159–165 p.
- S. MEGGYES KLÁRA 1973: *Az ösztönös és a naív szófejtések kérdéséhez*. Az *Adalékok a magyar nyelv életrajzához* c. kötetben. ELTE Nyelvtudományi Dolgozatok 14, Budapest. 117–125.
- S. MEGGYES KLÁRA 1974: *A késői gyermeknyelv kutatásának funkciója a jelentéstanban. A Jelentéstan és stilisztika. A magyar nyelvészek II. nemzetközi kongresszusának előadásai* c. kötetben. (Szerk. IMRE S. – SZATHMÁRI I. – SZÜTS L.) Akadémiai Kiadó, Budapest, *Nyelvtudományi Értekezések* 83, 369–374.
- MIKÉS, MELANIJA 1967: *Acquisition des catégories grammaticales dans le langage de l'enfant*. *Enfance*, 20, 289–298.

- OSGOOD, CH. E., SUCI, C. J. & TANNENBAUM, P. H. 1957: *The Measurement of Meaning*. University of Illinois Press, Urbana.
- PIAGET, JEAN 1970: *Válogatott tanulmányok*. Gondolat Kiadó, Budapest.
- SLAMA — CAZACU, TATIANA 1973: *Introduction to Psycholinguistics*. Mouton, The Hague — Paris.
- SLOBIN, DAN I. 1973: *Cognitive Prerequisites for the Development of Grammar*. In: FERGUSON, CH. A. and SLOBIN, D. I. (eds.), *Studies of Child Language Development*. Holt, Rinehart and Winston.
- STERN, CLARA und WILLIAM 1928: *Die Kindersprache*. Leipzig.
- VIGOTSKIJ, L. SZ. 1967: *Gondolkodás és beszéd*. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- WALLON, HENRI 1947: *Les origines de la pensée chez l'enfant*. Tome I—II. Presses Universitaires de France, Paris.
- WERNER, HEINZ and KAPLAN, BERNARD 1963: *Symbol Formation. An Organismic — Developmental Approach to Language and the Expression of Thought*. John Wiley & Sons.

L'apprentissage du mot dans le procès de l'acquisition du langage

Par KLÁRA S. MEGGYES

L'exposé revoit brièvement les caractéristiques de l'apprentissage du mot comme partie du procès de l'acquisition du langage, partant des débuts de la parole jusqu'à la fin de l'enfance. Tandis que l'essence du mot et de sa signification ne reste pas la même au cours des diverses phases du développement, le mécanisme spontané de leur acquisition est essentiellement différent d'un processus lexicologique d'apprentissage des mots. En effet, l'ensemble des composantes constituant la signification des mots ne se forme et ne se filtre qu'au cours du procès de la communication. Dans l'exposé, nous présentons quelques traits caractéristiques de ce même procès sur la base d'une enquête sur les facultés linguistiques des enfants de 9 à 11 ans, nous occupant aussi des erreurs ou „fautes” commises dans des diverses composantes constituant la signification des mots au cours de l'acquisition de celle-ci. Nous nous sommes intéressés aussi au rôle que remplit l'enseignement scolaire dans la formation du concept de mot. Dans l'analyse de l'acquisition de la signification de mots, nous insistons sur l'importance de travailler avec une méthode et une vision complexe.

A jelentés szerkezete és mozgása

(Megjegyzések Zsilka János legújabb könyvéhez)¹

1. A vita alapjául szolgáló új könyvében Zsilka ténylegesen továbbépíti a tranzitív szerkezetekről, de ezen át a nyelv rendszeréről alkotott elméletét (új eredményeinek tételszerű kifejtését ő maga adja meg a rövidre fogott Előszó második felében: 13–4). A vizsgált példaanyag, az elemzett jelenségek a magyar nyelvből származnak ugyan, a következtetések levonása, az általánosítás azonban jócskán túllépi egyetlen nyelv kereteit. Szerencsésebb is lett volna sokkal több idegen nyelvi példát beépíteni a könyvbe. Zsilkanak ez a műve, akárcsak a megelőző kötetek, igen magas fokú elméleti követelményekkel lép fel, tiszteletre méltó erőfeszítés arra, hogy a nyelv néhány működési törvényét feltárja. Mindezen mit sem változtat, hogy elmélete számos pontjában a szerzővel nem tudok egyetérteni, olykor már a kiindulást is vitathatónak érzem. A könyvben tárgyalt kérdések azonban a lényegét érintik, a javasolt megoldás sokszor előremutató: a szerző megbecsüléséhez tartozik, hogy művével érdeme szerint foglalkozzunk, hogy vitatkozzunk vele.

2. Tulajdonképpen megjegyzéseim előtt célszerűnek látszik, hogy – ha csak madártávlatból is – megismerkedjünk a könyv tartalmi és tematikai felépítésével. A bevezető fejezet a jelentéstannak azokat a történeti mozzanatait foglalja össze, amelyek a szerző koncepciójának kialakításához lényegesen hozzájárultak („A jelentés aspektusai” 15–22). „A jelentés mikro-struktúrája (23–30) a szó polisziemiájának kérdéseivel foglalkozik. A rendszer alapjainak szisztematikus kifejtését kapjuk „A jelentés szerves struktúrája (ugyanannak a jelentésnek a belső mozgása)” címet viselő részben (31–70). Itt esik szó a transzformációs csoportról, a mondatformák szűkebb és tágabb értelemben vett szerves rendszeréről, a tárgyias igével létrejött legbonyolultabb szintaktikai szerkezetek és az egyszerűek belső összefüggéséről. Magától értetődik, hogy a leginkább újat adó harmadik rész („A különböző jelentések összefüggései” 71–254) a legterjedelmesebb. Bár régebbi, elsősorban szintaktikai vizsgálódásainak tanulságait a szerző megelőző, 1973-ban megjelent „A nyelvi mozgásformák dialektikája” című könyvében már a szószemantikára is alkalmazta, ezek teljesebb kibontása most történik meg. Egy logikai indítású komponenciális elemzés segítségével azt vizsgálja, hogyan tevődik össze néhány tárgyias ige jelentésszerkezete, hogyan történik a jelentések fejlődése, hogyan integrálódnak egymásba eredetileg egymástól független igei lexémák jelentései. Ennek kapcsán a jelentésmező egyéni értelmezése is megfogalmazódik, szó esik

¹ Zsilka János: A jelentés szerkezete. A jelentés-mozgás egysége. Bp. 1975, Akadémiai Kiadó 264 l. + 6 mell.

szinonimikai kérdésekről, végül a tárgyias igéknek egy olyan hierarchikus egymás fölé rétegződéséről, amelynek a csúcán a minden tárgyias ige jelentését magába szívó, a tranzitivitás általános megtestesítőjének tekintett *tesz* áll. Evvel párhuzamos az ok, cél és feltétel helyének a nyelvi rendszerben való kijelölése. A könyv negyedik része a szó jelentésének és a mondatformának a kölcsönös kapcsolataival foglalkozik („A mikro-rendszer és a szerves rendszer összefüggései” 255 – 60), míg a végső tanulságokat „A jelentés aspektusai” (261 – 2) vonja le.

3.1. Nem újdonság, hogy Zsilka rendszerének alapja az empirikus megfigyelés általánosításából származó ún. transzformációs csoport, valamint az sem, hogy ennek a transzformációs csoportnak a valósága erősen vitatott. Magam is látok némi ellentmondásosságot abban, ahogy pl. a szerző az ősi tárgyat (= sem tárgy, sem lokális), a későbbi accusativus obiectivus elődjét egy ezt megelőző differenciálatlan tárgyból és eszközből levezeti (54). Nem lehet egyetérteni azzal, hogy az alany Zsilka számára úgyszólván nem létezik, és az igét tartalmazó szintagmát a mondattal azonosítja (vö. „Vizsgáljuk meg az alábbi mondatokat: *szorítja + az ajtót + a felszállóknak, nyírja + a haját + a gyerekeknek*”: 61; „A következő mondat tartalma *elrontja + a levest* két komponensből áll”: 191). A vita tárgyát alkotó könyvében Zsilka a transzformációs csoport három variánsát különbözteti meg: *vmit/+vmivel — vmire/vmivel-vmit ~ vmit/+vmivel — vmibe/vmivel-vmit ~ vmit/+vmivel — vmiből/vmitől-vmit* (I. VIII. mell.). A transzformációs csoport még a jelenlegi formájában sem szigorúan definiált: meg kellene határozni az egyes variánsokat alkotó halmazokat (igeosztályokat), továbbá, hogy mely igék (valamennyi tárgyias ige?) fejlődtek-e csoporton, illetve a variánson belül. Az ilyen természetű munka igen nagy idő- és energiaráfordítást igényel — egy ember erejét talán meg is haladja —, viszont azzal az óriási előnnyel járna, hogy a transzformációs csoport a maga valós tényanyagában feltárulna. Nem látom be, hogy a transzformációs csoport *a* sora *szükségképpen* megelőzi a *b* sort (a könyv szerint $1b \subset 1a$: 52), mivel a megjelenés fordított sorrendje is elképzelhető. Amint a könyvből is kitűnik, feltehető az is, hogy az azonos igével alkotott mondatformák „szerves rendszerén” belül egy-egy sor utólag, az egész nyelvet átható szerves rendszer produktumaként, mintegy analógiás úton jön létre. Az analógia fontosságát, a rendszer ismételt kiépítésében és megerősítésében játszott szerepét maga a szerző is kiemeli (41).

3.2. A transzformációs sor és a rajta továbbépülő mondat szerkezeti formák kölcsönös viszonyainak valamivel hajlékonyabb, dialektikusabb szemlélete még a jelenleginél is erőteljesebben kiemelné Zsilka János néhány alapvető felismerését. Az egyes mondat szerkezeti típusok (a transzformációs csoport és a magányos sor) egyedi jellemzéséből (39–40) kitűnik, hogy mint szemantikai relációnak mindegyiknek megvan a maga formájának megfelelő, a valóság szegmentum egyfajta tükrözéséből, megragadásából folyó formális — strukturális jelentése. E tekintetben Zsilka elmélete valóban mélyebb összefüggéseket ismer fel, mint ami a generatív mondattan tartalmatlan S szimbóluma mögött van, hiszen minden új mondat szerkezeti típussal új jelentésmozzanat jár együtt (31–4). „Az egyes jelentések (jel_1 — jel_3) szervesen állnak elő egymásból” (103), azaz az eredeti transzformációs csoport mind nagyobb és mind eltérőbb valóságdarabra (relációra) való kiterjedésével párhuzamosan

„[a] nyelv pragmatikus teljesítőképessége” (33), a jelentés terjedelme szélesen kitarul és a „legkiterjedtebb szintaktikai kombinációkon belül” egyre általánosabb jelentéstartalmak (ok, cél, feltétel stb.) nyerhetnek kifejezési formát (239). Nem tagadható, hogy ha bizonyos részletkérdések még további finomításra várnak is, a „szerves rendszer”, a mondatformák egymásból és egymásra épülő rendszere a szemünk láttára bontakozik ki. De ehhez hozzá kell mennünk a szerzőnek egy nem kevésbé mélyre hatoló gondolatát: a mondat-szerkezet táguló horizontjával párhuzamosan a tárgyias ige jelentése is egyre inkább differenciálódik. Zsilka tehát a mondatforma és a szó jelentésének egymásba fonódottságát látja, ugyanakkor azonban mindkettő szubsztanciális önállóságát is elismeri. Úgy gondolom, hogy ezen gondolatok egy átfogó és a dialektikus materialista szemlélet igényének is eleget tevő jelentéselmélet kidolgozásában sok segítséget nyújthatnak.

4.1. Elméleti alapvetésében Porzig „wesenhafte Bedeutungsbeziehungen”-jaira hivatkozva Zsilka arról ír, hogy „a predikatív funkciót betöltő szavak, így az igék mellett az *alany*, *tárgy határozó* viszonyában bizonyos lexikai elemek szorosabban kötik egymást” (18): az eredeti (nála: tulajdonképpeni) jelentés egyértelműen megállapítható. Az *ugat* valóban implikálja a *kutya* alanyt (viszont Zsilka nem mutat rá, hogy a fordított implikáció (23) már nem kizárólagos: a kutya nemcsak ugat, hanem harap, őrzi a nyáját/házat stb.), de az őt eredetileg meghatározó környezetből kilépve a tulajdonképpeni jelentése kiterjedhet, metaforikussá válhat. Mindez azonban nem vezetket arra a gondolatra, hogy minden ige eredetileg egy jelentésű volt. A <*kutya*> *ugat* szemantikájú igék száma meglehetősen csekély, az „eredetileg (jel₁) a transzformációs csoport kereteik között” (47) működő igéknél sem lehet e g y e t l e n tulajdonképpeni jelentésről beszélni, tehát a „manuális cselekvések szintjén” sem, amely kritériumra Zsilka egyébként meggyőzően hivatkozik. Maga Zsilka is csakhamar áttér a többes számra (23 kk.), de ezt az áttérést nem indokolja. Nyilvánvaló pedig, hogy a primér tulajdonképpeni jelentés nem mindig áll előttünk, főleg pedig egy ilyent kikövetkeztetni számos esetben igen kockázatos volna. Nem hagyható figyelmen kívül, hogy az *ugat*-tól eltérően az igék többsége nem csupán egyetlen főnévvel vagy főnevek egyetlen meghatározott osztályával társítható, így a poliszémia feltételei már eleve adottak. Az elvont (átvitt) jelentések primér vagy másodlagos volta is külön megvitátást kíván.

4.2. Az *ugat* jelentésfejlődésének tárgyalása során Zsilka értékesíti a komponenciális elemzésnek csiráiban H. PAULNál felbukkanó szempontjait. A következőket írja: „az *ugat* és a *gépfegyver* jelentése már nem fedi egymást teljesen. Az *ugat* az adott összefüggésben a gépfegyver hangjának *éles* (α), *szaggatott*, *isméllődő* (β) jellegére utal; a két jelentés csak részleteiben, mozzanataiban fedi egymást”, az emberi hangadás esetében pedig „ismét az eredeti jelentés *éles*, *szaggatott*, *isméllődő*, ill. *mérges*, *agresszív* (γ), (*de céltalan*) mozzanata emelkedik át” (24). Bármilyen érdekes is legyen az ilyen jegyekre való felbontás: ez önkényes, nem szükségszerű. Hasonló joggal az egész mondat metaforikus áttétele is feltehető: „a *gépfegyver* úgy szól, mint a *kutya* (*ugat*)” → a *gépfegyver* *ugat*; „a *főnök* megint úgy kiabál, mint a *kutya* (*ugat*)” → a *főnök* *megint* *ugat*. Az átvitel éppen a *kutya* hangjával mint egészszel való hasonlóság alapján történik. Ha a jelentések csak részletekben, mozzanatok-

ban fedik egymást, ez nem a komponenseknek a fentiek szerinti felbontásából származik, hanem azért van így, mert az adott mondatokban az ige disztribúciója, kompatibilitása változott meg a szerint, hogy az alany „állat”, „fegyver” vagy „ember”. *A gépfegyver ugat* és *A főnök ugat* mondatok az alany nélkül nem érthetők meg. Sajátos ellentmondás, hogy a szerző, aki nagyon is jól tudja, hogy az ige disztribúciója nem utolsósorban a metaforikus használat révén változott meg, ugyanakkor általában eltekint az alanytól.

4.3. Zsilka rendszerében a jelentés kettős mozgása, a tulajdonképpeni-től a magasabb jelentésekig és ezektől vissza a tulajdonképpeniig, mesterséges valami. A szemantika egyik alapproblémája, a poliszmia nyer új megfogalmazást. Úgy látszik, hogy a szerző a szó – és a rendszer – egységét csak úgy tudta megőrizni, hogy létrehozta a hipotetikus jelentést, a nyelvi jelenség (szó, mondatforma) valamennyi (létező és elképzelhető) jelentésárnyalatának összességét. Spekulatív úton valóban el lehet jutni pl. az *ugat* egy olyan jelentéséhez, amelyben {kutya, géppuska, ember} úgy foglaltatnak, hogy együtt is, külön-külön is igazak legyenek. Ehhez azonban az eredményként megadott következő feltétel szükséges: „míg a fejlettebb szintek az alacsonyabb szintekre visszavezethetők – a fejlettebb szintek eredményei az alacsonyabb szintek jelentéseibe integrálódnak” (13). E felfogás szerint „a tulajdonképpeni jelentések sem maradnak ugyanazok” (24), „a tulajdonképpeni jelentések maguk mint az így felszabadult általános mozzanatok összege vannak érvényben” (255). Nézetem szerint a nyelvben ez nincs így: a visszafelé történő levezetés csak úgy igaz, hogy a magasabb (metaforikus) jelentésforma visszavezethető az eredetire (a magasabb implikálja az alacsonyabbat), de az alacsonyabb se le nem vezethető a magasabb-ból, se az utólag bekövetkezett jelentésdifferenciáció az eredetit nem módosítja; Zsilkanak a jelentésfejlődést szimbolizáló ábráin ez viszont mindkét irányban megtörténik (vö. különösen 28). *A kutya ugat* még a mai nyelvben sem tartalmazza sem a „géppuska”, sem a „főnök” mozzanatot, mintahogy ez utóbbi kettő sem tartalmazza egymást. Igaz az, hogy a „kutya” implicite bennük rejlik, vagy ahogy a szerző könyve más helyén írja: „a *köt* metaforikus jelentései egyszerűen érthetetlenek volnának, ha nem tartalmaznák mozzanatként megszüntetve a közvetlenebb (tulajdonképpeni) jelentéseket” (59).

A fentiek ellenére is el kell ismerni, hogy Zsilkanak van némi igaza abban, amikor arról ír, hogy a metaforikus jelentések kialakulása után a tulajdonképpeni sem azonos eredeti önmagával: megváltozott az ige jelentésstruktúrája, és ezen belül az egyes jelentéseknek a rendszerben betöltött helye is más lett. A probléma valóban fennáll, de számomra nem kétséges, hogy a laikus beszélő nyelvi tudatában a tulajdonképpeni jelentésbe nem integrálódik a metaforikus. Ha a szót mint hangsor és lexikológiai egység együttesét fogjuk fel, akkor a *lexéma* materiális burkában több *széma* (jelentés-komplexum) is helyet foglalhat. *Lexéma* és *széma* megfelelő megkülönböztetése esetén világossá válik, hogy az *ugat* mint szóképzleti egység, valóban társítható kutyával, gépfegyverrel, személyt jelölő főnévvel, de ez nem érinti az *ugat* tulajdonképpeni <kutya> implikációs jelentését, amely lehetőségként, mintegy kibontásra várva magában rejtje a <gépfegyver> és <személy> mozzanatát is. Az *ugat* eredeti terjedelmének megnövekedése, az egyes leszármazott jelentéseknek az eredetiről való leválása, leválásuknak és az új mozzanatoknak a megjelenési sorrendje tetszőlegesnek, adott nyelvhez kötöttnek látszik;

az orosz *ляля* fegyverrel nem társítható, egyes német szótárakban a *bellen* 'korog <gyomor>' értelme is megtalálható. (Figyelemre méltó, hogy értelmező szótáraink az *ugat a gépfegyver* kapcsolatot nem ismerik; ez arra vall, hogy eléggé új keletű, még inkább perifériális.)

4.4. Vissza kell kanyarodnunk még egyszer a könyv elméleti alapvetéséhez. Zsilka Schmidtnek azon nézetére is hivatkozik, hogy „a szó különböző jelentései egy azonos ún. *Hauptbedeutung*ra vezethetők vissza. A . . . *Hauptbedeutung* az érzékeinkkel verifikálható jelentés” (38). A továbbiakban Zsilka kifejti, hogy ez „másfelől azonos azzal a jelentéssel, amely – a levezetésekkel párhuzamosan – a különböző jelentésekből mint általános vonható el. A *Hauptbedeutung* egyszerre a legközvetlenebb és a legelvontabb jelentés” (uo.). Ismét a szerző által vélt „általános-hipotetikus” jelentés áll előttünk. Ez azonban nem azonos Schmidt *Hauptbedeutung*jával, mivel ennek lényegesen kiterjesztett, általánosított továbbfejlesztése. Rajta alapul, lényegét tekintve vele ellentétes nem lehet, de csak olyan értelemben azonos vele, hogy a benne rejlő lehetőségek teljesen kibontott összessége. Sokszor még ez sem. A jelentésfejlődés nem a logika szabályai szerint történik; elegendő, ha a hasonlóságon alapuló névátvitelre (*körte* 'gyümölcs' és 'villanyégő') vagy az azonos rendeltetésű tárgy nevének átvitelére (*toll*) gondolunk. Természetét illetően a denotátumban itt már semmi sincs, ami közös, hogyan lenne hát lehetséges egy közös, általános jelentést levonni. A hipotetikus jelentés már csak azért is üres absztrakció, mert az ellentétek egysége nem jelenti azonosságukat.

5.1. W. SCHMIDT kontextuális és lexikális jelentését elemezve Zsilka helyesen szögezi le: a kettő úgy viszonylik egymáshoz, mint „ahogyan a jelenség viszonyul a lényeghez” (37). Úgy hiszem, hogy helyénvaló, ha a kontextuális jelentést a parole és a variáns, a lexikális jelentést pedig a langue és az invariáns szintjéhez kapcsoljuk. A jelentést a maga érzékletes valóságában mindig a szövegösszefüggésben kell megfigyelni, de maga, a konkrét környezetből a disztribúciós elemzés segítségével feltárt jelentés objektív realitás, és nem egy-egy adott kontextushoz kötött. Éppen meghatározott szövegösszefüggésekből való feltárása folytán objektív természete még inkább nyilvánvaló (O. NAGY, *Abriss einer funktionellen Semantik* 38–49; Э. М. Медникова, *Значение слова* 46, 96–105). Ezek szem előtt tartásával elkerülhető lett volna, hogy a szerző nem annyira a nyelvi valóságból elvont, mint inkább egy logikailag levezetett általános jelentést hiposztazáljon (37). Zsilka hipotetikus jelentése nem véletlenül *h i p o t e t i k u s*, hiszen hipotetiko-deduktív úton nyert, de ennek folyamányaként ugyanakkor *á l t a l á n o s* is: „A mondatokat egymásból levezetve egy nyelvi-logikai általánosítás során, a mondatok . . . általános (= *hipotetikus*) tartalmaihoz jutunk” (11–2; megismételve: 34). Itt ugyan hipotetikus mondatformáról van szó, de világos, hogy a hipotetikus jelentés ezzel természetében azonos. Zsilka el is különíti magát SCHMIDT-től, aki J. GRIMM és H. PAUL szótárírói gyakorlatát bírálva az ilyenfajta, a nyelv valóságán kívüli jelentést imagináriusnak nevezi (37).

5.2. Úgy gondolom, a fent jellemzett hipotetikus jelentésből is következik, hogy a szemantikai elemzések során a szerző az egyedi megjelenéstől nem tud a valóságosan létező általánosig eljutni. Nézete szerint az *elrontja a*

kézimunkát, elrontja a levest, elrontja a feladatot kifejezésekben „az *elrontja* tartalma nem azonos” (71), „Az *elront* nem azonos az [*elrontja* + a *levest*] *elront*-jával” (83). Amint ezt kifejti, az említett mondatokat nem közvetlenül [= rosszul készül el] értjük meg, hanem a nyelv működése során. „A különböző mondatokban az *elrontja*-nak előbb speciális jelentései alakulnak ki. És csak egy további elvonatkoztatás során áll elő az *elrontja* hipotetikus tartalma, amelyből az *elrontja* speciális jelentései deduktíve levezethetők. Ez az általános jelentés – mint olyan – közvetlenül soha nem áll előttünk; csak mint a speciális jelentések elvont magva létezik” (72). Zsilka elemzése félreérthetetlen: a lexémának nincs önálló jelentése, hiszen a valóságban minden mondatban más és más. Itt bizony messze jutottunk a jelenség és lényeg, a kontextuális és lexikális jelentés helyesen felismert dialektikus egységétől. És ez a fajta elemzés megismétlődik minden tárgyalt igénél (*fokoz, elhanyagol, köt* stb.), sőt a *kelt* 'előidéz, okoz' hét jelentés hipotetikus egységeként jelenik meg (206 kk.)!

Úgy tűnik, hogy Zsilkanál nem válik szét elég következetesen a konkrét/absztrakt és az általános/különös ellentétpár. Maga a konkrét ugyanis lehet általános és különös, illetve egyedi. Az azonos jellegű kontextusban az invariáns variánsai jelennek meg, de ezek nem úgy állanak vele szemben mint absztrakt/konkrét, hanem mint általános/különös. Az *elrontja a levest* semmivel sem konkrétabb, mint a „hipotetikus” *elront*, csak a levesre van specifikálva. Kétségtelen, hogy logikai elemzésben az *elront* 'rosszul készít el' a *rosszul sózza/fűszerezi*/stb. a *levest* ~ *rosszul írja/számolja*/stb. a *feladatot* stb., stb. fokát meghaladja (a *rosszul készít* mindezt magába zárja), de ezen a szinten, az *elront* nyelv i n v a r á n s szintjén a módozat már nem érdekes, szándékosan általánosított, nagyobb volumenű. Ha azt akarom kifejezni, hogy milyen munkát végez az alany, akkor eltekintek a magasabb fokú általánosítástól, és magát a cselekvést és aspektusát (*rosszul főzi, ölti, számolja* stb.) fejezem ki (ugyanígy, de más összefüggésben, ZSILKA is: 229). Itt is van, a nyelvben mindig is van általánosítás, de ez mindig a kifejezni kívánt aspektusra irányul (Zsilka terminusával élve: másként van sarkítva).

A Zsilka-féle hipotetikus jelentés nem célravezető voltát, a belőle fakadó ellentmondásokat szemléletesen mutatja, hogy a könyv szerint az *elront*, a *fokoz* és az *elhanyagol* jelentésszerkezete a lényegét tekintve azonos: a mondat szerkezet szintjén mindhárom számos szemantikai jegyre bontható le, de ezekből nyelvi-logikai elemzéssel egyetlen hipotetikus jelentés vonható le (73–9). A valóság azonban nem ilyen egyszerű. A *fokoz* valamennyi kontextuális variánsa mögött egyetlen invariáns áll: helyébe bármely mondatba a 'növel' behelyettesíthető. Az *elront*nak a könyvben bemutatott példái is egyetlen 'rosszul készít el' invariáns megnyilvánulásai; a szerző azonban nem beszél arról, hogy ennek az igének van egy másik 'tönkretesz, használhatatlanná tesz' jelentése, és így voltaképpen egy másodfokú hipotetikus jelentésre lenne szükség. (Érthető, ha a felesleges bonyolultság elkerülése végett a szerző itt és más poliszém igéknél a teljes elemzéstől eltekintett.) Az önellentmondás igazában az *elhanyagol* esetében mutatkozik meg: Zsilka jól látja, hogy itt már nincs egységes jelentés, sőt bizonyos hierarchikus alá-fölrendeltségre is utal (75), ennek ellenére az ige elemzése és diagrammokban való ábrázolása semmiben sem tér el a másik kettőtől (de vö. 195). A disztribúciós elemzés alapján nyilvánvaló, hogy Zsilka példáiban is két invariáns jelentés van: 1. 'hanyagol végez valamit' ~ *ja a munkáját*; 2. 'nem (elégg) törődik vkivel, vmivel' ~ *ja a barátját, családját*; ~ *ja a kertjét, külsejét*.

Ide kívánczik az a megjegyzés is, hogy a *köt* ige metaforikus (jel-) szintjének tárgyalásakor a szerző úgy maradna igazán hű önmagához, ha ezeket az állandó vonzatokkal elszakíthatatlan egységben tárgyalná: (1) *vmít vkire* (bort, nézetet); (2) *vkít vmihez, vhova* (ágyhoz, lakáshoz); (3) *vkít vkihez* (hála, adósság, szó); (4) *vmít vmihez* (állást, felvételt). Így módon az egész szerkezet és a jelentésmező (197) megváltozna. A jelentéstagolás adekvát voltához, az invariáns jelentés feltárásáig csak a disztribúció mélyre ható figyelembevételével lehet eljutni. Ez azonban nem a komponenciális elemzés, hanem a jelentésváltozásnak a kiterjedő mondatforma keretei közötti lefutásáról, azaz Zsilka erre vonatkozó elmélete jogosultságáról tanúskodik.

5.3. Nem újdonság, hogy a deduktív módszer és a szemantikai jegyekre való bontás önmagában nem kifogásolható módszere nem zárja ki a szubjektív értékelés lehetőségét. Ennek számos megnyilvánulását találjuk könyvünkben. Az invariáns jelentés fel nem ismerése vezet oda, hogy a jelentésmező új fogalmáról szóló fejezetben az *alátámaszt* a több elemből felépülő *köt* és *old* igékkel kerül egy csoportba, holott szerkezete Zsilka ábrázolásában is emezeknél jóval egyszerűbb (198, ill. 197, 205). Nem világos, miért tulajdonít a szerző az *elintéz* igének egy ki nem mondott, de érvényesített „kedvezően” jegyet (222), továbbá az sem, hogy a *megold* meghatározó jegyének miért a „keres” elemet emeli ki (180). A (*meg*)*old* szemantikai szerkezetében a „megtalál” éppúgy előfordul (157, 162), és ez rezultatív-perfektív aspektusával inkább összhangban van. A többé-kevésbé kötött szókapcsolattól való nem elég határozott elszakadás következményei közül megemlítem, hogy a szerző a *szolgálatot teljesít*-nek egy etimologikus „tölti + a szolgálatot + teljes időben” (232) értelmet tulajdonít, holott az intuitív 'eleget tesz' jóval adekvátabb. Feltűnő, hogy ennek fordítottjaként az ilyen kifejezésekben *törvényt, intézkedéseket stb. hoz* – itt a *hoz* frazeológiai egység tagjaként csak főneveknek eléggé zárt csoportjával együtt bír valóságos nyelvi léttel, és önmagában nem értelmezhető –, a *hoz* igét közvetlen kapcsolatba hozza a *köt* ↔ *kényszerít*-tel (185, 188). Zsilka művének egyik komoly eredménye, hogy sokrétűen igazolja a *köt/old* teljes antonímiáját; ennek ellenére az utóbbit igen bonyolult módon egy periódusból vezeti le, míg a *köt* esetében erre nem volt szükség. A *megold* esetében a levezetés tényleg másképpen történt, mint a *köt*-nél, de ez elsősorban a formális oldalban mutatkozik meg, tartalmi különbséget a kettő között nem sikerült felfedeznem. Nem szaporítom a példákat, sőt szeretném mindezekhez hozzátenni, hogy a szóvá tett gyakorlat nem Zsilka eredeti elméletéből folyik.

6.1. Mélyreható ellentmondást látok Zsilka János dialektikus látásmódja és alkalmazott levezetései között. Ez az ellentmondás nyilvánul meg a mondatok tágabb értelemben vett szerves rendszerének levezetésében. A mondatforma kiterjedésére, a mondatformák egymásra épülésére vonatkozó elméletével a szerző helyesen törekszik a nyelv dialektikájának a feltárására, de ez egyelőre még nem járt a teljes sikerrel. Nincs megindokolva, hogy a szerves rendszer transzformációs csoportjának két alapsorára a belőlük elvont hipotetikus forma hogyan hat. Ezért lesz az általánosítottból hipotetikus, mivel az már hipotézis, hogy a *szorít vmít vmire*-séma módosítja a már előtte létezett *szorítja a préssel a könyvet ~ szorítja a prést a könyvre* formákat. A hipotetikus rendszer első szintje nem független tőlük, de ez csak a magányos

sorra fog hatni, és ezzel megszilárdítja a magányos sornak a tágabb értelemben vett szerves rendszerben elfoglalt helyét. Általában: a magasabb mozgásforma és terméke az alacsonyabban alapul, de egyáltalán nem biztos, hogy közvetlenül visszahat rá, hogy az egyre általánosabb, „hipotetikusabb”, tágabb terjedelmű, de szegényebb tartalmú mozgásforma-termék egyszerű és közvetlenül visszahat valamennyi alacsonyabb, de valószínűleg valóságosan realizálódó nyelvi megnyilvánulásra (a 35. és ezt követő lapokon a mozgásokat ábrázoló nyilak módosítják is az irányukat, de erre nézve nincs magyarázat, sőt szemelláthatóan ellentmondanak egymásnak). A valóságos nyelvben tényleg történik előrehaladó mozgás: a mondatforma kitágul, és vele együtt az ige jelentésterjedelme ($I(jel_1) \rightarrow I(jel_2) \rightarrow I(jel_3)$); ez vetítődik ki a szerves rendszerre is. De vajon igaz-e az, hogy a nagyobb teljesítőképességű mondatforma mindvégig változatlan marad (ha megváltozik a formája, a jelentése maradhat-e változatlan?) A rendszer egysége vajon egy csak látszólag kölcsönhatást mutató, de önmagába visszatérő, ismétlődő mozgásban van? Zsilka sem gondolja ezt, hiszen a megtartva-megszüntetve formulát használja, viszont ez nem azonos a formális dedukcióval.

6.2. Talán a kötet legszebb részei azok, amelyek során a szerző azt mutatja meg, hogy manuális cselekvéseket jelölő igékben (*alátámaszt, köt, old*) eredetileg is bennerejlő lehetőségek mind szélesebben bontakoznak ki. A fejlődés utolsó szakaszában a tulajdonképpentől eljutunk a metaforikus ('megerősít', 'kényszerít', 'szabaddá tesz') jelentésig. Újabb igazolása ez annak, hogy a mondatforma kitágulása együtt jár az ige jelentéstartalmának megnövekedésével. Nem kétséges az sem, hogy itt a konkrétól az absztrakttig haladó valóságos mozgás megy végbe. Sőt, Zsilka elemzései során itt ténylegesen megjelenik a valóság minden bonyolultságát magabazáró konkrét: az ilyen mondatban *megerősíti gerendával a falat* bennerejlik az érzékletes *alátámasztja*, amely a „megerősíti” elvont mozzanatát eleve magabazárta, de amely csak a fejlődés-mozgás későbbi szakaszában válik explicitté, pl. *alátámasztja érvekkel az okfejtését*.²

A dialektikus szemléletet e téren is keresztezi a nem megfelelően alkalmazott formális. ZSILKA a konkrétal nem az absztraktot, hanem az általánost szembesíti (51, 152, 206, 222, 249), bár konkrétan ő nem a filozófiai fogalmat, hanem a konkrét jelentést érti. Mégis úgy tűnik, hogy gondolkozását a dedukciós úton nyert általános jelentés fogalma is befolyásolta. Ebből fakad, hogy „A szerves mozgás a konkrét → általános, általános → konkrét belső egy-

² Nem lenne érdektelen a részletekbe menően is megvizsgálni, hogy az eredeti manuális cselekvésekben bennerejlő mozzanat mennyiben logikai és mennyiben nyelvhez kötött. Csak a felületen mozgó, szűrőpróbaképpen végzett összehasonlításaim arra mutatnak, hogy az implicit mozzanat más nyelvekben is megvan (ez Zsilka implikációs jelölésének jogossága mellett szól), de a jelentések belső szerkezete, mozgása és felcserélhetősége a magyarral csak olykor egybevágó. Az eltéréseket felesleges bemutatni, de álljon itt néhány példa a kongruenciára: *old/szabaddá tesz*: az orosz *развязывает* jelentésszféréja szinte teljesen megegyezik a magyaréval, ráadásul belső motivációjában az orosz ige a *связывает* 'köt' megszüntetésére utal; *alátámaszt/megerősít*: a francia *appuyer, étayer, soutenir* egyaránt használható konkrét és elvont értelemben, de pl. a *fixer* 'megerősít' csak konkrét lehet; *köt/kényszerít*: az ige alapjelentését hordozza a német *binden* és *knüpfen*, a 'kényszerít' jelentésű *zwingen*, *pressen* eredeti jelentése 'szorít, nyom' és ezeket Zsilka is a *köt* variánsaiként említi, a (*ver*)*binden* használatos még 'kötelez', a *knüpfen* 'fügővé tesz, feltételhez köt' értelemben is.

ségében valósul meg” (51), viszont „a jelentés a nyelvi (konkr. → ált.) és a logikai (ált. → konkr.) mozgás kettősségében létezik” (152; vö még: „A kérdéses jelentés logikai struktúrájának szükségszerű iránya: általános → konkrét. Nyelvtanilag azonban ... egy ellentett irányú mozgás figyelhető meg” (216). Úgy tűnik, hogy Zsilka számára a jelentés fejlődésében az absztrakt → konkrét csak mint visszatérés képzelhető el; kimondatatlanul is kizárja, hogy valamely ige eleve absztrakt jelentéssel rendelkezzen. Az általánosítás legmagasabb fokán álló *tesz* eredeti jelentése nála magától értetődően 'helyez' (242), holott a rendelkezésünkre álló nyelvtörténeti adatok alapján sem a TESz., sem a MSzFgrE. kézírata nem erre a következtetésre jut. Etimológiájától függetlenül a magyar nyelvbe a szláv eredetű *csinál* már elvont jelentésben került át, és ugyan milyen konkrét jelentése mutatható ki a Zsilka által is tárgyalt *fokoz* 'növel' igének? A dialektika ismeretében feltehető az a gondolat, hogy egy viszonylag fejlett nyelvvel is rendelkező ember már képes arra, hogy egy csapásra az elvontat vagy az általánost ragadja meg, ezt új, önálló hangsorral jelölje meg, és innen haladjon a konkrét vagy az egyedi felé.

6.3. A *köt* metaforikus jelentésfejlődése során ennek implicit 'kényszerít' árnyalata explicitté válik. Ez kétségtelenül minőségi változás, u g r á s; a formális levezetés számára ez nem elégséges l é p é s, ezért Zsilka egy logikai konjunkcióhoz kénytelen folyamodni:

„{[*köti* + a *kutyát* + a *kerítéshez*] + és [ezzel így] *kényszeríti oda*}”

(105; ugyanígy az *alátámaszt* stb. esetében, vö. 128, 169). Ezzel kapcsolatban ezt olvassuk: „[a] lehetőség tehát először egy másik szóból képzett igében, ill. az azzal alkotott mondatokban valósul meg – amely szó a *szorít*, *nyom*, *köt* stb.-vel alkotott mondatokhoz mint adverbium járul” (105). Felmerül a kérdés: honnan tudja Zsilka, hogy a valóságos nyelvben – nem a logikai metanyelvben – a *kényszer* lexéma (család) előzetesen létezik, továbbá: szükséges-e egy másik, az érintett lexémától különálló szó ahhoz, hogy a tárgyalt jelentésfejlődési folyamat létrejöhessen, nem elegendő-e hozzá a mondatnak egy nagyobb valóságdarabot átfogó kiterjedése. A *köt* és a *kényszerít* lexikai különállása mintha Zsilka hipotézisét igazolná, de a *kényszerít* előzetes megléte nem bizonyított. (A TESz. távolról sem teljes adatai szerint a végső elemzésben a *kötből* származó *kötelez* metaforikus használata már 1372 körül kimutatható (*köteles* a.), míg a *kényszerít* igére csak 1416 után van adat. Ráadásul ez nem denominális, mivel a *kényszer* főnevet vonták el a nyelvújítás korában.

A magam részéről úgy gondolom, hogy a metaforikus nyelvhasználatot a mondatnak bonyolultabb valóságdarabra való kiterjedése váltja ki, és ezzel, Zsilka szavával élve, mintegy felszabadul az implicit jelentésaspektus. Ez persze csak lehetőség, ami nem biztos, hogy valóra is válik. Maga a létrejövétel mechanizmusa valóban „szintaktikai sorok asszociációi alapján” történhetik (105), de talán egyszerűbben, mint ahogy azt a szerző bemutatja (106–7). A jelentés kiterjesztése tényleg bonyolult gondolkozási folyamat, de nyelvi kicsapódásában a mondatforma azonosságát mutatja, így ennek analógiás hatására is lehet gondolni: *ráköti a kötélre a kutyát* → *ráköti a vendégre a borát* ~ *ráköti a barátjára a nézetét*; *rászorítja a gyűrűt az ujjára* → *rászorítja a fiút a*

tanulásra (vö. 109); *alátámasztja gerendával a falat* → *alátámasztja érvekkel a véleményét* (vö. 130).

A köt szemantikáját boncolgatva ZSILKA így ír: „Összefoglalva: a *függővé tesz* a *köt*-höz, a *feltesz/feltételez* a *köt*—*függővé tesz* viszonyához képest rendelkezik a metaforikus jelentésével” (111). Ehhez a konklúzióhoz Zsilka racionális okfejtéssel jut el, mégis felmerül a kérdés, hogy az éppen általa feltárt „mozgásbeli korlátozottság” mozzanat (ezt akár „szemantikai jegy”-nek is nevezhetjük) folytán valamennyi említett ige nem veszi-e fel a metaforikus jelentést. A *köt* ↔ *kényszerít*, *alátámaszt* ↔ *megerősít*, *old* ↔ *szabaddá tesz* párokban mindegyik igenek megvan a maga belső mozgási képessége. Láttuk, hogy egyáltalán nem bizonyos, hogy ezt a másik alapvetően módosítja, ugyanakkor ennek a lehetősége távolról sem kizárt. A szinonimák másrésről megosztják (megoszthatják) egymással a jelentésmezőt. Ez a megosztás létrejöhet már a nominációs folyamat kezdetén, de a véletlenszerű találkozások során is (véletlenszerű — olyan értelemben, hogy találkozásuk nem egymáshoz rendeltségüknek, hanem belső mozgásuknak a következménye).

7.1. Teljesen egyetértek ZSILKA következő tételével: „a nyelv történeti mozgását, és az állapot működését meghatározó mechanizmusok nem alapvetően különbözőek; legfeljebb bizonyos körülmények között ugyanazoknak a mechanizmusoknak az eredménye történeti” (16). Az idézett mondat alapján azonban az is nyilvánvaló, hogy a jelenben végbemenő mozgás nemigen kerülhet ellentmondásba a múltbelivel, vagy ha igen, ez részletes magyarázatra szorul. Levezetései során Zsilka olykor elfelejtkezik erről, és a nyelvtörténetileg igazolt fejlődéssel ellentétes állításokhoz jut. Bár a mai nyelvérzék a *kapál* igét valóban denominálisnak fogja fel, a nyelvtörténet ennek az ellenkezőjéről győz meg (TESz). A rendszer mozgását nem szerencsés egy történetileg hibás példával érzékeltetni (80: *vágja a kapát a földbe/vágja a kapával a földet* → *kapál*). Az *intéz* igét a szófejtő irodalom egy *int* 'ízlés, kedv; irány' főnév származékának tartja, és egyértelműen tévesnek mondja az *int* igéből való származtatást (TESz.). Görög–latin analógiákra támaszkodva azonban Zsilka a téves etimológiát magától értetődőnek veszi és így magyarázza az *elintéz* igét (225–6; a levezetés során a rendszer csak látszólag tölti be az induktor szerepét; ha a téves etimológiai gondolat nem lett volna már meg, magára a levezetésre sem került volna sor).

Ezzel kapcsolatban rá kell mutatni arra is, hogy egyfajta sajátos „rendszerkényszer” működik, amely a szerzőt merev és erőszakolt állításokra ösztönzi. *A tyúkok kifürdik a falat* mondat állítmánya Zsilka szerint „csak az alábbi módon vezethető le: (*fürdik* (intr.) *X ki-tesz* (*jel₂*) (*c*)) = *ki-fürdik* + *vmít*” (51). *A kitesz* igeének azonban nincs meg a feltett 'teszi, hogy valami(t) ki' jelentése. Nincs is szükség rá, mivel a *ki* igeikötőnek jól ismert perfektív árnyalata van jelen, és ez a *kíváj*; *kikapar*, *kiás*, *kitúr* (ezek mind tárgyasok!) stb. analógiájára közvetlenül kapcsolódik a *fürdik* igeéhez. Egyes igeeknek a transzformációs sorból való *k ö z v e t l e n* levezethetősége miatt van szükség az olyan szokatlan szerkezetekre mint *teszi a kévékből a rendet* (242), *lekaszálja a gatzól a földeket* (257). *A rendet tesz* és *gatzalanítja a földeket* szerkezeteknek az eredeti transzformációs csoportra való visszavitele csak akkor elengedhetetlen, ha a nyelvi rendszer működéséből a kerülő utakon történő analógiát eleve kizárjuk. ZSILKA joggal beszél a nyelv kumulatív képességéről (53, 61), de azt kár lenne csupán a szerves rendszer kiépülésére korlátozni. Minden okunk

megvan feltenni azt, hogy a nyelv – azaz a gondolkodás – egy már produktív formát új tartalmak kifejezésére is felhasznál.

Zsilka János számára a feltárt igazság annyira evidens, hogy feleslegesnek érzi az érvelést, a részletes bizonyítást. Evidenciaélményének belső feszültsége annyira erős, hogy eltéríti a figyelmét arról, hogy a maga igazáról, kiinduló tételeinek helyességéről az olvasót meggyőzze. A logikai levezetés, a feltett axiómából deduktív úton kifejtett következtetések láncolata erre nem a legalkalmasabb, különösen nem, ha az axióma inkább hipotézisnek tűnik. Hipotéziseket evidenciaként kezelni, ezt más lehetőséget kizáró feltételnek tekinteni nem a legcélravezetőbb út. (A hipotéziseknek és az azokra épített feltevéseknek az elméletben játszott szerepéről: KOMLÓSY: ÁNYT 9: 196 kk.).

7.2. Jelentéslevezetéseiben Zsilka nem kevesebbet állít, mint azt, hogy az egész hipotetikus nyelvtörténeti folyamat, amelynek a során az igéknek egyre elvontabb és általánosabb jelentései alakultak ki, minden egyes beszédaktus során újra és újra megismétlődik. Ezt szóban ugyan így nem mondja ki, de az olyan vissza-visszatérő megfogalmazások, mint „A vizsgált jelentések csak egy többszörös egymásra vonatkoztatás útján válnak érthetővé” (81), „A kérdéses mondat csak úgy érthető meg, mint amelyet levezettünk — az alábbi mondatból” (95), továbbá „csak az utóbbi mondat adja meg az előbbi mondat tulajdonképpeni jelentését — annak alapján az, ami” (128; l. még 141, 143, 149 stb.) ez irányban nem hagynak kétséget. Tekintettel arra, hogy ismereteink mai fokán a nyelv működési és megértési mechanizmusáról vajmi keveset tudunk, Zsilka hipotézise tények alapján sem nem bizonyítható, sem nem cáfolható. A szerzőnek joga van hozzá, hogy e hipotézis alapján álljon, sajnálatos azonban, hogy ezt evidenciaként kezeli, és a szóvá tett nem szerencsés megoldások is zömmel ebből fakadnak.

Cikkem olvasóját nyilván nem kell biztosítanom arról, hogy a Zsilka által feltárt összefüggések és fejlődési folyamatok lehetséges voltát magam sem tagadom, viszont erősen kétlem, hogy a mindenkori közlési (beszélési/megértési) folyamat során ezek s z ü k s é g k é p p e n előtérbe kerülnek vagy megismétlődnek. Távolról sem biztos, hogy a fejlődés erővonalai pont úgy, és csak úgy koncentrálódnak, olyan logikai elemi lépésekben és olyan komponensek részvételével történnek, ahogy ezt a szerző bemutatja. A nyelvi rendszer szerves voltában nem kételkedem, de ennek elismerése még nem feltételezi azt, hogy egy adott mondat kimondása, egy adott szó megértése során az egész bonyolult mechanizmus működésbe lép. „Az *elront*, *elhanyagol*, *fokoz* stb. pedig úgy fogható fel, mint egy elvont [*tesz* + *vmilyenné* + *vmit*] egy-egy konkrét formája. Az *elront* stb. és a [*tesz* + *vmilyenné* + *vmit*] között kétirányú mozgás folyik” — írja ZSILKA (86). Ez nagyon szép logikai elemzés, de a működő nyelvben itt semmiféle mozgás sem történik, maga a tárgyalt folyamat már nem nyelvi jelenség. Ha az *elront* igének egyszer már kialakult az elvontság bizonyos fokát képviselő 'rosszul készít el' jelentése, nagyon nem valószínű az ismétlődő oda-vissza mozgás lefutása. Nem zárható ki, hogy a *ráterőszakolja* a *nézeteit valakire* esetleg valóban a 95. lapon megadott logikai előzmények (szerkezet) alapján jött létre, de miért nem lehetséges önmaga okán megérteni? A logikai szerkezet a nyelvben már készen adott, ilyen természetű újraelemzésre konkrét működésében nincs is szükség. A logika a gondolkodás és nem a nyelv mozgását vizsgálja, ezért is olyan nehéz a kettő igazi metszetének a feltárása.

Az elvontabb, tehát átfogóbb terjedelmű szó-fogalom (*tesz* \subset *okoz* \subset *elő-
idéz* \subset *kelt*; vö. 253) vagy jelentés (konkrét manuális \rightarrow elvont metaforikus) a kevésbé elvontabb, tartalmasabb, de szűkebb terjedelmű alapján, annak kialakulása után jön létre. Ez a gondolkozás megszokott útja. Ha a nyelv valóban a gondolkozás közvetlen valósága, akkor ez azt is jelenti, hogy a megismerés a nyelvben mint eredmény rögzítődik, a logikai elemzés eredménye kicsapódik, azaz a gondolkozás egész történeti folyamata a nyelvben felhalmozódik. (Innen a Zsilka által is hangoztatott kumulatív képesség.) Ha egyszer valami létrejött és a rendszerbe beépült, nem szükségszerű, hogy az egész hosszú folyamat újra és újra reprodukálódjon. Egy fejlettebb társadalmi-pszichológiai fokon önállóan, priméren is keletkezhetnek elvont jelentés-tartalmú szavak. Ami egykor effektív logikai művelet lehetett, ma már automatizmussá válhatott, az egész szerves rendszer működése pedig jóval bonyolultabbnak, komplexebb kapcsolatok összefüggésének tűnik, mint ahogy a könyvből kitűnik.

8. Megjegyzéseim végére értem. Zsilka Jánosnak a mondatformák szerves rendszeréről és a jelentés fejlődésének e keretben való lefutásáról szóló elméletét igen sokra becsülöm, de ez számomra meggyőzőbb lenne, ha rugalmasabban fogalmazódna meg. Az az egyenesvonalú megszakítatlan és teleologikus mozgás, amelyet a szerző a nyelv számára szinte előír, nem ismeri a kerülő utakat, a többféle megoldást, az ugrásokat, és ez szükségszerűen vezet az említett torzulásokhoz. A könyvön végighúzódo sajátos kettősség e téren is megmutatkozik: ZSILKA is beszél variációkról (pl. 40), jól tudja, hogy az azonos denotátumot többféle módon is lehet kifejezni (erről a mondat sarkíthatóságának bemutatásakor (258) kiemelten is szól), sőt a fejlettebb szintek mondatrelációit mint az alacsonyabb szintek lehetőségét jellemzi (256). A lépésekben történő levezetés nyomására azonban ezek a gondolatok a rendszer kiépítésekor a perifériára szorulnak. Zsilka nem jut el annak a felismerésig, hogy a legkifejlettebb mondatforma (= a valóság széles összefüggéseinek az ábrázolása) a szintmatikus jelentésviszonyok kiterjesztésére egyfajta lehetőség, de nem kényszer. Abban alighanem igaza van, hogy az új jelentés (jel.₂₋₃) csak a teljes rendszer kiépülését követően kerülhetett valamely alacsonyabb szintű mondatba, de ehhez azt is hozzá kell tenni, hogy a kiterjedtebb mondatformában még helye lehet a régebbi jelentésnek.

Mindent egybefogva: tudomásul kell vennünk, hogy a nyelv nem egysíkú, a formális logika levezetései is csak ennek a sokrétűségnek, sokoldalúságnak a figyelembevételével alkalmazhatók rá. A nyelvben és fejlődésében jóval nagyobb szerepet játszik a lehetőség, mint a szükségszerűség, az utat a sokféle, mint egy kötelező, meghatározott út. Ahhoz, hogy a nyelv rendszeréről valamelyest is adekvát képet adjanak, a rendszerépítőknek ezt kellene figyelembe venniük.

BAKOS FERENC

La structure et le mouvement du sens

par FERENC BAKOS

Le nouveau livre de M. ZSILKA JÁNOS («A jelentés szerkezete. A jelentés-mozgás egysége» [La structure du sens. L'unité du mouvement du sens] Budapest 1975) est un nouveau pas dans l'élaboration de la théorie originale de l'auteur du système organique et cohérent des structures syntaxiques. Tout en reconnaissant les mérites de la conception (la forme syntaxique plus développée sert à exprimer un segment plus large de la réalité, l'évolution sémantique du concret au métaphorique se déploie au sein même de la forme syntaxique et parallèlement à son extension etc.), le présent article discute quelques idées et procédés de Zsilka. Il n'est pas prouvé que — au moins dans la majorité des cas — les verbes aient un sens primitif unique, impliqué par le substantif auquel ils se rapportent. L'existence réelle du «sens hypothétique» proposé par Zsilka et qui serait le total de tous les sens du lexème est fort douteuse. La théorie qui veut que les sens métaphoriques développés ultérieurement et à la base du sens primitif aient une vigueur rétroactive sur le même sens primitif est sujette à précaution. L'analyse componentielle est légitime jusqu'au point où elle ne détruit pas l'unité fonctionnelle et l'existence substantielle du sens du mot. L'article milite en faveur d'une analyse contextuo-distributionnelle à l'aide de laquelle le sens invariant d'une existence objective indépendamment de l'apparition concrète peut être relevé. Une autre série de remarques se rapporte à la déduction logique trop mécaniquement appliquée à la langue, fait qui a pour résultat que pensée dialectique et méthode formelle entrent en contradiction. L'article conclut que l'idée de la primauté de la potentialité sur la nécessité, la considération qu'il y a toujours plusieurs voies de réalisation et non pas une voie unique et obligatoire aideraient à dégager le vrai système de la langue.

A nyelvi rendszer és struktúra kérdései a tipológia szemszögéből

A rendszerek elméletéről. A nyelvtudomány egyike azoknak a tudományoknak, amelyben a rendszer szempontú vizsgálat elsőnek honosodott meg, még mielőtt az általános rendszerelmélet létrejött volna. A nyelvtudomány így rendszerének kutatására való impulzusait nem meríthette a rendszerelméletből. A nyelvi rendszer és más rendszerek egybevetése azonban főleg a szemiotika keretében volt külön kutatás tárgya (ebben azonban éppen a nyelvtudomány játszotta a központi szerepet). A nyelvi rendszer egybevetése a nem szemiotikai rendszerekkel olyan szempontból másodlagos, hogy a nyelv mint rendszer specifikuma éppen az, hogy szemiotikai rendszer, viszont a nyelv egyszersmind a lehetséges rendszerek egyik típusába tartozik, s elkerülhetetlen egybevetése más típusú rendszerekkel egy általános rendszerelmélet keretében. Ezt az is indokolja, hogy a tudományos vizsgálat tárgyát képező rendszereket bonyolult izomorfikus izoglosszák kapcsolják össze. Bár a szemiotikai rendszereket igen lényeges ismérv: az elemek jelszerűsége, másodlagosan materiális jellege köti össze (lásd erről SOLNCEV 43 kk.), az egymástól távoli rendszerek egybevetése olyan sajátosságokra deríthet fényt, amelyek a különböző rendszerek lényeges közös jellemzői közé tartoznak, s felfedezésükre csak ebben a keretben kerülhet sor. Példaként említhetnénk a nyelvi és genetikus kód izomorfizmusának ismert elemzését (JAKOBSON 1970, 437 kk.) vagy SVIDERSKIJ struktúraelméleti kutatásait, amelyekből — többek között — megállapítható a fizikai tér és idő fogalom, és a nyelvészeti szinkrónia, diakrónia és pankrónia izomorfizmusa, vagy az, hogy a marxista filozófia alap- és felépítményfogalma ugyanúgy az alap- és derivált struktúra egyik megnyilvánulása, mint az alap- és derivált struktúrák a nyelvtudományban (vö. SVIDERSKIJ 1965, 147–149).

Az ilyen megállapítások, ha elszigetelten szemléljük őket, alig többek a kuriózumoknál az egyes tudományágak képviselői számára, hiszen őket éppen tudományuk sajátosságai érdeklik, és nem nehéz bebizonyítani, hogy a fizika, az általános szociológia és a nyelvtudomány izomorf struktúrái között milyen nagy a különbség. Ha azonban a rendszerek egybevetése nem korlátozódik egy-egy izomorf vonás kiemelésére, bármilyen lényeges is az egyébként, hanem „rendszeressé” válik, egy kimunkált megközelítést alkot, amely egy elméleten alapul, a kuriózumok egy mögöttük levő rendszer jellemzőivé válnak. Ugyanarról van itt szó — mutatis mutandis — mint a történeti vagy még inkább a tipológiai egybevetésben, ahol az egyes nyelvek elszigetelt típusajátságainak felismerését idővel fölváltja egy kidolgozott tipológia, amely ezeket rendszerbe foglalja és megmagyarázza. A „rendszerek rendszerének rendszeres” elemzése nem mossa el, sőt ki kell, hogy emelje az egymással nagyobb számú izomorf

vonást mutató rendszerek azonos típusba vagy csoportba tartozását. Jakobson így határozza meg a nyelvészethez legközelebbi tudományokat: „Ha a szemiotikai diszciplínák köre áll a legközelebb ahhoz, hogy a nyelvészetet tartalmazza, akkor a soron következő szélesebb kört a kommunikációs diszciplínák összessége alkotja” (JAKOBSON 1970, 425).

Jelenleg még nem jutottunk el addig, hogy a nyelvi rendszer sajátosságait szervesen beleilleszthessük egy általános rendszerelméletbe, de mind a nyelv, mind az általános rendszerelmélet keretében sokkal több előfeltétel van meg ehhez, mint azt a nyelvészek zöme gondolná, de ezek egymástól külön találhatók meg a nyelvtudományban és a rendszerelméletben, s csak az utóbbi időben kerültek egymáshoz közelebb, elsősorban a nyelvészek jóvoltából.

A nyelv mint rendszer általános problematikájával SOLNCEV könyve foglalkozik (1971), s a nyelvi rendszer valamint más szemiotikai, kommunikációs és egyéb rendszerek izomorfizmusának, közös és sajátos problematikájának áttekintő elemzését R. Jakobson végezte el (1970). A mi feladatunk itt csak az lehet, hogy felhívjuk a figyelmet néhány kérdésre, amelyet a tipológia problematikájának elemzés szempontjából tisztázni kell.

Az első, önkénytelenül is adódó kérdés a nyelvi rendszer szubsztantív vizsgálatának a státusa. A nyelv rendszerszerű vizsgálata Saussure óta a nyelvtudomány egyik alapelve, amely azonban megmaradt tudományunk keretein belül, akárcsak más tudományokban, ahol a rendszerszerű vizsgálat viszonylag korán megindult. A pozitívizmus a tudományelmélet problematikáját a logikai kérdésekre redukálta, s a Bertalanffy-tól kezdeményezett rendszerelmélet csak az ötvenes-hatvanas években szerezte meg a polgárjogot. A marxista filozófiában és az általános szociológiában kezdettől fogva lényeges szerep jutott a rendszer és struktúra tanulmányozásának, de csak az ötvenes évektől figyelhető meg törekvés egy marxista filozófián alapuló tudománymódszertan problematikájának a kidolgozására. A rendszerelmélet így nem a marxizmus talaján jött létre, de a tudományok által tanulmányozott rendszerek együttes vizsgálata sohasem ellenkezett, és ma is megfelel a marxizmus célkitűzéseinek, amint ez világos a rendszerelmélet marxista irodalmából. A probléma az, hogy mi a rendszerelmélet helye, viszonya a szaktudományokhoz és a filozófiához, értve ezen a marxista filozófiát, mert más irányzatok elemzése nem lehet célunk.

A filozófia, a rendszerelmélet és az egyes tudományok rendszerének vizsgálata az általánosítás három különböző szintjét képviseli. A dialektikus materializmus alapul szolgálhat a rendszerelmélet kiépítéséhez, mert „a teljesség, a bonyolult szervezethez, a belső tevékenység és dinamizmus elvét lényegében a dialektikus materialista világból meríti” (LEKTOROVSKIJ-ŠVYREV 150), s Lange a rendszerelméletet a marxista filozófiára alapozza. A dialektikus materializmus azonban elvben más hasonló szintű elmélet alapját is képezheti (LEKTOROVSKIJ-ŠVYREV 150). A rendszerelmélet státusa hasonló a Lakatos-féle tudományfejlődési koncepcióhoz: mindkettő a tudományelmélet szintjén van, az egyik a filozófia ontológiai, a másik a gnoszeológiai aspektusához csatlakozik, alapfelfogásuk összeegyeztethető a marxizmusmal, de vele nem azonosítható.

Az egyes tudományok rendszerének leírása a rendszerelméleten alapul, s így közvetett kapcsolatba kerül a filozófiával. Ez a közbülső általánosítási fok kiiktatható: R. Jakobson a nyelvi rendszer leírásában közvetlenül a feno-

menológia elveire támaszkodott a 20-as és 30-as években (R. JAKOBSON 1972, Jakobson és a fenomenológia kapcsolatáról I. HOLENSTEIN), s a nyelvi rendszer marxista elemzése sem használta és gyakran ma sem használja fel a rendszerelmélet eredményeit. Még a nem szemiotikai rendszerekkel való egybevetéshez sem szükséges a rendszerelmélet közvetítése, történhet közvetlenül is. Mégis, aligha kétséges, hogy a rendszerelmélet az általánosítás egy szükséges közbülső fokát jelenti, amennyiben ezt a hivatalát képes lesz betölteni. Erre viszont elsősorban akkor lesz alkalmas, ha a rendszerek általános elméletét megalkotja, amelynek tárgya a rendszerekre egészükben vonatkozó elvek kialakítása és levezetése (vö. SADOVSKIJ 78–79). Jelenleg viszont nem ad „elméletet a szó tulajdonképpeni értelmében, hanem csak a metodológiai, általános tudományos szintű szubsztantív tézisek bizonyos összességét” (SADOVSKIJ 82). Így hipotetikus és viszonylagos jellege van, és a kutatás számára heurisztikus sémát tud csak nyújtani (vö. LEKTOROVSKIJ–ŠVYREV 150). A rendszerelméletet tehát szükségszerűen a modellek pluralitása jellemzi, amit mi egy ilyen szintű elmélet természetes velejárójának tekintünk. Módszerének alapvonása, hogy „elvileg szintetikus jellegű, s a szintézis a rendszereszerű megközelítés keretében nem az analízis betetőzése, hanem a kutatás kiindulási elveként szerepel” (LEKTOROVSKIJ–ŠVYREV 151).

A nyelvi rendszerre vonatkozó kutatások minden bizonnyal profitálnak majd abból, hogy bekapcsolódnak a rendszerelmélet „hálózatába”, ha sikerül megalkotni a rendszerek általános elméletét, s létrejön a rendszerek tipológiája (vö. LEKTOROVSKIJ–ŠVYREV 152–153). „A rendszerek általános elmélete a rendszerelméletek általános elmélete, s csak ez utóbbiakon keresztül viszonyítható a reális világhoz” (SADOVSKIJ 84); ennek az elméletnek a felépítését, feladatait, metanyelvét V. N. Sadovskij tanulmányozta, s ismertetése itt nem lehet feladatunk.

A rendszerelmélet eredményeinek figyelembe vétele azonban már jelen formájában is hasznos, hiszen a nyelvi rendszer szélesebb környezetbe állításához, a nyelvtudomány ilyen szempontú kutatási programjának kialakításához megbízhatóbb támpontul szolgál, mint az egyes tudományok megállapításai-val való alkalmas és esetleges egybevetés. Témánk szempontjából azért jelentős, mert az általánosítás egy olyan szintjét jelenti, amely hozzásegít a nyelvi rendszer alapfogalmainak tisztázásához, e rendszer kutatási programjának kialakításához. Ez különös jelentőséget kap a nyelvi rendszer olyan aspektusának a vizsgálatában, mint a tipológia, amelynek problematikája mind szubsztantív, mind elméleti szempontból kidolgozásra vár. A tipológia sajátossága, hogy igen nagy benne a szubsztantív, a valóságos összefüggéseket feltáró kutatások szerepe, amelyek igen komplex struktúrákra irányulnak. A paradigmatiszma elméleteknek nincsen tipológiai komponensük, s így a tipológus a nyelvi rendszer és részrendszereinek vizsgálata során fogalmainak kialakításában, terminusainak megválasztásában a rendszerelmélet alapfogalmait (rendszer, struktúra, elem, kapcsolat stb.) kell, hogy figyelembe vegye. Más rendszerek tipológiai aspektusának tanulmányozása hozzásegít a tipológia sajátos fogalmainak, köztük a típus tisztázásához, és ezzel a tipológia módszertanának kidolgozásához is. Erre annál inkább is reményünk van, mert a típus problémáinak gnoszeológiai aspektusában már a 30-as években megkezdődtek a kutatások. Hempel egy régebbi Oppenheimmel írt munkájában a pozitivisták tudományomódszertan szemszögéből elemezte a típusfogalmat, összehasonlítva különböző tudományok típusfogalmait (vö. HEMPEL és OPPENHEIM). Ezt a

nyelvi tipológia aspektusából kritikailag elemezte és fejlesztette tovább J. H. Greenberg (l. GREENBERG 1973, 150 kk.). Hempel egy későbbi munkájában a típuskutatás empirikus és elméleti szintjét elemezte, különös tekintettel a tipológia elméleti konstruktumaira (l. HEMPEL 1965). Ennek megfelelő, de szubsztantív aspektusú vizsgálatra is szükség volna, hogy tisztázzuk a típus ontológiai kérdéseit, bár — nézetünk szerint — a típus sajátos problematikája elsősorban a gnoszéológia körébe tartozik.

Az alábbiakban a rendszer és struktúra általános problematikájából vizsgálunk meg néhány kérdést, különös tekintettel a nyelv rendszerére. Először a rendszer, a struktúra és a funkció egyes kérdéseiről szólnak. Ezután érintjük a nyelvi rendszer típusának problematikáját. Azt, hogy ebből a hatalmas kérdéskomplexumból, miért éppen a következő néhányat választottuk ki, a tipológiai elemzés sajátos problematikája magyarázza.

A rendszerről és a struktúráról. Az imént már említést tettünk arról, hogy az általános rendszerelmélet kidolgozatlan. Nincs megfelelő definíciója a rendszernek sem, amint ezt C. Hempel már az első rendszerelméleti vitán megjegyezte: „Tanulmányában Bertalanffy azt mondja a rendszerről, hogy »közönhatásban álló elemeknek olyan együttesei, amelyekre alkalmazhatók bizonyos rendszertörvények». Ez a jellemzés csak akkor nem circulus vitiosus, ha rendelkezésre áll a rendszertörvényeknek egy ettől független definíciója. Bertalanffy idevágó írásaiban nem találtam meg a fogalom teljesen általános és explicit definícióját; de számos különféle illusztrációval érzékeltette, hogy mire gondol, és jellemezte a rendszertörvényeknek bizonyos általános típusait is” (HEMPEL 1951, 39). Ez nem véletlen, hiszen a rendszerelmélet elsődleges célja a különböző rendszerek törvényeinek egybevető vizsgálata, izomorfizmusuk kutatása volt, mert ebből lényeges módszertani konklúzió adódott: „amennyiben egy «új» vizsgálódási terület alapvető törvényei izomorfak egy másik, «rég» vizsgálódási terület törvényeivel, jögnak van további bizonyíték nélkül kijelenteni, hogy a régi terület valamennyi származékos elvének megvan az izomorf megfelelője az új területen. Így az alaptörvények struktúrájához tartva magunkat, a származékos elvek struktúráját is átvihetjük a régiből az új kontextusba” (HEMPEL 1951, 42). Mint alább a rendszer és struktúra filozófiai fogalmának egybevetéséből kitűnik, a rendszerelméletet, amikor a rendszer törvényszerűségeit előtérbe helyezte, elsősorban a struktúra, azaz a rendszerek belső törvényszerűségei érdekelték, akárcsak azok jó részét, akik a rendszert nyelvészeti megközelítésben vizsgálták Saussure-től mostanáig. A nyelvi rendszernek, mint a rendszerek egyik típusának, a jellemzőjé-ként kiemelni az önszabályozást, amelynek tipológiai fontosságára R. Jakobson mutatott rá: „A saját dinamikus egyensúlyának fenntartására törekvő más társadalmi modelláló rendszerekhez hasonlóan, szemmel láthatóan, a nyelv is rendelkezik önszabályozó és önirányító tulajdonságokkal... Azok az implikációs törvények, amelyek a fonológiai és grammatikai univerzálék nagy többségét alkotják, és a nyelvtipológia alapját adják, nagyrészt a nyelvi struktúrák belső logikájába épülnek be, és különös 'genetikai utasítást' nem előfeltételeznek” (JAKOBSON 1970, 436). Példaként Kors azon megállapításaira hivatkozott, amelyeket az alárendelő szerkezetekről és a relatív mondatokról tett: „mindahányszor előfordulnak, állandóan valamilyen azonos strukturális szabályokat követnek, amelyek véleménye szerint bizonyos 'általános gondolkodási szabályokat' tükröznek, illetve — tehetjük hozzá — a nyelv önszabályozásában és önmozgásában rejlenek benne” (JAKOBSON 1960, 436).

A marxista filozófia szemszögéből közeledve a kérdéskörhöz V. M. Solncev szovjet nyelvész a rendszert következőképpen jellemzi: „a rendszer egészként felfogható (celostnyj) objektum, s olyan elemekből áll, amelyek kölcsönös viszonyokban állnak egymással. Minden rendszer, amennyiben elemei elkülönülnek, diszkrét” (SOLNCEV 11). A rendszerben tehát itt is kitüntetett szerep jut a struktúrának, amelynek a problematikáját később elemezzük, de Solncev munkáját elsősorban az teszi érdekessé, hogy az elemek vizsgálatának nagy teret szentel (vö. V. N. JARCEVA recenziójával: *Voprosy jazykoznanija* 1973/1: 130–134). A rendszereket az elemek szubsztanciájának szempontjából: materiális, ideális és másodlagos materiális rendszerekre osztja; az elsőre egy kristályrendszer, a másodikra egy filozófia rendszer hozható példának, s a harmadikba tartoznak a szemiotikai rendszerek: „a hang, a materiális elem és a jelentés (eszmei elem) egysége alkotja a nyelvi rendszer sajátos egységét, elemét” (SOLNCEV 43). Az elemek rendelkeznek rendszeralkotó tulajdonságokkal, amelyek „az elemekre jellemző olyan sajátosságok, amelyek rendszeren belüli kapcsolatokat, viszonyokat alkotnak” (SOLNCEV 47–48), és rendszerben szerettek, „amelyeket a rendszer, a rendszerbeli viszonyok ruháznak az elemekre” (SOLNCEV 48). A nyelvi rendszer elemeinek további vizsgálata, az egyes rendszerek egységeinek elemzése már nem feladatunk (vö. SOLNCEV 50 k.).

Az elemnek egészen tág definícióját adja, s ezt lényegében a struktúra fogalmához kapcsolja Szvigyerszkij szovjet filozófus: „Elemeken értünk bármely jelenségeket, folyamatokat, valamint bármilyen tulajdonságokat és viszonyokat, amelyek egymással valamilyen kölcsönös kapcsolatban, együttes viszonyban vannak. Ezen kapcsolat jellegét, módját, törvényét mi struktúrának nevezzük majd” (SVIDERSKIJ 1965, 132). Az elemek maguk is sajátos alacsonyabb szintű struktúrát alkothatnak, de ennek elemei a magasabb szintű struktúrának már nem elemei (vö. SVIDERSKIJ 1965, 133, ahol arra hivatkozik, hogy a morfémák vagy a fonémák már nem elemei a mondatnak). A nyelvi rendszer struktúra-centrikus megközelítése, az elemeknek a struktúrán keresztül való meghatározása a modern nyelvészet alapelve volt és maradt mindmáig (vö. JAKOBSON 1970, 456).

A struktúrák viszonyainak típusait vizsgálva Sviderskij megállapítja, hogy vannak „olyan struktúrák, amelyekre az együtt létező állapotok együttes viszonya jellemző, és olyan struktúrák, amelyekre az egymást váltó állapotok jellemzők”. Az első extenzív, a második intenzív struktúrának nevezi (SVIDERSKIJ 1965, 137), s az elsőre példaként a fizika tér struktúráját, a másodikra az időstruktúrát említi. A relativitáselmélet szerint viszont mindkettő viszonylagos, csak alesete a tér-időstruktúrának, s „az extenzív és intenzív struktúrák elemzésének egyik célja az, hogy megkeressük egységes struktúrájukat, amelyhez viszonyítva ezek csak egyes oldalakként, sajátos megnyilvánulásokként lépnek föl. Az ilyen szintetizáló struktúrák általános sajátosságainak kutatása nagy elméleti fontosságú új feladat. Egyelőre nem világosak a megoldás útjai, de kétségtelen, hogy bármely szintetizáló szerkezet általános kötelező ismérve az állandóság és változékonyság ellentmondásos egysége, amelyben a vezető, meghatározó szerep a változékonyságé” (SVIDERSKIJ 1965, 139). A nyelvtipológia a nyelvek szinkron vizsgálatát során extenzív struktúrákat elemez, az egyes nyelvek diakrón vizsgálatának a tárgyai az intenzív struktúrák, ha Sviderskij terminológiáját követjük. A szintetizáló struktúrák megállapítása a nyelvtudományban a pankron vizsgálat tárgya, s ez a tipológia

leglényegesebb és legbonyolultabb feladata, amelynek fontosságára Sviderskij joggal hívta fel a figyelmet. Ezt a nyelvtudományban a fonológiai megkülönböztető jegyek jakobsoni rendszerének sikerült megvalósítania. E téren a filozófiai struktúraelemzés és a nyelvtudomány, elsősorban a nyelvtipológia hagyományos problematikájának vizsgálata különböző általánosítási szinteken, de azonos eredményekre jutott. (Egymástól függetlenül egyébként, mert Sviderskij nem ismerte a pankron tipológiai elemzés kérdéskörét, s mivel a nyelvészeti kutatások megelőzték a filozófiai általánosítást.) A filozófiai struktúra elemzés még nem próbálta általánosítani a nyelvtudomány azon eredményeit, amelyeket elért a szinkronia és a diakronia kapcsolatát illetően a változás alatt levő nyelvi rendszeren belül: „A hangváltozás folyamatának kezdete és vége a szinkroniában együtt létezik, és ugyanannak a nyelvnek két különböző részkódjához tartozik. Következésképpen semmilyen változást nem lehet megérteni és értelmezni anélkül, hogy utalnánk a rendszerre, amelyben a változás végbemegy, és a rendszeren belül betöltött funkciójára; és megfordítva: egyetlen nyelvet sem lehet teljesen és adekvátan leírni anélkül, hogy számot adnánk a folyamatban levő változásokról” (JAKOBSON 1970, 460). Így további feladat azt megállapítani, vajon ez csak a nyelvi rendszerre, ill. a szemiotikai rendszerekre érvényes-e, vagy a rendszerekre általában.

A struktúra mellett a rész és egész viszony volt századunk nyelvészetének egyik lényeges problémája. R. Jakobson nyelvi felfogását lényegesen befolyásolták Husserl nézetei a részről és egészről (vö. JAKOBSON 1970, 454 és HOLLENSTEIN). A rész és egész problematikája jelentős közös metszetet mutat a rendszerével, ha az egész egyszersmind rendszer, amelynek részrendszerei vannak. A két kategória viszonyát így jellemzi Afanaszjev: „az egész, a totalitást úgy határoznánk meg, mint az objektumok rendszerét, együttesét (sovokupnost'), amelyek kölcsönhatása olyan új integráló tulajdonságok meglétéhez vezet, amelyek nem jellemzők az őket alkotó részekre” (AFANASJEV 1963, 32). Ezzel szemben a summatív egész tulajdonságai lényegében megegyeznek az alkotórészek sajátosságainak egyszerű összegével. Az alkotó részek mellett az egészben is nagy szerepe van a struktúrának, amely „az egész belső kölcsönös kapcsolatának sajátos módja, szervezete” (AFANASJEV 1963, 32). Az egészre jellemző még a közeggel való kapcsolata és funkciója: „Bármely egész-szerű rendszerre jellemzők sajátos funkciói, azok a sajátosságai, tulajdonságai, amelyeket részei természete, kölcsönös kapcsolatai, valamint a közeggel való kölcsönhatása és történeti-genetikus viszonyai határoznak meg” (AFANASJEV 1963, 33). A rendszerszerű egészek típusainak megállapítása történhet komponenseinek összetétele, struktúrája, a közeggel való kapcsolata révén. Bertalanffy érdeme, hogy ez utóbbi két szempontnak, de főleg az utóbbinak, nagy szerepet tulajdonított az osztályozásban (vö. AFANASJEV 1963, 35–39). Ahogy a rendszer vizsgálatában főlhívtuk a figyelmet az elemek fontosságára, az egész mellett kiemelnénk a rész szerepét, mégha mindkét kategória másodlagos fontosságú is. Az egész részeinek önállóságáról beszélve Afanaszjev a nyelvre hivatkozik: „Az egésznek alárendelt részek viszonylagos önállósággal, bizonyos fokú szabadsággal rendelkeznek, mindamellett mindegyik típusú egész számára megvan az önállóság, a szabadság saját mértéke... Egy olyan egész jellegű rendszerben mint a nyelv, a részek viszonylagos önállósága elég nagy” (AFANASJEV 1964, 73). A részek önállósága megnyilvánul abban is, hogy egyes részek mozgékonyabbak, változóbbak mint az egész, mások statikusabbak az egészénél (vö. AFANASJEV 1964, 78).

A rész és egész viszony könnyebben fedhető fel, mint a rendszer struktúrája, s az utóbbi a megismerés egy magasabb, egzaktabb fokát tételezi föl. A struktúra leírásában azonban fönnáll az a veszély, hogy a rendszert struktúráltabbnak tekintik, mint amilyen a valóságban, elfeledkeznek a részrendszerök önállóságáról, s ott is szorosabb alárendeltséget keresnek, ahol ilyen nincs (vö. REVZIN 67). A tipológiában az egész és rész, a struktúráltság problémája igen lényegessé válik a részrendszerök és az őket összefogó egész viszonyában, valamint a részek összefüggéseinek vizsgálatában. Így a grammatikai tipológián belül az esetrendszerök, a szórend, a diatézis (igei genus) részrendszerreit nem könnyű elhelyezni a grammatikai tipológia egészében, és megtalálni kölcsönös kapcsolataikat.

Van még egy viszonylag kevésbé tárgyalt vonatkozása a nyelvi struktúra vizsgálatának: ez a *minőség szerepének tisztázása*. Az a felismerés, hogy a nyelvtípusok nem jelentkeznek tisztán, már Humboldt számára világos volt (vö. HUMBOLDT 1836, CCCXVII), de csak a 20. században vezetett el E. SAPIR osztályozása nyomán J. H. Greenberg indexeihez (GREENBERG 1960, KROEBER 1960). A mondattani tipológiában is számolni kell azzal, hogy az egyes nyelvekben a típusok nem jelentkeznek tiszta formában, s meg kell határozni azokat a sajátosságokat és azokat az őket létrehozó szabályokat, amelyek egy-egy típus elengedhetetlen jellemzői. A tipológiai vizsgálat így fölveti a minőség meghatározásának szükségességét. A minőség filozófiai fogalmáról Sviderskij ezt írja: „ha megvizsgáljuk, mi a minőség belső tartalma, akkor könnyű megtalálni, hogy az utóbbi csakis az adott dolog meghatározottságát, specifikumát, egységét és állandóságát alkotó elemek és struktúra meghatározott egysége lehet” (SVIDERSKIJ 1962, 60). A minőség különösen fontossá válik számunkra a nyelvi struktúra változása esetén: „A minőség mint az elemek és struktúra egysége megengedi a magában foglalt elemek bizonyos, az egész struktúra megváltozása nélkül végbemenő változását” (SVIDERSKIJ 1962, 61). A minőség megváltozását a mérték szabja meg, ez pedig a struktúra ismeretében állapítható meg. A minőség megváltozása már a struktúra újrendező-déséhez vezet.

Az ergatív nyelvekre például az alapszórendben álló mondat témája központi részének, a szubjektumnak a jelölése, jelölt volta a jellemző, szemben a nominatív nyelvekkel, amelyek a téma központi részét, az objektumot jelölik. (A szubjektum és objektum nem azonosítható az alannyal és a tárggyal, mivel mindkettő lehet mind alany, mind tárgy a nyelv típusától függően.) A téma jelölésében alapvető szerepe van az ige „akció” jegyének, az ilyen ige „aktív” bővítménye ergatívusba kerül. A „nem akció” jegyű ige „nem aktív” bővítménye, ha szubjektum, más esetben áll, például datívusban vagy nominatívusban. Az ergatív szerkezetet létrehozó szabályok között okvetlenül kell lennie olyannak, amely az aktív bővítményt ergatívusba helyezi. Ennek az alkalmazását korlátozhatja az ige aspektusa, például a grúzban, a tárgyaskorlat szerkezet, pl. a csukcsban stb., de ennek a szabálynak szerepelnie kell a szabályrendszerben. Ez adja meg az ergatív szerkezet minőségét. Az ergatív szerkesztésmód mértéke lehet különböző: érvényesülhet szinte minden megszorítás nélkül, lehet, hogy bizonyos korlátozó szabályok kötik, mint a grúzban és csukcsban, lehetnek még további korlátozások, ha azonban hiányzik az iménti szabály, már nem beszélhetünk ergatív szerkezetről. A nominatív szerkesztésmódot pedig éppen ennek a szabálynak a hiánya jellemzi, s hiába fordul elő a datívus használata a „nem aktív” igeik szubjektumaként, pl. a

magyarban, ez nem jelent ergatív szerkesztésmódot, mert hiányzik az a szabály, amely az ergatív mondat minőségét adja. Ugyanakkor a téma jelölésére használt szabályok mértéke jellemző egy-egy nyelvre. A tisztán nominatív nyelvekben a szubjektum mindig jelöletlen. A téma jelölése különböző mértékű lehet, de nem kerülhet sor az ágens külön esettel, ergatívusszal való jelölésére, ha szubjektumként áll. A minőség és a mérték így együtt alkalmas arra, hogy a nem tiszta típusú nyelveket jellemezhesük. Ez az eljárás a kvalitatív analógja J. H. Greenberg kvantitatív indexeinek, ha a típusok jellemzésének szempontjából tekintjük. Természetesen, a szövegben is megszámlálhatók a szubjektum jelölésének különböző esetei.

Az alap- és derivált struktúra viszonya a nyelvtudományi kutatások középpontjába a mélyszerkezet és az abból deriválható felszíni szerkezet elemzésével került. Ez az alap és derivált struktúra viszonyának egy különleges esete, amely azonban ennél sokkal általánosabb. A marxista filozófia struktúra felfogásában e fogalom pár két egymással sajátos viszonyban levő struktúrát jelöl: az alapstruktúra megszabja a derivált struktúra lényeges jellemzőit, de ez utóbbit bizonyos önálló sajátosságok is jellemzik, amelyek az alapstruktúrából már nem vezethetők le (vö. SVIDERSKIJ 1965, 148–149). Maradjunk az ergatív és nominatív nyelvek példájánál.

Ha az egytetemes mélyszerkezetben adva van a predikátum, amelynek „akció” jegye van, és az egyik bővítője „aktív” jegyű, egy egytetemes elv alapján az „aktív” jegyű bővítő a téma centrumába kerül, mint szubjektum. Ez a szubjektum az ergatív nyelvekben ergatívusban, a nominatív nyelvekben nominatívusban áll (az objektum kérdéseit tegyük félre egyelőre). Így létrejön két derivált struktúra, amelyek az invariáns két variánsát jelentik. A jelölt ergatív szerkezetben, az „aktív” jegyű bővítő azt határozza meg, hogy sajátos esetet kell használni. A nem jelölt nominatív szerkezetben csak az a kikötés, hogy ne használtassék sajátos, cselekvőt kifejező eset, állhat nominatívus, de elképzelhető genitívus is, bizonyos további jegyek megléte esetén, pl. az oroszban. Az ergatívus és az esetrendszer többi esete közötti kapcsolatot sem szabják meg az alapstruktúra jegyei. Nem határozzák meg a „nem aktív” igék szubjektumának az esetmegválasztását sem, még kevésbé a nominatív nyelvekben az objektum esetét, például a nominatív oroszban az egyetlen feltétel, hogy az objektum ne álljon nom.-ban, s a további jegyek köztük a határozottság jegyei, mondják meg, hogy milyen esetben kerül vagy kerülhet.

A kérdés részleteibe természetesen nem mehetünk bele, mert ez a mondattani tipológia egész fejezetét alkotja, de ezzel kapcsolatban még fel szeretnénk hívni a figyelmet a variáns és invariáns problémájára, amely minden tudományos vizsgálat alapkérdése, de talán a tipológiában a leggazdagabb az invariánsnal szemben álló variánsok spektruma. Az a tény, hogy a mély- és felszíni szerkezet analógiájára, számos nyelvész a mély- és felszíni szerkezet kategóriapárt használta a nyelvészet legkülönbözőbb területén, azzal magyarázható, hogy az alap- és derivált struktúra viszonyát fedezték föl a nyelvrendszer legkülönbözőbb részeiben, sőt esetenként csak a még általánosabb variáns-invariáns viszonyt akarták jelölni ezekkel a terminusokkal. Mi a mély- és felszíni szerkezet szakszókat csak a mondattan bizonyos, hagyományosan így nevezett alap- és derivált struktúráira alkalmazzuk.

Ugyanakkor lényeges rámutatni arra, ha két struktúra között az alap- és derivált struktúra viszonya áll fenn. Ez a helyzet a főmondat és mellékmon-

dat szórendje, a mondat és a főnévi csoport szórendje között. A komplex típusban, amikor különböző típusstruktúrákat kapcsolnak össze implikációs viszonyok (pl. ilyenek a mondat szórend és a főnévi csoport szórendjének összefüggései), alap- és derivált struktúrák esetén nagyobb valószínűséggel találhatunk közös magyarázó elveket. Ez utóbbira példa a regens post rectum elv, amely magyarázza az ige és tárgy: (S)OV és a főnév és melléknév sorrendjét: AN. A fonológiai és mondattani típusok egybekapcsolásánál az alap- és derivált struktúra feltételezése két különböző nyelvi szintet kapcsol össze, s így az alap meghatározó szerepe, ha van, igen gyenge. Ezért a mondattani és fonológiai típusokat nehéz közös elvekkel egybekapcsolni.

A nyelvi funkciók beható elemzése sem lehet feladatunk, itt is csak néhány a mondattani tipológia szemszögéből releváns kérdésre hívnánk föl a figyelmet. A mondattani deriváció során az alapszerkezet mély rétegében szereplő egyetemes jegyek közül az „élő”, „aktív”, „irányulás” alapvetően megismerő jellegűek. Segítségükkel elemezhető a valóság a nyelvi közlés szempontjából, de hasonló jegyeket, ill. ezek kapcsolatait meg lehet találni az emberi tevékenység egyéb fajtáinak, például Marxnál a munkának az elemzésében is: a munkás, a munka tárgya, a munka eszköze stb. kategóriák formájában (vö. Dezső 1973, 40–41). Ez világosan mutatja a megismerésben betöltött szerepüket. Segítségükkel a nyelv bizonyos sajátos nyelvi kategóriákat képez, ilyen volt az ergatívus mint az ergatív mondat szerkezet jellemző esete. Ez arra mutat, hogy a nyelv közlési funkciója itt nemcsak releváns, hanem ez utóbbinak vannak alárendelve a formai eszközök.

A mondattani alapszerkezet legmélyebb rétegére jellemző tehát a megismerő funkció, amely egyetemes szemantikai – megismerő jegyek kapcsolatával realizálódik, olyan struktúrákban, amelyekben a linearitásnak nincsen szerepe. Ez az alapja, kiinduló pontja, a nyelv közlő funkciója megvalósításának, amely szintaktikai jellegű, lineáris struktúrákhoz vezet. Ezek már nem egyetemesek, hanem típusokra és aztán egyes nyelvi szabályokra osztoznak a mélyszerkezet tipológiai és egyes nyelvi rétegeiben. A közlési funkciót tipikusan a deixis, a diatézis és a téma-réma szabályrendszere valósítja meg. Ez „illeszti” a mondanivalót a szituációba, kontextusba és rendeli alá a beszélő szándékának.

Az azonos megismerő jegyekből álló egyetemes szemantikai szerkezet a közlési funkció szempontjából még nem jelölt (unmarked), és alapja egy szintaktikai paradigmáknak, amelynek alaptagja közlésileg ugyan jelöletlen, de linearizált (vö. JAKOBSON 1972, 78). Az ilyen mondat (1) nem passzív, tehát a kontextus vagy a beszélő szándéka nem befolyásolja a topikalizációs szabályokat. (2) Az így létrejött téma-réma megoszlást nem módosítják a réma sajátos kiemelését előíró szórendi és hangsúlyozási szabályok. Így az egyes nyelvekben az adott szórendi típus alapszórendjének megfelelő lineáris rendbe kerül, alaphangsúlyozással. Egy példán elemezve ez azt jelenti, hogy egy „akció” jegyű predikátum (általában ige) egy „aktív” jegyű és egy „nem aktív” jegyű bővítménnyel, úgy linearizálódik, hogy a nyelvek túlnyomó többségére, a négy szórend típusból háromra érvényes topikalizációs elvnek megfelelően az „aktív” jegyű bővítmény megelőzi a „nem aktív” jegyűt, pl. or. *Mal'čik (pišet) pišmo*. Az ige helyét már típusszabály állapítja meg, egy más típusú nyelvben állhatna a tárgy után vagy az alany előtt (SVO, SOV vagy VSO). Ha a közlés szempontjából jelölt a mondat, alkothatunk passzív mondatot: *Pišmo pišetsja mal'čikom*, amelyet aztán különböző szórendben helyezhetünk

el. Ha a mondat megmarad aktívnek, de a tárgyról említés történt az előző szövegben, s az alany új információt közöl, a szórend OVS lesz: *Písmo pišet mal'čik*. Más nyelvben ez esetben állhatna OSV szórend, például egy megfelelő magyar mondatban. A közlési funkció a szintaktikai paradigma rendező elve, amely szerint el lehet rendezni a különböző lineáris változatokat, de ezek részletezése nem lehet itt feladatunk. A közlési funkciót két tényező a kontextus és szituáció, valamint a beszélő szándéka határozza meg.

A példa természetesen leegyszerűsítve mutatta be a kérdést, figyelmen kívül hagyva számos tényezőt, mégis úgy gondoljuk, hogy szemléltette a funkció fontosságát egy szubsztantív szempontú vizsgálatban. R. Jakobson nyomatékosan felhívta a figyelmet a különböző funkciók figyelembevételének fontosságára a parancsolás igékkel alkotott struktúrák elemzésében, pl. a *Go!* és *I wish you to go, I order you to go* etc. (JAKOBSON 1972, 80).

A nyelvi rendszer egészének szerepe a társadalomban nem tipológiai probléma jelenleg, bármennyire alapvető is ez a nyelv vizsgálata szempontjából. Eredménytelenek maradtak azok a kísérletek, amelyek a nyelvtípusok és a társadalmi típusok közötti kapcsolatot leegyszerűsítve vizsgálták (pl. MARRÉ). Nem adtak pozitív eredményt azok az elképzelések sem, amelyek a különböző típusú nyelveknek a társadalmi hatékonyságát igyekeztek megítélni, s így az agglutinatív nyelveket például a társadalom, kultúra fejlesztése szempontjából kevésbé alkalmasnak tartották, mint a flektálókat. Egy, a magyar néppel szimpatizáló tipológus sajnálattal jegyezte meg, milyen nagy erőfeszítést kell tenniök a magyaroknak, hogy kultúrájukat egy agglutinatív nyelv tökéletlen eszközeivel fejleszteni tudják.

Nézetünk szerint a nyelvi tipológia és a társadalmi típusok egybevetése csak a rendszerek és struktúrák általános filozófiai vagy rendszerelméleti vizsgálatának keretében ad eredményeket, és ekkor is elsősorban módszertani szempontokból érdekes. Az általános szociológia, amely a társadalmak különböző típusaival foglalkozik, sok érdekes tanulságot kínál. Itt elsősorban arra hívnám fel a figyelmet, hogy a társadalmi típusok szinkrón és diakrón elemzésén túl, a marxista általános szociológia keresi azokat a törvényszerűségeket, amelyek a kettő alapul, s amelyekből levezethető. Ez lényegében megfelel a nyelvi tipológia pankrón szempontú vizsgálatának. Az alap- és derivált struktúra kapcsolatát részletesen tanulmányozták a gazdasági alap- és a felépítmény viszonyának elemzése során az általános szociológiában. Mindezek érdekes módszertani tanulságokat ígérnek a tipológusnak függetlenül attól, hogy egyetért-e a szociológia megállapításaival. A társadalmi típusok elemzésére természetesen nemcsak a marxista általános szociológiában került sor, megtalálható Weber szociológiájában is, amelyre C. G. Hempel hivatkozott a típus mint konstrukció elemzésében (vö. HEMPEL 1965).

A társadalmi rendszer és struktúra egybevetése ezen kívül is lényeges, hiszen a nyelv a társadalomban tölti be funkcióit. A nyelv elméletének része kell, hogy legyen a nyelv társadalmi szerepének elemzése, de ez azon területe a nyelv elméletének, ahol a tipológiának jelenleg nincsen szerepe. Persze nem tudjuk, mit hoz majd a jövő, hiszen a szociolingvisztika jelenleg egyike a nyelvtudomány legdinamikusabban fejlődő ágazatának (vö. JAKOBSON 1970, 429).

DEZSŐ LÁSZLÓ

Irodalom

- AFANÁŠJEV, V. G. 1963: O klassifikacii celostnych sistem. *Voprosy filosofii* 1963/5: 31–43.
- AFANÁŠJEV, V. G. 1964: Problema celostnosti v filosofii i biologii. Moskva.
- DEZSŐ, L. 1973: A mondattan tipológiai megközelítése. *Általános nyelvészeti tanulmányok* 9: 23–64. Budapest 1973.
- GREENBERG, J. H. 1960: A quantitative approach to the morphological typology of language. *IJAL* 26: 178–194.
- GREENBERG, J. H. 1973: The typological method. *Current trends in linguistics* (Ed. by TH. A. SEBEOK) vol. 11. Diachronic, areal, and typological linguistics. 149–193. The Hague 1973.
- HEMPEL, C. G. 1951: General systems theory and the unity of science. In: *General systems theory: a new approach to the unity of science*. *Human Biology* 23: 313–322.
- HEMPEL, C. G. 1965: Typological methods in the natural and the social sciences. *Aspects of scientific explanation and other essays in the philosophy of science*. New York.
- HEMPEL, C. G. – OPPENHEIM, P. 1936: *Der Typusbegriff im Lichte der neuen Logik*. Leiden
- HOLLENSTEIN, E. 1973: Jakobson und Husserl. Ein Beitrag zur Genealogie des Strukturalismus. *Tijdschrift voor Filosofie* 35: 560–607.
- HUMBOLDT, W. VON 1836: *Über die Kawi-Sprache auf der Insel Java, nebst einer Einleitung über die Verschiedenheit des menschlichen Sprachbaues*. Berlin.
- JAKOBSON, R. 1970: *Linguistics. Main trends of research in the social and human sciences*. 419–463. Paris.
- JAKOBSON, R. 1972: Verbal communication. *Scientific American* 227/3: 73–78.
- KORŠ, F. 1877: *Sposoby otnositel'nogo podčinenija. Glava iz sravnitel'nogo sintaksisa*. Moskva.
- KRAVEC, A. S., 1970: *Verojatnost' i sistemy*. Voronež.
- KROEBER, A. L. 1960: On typological indices I: ranking of languages. *IJAL* 26: 171–7.
- LEKTOROVSKIJ, V. A. – ŠVYREV, V. S. 1971: Aktual'nyje filosofsko-metodologičeskije problemy sistemnogo podchoda. *Voprosy filosofii* 1971/1: 146–152.
- REVZIN, I. I. 1969: Razvitije ponjatija struktura jazyka. *Voprosy filosofii* 1969/8: 63–74.
- SADOVSKIJ, V. N. 1972: Obščaja teorija sistem kak metateorija. *Voprosy filosofii* 1972/4: 78–89.
- SOLNCEV, V. M. 1971: *Jazyk kak sistemno-strukturnoje obrazovanije*. Moskva.
- SVIDERSKIJ, V. I. 1962: *O sootnošenii elementov i struktur v objektivnom mire i v poznanii*. Moskva.
- SVIDERSKIJ, V. I. 1965: *Nekotoryje voprosy dialektiki izmenija i razvitija*. Moskva 1965.
- SVIDERSKIJ, V. I. – ZOBOV, R. A. 1970: *Novyje filosofskije aspekty elementarno-strukturnykh otnošenij*. Leningrad.

Problems of Language System and Structure from Typological Point of View

by LÁSZLÓ DEZSŐ

Linguistics was one of those branches of science where system analysis gained ground before the formation of a general system theory. The comparison of language system with other systems was the object of separate investigations mostly within the confines of semiotics, and linguistics played an important role here. The comparison of language system with non-semiotic systems was secondary, however, linguistics has to be included in a general system theory. This raises various problems to be examined from the point of view of the methodology of science. Both linguistics and general system theory have more prerequisites for the integration of linguistics into system theory than linguist surmise. The author calls the attention to these questions from the point of view of typology.

J. L. Runeberg és a finn hazafias líra első szakasza

(Három költemény összehasonlító vizsgálata)

A finn nemzeti irodalom a XIX. században alakul ki, a romantika, a népiesség és a nemzeti ébredés korában. Kiindulópontjául három forrást szoktak megjelölni a finn irodalomtörténészek: Lönnrot népköltészeti gyűjtőmunkáját, a finn-svéd Runeberg sokszínű, változatos műfajú irodalomteremtő költészetét és Aleksis Kivi finn nyelvű népi realizmusát.¹ A három alkotó kortársnak is tekinthető, azzal a fenntartással azonban, hogy Kivi irodalmi tevékenysége akkor indul (az 1860-as évek elején), amikor Runeberg utolsó alkotói korszakába lép – vagyis föltétlenül új lépcsőfokot képvisel.

Ez az irodalomteremtő és polgári nemzettudatot kialakító tevékenység egy olyan országban indul meg, amely 1809 óta Oroszországhoz tartozik, ám több-kevesebb autonómiával is rendelkezik. Olyan országban, amely a történelme során valóban önálló állam sohasem volt még, viszont az 1809-ig tartó svéd fennhatóság sem jelentette számára azt a fajta erőszakos, centralizációs-bekebelező uralmat, ami nekünk Közép- és Kelet-Európa történelméből ismerős. A finn vezető réteg és értelmiség a svéd nyelvet használta ugyan, s ez volt az írásbeliség nyelve is, a nemzeti ébredés korában viszont a külső elnyomó hatalom nyelve már nem ez volt. Így történhetett meg, hogy a finn nyelv-művelő mozgalommal egy időben még svéd nyelven született meg a finn nemzeti tudat kifejlésztésében oly elhatározó jelentőségű Runeberg-életmű. Így érthető, hogy Runeberg és Lönnrot barátok voltak és harcos-társak is. És kapcsolatuk azt is mutatja, hogy ez a korai nacionalizmus, követve a népköltészet fölfedezését, ill. együtt haladva azzal, kezdettől fogva mélyen demokratikus jellegű.

Runeberg életművének a finn nemzeti tudat, a patriotizmus kialakításában, jellegének meghatározásában betöltött szerepéről Kai Laitinen a következőket írja: „magasztalta a finn tájat, és erősítette a nemzeti öntudatot az 1808–1809. évi háborúról írott versciklusával, a Stål zászlós történeteivel, és ez a második világháború végéig megteremtette az alapot a kevéssel megelégedő, szívós, életét lelkesen a hazáért áldozó finn katonahősről alkotott felfogáshoz.”² A mondat második feléből számunkra a hatás mértékének ténye a fontos most; a némileg átértelmezett, Runebergtől immár függetlenül élő hősideál kritikájának szükségességére csak utalunk (ezt maga Laitinen egyébként elvégzi könyvében).

Különösnek tűnhetne, hogy a sokszínű, sokirányú Runeberg-életműből legszembetűnőbbben a hazafias ciklus hatott ilyen tartósan, ha nem látnánk

¹ KAI LAITINEN, Suomen kirjallisuus 1917–1967. Kustannusyo Otava 1970. Helsinki 9.1.

² KAI LAITINEN: i. m. 13. 1.

egyrészt a kort, amelyben keletkezett, másrészt pedig azt, hogy költészetének ez a része az, amelynek lényegében egyáltalán nincs előzménye a finn költészetben: ő tehát az egyetlen teremtő, így a hatás visszavezetésekor egyértelműen hozzá érkezőnk el, míg természetlírája, életképei együtt hatotak a népköltészet hasonló darabjaival, a források pontos megjelölése tehát nehezebb, és semmiképpen sem ő az egyedüli kiindulópont. A század elején voltak ugyan néhányan – Väinö Kaukonen lelkes dilettánsoknak nevezi őket³ –, akik egy-két versükben már buzdítóan szóltak népről-hazáról finn nyelven (Jaakko Juteini, Kallio, Hannikainen), a Fänrik Ståls Sägner (Stål zászlós történetei) azonban teljesen háttérbe szorította ezeket. Hosszú ideig tartó hatásának egyébként az is nyilvánvalóan oka, hogy tananyaggá válása révén nemzedékek hazafias élményeinek alapvető kialakítója lett.

A finn költészetben is számottevő e ciklus hatása, mennyiségét tekintve azonban nem tűnik kiugrónak. Ennek az a tény is oka, hogy a későbbiekben a szó szoros értelmében vett hazafias versek száma – talán épp a korábbi hagyományoknál (ill. azok hiányánál) és a sajátos történelmi helyzettel fogva – számunkra szokatlanul kevés. Viszont ha a költők írnak ilyen tárgyú verset, még a legnagyobbaknál is feltűnnek a runebergi szemlélet elemei, ill. a versmotívumok egészen az első világháború idejéig.

Hogy miként, milyen mértékben, milyen új elemekkel együtt, azt szeretnénk a következőkben föltérképezni három fontos és jellemző költemény összevetésével, majd az összevetés nyomán kissé kitekinteni a finn hazafias líra első nagy korszakának sajátosságaira is.

A kiindulópontul választott Runeberg-vers a finn nemzeti himnusszá vált Vårt land (Maamme = Hazánk), amely 1846 tavaszán keletkezett, és a Fänrik Ståls Sägner ciklus elé készült előlegezve-summázó nyitóversnek. Ennek mintegy parafrázisaként és továbbgondolásaként írta Kivi a Suomenmaa c. versét a 60-as, 70-es évek fordulóján. Neki nem ez az egyetlen műve, amely Runeberg-hatást tükröz: pályakezdése idején írott svéd nyelvű versein is világosan látszik Topelius és Runeberg kezenyoma, sőt prózáját is sok szál fűzi a nagy elődhöz, tehát a nevezett költemény ilyen megszületése nem egyszeri véletlen. A harmadik vers, Eino Leino Kansa kalliolla c. költeménye, századunk elején keletkezett, s vele kapcsolatban nincs szó szándékos visszanyúlásról. Egyébként azonban Leino sem kerülhette ki a runebergi hagyományt: diákkorában Otto Manninennel együtt fordítja finnre műveit (1894: Kuningas Fjalar, 1903: Nadesdha), s hogy mindez mélyt hatást is gyakorolt rá, azt 1904-ben, Runeberg születésének 100. évfordulóján írott versének következő szakaszai is bizonyítják:

Forma s szó értékét,
nagy ének forrását,
a napfényes nyári éjfélt,
melyben hattyú siklik,

³ V. KAUKONEN, Aleksis Kivi, a finn nép lángeszű ábrázolója. Alföld 1966/4: 54–61.

⁴ A Vårt land átköltésének már Kivi előtt is nagy hagyománya van a finn költészetben. Már finn nyelvű útja is átköltéssel indul 1848-ban (ekkor még csak az 1. verszaka jelenik meg így); aztán 1852-ben vallásos tartalmú átdolgozása születik *Maamme tavaassa* címen. De van még 1853-ból kalevalai mérték szerint átköltött változata, 1856-ból 23 szakaszossá nyújtott parafrázisa, és így tovább. – Vö. V. Tarkiainen: Abraham Poppiuksen „Maamme” laulun suomennos. = Virittäjä 1930: 342–343.

ezt tanítottad nekünk
s azt, hogy a természet
miként Isten temploma,
s milyen csoda az ember.

Mindenható a nép:
megmutatta dalod.
Tüzet szitált észak ege,
vérrózsák virultak.*

A három költemény szövege

J. L. Runeberg:

Vårt land

Vårt land, vårt land, vårt fosterland,
Ljud högt o dyra ord
Ej lyfts en höjd mot himlens rand,

Ej sänks en dal, ej sköljs en strand,
Mer älskad än vår bygd i nord,
Än våra fäders jord.

Vårt land är fattigt, skall så bli
För den, som guld begär,
En främling far oss stolt förbi
Men detta landet älska vi,
För oss med moar, fjäll och skär
Ett guldland dock det är.

Vi älska våra strömmärs brus
Och våra bäckars språng,
Den mörka skogens dystra sus
Vår stjärnenatt, vårt sommarljus
Allt, allt hvad här som syn, som sång
Vart hjerta rört engång.

Här striddes våra fäders strid
Med tanke, svärd och plog.
Här, här, i klar som mulen tid
Med lycka hård, med lycka blid
Det finska folkets hjerta slog
här bars hvad det fördrog.

Hazánk

Hazánk, szülő hazánk, te szép,
Csendüljön föl neved!
Völgy és domb nincs szebb, nincs
üdébb,

S nincs kedvesebb tó, partvidék
A miénknél; nem is lehet:
Apáink földje ez.

Hazánk szegény, s az is marad,
Ha vágya pusztá kincs.
Az idegen fitymálja csak,
De nekünk ez a drága, nagy,
Szigetje, földje, fái mind
Legdrágább kincseink.

Van itt folyó, van keskeny ér,
Zúgók fehérlenek,
Sötét erdön suhog a szél,
Éjünk csillog, nyarunk fehér,
S e sok kép dallamként lebeg,
Szívünk dobbantva meg.

Itt kard, eke, ész fegyverét
Forgatták az apák,
S akár felhőben volt az ég,
Akar szerencse napja kélt,
Itt edzette meg sok csapás
Népünk minden fiát.

* A szövegben szereplő versek és versrészletek saját fordításaim. —

Hoem täljde väl de striders tal
Som detta folk bestod,
Då kriget röt fran dal till dal,
Då frosten kom med hungrens qval,
Hvem mätte allt dess spillda blod
Ocht allt dess tålmod?

Och det var här det blodet flöt
Ja här för oss det var.
Och det var här sin fröjd det njöt
Och det var här sin suck det göt
Det folk som våra bördor bar
Långt före våra dar.

Här är oss ljuft, här är oss godt,
Här är oss allt beskärtdt;
Hur ödet kastar än vår lott,
Ett land, ett fosterland vi fatt.
Hvad finns på jorden mera värtdt
Att hållas dyrtdt och kärtdt?

Och här och här är detta land
Vårt öga ser det här;
Vi kunna sträcka ut vår hand
Och visa gladt på sjö och strand
Och säga: se det landet der,
Vårt fosterland det är!

Och fördes vi att bo i glans
Bland guldmoln i det blå
Och blef vårt lif en stjernedans
Der tår ej gjöts, der suck ej fanns.
Till detta arma land ändå
Var längtan skulle stå.

O, land, du tusen sjöars land,
Der sång och trohet byggt,
Der livvets haf oss gett en strand,
Vår forntids land, vår framtids land
Var för din fattigdom ej skyggt,
Var fritt, var gladt, var tryggt!

Din blomning, slutan än i knopp
Skall mogna ur sitt tvång.
Se, ur vår kärlek skall gå opp
Ditt ljus, din glans, din fjörd, ditt hopp
Och högre klinga skall en gång
Vår fosterländska sång.

Ki mondhatná el, hogy vívott,
Hogyan küzdött e nép?
Ki mérte vérét, mely kifolyt,
Mikor a völgyben állt a front,
S mikor fagy pusztított vetést,
Kínt, szenvedést ki mért?

Itt adta vérét ez a nép,
Értünk itt halt halált.
Itt volt boldog, ha napja szép,
Itt zúzta szörnyű szenvedés:
Cipelte nagy terhek súlyát
Hosszú korokon át.

Itt van a földed, itt eged,
S minden, mi hat reád.
Mert sorsod bárhová vihet,
Tudd meg: hazát csupán egyet
Kaptál. Hol is lehetne hát
Több néked a világ?

Itt, itt ez a föld, láthatod,
Ha rányitod szemed,
Emeld kezed, s mutathatod
A vizet itt, a partot ott,
S lelkesen szólhatsz: nézd meg ezt,
Nézd szülőföldedet!

S ha beragyogná otthonod
Aranyló napvilág,
Ha már nem sírna senki ott,
S derűt szóránának csillagok:
Akkor is e szegény hazát,
Csak ezt óhajtanád.

Földünk, ezer tóval díszes,
Hol hűség s dal fakad,
Hol lábadat megvetheted,
Múltad s jövőd hol van neked:
Ne bánkódj szűk évek miatt,
Higgy, s légy boldog, szabad!

Lesz még bimbó: a jég tűnik,
S kibomlik sok virág.
Hűségünk bontja egyre itt
Fényed, derűd, reményeid,
És visszhangozza a világ
Dalod, szülőhazánk.

Aleksis Kivi:

Suomenmaa

Maa kunnasten ja laaksojen,
mi on tuo kaunoinen?
Tuo hohteets kesäpäivien,
tuo loisteets pohjan tulien,
tää talven, suven ihana,
mi onpi soma maa?

Siel tuhansissa järvissä
yön tähdet kimmeltää
ja kanteleitten pauhina
siel kaikuu ympär kallioi
ja kultanummen hongat soi:
se onpi Suomenmaa.

En millonkaan en unohtas
sun lempeet taivastas,
en tulta heljän aurinkos,
en kirkast kuuta kuusistos,
en kaskiesi sauvua
päin pilviin nousevaa.

Oil monta näissä laaksoissa
tok' aikaa ankaraa,
kun yöseen halla hyyrteinen
vei vainiomme viljasen;
mut toivon aamu, toivon työ
taas poisti halla-yön.

Viel monta näissä laaksoissa
on käynyt kauhua,
kun sota surman, kuolon toi,
ja tanner miesten verta joi;
mut sankarien kunnian
sai Suomi loistavan.

Nyt ihanainen, kallis maa
on meidän ainiaan;
tuos aaltoileva peltomme,
tuos viherjäinen niittumme,
tuos metsiemme jylhä yö!
ja meriemme vyö!

Tuon lehtimetsän kaikunaa
mi autuus kuultella,
kun valjetessa aamuisen
siel pauhaa torvi paimenen
tai koska laulain laaksossa
käy impi iltanaâ

Finnföld

Föld, halmok földje, völgyvidék,
ugyan mi az a szép?
Ez a fény nyári napokon,
e tűzragyogás északon,
telek s nyarak e gyönyöre —
mi e szép föld neve?

Ezer tóban csillogja a
mennybolt sok csillaga,
és visszhangozzák kanelék,
sziklák közt pengve halk zenét,
s zúgják fenyők, hogy tért betölt:
Finnország ez a föld.

El nem feledhetem soha
kedves mennyboltodat,
nem fölfénylő napod tüzét,
nem fenyvesben holdfény színét,
nem a füstöt, a felszököt
irtásaid fölött.

E völgyekben gyakorta volt
szigorú is a kor,
mikor éjjel fagy szült deret,
s a termésünk mind elveszett;
ám reggel munka s hit fakadt,
és verve volt a fagy.

Sok borzalom is járta itt
az ország völgyeit,
mikor a harc halált hozott,
s a mező férfivért ivott;
ám Finnország így kapta meg
méltán a hős nevet.

Most ez a szép, gazdag vidék
örökre a miénk;
itt hullámozó vetéseink,
amott zöldellő rétjeink,
ott erdeink zord éjjele
s tengereink övel!

Milyen öröm is hallani
lombdód hangjait,
amikor jön a virradat,
s a pásztor kürtje hangot ad,
vagy este, ha egy lány megyen,
s dalol a völgybe lenn!

Mi autuus helmas nukkua
 sä uniemme maa,
 sä kehtomme, sä hautamme,
 sä aina uusi toivomme,
 oi Suomenniemi kaunoinen,
 sä ijankaikkinen!

Eino Leino:

Kansa kalliolla

Tää kansa vakavanha on
 kuin kallio.

Sen kalliolle Luoja loi,
 se elää ja se kuolla voi
 eest' esivallan, ruhtinaan
 ja isiensä maan.

Tää kansa myrskyt seisovi
 kuin kallio.

Sen onni on vain tyyni työ;
 mut ennen pettuleivän syö
 se omalt' uutispelloitaan
 kuin vehnää vierahan.

Tää kansan juuret syvät on
 kuin kallio.

Sill' on vain yksi, yksi maa.
 Tää kansa kieltään rakastaa
 ja lakejaan ja laulujaan
 ja isäin muistojaan.

Tää kansa katsoo ylöspäin
 kuin kallio.

Se pyrkii päivään, valohon,
 sen valta valtaa hengen on,
 ei valtaa tykkein tuiskuvain,
 ei miesten miljoonain.

Tää kansa syntyi vapahaks
 kuin kallio.

Se seisoo Pohjan lumessa
 kuin valon rintavartia,
 se talvi-öissä taistelee
 tai kaatuu paikalleen.

Tää kansa voidaan musertaa
 kuin kallio.

Se voidaan pirstaks pilkkoa
 ja voittoa väkivoimalla, —
 mut sentään juurta kallion
 sen pienin pirsta on.

S öröm öledbe dólni le,
 álmaink földje, te,
 te bölcsónk és te sírhelyünk,
 te szüntelen új s új hitünk,
 Finn félsziget, te gyönyörű,
 te örök életű!

Nép a sziklán

Ez a nép vaskemény, szilárd,
 mint sziklaszál.

Szicklára is teremtetett,
 tud élni s adni életet
 vezetőért, kormányzatért,
 az ősi földekért.

Ez a nép állt minden vihart,
 mint sziklaszál.

Ha csendben dolgozhat, remél;
 s inkább szükségkenyéren él,
 mit frissen feltört földje ad:
 nem kér mástól búzát.

E nép gyökere mélybe ér,
 mint sziklató.

Csak egy hazája van neki.
 Nyelvét szereti, tiszteli
 mint sok dalát, törvényeit,
 s apák emlékeit.

Ez a nép fölfelé tekint,
 mint szikla néz.

A napba tör, a fény fele,
 hatalma: lélek ereje,
 nem tűzokádó ágyuké,
 nem a százezreké.

E nép szabadnak született,
 mint sziklaszál.

Úgy áll Észak havában ő,
 mint fény határán őrködő,
 és harcol téli éjszakán,
 vagy ott hull el, hol áll.

E népet szétmorzsolhatod,
 sziklát akár.

Szilánkokra széttörheted,
 győzhet rajt sokszoros sereg —
 apró szilánkja is gyöker,
 melyből új szikla kél.

Eszmék, motívumok

A verscímek egészen pontosan mutatják a témák, ill. azok megközelítésmódjai közti hasonlóságokat és különbségeket. Runeberg és Kivi az országot választja költeménye tárgyául, az előbbi vallomás értékű azonosulással (*Vårt land = Maamme*), az utóbbi pedig azzal téve ünnepebbé az ország-megnevezést, hogy nem az általánosan használt Suomi-t írja verse élére. Hogy a patetikusabb hangzású Suomenmaa kiválasztása nem véletlen, azt az a tény is valószínűsíti, hogy az első változatban még az ő verse fölött is a Maamme cím állt.⁵ Leino a népről beszél a szintén patetikus cím tanúsága szerint is, és ez nem lényegtelen különbség egy alkotás esetében még akkor sem, ha tudjuk, hogy az ország, a haza fogalma a népet is magában foglalja. Ha azonban végigtekintjük a másik két költeményt, azokban is megtaláljuk a nép jellemzését is, mégpedig lényegében ugyanazokat a jellemvonásokat, magatartásformákat, amelyeket Leino emel ki, vagyis a Runeberg által kialakított népszemlélet továbbélését figyelhetjük meg mindkét utódnál. A következőket mondják az ország népeiről:

Runeberg

hazája tájait szerető (2., 3. vsz.)
 az országért dolgozó, harcoló
 (4., 5., 6. vsz.)
 szenvedésben edződött (5., 6. vsz.)
 a szegény, országhoz kötődő (9. vsz.)
 önfeláldozó (6. vsz.)

Kivi

dolgos, bizakodó (4. vsz.)
 az országért hőiesen harcoló
 (5. vsz.)
 sokat szenvedett
 (4., 5. vsz.)

Leino

szilárd (1. vsz.)
 önfeláldozó (1., 5. vsz.)
 megingathatatlan, dolgos,
 önérzetes (2. vsz.)
 az országhoz kötődő (3. vsz.)
 jobbra törő (4. vsz.)
 a szabadságért harcoló (5. vsz.)
 elpusztíthatatlan (6. vsz.)

Ha az árnyalatokra is figyelmet fordítunk, észrevehetjük, hogy a szabadság-gondolat, mint cél, szerepel a Runeberg-versben is (10. vsz. vége), Leinonál pedig a szenvedésekre vonatkozó utalásokat találjuk meg úgy, hogy nem a fájdalom, hanem annak legyőzése felől közelíti meg a kérdést (2. és 5. vsz.). Az ország tájainak szeretete Kivi versében bukkan még föl személyes vallomásként, néha azonban a többes szám első személyű birtokos személyragokkal másokra: a finn népre is érvényessé teszi a mondottakat (6. és ennek kiegészítése révén a 7. vsz.). Érdekes lehet még, hogy Runeberg kb. egyenlő

⁵ ALEKSIS KIVI, *Kootut teokset IV. Suomalaisen Kirjallisuuden Seura. Helsinki 1915.*

arányban beszél a versben népről és területről, s ebből Kivi inkább a terület (táj), Leino pedig teljes egészében a nép bemutatását viszi tovább.

Mit lát mármost a területből, s milyennek látja azt Runeberg és Kivi?*

Runeberg

1. vsz. höjd — kunnas, kukkula = domb, halom
dal — laakso (M) = völgy
stjernenatt — tähtiyö = csillagos éj
3. vsz. sommarljus — kesän valot/hohde = nyári fény(esség)
(den) mörka skogens — tummat metsät (M) = sötét/komor erdők . . .
5. vsz. frosten — halla (M) = éjszakai fagy
10. vsz. tusen sjöars land — maa tuhatjärvi (M) = ezer tavú ország

Kivi

1. vsz. kunnas(ten)
laakso(jen)
2. vsz. yön tähdet = az éj csillagai
3. vsz. hohtees kesäpäivien = nyári (napi) ragyogásod
6. vsz. metsiemme jylhä yö = erdeink zord éjjele
4. vsz. halla hyrrteinen = deres éjszakai fagy
2. vsz. tuhansissa järvissä = ezer tóban

Ezeken az azonos vagy erősen hasonló megnevezéseken kívül Runebergnél elsősorban a vízzel kapcsolatos természeti tárgyacról, jelenségekről találunk sorokat (skär, bäck, strömmar, sjö = sziget, patak, folyó, tó), míg Kivinél csak a „meriemme vyö” (tengereink öve) metafora utal ehhez hasonlóra. Ő viszont többször idézi föl az emberi munkára is utaló, annak eredményeként kialakuló táj képét (aaltoileva peltomme = hullámzó szántóföldünk, viherjäinen niittummē = zöldellő rétünk, kaskiesi sauvua = irtásaid füstje). Talán nem járunk messze az igazságtól, ha e különbség okaként a múlt század második felében a *torpparik* (bérlok) által megindított nagy termőterület-növelési akciót is megnevezzük. Annál is inkább, mert egy villanásnyi időre Leino versének második szakaszában is fölbukkan az *uutispelto* (új, tkp. frissen tört föld) képe. Mint mondtuk, a területről ő nem beszél, bizonyos tájelemeknek azonban nála is fontos szerepe van. A legdöntőbb a *sziklának* (kallio), mert végig a versen az erre épülő hasonlat hordozza a lényegét. Ez azonban azt is mutatja, hogy e tájelemek nem önmagukért, nem az elgyönyörködtetés-rácsodálkoztatás érdekében vannak itt, hanem metaforikus-szimbolikus jelentések hordozói (vihar = harc; a nép gyökere = idekötöttség; szilánkjának legkisebb darabja is sziklagyökér = elpusztíthatatlanság). A táj bemutatására törekvő Runeberg és Kivi versében is megtaláljuk persze a hasonló típusú képeket is: Runebergnél a következőket: *mulen tid* (felhős kor), a 9. szakasz elején a *guldmoln* (aranyfelhő) képe, az utolsó szakaszban pedig a virágzás

* A Värt land-nak az 1860-as évekig készült ugyan néhány teljes fordítása is, ezek azonban egyrészt nem is elég pontosak a költői képek visszaadásában, másrészt arra sincs bizonyíték, hogy Kivi ismerte volna őket, ezért a Runeberg-vers következőkben idézett kifejezéseinek „nyers” finn megfelelőjét közlöm, kivéve, ha az eddig legsikerültebbnek tartott Manninen-fordításban szerepel az adott kép vagy szókapcsolat. Ennek jelölése: (M).

(*Din blomning . . .*). Kivinnél jelképes értelemben csak a *toivon aamu* (remény reggele) és a *tanner miesten verta joi* (a mező férfitért ivott) szerepel, a többi néhány szókép csak a megjelenítés erejét növelni hivatott megszemélyesítés (*kultaanummen hongat soi*: a drága tér fenyői zengik; *halla hyyrteinen vei vainiomme viljasen* = a deres fagy elvitte a termésünket, *aikaa ankaraa* = szigorú idő). Ha a képek többsége nem is azonos részleteiben, de jellegükben: romantikusságukban, közismertségükben egyek.

Még világosabban él tovább Kivinnél a Runeberg megteremtette természeti panoráma-motívum. Kai Laitinen egyik legutóbbi tanulmányában⁶ ennek a finn regényirodalomban megfigyelhető továbbélését boncolgatja, mivel magánál Runebergnél is az epikai művekben bukkant föl először. Am ő is főlhívja a figyelmet a Fänrik Ståls Sägner Július ötödike c. költeményének egyik szakaszára, ahol ugyanez a látásmód érvényesül. Tegyük még hozzá ehhez: ez érvényesül a Vårt land 8. szakaszában is:

„Itt, itt ez a föld, láthatod,
ha rányitod szemed;
Emeld kezed, s mutathatod
A vizet itt, a partot ott . . .”

És ugyanez a Kivi-vers 6. szakaszában:

„itt hullámozó vetéseink,
amott zöldellő rétjeink,
ott erdeink zord éjjele
s tengereink öve.”

S még további (és még mélyebb) hatás nyomait látjuk, ha a Laitinen által jellemzőnek talált runebergi tájelemeket számba vesszük. Ezek: „*järviä, saaria, peltoaukeama, paimentorven kaikuja*”⁷ stb. (tavak, szigetek, elterülő szántók, pásztorkürt visszhangja). A '*peltoaukeama*' *aaltoileva peltomme*-ként (hullámozó vetésünk) tér vissza az imént idézett Kivi-szakaszban, a hetedik versszakban pedig a pásztorkürt-motívum (. . . *lehtimetsän kaikonaa . . . kun . . . pauhaa torvi paimenen*) bukkan elő.

A gondolatkör, amelyben mindhárom költő mozog, részleteiben további hasonlóságokat árul el – más szóval bizonyos lényeges runebergi gondolatok valamilyen formában újra és újra visszatérnek utódai költeményeiben. Ilyen többek között a helytállás, kitartás hangsúlyozása mind a harcban, mind a munkában. Mégpedig az egymás melletti, a vers egy egységén *belüli* hangsúlyozása: Runebergnél a 4–6., Kivinnél a 4–5., Leinonál a 2. szakaszban. A munkában tanúsított helytállás megfogalmazását illetően némi hangsúlyeltolódást figyelhetünk meg. Runeberg még elsősorban a kínok elviselésében látja a nép erejét:

„mikor fagy pusztított vetést,
kínt, szenvedést ki mért?”

⁶ KAI LAITINEN, Runeberg suomalaisen proosatradition edeltäjänä. Parnasso. 1976/3: 142.

⁷ KAI LAITINEN, Runeberg suomalaisen . . . i. h.

III.: „cipelte nagy terhek súlyát
hosszú korokon át.”

Az első motívumot ugyan Kivi majdnem szó szerint átveszi („... mikor éjjel fagy szült deret, / s a termésünk mind elveszett”), de mindjárt feloldását is adja a baj legyőzésének képével:

„ám reggel munka s hit fakadt,
és verve volt a fagy.”

Leino pedig úgy fogalmaz már, hogy a szenvedés szinte mellékesnek tűnik a sorokból kicsengő öntudatos keménység mellett:

Ha csendben dolgozhat, remél;
s inkább szükségkenyéren él,
mit frissen feltört földje ad:
nem kér mástól búzát.

E gondolat-együttesnek a finn költészetben betöltött fontos szerepét s állandó jelenlétét bizonyítja, hogy a Runeberget is fordító Paaavo Cajander 1872-ben írt Maljan-esitys isänmaalle (Pohárköszöntő a hazához) c. versének második szakaszában így ír:

„Az a drága szó, az a Finnhon
vitte a hőst halálos harcba,
vitte győzni éhségen, bajon,
vitte, hogy a fényt idehozza, ...
békés munkánkban ez segített ...”

A harcokban tanúsított hősi helytállással kapcsolatban mindegyik költő kiter az élet feláldozásának fontosságára, értékére is. Runeberg és Kivi ez esetben is lényegében azonos romantikus képet használva:

	„Ki mérte vérét, mely kifolyt”	
majd:	„Itt adta vérét ez a nép, értünk itt halt halált”	Runeberg)
ill.:	„... a harc halált hozott, s a mező férfit ért ivott”	(Kivi)
	Leinonál csak a gondolat ugyanaz:	
	„és harcol téli éjszakán, vagy ott hull el, hol áll.”	

A téli harc képének előzményét is megtalálhatjuk azonban Runebergnek a már említett Julius ötödike c. versében, ahol azt írja a finn népről:

„Láttam úgy, hogy a vére folyt,
jégvilágban, hol nap se járt,
még fagy-martan is harcba szállt”

A gondolatkör kapcsán nem indokolatlanul jutnak eszünkbe Vörösmarty *Szózat*-jának sorai, amelynek Runebergre gyakorolt hatásáról egyébként több tanulmány jelent már meg.⁸ Nem az átvételt óhajtjuk bizonygatni most, annyit azonban meg kell állapítanunk, hogy e rokonság azt mindenképpen alátámasztja, hogy az ébredő nemzettudat érv- és képanyaga mennyire hasonló volt Európa-szerte.

A másik közös rész-gondolat az országhoz, hazához kötöttség gondolata. Runeberg versében kétféle megfogalmazásban találkozunk vele:

„Tudd meg; hazát csupán egyet / Kaptál . . .”

és: „múltad s jövőd hol van neked”

(szó szerinti fordításban: múltunk földje és jövőnk földje).

Az első formában Leinonál él tovább: „Csak egy hazája van neki”, a másodikhoz hasonlóan pedig Kivi fogalmaz: „te bölcsönk és te sírhelyünk”. A ragaszkodás gondolata egyébként előbb is felbukkan már nála, amikor kijelenti, hogy az ország „örökre a miénk”.

Itt sem kerülhetjük ki a *Szózat*-ra utalás kényszerét, noha a szinte teljesen azonos Kivi-sor forrásának nem nevezhetjük egyértelműen a megfelelő Vörösmarty-sort, mivel a *Szózat* akkori svéd nyelvű fordításában ez a tömör kép széthúzódik.⁹

Még egy motívuma van az idekötöttségnek, amely Runeberg és Leino versében közös: az *apák (ősök) földje* kifejezés. Runeberg az első szakasz utolsó sorában írja le a *våra faders kord* (finnül *isät maansa*) szókapcsolatot, Leino ugyanezen a helyen az *east' isiensä maan*, később pedig az *isäin muistojaan* (apák emlékeit) kifejezést használja.

A közös gondolatok, hasonló célok ellenére a költemények alapgondolatában, gondolatmenetében természetesen el nem hanyagolható különbségek is vannak. Ha a Runeberg-vers gondolatvezetését prózává laposítjuk, kb. ezt kapjuk: szép ez az ország, ez a táj, itt szenvedtek és álltak helyt őseink, mindez ideköt bennünket: csak ezt kaptuk hazának, szeressük, ha szegény is, és majd jön a boldogabb idő, amikor a világ is figyel ránk. Kivi pedig azt mondja: szép ez az ország, ez a táj, harcoltak, szenvedtek érte, most már örökre a miénk, a mindenünk. És Leino: olyan ez a nép, mint a szikla: kemény, szilárd, ehhez az országhoz kötött, szabadságáért hőiesen harcoló, tehát elpusztíthatatlan. Mindebből kiviláglik, hogy Runeberg és Kivi a következtetésig lényegében ugyanazt mondja, ott pedig abban térnek el egymástól, hogy Runeberg a boldogságot a jövőben reméli csak, Kivi viszont a jelenben is érzi, mivel szerinte már a finneké az ország. Leinonak a megközelítésmód különbözősége miatti más gondolatmenete végeredményben a befejezésben találkozik költőitársaiéval, addig csak a jelenhez való pozitív viszonya rokon a Kiviével. A befejezés, ti. mindhármuk versében az ország és nép elpusztíthatatlanságának gondolatát tartalmazza, ha más-más formában is. Runebergnél a jövő képében még inkább csak áttételesen fogalmazódik meg ez, a másik kettőnél azonban (a vers egész gondolatmenetéből következően is) direkt módon:

⁸ LEFFLER BÉLA, Runeberg és a *Szózat*. It. 1928. márc. – jún. 218–221. és Toivo Lyy, Vörösmarty *Szózata* és Runeberg *Hazánk*-ja. A vízimadarak népe. Európa Kiadó Bp. 1975. 255–264.

⁹ LEFFLER B.: i. m.

- „Finn félsziget, te gyönyörű,
te örök életű.” (Kivi)
- és: apró szilánkja is gyökér,
melyből új szikla kél. (Leino)

Versszerkesztés, szakaszépítkezés

A költemények gondolatmenetének ismeretében szerkezeti hasonlóságot csak Runeberg és Kivi verse között kereshetünk. S meg is találjuk, főként a versek első felében. Az 1–2. szakasz mindkettejükénél vallomást tartalmaz, s ezek még abban is hasonlóak, hogy e vallomás bizonyos szembeállítás-ráfelelés eredményeképpen bontakozik ki.¹⁰ Ezt azután mindkét versben a bizonyító és lelkesítő célzatú tájbemutató és múltidézés követi (3–5. szakasz). A 6–7. versszaknál kezdődik meg az utak némi elválása, mert noha fölfoghatjuk úgy mindkét versrészt, hogy a visszatérést jelentik a múltból a jelenbe, tényleges jelen-ábrázolás csak a Kivi-szakaszokban található: Runeberg itt nem bemutat, hanem elsősorban agitál. Ily módon e rész a 8. versszakkal együtt rokona a Finnöld utolsó szakaszában megfogalmazott vallomásnak is, ami lényegében azt jelenti, hogy Kivi a Hazánk utolsó gondolatcsoportját és szerkezeti egységét egyszerűen elhagyja, ill. a záró vallomás lényegét előbbre hozva építi be a versbe.

Szerkesztési rokonságot eredményez az a költői fogás is, hogy a költemények bizonyos pontjain mindketten a haza megszólításának eszközével élnek. A vallomás pontjain: Runeberg az 1., majd a 10–11., Kivi a 3. és az utolsó szakaszban. Végző soron azonban nála is keretszerűnek tekinthető ez, mivel az első szakasz első sorában is van megszólító jelleg, s csak a második sorban fordul át az olvasóhoz intézett kérdéssé, és válik ezáltal kicsit objektívabbá, ill. mások által is „hitelesítetté” a szubjektív lelkesedés. (Leino ezt az objektivitást azzal teszi teljessé, hogy mindvégig kívülállóként: egyes szám 3. személyben beszél a népről.)

Leino versének egyébként csak fokozatosan emelkedő íve, az áradó érzésnek az utolsó szakaszban történő koncentrációja egyezik meg a másik két költemény menetével.

A szakaszok belső felépítésében talán még több rokonságot vehetünk észre, most már mindhárom költeményben. Runeberg *Vårt land*-jában 3 fő szakasztípus van: a leggyakoribb a kifejtő, ahol a szakasz élén röviden megfogalmazott gondolat áll, s a továbbiakban ezt részletezi, magyarázza, indokolja, többnyire felsorolásszerűen, kapcsolatos mellérendelő mondatok halmozásával. (1., 4., 5., 6., 7., 8., 11. versszak.) A másik típus a csattanóra épített (3., 9., 10.), amelyek közül az utóbbi kettő szabályszerű körmondat. Végül a 2. szakasz képviseli az ellentétre épített típust: ezt azonban a kifejtő altípusaként is kezelhetjük, ahol ti. a kifejtés ellentét segítségével történik.

Kivi versében ugyanezeket a típusokat találjuk, sőt még az arányuk is rendkívül hasonló: a szakaszok fele (1., 3., 6., 7.) kifejtő, a 2. csattanóra épített,

¹⁰ Hasonló típusú ráfelelést figyelhetünk meg P. Cajander már említett versének 1–2. szakaszában, ahol az 1. szakaszban „szent, tiszta erő-”ről beszél, s az előkészítés után a 2. szakasz elején mondja ki a haza nevét.

s ugyancsak körmondatszerű, csak itt a mellékmondat hordozza a lényegét; a 4–5. pedig ellentétben alapuló, s éppúgy ellentét segítségével kifejtő is, mint a megfelelő Runeberg-szakasz. Az utolsó versszak olyan kifejtő típus, amelyen belül a magyarázat egyúttal csattanóval végződik.

Első látásra Leino építi a legegységesebben a szakaszokat is, akár csak az egész költeményt, mégpedig a legtisztább kifejtő módszerrel. Két szakaszban azonban (2. és 4.) ő is használja az ellentétet a kifejtésre, a vers utolsó szakasza pedig — némileg a Kiviére emlékeztetően — poentírozott is.

A kapcsolatos és ellentétes mellérendelések rokonsága mellett föl kell figyelniünk a mindhárom versben előforduló olyan szó- vagy mondatkapcsolatokra, amelyek bizonyos ellentétet is jelző fogalmak szembe-, ill. egymás mellé állításával fejeznek ki teljességet, s fejezik ki egyben a költők felfokozott érzelmi állapotát is. Runeberg: *Völgy és domb nincs szebb; éjünk csillog, nyarunk fehér; akár felhőben volt az ég, akár szerencse napja kélt (zord szerencse, szelíd szerencse); itt volt boldog... itt zúzt a szörnyű szenvedés; múltad s jövőd hol van neked. Kivi: telek s nyarak egyönyöre, fölfénylő napod tűzét... fenyvesben holdfény színét; amikor jön a virradat... vagy este...; te bölcsőnk és te sírhelyünk. És Leino: élni s meghalni képes ez; harcok... vagy ott hull el... A költemények tematikájáról már korábban mondtak alapján érthető, hogy Runebergnél és Kivinél nagyrészt a természet világából vett fogalmak szerepelnek itt egymás mellett.*

Végül még egy mondat- (s egyben szakasz-) típus közösségére hívnám föl a figyelmet a Várt land és a Suomenmaa c. versekben: arra a két kifejtő versszakra, amelyben a részletezéskor mindketten időhatározói mellékmondatok segítségével mutatják be lényegében ugyanazt a történelmi szituációt. Runeberg az 5.-ben (Ki mérte vérét...), Kivi a 4–5.-ben (E völgyekben...).

Egyéb közös formai jegyek

A versekbe emelt tájelemeket vizsgálva némi képet kaptunk már a három költő képalkotásáról is. Feltűnhetett ott az a tény, amit a tüzetesebb vizsgálat is alátámaszt: Runeberg, majd az ő nyomán Kivi versében is viszonylag kevés a költői kép, s főleg a finn tájat bemutatandó élnek egészen ritkán a szóképek eszközével. Leino versére mindez úgy vonatkozik, hogy a szakaszokat megnyitó hasonlatok után, a kifejtés során mellőzi többnyire a képes beszédet. S mindhármuk költeményeinek e kevés képe nagyon gyakran nemcsak jellemző a romantika (s részben az újromantika) korára, de egyenesen közhasználatú. És arra sem törekszenek a költők, hogy pl. történelmileg konkretizálva tegyék ezeket egyedibbé (mint mondjuk Vörösmarty: „itt törték össze rabigát / Hunyadnak karjai.” stb.).

Nagyon valószínűnek látszik, hogy a mozgósító, meggyőző szándék az egyik fő oka a ritka képhasználatnak, ill. a közhasználatú fordulatok alkalmazásának. Az is alátámasztja ezt, hogy ugyanakkor mindhárom vers fő (mondhatnák: kulcs-) eszköze a szó-, ill. mondatalakzat: döntő mértékben az ismétlés, és az ennek nyomán kialakuló gondolatpárhuzam és ellentét. Ez az a pont, ahol az eredetet keresve nem is csak Runebergig, hanem egyenesen Vörösmartyig kell visszamennünk, amint azt Leffler Béla már megfigyelte.¹¹ A mutató

¹¹ LEFFLER BÉLA: i. m.

névmások és a mutató értelmű határozószók uralma, tartópillér-szerepe mind-egyik költeményben első látásra világos. Számszerűen a következő a kép:

Vårt land: här (itt, finnül täss', tässä): 14-szer (5 szakaszban)
 det, detta (ez, az; finnül: tää v. tämä, se, tuo): 13-szor (4 szakaszban)
 Suomenmaa: siel', tuos' (ott): 5-ször (2 szakaszban)
 tää (ez): 1-szer
 tuo, se (az): 4-szer (két versszakban)
 näissä (ezekben): 2-szer (2 szakaszban); tuon (annak a . . .) 1-szer
 (1 szakaszban)
 Kansa kalliolla: tää (ez): 7-szer (6 szakaszban)
 se (az): 9-szer (5 szakaszban)
 sen (annak a . . .): 3-szor (3 szakaszban)
 sill' (neki): 1-szer

Azokban a Runeberg- és Kivi-szakaszokban, ahol e névmások, ill. határozószók nem fordulnak elő, nyomatékossító szerepüket személyes vagy birtokos névmások (Runebergnél a *vårt, våra, vår* 18-szor, Kivinél a *sä, sun, meidän* 5-ször fordul elő), ill. a birtokos személyragokkal ellátott szavak veszik át. (Kivinél 15 esetben – ebből 10 alkalommal úgy, hogy nem együtt szerepelnek a birtokos névmásokkal.) Különösen nagy erejűek azok a szakaszok, amelyekben mind a mutató, mind a birtokos névmások szerepelnek, az idetartozást szinte a varázsszövegek súlykoló ismétléséhez hasonlóan hangsúlyozva (Runeberg 6., 8., Kivi 1., 6.).

A névmásokat a legtudatosabban Leino látszik elhelyezni a vers különböző pontjain, ami még tovább erősíti a költemény már említett gondolati egységét, feszes logikáját. (A *tää* szakaszkezdő helyzetén kívül 1. a *se* és a *se* magyarul visszaadhatatlan hullámmozgását az 1–2. és a 4–6. szakaszban.)

Kivi és Leino esetében szóltunk már némi objektivitásról a korábbiakban. Ezzel kapcsolatban utalunk most arra, hogy a Suomenmaa-ban a mutató jellegű szavak legnagyobb része távolra mutató (*se, tuo, siel, tuos*), s részben ez jellemzi a Kansa kalliolla névmásait is (1. a *se, sen, sill'* számarányát), másrészt meg az, hogy a birtokos személyragok itt mind egyes szám harmadik személyűek.

Sajnos, a magyar fordításban ugyancsak visszaadhatatlan a Kivi-vers távolra-közelre mutató névmásainak árnyalati különbsége. Nemcsak azért, mert az *az, amaz* névmásaink nem mutatják pontosan a *se* és a *tuo* különbségét: azért sem, mert az *amaz (ama)* itteni behelyettesítése elviselhetetlenül régiessé nyomorítaná a sorokat, ill. kívülállóvá távolítana, s innen lehetetlen lenne az áttérés a 3. szakasz tegező megszólítására. Nem is szólva arról, hogy bizonyos helyzetekben a *se* értelemszerűen *ez*-nek fordítandó.

Utoljára szólunk a leghamarább és legerőteljesebben szembetűnő hasonlóságról: a ritmika, a versforma hasonlóságáról. Elöljáróban annyit: a Fänrik Ståls Sägner ciklus költeményeinek kisebb része épül föl jambikus sorokból, s közülük kettő (Den döende Krigaren, Sveaborg) áll négyes és hármas sorok váltakozásából, rímelhelyezésük azonban nem azonos a Vårt land-éval (a b a b c c mindkettőé). Mindezt azért fontos tudnunk, hogy lássuk: Runebergtől nem volt idegen a jambikus ritmus, viszont szinte kizárólag hazafias témájú verseiben fordul csak elő, s a Vårt land sor- és szakaszformája ott is ritka. Hogy

ennek föltűnésében Vörösmarty Szózat-ának milyen szerepe van, azt további vizsgálatok dönthetnék el.

Runeberg Kivire és Leinora tett hatása viszont azért látszik egyértelműnek itt, mert kettejük lírájában egészen mellékes szerepe van a jambikus ritmusnak: a trochaikus sorok és a finn népköltészet hangsúlyos verselése az uralkodó nálunk. Kivi a legkisebb változtatás nélkül veszi át a Várt land ritmikáját, csupán a rímelhelyezésen egyszerűsít (az a b a a b helyett 3 párrim). Leino egyetlen helyen „töri meg” a runebergi ritmust: a szakaszok második sorában (kuin kallio), amelyek a három helyett két verslábból állnak. Ezeket azután nem is rímelteti össze az első sorokkal, formailag így kétszerezsen is elkülönítve a szakaszkezdő hasonlatokat a kifejtő, párosrimú soroktól. Ennek az elkülönítésnek bizonyos nyomai persze már Runebergnél is megvannak, mivel az első két sorvégre csak később felelnek rímek, vagyis egy ideig azok is elválasztva állnak. Ha meggondoljuk, hogy a szakaszok többségét itt is kifejtő jellegűnek találtuk, e formai elkülönítés funkcióját is hasonlónak kell látnunk a két versben.

* * *

Az eddig elmondottakból is teljesen világos, hogy a hasonlóság különböző mértékű a Runeberg – Kivi, ill. a Runeberg – Leino költemény között. Leino verse főként népábrázolásában, romantikus lendületében, szakaszépítkezésében és versformája tekintetében rokona a másik kettőnek. S ez azt jelenti, hogy a hatás itt nem föltétlenül egyenes és közvetlen, a visszanyúlás nem szükségképpen tudatos. Ebből viszont az következik, hogy – a már említett okokból – a runebergi megközelítésmód és forma egyszerűen a finn költészet „levegőjében van” még a századfordulón is, és szinte meghatározza a hazáról szólás kereteit, mikéntjét.

Kitekintés a finn hazafias líra első nagy korszakára

A három tárgyalt versben együtt vannak a múlt századi finn hazafias költészetnek azok a lényeges sajátosságai is, amelyek megkülönböztetik azt az európai romantika korának patrióta lírájától, s főként a közép- és kelet-európai népekétől. Részben az önálló állam, az önálló történelmi múlt hiányából fakad, hogy ebben a hazafias költészetben valójában sehol sem bukkannak (bukkanhatnak) föl nemzeti méretű hősök, alig akadnak utalások konkrét történelmi eseményekre, harcokra. A Fänrik Ståls Sägner ciklus ugyan teljesen az 1808–09-es háborúhoz kötődik, és világosan kivehető Runebergnek a hősteremtő szándéka is a ciklus több verséből, az egy-egy hőstettet végrehajtó Duncker, Wibelius stb. azonban már nála sem tudja betölteni a mi reformkori líránkban vissza-visszatérő Árpád, Mátyás, Hunyadi stb. szerepét, így aztán később és másutt, nevekre és eseményekre történő utalások nélkül, általános-ságban beszélnek a költők az egész nép hősiességéről, ill. szenvedéséről. Nem kizárt dolog, hogy e líra már említett demokratizmusának okai közt ezek a tények is szerepelnek.

Ugyanakkor meglehetősen konkrétussággal és föltétlenül számottevő terjedelemben jelennek meg a hazafias versekben az ország természeti szépségei. A mi líránkban (és a legtöbb európai országéban) ez általában külön verseket foglal le, sőt bizonyos fokig másik lépcsőt is jelent. Más szóval Runeberg egy

személyben és egy-egy versben csinálja meg azt ezen a téren, amit nálunk Kölcsey és Vörösmarty, ill. Petőfi és Arany; s amikor a hazafias ódában Petőfi csak általánosan utal a táj szépségére („Magyar vagyok. Legszebb ország a hazám” . . .), akkor Runeberg a hasonló ódába beleolvastja Az alföld-éhez hasonló tájábrazolást is, mindjárt iskolát is teremtv ezel hazájában. Egyébként csíráiban már Runeberg előtt is felbukkan a finn költészetben ez a szemlélet és módszer pl. Jaakko Juteini 1835-ben írt Menestys Suomessa c. versében.

Jól tükrözi ez a három költemény a finn hazafias líra egyértelmű optimizmusát is. Jellemző, hogy a vesztes harcokról író Runeberg is feltétel nélküli bizakodását fogalmazza meg a ciklust nyitó Várt land-ban, s hitet sugároz a többi verse is. Faragó József az egész runebergi szemléletről írja: „Napfényes oldaláról nézi a világot . . . minden körülmények között diadalmas hódítónak látja a jót, a szépet.”¹² Ennek valószínűleg az is oka persze, hogy végső soron Finnország autonómiát élvezett a vesztes harcok után is, nemzeti fejlődése előtt tehát nem álltak olyan akadályok, mint a közép-európai népeké előtt. Később már annyira nem, hogy Kivi a boldogság megvalósulását a jelenbe helyezi.

Ezzel függ össze, hogy egyik tárgyalt költeményben sem találkoztunk önbíráló, a nemzetet (vagy annak egy-egy osztályát) ostorozó részekkel, utalásokkal. És ez sem e három vers kivételes sajátossága. Pedig nyilvánvaló, hogy az egyébként sajátos struktúrájú finn társadalom sem lehetett ennyire homogén, ennyire egy szándékú. De a társadalmi ellentétek sem osztották meg olyan mértékben, mint pl. a miénket, a nemzeti kérdést illetően pedig hosszú ideig majdnem zavartalan volt az egyetértés. Ugyanakkor Runeberg és Kivi korában épp az egységes nemzettudat kialakításának szükségessége meg is követelte az önbizalomnak ezt a dicséreteket, buzdítások által történő erősítését. S hogy a Kansa kalliolla írásakor Leino szeme előtt is hasonló cél lebegett, azt azért is feltételezhetjük, mert egyébként nála néhol felbukkan már a bíráló hang is: az a fajta elkeseredett összehasonlítás a múlttal, amelyet mi többek között a Zalán futása előhangjából ismerünk. Az 1904-ben írt, már említett Runeberg-versét ugyanis így fejezi be:

„Más évszázad borul
ma már sírhalmadra.
Havat szítal észak ege,
és a nép is más itt.”

S hogy másutt sziklának tudja nevezni mégis ezt a népet, méltányoló és buzdító tisztelettel, az azt a fontos tényt húzza alá, hogy a finn hazafias líra legjobb művelői ott tartották szemüket a társadalmi-történelmi és politikai változásokon, s azok jellegét fölismerve mondták ki, hangsúlyozták az éppen legfontosabb, legidősebb gondolatokat.

SZOPORI N. LAJOS

¹² Faragó József, Runeberg, a finn Vörösmarty. Turán 1940. II. kötet, 101. oldal

J. L. Runeberg und die erste Periode der finnischen patriotischen Lyrik

VON LAJOS SZOPORI N.

Der Ausgangspunkt der finnischen patriotischen Lyrik ist der Gedichtzyklus «Fänrik Ståls Sägner» von J. L. Runeberg. Die Wirkung des Eröffnungsgedichtes (Vårt land) ist unter anderem in zwei Versen nachzuweisen: eine unmittelbare Wirkung in Aleksis Kivis «Suomenmaa» und eine mittelbare Wirkung in dem Gedicht «Kansa kalliolla» von Eino Leino. Die Verse von Runeberg und Kivi bewegen sich in dem gleichen Gedankenkreis: sie begeistern mit der Lobpreisung der Landschaften und Völker des Landes. Das Gedicht von Leino ist ihnen in der Charakterisierung des Volkes ähnlich. Gleichartig ist auch der steigende strukturelle Bogen und der äußerste Optimismus; wir finden wichtige Übereinstimmungen im Aufbau der Strophen. Im Gedicht von Kivi wiederkehren auch die Runeberg'schen Satztypen. Die gemeinsamen Charakterzüge der drei Dichtwerke sind: verhältnismässig wenige, romantische, meistens allgemein gebrauchte dichterische Bilder, weiterhin viele Sätze und Wortformen von großer Bewegungskraft. Gleich große Rollen haben die Demonstrativ- und Possessivpronomen (Possessivsuffixe) und Adverbien, die die Zugehörigkeit zur Heimat betonen. Die jambischen Reihenarten sind — abgesehen von einer einzigen geringeren Umänderung — in allen drei Gedichten gleichartig. Kivi gebraucht die Motive des Runeberg'schen Verses bewußt. Das Gedicht von Leino ist aber der Beweis dafür, daß der Gedanken- und Motivschatz des Runeberg-Zyklus so tief und lang in der finnischen Dichtung lebte, daß er mehr als ein halbes Jahrhundert lang die poetische Ausdrucksweise des patriotischen Gefühls bestimmte.

Az *angyalbőr* és a *portya* eredetének kérdése jelentéstörténeti és szlavisztikai adatok tükrében

Amint ez a címből is látható, két magyar kifejezés létrejöttének körülményeivel kívánok foglalkozni. E körülményeket azonban igyekszem a szükségletnek megfelelően föltáratlan vagy kevésbé ismert tények és összefüggések bemutatásával valósakká tenni, hogy a segítségükkel levonható következtetések minél szilárdabb alapot kapjanak. Nem biztos, hogy mondandómmal sikerül az *angyalbőr* és a *portya* eredetét minden kétséget kizáróan megoldani, mégis azt remélem, hogy az eddigi megfejtési kísérletek számszerű gyarapításán kívül legalább egy-két észrevétellel hozzájárulhatok a kérdés végleges eldöntéséhez.

Az *angyalbőr* és a *portya* csak mai tartalmuk és nyelvi elhelyezkedésük alapján esik viszonylag távol egymástól, történetileg azonos jelentéskörbe tartozó kifejezések: mindkettő a katonaság szóhasználatából terjedt el a köznyelvben. Legalábbis erre mutatnak azok az adatok, amelyek a magyar katonai terminológia fejlődésének vizsgálata során elem kerültek. Ezek a nyelvi és történeti adatok tették lehetővé, hogy e szavak esetében új összefüggéseket keressek és véljek találni — elsősorban a jelentésük alakulását illetően. Mindkét vizsgált kifejezésnél ismét beigazolódtott, hogy a szófejtésnek mennyire fontos követelménye a szó- és jelentéstörténet minél szélesebb körű alkalmazása. Ha az etimológus csak hangtani, alaktani és szerkezeti sémákkal dolgozik, ezzel sokszor leszűkíti és zsákutcába vezetheti a kutatást.

Nézzük tehát a két szót és a velük kapcsolatosan fölmerülő kérdéseket:

Angyal — angyalbőr

1. Az *angyalbőr* 1. 'lóding, vállszíj' (1790); 2. 'dísszubony' (1879); 3. 'katonaruha' (1893) összetételről történeti-etimológiai szótárunk így vélekedik: „Magyar fejlemény, kialakulásának módja azonban nincs tisztázva. Esetleg népetimológias átalakulás a fr.-ném. *badoulière* 'vállszíj, lóding' szóból, illetőleg ennek átvételéből, a m. *pantallér*-ből. Létrejöttére talán befolyással volt a 'tarka, fényes papiros' jelentésű, ma már elavult *angyalbőr* . . . A jelentésfejlődés az 1. jelentés fokozatos bővülésével történhetett” (TESz. 1: 156).

2. Anélkül, hogy a népetimológia reális lehetőségét elvetném, szeretném fölhívni a figyelmet egy-két olyan körülményre, melyek föltehetően közelebb visznek az *angyalbőr* kifejezés keletkezésének a tisztázásához. Elsősorban arról van szó, hogy az összetétel *angyal* előtagjának a 17. században a közhasználatú 'angelus; Engel' jelentésén kívül volt a köznyelvben egy kevésbé ismert, bizonyos körökben és területen azonban általánossá vált értelmezése is.

A nyelvészeti irodalom az *angyal* szónak ezt a jelentéstartalmát ezidáig nem vette számba, csupán legújabbban, az alapos Erdélyi Magyar Szótörténeti Tár első kötetében szerepel önálló címszóként, becsmérlő kifejezéseként értékelve, „az eredeti 'angelus; Engel' jelentéssel ellentétes, de pontosan meg nem határozható értelemben” (SzT 1: 336). Egy adatot idéz rá a szótár Kolozsvár város törvénykezési jegyzőkönyvének VI. kötetéből, 1600-ból: „Kowach Istwan ... vallya ... bort teoltenek az haz eleott izzak vala azomban zjdny kezdek ez fogoly legenyek az darabontokat mondwan essez lelek kurwak ty bochkay *Angyaly* roz ebek ... az darabantok keozzeol egy Inges ky Jeowe kerny kezde eoket mondwan edes rokonim Ne mongyatok azt mert my nem vagiuk (!) azok felek hanem mostanis Moldouabol az hadbol leowenk iamborok vagiunk az fogoly legenyek hazutatak, az darabantis vizza monda” (SzT 1: 336).

Nos, a történészek ismeretei az *angyal* szót illetően sokkal pontosabbak. Tőlük értesülhetünk róla, hogy a 17. század elején mindenekelőtt a katonanyelvben az *angyal* kifejezés Bocskai István hajdúira vonatkozott (vö. Nagy László, A Bocskai szabadságharc katonai története. Budapest 1961. 81). Az *angyal* szó 'hajdú' jelentésben az évek folyamán állandósult és Bocskai halála után is még tovább élt. Az alábbi adatok erről egyértelműen tanúskodnak:

Marosvásárhelyi Nagy Szabó Ferenc saját, korabeli följegyzései alapján a 17. század közepén megírta emlékiratait (vö. ErdTörtAd. 1: 155). Az 1599. évi eseményekkel kapcsolatban ezt olvassuk nála: „Igy azért Kolosvártól megtére Bocskai István az ő *angyalival*. Mert azok a hajduk úgy nevezték vala magokat, hogy ók *angyalok*, oly jámborok. Így azért nagy kóborlással visszatérének Magyarországba azok a Bocskai *angyali*. Akkor én Kolosváron lakom vala, szolgálégény voltam ...” (ErdTörtAd. 1: 53). Reöthy Orbán írta a következőket Rákóczi Györgynek Sárospatakról, 1632-ben: „Azok az csavargó katonák igen megbokrosították Csáki uramat, azolta ki se jött az várból ... Immár egynehány terminussa volt onnét elmenetelére, de meg nem mer indulni, azt tudja, hogy minden bokorban az Zólyomi uram *angyali* vannak” (TörtTár. 1899: 581). Vitnyédy Istvánnak 1657-ben Sopronból küldött levelében meg ez áll: „Egy Joannes Kerber Koszoczi nevű jezsuita pater, ki most itt az rhetoricát és poesist tanítja, hogy Jaraszlóból jött volna Trencsén felé, Liptó vármegyében az ott való *angyalok* szegény jámbort megfosztották, két lovát is elvették, melynek egyike az rosombergi postamesternél mondják hogy volna, az latrokat pedig kik cselekedték tudja Bohusa az szentmikliói postamester” (MTörtTár. 15: 68).

Meg kell mondanom, hogy pár éve, amikor az adatok közül sorrendben az utolsó idézet került elsőként a szemem elé, a benne szereplő *angyalok* alapján nem tudtam pontosan meghatározni a szó tartalmát. A bemutatott többi kontextus azonban kétségtelenné teszi, hogy Vitnyédy István a hajdúkat nevezte így. Ez egyúttal annak is a jele, hogy a 17. század derekán már nem volt szükséges közelebből meghatározni az *angyal* és a *hajdú* közötti összefüggést, a kor tájékozottabb embere nyilvánvalóan pontosan helyére tudta tenni mindkét kifejezést, illetőleg azok jelentését. Bizonyos tehát, hogy az SzT. fenti idézetében levő *bochkay Angyaly* kitétel Bocskai István hajdúira vonatkozik.

Az *angyal* szónak 'Bocskai' hajdú' értelmezése minden bizonnyal az eredeti jelentés gúnyos, elítélő használata révén keletkezett. Köztudomású,

hogy a hajdúság elsősorban nem azokkal az erényekkel rendelkezett, amelyek az angyalokat jellemzik. Ezzel kapcsolatban hadd idézzem 1668-ból Petrityvit Horváth Kozma szavait: „mindenféle gyülevész erdélyi, magyarországi nemes, fizetett, fizetetlen (kiknek szabad legények, avagy inkább Gaudi András német officár szerint *szabad ördögök* vala nevék), sok pórságból álló hadaival megindula Szelindekről” (Thaly K., Történelmi kalászkok. Pest 1862: 72). Az olyan hasonlatok tehát, mint például a *jámborok, szelídek stb., mint az angyalok* éppen ellenkező előjellel voltak érvényesek. Sőt, Nagy Szabó Ferenc szavaiból arra következtethetünk, hogy tulajdonképpen talán nem is mások, hanem a hajdúk saját maguk kezdték hangoztatni jámbor voltukat, angyali természetüket. Ebben lehetett önirónia is, meg a korabeli állapotok szülte tetteik igazolásának a szándéka is.

De az *angyal* → *hajdú* jelentésváltozás létrejöttét elősegíthette az a gyakori áldatlan helyzet is, amely a 16–17. századi magyar katonák életkörülményeit meghatározta. A tisztességes szállás hiánya, az élelmezési és ruházkodási normák semmibevétele, a fizetések, mondhatnánk, rendszeres elmaradása jellemezte valójában e kor magyar katonáinak mindennapi életét. Rendkívül szemléletesen világítják meg ezeket a hétköznapokat a kanizsai katonák 1576-ban kelt sorai: „Tudja azt ti nagyságtok, hogy *angyal természetén* nem vagyunk, széllal nem élhetünk, ruhátlanul nem járhatunk; innunk és ennünk kell, mind ruházat is kell” (Takáts Sándor, A török hódoltság korából. Budapest 1928. 436). Ilyen értelemben a hajdúság sem lehetett „angyal természetén”, ha szóban esetleg ezt hangoztatta is, tetteiben azonban adott esetben arra kényszerült, hogy maga gondoskodjék saját magáról, nem éppen angyali módon. E körülményeknek is szerepük lehetett abban a folyamatban, amelynek eredményeként először a katonaság között, majd tágabb körökben is az *angyal* szó 'hajdú' jelentéssel gazdagodott.

Érdeemes megemlíteni, hogy a kor szellemétől egyáltalán nem volt idegen az ilyesfajta jelentésátvitel. Heltai Gáspártól tudjuk, hogy a 16. század második felében a besúgó, spicli neve *légy* volt, vö. 1570: „Ottan | egy *Legyet* boczatnac kozikbe, egy | lator arulot, Kit szinnel vetic kozik | be *ā* temletzbe, mint ha o is fogolly | volna” (Heltai G., Háló. Kolozsvár. Kiad. Trócsányi Zoltán. Budapest 1915: 168); „A lator *Legy*, nem | czac aszt mondia meg nekik, mit hal | lot tolek *ā* temletzbe: Hanem *ā* mit | latot is” (i. m. 170); „Vdo mulua | boczatánac egy *Legyet* melé *ā* fok | házba” (i. m. 300). A 17. században viszont a *légy* az erőtlenség, nem ütőképes katonával volt egyenlő; ezzel szemben a *darázs* szemléletesen az edzett, támadásra kész vitézt jelentette, vö. 1657–8 k.: „Megmutatá az palatinus levelét, kit azelőtti nap hoztak, kibem biztatja: ne féljen, hogy az Rákóczi *legyei* Szerencset megmásszák” (Kemény János Önéletírása. Kiad. Szalay László. Pest 1856. 253), 1662: „nem kell arról gondolkodni, hogy az bágyadt semmire kellő és elrémtült nép, ha szintén akarna is, hogy megmássza annak az helynek kőfalait és kerítésit, mellyet mindazáltal ha megpróbálna is, megnyugodjék kegyelmed benne, kelletekorán olly *darázsokat* küldünk oda, a kik minden bizonnyal a bágyadt *legyeket* elkergetik a kőfalak verőfényéről” (Szalárdi János siralmas magyar krónikája kilenc könyvei. Kiad. és bev. Kemény Zsigmond. Pest 1853. 170), „főképen a székelység, hogy a palatinus bágyadt *legyek*hez hasonlította volna...” (i. m. 174), „ekképen a bágyadt *legyek darázsakká* válván, igen is megmáaszták vala a kőfalt” (i. m. i. h.). A hajdúság veszedelmes fegyvere volt a csákány, amely radikális „gyógyír” volt minden bajra. Úgy látszik, hogy e fegyvernek

is megvolt a korabeli képletes neve. Chernel György ugyanis 1631-ben ezt írja Sárospatakról: „Az csákánt *hajdú-calculusnek* hija, mikor iszik, eleiben teszi” (TörtTár. 1898.-73), „látod-e az *hajdu-calculust*” (uo.).

Az ilyen jellegű példák azt mutatják, hogy a katonaelethez tartozó különböző fogalmaknak átvitt értelmű szavakkal való jelölése már azokban az időkben is gyakorlat volt. Ez a gyakorlat a későbbi évszázadokban még inkább elterjedt és hosszabb vagy rövidebb életű metaforákkal gazdagította nyelvünket, s gazdagítja természetesen ma is. Úgy gondolom, hogy *angyalbőr* szavunk keletkezése az *angyal* → *hajdú* → *hajdúkatona* → *katona* jelentésváltozással is magyarázható: az *angyal*, vagyis a katona ruhája, vagyis bőre az *angyalbőr*.

A *bőr* szó 'ruha' jelentését ugyan a TESz. nem közli, a magyar nyelvben azonban így is használatos, ha nem is nagyon gyakran (vö. BALLAGI, ÉrtSz.). A *bőr* → *ruha* jelentésváltozás könnyen bekövetkezhett a ruhadarabok révén, melyeket régente elég sokszor bőrből is készítettek, vö. 1550: „es azon szabonak az *nadragnak való bőreert* attam, mert az *éggiket v maga bőriből csinálta*, az bőreert attam e \ddot{g} forintot harmincz penzt” (KultNád. 2: 87—87), 1699: „Egy begyen *bőr dolmány* gomb nélkül *bőr nadraggal* együtt” (SzT 1: 1064: *bőrnadrág* alatt), 1760: „*Bőr mejre való* hitvan” (uo.) stb. Az anyag erős, tartós volta fejeződik ki a *bőr*, majd pedig az *ördög* szavakkal alkotott összetételekben — ellentétéként az *angyal*-hoz kapcsolódó 'puha, lágy stb.' képzet-társításoknak —, például: 1801: *bőrgyolcs* 'gyolcsfajta' (SzT 1: 1063), 1819: *ördögmatéria* 'erős ruhaanyag' (MNY. 71: 124), *ördög bőr* 'düftin' (ÉrtSz.).

Az *angyalbőr* 'katonaruha' létrejöttének ez a magyarázata még akkor is elfogadhatónak látszik, ha tudomásul vesszük, hogy címszavunk ebben a jelentésben csak 1893-tól ismeretes. A nyelvi adatok ugyanis még korántsem kerültek mind napvilágra és könnyen előfordulhat, hogy újabbak bukkannak elő, korábbi időkből, 'katonaruha' vagy hasonló jelentéssel.

3. Másrészt számításba véve a népetimológia lehetőségét, a *pantallér* 'vállszij, lóding' kiindulás esetében is sokkal kézenfekvőbb a 17. századból ismert '(hajdú)katona' jelentésű *angyal* befolyásoló szerepe a szóalak létrejöttére, mint bármilyen más elemé, így akár az elavult 'tarka, fényes papiros' értelmű *angyalbőr* kifejezésé. Ez föltehetően egyébként is szűkebb területre korlátozódott kifejezés volt, ezért kétséges, hogy aktív szerepe lehetett volna egy népetimológia megalkotásában. Ha a *pantallér* jövevényszót tekintjük az *angyalbőr* 'katonaruha' létrejöttéhez szükséges alapnak, akkor inkább a *bőr* utótagnak reális vonatkozásaira mutatnék rá. II. Rákóczi Ferencnek 1705-ben kelt utasításaiban ez áll: „Az lovasoknak *dolmánya* ha az bányavárosokon s mind peniglen itt Lócse körül elkészülhet, *sárga bőrből légyen, úgy nadragja* is; nyári mentéjek penid zöd abábúl légyen, ha kitelhetik” (RákF: Lev. 10: 3). Eszterházy Antal kuruc generális 1707-ben a következőket jegyezte föl: „Az száz kék *dolmányt* úgy értem, hogy készen van 104 övvel együtt ugyanannyi *pantallér*, mely *pantallérok közül még 17 alatt bőr nincsen; az alájok kívántató bőr* iránt említett Horvát Zsigmond uramnak szálló levelében tegye ő Excellentiája emlékezetét” (Eszterházy: TK 601). Egy 1710-ben kelt észrevétel szerint meg: „Szükségesebb volna ennél az *pantallérszój*, az mellyet ha sárga bőrből nem, — talán fejér vagy szines abával borított törött-szójból lehetne csinálni” (RákF: Lev. 3: 222). Az idézetekből világosan kirajzolódik egyrészt a *pantallér* és a *bőr* tárgyi összefüggése, másrészt a katonai *dolmány* és a *pantallér* kapcsolata. Ha tehát föltesszük, hogy az *angyalbőr* kifejezés

népetimológiás átalakulás a *pantallér*ből, akkor a változást minden bizonnyal az *angyal* '(hajdú)katona' kifejezésnek és az *-ér* végződésnek a ténylegesen használatos *bőr* szóval történt összeolvasztása magyarázza.

Úgy vélem tehát, hogy akár metaforaként, akár népetimológiaként kezdték használni az *angyalbőr* összetételt — ennek végleges eldöntése az újabb, főleg 17–18. századi adatok előkerülése után lesz majd lehetséges —, keletkezésében mindenképpen szerepe volt a 'hajdú' jelentésű *angyal* szó egykori létének és használatának.

Portya — portyás

1. A magyar *portya* R *porta* szó eredetének kérdése nyelvész körökben tisztázottnak látszik. A latinból való kiindulás gondolatának elvetésével általánosan elfogadott tényként kezelik a szó német származtatását. Eszerint a magyar *portya* (< R *porta*) egy úfn. *Partei* (vö. SIMONYI: NyK 33: 59, Szófsz. 247), illetőleg *Partie* (vö. SIMONYI: NyK 33: 59, LUMTZER—MELICH, DOLw. 208, KNEZSA: MNy. 37: 286, MNy. 60: 312) átvétele volna. Ezt a nézetet fogadta el többek között Sulán (MNYTK 104: 6) és az erre vonatkozó véleményeket legújabbban ilyen értelemben összegezte Kobilarov-Götze is. Szerinte a magyar *portya*, R *porta* közvetlen forrása az úfn. „Partie, Parthie, parthy, parti 'Teil, Abteil, Heeresabteilung, Abteilung von Personen zur Gesellschaft, auch bei der Jagd, Fahr usw.' (Grimm 7. 1477)” (KOBILAROV-GÖTZE, DLwUng. 342–343; vö. még ÉK 1118).

Mindennek ellenére úgy vélem, hogy a magyar szó német etimonja valójában nincs bebizonyítva. Az úfn. eredet gondolata ugyanis egyrészt a hangtani kritériumok túlságosan gépies kezelésén alapszik, másrészt annak a korábbi szótárforgató gyakorlatnak az eredménye, amely főként a szótárak gyakran hiányos adataira támaszkodva igyekezett véleményt mondani a szavak származásáról. Beigazolódott azonban, hogy ez a módszer gyakran nem kielégítő. A tárgy-, szó- és jelentéstörténet különböző vonatkozásai, valamint az egykori cseh és szlovák nyelvű bizonyítékok arra kényszerítenek bennünket, hogy jelen esetben is túllépjünk a bizonyos fokig formálisnak mondható szófejtő eljárásról és a *portya* szóhoz kapcsolódó történeti összefüggések árnyaltabb megvilágításával rámutassunk a német eredet valószínűtlen voltára.

2. *Portya* szavunkat a NySz. nyomán a 18. század elejétől kezdve tartja számon a szakirodalom, de több származéka alapján helyesen mutatott rá Sulán Béla, hogy „a *porta* alapszó használata már a 17. században általánosan el volt terjedve” (MNYTK 104: 6). Ezt a feltételezést az alábbiakban jó néhány nyelvi ténnyel igazolom. Eltekintve most a szónak újabban kialakult és 1933 óta adatolt 'túra' jelentésétől (l. BÁNHIDI ZOLTÁN, A magyar sportnyelv története és jelene. Budapest 1971. 279), *portya*, R *porta* szavunkra, jelentésére és származékaira az 1711-ig terjedő időszakig az alábbi — korántsem teljes — adattárat tudom bemutatni:

A. a) *portya* '(fegyveres) csapat' — 1643 (Wesselényi Ferenc írja): „ezeknek eszökben sincsen hogy megharczoljanak, hanem mindkét fél . . . portájok járnak” (TörtTár. 1880: 218), Beckó, 1644 (Földvári Miklós írja): „Certe per exploratores sumus edocti, quod, ad unam *portya* 800, et ad aliam per terminas Trencsin 500, excurrissent” (TörtTár. 1909:310), 1662: „Az várban már minden erejüket együttlátván, . . . török császárnak olyan derekas portái

ellen elégségesnek alig tiltethetnék" (SZALÁRDI: i. m. 541), 1691: „ha ő Nga arra felé *portát* expedial: készek ők is mind lovast s mind gyalogot adjungálni" (Monfrók. 34: 12), 1691: „Palánkhoz tegnap öt órányi földre érkezvén, s az ottan levő katonáimban ellenek *portát* bocsátván: már az ellenségben belekaptak" (Monfrók. 34: 112), 1703: „a mint bizonyos *portáknak* jövetelükből értem" (Thaly: RT 2: 3), 1703: „azon *porták* vagy hadak tisztit" (HK 8: 301).

A kuruc korban a leggyakrabban használt összetételek közé tartoztak a következők:

apróportya 'kisebb fegyveres csapat, felderítő járőr' — 1706 (Bercsényi Miklós írja): „körülvették mind *apró*, s mind *öreg portákkal*" (RákF: Lev. 5: 261); „Van 4 *apró*, két *öreg portám* oda" (i. m. 291),

gyalogportya 'gyalogos fegyveres csapat' — 1706 (II. Rákóczi Ferenc írja): „semmi ollyas had közel, az ki eztet impediálhatná, vagy az kitül is azon *gyalog-porta* tarthatna" (RákF: Lev. 1: 584); 1706: „az étszaka elküldött kemény *gyalog-portám*" (i. m. 644); 1709 (Bercsényi Miklós írja): „az gácsi *gyalogporta* Divinnél Ujkéri nevű egyik hadnagygyal együtt elfogta" (Thaly: RT 2: 277),

lovasportya 'fegyveres lovascsapat' — 1708 (Bercsényi Miklós írja): „kemény *lovas portával* kemény irruptiót tenni Pozsony tájékára s Morvára" (RákF: Lev. 5: 645), 1708 (uő.): „Örömöst küldenék valamely *lovas portát* étszaka az vár alá" (RákF: Lev. 6: 117),

oldalportya 'oldalcsapat, oldalvéd' — 1706 (Bercsényi Miklós írja): „Más *oldalporták* háromfelől is megütötték, ódalt s hátul" (Thaly, RT 2: 164), 1706 (uő.): „az mi másfelül való *oldalló portánk*, ugyan Géczy Gábor ezerébül, rajtok ütöttek" (RákF: Lev. 5: 83), 1706 (uő.): „Akkor csapott az szekerekre más *ódalporta*" (i. m. 269),

öregportya 'nagyobb fegyveres járőr csapat' — l. *apróportya* alatt,

vigyázóportya 'őrcsapat' — 1710: „akkor hozzák hírit az *vigyázó porták* az ellenség jövetelének" (RákF: Lev. 3: 8—9), „Szécsiny és Vadkert közt levő *vigyázó porta* szemközben akadván véle" (i. m. 9),

vizsgálóportya 'felderítő csapat, járőrcsapat' — 1704 (Bercsényi Miklós írja): „Tegnap *vizsgáló portát* bocsátottam vala, jöve hírem tőle Morvábül" (RákF: Lev. 4: 207), „*Vizsgálóportáim* ugyan s embereim mindenfelé vadnak úntalan" (i. m. 214). De volt még egyebek közt *bejáróportya*, *derékportya*, *frajportya*, *lopóportya*, *nyargalóportya*, *partikulárisportya*, *tolvajportya* stb. stb. (vö. RákF: Lev. 2: 489, 3: 147, 4: 206, 308, 5: 219, 466, 647, 6: 156 stb.);

b) *portya* 'portyázás' — Galgóc, 1644 (Révai László írja): „az innétső szeren mentek *portyára* a mieink. Ha mi hírt hallok felőlök, Nagyságodnak értére adom" (TörtTár. 1909: 309), Bazin, 1645: „Más az ha ellenségül tartanók magunkat, tehát az éjjel bocsátottuk volna be városunkban az *Portáról* megjött Császár Urunk fegyveresit" (Jedlicska Pál, Eredeti részletek gróf Pálffy család okmánytárához 1401—1653... Budapest 1910, 408), 1686: „Kiss Balázs és Deák Ferencz nyolcz zászlóval, kik *portára* Enyed felé jártak" (Monfrók 35: 56), 1690: „Most érkeztem *portáru*l Prajszak alul, az hová voltam hetven lóval commendírozva" (HK 14: 125), 1703: „Valaki a strázsára, *portára*, csatára és egyéb szolgálatra küldetik s el nem menne..." (HK 1: 652).

B. *portyácska* 'kisebb fegyveres egység; előőr' — 1706 (II. Rákóczi Ferenc írja): „mely haszontalanok legyenek az ódalt-, elől- s hátul-járó corpusok, mellyek közzül kiki *portácskákot* küldözvén, azt gondolja, hivataljának eleget tett" (RákF: Lev. 1: 603), 1706 (Bercsényi Miklós írja): „nem árt

Nagyságodnak is *vigyázó-portácskát* bocsátani mind arra s mind másfelé (RákF: Lev. 4: 366).

C. *portyás* a) fn. 'portyázó (fegyveres csapat ~ személy)' — Galgóc, 1644: „A mi *portyásink* felől semmi hírünk nem jöve, nyilván semmi bizonyost nem tudnak írnya” (TörtTár. 1909: 311), 1691: „Egy-két nappal utunk hátrább maradt, míg Facsatig s Dobráig *portásink* azt a földet megnyargalták” (MonÍrók 34: 64), 1693: „az Száva felé küldött portásimtúl érkezvín hírem” (MonÍrók 15: 133), 1704 (Thoroczkai István írja): „Gróf Pekry uram is elment portára az maga hadával, én is küldöttem ma újabb *portást*, tegnap is küldöttem” (TörtTár. 1906: 10), 1705: „az németeknek az *portása* az Vágon által-csapott volt” (MonÍrók 35: 449), 1710: „Méltóságos Eszterházi Antal generális is azt írja, *portási* minden felé szerencsésen járnak” (Pápai János, Törökországi naplói. Budapest 1963, 341).

A leggyakoribb összetételek a következők voltak:

apróportyás (l. *apróportya*) — 1706 (Bercsényi Miklós írja): „három rendbeli *apró-portás* azon alkalmatossággal ódalt, útul csapkodván” (RákF: Lev. 5: 271),

derékportyás (vö. *derékportya*) — 1706 (Bercsényi Miklós írja): „Szikszó felül ment az *derék portás*: de ott sem gyütt ki” (RákF: Lev. 5: 261), 1705 (Bottyán János írja): „Az ki-expediált *derék portásunk* megérkezett” (RákF: Lev. 9: 240),

gyalogportyás (l. *gyalogportya*) — 1693: „onnan mind lovas, s mind *gyalog portásokat* bocsásson az ellenség felé” (MonÍrók 15: 155),

külsőportyás 'portyázó őrség, járőrség' — 1704 (tábori instrukcióban): „Ha pedig éjtszakának idején *külső portás* akarna bejönni: azzal az strázsák az közinstrukció szerint bánjanak” (HK 8: 301),

lovasportyás (l. *lovasportya*) — 1693: „Az nimet tábornak L.-Fejérvár alatt való operációja iránt, kire nízve *lovas portásimat* küldtem által az Morován” (MonÍrók. 15: 145, l. még *gyalogportyás* alatt is),

vizsgálóportyás (l. *vizsgálóportya*) — 1705 (Bercsényi Miklós írja): „ott leskődött *vizsgáló portásom*” (RákF: Lev. 4: 295).

A kuruc háborúk idejéből kimutatható még például a *bejáróportyás*, *éjszakai portyás*, *kiváncsikos portyás*, *lopódó portyás*, *partikuláris portyás* stb. (vö. RákF: Lev. 1: 416; 4: 571; 5: 305; 6: 11, 159 stb.).

b) mn. 'portyázó' — 1678: „mi azon éjszaka Sz. Kereszthez mentünk, a hol egész éjszaka rendelt seregekben állván, holmi *Portás gyalogink*, a kik voltak Farkas Fábián urammal Körmöcz oltalmazására . . . , nem tudván a németnek a szándékát, merre akar reánk jöni . . .” (HK 6: 474), 1710: „örömben azon *portás hadnagy* lóhalálában küldte az levelet (Thaly, RT 2: 332), 1704: „hozák ezen két rendbeli levelet az *portás tiszték*” (RákF: Lev. 4: 195).

D. *portyázik* 'streifen' — 1604 (Kollonich Siegfried főkapitány írja Thurzó Györgynek): „az török gyülekezik Pestre, Budára, amelyek ezekkel az pártos latrokkal egyetemben *portyázni* akar, ez okáért kívántatik, hogy mindnyájan feltámadván . . . oltalmazzuk magunkat” (Nagy László: i. m. 197), 1641: „Megkörnýekzevén bennünket az pogányságtól való félelem, szomséd-ságunkban kegyetlen rablások, tüzzel való kegyetlen égetésétől, *portyázván*, Felső-, Alsó-Gagy, Gadna, Ujlak, Kázsmárk, Kinizs, Dobsza és nálunk feljebb való Vajda nevü falubel (!) gyermekek elvétele . . . (Történelmi Közlemények Abaúj-Torna vármegye és Kassa múltjából. 4: 17), 17. század vége: „Addig

ha közelitt a Pogány *portázzunk*” (RMDE 2: 524), 1704: „Itt mi nagy periculumba leszünk, mert igen *kiportáznak* a soproniak” (RákF: Lev. 1: 104), 1704: „mink lovasok a Nyulason levő helységen lennénk: onnét is könnyű *felportázní*” (i. m. 313), 1704 (Bercsényi Miklós írja): „ne merészelje Austriát megüresíteni, s azért volna jó Trencséntül is *béportázní*” (RákF: Lev. 4: 217), 1708: „már is Morvában *beportázzván* a mieink” (Eszterházy, TK 141),

portyázó 'portyázó csapat, fegyveres' — 1704: „magunk módja szerint bocsássuk kedvére az *portázót*, hadd *portázzék* inkább, mind széllyedjen” (Thaly, RT 2: 89), 1704: „Majd elhagyok az *portázókban*” (i. m. 65), 1708: „ha Leopoldtúl Újhelynek menne, akár éjjel, akár nappal, kire *portázói* vigyázhatnak” (RákF: Lev. 5: 645),

portyázás 'Streife, Streifzug' — 1703: „csak bátran menvén minden *portázás* nélkül” (MonÍrók. 35: 56), 1704: „harcoktul és *portyázásoktul* való maga elvonására” (RákTük. 2: 291).

A fenti dokumentáció alapján két dolgot mindenképpen indokolt kijelenteni. Először, hogy a *portya* szó és családja a katonasággal kapcsolatos szókincsben már a 17. század kezdetén közhasználatú volt. Másodsor pedig figyelmet érdemel a szóföldrajzi vonatkozás. Az adatok alapján megállapítható, hogy a tárgyalt szócsalád használata kezdetben az egykori Magyarország nyugati, pontosabban északnyugati területeihez kötődik és csak a 17. század végére terjed át az északkeleti, keleti országrészekre, nyilvánvalóan a kuruc háborúk hadi eseményeinek közvetítésével. A *portya* R *porta* keletkezési góca tehát alighanem az egykori Pozsony, Trencsén és Nyitra vármegyék területére, vagyis az ország régi északnyugati határának övezetére helyezhető. Érthető tehát, hogy a gyakori és közvetlen magyar—szlovák, magyar—morva érintkezések következtében a R magyar *portás* „portyázó (fegyveres)’ főnév behatolt a szlovák és morva nyelvjárásokba is.

Sulán Béla több alkalommal foglalkozott a magyar *portás* > morva *portáš* 1. 'az egykori vlach-morva határórség tagja', 2. 'csendő'r' kérdésével (vö. StudSlav. 3: 296—298; NyK 65: 291; ALH 11: 258—261), felfogását a MNyTK 108: 5—7. lapon összegezte. SULÁN itt a Morvaország keleti határainak őrzésére szervezett határórség alakulatokról — ennek tagja volt a *portás* — ezt írja: „A legvalószínűbbnek az látszik, hogy ezt a határórséget a 18. század legelején alapították, a II. Rákóczi Ferenc-féle függetlenségi harcok idején. Később idézendő magyar szótörténeti adataink is ezt a feltevést igazolják” (MNyTK 108: 5—6). Ezzel szemben a cseh történeti és nyelvtörténeti adatok arról vallanak, hogy a *portáš* 'határór' ennél korábban, már a 17. század első felében ismert fogalom volt. Sőt, J. MACŰREK cseh történész részletes elemzéssel kimutatta, hogy a Kelet-Morvaországból, Trencsén és Árva megyéből, de még Közép-Szlovákia területéről is származó 16. századi adatok szerint a vlachok már akkor vár- és határórszolgálatot teljesítettek azokon a vidékeken. Ezt a szolgálatot azonban csak az úgynevezett „hú [tudnillik a császárhoz hú] vlachok” végezhették, szemben a rablóknak, csavargóknak minősített vlachok másik csoportjával (vö. J. MACŰREK, Valaši v západních Karpatech v 15—18. století. Ostrava 1959. 169). Macűrek egyebek közt hangsúlyozza: „Na Trenčansku Valaši tím vlastně převzali funkci starších středověkých zemských strážců, rekrutovaných kdysi z Kumánů a Polovců, jako oni byli povinni střežit zemi proti vpádům z ciziny i proti domácím rušitelům pokoje. Mimoto jim připadl úkol doprovázet obchodníky při přechodu přes hranice, opravovat ve chvílích klidu mosty na důležitých cestách. V této strážní funkci

jsou jmenováni při hradu strečenském a lietavském jako »portarii castri, servitores, vigilatores castri, zaškodník» (MACŮREK, Valaši . . . 64).

E vlachok őrszolgálatot teljesítő szervezetéről Morvaország keleti részéről nyelvi adatok formájában az 1630-as évektől kezdve van tudomásunk (vö. MACŮREK, Valaši . . . 152, 169). Macúrek levéltári kutatásai nyomán kiderült, hogy a korabeli vár- és határőrség ezen tagjait a morva nyelvjárásokban egyrészt a honi *-ovj, -ovni, -ř* képzővel alkotott *portovj, portovni, portijř*, másrészt a magyarból átvett *portás* szavakkal (illetőleg annak *portác* változatával) nevezték meg. Macúrek nyomán a következő idézetek sorolhatók ide: Těšín, 1630 (Alžbeta Lukrécie írja Szúnyogh Borbálának Budatin várába): „protož paní susedy přátelské za to žádáme, že vona při těchž poddaných svých i těch *portovních*, aby dále ubohým lidem poddaným našim takových zoumslných a nesúdských příkornosti a škod nečinili . . .” (J. MACŮREK, České země a Slovensko . . . Brno 1969. 121), 1630, Jablunkov: „z verch hory, co se do Uher ze Sleska jede, *portovni* (jinak) záškodní barana třetjaka vzali a v kerěmě na Čatei zabili a snědli. Tímto časem zase Mackovi Suškovi z dědiny Piosku *portovni* s hejnými na salaš přišli, cokoliv bylo na salaši, pobrali a velikú škodu ubohému člověku učinili” (MACŮREK, Valaši . . . 441), 1638, Jablunkov: „co na ne přišlo z těch peněz, co jim *portovni* vzali” (MACŮREK, České země . . . 154), 1643, Uh. Hradiště: „Valaši vsetinšti a mezdřišti, jichž do dvou set bylo, na 40 a nětco vejše vozích profiant de ležení nepřátelského vezli, na kteréž natrefíce silná *portari* cisařská všechny zbili a profiant odjali” (MACŮREK, České země . . . 176), 1645, Uh. Hradiště: „Naše *portáče* vždycky k Holomouci jidou” (MACŮREK, České země . . . 185), 1650, Hukvald: „dcelé kompagnie . . . na panství uložené . . . assigurjovanými *portirma* a furáží traktyrovati musime” (MACŮREK, Valaši . . . 315), 1680, Turzovka: „Poručení pak dali [kuruci] fojtům pod ztracením hrdla a trestáním a v nich dědin obracením, aby nás *portových* lapali a vydali” (MACŮREK, České země . . . 252), 1682, Turzovka: „Vam dobre přejici Juro Jantula, desátník nat *portášmi*” (MACŮREK, České země . . . 254).

Megjegyzendő, hogy Macúrek a tárgyalt kifejezést a těšini urbáriumokból *portovník* változatban is idézi, vö. 1647: [chalupník jablunkovský Jurek Kuczmena měl]: „na škúdcze zemské a sice kde se jemo poručí z jinými *portovníky* choditi” (MACŮREK, Valaši . . . 152). Véleményem szerint azonban ez az adat nem sorolható ide. Tekintettel az előfordulási helyre és a szövegösszefüggésre, inkább az látszik valószínűnek, hogy a *portovník* jelentése 'portális'. E fogalom jelölésére egyébként a régi magyar nyelvben a *porta* 'telek' származékként a *portás* szó főnévi és melléknévi funkcióban egyaránt használatos volt, így például 1610, Abaúj: „Az kinek meghzolgálnak az azt *Portas* lovasok, azt az zegensegh fizesse megh” (Korponay János, Abaujvármegye monographiája. 2. Kassa 1878. 96; l. még Kolozsvári—Óvári MTörv-Gyűjt. 2/1: 76), 1611, Eperjes (Thurzó György írja): „Minémű bizonyos és kiváltképpen való nagy szükség kényszerítsen bennünket az *portás* vitézlő népnek erre az földre sietséggel való hívására” (Szerémi, Emlékek Barsvármegye hajdanából. Budapest 1891. 25), 1619, Vác (Zádori András írja): „azok az kgtek *portási* lassan lassan innét mind elszöknek” (i. m. 90), 1642 Sempete (Eszterházy Miklós nádor írja): „mind *Portas* s- mind Portan kiuöl ualo faluk contribuallionak” (MTörtTár. 8: 169) stb. A jablunkai Jurek Kuczmena tehát minden bizonnyal a portális inszurrekció értelmében volt köteles fegyvert fogni, nem pedig valamely zsoldos őrszemélyzet tagjaként.

Érdeemes megemlíteni még, hogy a 17. századi magyar nyelvben a *portás* főnévnek volt egy további jelentése is: nevezetesen így hívták a török császár udvarához, a portához küldött követet. Rozsnyai Dávid például 1664-ben ezt jegyezte föl: „érkezett ugyan urunk *portása* Fejérvári György . . . érkezett Paládi az urunk *portása* Fejérvárra” (Monírók 8: 275). A 'portai követ, küldött' jelentésű *portás* a *porta* 'török császári udvar' szó származéka. Nyelvtörténeti szótárainkból a *portás*-nak ez a két utóbbi jelentése hiányzik.

Sulán Béla állítása szerint a morva *portás* 'határőr' kifejezés közvetlen átvétel a magyarból, mivel a szlovák nyelvből ez a szó nincs kimutatva (MNyTK 104: 6). A korabeli magyar—morva határmenti kapcsolatok az ilyen jellegű szavak közvetlen átvételét valóban elősegítették, de a *portás* esetében a szlovák közvetítés lehetősége mégsem hagyható figyelmen kívül. A vlach határ- és várőrök ugyanis éppen szlováklakta vidékeken, a Vág-völgyétől nyugatra működtek. A föltáratlan szlovák nyelvtörténeti anyag megnehezíti ugyan az adatolást, ennek ellenére a szó egykori használata kimutatható. Példának okáért Macúrek morva nyelvjárási adatai közül némelyik szlovák-ként is értékelhető (pl. a Turzovkáról—Turzófalváról közölt idézetek), de vannak további bizonyítékaink is, amelyek azt igazolják, hogy a *portás* szót a szlovákban nemcsak 'kapus' jelentésben ismerték (erre l. Bernolák, Kálal), hanem korábban a 'fegyveres' portyázó-ra vonatkoztatva is használták. A Liptó Szent Miklóson 1713-ban lejegyzett „Joannes Litický hajduch *portás* nemal zadne porozumení s nimi” (A. MELICHERČIK, Juraj Jánošík . . . Bratislava 1963. 135) alapján ugyan nem határozható meg teljesen egyértelműen a *portás* jelentéstartalma, de a következő adatokban biztosan a portyázókra vonatkoztatva használatos: 1714, Vágbeszterce: „Dwom *Portassom* Processu Prostrednýho ktery dowgedly uskoka Marikom za zstatkom (!)” (OL. Balassa család lt. Vágbesztercei urad. 4. cs.), 1755: „stoličných aneb panských oficiov *portašov*” (Slovenský národopis 2: 427).

Mind a R magyar *portás*, mind az azonos jelentésű morva nyelvjárási *portovní* átkerült az egykori északnyugat-magyarországi határvidékekre, illetőleg azok őrszemélyzetére vonatkozó német nyelvű szövegekbe is, vö. 1650: „eine mehrere mannschaft von solchen *portowich* durch ebenmässige geld-mittel darwieder aufzubringen” (MACÚREK, Valaši . . . 315), 1655: „eine anzahl *portowni* oder treuer Wallachen zu dero diensten aufgenohmben” (uo.), 1667: „Ich hab die wolachischen *portaschen* von unserer seiten angeordnet” (uo.). Sőt, a *portyázás* német megfelelője a *Portierung* pillanatnyilag korábbról kimutatható, mint a magyar kifejezés, vö. 1682: „Mit bewachung und *portierung* des hiesigen gebürges” (MACÚREK, Valaši . . . 315). Mindez szintén azt mutatja, hogy az említett területeken a 'csapat; portyázás' jelentésű magyar *porta* szó és származékai legkésőbb a 17. század első felében már a katonai szókincs szerves elemei voltak, melyek a magyar nyelvből behatoltak a szomszédos népek szóhasználatába is. A szlovák, morva és német előfordulásokon kívül címszavunk megvan a lengyelben is: *portasz* 'żandarm pograniczny'; *portasz* 'hajduk, stronnik' (Malinowski: RWF 17: 24).

3. Macúrek a morva *portás* szó latin *portarius* (castris) 'kapuőr, várőr' megfelelőjét egyértelműen a latin *porta* '(vár)kapu' szóból magyarázza (l. MACÚREK, Valaši . . . 169), amiben kétségtelenül igaza van. A kérdés csupán az, hogy a magyar *porta* 'csapat; portyázás' alapszónak, illetve *portás* 'portyázó' származékának van-e, lehet-e mégis köze a latin *porta* '(vár)kapu' főnévhez.

A latin etimon föltevése nem újkeletű (vö. FLUDOROVITS: MNy. 26: 277), főként jelentéstani nehézségek miatt azonban nyelvészeink ezt a származtatást elvetették (l. SzófSz. és föntebb). Viszont Macúrek történeti kutatásainak eredményeként példának okáért ŠMILAUER — bővebb magyarázat nélkül — megint a latin *porta* 'kapu' szót tartja a magyar *portás* 'portyázó' (> cseh, morva *portáš*) forrásának (l. MACHEK, ESJČ.² 473). Úgy vélem, hogy ez a fel fogás helyes, mert figyelembe veszi nemcsak a szorosan vett nyelvészeti szempontokat, hanem a rokontudományok értékes eredményeit is. Ha ugyanis a szótári adatokon túl egy kissé szemügyre vesszük a 16—17. századi viszonyokat taglaló hadtörténeti feldolgozásokat és néhány ide vonatkozó forrásanyagot, akkor arra a következtetésre jutunk, hogy az említett jelentésbeli nehézségek elháríthatók és a magyar szócsalád létrejötté valóban a latin *porta* főnévből magyarázható.

Az előzőekben említettük, hogy a morva *portáš* jövevénytípus a határőrség, várőrség tagjait jelölte, akiknek tevékenysége szorosán összekapcsolódott a várak, erődítmények korukban betöltött szerepével. A várak jelentőségét Nagy László (i. m. 147) röviden és tömören így foglalta össze: „1. A határok biztosítása ellenséges betörés ellen, vagy ha az ellenség az erősségek között elhaladna, annak folytonos zaklatása. 2. Közlekedési vonalak és legfontosabb átkelési pontok biztosítása. 3. Az uralkodók és más vezetők személyének, továbbá az ország kincseinek és lakóinak biztosítása. 4. Tüzérségi lőszer és egyéb hadi eszközök, illetve élelmiszerek tárolása. 5. Menekülő sájt hadsereg visszavonulásának biztosítása. 6. Megszerzett új tartományok birtoklásának biztosítása.” A várakban elhelyezett katonaságnak tehát meglehetősen sokrétű feladatot kellett megoldania, ha szolgálatát jól akarta ellátni. Ennek megfelelően alakult a várkatonaság szervezése és összetétele is. A vár kapujának — portájának — őrzésére állíthattak gyalogosokat — ezek voltak a *kapunállók* (l. Takáts Sándor, A magyar gyalogság megalakulása. Budapest 1908. 23) —, de éppúgy lehetett ez a lovasok feladata is, hiszen a határ- és várőrsegek jelentékeny hányadát a lovasság alkotta (vö. Borosy András, A telekkatonaság és a parasztság szerepe a feudális magyar hadszervezetben. Budapest 1971. 72). Márpedig ezek a lovasok, de a 16. század közepétől kezdve a hajdúkkal minőségileg megváltozott gyalogosok sem ültek tétlenül a várfalak árnyékában éppen ellenkezőleg, állandóan portyára jártak (l. Takáts, A magyar gyalogság . . . 33—4; Takáts, Rajzok 2: 95).

A középkori hazai latinságból a várőröket — lett légyen az gyalogos vagy lovas katona — a latin *porta* '(vár)kapu' szóból képezve a leggyakrabban *portarius*-nak nevezték, amint erre Macúrek is rámutatott (l. fönt). Vagyis a latin *portarius* nemcsak a szűkebb értelemben használt 'kapus' volt (ebben a jelentésben átkerült a szó a régi magyar nyelvbe is, l. NySz. 2: 1318), hanem a várőrség tagja, aki rendszeresen kiportyázik vára kapuján, hogy az ellenséget a saját állásaiban lepje meg. Így például 1546-ban a trencséni várkapu fegyveres őrségéhez tartozott Bwl Pál *portarius* (l. Ethey Gyula, Vágvölgyi Krónika. Komárno-Komárom 1936. 152). További adatok: 1546, Huszt: „peditibus seu *portariis*” (Takáts, A magyar gyalogság . . . 23), 1548: „. . . extunc circumspecti Nicolaus Cherny de Pwho capitaneus dicti oppidi Solna cum aliis *portariis* et servitoribus praefati Raphaelis Podmanyczky colonisque inibi existentibus portam dicti oppidi Solna coram ipsis oclusissent, manibusque armatis nomine et in persona dicti . . .” (Lukinich, PodmOkITár. 3: 601). Korábban az ilyen ki-kicsapó, portyázó fegyverekeseket *portanarius*-nak is

hívták, vö. 1199: „qui tamen nec in sua parochia, sed a *portanariis* cum litteris predictorum captus et incarceratus fuerat” (ÁUO 6: 199; l. Bartal 504 is).

Úgy hiszem, a latin nyelvű adatok önmagukban is kellő mértékben tanúsítják, hogy a középkorban a *portanarius*-nak majd *portarius*-nak mondott személyeket a szolgálati helyük egyik uralkodó jegye — a vár, illetve annak kapuja — alapján nevezték meg: olyan fegyveres, aki szűkebb értelemben a várkapuknál, tágabb értelemben a várakban teljesít szolgálatot. Érdemes arra is figyelni, hogy a latin *porta* kifejezés a középkorban nemcsak a várkaput és képletesen az egész várat jelölte, hanem gyakran az ország kapuit is. Tehát éppen azokat a helyeket, ahol a várakat, erődítéseket megépítették, hogy ezeket a kapukat: *portae regni* védelmezzék, biztosítsák (az ezzel kapcsolatos 11–12. századi latin adatokra vö. H. Göckenjen, *Hilfsvölker und Grenz-wächter im mittelalterlichen Ungarn*. Wiesbaden 1972. 10–11).

A *portarius* nyilván olyan szerkezetekből lett önálló főnévvé, mint például a *miles* ~ *pedes* ~ *eques* stb. *portarius*. De pontosan ez a típusú képzésmód — minden bizonnyal éppen a latin minta alapján — eredményezte a morva nyelvjárási *portovní*, *portový* és a magyar *portás* főnevesült melléknevek létrejöttét is: *portás gyalogos* ~ *lovas* ~ *vitéz* stb. A latinból való tükörfordításra mutat az a tény is, hogy a morva nyelvű adatok közül előbb jelentkeznek a *portový*, *portovní* típusú megjelölések (1630-tól), és csak a későbbi évtizedekben kezd meghonosodni a magyarból átvett *portás* kifejezés.

Mindezen adatok egyöntetűen arról vallanak, hogy közös forrásuk a latin *porta* szóban keresendő. Ha ezt elfogadjuk, akkor a R magyar *porta* 'csapat; portyázás' kifejezés származását illetően már nincs nehéz dolgunk. A gyakori szóhasználat következtében a latin *porta* '(vár)kapu' jelentéstapadással idővel arra a csapategységre, csapatra is vonatkozni kezdett, amely e helyeken őrszolgálatot teljesített, s amely — mint láttuk — rendszeresen kicsapott a várakból és még távoli vidékekre is elkalandozott az ellenség után. Az ilyen típusú név- illetve jelentésátvitel nem szokatlan, de főként a szak- és csoportnyelvekben gyakori (vö. *hárem*, *tábor*, *Tisztelt Ház!* stb.). Éppen ezért könnyen végbemehegett a katonák szóhasználatában is: *porta* '(vár)kapu' → *porta* 'őrség, őrcsapat a várkapunál, a várban' → 'csapat' → 'portyázó csapat' → 'portyázás'. S a 17. század legelején jelentkező *portyázók* származék arról árulkodik, hogy a magyarban a latin jövevényszó meghonosodása a 16. század végéig kétségtelenül megtörtént.

A latin *porta* etimon elfogadása elhárítja mindazokat a nehézségeket, amelyek a németből való származtatás során fölmerülnek. Először is az úfn. *Partei* szóalakból hangtanilag nem lehet minden szempontból meggyőzően levezetni a magyar *porta* kifejezést. Tudtommal nyelvészeti körökben nem ismeretes, de tény, hogy az úfn. *Partei* a magyar katonai nyelvben a múltban valóban előfordult, mégpedig a hangtanilag szabályos *partej* formában, vö. 1741: „Action, viadal, harc, Ütközet, Csaté Paté, v. Portai Csata, verekedés, avagy két Ellenséges *Partheynak* egy más ellen vagy győzelme, v. veszedeleme” (Országos Széchényi Könyvtár Kézirattára: Duod. Hung. 6, 4), „egy armada v. *Partey* a másikat szüntelenül állarmban tartya” (i. m. 8). Nyilvánvalóan olyan típusú kései átvételről van itt szó, amely a magyar hadseregnél a 18. században érvényre jutott erős osztrák befolyás következtében jelentkezett, elterjedni azonban nem tudott. Ha viszont a német *Parti(e)* kifejezést tekintjük a magyar *porta* 'csapat; portyázás' forrásának, akkor meg a német szótörténetből adódó tanulságokat nem vesszük figyelembe. A franciából átvett

német *Partie* 'Teil; Anteil; Abteilung; Gruppe; Beteiligung usw.' ugyanis az alaposan földolgozott német nyelvtörténeti anyagból csak a 17. század óta ismeretes (l. KLUGE, EtWb.²⁰ 533: *Partei* alatt; P. GREBE, Herkunftswörterbuch der deutschen Sprache. Mannheim 1963. 493). Márpedig nehezen képzelhető el, hogy ugyanaz a jövevényszó a magyar nyelvben már a 16. században használatos lett volna, amely a németben csak a későbbi időkből ismeretes. A magyar nyelv német közvetítésű jövevényszavainál ilyesmire nincs példa.

4. Összefoglalva: a magyar *portya*, R *porta* kifejezés forrása a szó- és jelentéstörténeti tények, valamint az összehasonlításul jól felhasználható idegen nyelvi megfelelések alapján a latin *porta* '(vár)kapu' főnév. Ily módon a *porta* 'csapat; portyázás' — *portás* 'portyás, portyázó' etimológiaiilag közvetlen rokonságba kerül a *porta* 'udvar' — *portás* 'portális; portai; kapus' kifejezésekkel. Ezért nagyon valószínűnek tartom, hogy a *porta* 'csapat; portyázás' jövevényszóban a *t* > *ty* változást a nyelvben tapasztalható egyértelműségre való törekvés is segíthette. Így állandósult azután a *portya* a fegyveres csapat, illetőleg a csatázó, portyázó fegyveresek megjelölésére, míg a *portás* változat mindig megőrizte eredeti *t*-s alakját, ha egyéb jelentésben használták.

GREGOR FERENC

Die Frage der Herkunft der Wörter *angyalbőr* und *portya* im Spiegel bedeutungshistorischer und slawistischer Angaben

VON FERENC GREGOR

In meinem Artikel versuche ich die Herkunft der ungarischen Ausdrücke *angyalbőr* 'Montur' und *portya* '(bewaffnete) Truppe; Streifzug' zu erklären, die sich aus dem militärischen Wortgebrauch verbreitet haben.

Im Falle der Zusammensetzung *angyalbőr* weise ich einerseits auf die bisher nicht beachtete Tatsache hin, daß das ungarische Substantiv *angyal* im 17. Jahrhundert auch die Bedeutung 'Heiduck (Soldat)' hatte. Andererseits zitiere ich Beispiele für den Zusammenhang zwischen dem Wort *bőr* und dessen folgender Bedeutung: 'Bekleidung'. Auf Grund all dieses nehme ich an, daß das Entstehen des ungarischen Ausdrucks *angyalbőr* auch mit der Bedeutungsveränderung *angyal* → *hajdú* → *katona* zu erklären ist: die Bekleidung (*bőr*; eigentlich 'Haut') des Soldaten (*angyal*; eigentlich 'Engel') ist das *angyalbőr*. Aber neben der metaphorischen Herkunft halte ich die volksetymologische Umwandlung auch für möglich. In diesem Fall muß aber das Lehnwort *pantallér* als Grund betrachtet werden. Der ehemalige Gebrauch des Wortes *angyal* in der Bedeutung 'Heiduck (Soldat)' hat auch in diesem Falle die Veränderung begünstigt. Ich bin folgender Meinung: mit Rücksicht darauf, daß das ungarische *bőr* 'Bekleidung' und das fremde *pantallér* am Wortende zusammenklingen, ist es überaus wahrscheinlich, daß das *angyal* 'Soldat' in der Bildung von *angyalbőr* 'Montur' eine einwirkende Rolle hatte.

Den ungarischen Ausdruck *portya* '(bewaffnete) Truppe; Streifzug' (veraltet: *porta*) und dessen Ableitungen erweise ich vom Anfang des 17. Jahrhunderts an mit zahlreichen Angaben. Der heute allgemein angenommenen deutschen Etymologie gegenüber kehre ich zum lateinischen Etymon zurück. Auf Grund der dargestellten wort- und bedeutungshistorischen Tatsachen und der fremdsprachlichen (mährischen, slowakischen, lateinischen usw.) Entsprechungen, die als Vergleich zitiert wurden, scheint es nämlich am wahrscheinlichsten zu sein, daß die Quelle des ungarischen Wortes das lateinische Substantiv *porta* '(Festungs) Tor' ist. Im Zusammenhang damit weise ich darauf hin, daß die Soldaten der Festungsbesatzung im heimischen mittelalterlichen Latein auf Grund des Wortes *porta* '(Festungs) Tor' *portarius* genannt wurden. Dem Geschriebenen entsprechen genau die mährischen Wörter *portovy*, *portovní* 'Streifer' und das ungarische

portás > *portyás*, also diese Substantive, die aus Adjektiven entstanden sind. Ich meine, daß sich das lateinische *porta* '(Festungs) Tor' infolge des häufigen Wortgebrauches durch Bedeutungskontraktion auch auf die Truppe zu beziehen begann, die in den Festungen Wachtdienst leistete und von dort regelmäßig auf den Feind hinausritt. Die Namens- bzw. Bedeutungsübertragung solchen Typs ist nicht ungewöhnlich und es konnte auch im Wortgebrauch der Soldaten leicht vor sich gehen: *porta* '(Festungs) Tor' → *porta* 'Festungsbesatzung, Wachtruppe am Tor, in der Festung' → 'Truppe' → 'Truppe am Streifzug' → 'Streifzug'. Das am Anfang des 17. Jahrhunderts vorkommende Verb *portyázik* zeugt darüber, daß die Einbürgerung des lateinischen Lehnwortes im Ungarischen bis Ende des 16. Jahrhunderts zweifellos geschehen ist.

SZEMLÉ — ISMERTETÉSEK

Gyula Décsy: Die linguistische Struktur Europas

Vergangenheit — Gegenwart — Zukunft

Wiesbaden 1973. 300 l.

1. Európa 62 nyelvéről századunk második felében ez az első, modern szempon-
tok szerint, igen tömören megírt, nagyszabású áttekintés. A szerző hatalmas anyagot dol-
gozott fel. Műve mégsem válik pusztá adathalmazzá, hanem mindvégig érdekes, sőt magá-
val ragadó olvasmány, amelyből nemcsak a nyelvészetől távolabb állók meríthetnek
alapvetően fontos értesüléseket, hanem maguk a nyelvész szakemberek is.

E munka közvetlen előzménye A. MEILLET *Les langues dans l'Europe nouvelle*
című összefoglalása, amelynek második kiadása Párizsban 1928-ban jelent meg (az
első kiadás 1918-ban hagyta el a sajtót). Meillet 290 lapon elemezte kontinenstünk nyel-
veit, kétségtelenül nagy szakértelemmel, de, mint már annak idején Kosztolányi is kimu-
tatta, nem mindig részrehajlás és elfogultság nélkül. Szintézisét 205 lapnyi statisztikai
tájékoztatóval és egy térképpel L. TESNIÈRE egészítette ki, a húszas évek elejének nép-
számlálási adatai alapján.

Ennek a műfajnak még két jelentős előzményét kell megemlítenünk. Az egyik
A. SCHLEICHERnek 1850-ben Bonnban megjelent nevezetes értekezése (*Die Sprachen*
Europas in systematischer Übersicht), a másik pedig E. LEWY tömör összefoglalása
(*Der Bau der europäischen Sprachen*. Dublin 1942; második, változatlan kiadása Tübin-
gen 1964).

1.1. Hogy Décsy műve mennyire újszerű és korszerű, azonnal kitűnik, ha e
három korábbi alkotással vetjük egybe. Schleicher monográfiája 125 évvel ezelőtt hagyta
el a sajtót, s bár a szerző előszavában hangsúlyozta, hogy munkáját nem a nyelvész
szakembereknek, hanem a művelt nagyközönségnek szánta, értekezése mégis minden
tekintetben megfelelt az akkori tudományos követelményeknek. Elfogultsággal, sovi-
nizmussal sem lehetett a szerzőt vádolni. Éppen ellenkezőleg: eszméi humanizmusról,
felvilágosult gondolkodásomódról tanúskodnak, kivéve talán azt a tőle is határozottan
vallott, ám előtte már a különben szintén liberális Fr. von SCHLEGELTŐL is hangoztatott
nézetet, hogy az izoláló, agglutináló és flektáló nyelvek közül az elsőtől említettek a leg-
kezdetlegesebbek, a flektálók pedig a legfejlettebbek, mivel ezek, a szógyökök magán-
hangzóit változtatva, „organikus úton”, igen tömören a főfogalmak mellett a mellékfo-
galmakat és a különféle nyelvtani viszonyokat is képesek kifejezni. Ez az alaptalan fel-
fogás a múlt század húszas éveitől kezdve, mint tudjuk, egészen a legújabb időkig mélyen
begyökerezett számos nyelvész tudatába, s aligha vehetjük rossz néven Schleichertől,
hogy ő sem tudott szakítani vele.

Schleicher szerint a világ nyelveinek szógyökei eredetileg mind egyszótagúak
voltak, s így alaki szempontból végső soron azonos eredetűnek tekinthetők. Az ősi mono-
genezis lehetőségét bizonyíthatják szerinte e szógyökök gyakori hangbeli (materiális)
egyezései is. Mégis, Schleicher úgy vélte, hogy ezeknek az egyezéseknek az okát nehéz
volna egyértelműen kinyomozni, hiszen efféle hasonlóság egyetlen ősnyelv feltevéseivel
éppúgy magyarázható, mint az emberi természet alapvető azonosságával (i. m. 29).
Ezek után, Fr. von Schlegel nyomdokain haladva, Schleicher az egyszótagú nyelvek klasz-
szikus képviselőjét, a kínait mutatja be (i. m. 40–56), bár ilyen típusú nyelv Európában
egyetlen egy sincs. Mivel azonban a jeles szerző arra törekedett, hogy áttekintése tudomá-
nyosan rendezett (*s y s t e m a t i s c h*, v. ö. i. m. 37) legyen, szükségesnek tartotta
e nyelvtípus rövid jellemzésével kezdeni Európa nyelveinek ismertetését. E rendszerezés
elveinek szellemében az agglutináló típusú uráli és altaji nyelveknek valamint az ismer-
etlen eredetű, de szintén ilyen típusú baszknak kellett az élre kerülniük (vö. i. m. 57–
112), mint amelyek európai szinten, struktúrájuk szerint a kevésbé fejlettek. Ezek tár-
gyalását azután a történelmi szerepük és nyelvemlékeik gazdagsága révén is lényegesen

jelentősebb flektáló nyelvek részletes ismertetése követi; itt az indogermán nyelvek mellett a sémi nyelvcsaládhoz tartozó máltairól is szó esik (uo. 113—240).

Schleicher művében még a német romantika nyelvszemlélete tükröződik. Schlegelék, Boppék és Grimmek felfogását követve ő is azt vallja, hogy az egyes nyelvek meg a történelem előtti időkben, spontán és természetes fejlődés során teremtődtek meg. A történelmileg, azaz írásos emlékek alapján is megismerhető szakasz beköszönté viszont egyben a nyelvek hanyatlásának a kezdete is. S amiként a nyelveket fejlődésük első, felfelé ívelő szakaszában állítólag szabályos törvényszerűség jellemzi, ugyanez észlelhető a történelmi időszakokra eső hanyatlásuk folyamatában is. Míg ugyanis egyfelől az emberi szellem a civilizáció magasabb fokán egyre szabadabban bontakozik ki, másfelől ugyanakkor a nyelv egyre jobban elveszti hajdani természetességét, organikus tenyészet-jellegét, alakrendszere mechanikusan elkopik, elszürkül, olyanformán, mint ahogyan a kimúlt állati és növényi organizmusok fölött is a kémiai törvények diktálta rideg enyészet válik úrrá (uo. 16). E fokozatos hanyatlás Schleicher szerint arra is vezethet, hogy az organikus természetük alapján legfejlettebbnek tekintett flektáló nyelvek esetleg agglutinálódva, sőt akár izolálódva is degradálódnak. A nyelveknek efféle lealacsonyodását azonban az emberi akarat képtelen megakadályozni. A történelmi események, különösen az irodalom befolyása, ezt a hanyatlást gyorsíthatja vagy lassíthatja ugyan, de lényegében nem befolyásolhatja, mivel a végső okok magában az emberi természetben rejlnek.

Schleicher szerint a világ nyelveit, s így az európai nyelveket is *o s z t á l y o k b a* (azaz a későbbi terminológia szerint: *t í p u s o k b a*) sorolni csupán nyelvtani alkatuk („grammatische Beschaffenheit”) szerint lehet; ehhez képest a szókincsbeli egyezések egymagukban keveset számítanak, mivel, mint az angol, az újperzsa vagy az ozmán török példája is mutatja, a szókincs igen jelentős része lehet idegen eredetű, ez azonban a legcsekélyebb mértékben sem idézi elő a nyelvek ősi jellegének megváltozását. Éppen ezért Schleicher szerint keverék nyelvek (*M i s c h s p r a c h e n*) elképzelhetetlenek, ugyanúgy, mint ahogyan az egyén, az organizmus sem lehet sohasem más, mint oszt-hatatlan egység.

Rendkívül jellemző azonban, hogy Schleicher ugyanakkor felfigyel az egymás mellett élő, de tipológiailag és genetikailag nem rokon nyelvek közti érintkezések alakító hatására is. Szinte már az areális rokonság gondolata csillan fel ezzel kapcsolatos észrevételeiben. Szerinte az egymással nem rokon, de egymás mellett élő nyelvek hangjainak színezete (*L a u t f ä r b u n g*) gyakran meglepő hasonlóságot mutat, így a pekingi kínaié a mandzsuéval, az oszété a szomszédos tatárokéval és egyes kaukázusi nyelvekével, a déli szlávoké a szomszédos román nyelvekével. Ezek a hasonlóságok nem a nyelvrokonság tényével, hanem szerinte esetleg az egyező éghajlati viszonyokkal (!) magyarázhatók (uo. 27—28).

Ezeknek a nyelvtipológiai és nyelvfilozófiai alapelveknek a szellemében Schleicher egyébként, mint már említettem, mindig a legnagyobb megértéssel, minden soványsza elfogultság nélkül jellemzi az egyes agglutináló nyelveket, ezeknek az ismertetését az altaji és uráli nyelvekkel kezdve. Igen nagy rokonszenvvel ír a finnről és a magyarról (megemlékezik művelt magyar nyelvemléteiről is, i. m. 98). Röviden tárgyalja és jellemzi az agglutináló kaukázusi nyelveket is, majd a fejezet végén az agglutináló típusú, de bekebelezőnek tartott baszkot is ismerteti.

Az európai nyelvek számbelileg is legjelentősebb csoportjához tartozó indogermán nyelvek bemutatását a flexió magasabbrendűségének bizonygatásával kezdi, megjegyezve, hogy eddig a történelem folyamán az indogermánok mellett a sémi népek játszották a főszerepet, vagyis azok, amelyeknek a nyelve tipológiailag legközelebb áll egymáshoz, s szerkezetileg a legtökéletesebb. A sémi nyelveket Európában egyedül képviselő máltait részletesebben nem ismerteti (i. m. 122), annál alaposabban foglalkozik viszont magukkal az egyes indogermán nyelvekkel. Fejtegetéseit az európai argók rövid felsorolásával zárja; ezek szerinte mesterséges nyelvek (*k ü n s t l i c h e S p r a c h e n*). Közülük a jiddist emeli ki (i. m. 240—43).

1.2. Meillet műve egyfelől meggyőzően bizonyítja a történeti és összehasonlító nyelvészetnek Schleicher kora óta elért hatalmas fejlődését, másfelől viszont sajnálatosan mutatja azt is, milyen szenvedélyeket korbácsoltak fel még egyes nagy tudósok lelkében is az első világháború borzalmai. A bevezető azt ígéri ugyan, hogy a mű mentes lesz minden elfogultságtól („il n’y a dans ce livre aucun parti pris” i. m. 3), a könyv számos megállapítása azonban — tudjuk — ellene mond e fogadkozásnak. Kosztolányi annak idején ragyogó érveléssel mutatta ki, hogy a kiváló francia nyelvész, a Collège de France tanára, miközben egyes nyelveknek „kitüntetések osztogat”, más nyelvekről „leszaggatja az összes érdemrendeket”, s hogy a mi nyelvünkön is „ugyancsak elveri

a port" (Kosztolányi Dezső, Erős várunk a nyelv. 79). Ezt azonban ma már helytelen volna főlhánytorgatnunk, magát e kortüneti tényt azonban mégsem hagyhatjuk említetlenül.

Schleicher még a növényekhez hasonló organikus képződménynek tekintette a nyelvet. Meillet, aki Saussure és Durkheim tanítványa volt, már a nyelv társadalmi jellegét, intézményszerűségét hirdeti („Une langue est une institution” i. m. 3), s ennek megfelelőleg az egyes európai nyelveket is aszerint értékeli, hogy milyen társadalmi funkciókat látnak el. Mivel szembe állt a távoli jövőben az egyetemes demokrácia („democratie universelle”) eszményképe lebeg, nem jósol nagy jövőt a kis demokráciák kis nemzeti nyelveinek. Ezek szerinte a jövőben mind elenyésznek, s akkor végre az egyetemes demokrácia intézményesíti majd a maga egyetemes kifejező eszközeit („la démocratie universelle qui s'institue trouvera ses moyens universels d'expression” i. m. 288). Persze, nehéz elképzelnünk, hogy ez hogyan is fog megvalósulni, ha e távoli eszményi jövőben ugyanekkor mindenki komolyan veszi majd azt a demokratikus alapelvet, mely szerint „a nyelvet nem terjesztik erőszakkal” („On ne propage pas une langue par la force” i. m. 286).

Schleicher még behatóan elemezte az egyes európai nyelvek grammatikai rendszerének tipológiai szempontból lényeges vonásait. Meillet viszont már csak néha-néha említ ilyeneket, mivel az ő figyelme elsősorban e nyelvek külső története, társadalmi szerepe felé fordul. Ezért ő főleg azt kutatja, hogy van-e irodalmi rangja s ha van, mekkora az egyes európai nyelveknek, hogy melyik milyen rangú és szerepű civilizáció hordozója. Amelyik inkább csak nyelvjárási szinten tengődik, azt únos-úntalan elmarasztalja ezért. Schleichertől még távol állt ez a szemlélet: ő a romantika szellemében, a nyelvekben éppen azokat a civilizációtól még el nem sorvasztott eredeti vonásokat kereste, melyek ősi természetes állapotukban valamiképpen még megőrződtek.

Meillet számára — szociológiai szemléletének megfelelően — már egészen természetes, hogy az európai nyelvek leírását az Európában beszélt indoeurópai nyelvek számbavételével kell kezdeni. Ezekhez képest, számbeli jelentéktelenségüknél fogva, az uráli és az Európában is elterjedt altajai nyelvek valamint a kaukázusi nyelvek nála csak másodlagos szerepűek. Külön fejezetekben tárgyalja a nyelv valamint a faj, nemzet és a civilizáció viszonyát, a nyelvekre ható egyesítő és differenciáló erőket, az irodalmi nyelvek és a köznyelvek, valamint a nyelvjáráások kapcsolatát. Ráeszmél arra is, hogy a nagy nyugati nemzetek irodalmi nyelvei más társadalmi és politikai körülmények között alakultak ki, mint a kelet-európai kisebb-nagyobb népekéi. Külön tárgyalja Közép-Európa, valamint a Balkán nemzeti nyelveinek küzdelmes kibontakozását, majd — tiszteletre méltó elismeréssel és tárgyilagossággal — a Szovjetunió népeinek társadalmi és nyelvi felemelkedését. Úgy látja, hogy a kisebb népek fiainak egyre nagyobb szükségük lesz valamely nagy kultúrnyelvnek mint második nyelvnek az elsajátítására.

Általános nyelvészeti szempontból tekintve Schleicher és Meillet művét, azt mondhatnók, hogy az előbbi nyelvtipológiai, az utóbbi pedig jellegzetesen szociolingvisztikai megalapozású. Fentebb már szó volt Meillet nyelvészeti szemléletének Saussure és Durkheim hatására visszavezethető elemeiről. W. DOROSZEWSKI már a harmincas évek elején rámutatott arra, hogy a társadalmi mozzanat (f a i t s o c i a l) szerepét a nyelv létrejöttében és funkcionálásában Saussure minden bizonnyal É. Durkheim nyomán hangsúlyozta (vö. W. DOROSZEWSKI, Sociologie et linguistique [Durkheim et de Saussure]. In: Actes du 2e Congrès international de linguistics. Genève 25—29 août 1931. Paris 1933. 146—48; Uő., Quelques remarques sur les rapports de la sociologie et de la linguistique: Durkheim et F. de Saussure. In: Journal de psychologie normale et pathologique. 30 [1933]: 82—91). Mint ismeretes, Saussure posztumusz művének bevezetése szól a l a n g u e belső és külső elemeiről. Ennek legelején olvashatjuk, hogy a l a n g u e meghatározása feltételezi mindannak a kizárását, ami „organizmusától, rendszerétől idegen”, vagy azt, a mit a „külső nyelvészet” (l i n g u i s t i q u e e x t e r n e) terminussal szoktak jelölni. Saussure szerint a nyelvészetnek ez az ága is fontos dolgokkal foglalkozik. Ezek közül azokat a kérdéseket emeli ki, amelyek révén a nyelvtudomány az etnológiával érintkezik. Azután a nyelv és a politikai történet közti viszonyt, továbbá a nyelvnek különféle intézményekkel, az egyházzal, iskolával stb. való kapcsolatát, végül pedig a nyelvek földrajzi kiterjedésére és nyelvjárási megoszlására vonatkozó ismereteket említi (vö. F. DE SAUSSURE, Cours de linguistique générale. Lausanne-Paris 1916. 41—42). Tudjuk azonban, hogy Saussure már egyik, 1894-ben Meillet-hez intézett levelében is hangsúlyozta, hogy őt elsősorban a nyelvek etnográfiai vonatkozásai érdeklik: „C'est, en dernière analyse, seulement le côté pittoresque d'une langue, celui qui fait qu'elle diffère de toutes autres comme appartenant à certain peuple ayant certaines origines, c'est ce côté presque ethnographique, qui conserve pour moi un intérêt” (vö. FERDINAND DE SAUSSURE, Corso

di linguistica generale. Introduzione, traduzione e commento di Tullio de Mauro. Bari 1963. 315). Úgy látszik, hogy Meillet, Saussure jeles tanítványa, mindvégig szem előtt tartotta mesterének e szavait, s a külső nyelvészet művelésére nagy súlyt helyezett. Ne feledjük, hogy Meillet már 1904-ben felhívta a figyelmet a jelentésváltozások társadalmi (szociológiai) okaira (vö. Gombocz ZOLTÁN, Jelentéstan. 1926. 55–58).

1.3. E. Lewy az európai nyelveket földrajzi és tipológiai szempontok szerint öt csoportba sorolja (1. atlanti, 2. központi, 3. balkáni, 4. keleti és 5. arktikus terület). Mindössze 18 nyelvet választ ki, s ezek tipológiai sajátosságainak kialakulását vizsgálva az areális nyelvészet módszereit is alkalmazza. A nem indoeurópai baszkot is az atlanti nyelvekhez sorolja (spanyol, francia, olasz, ír, angol, svéd). Az Európa központjában beszélt nyelvek közül a németet és a magyart tárgyalja, a balkániak közül (Sandfeld nyomán) az albánt, románt és az újjörögöt sorolja együvé. A keleti terület reprezentatív nyelvei a lett, orosz, finn, mordvin és a cseremisz, míg az arktikus vidékek nyelvét a jurák képviseli. E kiválasztott nyelvek alapján, a negyvenes évek elejének nyelvészeti irányaitól illetve, az európai nyelvek areális és tipológiai rendszerezését történeti, földrajzi és kulturális mozzanatok figyelembe vételével törekszik még árnyaltabbá tenni.

Lewy tehát nem minden európai nyelvet ismertet. Áttekintéséből hiányzanak az altaji nyelvek; a máltairól sem tesz említést. Bár számos nézete mai szemmel nézve különösnek látszik, mégis, mivel az egyes nyelvek struktúráját minden elfogultság és előítélet nélkül elemzi, műve mentes marad minden sovinizmustól. Igen tömör monográfiája, melyben a szociológiai szempontok erősen háttérbe szorultak, inkább Schleicherhez s még inkább Fincknek a világ nyelveit típusonként bemutató áttekintéséhez áll közelebb, semmint Meillet fent tárgyalt munkájához.

2. Décsy Európa nyelveinek múltját, jelenét és jövőjét a saussure-i külső nyelvészet (*linguistique externe*) módszertanát követve vizsgálja. Bevezetőül Európát mint nyelvi jelenséget tekintve megállapítja, hogy az itt beszélt 62 nyelv, ha számbeli elterjedtségüket, eredetüket és területi (areális) csoportosulásukat nézzük, eléggé aránytalan képet mutat. Kontinensünknek 632 millió lakója között túlnyomó többségben vannak az indoeurópai nyelveket beszélők (597 millió). Ezek közül is 356 milliónak az anyanyelve az öt nagy európai nyelv (orosz, német, francia, angol, olasz) valamelyike. Ezek mindegyikét több mint 50 millió európai beszéli. 173 milliót tesz ki a közép nagyságú nyelveket beszélők száma. Ide hét nyelv tartozik, köztük a magyar is (ukrán, lengyel, spanyol, holland, román, szerbhorvát, magyar). 36 millió európainak a nyelve a 24 kis nyelv valamelyike; 6,75 millió európai a 17 kisebb nyelv (*Kleinstsprache*) valamelyikét beszéli, a 9 törpe nyelven (*Zwergsprache*) pedig mindössze 224 ezren társalkodnak.

Az indoeurópai és nem indoeurópai, de mégis európai (vagyis finnugor, ill. uráli) nyelvek szembeállítására kiegészíthető mindezeknek mint földrészekünkön őshonos nyelveknek és az ide csupán betelepültnek tekinthető nyelveknek a megkülönböztetésével. Az utóbbiakhoz 10 nyelv sorolható: hat török nyelv, a cigány, az örmény, a máltai és a kalmük. Ezeket 13 millió európai beszéli.

Nem mutat arányosságot a szerzőtől 8 területi csoportba (*Sprachbund*) sorolt nyelvek megoszlása sem. A négy nagy nyugati nyelv (német, francia, angol, olasz), amelyeket 1939-ben már BENJAMIN WHORF is az alapvető átlag európai (*Standard Average European*; rövidítve: SAE) nyelvekhez sorolt, Décsynél az élre kerülnek, kiegészítve az oroszsal. Persze, vitatható, hogy miért került ide az orosz, s miért nem a spanyol. Az oroszul beszélők nagy számát tekintve jogos ez a társítás. Területileg és kulturálisan viszont már kevésbé, hiszen ilyen alapon inkább a spanyol kíváncsoznék ide. Némi bizonytalanságot mindenképpen tapasztalhatunk az SAE-csoport státusában. A szerző ugyanis a bevezetőben említi, hogy e csoport számbeli túlsúlyában az a rendkívüli szerep fejeződik ki, amelyet Nyugat-Európa mint román-germán kulturális egység játszott kontinensünk történetében (vö. 3.1.). Ilyen alapon viszont a bizánci-szláv világhoz tartozó oroszoknak e csoport kultúrájaként való szerepeltetése eléggé vitatható. Nyilván érezte ezt a szerző is. Ezért említi, hogy e nagy nyugati művelődési blokkal némelyek ismételtlen a szláv népek 220 milliós tömbjét állították szembe, ami azért problematikus, mivel e népek nyelvük rokonsága ellenére kulturális téren jelentősen különböznek egymástól (4.1.).

Európa nyelveinek mai állapotát tekintve a szerző megállapítja, hogy kontinensünkön állandó nyelvi integrálódási folyamatoknak lehetünk tanúi. E folyamatok azonban majd mindig megfennekettek. A társadalmilag alárendeltnek érzett nyelvek beolvadását a kulturálisan fölöttük állónak tekintett nyelvekbe földrészekünkön természetesnek

szokták ugyan tartani, mégis számos kisebb nyelvi közösség sikerrel állt ellen az efféle törekvéseknek. A nagyobb és fejlettebb európai nyelvek hatása azonban így is érvényesült, annyira, hogy Európa nyelvei, eléggé általános vélemény szerint, ma már jóformán csak fonetikai és alaktani tekintetben különböznek egymástól, szókincsükben, szintaxisukban és szóaláskincsükben viszont meglepő egyezést mutatnak. A szerző ezzel kapcsolatban O. J. TALLGREN-TUULIO egy 1932-ben megjelent művének ide vonatkozó megállapítását idézi (4.). Érdemes lett volna Ch. Ballyra is hivatkozni, aki, mint ismeretes, már századunk elején hangsúlyozta a kontinensünk minden nyelvében megnyilvánuló közös európai szellemiség (mentalité européenne) fontosságát (vö. CH. BALLY, *Traité de stylistique française*. Heidelberg—Paris [1909] 1: 23—24).

Európa nyelveinek múltját röviden ismertette a szerző azt emeli ki, hogy e földrészen a történelmi idők kezdetén két nagy alapnyelv: az indoeurópai és az uráli formálódott ki és különült el, az utóbbi azonban, az előbbivel szemben fokozatosan tért vesztett. Ezzel kapcsolatban idézi E. Lewy fentebb tárgyalt művének azt a találó megállapítását, hogy Európa története voltaképpen indogermanizálódásának történetével egyenlő (vö. E. LEWY: i. m. 102).

Helyesen emeli ki és jól jellemzi szerzőnk a görög és latin európai vezető szerepét és tagolódását. Latinos alapműveltsége és szlavista képzettsége előnyösen mutatkozik meg e két nagy európai vezető nyelv befolyási övezetének fővázolásában, mely mintegy előtanulmány a mai helyzet behatódott tárgyalásához.

2.1. Európa mai nyelveit, mint már említettük, a szerző 8 területi csoportba sorolja tárgyalja. Külön foglalkozik a szigetszerű és diaspora nyelvekkel. Ez a csoportosítás az areális nyelvészet szellemében készült. Schleicher, mint fentebb láttuk, még tipológiai alapon tárgyalta az európai nyelveket, Meillet viszont részben művelődéstörténeti, részben földrajzi szempontok szerint. Lewy viszont földrajzi és tipológiai kritériumok alapján tekintette át e nyelveket. A „nyelvészövetség” (Sprachbund) terminust, mint JAKOBSON említi, a hágai nyelvész világkongresszuson TRUBETZKOJ fogadtatta el, maga JAKOBSON 1930-ban a prágai nemzetközi fonológiai tanácskozáson tárgyalta először az eurázsiai fonológiai nyelvészövetség egyes problémáit. J. K. SANDFELD *Linguistique balkanique* című, Párizsban 1930-ban megjelent műve e fontos déleurópai nyelvészövetség első rendszeres ismertetése. Décsy az európai nyelveket hasonló módszer alapján csoportosítja és jellemzi.

2.2. Fentebb már említettem, hogy a szerzőtől javasolt területi csoportosításban a nagy európai nyelvek kerülnek az élre, ami érthető is. Ilyen alapon az orosz természetesen mindenképpen ezekhez sorolandó, hiszen ezt a nyelvet beszélik legtöbben Európában. Ez a csoportosítás azonban vitatható, mivel ellene mond a területi összetartozás másutt következetesen alkalmazott elvének.

Az öt nagy európai nyelvet, ugyanúgy, mint a többi csoport nyelveit is, a szerző igen tömören és tárgyilagosan jellemzi. Hangtani, alaktani, szintaktikai és lexikológiai sajátosságait a legmodernebb szempontok szerint veszi számba. Előnyös vonásait éppúgy említi, mint struktúrájuknak az európai nyelvi egységesülés szempontjából hátrányos mozzanatait. Hogy melyik nyelv fonológiai rendszere előnyösebb, azt annak alapján ítéli meg, hogy hány olyan fonéma van benne, amely nem tartozik az alapfonémákhoz. Ebből a szempontból tekintve jogosan nevezi az olaszt különösen előnyös struktúrájának.

Nehezebb azonban annak az egyértelmű meghatározása, hogy mi teszi széppé vagy kellemessé az egyes nyelvek hangzását. A szerző ismételtelen említi egyes európai nyelveknek, így főleg a franciának és az olasznak a szépségét. De vajon mi az objektív, tudományosan is megokolható kritériuma a nyelvek szépségének? Úgy hiszem, eddig még senkinek sem sikerült ilyeneket egyértelműen megállapítania. Az egyes hangokat az ókortól kezdve nevezték kellemeseknek és kellemetleneknek, képzésmódjuk és hangzásuk, vagyis fiziológiai és akusztikai sajátosságuk alapján. Ilyen szempontból fontos a hangok kapcsolódása és megterheltsége (gyakorossága) is. Mindaddig azonban, amíg a világ nyelveinek hangzását egységes és tudományos szempontok szerint nem tudjuk esztétikailag megbízhatóan minősíteni, az európai nyelvek hasonló jellemzésére is csak kellő óvatossággal vállalkozhatunk.

Jóval könnyebb Európa nyelveit aszerint jellemezni, hogy melyik és milyen tekintetben egyszerűbb és megtanulhatóbb. Az alaktani bonyolultság ilyen szempontból nyilván hátrányos, az analitikus szerkesztésmód viszont előnyösebb. Az angol ezért könnyebben tanulható mint a német vagy az orosz. Úgy látszik azonban, hogy azok járnak közelebb az igazsághoz, akik azt vallják, hogy végső soron minden nyelv lényegében

ugyanolyan nehéz vagy ugyanolyan könnyű, mert nehézségei mindegyiknek egyaránt vannak, csak más-más téren, s ezek végső soron kiegyenlítődnek. Így az angol alaktanának egyszerűségét kiejtésének, mondattanának és frazeológiájának nehézségei ellensúlyozzák.

2.3. A viking-csoportba a szerző a skandináv és a kelta nyelveket, továbbá a lapport, finnt és vepszét sorolja. Ezekre a latinnak viszonylag kisebb hatása volt, míg az angol, a dán, ill. a svéd e nyelvek alakulását sok tekintetben alapvetően érintette. Ez nyilván lényeges szempont, bár egyébként az ide sorolt három finnugor nyelv fonetikai és alaktani, sőt szintaktikai alkatát is ez a körülmény szinte alig befolyásolta.

A litorális nyelvek csoportjába a fríz, holland, baszk, spanyol, portugál és a máltai kerül, azon az alapon, hogy ezek mindegyikét tengerparti népek beszélik. A baszk ezek közül ismeretlen eredetű, a máltai pedig sémi nyelv. Ezek együvé sorolását — erős fenntartásokkal — talán elfogadhatjuk, bár a spanyolt és portugált talán jobb lett volna mint külön csoportot elkülöníteni ezektől.

A Peipus-csoport a negyedik. Ehhez a Baltikumban beszélt négy kisebb finnugor nyelvet (az észtet, vótót, lívet és lettet) sorolta a szerző. A letteket a litvánoktól nyilván azért választotta el, mert az előbbieket egyes területeken az észtekkel érintkeznek, míg a litvánok inkább a lengyelek vonzáskörébe kerültek századok óta.

A Rokitná-csoportba a lengyel, litván, belorusz, ukrán és kasub került. Így eléggé homogén e társítás, hiszen ezek a nyelvek valóban szorosan érintkeznek egymással, s történelmileg is sok szál fűzi őket együvé.

A dunai nyelvekhez a szerző a csehét, a szlovákot, a magyart, a szlovént és a szerbhorvát sorolta. Ezt a csoportosítást a földrajzi viszonyok és a történelmi körülmények szintén eléggé indokoltá teszik, hiszen a középkor óta, de még inkább a Habsburg uralom megszerveződésétől kezdve az itt lakó népek sorsa nagyon is összefonódott.

Ahhoz sem férhet kétség, hogy a balkáni nyelvek (a román, moldován, bolgár, macedón, albán, görög és török) eredetüktől függetlenül is fejlődésükben számos közös vonást mutatnak. A szerző, Schleicher, Miklosich és Sandfeld kutatásaira hivatkozva számos fontos részlettel egészíti ki a nyelvszövetségre vonatkozó ismereteinket.

A Káma folyó mentén beszélt nyelvek (a csuvas, cseremisiz, tatár, baskir, votják, mordvin, zürjén, jurák és kalmük) együvé sorolása sem kifogásolható. A szerző ezek érintkezéseit is igen részletesen és tanulságosan elemzi.

A szigetserfien magukra maradt nyelvek (a luxemburgi, a réto-román, a szorb, a Bulgáriában és Romániában beszélt új típusú gagauz) valóban csak ügyel-bajjal volnának besorolhatók máshová. Azt is el lehetne azonban képzelni, hogy ezek mindegyike egy újabb csoportosítás során egy-egy velük érintkező nagyobb nyelvszövetségbe iktatódnék, s így nem kellene a kedvükért külön, eléggé mesterkéltnyelvészövetséget konstruálni.

A szórvány-nyelvek (Diaspora-Sprachen) közé szerzőnk a jiddist, a ladinót, a karaimot, a cigányt és az örményt sorolja. Kérdés, hogy az örményt nem lett volna-e helyesebb inkább az elszigetelt nyelvek (Insel-Sprachen) közé fölvenni.

A fenti csoportosítás végül is általában elfogadható, de, mint említettem, egyes esetekben vitatható, ami a dolog természete szerint éppen nem meglepő, hiszen Európa 62 nyelvét vajmi nehéz minden szempontból kifogásolatlanul társítani.

3. Igen sok újat nyújt a műnek ezután következő fejezete is, amelyben a szerző az európai nyelveket a külső és belső nyelvészet (linguistique extérieure ~ linguistique intérieure) szempontjai szerint jellemzi. Csak mellékesen jegyzem meg, hogy Saussure posztumusz művében e műszavak *linguistique externe* és *linguistique interne* formában szerepelnek, ezért jobb lett volna ezeket használni.

Kétségtelen, hogy ez a fejezet a legjobb része e kitűnően megírt és szerkesztett monográfiának. Mindabban, amit a szerző itt az európai nyelvi határokról, az érintkező nyelvek kölcsönös érthetőségének fokozatairól, az egyes nyelvek társadalom- és nemzetformáló szerepéről, a nyelvi kisebbségek helyzetéről és sorsáról, az asszimilációs törekvésekről, a kétnyelvűségről, a nyelvek és nyelvjárásaik viszonyáról, a genetikai és areális csoportokról, a nyelvek keveredéséről, a vallások, nyelvek és tájak kapcsolatairól, a nyelvi tervezésről negyven-ötven lapon előad, földrészünk nyelvi problémáinak igen sokoldalú és teljesen újszerű megvitatását találhatjuk. Mindennek részletes ismertetése teljesen szétfeszítené a jelen recenzió kereteit.

Két megjegyzést azonban mindenképpen kell tennem e fejezettel kapcsolatban. Először is dicséret illeti szerintem a szerzőt rendkívüli tájékozottságáért, a legújabb

nyelvészociológiai módszerek ötletes, újszerű és gondolatébresztő alkalmazásáért. Végzett munkájának jelentőségét akkor tudjuk igazán felmérni, ha művét összevetjük három elődjének fent elemzett monográfiájával. Ilyen tüzetes konfrontálás során mutatkoznak meg igazán, hogy milyen sokat fejlődtek az utóbbi évtizedekben a külső nyelvészetnek az európai nyelvek társadalmi szerepének leírásában is sikerrel alkalmazható módszerei, s hogy szerzőnk milyen leleményesen tudja ezeket alkalmazni.

A másik megjegyzés: véleményem szerint a munka értékét csak növelte volna, ha a szerző mindvégig megmaradt volna a tények kommentár nélkül való ismertetésénél, s nem kockáztatott volna meg olyan megállapításokat, amelyek politikai jellegűek, s ezért itt is, ott is ellenvetésekre adhatnak alkalmat. Meggyőződésem, hogy jobb lett volna Meillet ellenében inkább Schleicher és Lewy nyomdokait követnie.

Különösen sikerült a mű következő része, amelyben a szerző az európai nyelvek fonetikai, alakitani, szintaktikai és frazeológiai sajátosságait a belső nyelvészet módszereire alapján elemzi. Rendkívül tanulságosak az európai írásrendszerek kialakulására vonatkozó tömör megállapításai is (204—208). Hogy Husz János a diakritikus írás elveit az ír helyesírás nyomán fogalmazta meg, mint szerzőnk J. SCHRÖPFERhez csatlakozva állítja (207. l.), abban erősen kételkedem. Szerintem sokkal helyesebb a héber mellékjeles írás hatását emelnünk ki, hiszen maga Husz is ezt említi.

Helyesen emeli ki a szerző a bibliafordításoknak az európai nyelvek kifejezés-kincsét gazdagító és egységesítő szerepét. Hangsúlyoznia kellett volna azonban a humanizmus jelentőségét is, hiszen az európai nyelvek grammatikai és lexikográfiai irodalmának kibontakozását e hatalmas szellemi irányzat segítette elő. Itt lehetett, sőt kellett volna említeni Ch. Bally fent idézett megállapítását az európai szellemiség kialakulásáról.

Az európai nyelvek belső sajátosságainak elemzését a szerző elsőként egészíti ki a nevek kontinensünkön használatos típusainak bemutatásával (224—229).

4. Sok érdekes — s nem egyszer persze vitatható — megállapítást találhatunk az Európa nyelveinek jövőjét taglaló fejezetben is (229—258). A szerző itt olyan bonyolult kérdésekre próbál felelni, hogy mely nyelvek kerülnek majd előtérbe földrészünkön második nyelvként az elkövetkező évtizedekben, remélhető-e, hogy az angol előretörését megakasztja majd az eszperantó, vagy más mesterséges nyelv, mint világnyelv. Szerinte a legutóbbi 25 év tapasztalatai azt mutatják, hogy Európában nagyobb politikai, gazdasági és társadalmi tömörülések létrejötte és funkcionálása nyelvi egységesülés nélkül is lehetséges volt. Szerzőnk az egyes európai nyelvek jelenlegi státusának lényegében változatlan fennmaradását tartja kívánatosnak az elkövetkezendő évtizedekben is.

5. A művet hasznosan kiegészítő 40 lapnyi statisztikai áttekintés nem csupán TESNIÈRE hasonló korábbi kezdeményezéséhez kapcsolódik, hanem számos új szempont szerinti tájékoztatást is nyújt. Különösen elgondolkoztató itt az a táblázat, mely minden kommentár nélkül is felhívja figyelmünket egyes európai nyelveknek 1922—1972 közt észlelhető rohamos számbeli gyarapodására, ill. megfogyatkozására (270. l.) Nyelvünk sajnos itt a fogyatkozók között szerepel az örménynyel, baszkkkal és litvánal körülbelül egyenlő mértékben.

Hogy az ilyen jellegű statisztikák gyakran megbízhatatlanok vagy csak fenntartással kezelhetők, azt mindnyájan tudjuk. Különösen vonatkozik ez a nemzetiségi területek nyelvi megoszlására vagy az iskolákban tanított idegen nyelvek elterjedtségére vonatkozó adatokra. Merthogy egy-egy országban hányan részesülnek idegen nyelvi oktatásban, azt viszonylag könnyű kimutatni. De hogy földrészünkön valóban annyian tudják-e elfogadhatóan beszélni e nyelveket, mint e mű 294. lapján közölt statisztikák alapján hinnünk kellene, azt erősen kétlem.

6. Décsy műve lényegesen többet és újszerűbbet közöl földrészünk nyelveiről, e nyelvek jelen állapotáról és fejlődésük várható irányáról, mint a bevezetőben ismertetett munkák bármelyike. Európa nyelveit korszerű szempontok szerint ilyen módon kell és lehet leírni. S bár a szerző egyes megállapításai vitathatók és joggal kifogásolhatóak, a munka a maga egészében mégis igen sikerült, rendkívül tanulságos alkotás, mely mint kézikönyv alapvető és újszerű megállapítások gazdag tárháza.

BALÁZS JÁNOS

Общее языкознание (внутренняя структура языка)

Ред. Б. А. Серебренников. Наука, Москва 1972. 265 l.

A SzUTA Nyelvtudományi Intézete általános nyelvészeti osztályának és több „külső” szakembernek munkájaként a közelmúltban *Общее языкознание* ('Általános nyelvészet') címen egy három kötetet számláló — tartalmilag szervesen összefüggő, de kiadványként önálló kötetekben kibocsátott — általános nyelvészeti összefoglaló mű jelent meg — az eddigi legnagyobb szabású alkotás az adott, tudománytörténeti, illetve enciklopédiaszerű műfajban —, mely összesen kb. 1500 oldalon áttekinti a nyelvtudományi elmélet és módszertan fejlődését és jelenkori helyzetét, problémáit, mondanivalójában a sztenderd ismeretektől egészen a szerzők egyéni állásfoglalásáig terjedve, s új szovjet kutatási eredményekről is tájékoztatva az olvasót.¹

Az alább ismertetendő — de különös okokból e helyütt részletesen csak egyetlen fejezetben bemutatásra kerülő — kötet a sorozatnak második része; mint címe is jelzi, a nyelv „belső struktúrájának” kérdéseit tárgyalja. A cím b e l s ő jelzője redundánsnak tűnhet fel, ám az idevágó fejtegetésekből kiderül, hogy a megkülönböztetés nem véletlen (l. alább is). — A kötet fejezetei és szerzői: I. A nyelvi rendszernek és a nyelv struktúrájának fogalmáról (E. Sz. KUBRJKOVA, G. P. MELNYIKOV); II. A nyelvi struktúra szintjei (T. V. BULIGINA, G. A. KLIMOV); III. Fonológia (V. I. POSZTOVALOVA); IV. Grammatika (T. V. BULIGINA, N. D. ARUTJUNOVA); V. Szóképzés (E. Sz. KUBRJKOVA); VI. Lexika (A. A. UFIMCEVA); VII. Frazeológia (V. N. TELIJA); VIII. Nyelvészeti tipológia (M. I. ZSURINSZKAJA); IX. A nyelvi univerzálék problémája (G. V. KOLSANSZKIJ). Az egyes fejezetek — mint az előszó is megjegyzi — különböző mértékben valószínűsítik meg a tárgyalat kérdéskör áttekintését, a szerzők törekvéseitől is függően. A legteljesebb a szókincstani, a frazeológiai és a szóképzéstani rész; más fejezetek, így a „Fonológia” és a „Grammatika” szerzői inkább néhány legaktuálisabbnak ítélt kérdésre összpontosítják figyelmüket. Több fejezetnek külön értéke, hogy kísérletet tesz egyes fontos, de nem eléggé megállapodott vagy vitatott nyelvtudományi fogalmak pontos meghatározására. Ilyen irányú fejtegetést találunk a kötetben egyebek között a mondat, a nyelvi típus, a nyelvi univerzálé fogalmával kapcsolatban. Minden fejezetet bőséges szakirodalmi jegyzék kísér.

E recenzió szerzője különös jelentőséget tulajdonít a könyv első, a szisztema és a struktúra nyelvtudományi fogalmának egyfajta meghatározásával induló fejezetének, azonban nemcsak és nem is elsősorban mint a problémakör összefoglalásának (bár Kubrjkova és Melnyikov tanulmányával ilyen minőségében is érdemes megismerkedni). Tudjuk, hogy a szocialista országokban viták folynak a marxista nyelvtudományi vitáiról. Ezeknek jelentősége nyilvánvaló: e viták nagyban hozzájárulhatnak a dialektikus materializmusnak a nyelvtudományba való mélyebb behatolásához, a marxista nyelvészet elveinek közelebbi, a jelenleginél konkrétabb meghatározásához. Nos, a szóban forgó fejezetben a szerzők a nyelvi rendszer marxista megközelítésének egy olyan koncepcióját körvonalazzák, mely szerintünk jelentős hozzájárulás az említett vitákhoz (noha közvetlen célja nem a hozzászólás), s amely lényeges pontokon egyezik a mi — egyes mozzanataiban több helyen kifejtett — nézeteinkkel e kérdésről. E koncepció feltételezi azt az ítéletet (de különböző formákban kimondva is l.: i. m. 49., 80. és egyéb helyeken), hogy a nyelv marxista elmélete nem a meglévő elméletek valamelyike, hanem valamely ezután létrehozandó (mint e g é s z, természetesen mindannak adaptálásával, amit a tudomány eddig elért). (A szerzők maguk egyébként nem az e l m é l e t, hanem a m e g k ö z e l í t é s, a п о д х о д szót használják.) Ez az igazság valószínűleg nem közkeletű, bár nem is egyedülálló vélemény. (Vö. TELEGDI ZSIGMOND megállapítását: „A nyelvtudományt olyan kutatók hozták létre és növelték nagyra, akik világnézetükben idealisták voltak; ebben a vonatkozásban a marxizmus behatolása a nyelvtudományba — ez a f o l y a m a t a l i g h o g y m e g k e z d ő d ő t t (mi emeltük ki, M. I.) — a nyelvtudomány egy új, magasabb formájának kialakulására vezet” [I. Bevezetés a nyelvtudományba. II. egyetemi jegyzet, Budapest 1974. 127]. Ugyanezt a gondolatot igye-

¹ A mű első kötetének nemrég német fordítása jelent meg mind az NDK-ban, mind az NSzK-ban (Allgemeine Sprachwissenschaft. Berlin 1973 és München 1973; a szöveg azonos); örömmel közölhetjük, hogy előkészületben van módszertani részének, továbbá grammatikai és rendszerelméleti fejezetének (ez utóbbit recenziókban kiemelten ismertetjük) kiadása magyar nyelven.

keztünk kifejezni mi is: „... mind a hagyományostól, mind a strukturalistától eltérő új közelítésmódnak a szükséglete mutatkozik” [l. MOLNÁR ILONA, A strukturalizmusé a jövő? Magyar Tudomány 1973/6: 381.] A Kubrjakova—Melnikov szerzőpár azonban tovább is lép: fel is vázolja azt a teóriát, azt az általános elméletet, mely a nyelvtudományban szerinte marxistának tekinthető. Mi is úgy véljük, elgondolásukban lényegében igazuk van. Persze, hogy mi volna a nyelv marxista megközelítése, azt Marx után végül is nem oly nehéz „kitalálni”. Sokszor azonban — s bizonyára ez történt most is — az egyszerű fogalmazódik meg a legnehezebben. — A jelen recenzió fő célja tehát, hogy Kubrjakova és Melnikov felfogását az említett kérdésről ismertesse, s ezzel a nyelvtudomány elméleti problémáit közelebb segítse a tisztázódáshoz.

A szóban forgó fejezet több alpontból áll, gondolatilag azonban három részre tagoldódik. A szerzők először egy fogalom párral, a szisztéma és a struktúra fogalmával foglalkoznak. A kérdést — mi a szisztéma és mi a struktúra? — nemcsak nyelvtudományi vonatkozásban vetik fel, hanem általános elméleti szinten, feldolgozva más tudományágakban (a fizikában, a biológiában, a szociológiában stb.) kialakult értelmezéseket is. Be kell vallanunk, eleinte — a rendkívül érdekes fejtegetés ellenére — kétségeink támadtak: vajon van-e értelme folytatni a szisztéma — struktúra már igen sokat vitatott problémájának boncolgatását; vajon eléggé produktív dolog-e, ha bármely problémát e két terminusra koncentrálna igyekeznünk megoldani. Talán csak arról van itt szó, hogy kettőnél több fontos fogalom spirál két terminusra. S ha így van, eldönthető-e vajon, melyik kettő „érdemi meg” őket leginkább? Ezek az aggályaink azonban elhanyagolhatónak bizonyultak. Hamarosan világossá vált ugyanis, hogy ha talán az elnevezéseknek nem is, de magának a megkülönböztetésnek, amelyre a szerzők a s z i s z t é m a és a s t r u k t ú r a szót használják, valóban kiemelkedő jelentősége van, a nyelvvizsgálat számára mindenesetre.

A mai tudományban szerzőink a szisztéma és a struktúra értelmezéseinek alábbi fajtáit ismerik fel: 1. a két fogalom azonosítása; 2. az egyiknek (bármelyiknek) ontológiai, a másiknak gnoszeológiai fogalomként való értelmezése; 3. az a nézet, hogy a s z i s z t é m a és a s t r u k t ú r a más és más típusú összefüggéseket fed; 4. az a nézet, hogy a szisztéma és a struktúra mint egész és rész, aspektus viszonylanak egymáshoz. Szerzőink e legutóbbi felfogást fogadják el. Nézetüket — nagyon kivonatossan visszaadva — a következőkben fejtik ki. Valamely objektumnak, amelyet a valóság egy fragmentumaként elkülönítünk, mindenekelőtt szubsztanciális tulajdonságai vannak, illetőleg szubsztanciális tulajdonságai a közvetlenül elérhetőek a megismerés számára. (A nyelvnek ilyen szubsztanciális tulajdonsága a hangzóság és a hangképző szervek által való artikuláltság.) A megismerési folyamatban eleinte az objektum részeit is mint a szubsztancia „darabkáit” értékeljük; később felfedezzük, hogy e „darabkák”, elemek között bonyolult viszonyok állnak fenn. E viszonyok összessége, az objektum elemei közötti relációhálózat az objektum s t r u k t ú r á j a. A struktúra szinte pontosan az — fejtegetik másutt ezzel kapcsolatban —, amit a strukturalisták, főként korai képviselőik annak tekintenek, így ennek az irányzatnak a követői teljes joggal nevezik magukat strukturalistáknak. Nézetük csak akkor válik ellentmondásossá, amikor struktúrán az objektumnak kizárólag b e l s ő viszonyait értik. Szerzőink arra mutatnak rá, hogy az objektum maga is része egy nagyobb rendszernek (a nyelv esetében ez az ember, illetve a társadalom), így k ü l s ő n e k nevezhető struktúrális összefüggései is vannak, azaz viszonyai más rendszerekkel. A következőes struktúravizsgálatnak ezekkel az összefüggésekkel is számolnia kell. — A továbbiakban a struktúra meghatározottságával foglalkoznak. A struktúra részint az objektum funkciójának, részint szubsztanciájának, anyagi szubsztátumának függvénye (ez utóbbi függést erősen és többször is hangsúlyozzák, láthatóan vitázó céllal). Ugyanakkor a struktúra is hat az anyagi szubsztátumra. Számos nyelvi változás magyarázatát éppen e kölcsönhatásban vélik felfedezni: a nyelvi változás némelykor részint struktúrális „követelésre” végbement szubsztanciális átalakulás, részint az adott szubsztancia számára optimális struktúra kiválasztásának eredménye. Eközben jutnak el fő mondanivalójukhoz: n e m c s a k s z u b s z t a n c i a é s s t r u k t ú r a v a n. A valóság objektumai, köztük a nyelv olyan tulajdonságokkal is bírnak, amelyek rájuk mint e g é s z e k e r e jellemzők; a részletekhez képest olyan új, i n t e g r a t í v tulajdonságokkal, amelyek révén más, rajtuk kívüli rendszerekkel szemben egységként, önálló minőségként jelennek meg. E tulajdonságokkal szubsztanciájuk vagy struktúrájuk nem rendelkezik, s ez utóbbiakból azok nem is érthetők meg. Sőt, inkább az objektum belső szerveztségének konkrét módja válik érthetetlenné, ha nem vesszük figyelembe az egészet, amelynek struktúráját le kívánjuk írni. Az egészre mint rendszer-tagra — a nyelvre mint az „ember” rendszer elemére — mindenekelőtt r e n d e l t e t é s e, f u n k c i ó j a jellemző; ez határozza meg struktúráját. Funkciója, struktúrája

és szubsztanciája ugyanakkor dialektikus egységben van; szerzőink szerint minden működő és fejlődő egész az elsősorban épp e három attribútuma határoz meg. Az egész kérdése a felfogásban voltaképpen annak kérdése, hogy egy adott szubsztancia miként szerveződik struktúrává egy meghatározott cél érdekében. A funkcionálisan szervezett egészet nevezi Kubrjakova és Melnyikov szisztémának (magyarul rendszer mondhatunk). Eszerint a rendszer és a struktúra mint a szervezett egész és annak egy aspektusa viszonylanak egymáshoz; ez Kubrjakova és Melnyikov fő tétele. A rendszerszerűség legmagasabb fokán az olyan adaptív rendszerek vannak, amelyek hosszú ideig funkcionálnak egészként; ilyenek az élő szervezetek, és ilyen a nyelv is. — Érdemes megemlítenünk, hogy a strukturalizmusban előforduló kétféle funkciófogalomnak (a prágai iskolában: rendeltetés, szerep; **Н**ЕЛМСЛЕВНЭ: függés; **J. D. APRESZAN** ezt a különbséget az irányzatok közötti kölcsönös megértés szempontjából nem kívánatos kettősségnek fogta fel. **A modern strukturális nyelvészet elmélete és módszerei. Budapest 1971. 79–80.) szerzőink felfedik azonosságát: a nyelv maga is rendszertag, és funkciója (rendeltetése) = függés közte és más rendszerek között.**

A fentiekből következik, hogy a valóság rendszereiről akkor nyerjük a legmagasabb szintű ismereteket, ha azokat mint funkcionális egészeket közelítjük meg, a rendszer(ek) felől haladva a részjelenségek felé — folytatják gondolatmenetüket a szerzők —, s e felfogás alapján a strukturális nyelvészet szerintünk eddigi legadekvátább jellemzéséhez és értékeléséhez jutnak el, és pontosan vagy szinte egészen pontosan meghatározák annak viszonyát a marxizmushoz. A nyelvészetben az a paradox helyzet alakult ki — állapítják meg —, hogy az objektum teljességének vizsgálatát egyik aspektusának, a struktúrának a vizsgálatával kívánják helyettesíteni. A struktúra ilyen vizsgálata azonban csupán egyoldalú és részleges — bár fontos — ismereteket biztosít a nyelvről, jelentősége korlátozott. E leszűkített strukturális (узко структурный) szemlélettel szemben a marxista megközelítés komplex, mint szerzőink nevezik: rendszereszerintű (системный), integrális (интегральный). (Fentebb idézett és más cikkeinkben mi a Kubrjakova—Melnyikov-féle szisztémát (teljes) struktúrának, a tőlük struktúrának nevezett szerkezetet pedig a struktúra egy aspektusának nevezük. Ez annyiban csak terminológiai eltérés, hogy az objektum relációhálózata szerintünk is csupán egyik aspektusa az objektum szervezettségének.) — Hogy a marxizmus komplexitás-igényű elmélet, ez egyébként semmiképpen sem új gondolat; a marxizmus lényegi, elidegeníthetetlen vonásáról van szó, amely alighanem csak a különféle irányokban abszolútizáló elméletek mellett mutatkozik ismét és ismét újnak. A nyelvtudományra vonatkoztatva idehaza **HERMAN JÓZSEF** emelte ki már korábban s többször is a marxista tudományosságának e kritériumát: „Változatlanul úgy gondolom, hogy a marxista nyelvtudomány alapvető ismertető jele egyrészt a dialektikus felfogás és a materialista filozófiai alap, másrészt a nyelv „totális”, tehát minden oldalú, minden összefüggésben való vizsgálatának, magyarázatának igénye, harmadsorban pedig a társadalmi hasznosságra való törekvés.” (Általános nyelvészetünk helyzete . . . , a debreceni nyelvészaktívá ülésének előadásai és felszólalásai. 1968. november 11–12, kézirat gyanánt. Szerk. Imre Samu, 63. l.; l. még I. OK 18: 1–4. 77–8.)

A második lépésben a szerzők azt mutatják be, hogyan alakult a nyelvtudomány történetében a nyelvnek mint rendszernek (egésznek) és a nyelv struktúrájának vizsgálata, tudniillik mindkettőnek gazdag hagyományait tartják számon. A tanulmány e része már csak sajátos szempontjánál fogva is jóval részletesebb bemutatást érdemelne, terjedelmi okokból azonban itt csupán a legfontosabb vagy legérdekesebb megállapítások ismertetésére szorítkozunk.

A múlttal egy összefoglaló fejezet foglalkozik, a következő főbb tételekkel. Az első, aki a nyelvet egyszerre rendszernek is és rendszertagnak is tekintette, **HUMBOLDT** volt. Humboldt világosan látta a nyelv dialektikus természetét, s nincs kizárva, hogy a nyelv dialektikáját tükröző nézeteivel Humboldt hatott is a hegeli dialektika kialakulására (ezt az érdekes gondolatot l. a 33. lapon). A Humboldt utáni időszakban a legtöbbet a történeti összehasonlító nyelvészet tette hozzá a nyelvnek mint rendszernek, illetve a nyelveknek mint rendszereknek, mint rendszer-egyedeknek az ismeretéhez. Az új, a máig nyúló korszak első nagy eredménye **BAUDOIN DE COURTENAY**. A tudománytörténeti kutatások egyre inkább amellett szólnak, hogy ugyanakkor, amikor Baudouin felfogása igen közel áll **SAUSSURE** eszméihez, az előbbinek több fontos pozitív vonása van Saussure szűkebb rendszerfogalmához képest, amely voltaképpen a struktúrafogalom. Lehetséges azonban, hogy Saussure éppén korlátai révén hatott

erősebben, mivel a kutatás tárgyának leszűkítése a tárgynak és a kutató feladatának pontos körülhatárolásával járt együtt, világos, könnyen érthető programot jelentett. Ezután Saussure és a korai strukturalizmus értékelése következik. E kor nagy vívmánya, hogy uralkodóvá vált a rendszerszerűség eszméje, s bár a saussure-i rendszerfogalom fogyatékos, és Saussure-t azután még abszolutizálták is, megindult és jelentős eredményeket ért el a nyelv struktúrájának kutatása.

A továbbiakban a (szélesebb értelemben vett) máról van szó. A nyelvi rendszer vizsgálatában a szerzők szerint ma legalább a következő öt irányt kell megkülönböztetni: 1. a leltározó-taxonomikus, 2. a funkcionális, 3. a tulajdonképpeni strukturális, 4. a sztratifikációs és 5. a topológiai irányt, illetve elénk közelítést. Ezek az irányok szerzőink szerint a nyelvi rendszernek egy-egy aspektusát vizsgálják, így kiegészítik egymást. Fejtegetéseikből az is kiviláglik, hogy a megadott sorrend valamennyire értékelést is jelent, amennyiben Kubrjakova és Melnyikov véleménye, hogy a nyelv rendszerét a sztratifikációs és a topológiai nyelvészet tükrözi a leggazdagabban, a legösszetettebbként. A szerzők mindegyik irányzatot hosszasan tárgyalják, mégpedig úgy, hogy egyszersmind a nyelvet is jellemzik adott oldaláról (azaz mint elemek összeségét (1), mint funkcionális képződményt (2) stb.), illetve elénk tárják a nyelv adott oldalának problematikáját. A leltározó, deskriptivista nyelvészet tudománytörténeti jelentőségét — a további fejlődés viszonylatában — abban jelölik meg, hogy előkészítette a transzformációs és a sztratifikációs nyelvészet megjelenését. Rámutatnak arra, hogy a nyelv elemeinek problémája — az, hogy milyen elemekből áll a nyelv — „örök” kérdés, ugyanakkor mindig fejlettebb szinten jelenik meg. Ma már világos, hogy a deskriptivisták alaposan leegyszerűsítették a valóságot, amikor a nyelvreírás egyetlen elemfípusra, a morfémára alapozták. Szűken értelmezték a deskriptivisták az összefüggés fogalmát is: az oppozícióra szűkítették, azonban az oppozíció a szerveződési formáknak csak egyike a nyelvben. — Igen nagyra értékeli a szerzők a strukturalizmus funkcionalistáit is, illetve a nyelv teleologikus modelljét, s ezt az irányzatot több vonatkozásban az amerikai deskriptivizmus és a glosszematika fölé emelik. Ugyanitt mély egyetértéssel szólnak a mai csehszlovák, szovjet és más strukturális-funkcionális kutatásokról. E pontokon bíráló megjegyzéseket sem tesznek, s ez az egész tanulmányuk értelmében is úgy értékelhető, hogy a funkcionálizmust mint funkcionálizmust teljes egészében elfogadják (túlzó, szélsőséges funkcionálizmusról nem beszélnek). — A tulajdonképpeni strukturális nyelvészetről szólva főként Hjelmslevvel foglalkoznak, és lényegében megismétlik a strukturalizmusról adott korábbi értékeléseket, amelyeknek egy részét fentebb mi is említettük. Kiemelik, hogy a glosszematika, illetve a strukturalizmus tette lehetővé a nyelv modelláló vizsgálatát, és nyitotta meg a kaput a matematikai módszerek nyelvészeti alkalmazása előtt. A struktúrát elkülönülten vizsgáló, és éppen ebben fogyatékos kutatások azonkívül olyan pozitív következménnyel is jártak, hogy a struktúra pontos meghatározása révén a szervezethez fogalmán belül végbemehetett a struktúra és a szisztéma fogalmának elkülönülése. — A sztratifikációs nyelvészet szűkebb értelemben Lamb és Gleason irányzata, azonban a sztratifikációs koncepciónak egyrészt hosszú előtörténete van, másrészt fejlődik a szűkebb irányzat keretein kívül is. Szerzőink ebben az irányzatban szintézisét látják a glosszematika, a deskriptivizmus és a transzformációs nyelvészet eredményeinek. A magyar olvasó ezt az értékelést talán meglepődve fogadja, a Magyarországon kialakult helyzet ugyanis a generatív nyelvészetet mutatja a modern nyelvészet csúcsának. Mi, ugyanakkor, amikor a generatív nyelvészet ilyen minősítését — a modernet egy elterjedt értelmében véve — a legkevesebbet mondva is megvitatásra érdemesnek tartjuk, ezzel kapcsolatban felhívjuk a figyelmet arra, hogy a szovjetunióbeli helyzet eltér a magyarországitól. Amint a most ismertetett könyvből is kiderül, a szovjet nyelvészek széles körei erősen érdeklődnek azok iránt az elméletek iránt, amelyek rendszertani összefüggéseknek, ezek típusainak, a szintek hierarchiájának, a rendszer elemei típusainak stb. feltárására irányulnak, egyszóval a sztratifikációs jellegű, szellemű elméletek iránt. S ne felejtjük el azt se, hogy ezúttal a szerzők szempontja is kiválasztott: épp a nyelv rendszerszerűsége kutatásának fejlődését akarják nyomon követni. S ha már itt tartunk, hadd kapcsoljuk e ponthoz ismertetésünknek a generatív irányzatra vonatkozó részét. A generatív nyelvtanról Kubrjakova és Melnyikov külön fejezetben nem szólnak, mint a többi irányzatról. Benyomásunk az, hogy nem tudják elég nagy biztonsággal elhelyezni ezt az elméletet a többi között. A 79. lapon rövid jellemzését találjuk a generatív modelleknek, melyben szerzőink ezeket mint dinamikusakat állítják szembe az összes korábban említett — idézőjelben statikusnak nevezett — modellekkel. Úgy véljük, valamiféle reális megkülönböztető vonását ismerik fel itt a generatív nyelvtanoknak, amelyet azonban nem sikerül találokan megfogalmazniuk. Mégis figyelemre méltó az a megállapításuk,

hogy a generatív nyelvtanok nem tekinthetők a nyelvi rendszer leírására önállóan képes modelleknek. Abban mindenestre valószínűleg igazat kell adnunk Kubrjakovának és Melnyikovnak, hogy a nyelvi rendszernek, az elemeknek és viszonyaiknak előzetes ismerete nélkül nem lehet létrehozni olyan mechanizmust, amely nyelvi egységeket generálna. Szerzőinknek mi a maguk részéről a leginkább azt vetjük szemére, hogy a generatív nyelvtanról szólva csak a meglevőt látták maguk előtt, s nem figyeltek fel a nyelvi „létrehozó” leírása gondolatának a valóságosan létező generatív modelleken szerintünk jóval túlmutatató jelentőségére.

Utolsóként a nyelv metrikájának problémáit és az ún. topológiai nyelvészetet tekintjük át a fejezet. Hazánkban mindkét szakkifejezéshez szükséges némi magyarázat. A metrika szót itt a 'méret, mérték' jelentéssel kell összefüggésbe hoznunk; a nyelv metrikája: a nyelvi rendszer (belső) méretei, léptékei, dimenziói, a nyelv mint rendszerek rendszere a topologikus tér viszonyainak mintájára felfogva. A topológiáról és nyelvtudományi alkalmazási lehetőségeiről a hazai nyelvészek számára KALMÁR LÁSZLÓ ad tájékoztatást Matematikai és nyelvi struktúrák c. tanulmányának egy fejezetében (Általános Nyelvészeti Tanulmányok 2: 34—46, Budapest 1964.). Az ismertetett könyvből azt olvashatjuk ki, hogy a topológiai nyelvészet a Szovjetunióban eléggé bevett terminus, s magának az irányzatnak is szép számmal vannak követői. (Kulagina általában halmazelméletinek tekintett elméletét egyébként Kalmár is a következőképpen értékeli: „Ebből a szempontból a Kulagina-féle elmélet értelmében vett nyelv inkább a topológiai struktúrákhoz hasonlít, mint az algebraiakhoz”; l. i. m. 37). De használják a *topológia* szót nyelvészeti vonatkozásban másutt is, így Pike, akit Kubrjakovák is említenek mint a topológiai irányzat egyik kiemelkedő képviselőjét. A „topológia” fejezet alighanem a legtöbb újat nyújtja a magyar olvasónak, s olyan — igen érdekes — kérdések kutatásáról számol be, mint a nyelvi sztrátumok interpenetrációja, a sztrátumok sajátossága és izomorfizmusa, a nyelv szabályozottságának foka és módjai, a nyelvi rendszer és részrendszerei zártsági foka, univerzális és nem univerzális metrikai sajátosságok stb. Érthető, hogy a nyelv metrikai szempontú kutatására a legégetőbb szüksége a topológiának van, ahol rendszerek összevetése folyik. A tárgyalt irányzatok közül a topológiai nyelvészet a sztratifikációs koncepcióhoz áll egészen közel, a „nyelvi tér” nagy fokú bonyolultságban való vizsgálatával azonban az előbbinél nagyobb feladatot vállal — vélekednek a szerzők.

Az ismertetett tudománytörténeti folyamatot és sokféleséget a szerzők — mint már említettük — úgy értelmezik, hogy az egyes elméletekben, irányzatokban a nyelvi rendszer különböző oldalai tükröződnek, minden iskola hozzátévesz valamit a nyelv ismeretéhez. Fontos gondolata szerzőinknek, hogy a megközelítés sokféleségét nem a pluralizmus elvével, hanem a nyelv sokoldalúságával látják alátámaszthatónak (érthető, hiszen a pluralizmus elve alapján az egyes elméleteket fogyatékoságaikkal együtt, illetve abszolutizáló mivoltukban el kellene fogadniuk). Ezzel az összegezéssel azonban még nem zárul le a fejezet, sőt itt érünk el a tanulmány gondolatilag harmadik részéhez. Ha az olvasóban a fenti összegezés valamiféle kiegyenlítőds-elmélet gyanúját keltené (kb.: „mindenben van jó is, rossz is; mindenki hozzátéveszi a nagy egészhöz a magáét, s így haladunk előre”, amellyel mint elméletellenes nézettel természetesen vitatkoznunk kellene, a szerzők ezt a gyanút azonnal eloszlatják fejtegetésüknek egy kiváló fordulatával. Idézzük: „... amikor a különböző nyelvészeti irányzatok követői a teljes nyelvi rendszert különféle szempontokból vizsgálják, egymást kölcsönösen kiegészítő és egymással egybehangzó (bár nem mindig explicit) eredményekre jutnak a nyelvről mint ontológiai létezőről. De ha mindez igaz, akkor lehetséges kell, hogy legyen a nyelvvizsgálatban egy olyan megközelítés is, amely azt tűzi maga elé, hogy a nyelvi rendszer számos „egymást kizáró” oldala összefüggésének mechanizmusát explicit módon bemutassa, úgy, ahogyan azok szüntelenül ellentmondanak egymásnak, s ahogyan ez az ellentmondás az adott rendszer dinamikus egyensúlyához vezet a rendszer fejlődésének és adaptációjának folyamatában.” (80. l.; mi fordítottuk és emeltük ki, M. I.) Kubrjakova és Melnyikov tehát a komplexitást szeretnék megvalósítani a nyelv vizsgálatában, de nem a meglevő elméletek summájaként, és nem is egy konzisztens teórián kívül, hanem egy olyan új elmélet bevezetésével, amely a teljes nyelvi valóság reális összefüggéseiben való tükrözésére, magyarázatára, „levezetésére” képes. Nem arról van szó tehát, hogy a Kubrjakova—Melnyikov-féle elvek ne érvényesültek volna eddig is a nyelvtudományban — fragmentálisan. Hanem arról, hogy nem szerveződtek teóriává. Logikus, hogy ebből az elméletből nem maradhatna ki semmilyen már birtokunkban lévő ismeret, de az új koncepció megvilágításában természetesen átrendeződnének, átértelmeződnének (egyes) korábbi eredmények. A továb-

biakban és befejezésül szerzőink ezt az általuk elgondolt elméletet vázolják fel. A szovjet nyelvészeti szakirodalomban használatos egy máshonnan általunk nem ismert műszó, a детерминанта; magyarra determináló tényezőnek fordíthatjuk. Nos, a szerzők a nyelvnek azt az integratív megközelítést, amelyről tanulmányuk elején szólnak, egy olyan elmélet alapján tartják megvalósíthatónak, amely a nyelv teljes bonyolultságát a nyelv determináló tényező(k)iből vezeti le (детерминантное изучение языка; детерминантный подход). A marxisták számára nyilvánvaló e gondolat különleges fontossága. A marxizmus, mint ismeretes, determinista elmélet: a jelenségeket szükségszerű összefüggéseik feltárással „dedukálja”, magyarázza. Am a nyelvészeti szakirodalomban a marxista determinizmusról manapság szinte semmi szó nem esik, s a levezetésnek csupán logikai fogalma ismeretes. A marxista determinista nyelvészet szükségességét szovjet szerzők hangsúlyozzák, mint nemrég Ju. Sz. Sztepanov (Ю. С. Степанов, Принцип детерминизма в современном языкознании. Ленинизм и теоретические проблемы языкознания. Москва 1970. 110–127), most pedig Melnyikov és Kubrjakova. „A determináló tényezők elméletét” szerzőink a következő tétélekben adják meg, s a következőképpen jellemzik; hozzá kell fűznünk, hogy sajnos, ezt csak „dióhéjban” tesszük. A nyelv vizsgálatának alapkérdése, hogy mely tényezők határozzák meg a nyelvet mint egészet. A vizsgálat első, induktív szakaszában meg kell találni azt a minimálisan kevés, lehetőleg egyetlen tényezőt (monizmus!), amely végeredményben a nyelvet „úgy, ahogy van” maga után vonja. (Itt megjegyzendő: a szerzők nemcsak néhány vagy egyetlen „determinánssal” kívánnak számolni, hanem a legfontosabb(ak)on kívül determináló tényezők – mint mondják, „miért?” kérdésre adott válaszok – egész hierarchiájával, csakhogy egyetlen kiindulóponttal.) Fel kell deríteni, milyen rendszer eleme a nyelv, s mi a funkciója e rendszerben (például a gondolkodáshoz, a tudathoz, a társadalomhoz, a társadalom történetéhez viszonyítva). Mivel a rendszert funkciója határozza meg, a rendszer felépítésének, szerkezetének vizsgálatát funkcionális alapon kell végezni; fel kell tárnai a fő funkcióknak az egyes szintek, komponensek részfunkcióival való összefüggését stb. A rendszer teljes bonyolultságának következetes kibontása rendszertani környezetéből, illetve funkciójából – a szintézis – a vizsgálat második, deduktív szakaszának feladata. A szerzők itt külön is felhívják a figyelmet rá, bár az eddigiekből világos, hogy a dedukció szót itt nem formális logikai értelmében használják, hanem dialektikus levezetésre gondolnak. Ebben az értelemben a rendszer determináló tényezője olyan absztrakciónak tekinthető – mondják –, amelyből a konkrétnek teljes gazdagsága kifejezhető. „Az elvonttól a konkrétéhoz való felemelkedés” marxista eszméjét a nyelvtudományban szerzőink épp e folyamatban vélik megvalósíthatónak. Úgy látják, a nyelv ilyen megközelítése a szovjet nyelvtudományban van kibontakozóban.

Ezúttal nem tekintjük feladatunknak, hogy Kubrjakova és Melnyikov tanulmányához – a néhány fentén túlmenően – kritikai megjegyzéseket is fűzzünk. Ezek ugyanis nem érintenék lényegesen a szerzőknek azokat a tétéleket, amelyeket mi – úgy tűnik fel, velük egybehangzóan – a legfontosabbnak tartunk, nevezetesen a rendszernek a struktúrával szemben való elsődlegessége (e terminusoknak fentebb ismertetett értelmében), más szóval a komplexitás, a funkció meghatározó szerepe és a marxista determinizmusnak a nyelv vizsgálatban való érvényesítése tételét (amelyek valójában nem különállóak, fedik egymást). Most kizárólag ezekre az elvekre szeretnénk volna felhívni a figyelmet, mivel úgy véljük, a tudományosság mai szintjén való alkalmazásuk jelentősen közelebb vinné a nyelvészetet ahhoz a céljához, hogy kialakítsa a nyelv lehető legrealisabb képét.

MOLNÁR ILONA

Társadalom és nyelv

Szociolingvisztikai írárok

Szerkesztette PAP MÁRIA és SZÉPE GYÖRGY. Gondolat Könyvkiadó, Budapest 1975. 529 l.

0.1. Mint a tanulmánygyűjtemény is híven tükrözi, a szociolingvisztika a nyelvtudomány egésze számára egyelőre nem sokkal több, mint figyelmeztetés és kihívás. Figyelmeztetés, hogy a nyelvvel vonatkozó kutatásoknak – a nyelvészeti szisztematikusság igényének megőrzésével – ki kell terjedniük a szociológiai tények szisztematikusságára.

figyelembe vételére is. A klasszikus nyelvészet a területi rétegződésen kívül nemigen foglalkozott társadalmi vonatkozásokkal, legfeljebb a szókincs vizsgálatoknál — azaz, a problémakört hallgatlagosan hagyta figyelmen kívül; a generatív grammatika pedig a nyelvi változatokat explicite a performancia körébe utalta, s így nem tette rendszeres vizsgálat tárgyává. Másfelől kihívás a szociolingvisztika, mert született néhány szellemes és koncepciózus elméleti munka és néhány kiváló részlemezés. A kiemelkedő teoretikusok száma azonban nem nagy, s az empirikus munkák jelentős része meglehetősen lapos. A válogatás érdeme, hogy sikerült az utóbbiakat kiszűrnie, az előbbieket némelyikére pedig ráirányítania a figyelmet.

0.2. SZÉPE GYÖRGYNEK a tudományág kialakulását elemző bevezetése után a kötet rövid, tematikus egységekre oszlik (Szociolingvisztika és társadalomfilozófia (1), A szociolingvisztika problémái (2), A társadalmi struktúra és a nyelv általános összefüggései (3), A nyelvi változás (4), Két probléma a nemzetben belül (5), A nyelvhasználat társadalmi korlátozottsága (6), Nyelvi szocializáció és oktathatóság (7)). Úgy érezzük, hogy az anyagot nem volt teljesen indokolt és szükséges ilyen kéttanulmányos egységekre tagolni: a harmadik egység például csupán hajszálnyival kevésbé elméleti a másodiknál, a hatodik a harmadiknál stb.

1. A kötet élén R. GROSSE és A. NEUBERT (Tézisek a marxista szociolingvisztikáról) utal a nyelv társadalmi meghatározottságának marxi elméletére, majd felvázolja a szociolingvisztika lehetséges kérdésfelvetéseit és módszereit. Ezek nagy része, érthető módon (noha a cikkben nem említenek szerzőket, és a lábjegyzetekben is főként csak tanulmánygyűjteményekre hivatkoznak), a standard polgári elméletekből származik; az azonban — a legáltalánosabb társadalomfilozófiai tételeken kívül — sehol sem válik világossá, hogy a konkrét kutatásokban miként kell marxista módon eljárni, azaz, hogy miben különböznek e kérdések megközelítésének marxista és polgári módszerei. A cikk kevés konkrét megjegyzése pedig bizonyos átgondolatlaniságot tükröz: „A szociolingvisztikai rendszerek nem esnek egybe a nyelvészeti szintekkel (fonológia, grammatika, lexika), hanem áthatják a nyelv minden szintjét, különösen a nyelv periférikus szintjeit: a hangtánt és a jelentéstánt érintik . . . A grammatika és a fonológia részrendszere a nyelvi rendszer magjához tartozik, zártabb, és ez nem segíti elő a változatok kialakulását” (39) Eltekintve attól, hogy a tézis-műfajnak megfelelően, a többihez hasonlóan ezeket az állításokat sem bizonyítják a szerzők, mindenesetre fölmerül az a kérdés, hogyan lehetséges az, hogy a hangtan a nyelvnek periférikus szintje, a fonológia pedig a rendszer magjához tartozik. Ha nem akarjuk merő önellentmondásnak nevezni ezt a szembeállítását, akkor fel kell tennünk, hogy a fonológiába csak a fonémák tartoznak, az allofónok viszont a „hangtanba” — ami igen szomorú eredmény lenne. Nyelvészeti képtelenség kívül ez a megfogalmazás erősen kétségessé teszi, hogy miként vizsgálható a nyelv rendszeresen szociolingvisztikailag, ha lényegében a perifériáján jelentkezik a társadalom. A kötet többi tanulmánya szerencsére megnyugtatóan igazolja, hogy ez a periféria-elmélet téves. Talán helyesebb lett volna, ha e helyett a munka helyett inkább valamely konkrét, marxista kutatást, vagy valamelyik konkrét és jelentős polgári elmélet marxista bírálatát olvashatnánk a kötetben. (Ugyancsak nem elégti ki az elméleti alapvetéssel kapcsolatos elvárásainkat J. SUMPFF Nyelvészet és szociológia c. cikke ebben a fejezetben.)

2. A. O. SVEJČER (A szociolingvisztika néhány időszerű kérdése) kitűnően áttekinti a diszciplína kurrens problémaköréit, és kritikailag ismertet számos szovjet, német és amerikai kutatást. Ebben a részben kapott helyet D. HYMES A beszélés néprajza c. tanulmánya is, a szociolingvisztika fogalmi kereteinek talán legnagyobb hatású megalapozása. (A cikk ismertetésétől eltekintek, mivel a kötet egyik szerkesztője, PAP MÁRIA az ANyT 8. kötetében (296—314) rendkívül kimerítően elemzi magát a cikket és hatásait is.) Talán hasznos lett volna ebbe a fejezetbe belevenni HYMESnek egy másik cikkét is (On Communicative Competence. In: W. BRIGHT, Sociolinguistics. Mouton, 1964. 269—294), amely a generatív grammatika „ideális beszélő-hallgató” fogalmának legexplicittebb kritikája, s a szociolingvisztika legfontosabb alapfogalmának, a kommunikatív kompetenciának részletes elemzését tartalmazza.

3.1. J. GUMPERZ (A nyelvi közösségek típusai) — a szociolingvisztika másik kiemelkedő teoretikusa — cikkének lényegét az alábbi idézet-lánccal foglalhatjuk össze: „A nyelvi közösség olyan társadalmi egység — lehet egynyelvű vagy több nyelvű —, amelyet a társadalmi interakció-rendszerek gyakorisága fog össze, és amelyet a környező területektől a kommunikációs vonalának gyengesége választ el . . . Egy nyelvi közösségen

belül a társadalmi kommunikációt funkcionálisan összefüggő szerepek terminusaiban értelmezhetjük . . . A kommunikációs szerepek összessége egy társadalmon belül a társadalom „kommunikációs mátrix”-ának nevezhető . . . minden egyes szerepnek egy sajátos kód vagy részkód a nyelvi megkülönböztetője, amely a szerepviseelkedés normájául szolgál . . . Annak kritériuma, hogy beletartozik-e egy kód egy nyelvi közösség vizsgálatába, az, hogy a kód kizárása támaszt-e úrt a kommunikációs mátrixban, vagy nem . . . Ugyanannak a nyelvnek a kód-mátrixot alkotó részkódjai is különböző mértékű nyelvi eltéréseket mutatnak . . . A nyelvtávolság Weinreichtől származó fogalmát (1952) fogjuk arra használni, hogy a kódmátrixon belül a fonológiában, a grammatikában vagy a lexicában mutatózó és kontrasztív kutatásokkal felmért különbségek totalitására utaljunk” (156–159). A továbbiakban GUMPERZ elemez három nyelvi közösség típusát.

3.2. Ugyanebben a részben V. M. ZSIRMUNSZKIJ (A nyelv társadalmi differenciációjának problémája) a német dialektusok történelmi változásait és a nemzeti nyelv kialakulását vizsgálja a társadalmi differenciáció marxai fogalmi keretében, elsősorban szovjet és német munkák alapján. Mivel a tárgy történeti, az interakciós szkémák szinkron vizsgálatában megszokott pontos kidolgozása nem történhet meg, a társadalmi és a nyelvi mozgás összefüggő elemzése azonban jelentős vállalkozás. Ugyanitt W. BRIGHT (Társadalmi rétegződés, nyelv és kognitív orientáció) a SAPIR-WHORF hipotézis és a BERNSTEIN elmélete felvetette problémák kapcsán az indiai kaszt-dialektusok bizonyos szemantikai példáin keresztül vizsgálja a hierarchikus gondolkodás és a tapasztalat differenciációjának problémáját; a felhozott példák azonban nemigen jogosítanak messze-menő következtetések levonására.

4.1. A nyelvi változás c. rész első tanulmánya M. WEINREICH: A jiddis kialakulása és változása az askenázi zsidóság nyelvében. Az egyébként érdekes, de a szociolingvisztika újabb fogalmi apparátusát kevésbé alkalmazó cikket PAP MÁRIA említett írása részletesen ismerteti. Ugyancsak az ő recenziójából ismert a magyar közönség számára GUMPERZ On the ethnology of linguistic change c. írása, amely számos, a konkrét kutatásban elengedhetetlennek tűnő fogalmat vezet be, s amelyet szívesen olvastunk volna szintén ebben a fejezetben.

4.2. PAP MÁRIA recenziója szintén nagy figyelmet szentelt W. LABOV három cikkének — ebben a részben egy negyediket (A nyelvi változás mechanizmusáról) olvashatunk. Bár a cikk alapjául szolgáló empirikus kutatások azonosak a másik három cikkével, ez az írás a többinél általánosabb érvényű következtetéseket tartalmaz. A „tisza nyelvészet” szempontjából egyébként valószínűleg Labov munkássága a legjelentősebb a szociolingvisztikusok közül. A nyelvi evolúció klasszikus kérdései LABOV megfogalmazásában így hangzanak: „(1) Van-e általános iránya a nyelvi evolúciónak? (2) Milyen univerzális megszorítások érvényesek a nyelvi változásra? (3) Mik az okai, hogy a nyelvi változások folyamatosan újramezződnek? (4) Milyen mechanizmusokon keresztül haladnak előre a változások? (5) Van-e a nyelvi evolúciónak adaptív [a társadalomnak környezetéhez alkalmazkodó] funkciója?” (256). Ezeket a kérdéseket Labov a következő problémák szemszögéből közelíti meg: (1) az átmenet problémája (a nyelvallapotok egymásba való átmenete), (2) a beágyazás problémája (a változó nyelvi viseelkedés és a társadalmi viseelkedés korrelációja), (3) az értékelés problémája (az adatközlők társadalmi törekvései és a változó elemekkel szembeni attitűdjeik). Két hangváltozás foly a m a t á n a k ilyen szempontú vizsgálata alapján megkülönbözteti az alulról jövő és felülről jövő változást.

Az alulról jövő változás akkor indul meg, ha a csoport elkülönítő azonosságérzete meggyengül — ilyenkor a változó nyelvi forma használata a csoporthoz tartozás mutatója. A változást alulról jövő hiperkorrekció terjeszti el; a változót mindenki használja, és az tudatos normává válik. Ez a mozgás mindig a rendszer többi elemének újrendeződéséhez vezet. A strukturális újrendeződés újabb változásokat indít el. A közösségbe újonnan belépő alcsoportok a régebbi változásnak az eredményét normaként kezelik, a hatására kialakuló újabb változást pedig a fentebb leírt ciklus elejétől kezdve viszik végig ismét. A felülről jövő változásnál a közösség legmagasabb státuscsoportja megbélyegez valamely alulról induló változást — ennek következtében kialakul a presztizsusmodell, amelynek elsajátítására a felfelé mobil csoportok töreksenek legerősebben. Ez a felülről ható hiperkorrekció kialakulásához vezet. Ebben az esetben (szemben az előző típussal) a változó használata kezdettől fogva társadalmilag rétegzett és stílushoz kötött.

Igy tehát a nyelvi változás magyarázatában a nyelvi rendszer önmozgásával azonos jelentőségű szerep jut a beszélőközösség társadalmi mutatóinak: a társadalom állandó

mozgása, valamely szabad változónak társadalmilag jelöltté válása, a rendszer újrendeződése és a változások ciklikussága együttesen felelősek a változásért.

5. CH. FERGUSON (Diglosszia) a kétnyelvűség sajátos esetével foglalkozik négy példanyelv (arab, újgörög, svájci német, haiti kreol) alapján: ezekben ugyanannak a nyelvnek egy emelkedett (E) és egy közönséges (K) változata él egymás mellett az egész közösségben, más-más funkcióban. Az E azonban senkinek sem anyanyelve, s a mindennapi beszédben egyetlen csoport sem használja. Presztizs, sztenderdizáció csak az E-hez fűződik. A két változat között minden nyelvi szinten vannak eltérések. A diglosszia létrejöttének okai: a közösség értékeit megtestesítő (szent vagy világi) klasszikus irodalom létezése (E), és az írásbeliség szűk elitre való korlátozottsága. A diglosszia stabil állapot, a társadalmi tényezők jelentős megváltozásával kapcsolatban szűnik csak meg. Ugyan-ebben a fejezetben J. FISHMAN tanulmánya (Az „etnicitás” és a nyelvi tudatosság változatai) a szerző szándéka szerint Gumperz nyelvi közösség-cikkének kiegészítése. Felhívja a figyelmet a címben szereplő fogalmak rendkívüli tisztázatlanságára, s ennek következtében e kategóriák használatának megbízhatatlanságára, pl. népszámlálások, bevándorlási felmérések készítésénél. Úgy gondoljuk, hogy Fishman többnyelvűséggel foglalkozó gazdag munkásságában lehetett volna találni olyan írást, amely a szerző jelentőségét jobban reprezentálná.

6.1. S. MARTIN (A beszéd szintjei Japánban és Koreában) párhuzamba állítja az angolban kötelező szám és határozottság kategóriáját a koreai és a japán kötelező beszéd-szint-választásával, mely a referencia-tengely és a megszólítás-tengely mentén történik. Bármely közlésben a mondatrészek (nem csak a megszólítások!) nyelvteni alakja ezeknek a szempontoknak a függvénye. Leírja a tiszteleti formákkal kapcsolatos attitűdöket és a használati szabályokat. Az angol és a keleti jelenségek közti párhuzamot azonban meglepő módon nem csupán a jelenségek egyaránt kötelező jellegére vonatkoztatja, hanem arra is, hogy: „A japánban és a koreaiiban bizonyára mindaddig meglesznek a beszéd-szintek, míg az angolban a többes szám” (356), noha a kétféle jelenség meghatározói — s így fennmaradásának feltételei — teljesen eltérőek, a többes szám megléte nem a társadalmi mozgás direkt függvénye, a beszéd-szinteké viszont igen.

6.2. R. BROWN és A. GILMAN (A hatalom és a szolidaritás névmásai) a tegezés (*tu*, T) és a magázás (*vos*, V) kialakulását és jelenlegi háttérét elemzi különböző társadalmakban. Olyan helyzetekben, amikor az egyik beszélő valamely társadalmi szempontból alárendeltje a másiknak, hatalmi helyzet áll fenn, ilyenkor a megszólítás aszimmetrikus: az alárendelt V-t, a hatalmi pozícióban levő T-t mond. Ez a helyzet akkor alakulhat ki, ha a társadalom differenciáltsága elég finom ahhoz, hogy a viszonylagos rang mindig megállapítható legyen. Egyenlőség esetén a megszólítás szimmetrikus, a kölcsönös V vagy kölcsönös T között a szolidaritás foka dönt. A 19. század óta a hatalmi, de szolidáris viszony típusú konfliktusokban a szolidaritás válik a döntő paraméterré. Olyan nyelvekben, ahol a T-V különbség (már) nincs meg (pl. angol), az aszimmetriát a címek különböző változataival és metakommunikatív eszközökkel fejezik ki.

6.3. Ennél a résznél említénék meg S. M. ERVIN-TRIPP *On Sociolinguistic Rules. Alternation and Co-occurrence* (J. J. GUMPERZ — D. HYMES [szerk.], *Directions in Sociolinguistics* (213 — 250) New York 1972.) c. cikkét, amely feltehetőleg a szerkesztési munkák határára történt megjelenése miatt maradt ki a kötetből. A megszólítások szelektív tényezőinek rendkívül szellemes algoritmizálásán kívül itt ERVIN-TRIPP bevezeti az alternáció és ko-okkurencia fogalmait, amelyeknek használata feltehetően elősegítené a munkák éppen nyelvészeti szempontból elég kezdetleges módszereinek szisztematikusabbá tételét. Az alternáció lényegében a kód helyzettől függő megválasztása; a horizontális ko-okkurencia szabályai az adott kód közléseiben egymást követő elemek meghatározottságára, a vertikális ko-okkurencia szabályai pedig ezen elemeknek a nyelv valamennyi szintjén történő megvalósulására vonatkoznak.

7.1. A többnyelvű országok nyelvtervezési feladatain kívül az elmúlt 15 évben az oktatással kapcsolatos nyelvi problémák vizsgálata vált a szociolingvisztika legközvetlenebb társadalmi feladatává, s ez elsősorban B. BERNSTEINnek köszönhető. BERNSTEIN (Nyelvi szocializáció és oktathatóság) szerint: „A társadalmi struktúra a beszédtevékenység megformálására tett hatásán keresztül a gyermek pszichológiai valóságává válik” (395). A nyelvi szocializáció legfontosabb tényezőjének a családot tartja, s megkülönbözteti a középosztálybeli (KO) és munkásosztálybeli (MO) családtípust, lényegében a

szülők iskolai végzettsége alapján. Az MO család hierarchikusan erősen meghatározott, a családtagok elsősorban a hierarchiában elfoglalt pozíciójuknak, nem pedig személyes tulajdonságaiknak megfelelően kezeltetnek. Uralkodó a szolidaritás — a véleményeltérések valószínűtlenségének következtében az explicit verbalizálás igénye csekély. A szereprendszer zárt: nem szorgalmazzák új jelentések és bonyolult fogalmi rendszer kidolgozását. Ennek a családmódelnek a korlátozott kód a nyelvi megfelelője, mely szintaktikailag erősen előrejelezhető, klisészerű, kevésbé alkalmas absztrakt gondolkodás kifejlesztésére és közvetítésére. A KO családban a kapcsolatok nem pozícióra, hanem személyre orientáltak, a gyerekeknek parancs helyett az elvárások okait magyarázzák meg. Az individualizált jelentések fokozott verbalitást tesznek szükségessé: a kidolgozott kód szintaktikailag kevésbé előrejelezhető formákat tartalmaz, alkalmas absztrakt és explicitté tett jelentések közvetítésére. A KO gyerekek ugyanakkor a korlátozott kódot is elsajátítják (hogy mi módon, az kevésbé világos), és rendelkeznek az adekvát kódváltás készségével. Bernstein elemzi továbbá a kétféle kód kialakulását meghatározó helyzetet az ipari társadalomban. (D. LAWTON cikke: Bernstein nyelvvel és társadalmi osztállyal kapcsolatos munkásságának bírálata, a szerző magyarul is megjelent könyvének (Társadalmi osztály, nyelv és oktatás. Gondolat, 1974) egyik fejezete. Ismerteti és kommentálja Bernstein korábbi írásait.)

7.2. A részletes kritika igénye nélkül szeretnénk felvetni néhány szempontot BERNSTEIN munkásságának megítéléséhez, annál is inkább, mert hatása az oktatási reformprogramokra rendkívül nagy.

(1) Az osztályok meghatározása és a hozzájuk kapcsolódó kódok társadalmi háttérének elemzése nem támaszkodik koherens és megbízhatónak látszó társadalomelméletre (a két osztály lényegében az értelmiségi—fizikai dolgozó oppozíción alapul; ezenkívül a tárgyasulás-individualizáció mozgásának vizsgálatára a marxizmus elidegenedés-elmélet és a marxista szociológia dialektikusabb fogalmi keretei alkalmasabbnak tűnnek).

(2) A kétféle családmódelből elsősorban kétféle kommunikációs módel tűnik lehetségesnek levezetni; ezzel szemben az általuk vizsgált (és megengedhetetlenül lazán meghatározott) grammatikai különbségek szerintünk inkább a műveltségi (olvasottsági) szintek különbségével korrelálnak; a műveletlenség és a hierarchikus család között pedig nincsen szükségszerű kapcsolat.

(3) A kísérletek leírásából kiderül, hogy a gyerekek nyelvi készségét nem vizsgálják tényleges iskolai szituációkban; lényegében azonban azonosulnak az iskola elvárásaival (például az irodalmi klisékkel megtűzdelte, modoros absztrakt teszt-dolgozatot igen kedvezően ítélik meg). Általában, leírásukban az iskola az individuum igazi bölcsőjének tűnik; valójában az iskola mindenféle családnál hierarchikusabb, az okozatiságra való orientáltság maximum a tananyag tárgyalásában, s nem a tényleges interakciókban van jelen az iskolában.

(4) Végül, talán a legerősebb ellenérv az, hogy PAP MÁRIA és PLÉH CSABA kutatásai szerint (Szociolingvisztika és anyanyelvi oktatás, konferencia, Nyíregyháza, 1973. augusztus) az MO gyerekek az iskolába lépéskor egyáltalán nem másfajta kódot birtokolnak, mint a KO gyerekek, hanem nyelvi fejlődésük lassúbb volt, de pontosan ugyanazokon a fázisokon mennek keresztül. Ez a különbség néhány éven belül behozható. Ennek alapján a későbbi nyelvi és kognitív különbségek a társadalmi háttér eltérő elvárásaival (l. KOZMA TAMÁS, Hátrányos helyzet. Tankönyvkiadó, 1975.), a nem-nyelvi szocializáció eltéréseivel magyarázhatók.

Igy az oktatás nyelvi problémáinak a figyelem előterébe kerülését BERNSTEIN nagy érdemének tartjuk, az általa javasolt elemzéssel azonban nem értünk egyet.

SZABOLCSI ANNA

Jel és közösség

Szemiotikai tanulmánygyűjtemény. Szerk.: VOIGT VILMOS, SZÉPE GYÖRGY, SZERDAHELYI ISTVÁN. Museion-Könyvtár 2. Akadémiai Kiadó, Budapest 1975. 235 l.

A tanulmánygyűjtemény tizennégy írást tartalmaz:

GUNDA BÉLA, Pásztrók és jelek
 VOIGT VILMOS, A folklorisztikai-szemiotikai szövegelemzés eszközei
 FRÓLICH IDA, A mesei ellenfél szemiotikája
 NAGY GÉZA, A népművészeti motívumok és a szemiotika
 SZEMERKÉNYI ÁGNES, A szólások szemiotikai analízise
 GRÁFIK IMRE, A családon belüli tulajdonjelek
 VERES PÉTER, Jobb : bal : : férfi : nő
 HOPPÁL MIHÁLY, A mitológia mint jelrendszer
 SZEPES ERIKA, Hekaté: a hármasság mint a bölcsesség alapegysége
 LÁNG LÁSZLÓ, A stílus statisztikája és szemiotikája
 MÉREI FERENC, Az utalás — az élményközösség szemiotikai többlete
 JOÓB EMŐKE, A magyar napihírek összetétele
 R. HIDASI JUDIT, A köszönés szemiotikájához
 Munkaközösség: Az 1972. május elsejei budapesti felvonulás társadalmi szemiotikája

Ezeket egy Bevezetés (SZERDAHELYI ISTVÁN írása), irodalomjegyzék, illusztrációk, a tanulmányok végén jegyzetek és idegennyelvű összefoglalók egészítik ki.

A recenzius mindennekelőtt és mindenekfelett örömének kell, hogy hangot adjon e tanulmánygyűjtemény láttán. Az MTA és az Akadémiai Kiadó valóban mindenfajta akadémiizmust meghazudtolva mutat készséget efféle „modern” vizsgálódások publikálására; s hogy e kötet mellett más példát is említsek, SZTYEPANOV Szemiotikájára hivatkozom, amely az Akadémiai Kiadó Korunk Tudománya című sorozatában látott napvilágot (noha nem kézikönyv, mint a Bevezető [8. l.] aposztrofálja). Hadd tegyem gyorsan hozzá azt is, hogy ebben (mindkét könyv megjelenésében) vélhetően a „hivatalos”-on is túl nagy szerepe van Szerdahelyi Istvánnak a kötet egyik szerkesztőjének, előszóírójának s az Akadémiai Kiadó munkatársának. S ha mindez egy olyan ismeretkörrel van kapcsolatban, amely olyannyira új, hogy a „hazai szakirodalomban ilyen típusú gyűjtemény elsőként jelenik meg” — állapítja meg helyesen a kötet fülszövege —, akkor ez a szerep még kevésbé hagyható említés nélkül. — Igaz, más vonatkozásban ugyanez elmondható a kötet másik két szerkesztőjéről is: SZÉPE Györgyről (aki egyik szerkesztője volt a külföldi szakirodalmat bemutató Jel tudománya című kötetnek) és VOIGT VILMOSRÓL (aki az ELTE Folklor Tanszékén évek óta vezet szemiotikai szemináriumokat, kutatásokat, s a jelek szerint ennek a kötetnek is leginkább spiritus rectora volt) — sőt KÖPECZI BÉLA akadémikusról, a kötet lektoráról is, aki a Nyelv- és Irodalomtudományok Osztályának hathatós támogatása mellett a szemiotikai vizsgálódások kiemelkedő mentora az MTA-n belül. Vagyis az a közösség, amelyik a kötet megszületése körül bábáskodott éppen-séggel jele annak is, hogy távolról sem véletlen ez a névsor.

S valóban, egy olyan ismeretkör esetében, amelynek sem kutatóintézete, sem egyetemi tanszéke, sem folyóirata nincs, az ismeretszerzés, -termelés és -terjesztés szorgalmazásának s megvalósításának egyik legjobb (s így fokozottabban felelősségteljes) csatornája az efféle tanulmánygyűjtemény publikálása.

Ez nemcsak azt teszi lehetővé, hogy olyan tanulmányok szülessenek meg, amelyek egyébként nem születtek volna meg, de azt is, hogy ne előre a szerkesztő, a lektor vagy a kiadó asztalán dőljön el egy-egy módszer, szemléletmód, tudomány sorsa, hanem ennek természetes közegében, magában a tudományos (köz)életben, azáltal, hogy idézik-e majd vagy sem, felhasználják-e vagy sem, — horribile dictu — megveszik-e vagy sem.

Mindezeket csupán azért említtem — minthogy nem valamiféle tudás- vagy tudomány-szociológiai tanulmányba kezdek —, hogy nyomatékosan kiemeljem: a kötetrel kapcsolatos semmiféle fenntartás sem homályosíthatja el megjelenése tényének tudományos érdemeit.

Merthogy fenntartásaim vannak — bőven. Többé-kevésbé két kérdéskör köré csoportosíthatom őket. A tanulmányok sugallta kép alapján ugyanis:

- (i) kétséges, vajon lehet-e pontosan tudni, mi a szemiotika;
- (ii) vagy pedig a szerkesztők túl könnyen engedtek a „népfrontos” politikának s túl ritkán használták szerkesztői piros ceruzájukat.

(Ez utóbbiból a koncepcionális bizonytalanságon túl humoros helyzetek is adódnak, pl. akkor, amikor a kötet utolsó tanulmánya ezzel a mondattal kezdődik: „A korszerű tudományközi kutatások egyik újabban igen népszerű ágazata a szemiotika...” 187. l. — miután az előző 186 lapon keresztül sem volt egyébről szó.) Ettől az engedékenységtől eltekintve csak üdvözölhetjük — s ez az öröm második oka — a kötetnek azt a fajta demokratizmusát, amely egyformán biztosított helyet a Kossuth-díjas tudósnak és a pályakezdő friss diplomásnak. Annak viszont már kevésbé, hogy a valóban elmélyült tanulmányok (pl. Méreié, Voigté) mellett kimondottan felületes írások is találhatók a kötetben, így pl. azé a munkaközösségé, amelyről csak az angol nyelvű összefoglalóból lehet megtudni, hogy az ELTE Folklor Tanszékének munkaközössége.

Szabad legyen néhány hevenyészett példával illusztrálnom ez utóbbi véleményemet: „Az a gyakorlati felismerés, hogy az ünnepek társadalmi mozgósító erőt és kifejeződési lehetőséget képviselnek, ugyan jóval régebb, mint a marxizmus, a z m é g i s k é t s é g t e l e n t é n y, hogy a május elsejei ünnep jelentőségét az a politikai és ideológiai erő határozza meg, amelyet a munkásmozgalom képvisel” (192. l. — kiemelés tőlem, H. Ó.). Vagy „Felmerül az a kérdés, s z e m i o t i k a i l a g k i k f o g l a n k h e l y e t a t r i b ű n ű n ?” (197. l. — kiemelés tőlem, H. Ó.). Persze érvelhetne az olvasó azzal, hogy szerencsétlen fogalmazásról van szó, s az első példában sincs nagyobb logikai vétség, mint általában szokásos. Lehet, de hol a határ? Vajon megengedhető egy szemiotikai tanulmánygyűjteményben efféle szimplifikálás: „... a nyelvi és a nyelvvel analog egyéb jelrendszerek (pl. művészetek, ideológia, viselkedés, kulturális kód stb.)...” (187. l.). Vajon komolyan lehet-e venni egy olyan elemzést (noha ennek lépéseiről, lépéseinek mikéntjéről és miértjéről a tanulmányból — helyhiány miatt — nem értesülünk), amely a témát adó május elseje elemzésének eredményét így foglalja össze: „a nemzetközi munkáosztály tavaszi harci ünnepe” (190. l. — ki az, akinek ezt ebből a tanulmányból kellett megtudnia?), majd később egy olyan táblázatos elemzésfele után — amelyben nem tudom hogyan következik az egyik tábla (matrix) a másikból, illetőleg, hogy mit neveznek a szerzők „műveleti rendszerek” — egy „a május elseje ideológiai tartalmának ... műveleti modelljéből” (191. l.) (noha azt sem tudom, mi az a műveleti modell) az alábbi következtetést vonják le: „Ebből a képletből is világosan láthatjuk, mit nevezhetünk a május elseje a r c h i s z é m á j á n a k, vagyis legfőbb jelének, amely a jelopozíciók csúcán áll: ez a szocializmus” (191. l.).

Félek, hogy az efféle „elnagyoltságok” csak arra alkalmasak, hogy lejárássák a szemiotikát, mint kutatási irányt s mint ismeretek alakuló rendszerét; s ez egyáltalán sem ártatlan dolog...

Vagy pedig nincs „érkezőm”, ami igen nagy baj volna már csak azért is, mert maga a témával választott probléma („mennyiben fejezi ki jelszerűen az ünnep ideológiai tartalmát az aktuális társadalmi mozgás” [193. l.]) valóban nagyon fontos, s az is igaz, hogy a szemiotikai vizsgálatokban a szociális aspektust, a jelhasználat társadalmiságának kérdését sokkal szisztematikusabban kell kutatni, mint tették azt az elődök (mert hogy az azért mégiscsak megmosolyogni való, amit a Bevezetés állapít meg: „A nálunk — mindenekelettt VOIGT VILMOS koncepcióját követve — elterjedt felfogás szerint nemcsak a jelhasználat (a p r a g m a t i k a) témája tartozik ide..., hanem a szintaktikai és szemantikai vizsgálatok is...” [9. l.] — azért megmosolyogni való, mert CH. MORRIS óta, vagyis 1936 óta ez pontosan ugyanígy érvényes deklaratív, mindenféle magyar hozzájárulás nélkül).

Azt hiszem, magával a programmal, amely egyébként az egész kötet alapkonceptiója is, mindenki egyetért, végülis a szemiotika alapkérdése, a „mi a jel?” kérdésre adható válaszok egyik legfontosabbikáról s valószínűleg legsikeresebbjéről, a társadalmi praxisból eredeztetéséről, e válasz részleteinek kutatási programjáról van szó. Csakhogy a társadalmi szemiotika igénye (Bevezetés 10. l.) nem egyszerűen verbalizmus vagy deklaratív program kérdése.

Szeretném, ha nem értene félre az olvasó. Nem a türelmetlenség hangja szól belőlem, amikor megállapítom, hogy a május elsejével foglalkozó anyagon kívül a többi tanulmány mégiscsak kísérlet sem tesz e jól hangzó s valóban fontos program megvalósítására, noha a kötet két tanulmányát leszámítva (Gundaét és Méreiét) valamennyi az ELTE Folklor Tanszék etnoszemiotikai szemináriumának környékéről való — mindössze azt szeretném világossá tenni, hogy a Bevezető deklaratív hangvétele sem homályosíthatja el azt a tényt, hogy a tanulmányok megmaradnak a szintaktikai-szemantikai elemzések szintjén, többnyire taxonómikus szemlélettel („modellel”) operálva. Jó példa erre talán R. Hidas Judit rövid és felettebb elegáns írása a köszönetéről. Talán rövidsége folytán, mindenesetre elszalasztja a lehetőséget: a bonyolult (s a magyar udvariassági rendszer szempontjából még inkább komplex) kommunikációs szituációkat mindössze négy oppo-

zíciónal véli (a tanulmány alapján) leírhatóaknak: érkezés/távozás, bizalmas/nem-bizalmas, superior/inferior, férfi/nő. Az adekvátabb kategorizálás bizonyosan a szociális beágyazottság — s így az óhajtott pragmatika — irányába toltá volna el a leírást, s a társadalmiság valóban megjelent volna. Vajon a szerkesztők miért nem szorgalmazták ezt?

Lényegében hasonlóan R. Hidaséhoz, Joób Emőke tanulmánya is megmarad R. BARTHES a napi hírekre vonatkozó koncepciójának magyar anyagon való kipróbálásánál: „Célunk a napilapok konkrét híryanagából kiindulva annak felülvizsgálata volt, hogy a barthes-i deduktív, esztétikai-műfajelemző módszer eredményeként született megállapítások mennyire jogosan lépnek fel az általános érvényűség igényével, illetőleg mennyiben szorúlnak ezek a nézetek — éppen az elemzés módszérének egyoldalúsága miatt — korrekcióra.” Ez pedig annak a ténynek figyelembevételével, hogy a „sajtóinformáció . . . szoros összefüggésben áll azzal a társadalommal, amelyben s amely számára hírtartalmát közvetíti, tehát elemzésében, lényegi jegyeinek feltárásában célravezetőbbnek tűnik egy publicisztikai-szociológiai, induktív megközelítési mód, mint egy deduktív, a hír konkrét tartalmától, társadalmi céljától eltekintő esztétikai-műfajelemző módszer” (180. l.). Mennyivel meggyőzőbb volna azonban ez a megállapítás, ha a tanulmány ezzel foglalkozott volna, ha bemutatná azt a módszert, amelyet csupán aposztrofált, s ennek nyomán mutatna rá Barthes korlátaira.

A tanulmányok közül messze kiemelkedik Szepes Erikáé, amely pontosan körvonalazza azt a kört (módszertanilag = többé-kevésbé az ún. ikonológiai irányzatot), amelyen belül vizsgálni kíván, s ezt magas színvonalon, tanulságos módon meg is valósítja, bemutatva a „bölcesség” és a hármas szám illetőleg ezek szimbolizációjának, perszónifikációjának művelődéstörténeti relációit.

Igen érdekes Gráfik Imre írása is a családon belüli tulajdonjegyek morfológiájáról információelméleti apparátust használva (kár, hogy éppen a képletekbe csúszott sajtóhiba). Elgondolkoztató megállapítása a tanulmánynak a relatív információ minimumának küszöbértékként való fölfogása, amely így az információátvitel létrejöttének feltételeként működik (79. l., 6. következtetés). Problémásnak vélem azonban azt a megállapítást, hogy a téves alapjel meghatározás az információhordozóképeséget rontotta (72. l.). Én inkább így fogalmaznék: — s e mögött természetesen szemléleti különbség húzódik meg — „a hordozott információ mennyisége az alapjel meghatározás tévessége folytán tévesen lett meghatározva”. Ez azonban apróság. Sőt a recenzens öröme a kötetet olvasva akkor lett volna teljes, ha a tanulmányok túlnyomó többsége ezekhez volna hasonló.

Ahelyett azonban, hogy sorra venném az eddig nem említett tanulmányokat — noha Hoppál Mihály összefoglalását a szovjet szemiotika mitológiai vizsgálatairól semmiképpen sem hagyhatom az informatív jelző hozzáfűzése nélkül említetlenül —, valamint azt az igen fontos tényt — mondhatnám ez a recenzens örömeinek harmadik forrása —, hogy szinte mindegyik tanulmány megnyugtatóan „anyagközeli”, az empiria bemutatására is súlyhelyező (különösen dominál ez Gunda, Frölich, Nagy, Szemerkenyi, Szepes, Joób, R. Hidasí írásában) — szóval a további részletezés helyett inkább a már jelzett fenntartásokhoz térnék vissza a kötet két első tanulmányának „összehasonlításával”.

GUNDA BÉLA könnyed, anekdotázó cikkéből mindenféle érdekes dolgot tudhatunk meg a pásztorok jelező szokásairól (sőt még egy múlt századi budai komikus-színész praktikájáról is) — amelyhez mint valami 25 évvel ezelőtt szokás-volt „vörös farok” kapcsolódik néhány szemiotikai terminusban megfogalmazott utalás. Megvallom, nemigen értem őket, minthogy el nem tudom gondolni, hogy pl. a *dicisign* (valószínűleg Peirce terminusa) miért „tényközlés” és miért „mindig félreérthetetlen” (19. l.). De mindezek tulajdonképpen nem is fontosak, mert csak amolyan függeléként vannak ott. Nyugodtan átugorhatja az olvasó ezt, a talán udvariassági gesztusnak szánt másfél nyomtatott lapot, a tanulmány értékéből semmi sem vész el általa.

A másik cikk, VOIGT VILMOSÉ a kötet egyik valóban remekbe szabott írása. Kristálytisza vonalvezetésű, absztrakciós szintje magas, mégsem érthetetlen, terminológiája pontos (egy-két apróbb esetet leszámítva, mint pl. a „parancsoló ítélet” [32. l.], amely nyilvánvalóan fából-vaskarika). — Eppencsak a tanulmány alapkonceptója hamis — szerintem. Igaz, rangos hamisság ez, mert HJELMSLEVTÓL BARTHESON keresztül LOTMANIG sokhelyütt megtalálható, hogy szemiotikusokat említsek, de hivatkozhatnék pl. INGARDENRE (LÁNG L. idézi: 138. l.). Lényegileg arról van szó, hogy Voigt — már korábbi írásaiban is, pl. a folklor alkotások elemzése (Akadémiai Kiadó, Budapest 1972) — megkülönbözteti a morfológiai, (a strukturális és) a szemiotikai réteget (szintet) az elemzendő „anyagban”, amely koncepció csak terminológiájában tér el a denotatív/konnotatív jelentés koncepciótól, vagy a másodlagos modellektől. Ezzel pedig az a hiba, hogy a vizsgálat egyes (esetleg, mint Voigt sugallja, történeti) lépéseit ontologizálja s a tárgy

ontológiai szerkezetének tekinti. A tudományok nyelvének logikai elemzéséből azonban tudjuk – s tegyük hozzá, éppen ebből a törekvésből nőtt ki a 30-as években a modern szemiotika is –, hogy éppen nem a vizsgált „anyag” ontológiai szerkezetéről, hanem a használt terminusok referenciatartományairól, ezek egymáshoz való viszonyáról van szó. Vagyis a tényből, hogy vannak olyan terminusok, amelyek pl. magukba foglalnak más terminusokkal is referálható dolgokat, arra következtetni, hogy ezek különböző szintet írnak le, súlyos logikai hiba. Csupán annyit állapíthatunk meg, hogy ilyen és ilyen terminusok b a n írjuk le a dolgot. Ennek jelentőségét egyébként sem az adja meg, hogy a leírás feltár vagy nem tár fel ontológiai szinteket, sokkal inkább az, hogy segítségével mint ismerettel az emberi praxis (közvetve vagy közvetlenül) megérthető, alakítható, módosítható.

Ha mármost Voigt Vilmos tanulmányában kifejtett szemiotika-koncepció fényénél nézzük át a kötetet, szemiotikainak legfeljebb a tanulmányok negyedét tekinthetnénk (pl. Lángét, Joóbét), s az első, ami áldozatul esik ennek, Gunda írása. Szerencsére azonban a kötet szerkesztői (köztük Voigt V.) nem így gondolkodtak, de úgy sem, ahogy a Bevezetés sugallja, s olyan tanulmányokat vettek fel a gyűjteménybe, amelyek társadalmilag jelentős szimbolikus interakciókkal foglalkoztak. Azt pedig nem szabták meg, hogy az elemzésekhez, a leírásokhoz miféle terminusokat, szemléleti kereteket engednek meg vagy tiltanak meg. Ezért került a kötetbe egymás mellé az anekdótázó, a pszichológiai, a néprajzi a u r á j ú terminushasználat.

Egy efféle szemiotika koncepció már valóban egységbe tudja foglalni a kötet látzólag nagyon is különböző szintű, módszerű írásait (kérdés: miért nem erről szól a Bevezetés?). Közülük a tudomány s vélhetően a praxis számára is azok a jelentősebbek, amelyek „általánosabb” terminusokban voltak képesek leírni (adekvátnan leírni!) tárgyukat, mert hiszen így a valóság nagyobb szegmentumára érvényesek. Ezért fontosabb pl. Mérei tanulmánya Gundaeánál (s nem a pszichológia okán a néprajzzal szemben), hogy két olyan s z e m i o t i k a i tanulmányt említsek, amelyeknek szerzői vélhetően nem tekintik magukat s z e m i o t i k u s n a k .

Összegezve:

(1) a kötetnek küldetése van a magyarországi szemiotikai kutatások serkentése, szervezése szempontjából; s csak örülhetünk megjelenésének;

(2) örömteli az a fajta empirikus anyagközeliség is, amely a gyűjtemény valamennyi írására jellemző.

(3) Noha az egyes tanulmányokkal kapcsolatban súlyos fenntartásaim vannak elmélyültségüket, komolyságukat illetően,

(4) a kötet a magyarországi szemiotikai tevékenység egyik ágának kendőzetlen tükörképe – s az olvasó gesztusa vele szemben csak egy lehet: várni más hasonló összeállításokat, s remélni, hogy azok felhasználják ennek tapasztalatait is.

HORÁNYI ÖZSÉB

Berthold Delbrück: Introduction to the Study of Language

A Critical Survey of the History and Methods of Comparative Philology of Indo-European Languages

New edition prepared with a foreword and a selected bibliography by E. F. K. KOERNER. Amsterdam Studies in the Theory and History of Linguistic Science. I. Amsterdam Classics in Linguistics. Volume 8. John Benjamins B. V., Amsterdam 1974. XXX. + 148 l.

Az amsterdami nyelvelméleti sorozat régi klasszikusokat ad ki újból. Voltaképpen 1974–1975-re több mint tíz kötet megjelentetését tervezték, köztük SCHLEGEL, RASK, BOPP, SCHLEICHER, LEPSIUS, POTT és mások munkáit, a „Lautgesetz”-vita anyagát, és ebben a kötetben DELBRÜCK klasszikus munkáját: *Einleitung in das Sprachstudium* (első német kiadás 1880, több változtatott kiadásban is megjelent, itt az 1884-es angol fordítást követték). A bevezető foglalkozik a mű létrejöttének körülményeivel, későbbi sorsával, látszólagos mellőzésével. Ezután jön a régi szöveg, a kiadó végül is nem pótolta a Delbrück által a későbbi német kiadásokhoz írott újabb adatokat a korábbi angol fordításhoz, a kötet végén ad viszont egy rövid pótló bibliográfiát.

Maga Delbrück könyve, mint ismeretes, két részből áll: előbb áttekinti Bopptól kezdve a nyelvtudomány történetét, majd az elméleti részben az agglutináció-elmélettel

és a hangtörvényekkel foglalkozik. Igazat kell adnunk az egész sorozatot és e kötetet is szerkesztő KOERNERnek, ez a munka méltatlanul merült feledésbe HERMANN PAUL munkái mellett. Delbrück egyeztető tudós, megbízható indogeranista, jó érzéke van általános nyelvészeti kérdések iránt. Munkája tudománytörténetileg az újgrammatikusok fénykorát idézi, de néhány ötlete ma is használható. Okos gondolat volt éppen angolul újra kiadni.

VOIGT VILMOS

Általános Nyelvészeti Tanulmányok XI.

Szerk.: TELEGDI ZSIGMOND és SZÉPE GYÖRGY. Akadémiai Kiadó, Budapest 1976. 380 l.

Ez a sokszínű, érdekes kötet a s z ö v e g g e l kapcsolatos kérdések nagy területét fogja át. Ezeket a kérdéseket tematikusan csoportosítottuk.

A szöveg kutatásának jelentős gyökerei vannak Magyarországon. A klasszika-filológiát BORZSÁK ISTVÁN írása képviseli. A stilisztika és stílustörténet eredményeit HERCZEG GYULA tanulmánya, a megújuló kommunikációs-retorikai megközelítést MIKÓ PALNÉ írása, a modern nyelvészeti gondolkodásnak és módszereknek a filológiában történő alkalmazását DEZSŐ LÁSZLÓ dolgozata mutatja be.

Az Általános Nyelvészeti Tanulmányok XI. kötetében elsősorban KIEFER FERENC és KELEMEN JÁNOS foglalkozott azzal a kérdéssel, hogy mi a szövegelmélet tárgya. Kiefer szerint a szövegelmélet tárgya azoknak a feltételeknek vizsgálata, melyek mellett egy mondatos szöveget alkot. Kelemen szerint az értelem és a referencia (együttesen a jelentés) kidolgozódásának folyamata, elvei adják a szövegelmélet tárgyát. Kiefer szerint a szövegeképítés feltételezi a mondatgrammatikát, arra épül, Kelemen szerint a kettő lényegileg különbözik, és nem építhető a szintaxisra a szöveggrammatika.

KIEFER FERENC tanulmányának az a célja, hogy kimutasson olyan grammatikai sajátosságokat, amelyek nem a mondat, hanem speciálisan a szöveg szintjén jelentkeznek. Azt vizsgálja, hogy milyen szemantikai különbségek vannak két-három mondat mellé- vagy alárendelt kapcsolata, illetve mint önálló mondatoknak, szöveggé történő össze- rendezése között. Nagyon értékes eredményekre jutott, és sikerült a szöveg néhány szemantikai specifikumát kimutatnia. Ezek a következők. A mellérendelések szemantikai párhuzamosító hatása (a többértelmű mondatok mellérendelésekor az értelmi variációk közül csak egy érvényesül, a többi kizáródik), ez a szelekciós hatás a szövegben hiányzik. A mondatnyi mellérendelés kizárja továbbá az azonos jelentésű (értelmileg és referenciálisan is azonos) tagmondatok összekapcsolását, valamint az inklúziós (jelentés belefoglalás) viszonyban álló mondatok mellérendelését. Ugyanez a szövegben elvégezhető, és sajátos szemantikai-pragmatikai funkciót kap. Az ellentmondó és ellentétes állítások a mellérendelő szerkezetekben viszonylagossá tehetők, a szövegben nem. A szöveg sajátos idői szemantikája miatt az inkompatibilis (összeférhetetlen) állítások, benne elfogadhatóvá válhatnak. Egy előfeltevést kifejező tagmondat nem állhat ugyanazt az előfeltevést implicite tartalmazó tagmondat után a mellérendelő szerkezetekben. Viszont a szövegben ez a sorrend tetszőleges lehet. A szemantikai implikáció mondatai, az implikáló és az implikált mondat tetszőleges sorrendben szerepelhet a szövegben, viszont mellérendelt szintaktikai szerkezetben egyáltalán nem. Ugyanez a helyzet a kommentálást jelentő mondatokkal.

BÉKÉSI IMRE azt vizsgálja, hogy milyen elvek szerint történik a szöveg bekezdéseinek kisebb tömbökre tagolódása. A tömböket, mint tematikus egységeket kezeli, amelyek viszonylagos autonómiával rendelkeznek, és mint egészek épülnek be az átfogóbb tematikus egységekbe. A tematikus tömbök és összetevőik sorrendjének változtatásaival lehet kimutatni, mely egységek kerülnek azonos szintre a bekezdés tagolódásában, és melyek az alacsonyabb vagy a magasabb szintekre. KISS SÁNDOR a szöveg egységei megállapítására a demarkáció, az elhatárolás-összekapcsolás módjait tartja alkalmasnak. Ez történhet pl. kötőszókkal, új bekezdéssel, ritmikai váltással stb. A kötőszavak megegyeznek a mondat szinten használtakkal, de a mondatban uralkodó hierarchia és tagolódás más, mint a szövegbeli kapcsolatok szervezése. Az elhatárolás-összekapcsolás formális egységei csak akkor nyernek szövegfunkciót, ha azokon a helyeken vannak, ahol tartalmi határ is van. A tartalmi tagolódás alapmintáját a szöveg szemantikai bázisának szerkezete adja.

Egyetértünk KELEMEN JÁNOSSEL, aki szerint a mondatbéli helyzetekhez képest, a szintaxis és szemantika viszonya megfordul a szöveg szintjén. Amíg egy mondat értelmét és referenciáját a szintaktikai szerkezete, meg a benne kombinált elemek határozzák meg, addig a szöveg központi szervező elve a sze-

mantika — hangsúlyozza Kelemen. A szövegsemantikának mint diszciplinának az a feladata, hogy egységes magyarázatot adjon a szövegalkotásban megnyilvánuló tudatos, akaratlagos valóságprezentációra, és az objektív, tudattalan jelentésfolyamatra. A szövegelméletekben hasznosítani kell a beszédcselekvés elmélet tanulságait.

A kötet több dolgozata is, kritikai megközelítésben foglalkozik a szemantika problémáival. ANTAL LÁSZLÓ véleménye szerint, egy mondat jelentésétől szigorúan el kell választani a világra vonatkozó ismereteinket, melyek szerinte a mondat tartalmát hozzák létre. Úgy látja, hogy a mondatok jelenlegi szemantikai interpretálása, vagy generálása a parttalanul kiterjesztett világismeretet is a mélyszerkezethez, illetve a mondatjelentéshez köti. Irrelevánsnak tartja továbbá az igazságfeltételek alkalmazását a mondatjelentések vizsgálatában. És ebből azt el is kell fogadjuk, hogy a referált valóságra vonatkozó összes ismeretünk nem lehet azonos a közlés jelentésével. Azonban figyelembe kell vennünk azokat az ismereteket, melyek nyelvileg kifejezettek. A szemantikai szabályokat Antal úgy határozza meg, hogy „azokat a feltételeket specifikálják, amelyek közepette a nyelvi jeleket helyénvaló módon használhatjuk jelölésre”. Antal gondolatmenetének követését nehezíti, hogy nem határozza meg pontosan, milyen természetűek a helyes használat feltételei, mit ért „jelölés”-en és „helyes”-sége. Ezek a problémák ugyanis árnyaltabban mutatkoznak meg, ha következetesen megkülönböztetjük a jelentés két aspektusát, az értelmet és a referenciát. A referenciának a jelentés extenzióját tekintve, a logikusok és filozófusok egyetértenek abban, hogy ez az igazság/hamisság kérdését veti föl.¹ Egy állítás referenciáját azon dolgok, tényállások stb. készletei, osztályai adják, melyekre a beszélők hajlandók alkalmazni ezt az állítást. Egyúttal képesek elhatárolni azokat a tényállásokat is, melyekre nem hajlandók alkalmazni az előbbi állítást. Így a dolgok azon közbülső osztályai is meghatározhatók, melyekre a beszélők sem állítani, sem tagadni nem hajlandók. Azaz, földeríthető, hogy egy állítást milyen helyzetre tartanak igaznak és hamisnak a beszélők, illetve mikor nem dönthető ez el. Az utóbbi eset az állítás referenciális „homályosságát” mutatja. Természetesen, ez változtatható akkor, ha állításunkat más állításokkal kombináljuk, ami fontos szövegfunkció. Egy állítást „alkalmazni dolgokra, tényállásokra”, azt jelenti, hogy a beszélő a hallgató számára azonosítja és minden mástól megkülönbözteti azokat, amelyekről kommunikál (legyenek akár fizikailag reális tárgyak, vagy elvont relációk). Lényeges, hogy nem egy elvont azonosítást/megkülönböztetést közöl, hanem az állítás vonatkoztatása maga az azonosítás/megkülönböztetés aktuusa. Ez azon alapul, hogy a beszélő ismeri a tényeket és összefüggéseket, melyek találóak a kommunikáció témájára, tárgyára, annak azonosítására/megkülönböztetésére. Ezek a tények és összefüggések így szükségképpen olyanok, hogy igazságuk a tárgyra vonatkozóan elvileg eldönthető. A jelentés másik aspektusa az értelem, amely az intenzionális oldalt képviseli. Egy állítás értelme (intenziója) azoknak a feltételeknek az összessége, melyek mellett logikailag lehetséges valamely tárgyra, témára sikeresen referálni.² Másszóval, amelyek mellett egy állítás igaz lehet.³ A mondat jelentése az a függvény (funkció) amely a mondathoz igazságfeltételeket rendel. A szemantikának természetesen nem feladata, hogy valamely állítás minden egyes alkalmazására vonatkozóan eldöntse az igazságát, hanem egy általánosabb szinten kell jellemeznie a feltételeket, melyek közt az állítás igaz lehet. Az Antal László által fölvetett, „független” helyességi kritériumok éppen az igazságfeltételek révén adhatók meg. Így a mondat jelentéséhez hozzátartozó ismeretek elvileg körülhatárolhatók és nincs szükség a szemantika parttalan kiterjesztésére. A problémához fontos hozzájárulás a lehetséges világok elmélete.⁴ Egy állítás igazságát és állíthatóságát nem abszolúte kell, hogy eldöntsük, hanem azon az alapon, hogy a lehetséges világok egyikében igaz-e. Azaz, a dolgok egy lehetséges rendszerére vonatkozó állapotleírást teszünk fel. Például: *A Micimackó beszélget Róbert Gidával* állítás a való világban hamis, de a Milne által konstruált világban igaz.

ANTAL LÁSZLÓ a kétértékű (bináris) megkülönböztető jegekkel operáló szemantikát illetően igen fontos, kritikai megjegyzéseket tesz. Egyetértünk azzal, hogy a szemantikai megkülönböztető jegek és viszonyaik definiálásakor szükségképpen végtelen regresz-

¹ FREGE, G., Az értelem és a jelentés vizsgálata. A jel tudománya. Szerk.: Horányi Özséb—Szépe György. 135—150. Bp. 1975. — CARNAP, R., Meaning and Necessity. A Study in Semantics and Modal Logic 233—238. University of Chicago Press, 1957.

² CARNAP, R.: i. m.

³ LEWIS, D. K., General Semantics, Synthese 22: 18—67. Dordrecht.

⁴ HUGHES, G. E. — CRESSWELL, M. J., An Introduction to Modal Logic. Paperback reprint, London 1972. 75—80.

szíhoz jutunk, és azzal is, hogy nem lehet velük pl. egy szó összes lehetséges jelentését megadni.

A narratív szövegelméletek gondolkörét CSÚRI KÁROLY igen érdekes tanulmánya képviseli a kötetben. Témája a rövid történet (short story) mint műfaj jellemzése. Csúri arra az eredményre jutott, hogy ezt a műfajt nem a linearizált szöveg rövideségével vagy hosszúságával, hanem a szöveg szemantikai bázisának, mélyszerkezetének típusával lehet jellemezni. Ennek a típusnak a következő verbális körülírását adja: „X szereplőcsoport FELTÉTELEZI Z-t az X szereplőcsoportról, oly módon, hogy X később FELISMERI a Z helytelenségét, és X NEM TUD Z-ről és X NEM TUD arról, hogy X később FELISMERI a Z helytelenségét”. Hangsúlyozni kell, hogy ez egy elbeszélés fajta (a rövid történet) globális mélyszerkezetét reprezentálja. Két alapvető szituáció épül erre: 1. az X szereplőcsoport feltételezi Z-t, Y szereplőcsoport nem tud Z-ről; 2. X szereplőcsoport felismeri Z helytelenségét és Y nem tud Z-ről. A két helyzet időben elválasztott és összekapcsolt: az 1. megelőzi 2-öt. A két alaphelyzetre hierarchikusan épülnek rá a specifikusabb, majd az egyes részhelyzetek, szituációk sorai. Ezek a „feltételezés”, majd a „felismerés” stb. tevékenységek, cselekvések specifikus lezajlásának egy-egy mozzanatai. A szereplők állított verbális, értelmi és fizikai cselekvéseinek eredményeképp kifejeződésre jutnak, illetve metszik egymást azok a világok, melyekben ők léteznek, tevékenykednek.

Két színvonalas esetgrammatikai tanulmány is van a kötetben. KOMLÓSY ANDRÁS az esetkategóriák funkciójegyekkel való definiálásáról írt, kristálytisza gondolatmenetű, klasszikusan tömör tanulmányt. FÜREDI MIHÁLY pedig az aktívum és passzívum meghatározását és a passzívum definíció magyar nyelvre történő alkalmazását mutatja be, szélesívű elméleti háttérrel is rajzolva. Mindkét tanulmány kifejezetten a mondatgrammatika területén mozog, és mindkettő komoly nyelvtipológiai apparátust használ fel. A témájukat így valóban, mint a nyelv problémáját vizsgálják, Füredi a magyar és orosz példákon alkalmazza az eredményeket, Komlós pedig teljes mértékben deduktív érvekkel dolgozik. Mindketten foglalkoznak olyan kérdésekkel, amelyek a szöveg szempontjából is relevánsak, pl. az aktívum-passzívum összefüggése a tematizálással, vagy az ágens és objektum altípusainak megkülönböztetése egyes nyelvek névmási rendszereiben.

A kötet több dolgozata közvetlen hozzájárulást tartalmaz a nyelvhasználat elméletéhez is. TELEGDY ZSIGMOND tanulmánya a megnyilatkozások során érvényesülő kétféle szimbolizációt vizsgálja, az ábrázolót és a kifejezőt (expresszívét). A kettő úgy integrálódik a közlésekben, hogy egyúttal meg is különböztethető: miről, mit mond a beszélő és mi az, amit kifejez. Az utóbbi meglepően széles területről merít, és átfogó készlete állítható össze azoknak a nyelvi elemeknek, vagy műveleteknek, melyeket expresszív funkcióban használunk. Ez a kifejezés mellé a ráhatás cselekvésvértékű funkcióját is társítja. Lényeges, hogy az expresszív komponens elengedhetetlen a kommunikációban. Nélküle egy közlés csak úgy fogható fel, mint egy szabályhalmaz realizációja. Vele együtt azonban valakinek a közlése, az expresszív funkció révén válik a beszélő közlésévé, a beszélő személyiség kifejezett viselkedésévé (a hallgató szemszögéből is). Érdekes kérdés, hogy mennyire határolható körül ennek rendszere, ugyanis az expresszív szimbolizációt az emberi nyelv integrálta magába, de az állatok körében elsődleges jelzési mód.

PLÉH CSABA és RADICS KATALIN dolgozata az anafórikus pronominalizáció és a „hiányos” mondat kérdéskörét szintaktikai és pszicholingvisztikai szempontokból egyaránt relevánsan írja le. A kapott szabályok gyakorlati feladatok megoldására, pl. tesztlésre is nagyon jól használhatók. A problémát olyan elemi szövegegyeségekre (két-három-negy mondat relációira) redukálták, amelyekre eredményesen alkalmazható a generatív szintaxisnak, szemantikai feltételekkel (szűrőkkel) és többszöri lexikai csatlakozással ellátott modellje. A dolgozat több szempontból is érdekes eredményeket mutat fel. Az anafóra és a „hiányos” mondat kérdéseit eddig is vizsgálták, de az egyes variációk létrejöttének szabályait csak egy feszes grammatikai modell kereteiben lehet, a pontosságunk itt elért fokán megadni. Az elméleti-módszertani tanulságok a generatív szintaxis elméletével kapcsolatosak. (A különös és az általános érvényű szabályok sorrendje, az anaforizálás illetve a kihagyás szemantikai feltételeinek, az értelmi és referenciális egyezésnek bevezetése, az anaforizálható, illetve kihagyható kifejezések közti választások, a transzformációk formális megadásának kérdései.) Az elméleti tanulságok másik része a nyelvhasználat problémájával függ össze. Egyes kutatók az anaforizálás, de különösen a „hiányos” mondatok eseteit néha a beszédökonomiára vezetik vissza. Azonban az itt kimutatott szabályrendszer funkcionálása ennek a magyarázatnak az elégtelenségét mutatja. A kérdés inkább az, hogy pl. a „hiányos” mondatok szabályai kompetenciális vagy performanciális jellegűek-e? Pléh Csaba és Radics Katalin bizonyítja, hogy ezek a nyelv,

a kompetencia szintjén meglevő, az anafóra általános kérdéséhez kapcsolódó szabályrendszeren alapulnak. A bizonyítás egyrészt magának a szabályrendszernek a feltárásával és a generatív modellbe integrálásával kapcsolatos. Másrészt azzal, hogy ezek mellé teszik a hallgató valószínű performanciális stratégiájának leírását is, ahogy a hallgató a nyelvben rögzített cselekvés-szabályt, aktuális cselekvés mozzanatokra bontva alkalmazza. A „hiányos” mondatok és az anafóra ilyen leírása a kompetenciális és a nyelvhasználati szabályrendszerek összefüggéseit mutatja meg.

A beszélt szöveg kérdésével DEZSÉRY JUDIT és TERESTYÉNI TAMÁS tanulmánya foglalkozik. Kétféle helyzetet vizsgáltak. Egy kötetlen, személyes jellegű, időben nem korlátozott, közvetlen kontaktuson alapuló helyzetet, és egy elidegenített, személyes kontaktus nélküli, időben korlátozott helyzetet. A szövegek mindkét esetben ugyanarról a témáról szölk. A lejegyzett szövegek szegmentálására tartalmilag, az állítások (predikációk) elkülönítését, formális egységeknek meg a beszédszünetek közé eső megnyilatkozásokat találták alkalmasnak. (Vagyis, a beszédsszövegekben a mondat mint egység, irreleváns. Természetesen, mindez csak a szöveggrammatika dimenzióiban igaz, a mondat, mint tartalmi és formai egység problémája másként jelentkezik a mondatgrammatika számára.) Dezséry és Terestyéni a megnyilatkozásokra eső predikációk (állítások) jellegében, szerkezetében, mennyiségében, a téma-réma építkezésben, a szöveg logikai előrehaladásának módjaiban, és a beszélők által elkövetett hibák fajtáit illetően kimutatták, hogy a két eltérő beszédhelyzet különböző szövegszervezési eljárásokkal jár együtt.

KANYÓ ZOLTÁN tanulmánya szerint vannak „poétikai” szövegek, amelyek szemantikai koherencia nélkül is szövegek, illetve olyan természetű koherencia van bennük, amely szemben áll az általános szövegkoherenciával. Ilyen poétikai szövegekre említi példaként a szimbolikus verseket és a népdalok egyikét-másikát. Az irodalmi és a nem irodalmi szövegek oppozíciói pedig elvileg is megalapozhatják szerinte a külön irodalmi szövegelméletet. A magunk részéről azokkal értünk egyet, akik szerint a grammatika poétikai funkcióban történő alkalmazásából, önmagában, nem következik, hogy az előállított közlemény műalkotás. Ezért csak technikai, módszertani okokból helyeseljük az irodalmi szövegekre vonatkozó, autonóm szövegelméletet. De nem tudunk egyetérteni azzal, ha ezt a grammatika és annak egy sajátos (ti. a „poétikai”) használata, lényeginek tartott szembeállítására alapozzák.

Az általános szövegelmélet megközelítésének egyik lehetséges útja, hogy nem a hasonlóságokat keressük a jelrendszerek között, hanem elsősorban a különbségeiket derítjük föl, és értelmezzük. Ezt az utat követi a nyelvészeti kötetben HORÁNYI ÖZSÉB tanulmánya, a vizuális szövegek elméletéről. Képi és filmbeli példákön mutatja meg, hogy a vizuális szöveg létrehozása egy kódhierarchia révén történik, ahol az egyes kódok „fedik” egymást, vagy implikálják egymást, és a kapcsolataik maguk is jelentésszervezők lehetnek. Általános szövegelméleti szempontból a multikódolás a jellemző, (több „nyelv” alkalmazása), az egyetlen kóddal generált szöveg kivételes esetnek számít. Horányi bemutatja néhány logikai-szemantikai kategória és szabályrendszer megjelenését a vizuális szövegekben.

Általános jellegű szövegfogalomhoz formális kritériumok alapján is el lehet jutni. Ilyen fogalmat használ GÖRGEY ESZTER – JÉKEL PÁL – PAPP FERENC tanulmánya. Ugyanisz a szöveg lehet a jeleknek egy automata által létrehozott véges sora is. Ebben a jelek csoportokat alkotnak, hierarchia van köztük, eloszlási törvényszerűségek állapíthatók meg. A dolgozat természetes, magyar nyelvi szövegek formális és automatikus gépi elemzésével foglalkozik. Metaapparátusként, az *Algol* programot alkalmazták. Ez egy szövegalkotásra vonatkozó speciális metanyelv, melynek révén a természetes szövegeket a gép által elemezhető formájúvá lehet alakítani. A gép úgy tudja „olvasni”, fejezetek, mondatok, szavak, szórészek, betűk szerint szegmentálni (elemezni, megszámlolni, stb.), ahogy a nyelvet nem ismerő, de az írásos szöveg rendszerével tisztában levő ember tenné.

A szöveg problémáinak sokféleségéből, végülis, majd minden fontos kérdést fölvetett, vagy elemzett az Általános Nyelvészeti Tanulmányok XI. kötetes Ez jórészt a szerkesztők, TELEGGI ZSIGMOND és SZÉPE GYÖRGY munkáját dicséri. Olyan kötetet jelentettek meg, amely lehetőséget ad a korszerű nyelvészet művelésére és a tájékozódásra. Lehetőséget ad arra, hogy felmérjük a problémakört, amely speciálisan a szövegelmélet tárgya, és átlássuk, milyen feladatokat kell megoldanunk ezen a területen.

BÁNRETI ZOLTÁN

M. A. K. Halliday: Learning how to mean — Explorations in the Development of Language

Edward Arnold, London 1975. 164 l.

A jelen könyv az Explorations in Language Study sorozat egyik tagja, és hat, az angol gyerek nyelvi fejlődésével foglalkozó tanulmányt tartalmaz. Az első fejezetben (Nyelvfejlődési tanulmányok) a szerző napjaink gyermeknyelvi vizsgálatainak elméleti kereteit tisztázza. Az utóbbi évek gyermeknyelvi kutatásai szinte kizárólag a grammatikai struktúrák elsajátításának és fejlődésének vizsgálatára irányultak. Ez azt a téves meggyőződést alakíthatja ki, hogy a nyelv elsajátítása kimerül a grammatikai jelenségek és törvények viszonylagosan megbízható birtoklásában. Ez az álláspont abból indul ki, hogy a nyelv is olyan valami, aminek a gyerek az érés folyamán birtokába jut. Az első nyelv elsajátításának szemantikai irányultságú vizsgálata nemcsak hogy jogos, de kötelező is. A szemantikus nézőpontot a funkcionális egészíti ki; az utóbbinak kettős jelentése van: a struktúrában betöltött funkciók és a nyelv funkcióinak vizsgálata. Végülis HALLIDAY a nyelvfejlődési vizsgálatok elméleti keretétől a FIRTH-féle nyelvi rendszert (a rendszer: alternatívák sorozata), a stratifikációs nyelvelméletet (LAMB, REICH) és a BERNSTEIN-féle szociolingvisztikát jelöli meg.

A második fejezetben, A legkorábbi nyelv címen, egy angol gyerek, Nigel nyelvi fejlődését írja le (6–18 hónapos kor között). A funkcionális és szemantikus megközelítés segíti a szerzőt annak felfedezésében, hogy a gyerek a nyelvet már e korban is funkcionális kontextusban működő jelentések rendszereként sajátítja el. A gyermek nyelvi rendszere e korban két szintet tartalmaz (tartalom és kifejezés). A gyermeknyelvi elemek tartalom – kifejezés pároknak tekinthetők. Hiányzik a felnőtt nyelvben meglévő közbülső szint: a lexikogrammatikai szint. A tartalom-kifejezés párok rendszere nyelvnek tekinthető, mert jellemzi a rendszer szerűség és a funkcionálisizmus. Pl. *nananana* 'akarom azt a tárgyat' jelentésben használja Nigel, ugyanakkor, ha valamilyen tárgyat akar, mindig azt mondja, hogy *nananana*. Már e korban tudja a gyerek, hogy léteznie, cselekednie és érintkeznie az emberekkel úgy kell, hogy jelentéseket közöl velük, azaz szemiotikai rendszert kell használnia. E szemiotikai rendszert különböző funkciók határozzák meg. Halliday a következő nyelvi funkciókat jegyezte fel a korból: (1) insztrumentális (akarom, kérem ezt a tárgyat – kontextusban), (2) regulatív (tedd amit mondok – mindig valakinek), (3) interakcionális (engem és téged), (4) perszonális (önmagát nevezi meg), (5) heurisztikus (miért? mi ez?), (6) imaginatív (képzeld el, hogy . . . , tegyük azt, mintha . . .), (7) informatív (valamit akarok mondani). Az egyes funkciók elkülönítésére kezdetben az intonáció és az artikuláció szolgál, ezek először nem követik a felnőtt nyelvi (angol) mintát.

A legfontosabb változás 18 hónapos korban: a szótár és a struktúra szintjének megjelenése, valamint a dialógus megtanulása. E változások nem eredményeznek diszkontinuitást a nyelvi fejlődésben. A szemantikai potenciál növekedése a gyermek funkcionális rendszerének új formáját hozza létre. A gyerek most már nem egyszerűen nyelvhasználó, hanem a nyelv cselekvési (pragmatikus) és tanulási (matetikus) eszköz lesz a gyerek számára.

A harmadik fejezet a jelölés megtanulását tárgyalja. Ennek elsajátítása három szakaszban zajlik. Az első szakasz a gyermek önálló nyelvi rendszere. Ekkor négy nyelvi funkciót ismer és használ a gyerek (insztrumentális, regulatív, interakcionális, perszonális). Az egyes funkciókon belül a fejlődés során alosztályok jönnek létre, de sem az egyes funkciók, sem az egyes alosztályok e szakaszban egymással még nem kapcsolódnak. A második szakaszban a gyermek által felépített nyelvi rendszer kezd felbomlani, és a felnőtt nyelvihez közeledik. Az átmenet azzal a változással kezdődik, amit a szótár és a struktúra megjelenése vált ki. A szótár felgyorsítja az új funkciók megjelenését, számszerűen is növeli ezeket. A lexikai egységek növekedése a korábbi, egymástól szeparált funkciók kombinálását is eredményezi. Az eddig különálló funkciók összekapcsolása a struktúrák megjelenésének alapja. Pl. az insztrumentális és regulatív funkciók ötvözéséből alakul ki a pragmatikus funkció, pl. *mummy come, more meat*. A perszonális és heurisztikus funkciók összevonásából matetikus funkció lesz, pl. *green car, two book* 'two books' stb. Kezdetben a pragmatikus, illetve matetikus funkciót betöltő megnyilatkozások élesen elütő intonációs megfogalmazást kapnak. Ugyanakkor – bár ez átmeneti jelenség – egyes megnyilatkozásokat Nigel csak pragmatikus, más megnyilatkozásokat csak matetikus funkcióban használ. (Megjegyezzük, hogy e kor nyelvének vizsgálatában a fentiekkel teljesen

egyező jelenségekkel találkoztunk mi is — L. Zs.). Az átmeneti fázisban nagy fejlődési erőt képvisel a dialógus elsajátítása és gyakorlása. E képesség kifejlődése bonyolult szociális szerepek ismeretét és használatát feltételezi.

A harmadik szakasz: a felnőttnyelvi rendszerre való áttérés. E szakaszra az a legjellemzőbb, hogy a funkció ekkor már nem azonos a nyelvhasználattal, hanem a felnőtt nyelv fogalmi és interperszonális komponenseit is magába foglalja. Ebből adódik, hogy e korszak gyermeknyelvi megnyilatkozásait minden esetben a vonatkoztatás és a modalitás jellemzi. A nyelv kettős eszköz a gyermek számára: a megfigyelés eszköze (a gyerek valóságismerete nyelvileg kifejezhető) és a szituációt alakító eszköz.

A negyedik fejezet (A nyelvfejlődés mint szemiotikai folyamat) a nyelvtanulást olyan szocioszemiotikai folyamatként tárgyalja, mely három tényező szintézisének az eredménye: (1) a nyelv a szociális rendszer kontextusában, (2) a nyelv mint az általános szemiotika része, (3) a szociális rendszer mint a szemiotika része. A szociális rendszer a jelentésviszonyok rendszere: a gyerekeknek e rendszert kell jelölnie, ezért egyfelől jelölési potenciát épít fel, másfelől a meglévőt (a felnőttnyelvit) igyekszik elsajátítani. A jelentés mindig környezetben helyezkedik el, amely kétféleképpen adott a gyerek számára. Az egyik az éppen folyó szituáció, a másik a gyereket általában körbevévő szituáció, a szociális rendszer. A gyerek kezdetben nyelvtől független, minden időben és minden kultúrában létező jelenségeket fog kifejezni a jelölési potenciájával. Később a nyelvtanulás során, a nyelven keresztül kultúrát is tanul a gyerek. A kezdeti tartalom-kifejezés párok megsabta egyirányú leképzés a variálhatóság révén szűnik meg, azaz a lexikogrammatikai szint bevezetésével. A „protonyelvet” szinte csak a közvetlen környezet ismeri, így egyre kevésbé szolgálja a szituáció (környezet) megfigyelője és megváltoztatója funkciókat. A szemiotika szemszögéből tehát a nyelvfejlődés: a kommunikatív kompetencia fokozatos birtokbavétele.

Az ötödik fejezetben a változás, a fejlődés az uralkodó szempont (A felnőtt nyelvre való áttérés). A kontinuitás és a diszkontinuitás a nyelvfejlődés minden szakaszában megtalálható. A fejlődő, változó nyelvi rendszer minden eleme úgy tekinthető, mint egy korábbi állapot meghaladása és mint a következő fázis nyelvi jelenségeinek alapja. Mint láttuk, a 9 hónapos kor körül feltűnt funkciók bizonyos mennyiségi változások után minőségileg is megváltoztak. A kezdetben döntően szemantikai jellegű jelentések grammatikaiakká válnak, másképp fogalmazva: a grammatikai jelentésnek mindig szemantikai „előtörténete” van.

A hatodik fejezetben a nyelvfejlődést szociális kontextusba ágyazva vizsgálja a szerző (A nyelvfejlődés szociális kontextusa). Előljáróban leszögezi, hogy a nyelv elsajátítása egyúttal a kultúra elsajátítását is jelenti. A nyelv egyfelől eszköze ennek a tanulásnak, másfelől tárgya is annak. A hétköznapi nyelvi megnyilvánulásai (beszéd, telefon, színházi előadás stb.) szöveget alkotnak. A gyerek születésétől kezdve részese ennek a szövegnek, de csak a második életév végétől lesz résztvevője is ennek. A szöveg olyan jelentések együttese, melyek szavakban, hangokban, betűkben vannak kódolva. A szöveg másik fontos tulajdonsága, hogy mindig választást reprezentál. Azaz, azt amit mondtunk, mindig megelőz egy olyan választás, mely indokolja, hogy miért mondtuk azt, amit éppen mondtunk. A szemantikai választások teljes készletét szemantikai potenciának nevezi Halliday. A gyermek nyelvi fejlődése úgy is tekinthető, mint a szemantikai potencia fokozatos és szakadatlan fejlődése. A szituáció szemiotikai sajátosságai által aktivizált (verbális és nem verbális) jelentés potencia tartományt nevezi Halliday regiszternek. Bizonyos tények alapot adnak arra, hogy megjósoljuk azt, miként fog a megnyilatkozás folytatódni vagy befejeződni. Ez a probabilisztikus nézőpont nem jelenti a kreatív álláspont feladását. Ezek a „bizonyos tényezők” az absztrakt értelemben vett szituáció általános sajátosságai. Az említett predikciók szempontjából éppen a szituáció szemiotikai struktúráját kell ismerni. A gyerek először tehát szemiotikai, majd nyelvi elemzést végez. A szituáció elemzésének — a közös vonások mellett — szociális rétegektől függő elemzése is van, így az effajta elemzés sem marad nyom nélkül a gyermek fejlődésében.

Összegzőképpen azt mondhatjuk, hogy az ismertetésünk témájával választott könyv igyekszik komplex módon megragadni a gyermeknyelv kérdéseit, hogy az erre adott válaszokból ne csak az ontogenetikus nyelvfejlődés kutatói húzzanak hasznot, hanem haszonnal forgathassák a könyvet a szemiotika, nyelvoktatás és az általános nyelvészet szakemberei is.

LENGYEL ZSOLT

Büky Béla: A beszédtanítás pszichológiája

Budapest 1973. 152 l.

A bevezetőben leszögezi a szerző, hogy a beszédneveléssel kapcsolatos kérdéseket szeretné a maguk teljességében bemutatni, de a rendszerezés mellett a kísérletezés igényének felkeltését is célul tűzi ki.

Elsőként arról ír, hogy hatásvadászonának tűnhet az általa felölelt tudományterületet a „nyelvlélektannal” azonosítani. A pszicholingvisztika tartalmi meghatározása körül is ingadozásokat tapasztalhatunk. Abban azonban minden szerző egyetért, hogy a pszicholingvisztikának a beszédtevékenységgel, annak valamennyi megnyilvánulásával foglalkoznia kell. A pszicholingvisztika kialakulásának „helye” — a szerző szerint — az USA, az ottani nyelvészeti (BLOOMFIELD, SAPIR), pszichológiai (behaviorizmus) hagyományok ötvöződtek az információ- és kommunikációelmélettel (SHANNON, WEAVER). A szovjet pszicholingvisztikai kutatások egyik jellemzője szemiotikai és alkalmazott nyelvészeti irányultsága.

A nyelvi modellek első változatához sorolja a szerző — vitatható módon — SAUSSURE nyelvelméletét, mely a nyelv és a beszéd különbségét modellálja. Később nem e dichotómia a modellálás alapja, hanem mindkét terület (a beszéd és a nyelv) önálló modellálás tárgya lesz. Vázolja a szerző a Shannon — Weaver-féle kommunikáció-továbbítási modellt, e modell beszédtevékenységi interpretálását és ezen interpretálás kritikáját. A kritika magva: a beszédfunkció sokféleségével (BÜHLER 3, KAINZ 11, JAKOBSON 6, MEYER-EPPLER 2 ilyen funkciót különböztet meg) az egyműfajú, csak referenciális információt továbbító Shannon — Weaver-féle modell nem tud mit kezdeni. Itt tárgyalja a szerző a funkciómodellek felhasználhatóságát a beszédtanításban.

Ez után a beszédpercepció és -produkción modelleket részletezi. A beszédelfogás modelljának a következő szinteket kell tartalmaznia (MILLER szerint): auditív, fonemikus szegmentálás, grammatikai elfogadhatóság, szemantikai interpretáció, megértés szintjét és végül azt, hogy elhiszi-e a hallgató a megnyilatkozás tartalmát, elismeri-e annak érvényességét. A meditáció- vagy transzfer modell egyesíti a beszédprodukálás és -percepció modelleket. E sok látható és nem látható buktatót rejtő terület általában alárendelődik az általános szemantikának (is), de a szociálpszichológiának is. Az előbbi veti fel a kommunikációs rendszerek közti kapcsolatot. BÜKY TH. SEBEOK és L. THAYER kutatásaira hivatkozik e kérdés kapcsán.

Még e részben ad tájékoztatást a szerző az egyes hazai intézményekben végzett beszédkutatókról. A beszédtevékenységi vizsgálatok és tesztek egyfelől magára a beszédtevékenység felderítésére, másfelől a személyiségstruktúra feltárására irányulnak. E célok kétféle eszközzel — explorációval és anamnézissel — deríthetők fel. Ezek során beszédfonetikai, beszéd és hallásfiziológiai, valamint akusztikai vizsgálatokat szoktak végezni. A személyiségpszichológiai vonatkozású vizsgálatok közül a teljesítmény-, a projektív és a személyiség egyes tulajdonságaira irányuló tesztekről ír részletesebben. Megtudhatjuk azt is e részből, hogy a tanulási tesztek a felejtést és bevésést, a rövid és hosszú lejáratú emlékezési képességet vizsgálják nyelvi anyag segítségével.

A második fejezet a beszédtanítás és -tanulás pszichológiai témaköreivel foglalkozik. A gyakorlati célok közül társadalompszichológiai okokat, a gondolkodás és beszéd szoros kapcsolatát, a beszédképesség és alkalmazkodás korrelációját, kultúrtörténeti és nemzeti hagyományokat nevez meg. A beszédnevelést már az iskoláskor előtt el kell kezdeni. Ennek kapcsán részletezi a beszéd ontogenetikai fejlődését. Az óvodai beszédtanítás legfontosabb módszerei az exploráció, az elbeszélgetés és a szókinccs vizsgálata. Igaza van a szerzőnek abban, hogy feltétlenül megvizsgálandók az iskoláskor előtti szakoktatási módszerek és lehetőségek. Annál is inkább, mert ilyen törekvések már vannak külföldön, de hazaiakról is tudunk.

Az iskolába lépő gyerek beszédét a szövegfonetikai struktúrák, beszédhibák, az egyes beszédfunkciók alkalmazni tudása, beszédsebesség és a szókinccs szerint szokták vizsgálni.

Fontos a beszédnevelés a serdülőkorban is. Megnövekszik az emotív funkciójú megnyilatkozások száma, de mélyreható változások következnek be a fatikus beszédfunkció szintjén is.

Közismert, hogy bizonyos keretek között a beszéd is szolgálhat az egyén jellemzésére, születtek is ilyen osztályozások (E. DRACH, EISENSEN, AUER és IRWIN). Inkább szociolingvisztikai aspektusú e fejezetnek az a része, amelyben Büky a mikro- és makroszoportok beszédjellegzetességeiről ír. E fejezetben tárgyalja még a beszéd patológiás eseteit, valamint a tanári beszéddel szemben támasztható követelményeket.

Az idegennyelv oktatása támogatja az anyanyelvi beszédnevelést. A korai idegennyelv-tanulásnak vannak ellenzői, de Büky meggyőzően cáfolja e tábor érveit. A hazai és külföldi megfigyelések szerint az idegen nyelv elsajátításának optimális időszaka a 4–8 éves kor.

A beszédnevelés az iskolán túl is tart (munkahely és beszéd, foglalkozás és beszéd, a tömegkommunikációs eszközök beszédvonalatkozásai stb.).

Összegzésképpen azt mondhatjuk, hogy a pszichológia, a nyelvtudomány és a különböző orvostudományok határolta kérdések összegzése sikerült, annak ellenére, hogy bizonyos kérdésekben adós maradt a szerző a korszerű irodalom feldolgozásával (pl. a nyelv ontogenetikusa fejlődése, a neurolingvisztika).

LENGYEL ZSOLT

Linguistic Workshop I.

Vorarbeiten zu einem Universalienprojekt. Szerk HANSJAKOB SEILER
Structura – Schriftenreihe zur Linguistik. Herausgegeben von Hansjakob Seiler – Band 4.
Wilhelm Fink Verlag, München 1973. (viii) + 105 l.

1972 áprilisában alakult meg a kölni egyetem univerzálialkutató-programja. Voltaképpen három fő témával foglalkoznak: a szemantikus-szintaktikai fogalmak – a kognitív kategóriák – a nyelvi-kommunikációs stratégiák legáltalánosabb jellemzőivel (univerzálialíval). A jelen kötet négy tanulmányt közöl (a kérdő mondatok szörendje – a kérdés és az intonáció – a baszk nyelv nyelvtani nem-formái – a gyermekekhez beszélés ismétlései), ezek is fontos témák, a példatárban és elméleti háttérben néprajzi adatok transzkulturális és kognitív kategóriákként szerepelnek. Még ennél is tanulságosabb SEILER bevezetője, amelyben az „univerzália-program” általános leírását adja. SEILER felfogása szerint a nyelv teleonomikus rendszer, problémamegoldást célzó (problem-solving-system), innen ered, hogy a generalizáló tendenciák egyetemes törvényszerűségeket és rendszerszerűségeket (univerzália) eredményeznek. Ez általában igaz, a bemutatás teoretikusan meggyőző, a konkrét vizsgálatok pontosak. Egy ilyen általános elmélet és konkrét kulturális-nyelvi-kognitív vizsgálat között azonban még igen sok átmenet tüzetes vizsgálatára volna szükség. Ehhez hozzájárulás a kötet.

VOIGT VILMOS

Wilbur A. Benware: The Study of Indo-European Vocalism in the 19th Century

From the Beginnings to Whitney and Scherer. A critical-historical account. Amsterdam Studies in the Theory and History of Linguistic Science. III. Studies in the History of Linguistics. Volume 3. John Benjamins B. V., Amsterdam 1974. xii + 126 l.

1973-ban indult meg a *Historiographia Linguistica* – International Journal for the History of Linguistics melléktermékeként ez a könyvsorozat, amelyet a főszerkesztő E. F. K. KOERNER személye is az ekkortájt meginduló amsterdami nyelvészet-történeti könyvsorozatokhoz kapcsolt. Az elsőnek tervezett kötetek az ókori nyelvtudománytól a hebraisztikáig különböző tudománytörténeti témákat öleltek fel. Az amerikai fonetikus BENWARE által írott munka az indoeurópai magánhangzó-rendszer kutatástörténetét vizsgálja, az 1800-as évek elejétől körülbelül a század végéig. A szerző előbb mintegy időrendben tekinti át a különböző nézeteket, majd ezek főbb vonásait összegezi. Tudománytörténeti munkáról lévén szó, nem arra törekszik, hogy magát az indoeurópai magánhangzó-rendszert rekonstruálja, hanem az ennek kutatása során létrejött felismeréseket elemzi nyelvészet-történeti és nyelvelméleti szempontból. Ennek következtében a kötetben a példák száma is igen kevés. Jellemző, hogy sehol sem adja meg a magánhangzók rendszerét, CURTIUS és SCHLEICHER táblázatait függelékben idézi. A kötet feldolgozása alapos, pontos bibliográfia zárja a művet. Az újgrammatikusok gondolatait már nem tárgyalja, így is hasznos tudománytörténeti előtanulmány. Voltaképpen az olvasóra bízva, hogy az adatokból mire következtet, mivel azonban a könyv állításai szolidak, ez a módszer itt hasznos. A témakör feldolgozását folytatni kellene.

VOIGT VILMOS

Facts and Models in Hearing

Communication and Cybernetics 8. Szerk. E. ZWICKER—E. TERHARDT. Springer, Berlin 1974. Sokszorosítás, XI + 360 l.

A beszédkutatás és ezzel kapcsolatban az emberi beszédközlés tudományos vizsgálata ma már olyan összetett feladat, amit a hagyományos szakterületek (pl. a fizika vagy a nyelvtudomány) kutatói nem képesek megoldani. Új tudományos területek vannak kialakulóban, amelyek egyes hagyományos részterületek integrálódása útján állnak össze. Ilyen új tudományos terület a beszédkutatás, amelyhez fizikai, híradástechnikai, akusztikai, biológiai, fiziológiai, pszichológiai, információelméleti és nyelvtudományi ismeretek szükségesek.

Ezúttal egy olyan könyv ismertetésével kívánunk foglalkozni, amelyet éppen ennek a felismerésnek a jegyében jelentetett meg a Springer-kiadó a „Communication and Cybernetics” sorozata keretében. A mélyebb hallástani ismeretek ma már nélkülözhetetlenek azok számára, akik a beszéddel bármilyen szempont szerint is tudományosan foglalkoznak. A „megértés” ugyanis az egész kommunikációs folyamat elválaszthatatlan része, s a megértés nem kutatható a hallás alaposabb megismerése nélkül.

Az ismertetésre kerülő könyv több szempontból is nevezetesség. A hasonló című, Tutzingban 1974. április 22–26. között tartott szimpózium anyagát tartalmazza, és már 1974 nyarán kereskedelmi forgalomba került. A sokszorosítási technika laponkinti 10 pf eladási árat tett lehetővé. Az egy évvel korábban megjelent hasonló témájú nyomtatott kiadványok ugyanennél a kiadónál 18 pf/lap áron kerültek piacra.

A könyv egy érdekes biofizikai témában, a hallásmechanizmus kutatásában elért kirobbanóan újszerű, szinte izgalmas új eredményeket tárja a világ elé. A szimpózium 35 résztvevővel, a legfrisebb eredmények ismertetésével és élénk megvitatásával zajlott le. A világ több helyén, elsősorban az Egyesült Államokban, Hollandiában és a Német Szövetségi Köztársaságban (angol, francia és svéd résztvevők is voltak) párhuzamosan folyó kutatásokról adtak szót. A szimpózium módszere az volt, hogy az előre elkészített előadási szövegeket körözték a meghívott résztvevők között, így a hozzászólások tárgyszerűek és átgondoltak voltak. A kötetben azonban a szerkesztők ezek között is szelektáltak, miáltal a szöveggyűjtemény tudományos értéke tovább növekedett.

A könyv öt témakörben 33 cikket tartalmaz. A témakörök a következők:

- I. A belső fül szerkezete és neurobiológiája
- II. A csiga mechanizmusa
- III. A hallás frekvencia-elemzése
- IV. A hallás időelemzése
- V. Nemlineáris hatások

A hasonló vagy közel hasonló témájú cikkek különböző szempontok szerint vannak feldolgozva, ezáltal ugyanannak a jelenségcsoportnak több oldalát is megvilágítják.

A közölt eredmények bámulatatos kísérleti technikai haladásról tanúskodnak. BÉKÉSY sokszor megcsodált precíz mérései, amelyekre egyébként sűrűn — és majdnem mindig pozitívan — hivatkoznak, ma már sokszorososan túlhaladottak. Az alaphártya elmozdulását és mozgási sebességét optikai módszerek helyett Mössbauer-technikával vagy lézer megvilágítással vizsgálják. Ezekkel a módszerekkel többek közt 0,2 mm/s sebességek mérhetők, és a kis intenzitású hangjelek nemlineáris hatásai is vizsgálhatók. Másrészt, amióta GOLDSTEIN és KIANG (1968) a hallóideg kötegből egyetlen szálát izolálni tudott, számos elektrofiziológiai probléma tisztázódott. Ezek segítségével új modellek keletkeztek a belső fül idegvégkészülékének indító mechanizmusára. Új technikájú elektronmikroszkóp felvételekkel számos anatómiai finomszerkezeti probléma új megvilágításba került.

Mennyiségileg is módosultak a belső fül adatai (beidegzési sűrűség, keresztkapcsolatok száma, különféle típusú ganglion sejtek száma). Az új adatok segítségével új megvilágításban látjuk a beszédhangok variánsai közötti megfigyelhetőség határait és különösen a beszédhangok közötti átmenetek (tranziensek) jelentőségét a hallási főlismerésben.

A dolgozatok korszerűsége abban is megmutatkozik, hogy alig van idézet BÉKÉSY 1960-ban kiadott gyűjtemény munkája előtti korból, és hogy az 1967 és 1974 között hivatkozott cikkek száma az összes (460) idézethez képest 73%. Ennek a valóban korszerű és sok érdekes eredményt tartalmazó könyvnek helye van nyelvtudománnyal foglalkozó intézeteink könyvtárában is.

TARNÓCZY TAMÁS

Structure and Process in Speech Perception

Communication and Cybernetics Vol. 11. Szerk. A. COHEN - S. G. NOOTEBOOM. Springer, Berlin 1975. Sokszorosítás, X + 353 l.

Meghívott előadókkal tartott szimpóziumok egyre gyakoribbak szerte a világon. Különösen a szűk témakörben tartott megbeszélések és viták nagyon eredményesek. Bár 1974-ben két alkalomuk (London és Stockholm) is volt az akusztikusoknak beszédhang-kutatási témakörben véleménycserére, mégis elhatározták, hogy 1975 augusztusában a beszédmegértés témakörében szűkebb körű szimpoziomot tartanak. Ezúttal az eindhoveni Institute for Perception Research volt a szervező és vendéglátó.

A jól bevált módszer, hogy ugyanis az előadások szövegét előre szétküldték a résztvevőknek, ezúttal is bevált. A megbeszéléseken nagyon értékes viták és kiegészítések születtek. A könyv pedig sokszorosított formában a vitaanyaggal együtt még 1975-ben megjelent.

A beosztás öt témakört ölel föl:

- I. A beszédfölismerési kutatások elméleti kérdései
- II. Prozódiai vonatkozások a beszéd megértésében
- III. A beszédmegértés jeltárolási sajátosságai
- IV. Rövididejű kontextus hatások - kétfülű hallgatás - beszédmegértés gyermeknél
- V. Általános megbeszélés és következtetések

A legnagyobb terjedelmet a II. rész öleli föl 9 előadással, a legrövidebb V. részben csak 2 előadás szerepel, valamint a kiadók megjegyzései. Az előadók fonetikusok, nyelvészek, pszichológusok és híradástechnikusok köréből kerültek ki. Végeredményben minden közlemény a beszédmegértéssel kapcsolatos, de akár elméleti megfontolásokról, akár kísérleti eredményekről van szó, a beszédmegértés dinamikus szintézisét teszi vizsgálat tárgyává.

A múltban a beszédfölismerési kutatások legtöbbször a legjobb körülmények között kimondott egyedi fonémákra, szótagokra, esetleg szavakra vonatkoztak. Csak az utóbbi években terelődött rá a figyelem azokra a folyamatokra, amelyek által a szemikontinuus akusztikai jellegű felfogásunkban diszkrét fonetikai, szintaktikai és szemantikai szerkezetekre bomlik. Mindezt talán legáttekinthetőbben HAGGARD, PISONI és SAWUSCH, valamint ÖHMAN fejté ki, de valamennyi dolgozatban található utalást rá.

Egyik igen fontos, megoldásra váró feladat a majdani önműködő beszédmegértő rendszerekben a szegmentáció. Ha az elválasztás legalább szótagokra megoldható volna, sokkal egyszerűbb lenne az elemzések gépi időbeosztása.

Ezzel a kérdéssel több cikkben is találkozunk. SUMMERFIELD azt a kérdést taglalja, hogy a prozódia hogyan befolyásolja a szegmentális felfogást. A választott vizsgálati módszer azonban nem meggyőző, az eredmények pedig ellentmondásosak. Úgy látszik ugyanis, hogy a „ki” relatív hosszúsága mindig nagyobb, mint a „ka” megfelelő adata, viszont a „pi” és „pa” esetében az effektus megfordul.

CARLSON és GRANSTRÖM cikke artikulációs oldalról próbálja megközelíteni a megoldást. Vizsgálataik különböző hangsúlyozással ejtett kétszótagú VCCV és hasonló típusú szavakkal, szintén nem túl meggyőzőek. A problémát ugyanis túlságosan leegyszerűsítették. Az egyes szavakban először az első, majd a második magánhangzót ejtették hangsúlyosan, azután mágnesszalagos manipulációval (rövidítés, hosszabbítás) a köztük álló mássalhangzókat módosították. A szokásos ABX kísérleti módszerrel a megkülönböztethetőségi küszöböt igyekeztek megállapítani a mássalhangzók hosszúságára. Az ítéletek 95%-a általában a középérték (100-150 ms) körül $\pm 15 \dots 20\%$ -ot szórt.

Másként fogott a feladat megoldásához KLATT és COOPER (az első szerző számítógépes, a második pszichológus). Ők több mondatot vettek szalagra, amelyek mindegyikében valamilyen ragozott vagy képzett formában ugyanaz a szó szerepelt. Számítógépes eljárással (analóg-digitális-analóg átírással) módjuk volt a szó valamelyik hangját rövidíteni vagy hosszabbítani; pl. az *il* szótagra 165-340 ms időértékeket szabtak. Statisztikus sorrendű többszörös visszahallgatáskor a kísérleti személyeknek ún. kategória ítélettel 1-től 9-ig hosszúság szerinti sorrendbe kellett sorolni a kérdéses hangokat. Az eredményeket tévesztési mátrixban ábrázolták. Ezek érdekessége, hogy a túl rövid időértékű hangjeleket kissé túlértékeljük, a nagyon hosszúakét viszont alábecsüljük. A szubjektív skála tehát laposabb a valóságos ingerhatásnál. Megkérdezték a kísérleti személyeket a leg-

megfelelőbb hosszúság igényükről is. Ez nagyjából az eredeti (manipulálatlan) fölvétel időértéke helyére esett. Az eredmények eltértek, aszerint, hogy a megítélendő hang milyen szótagszámú szóban, a szó pedig a mondatban milyen helyen és milyen fontosságban szerepelt. Nem lehetett azonban ugyanazokat a következtetéseket tenni a vizsgált két hangra, az „i” magánhangzóra és az „s” mássalhangzóra.

A kiragadott munkák érdekes próbálkozások egy rendkívül nehéz és bonyolult feladat megoldására. A szerzők maguk is kedvező lépésnek tekintik az eredményeket. Az őszinte vita szintén a nehézségekre utal. Érdekes azonban, hogy még mindig ragaszkodnak az akusztikailag túlságosan „folyékony” nyelvek (angol, svéd) kvantálási problémáinak vizsgálatához, holott a tagoltabb és egyszerűbb fonetikájú nyelvekben (japáni, olasz) a feladat legnagyobb része szinte látványosan megoldható. A legkevesebb nehézséget pedig egy jól kiválasztott fonetikai elemekből, megfelelő szabályok szerint összeállított mesterséges nyelv okozná. A számítógép másként „ítél és cselekszik”, mint az emberi agy.

Ezzel kapcsolatos az a megjegyzésünk, hogy nagyon érdekesek és gondolatindítók azok a cikkek, amelyek a tárolási kérdésekkel, tehát a memória szerepével foglalkoznak. Ezek a könyv legelőremutatóbb gondolatmenetei. Három cikk tartozik ide, mindhárom megérdemli az alapos tanulmányozást. Meg kell jegyeznünk, hogy ezen az igen korszerű biopszichológiai területen a szimpóziumon részt nem vett szovjet szerzők (különösen CSISZTOVICS és KOZSEVNYIKOV) is jelentős eredményeket értek el.

TARNÓCZY TAMÁS

G. Hammarström: Linguistic Units and Items

Communication and Cybernetics 9. Springer, Berlin 1976. IX + 131 l.

A szerző az ugyanebben a sorozatban megjelent „Linguistische Einheiten im Rahmen der modernen Sprachwissenschaft” című művében bevezetett alapokat fejt ki részletesen. A hangsúlyt a pontos és pozitív értelmű definíciókra helyezi. SAUSSURE, TRUBETZKOJ, JAKOBSON, HJELMSEV és mások nyomán a forma és a tárgy megkülönböztetésében látja a tárgyalás alapját. Tehát a hagyományos, strukturális nyelvtudomány alapján áll és elveti a CHOMSKY-féle generatív és transzformációs módszereket.

Tárgyalásának központi magja az „egységek” és a „megjelenések” (ki tudja, jó fordítása-e az „items”-nek?) szétválasztása. Az egységek az elvonatkoztatott nyelvi elemek, a megjelenések pedig lényegében a konkrét példák.

Az egységek leírására olyan sajátosságokat emel ki, amelyek más egységek hasonló természetű sajátosságaival összevethetők. Azonban nem elégszik meg a szerkezeti különbségek megállapításával, hanem a különbségek jellegének részleteit is igyekszik föltárni. Természetesen a beszélt és az írott nyelv szempontjából egyaránt.

A legegyszerűbb egységek, amelyekből az összetettebb, ill. differenciáltabb egységeket a szerző levezeti, a következők: fonémák, prozodémák, szülabémák, morfémák, lexémák, szüntagmémák és szemémák. A prozodémák például olyan egységek, amelyeknek összetevői az idő függvényében változnak. Artikulációs oldalról tehát a hangszalagok rezgése, a kiejtés erőssége és az üregek formája, akusztikai oldalról frekvencia, intenzitás és színkép, hallási oldalról pedig hangmagasság, hangosság és minőség az egyes összetevők.

Feltétlen érdeme a szerző gondolatsorának, hogy általános — logikai — szinten ér el eredményeket, bár hangsúlyozza, hogy eredményei nem lehetnek univerzálisak a szónak „minden nyelvre érvényes” értelmében. Ugyancsak rokonszenves az az álláspontja, hogy nem lehet teljes a nyelv általános tudományos leírása, ha túlnyomóan csak a beszélő (író) oldaláról szemléljük a rendszert. A hallgató (olvasó) irányából való megközelítés kiegészíti és „semlegesebbé” teszi az előző szemléletet. A kétféle szempont közötti egyensúly tárja föl a nyelvnek mint kommunikációs rendszernek a teljes szerkezetét. Vagyis az alapvető nyelvtan csak a szintetikus és az analitikus nyelvtan egyeztetése útján teremthető meg. É tekintetben elég élesen szemben áll a transzformációs generatív módszerekkel.

Az alapvető gondolatmenet kétségtelenül tiszteletet parancsoló hatása a tárgyalás folyamán kissé elhalványul. Elsősorban a rendkívül nehéz és szokatlan szóhasználat miatt. A műszavak rendszerében és továbbfejlesztésében szintén logikai rendszer érvényesül, de olyan sokirányú és nagyszámú az újfajta szakkifejezés (prosodemic f-glottofuncteme, b-diallosyntagm, allolex sememes stb.), hogy a szövegnek az olvasó agyában való rend-

szerzése megfelelő felkészültség mellett is szellemi megerőltetést igényel. A megértést a szerző tudatosan igyekszik segíteni az egységek tárgyalásakor sűrűn alkalmazott magyaró példákkal, a „megjelenésekkel”.

HAMMARSTRÖM munkája az elméleti nyelvészet jelentős eredménye. Vitathatót, kifogásolnivalót lehet találni benne, de a fejlődés jelenlegi forrongó szakaszában feltétlenül foglalkozni kell vele.

TARNÓCZY TAMÁS

Adatok a finnugor mesék típuskatalógusához

A helsinki Finnugor Társaság (Suomalais-Ugrilainen Seura) folyóiratában és kiadványaiban sok folklór közlés található. Ezt az anyagot dolgozták fel mesekatalógusukban HEIKKI PAUNONEN és KECSKEMÉTI ISTVÁN¹ (Die Märchentypen in der Publikationen der Finnisch-ugrischen Gesellschaft. JSFOu. 73 (1974): 205–265). Voltaképpen ennél nagyobb munkát végeztek, mivel lapp, karjalai, lüd, vepsze, vót, lív, mordvin, cseremis, zürjén, votják, vogul, tatár, csuvas anyagukhoz összehasonlításuként más kiadványok anyagát is felhasználták, összesen majdnem száz kiadványt. Természetesen nem használták az igen gazdag finn és nemzetközi kéziratok archívumokat, és katalógusuk nem tekinthető nemzeti vagy finnugor mesekatalógusnak, ehhez csupán a legfontosabb kiadott forrásművek anyagát gyűjtötték egybe. A katalógus az AARNE – THOMPSON katalógus 1964. évi új kiadását követi, számsorban halad. A több ezerre tehető szöveget (illetve szövegrészletet) majdnem 700 mesetípusba osztották. Mintegy száz állatmesetípus, 250 voltaképpeni mese típus, vagy 70 ostoba ördög mesetípus, több mint 200 trufatípus és igen kevés (14) formulamese-típus szerepel a jegyzékben. Érdekes, hogy az egyes nemzeti típuskatalógusokat (finn, észt, lapp stb.) nem vették figyelembe, úgy látszik a különben felhasznált ANDREJEV-féle orosz mesekatalógusból is csak az első, és nem a javított második kiadást használták. A katalógusból kihagyták a szamojéd meséket, és mivel készül mongol mesekatalógus, a kalmük meséket; ezen kívül nem hivatkoznak magyar mesékre vagy mesekatalógusokra sem. A közlésmód eléggé lakonikus: az egyes meséknél csak a típuszámokat tüntetik fel, egyetlen szó kommentár nélkül. Ezzel a megoldással még az ír mesekatalógus szófukarságát is felülmúlták. Egyetlen új típust javasolnak, itt két szó mégis szerepel: 1208* (Worfelschaufel unbekannt. vgl. BERZE-NAGY 1208*). A mintegy 15 féle nyelven, néha egyéb magyarázat nélkül, fordítás nélkül közzétett mesék katalógusa évtizedes munka eredménye. Jobb lett volna, ha a szerzők külön füzetben, esetleg az FFC sorozatban tették volna közzé, és sokkal több szöveggel, kommentárral. Így is a finnugor mesekutatás állandóan használt kézikönyve marad, és mivel a mesék származási területe Északkelet-Európa egésze, az összehasonlító mesekutatók jól teszik, ha egyszer kijegyzetelik e gazdag publikációt.

A két szerző pontos, a mesetípusok között jól eligazodik. Nagyon kívánatos lenne, ha a Finnországban őrzött hasonló jellegű kéziratok anyagát is feldolgoznák, mielőbb közzéténnék.

VOIGT VILMOS

Zsilka János: A nyelvi mozgásformák dialektikája

(A nyelvi rendszer szerves, hipotetikus és homoszintaktikai síkja)
Akadémiai Kiadó, Budapest 1973. 200 l.

Az utóbbi két évtizedben a magyarországi nyelvészetben örvendetes módon előtérbe került a mondatnani kutatása. E körbe tartozik ZSILKA JÁNOS munkássága is.

Zsilka János mondatnani vizsgálatait – lassan már két évtizede – meghatározott cél vezeti: a mondatformák szerves rendszerének a kiépítése.

¹ A kötet és az ismertetés elkészülte után kaptuk a hírt, hogy KECSKEMÉTI ISTVÁN Helsinkiben elhunyt. Az Esztergomban katolikus szeminarista 1956 után került Finnországba, ahol uráli és altaji nyelvészettel foglalkozott, fontos régi kéziratokat tett közzé. Lapp és tatár népköltészeti vizsgálataiból nyomtatásban is megjelentek részletek. Korai elhunyt a finnugrisztikai nyelvészet és folklorisztika forrásanyagának egyik legjobb ismerőjétől fosztott meg, a veszteség annál fájdalmasabb, mivel tudását összefoglaló műbe nem öntötte. Vö.: ZAICZ GÁBOR: Kecskeméti István 1937–1975. NyK 78: 156–160.

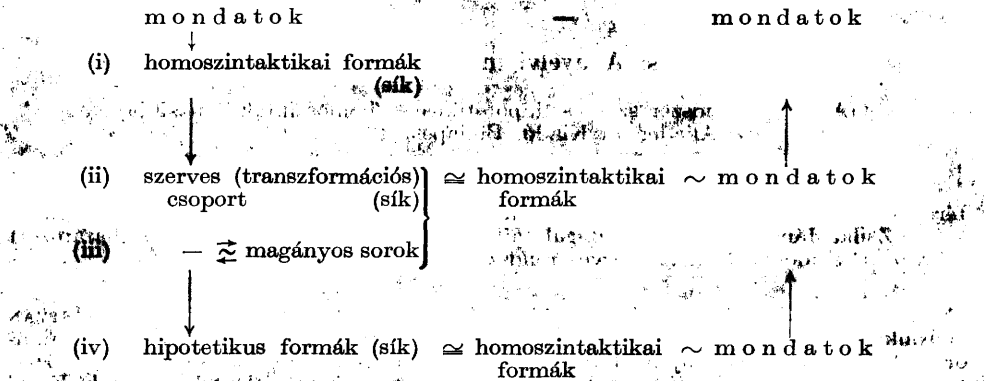
Könyve előszavában Zsilka vázolja gondolatmenetének a fejlődését, melyet a közbeeső cikkeket nem számítva kandidátusi dolgozata óta (A homerosi énekek szintaktikai problémái. 1962.) az itt ismertetendővel együtt három monográfiában fejtett ki. E munkái: A magyar mondatformák rendszere és az esetrendszer (Tárgyas mondat szerkezetek). (NyttudÉrt. 53. sz. 1966; angolul: The System of Hungarian Sentence Patterns. UAS 67. 1967); Nyelvi rendszer és valóság (Budapest 1971), illetve a jelen munka.*

Az előző munkák eredményeinek az összefoglalása után a szerző megjelöli munkájának a feladatát: „Az eddigiekben a szerves rendszer összefüggéseit sikerült minél pontosabban feltárni – és érintőlegesen: a szerves – homoszintaktikai viszonyát. A továbbiakban most már éppen a rendszer működésével kapcsolatban merül fel egy újabb probléma: a rendszernek – úgy látszik – van egy belső mozgása. Ez a belső mozgás azonban sajátos módon generálja önmagát – a mondatok összefüggéstelen halmazából. Vagyis a rendszer mozgásának két aspektusa van: a rendszer belső mozgása; a rendszer mozgásának a regenerálódása. A könyv az utóbbi problémát fejt ki részletesen. Az 1971-es könyv óta a nyelvben a konkrét-általános mozgásfolyamatok törvényei világosodtak meg mindinkább. Az újabb kötet ezeknek az eredményeknek a részletes kifejtése.”

A szerző eddigi munkáihoz hasonlóan műve első részében (I. A nyelvi rendszer gondolatának fejlődése. 15–40) kritikai, tudománytörténeti áttekintést ad: SAUSSURE, majd BLOOMFIELD, CHOMSKY, TESNIÈRE, HJELMSLEV és mások nézeteit mérlegeli és szelektálja. Ez utóbbiakkal szemben legfőbb kifogása: a mondatokat mechanikusan szemlélik, belső kapcsolat nélkül, esetleges formációkként. Velük ellentétben (is) fejt ki Zsilka rendszerét: a szerves rendszert (– „a tárgyas mondatformákkal kapcsolatban”). E rendszer lényege: „a mondatformák levezethetők egymásból; a levezetések során mind általánosabb formák jönnek létre; a mind általánosabb formák a valóság mind szélesebb összefüggéseire terjednek ki” (40. l.).

E programként is felfogható nyilatkozat nemcsak Zsilka törekvésének a tömör rögzítése, hanem nézetének a másokéi között való elhelyezésére nézve is jó támpontul szolgál: szervesnek mondott rendszerével szemmel láthatólag a generatív grammatikának egy a nyelv valóságának adekvátabb rendszerét kívánja „kiépíteni”. Valószínűleg szintén önmaga helyének a kijelölését szolgálja a szerzőnek az a kis lapalji, elhárító(?) megjegyzése is (20), ahol a Saussure utáni strukturális iskolákat (Tesnière, Hjelmslev, az amerikai iskola) bemutatva ezt mondja: „A Prágai-kört nem említem; ugyanis – a könyv tárgyának megfelelően – számunkra csak a szintaktikai rendszer releváns.”

A könyv legerjedmesebb része a második fejezet: A szerves nyelvi rendszer (41–178), öt – nem teljesen egyértelműen tagolt – alfejezettel: II/A. A szerves nyelvi rendszer összefüggései (41–138), II/B. A nyelvi rendszer interpretációja (139–145), II/C. Nyelv és valóság (A nyelv pragmatikus aspektusa) (146–148), II/D. A nyelvi mozgásformák dialektikája (149–165), II/E. A generatív grammatika kritikája (166–179). E fejezetben fejt ki, illetőleg fejt ki újra s a nyelvi mozgás feltárása irányába fejleszti tovább a rendszerét. Zsilka szerint – ha nem tévedünk – a mondatformák (a nyelv) szerves rendszere és mozgása (a formák egymásba áramlása) fő vonásaiban a következőképpen vázolható:

* Időközben ZSILKA JÁNOSnak e tárgy körben újabb munkája is megjelent: A jelentés szerkezete. (A jelentés-mozgás egysége.) Akadémiai Kiadó, Budapest 1975.

A rendszeren belül vannak még ún. implicit, anorganikus és anorganikus implicit formák (mondatok) és egyéb alosztályok (pl. igekötős igék csoportja) is (l. még 92). E rendszer jellemzője a szerző szerint l. az egységes, belsőleg összefüggő rendszerláncolat, 2. a belső mozgás, egyrészt a konkrétból (a mondatokból) az általános, az egyre általánosabb formák, a hipotetikus felé (melyen belül Zsilka három egyre elvontabb síkot különböztet meg), másrészt az általánostól a konkrét (a hipotetikustól a homoszintaktikai, a mondatok, továbbá a pragmatika) felé. Így végső soron egy adott mondat a rendszer (a levezetés) kiinduló pontja és egy bonyolult összefüggési soron át a rendszer produktuma. Ugyanakkor a rendszerben a konkrét és az általános belső egységet alkot, feltételezik egymást, amint egységet alkot benne a rendszer és történeti alakulása (139–145), az egész és a rész (154–158), az objektív és a szubjektív forma is (164–165).

Önmagukban figyelemre méltóak e fejezet következő részei: A Nyelv és valóság, ezen belül különösen A formarendszer és a valóság összefüggése és a Jelentés és valóság alpontok (146–7, 148); A nyelvi mozgásformák dialektikája (149 kk.), ezen belül különösen a megszüntetve-megőrizve, a mennyiség-minőség összefüggése, az esetleges és a szükségyszerű viszonya, a szakaszos minőségi ugrás kérdése.

Önmagában is kételyt kelt viszont Zsilka több elvi jellegű tétele. Már az is csak megfelelő körülhatárolással fogadható el, hogy „a nyelv mozgásában . . . az a történeti folyamat ismétlődik meg, amely a rendszert létrehozta” (144), a megállapítás folytatása pedig több mint túlzó elnagyolás: „A beszélő a valóságban kiigazodva a saját gyakorlatában ugyanazokat a fokozatokat járja újból végig, amelyeket a nyelvet beszélők a nyelv története során végigjártak. A beszélő a nyelv pragmatikus rendszerét elsajátítva egy lerövidített idő alatt a nyelv egész történetét ismétli meg” (145, továbbá 197–198). Zsilka a tárgyatlan mondatokkal nem foglalkozik. (Ezt meg is mondja.) Egy helyütt (137–138) a tranzitivitás-intranzitivitás kérdését mégis előveszi: az intranzitív igéket a tranzitív igék „függvényévé” teszi, majd azt mondja, hogy a hipotetikus (tkp. elvont) struktúrában egy pontban „a tranzitivitás-intranzitivitás különbsége felszámolódik.” Példaként a köt igét hozza (vö. *a hajóra láncot köt – a hajó valahol kiköt*). Kétségtelen, az igék egy része (pl. az *ír*) lehet tranzitív és intranzitív is, de Zsilka nem győzött meg bennünket arról, hogy ugyanez elmondható lenne, akár még hipotetikus (elvont) síkon is a *fájdít* (tranzitív), illetőleg a *fáj* (intranzitív) igékről és társaikról.

A harmadik fejezet (A parafrázisok és a nyelvi rendszer. 179–195) új a szerző munkásságában. E fejezet témáját Zsilka az előszóban így vezeti be: „A szerves rendszer u g y a n a n n a k a szónak a különböző jelentéseit, ezeknek a jelentéseknek az egymáshoz való viszonyát vizsgálja. Az utóbbi időben végzett vizsgálódásaim mind világosabbá tették számomra, hogy a k ü l ö n b ö z ő szavak jelentéseinek egy sajátos rendszere állapítható meg . . . [A III. fejezet] a nyelvi rendszernek ezt, az eddig ismeretlen területét érinti” (13). (Bizonyos fókig ezt a gondolatot készíti elő a II/E. rész is.)

A negyedik fejezet (A kutatás dialektikájának a kutatott tárgy dialektikájával való összefüggés. 196–200) meglehetősen rövid, de magvas. Különösen A szintaxis két aspektusa cím alatti, Zsilka tudományos nézetének és törekvésének a sarktételeivel.

E részben Zsilka bírálóan fejtegeti: a generatív grammatika „S”-e üres, ebből az üres általános „S”-ből vezeti le a mondatokat, továbbá pedig, hogy a levezetett mondatokból nem vezet út vissza az „S” felé (196). Nem szándékom a generatív módszer védelme, mégis meg kell jegyezni, a szerző állítása itt túlzó. Ugyanis ezt az „üres „S”-t és további leágazásait valójában az előző kutatások igen széles – legalább is az angol nyelv általános – tapasztalati anyagából „vezették le” (s módszeresen, minden egyes levezetéssel gazdagították – és ellenőrizték is – az „S” helyességét, tartalmát és érvényességi körét).

Itt is érinti (197), de egész munkájában (és előzményeiben is) kiemelkedő tétele, hogy a tárgy nem az igének és egy főnévnek a kapcsolata, hanem egy háromtagú szintaktikai szerkezet része. Ugyancsak jeles gondolata a nyelv elvont, „hipotetikus” szintjének a kutatása (198–199) (melyre már fentebb is utaltam). Zsilkanak ezek a gondolatai minden bizonnyal a grammatikaelmélet m a r a d a n d ó értékei lesznek.

Zsilka nézetének az egésze s kiváltképpen a rendszere azonban – az előzőekkel ellentétben – több tekintetben is kétkedő állásfoglalásra készítet:

1. Zsilka elméletének a magva, „az egész rendszer bölcsője” az ún. transzformációs csoport (l. 11, 42 kk., 73, 139 kk., 196). Ezen belül szinte kulcs az ún. belső tárgy kategóriája, azaz az a tárgy, mely a csoporton belül instrumentálissal váltakozhat. Szimbolikusan kifejezve *-t/*vel*, melynek a „tartalmában a tárgy és az eszközhatározó nem különül el élesen egymástól” (139) stb. Pl.:

ken zsírt (-t/ vel) a kenyérre*
keni zsírral (-vel) a kenyeret

Zsilka helyesen látja, hogy a *ken* ige mellett a *zsirt*-ban van instrumentális jelleg is. Kevesebb figyelmet fordít viszont arra, hogy a *kenyeret* („accusativus objectivus”) – *zsirt* („belső tárgy”) különbséghez hasonló lényegi eltérés van a *zsirral* és a *késsel* instrumentálisok között is. Közülük a *zsirral* mediatívusz (a mediatívusról l. O. Sz. AHMANOVA, Szlovar’ lingviszticeszkij terminov. Moszkva 1969²), a *késsel* pedig instrumentális. Zsilka által a „belső tárgya” valójában mediatívuszi. (E viszony felfedezése a magyarban Zsilka szép eredménye.) A mediatívusz (belső, kötött eszközhatározó) azonban egy az esetek közül, akárcsak az instrumentális, a latívusz, az ablatívusz stb., s a vele kapcsolatos viszonyok is éppen olyan jellegűek akár a többi eseti. Többek között a mediatívusz is ugyanúgy az igéknek csak egy *m e g h a t á r o z o t t c s o p o r t j a* mellett fordul(hat) elő mint pl. a transzlatívusz. Ebből pedig az következik, hogy érvényessége korlátozott: szerepe a nyelvi rendszerben nem általános és alapvető. Illetve: csak olyan mértékben mint a többi grammatikai eset (latívusz, ablatívusz, instrumentális, transzlatívusz) bármelyike.

Zsilka felfogása szerint a tárgynak (akkuzatívusznak) több előzménye és többféle tartalma van (l. belső tárgy, a lokális viszonyokkal összefüggő accusativus objectivus). Ennek megfelelően a Zsilka-féle belső tárgyat következetesebb lenne accusativus instrumentalis (vagy acc. mediativi) elnevezéssel illetni. De akárhogy nevezzük is, a tárgynak az a bizonyos „*vel”-lel (vö. -t*| vel) jelzett tartalma mindenképpen egy meghatározott igecsoport függvénye. Előfordulása illetéknéppen esetleges. (Hasonlóképpen a lokális jellegű tárgyé is; Zsilkanál: acc. objectivus.) Megkülönböztetett szerepe *n i n c s e n*.

A transzformációs csoportnak más nehézségét is látom, magán a Zsilka-féle meghatározáson belül is. Zsilka szerint: „Az egymással váltakozó sorok ún. *t r a n s z f o r m á c i ó s c s o p o r t o k*-at alkotnak. A transzformáció kritériumai:

- (1) A mondatok szerkezete különböző.
- (2) A mondatok ugyanazoknak a szavaknak a behelyettesítéséből állnak elő.
- (3) A két mondat által ábrázolt tényállás (*d e n o t á t u m*) azonos” (43).

Az (1) pontra vonatkozólag alább külön kitérek. Most csak az azonos denotátum, illetőleg az a körül váltakozó sorok kérdését veszem. Zsilkanál e váltakoztatás és a denotátum azonosságának feltétele is rendkívül esetleges és önkényes. Hogy csak a leglényegesebb pontra térjek ki: ez a feltett azonosság mit foglal magába és meddig terjed ki. Pl. a *vágja* ige szemantikájának a tekintetében a következő csoportban (41):

vágja a sarlót a fűbe
vágja a sarlóval a fűvet.

Ugyanez vonatkozik egyéb levezetésére is. Pl. a magányos sorok körében (46) *a köti a kutyát a kerítéshez* mondat kapcsán még el lehet fogadni *egy kötelet a kutyára* → *kötéllel a kutyát* → *kutyát a kerítéshez* sort, de miként áll ez egy esetleges *csapja a kutyát a kerítéshez* mondat esetén (vö. *Miért ugat ez a kutya? Csapd már a kutyát a kerítéshez!*).

E körben végül egy kérdés: Zsilka minden váltakozást, mozgást, levezetést a tárgy körül, a tárgy relációjában végez, magyaráz és old meg. Egész leírt rendszere a tárgy „léte” körül forog. De a tárgy történeti alakulat, nem volt mindig meg. Hogyan létezett és mozgott akkor a Zsilka által leírt „rendszer”? Egyáltalán, mindig is: Zsilka rendszerében nem szerepelnek, de ha szerepelnének, hol helyezkednének el a határozós, a tárgy nélküli szerkezetek?

A szerző foglalkozik az „ősi” tárggyal, a tárgy kialakulásával is (139–142). Fejtegetésében, sajnos, a nyelv őskora (a paleolingvisztikai periódus) és a közelmúlt (mondjuk a nyelvhasonlítással elérhető múlt) elnagyolva és nem túl szerencsésen egybeemosódik. (Erről lásd már fentebb is, a nyelvevolúció megismétlődésével kapcsolatban.)

2. Zsilka munkájában (és elméletében) mindvégig mondatformákról beszél (l. különösen 11). Amivel pedig valójában foglalkozik – miként ez már az 1. pontban mondatokból is kiderül – az az ige *v o n z a t r e n d s z e r e*. Kétségtelen, hogy a mondatforma és az ige vonzata az ige vonzata nem függetlenek egymástól. De egymással nem is azonosak. Nézetének az elégtelensége különösen akkor tűnik ki, ha Zsilka rendszerét konfrontáljuk az olyan nyelvekből szerzett tapasztalatainkkal, amelyekben ergatív mondat szerkezet (ergatívusz) is van, ha az aktív-passzív és a kauzatív szerkesztést (l. *irat-, sétáltat-* stb.) és az ehhez hasonló egyéb kérdéseket is figyelembe vesszük.

3. Csak helyeselni tudjuk, hogy a szerző a határozókat a mondat felépítésében közös szerkezetbe vonja a tárggyal. Ami viszont e kérdéskör egészét illeti, az számomra Zsilka első magyar vonatkozású munkáitól kezdve mindig is hiányérzetet keltő volt.

Zsilka a klasszikus nyelvek, a latin és a görög kitűnő ismeretében és mindannak a birtokában, amit az indogermán nyelvészet a tárgyról feltárt (I. K. BRUGMAN, *Kurze vergleichende Grammatik der indogermanischen Sprachen* 441 kk. Rövidített kiadás, Berlin—Lipsee 1933; hogy csak a legkézenfekvőbb munkát említsem) kezdte el a magyarban is a tárgyat (az accusativust) elemezni. Ugyanakkor szinte szót sem ejt a magyarra jellemző alanyi (indeterminált) és tárgyas (determinált) igeragozásról. A tárgyas mondatoknak arról a sajátosságáról, melyre a magyar nyelv külön alakú (igeragozási) rendszereket hozott létre. Úgy tűnik, mintha a sajátos magyar igeragozási rendszerről tudomást sem venne, vagy ha igen, paradigmákat valami oknál fogva irrelevánsnak tartja (lásd: számos „transzformációs” példamondat-párját). Ez egy olyan elméletben, mely a paradigmaticus (memoriális stb.) síkkal a főnevek körében tüzetesen foglalkozik, eleve feltűnő és feltétlenül válaszra vár. Ugyanez elmondható az igeajták, az igei képzőrendszer kapcsán is.

4. Zsilka maga (is) állította fő követelménye a rendszerszerűség (l. „szerves rendszer”). De éppen a rendszerszerűség tekintetében mutatkoznak nála a legsúlyosabb problémák. Különösen három vonatkozásban: a) Zsilka leírását a „tárgyas mondatformák”-kal kezdi, (40), melynek során a továbbiakban csakhamar áteszük a mondatforma taglalásába (41 kk.), majd a nyelv általános törvényszerűségeinek a kifejtésébe (l. magát a könyv címét: „A nyelvi mozgásformák dialektikája” stb.). Ez alapján véve nem is lenne baj, de Zsilka mindvégig ugyanabban a körben marad: a tárgyas „mondatforma” körében. *Pars pro toto* —, illetve: részből csinál egészet. Arról nem is beszélve, hogy e rész elég szűk: mondatformafogalma nem terjed túl az ige vonzatrendszerén. b) A részen belül is nehézségek vannak. Nem a való rendszernek megfelelően értékeli és helyezi el az egyes jelenségeket: a „belső tárgy” fogalma és szerepe túlbonyolított, s igazában az szintaxis relevanciáján belül sokkal kisebb körre terjed ki, mint ahogyan azt a szerző feltételezi. c) Zsilka állandó operátora a „levezetés”, a „kiéptítés” (l. 11, 12, 15/201. l. l. sz. jegyz.: „megértésen, levezetésen ténylegesen nyelvi megértést, levezetést értünk”, 24, 45: a „tárgy megbontható, levezethető”, 61, 73: „levezetett alakulatok”, 87, 92: „Az elemzés során a mondatformák között mind több konkrét összefüggést állapítunk meg; egy mind differenciáltabb rendszert építünk ki”, 114, 118, 142 stb.) Sajnos, munkájában mindvégig keveredik (vagy legalább is nem egyértelmű), hogy e műveletek végzője ki, illetőleg mi: a nyelvalkotó történeti és jelen nyelvközösség, a mindenkori beszélő (és hallgató), vagy az elemző nyelvész, vagy esetleg egészen más (a szerves rendszer maga). A nyelvi valóság és a leírás (a leíró) síkjának a meghatározatlansága bizonytalanra tesz a rendszer adekvátságát illetően is. Csak bonyolítja a helyzetet, hogy a levezetés a generatív nyelvtanban mondatok létrehozását jelenti.

Zsilka könyvét tanulmányozva többször is olyan sejtésünk támad, hogy e nehézségeket a szerző is látja. Ezt vélem kiolvasni abból, hogy pl. a 45. oldalon a transzformációs csoport leggyakoribb formájáról beszél, éppen e munkájában nagyobb szerepet kap rendszerében a részeshatározó (dativus) (118 kk.), a közlés (a modalitás) (126—127), a különböző jelentések (igék) közötti kapcsolatok vizsgálata (179 kk.). Ezek azonban — egyelőre — a lényegét kevésbé érintik.

A munka az érthetőség szempontjából több kívánnivalót is hagy maga után. A szerző fogalmait (az egyes jelenségek elnevezéseit) általában nem definiálja (l. már a levezetésnek a fentebb említett kérdését is), vagy ha igen, a meghatározás beleolvad a szövegbe. Ez elsősorban az olyan kardinális fogalmak körében lenne fontos, mint a homoszintaktikai, a hipotetikus forma stb. De számos egyéb fogalmat is igen egyénien használ: „a homoszintaktikai forma elasztikus” (88) (én ritkítottam — G. J.), „ahogyan pedig a részeshatározó accusativus objektívus affic. rivalisává válik, az accusativus objectivus effi.c.-sel egy efficiens részeshatározó rivalizál” (122) (én ritkítottam — G. J.), „a kérdéses sorok a szerves rendszer egyes rétegeire, zónáira állíthatók rá” (129), „a szerves rendszer sorai közzetle n ül lépten-nyomon összesnek” (12) stb. Nem segíti elő a megértést, ha a szerző a terminusait nyelvilag változtatja. Pl. a felsorolásban: praeverbális igei összetételek, a tárgyalásban igekötős változatok (46 kk.). A megértést nem feltétlenül könnyítik meg — sőt inkább nehezítik — a dolgozataiban egyre gyakoribbá váló rajzos, térbeli ábrázolások, melyek már-már a Part pour Part látszatát keltik (70, 81, 117 stb.). Számos „illusztrációja” szöveges formában rövidebb és egyszerűbb lenne.

Zsilka elméletét, mint az előszóban írja is, kritikusan fejleszti. Nézete eddig is viszonylag nagyszámú publikáció során látott napvilágot. A tájékozódni kívánó olvasó csak örülne, ha a szerző utalna előbbi, másutt megjelent munkáira, az azokban való állásfoglalásának a módosulására, melyet kétségkívül ő ismer a legjobban. (Ezzel egyúttal sok ismétlést is elkerülhetne.)

Zsilka elméletét — amint ez az egyes kérdésekre tett reflexióimból is kiviláglik —

nem tudom kielégítőnek tartani. Mégsem szeretném, ha Zsilka Jánosnak „A nyelvi mozgásformák dialektikája” című munkájáról mondottakból érdemeit illetően bárki is a szerzőnek csak a részletekben megmutatózkodó eredményeire figyelne s nem venné észre az elméletében megmutatózkodó komoly erőfeszítést, mellyel részt vesz a mondatleírás ma legégetőbb kérdéseinek a tisztázásában. (Lásd különösen a munka tudománytörténeti részét.) Zsilka ritka következetességgel tárja fel nemcsak az eddigi elméletek gyenge pontjait, hanem a nyelvelírás kulcskérdéseit is. Ezt még akkor is megbecsülendő eredménynek tartom, ha az általa adott megoldást nem vélem végérvényesnek. Zsilka János munkáját ezért a mondatleírással foglalkozóknak, de a nyelv általános kérdéseit kutatóknak is — mint a munka recenzense — a lehető legmesszebbre menően csak ajánlhatom.

GULYA JÁNOS

Szövegelméleti tanulmányok a Poetics első két évfolyamában (1971—1972)

A Poetics 1971 óta a Mouton Kiadónál T. A. VAN DIJK szerkesztésében megjelenő új nemzetközi irodalomelméleti folyóirat. Fő érdeklődési területe az irodalomelmélet, annak ismeretelméleti és módszertani kérdései, valamint a szövegstruktúra, -funkció és -típus általános elmélete (grammatikája). Megkülönböztetett figyelmet szentel az (irodalmi) szövegek nyelvi sajátosságairól alkotott hipotéziseknek és a rokon tudományokhoz fűződő kapcsolatoknak is. A vizsgálatokban az elméleti és módszertani törvényszerűségek felderítése az elsődleges cél, a konkrét szövegelemzések csupán ezek illusztrációját és helyességük ellenőrzését szolgálják.

Az első két évfolyam szövegelméleti cikkeiben — abból következőleg, hogy a szövegelméletet magát is inkább a problémafelvetés, az adekvát módszertani eljárások keresése jellemzi, nem pedig egy már többé-kevésbé lezárt, egységes koncepció — többféle megközelítésmód rajzolódik ki. A tanulmányok általában a generatív grammatika eredményeiből indulnak ki, de míg egyesek a „klasszikus” generatív grammatikát veszik alapul, mások a szemantikai reprezentációt elsődlegesnek tekintő generatív szemantika felfogásához csatlakoznak. Így a szemantika értelmezése egyfajta választóvonalnak is tekinthető különböző „irányzatok” elhatárolásában.

H. RIESER Allgemeine textlinguistische Ansätze zur Erklärung performativer Strukturen c. cikkében (Poetics 2: 91—118) a vizsgálat tárgya a szöveg, a szöveggrammatika terminális lánc, a cél az, hogy a szövegekhez egyértelmű, explicit és teljes struktúra-leírásokat rendeljünk hozzá. E szöveggrammatika viszont nála egyenlő a s z ö v g s z i n t a x i s s a l, a szemantika csupán interpretatív, problémájának megoldása jelenleg lexikoncsoportosításokkal történhet (tehát a lexikon nem felsorolásokból áll, hanem úgy rendezett, hogy csak egymással kompatibilis elemek vezethetők le), véglegesen pedig egy megfelelően formális szemantikai elmélettel érhető el.

A szövegek leírásához a mondatgrammatikainál átfogóbb szabályrendszer kell, amely bizonyos általános szövegspecifikus alapműveletek bevezetése és alkalmazhatóságuk pontos feltételeinek (kapcsolódási szabályoknak) a megadása révén jelentősen eltér a mondatgrammatikai modelltől. A szöveg struktúrájának leírására Rieser a topic-comment-relációt alkalmazza: $T_0 \rightarrow TT_0TC_0$. A szöveg-topic (TT) szemantikai egységek halmaza (megfelel a címnek), amely a szöveg-comment-részben (TC) specifikálódik.

A szövegstruktúra elemzésének célja az empirikusan megalapozott szövegkompetencia (egy nyelv „normál”-szövegeinek létrehozására szolgáló szabályrendszer) megalakítása. A szövegkompetenciát a szintaktikai, fonológiai, szemantikai szabályok adott „A” halmaza határozza meg, rajta kívül van egy, az „A” halmazt megfelelő szintjeire definiált „B” eltéréshalmaz, amely az irodalmi (költői) szövegek magyarázatában válik döntően fontossá. A szöveggenerálás teljes metagrammatikáját az „A” és „B” szabályhalmaz együttesen adja meg.

PERŐRI S. JÁNOS tanulmányában (The Syntactico-Semantic Organization of Text-Structures. Poetics 3: 56—99) több tekintetben túllép Rieser felfogásán. A generatív szemantika alapján a szemantikai reprezentációt tartja elsődlegesnek, ami azonban — mivel jelenleg még nem lehet teljesen megkülönböztetni a szintaktikai és szemantikai jelenségeket —, s z i n t a k t i k a i - s z e m a n t i k a i r e p r e z e n t á c i ó t jelent.

Felvázol egy szöveggrammatikát, amely a mondat grammatikai leírásának generalizációjára épül. De nem teljes az analógia szöveg és mondat közt, mert éppen a generalizáció miatt néhány kiegészítő követelmény szükséges.

A szöveggrammatika akképp épül fel, hogy két részgrammatikából áll¹: 1. a dekompozíció grammatikája (a hallgató kompetenciájának modellálása), 2. a kompozíció grammatikája (a beszélő kompetenciájának modellálása), és különböző szintekre oszlik: 1. a szövegbázis, 2. a felszíni (lineáris) manifesztáció, 3. e kettő egymáshoz való viszonya. (A szövegbázisnak a felszíni struktúrában több konkrét megvalósulása lehet.) Fontos szerepet tölt be a lexikon, amely a kompozíciónak/dekompozíciónak egyaránt szerves része. A konkrét lexikonegységek absztrakt lexikonegységek segítségével határozhatók meg, s mindkettő reprezentációja prédikátum-funkciókkal történik.

A szöveg felszíni (lineáris) stuktúrájának szegmentálása meglehetősen problematikus: a szöveg Petőfi szerint első fokú kompozíciós egységek sora (ha mondatokra oszlik). Egy-egy ilyen egység egyenlő két pont közötti szövegrésszel (szövegmondat). A szerző így nem tesz különbséget egyszerű és összetett mondatok között, márpedig ezek — a szöveg szerveződésében betöltött funkciójuk alapján — nem tekinthetők egyforma értékűeknek. Méginkább kérdésesek az ún. kommunikációs egységek, amelyek akkor jönnek létre, ha a szöveg nincs mondatokra törölve: arra nézve ugyanis nem kapunk kritériumokat, hogy ezek milyen alapon határozhatók el. Az elemzés így már a kiindulóponton eléggé bizonytalanává válik. Petőfi ezután részletesen kifejti a szövegmodell felépítését, amelyből érdemes kiemelni azt a tényt, hogy predikátum-funkciókkal, logikai módszerekkel dolgozik (bár a logikai kategóriákat némileg átértelmezi), így próbálkozik a szövegkompetencia modelljének megalkotásával: ilyen jellegű megközelítés más munkákban is felbukkan.

A szemantikai mélystruktúrából kiinduló szövegszerveződés problémája merül fel többek között VAN DIJKnál (Some Problems of Generative Poetics. Poetics 2: 5—35). A szövegkoherencia szerinte ugyanis nem elsődlegesen szintaktikai (vagy fonológiai), hanem lényegében szemantikai kérdés. A szöveg koherenciájának globális (és egyben kissé túl általános) alapfeltétele az, hogy rendelkezzen szemantikai mélystruktúrával. A mélystruktúra felépítésével foglalkozva — néhány más nizzettel szemben — nem tartja valószínűnek a direkt analógiát a szintaktikai mondatstruktúra és az egész szöveg struktúrája között, viszont azt feltételezi, hogy a szövegmélystruktúra egy összetett mondat mélystruktúrájával analóg, ez pedig a mélystruktúra egyszerűbb szerkezetének („mondatainak”) bizonyos számú beágyazódásából, transzformációjából keletkezik.

A szemantikai mélystruktúra nagyon komplex, ezért a leírásnak logikai módszereket is igénybe kell vennie (relációlogika, kronologikus, topologikus, modális logika, predikátumlogika). Van Dijk a szövegkompetencia derivációs modelljébe ezen általános logikai alapon felvesz performatív és modális, valamint a hely- és időviszonyokat kifejező absztrakt komponenseket is, tehát pragmatikai tényezők mélystruktúraszintű modellállásával próbálkozik.

A felszíni struktúra generálása szövegtranszformációkkal történik. A szöveg mély- és felszíni struktúrája egy-többértelmű leképezési relációban van. A szövegmélystruktúrából a felszíni struktúrához (azaz lineárisan rendezett mondatainak mélystruktúrájához, a mondatmélystruktúra-szinthez) való átmenethez néhány, még ezután megalkotandó általános szabály szükséges (szabályok a logikai-szemantikai implikációra, a preszuppozíciókra, a topológiára, kronológiára), sőt lehetséges, hogy a szöveggenerálás folyamatában több átmeneti fokozatot kell feltételezni a szöveg mély- és felszíni struktúrája között.

IRENA BELLERT On the Use of Linguistic Quantifying Operators c. munkája (Poetics 2: 71—86) szintén az absztrakt mélystruktúrát veszi alapul, amelyet a terminológiai zavarok elkerülése érdekében logikai-szemantikai mélystruktúrának (LS-struktúra) nevez. Ennek egyik részproblémáját vizsgálja, eközben viszont jelentős elméleti-módszertani állásfoglalás és néhány igen plauzibilis következtetés rajzolódik ki.

A szemantika területének meghatározásában szerinte a fő nehézségek oka az, hogy a kijelentések túlnyomó többsége az adóra, vevőre, a kommunikáció helyére és idejére, körülményeire referáló kifejezéseket is tartalmaz. Ebből az következik, hogy egy kijelentés szemantikai interpretációja — amely egyenlő a kijelentésből implikációs szabályok alapján levezethető következmények halmazával — a beszélő szándékolt magatartását kifejező mondatok halmazaként, nem pedig önmagukban létező mondatok halmazaként fogható fel. Tehát bizonyos pragmatikai jegyeknek már az LS-struktúrában jelen kell lenniük. (Ezzel van Dijkhoz is kapcsolódik, de egyben a pragmatikai komponensek mélystruktúra-beli modellálhatóságát vizsgáló kutatások egész köréhez is.)

¹ Megjegyzendő, hogy itt az egyes részek megfelelnek a mondatgrammatika részének, s így mégiscsak felbukkan az analógia.

Az LS-struktúra reprezentációja Bellert szerint egy módosított prédikátumkalkulus alapján olyan formulaként írható le, amelyben valamilyen fajta nyelvi kvantifikációs operátort használunk, s ezt a logikaitól némileg eltérően kell meghatározni. E tanulmányában két operátort vizsgál: a ióta- és az univerzális operátort. Mindkettő hasonlatos a logikai operátorokhoz, a különbségek abból fakadnak, hogy a logikától eltérően a természetes nyelvi kijelentések csak a közlés modális formái [propositional attitudes: a beszélő azt állítja, hiszi feltételezi, tagadja, óhajtja . . . stb., hogy . . .] alapján interpretálhatók, ezért az LS-struktúra leírásába be kell vezetni ezeket az attitűdöket. Ez adja meg az alapot arra, hogy ne csak kijelentő mondatok, hanem minden közléstípus között meghatározott szemantikai összefüggéseket állapíthassunk meg. Ez véleményünk szerint fontos előrelépés lehet a kijelentések/szövegek szemantikai mélystruktúrájának elemzésében.

Hasonlóan érdekes szövegelméleti kísérlet bontakozik ki W. KUMMER tanulmányában (Outlines of a Model for a Grammar of Discourse. Poetics 3: 29–55). Elméleti alapja a transzformációs grammatika és az intenzionális logika elméletének legújabb eredményei, valamint ezek alkalmazása természetes nyelvekre. Az itt ismertetett írás az anaforikára korlátozódik.

A beszédmodell Kummer véleménye szerint igen komplex, s a következő szintekre oszlik: 1. a felszíni struktúra grammatikája; 2. a kanonikus formák grammatikája, amely a mondatok logikai-szemantikai struktúráját reprezentáló formációs szabálynyelvet adja meg logikai kalkulus alakjában, s tartalmazza bizonyos referenciagyegyek rendszerét (pragmatikai mélystruktúra) és az ún. jelentés-posztulátumokat: ez tehát a modell legabsztraktabb szintje; 3. a felszíni struktúrák és a kanonikus formák közötti translációs szabályok rendszere; 4. globális derivációs korlátozások halmaza; 5. lexikon; 6. koherencia-szabályok halmaza; 7. szemantikai interpretáció.

Valószínű, hogy egy ilyenfajta, több szintet megkülönböztető elemzés — bizonyos esetlegességek ellenére is — hasznos lehet. (Hasonló álláspont fejeződik ki — igaz, sokkal általánosabban — pl. van Dijknál is a mély- és felszíni struktúra közti átmeneti fokozatok feltételezésében.)

A szövegelmélet egyik legjelentősebb alkalmazási lehetősége az irodalomelméletben jelentkezik. Ezt fejti ki említett cikkében van Dijk. Az irodalomelmélet két területét kell megkülönböztetni (ennek alapja a szöveg grammatikalitásának és elfogadhatóságának különválasztása): az irodalmi szövegek formális elméletét, amely a szövegkompetenciát modellálja, és az irodalmi kommunikáció elméletét, amely a performancia-vizsgálatok része. A szövegeknek az irodalmi szövegek csupán egyik típusát jelentik, s maguk is több típusra oszthatók (pl. narratív szövegek stb.)

Az irodalmi szövegek generalására szintén érvényesek a már felsorolt általános megállapítások, de specifikumaik feltárásához fel kell vennünk különböző, az egyes szinteken ható „irodalmi” szabályokat is.

Jóllehet teljesen kialakult szöveggrammatika nem létezik még, az irodalomelméletnek enélkül is meg kell indítani a körébe tartozó jelenségek vizsgálatát. Az összes lehetséges irodalmi szöveg tulajdonságainak kutatása helyett hasznosabb azt eleinte néhány szövegtípusra korlátozni.

A narratív szövegek vizsgálata bizonyos mértékig már hagyományosnak tekinthető. A Propp, Lévi-Strauss, Bremond és mások által kifejlesztett strukturális elemzések körébe illeszkedik bele DOLEŽEL (From Motifemes to Motifs. Poetics 4: 55–90.) és HENDRICKS (The Structural Study of Narration. Poetics 3: 100–123.) c. közleménye.

WIENOLD (On Deriving Models of Narrative Analysis from Models of Discourse Analysis. Poetics 3: 15–28.) ennél továbblép: adottnak vesz egy beszédmodellt, és ebből kiindulva vizsgálja egy speciális téma, a „horror” narratív funkcióját. Szerinte a narratív szövegeket más szövegfajtákhoz hasonlóan elemi egységekből és az elemi egységekkel operáló formulációs szabályokból kell levezetni. Az állítólag különböző szintekhez tartozó narrációs egységek, valamint a narratív szövegek tulajdonságai a formulációs szabályok elemi egységeken végzett műveletei eredményének tekinthetők.

Érdekes és megfontolásra érdemes gondolatokat vet fel IHWE rövid metodológiai cikkében (On the Foundations of a General Theory of Narrative Structure. Poetics 3: 5–14.). Ki kell alakítani a narratív szövegek általános elméletét, amely a generatív grammatika alapelvei szerint épül fel. Elsődleges tárgya a narratív kompetencia, amelynek alapja az embernek az a képessége, hogy — elméletileg végtelen számú — összefüggő szöveget tud létrehozni és interpretálni. Az elméletnek ebbe a részébe tartozik egy absztrakt pragmatikai komponens is. A kompetencia elméletére épülő narratív performancia-elmélet feladata a (konkrét) narratív szövegek pszichológiai és szociológiai tényezőinek meghatározása.

az általa is említett hétközetes „A magyar nyelv értelmező szótára”, a mintegy 20 000 kifejezést tartalmazó „Magyar szólások és közmondások”, valamint töredékben maradt magyar szinonimaszótára. Sőt, nemcsak kiérlelte e gondolatokat, hanem nagy gondnal meg is fogalmazta őket. E munka ugyanis lényegében már akkor elkészült, amikor a szerző az 1968-i nyári szemeszterben a göttingai finnugor tanszéken vendégelőadásokat tartott.

A fátum tragikus kegye, hogy a magyar lexikográfia e jeles kiválósága élete munkája tapasztalatait váratlan korai halála ellenére a tudomány közkincsévé tehetette. Ő maga művét „Abriss”-nek nevezte. Valóban az. De nem visszatekintve, ahogyan ő a bevezetőben jelezte, hanem mint egy nagy munka e l ő z e t e s munkavázlata. E nagy munka a több mint felében elkészült magyar szinonimaszótár, s nagyszabású szólásma-gyarázó könyve. Korunk gazdag elméleti irodalomban. E gazdagságban O. Nagy Gábor könyve azáltal (is) jeles helyet foglal el, hogy a benne foglalt nézeteket a szerző a gyakorlatból formázta és azokat valóságos munkákban igazolta is.

A munka stílusa mindvégig világos, tiszta.

A kiadvány külseje az Akadémiai Kiadót dicséri. Rendkívül izléses, áttekinthető a könyv tipográfiája is. Kiállítását tekintve az utóbbi éveknek talán a legszebb nyelvészeti kiadványa. Formájában is méltó emléke O. Nagy Gábor munkásságának.

GULYA JÁNOS

Adam Schaff: Gramatyka generatywna a koncepcja idei wrodzonych

Książka i Wiedza, Warszawa 1972. 115 l.

Mint ismeretes, az innatakoncepció a generatív grammatikának egyik fontos pillére. E koncepció körül sok vita zajlott le, amelyben több tudományág számos képviselője vett részt. Kiderült, hogy a tudomány ma még nem tud e témával kapcsolatban minden kérdésre választ adni.

A. SCHAFF könyve véleményünk szerint jól tükrözi az innatakoncepció problémakörét és ennek kapcsolatát a nyelvészettel valamint a filozófiával. Ezért érdekesnek találtuk a neves lengyel filozófus e témára vonatkozó nézeteinek ismertetését.

A könyvnek az a célja, hogy választ adjon a következő kérdésekre:

1. milyen helyet foglal el a generatív grammatikában az innatakoncepció?
2. mi a magyarázata annak, hogy bevezették ezt a koncepciót a generatív grammatika rendszerébe és mi ennek a koncepciónak a lényege?
3. milyen kritikai megjegyzések merülnek fel a témával kapcsolatban?

A könyv három fejezetből áll: 1. A generatív grammatika iskolája és a nyelvészeti strukturalizmus (8–28), 2. a generatív grammatika és a neonativizmus (29–64), 3. a neonativizmusnak a generatív grammatikával kapcsolatos problémái körül folyó vita (64–115).

A szerző a nagyon rövid bevezetőben említést tesz arról, hogy az innatakoncepciónak a generatív grammatikában betöltött szerepéről már sok vita folyt (pl. S. HOOK [szerk.]: Language and Philosophy. New York Univ. Press, 1966 és Symposium on innate ideas [NOAM CHOMSKY, HILARY PUTNAM, NELSON GOODMAN], Synthese 1967/17.). Ennek a koncepciónak egyaránt vannak hívei és ellenfelei. Itt mindenekelőtt arról a hipotézisről van szó, amely szerint bizonyos grammatikai struktúrák a Homo sapiens-szel veleszülettek és ebben az értelemben univerzális jellegűek. Ebben a vitában az utolsó szó nem a filozófusokat vagy a filozófáló nyelvészeket, hanem a természettudományok képviselőit illeti, a végső válasza azonban még várni kell, mivel az a természettudományok fejlődésétől, különösen a molekuláris biológia eredményeitől függ. Az innatakoncepció egyaránt kapcsolódik a nyelvészethez és a filozófiához, így a szerző megengedhetőnek tartja, hogy a kérdés filozófiai részéhez hozzászóljon.

Az első fejezetben (A generatív grammatika iskolája és a nyelvészeti strukturalizmus) A. Schaff a transzformációs generatív grammatika kérdéssel foglalkozik. Ez a grammatika az amerikai strukturalizmusból, az ún. leíró nyelvészetből származik, de sokban különbözik is tőle. Megemlíti a szerző, hogy a nyelvészeti strukturalizmusnak nincs egységes értelmezése. Ezeknek az irányzatoknak a közös vonása az újgrammatikusok elleni fellépésükben mutatkozik meg mindenekelőtt. Bár minden strukturalista iskolának az a célja, hogy a nyelvi rendszer struktúráját tárja fel, de a különböző iskolák eltérő módon értelmezik a nyelvi rendszert és ennek eredményeként lényeges eltérések vannak közöttük. Schaff kiemeli azt a különbséget — erre egyébként N. Chomsky is

utalt —, amely a grammatika taxonomikus és transzformációs modellje között tapasztalható. Kitér a generatív grammatika előzményére is, pl. a W. von Humboldt-féle „nyelvi forma” koncepciójára, amelyet N. Chomsky „generatív folyamatként” interpretál. Felhívja a figyelmet arra is, hogy a nyelvfilozófia fejlődése DESCARTES-től kezdve WILHELM VON HUMBOLDT-ig nagyon sok olyan tulajdonságra utal, amire a transzformációs generatív grammatika támaszkodik. A. Schaff idézi a Current Issues-ből azt a részletet, amelyben Chomsky megfogalmazta a „modern strukturalizmust”: e szerint a modern nyelvészet inkább a SAUSSURE-féle koncepció hatása alatt áll, azaz a nyelv inkább az elemeknek és azok rendszerének, mint szabályok rendszerének az együttese. Az utóbbi nézet állott a hagyományos grammatikának és Humboldt általános nyelvészetének a középpontjában. Chomsky szerint a modern leíró megállapításokban kevés figyelmet szentelnek a nyelvi k r e a t i v i t á s n a k és azoknak a generatív szabályoknak, amelyek tetszőleges kijelentéseknek tulajdonítják a strukturális jellemzőket, és ily módon utalnak a beszélő kompetenciájára és performanciájára is. Ezért Schaff úgy véli, hogy Chomsky bírálja a hagyományos strukturalizmust. Ebben a fejezetben beszél a szerző a generatív grammatikának a modern matematikai logikával, különösen az angol és a kontinentális logikai analízis iskolájával való kapcsolatáról („Bécsi Kör”, és a lvovi-varsói iskola). Megítélése szerint a kétfajta strukturalizmus közötti különbség abban rejlik, hogy a hagyományos nyelvészeti strukturalizmusban különösen az amerikai deskriptívizmusban az induktív módszer dominált, a transzformációs generatív grammatikában viszont a dedukciós. Ezért a generatív grammatikában nagy súlyt helyeztek a mondat-tanra, amely a hagyományos strukturalizmusban, csak másodlagos szerepet játszott. Ezzel kapcsolatban A. Schaff azt állítja, hogy N. Chomsky koncepciójára nagyon komoly hatást gyakorolt a modern formális logika, főleg a Tarski-féle bizonyítás, amely szerint a dedukciós tudományokba is be lehet vezetni az igazság problematikát. Ennek eredményeképpen a szemantikai elemzésben is teret nyertek azok a filozófiai és logikai nyelvi koncepciók, amelyek eddig kizárólag csak a nyelv szintaxisának a logikai elemzésére összpontosultak. Az ismertetendő könyv szerzője azt írja, hogy a transzformációs generatív grammatikának az előzménye a modern nyelv filozófia és a logika volt. Elsősorban két tudós nevét említi, nevezetesen RUDOLF CARNAP-ét és KAZIMIERZ AJDUKIEWICZ-ét. Szerinte, CARNAP „Die logische Syntax der Sprache” és AJDUKIEWICZ „Das Weltbild und Begriffsapparatur”, „Sprache und Sinn”, „Die wissenschaftliche Weltperspektive (Erkenntnis)” c. könyve nélkül lehetetlen lenne megérteni azt, amit Chomsky alkotott.

Schaff továbbá azt állítja, hogy a Chomsky-féle elmélet alapvető eszméi nem új keletűek és nem eredetiek. Az egész elmélet viszont értékes és úttörő. Ahogy írja, a competence és a performance-koncepció előzménye a saussure-i langue és parole, illetve a kommunikációelmélet code és message fogalmai. A mély- és felszíni struktúra előzménye lényegében a francia kutatókra jellemző kettős tagolás elmélete. A nyelvi szabályok elmélete viszont, amely komoly helyet foglal a generatív grammatikában, nagyon részletesen ki van dolgozva az Ajdukiewicz hatása alatti neopozitívizmus irodalmában. Az univerzális grammatika koncepciója megtalálható a „karteziánus” nyelvészetben, de maga a koncepció régebbi keletű; erre utal pl. a RAIMOND LULLUS-féle calculi universalis koncepciója is. Az innata-elmélet sem új, gyökerei megtalálhatók a genetikusan racionalizmusban; erről egyébként maga Chomsky is beszél.

Az első fejezetben A. Schaff igyekszik visszaadni Chomsky fogalmi apparátusát, amelyből az innata elmélethez jutunk. Schaff szerint ez a generatív grammatika hipotetikus konstrukciójának az egyik kiindulása.

A könyv második részében Schaff részletesen elemzi a Chomsky által megfogalmazott innata elméletet. Rámutat arra, hogy ez a koncepció a nyelv elsajátítási mechanizmusában rejlik, melynek a bemenetén konkrét nyelvi aktusok vannak, a kimenetén pedig az adott nyelv generatív grammatikája. Enélkül lehetetlen megindokolni a grammatika univerzalizmát. Schaff ebben részben fontosnak tartja hangsúlyozni azt, hogy a nyelvi univerzálék létezése a generatív grammatika számára éppen olyan fontos, mint a linguistic differentials a SAPIR-WHOFF-féle nyelvi relativizmus iskolájában. Kitér arra is, hogy 1957-ben Chomsky élesen bírálta B. F. SKINNER „Verbal Behavior” című könyvét és először változtatta fel a nyelvtanulásról szóló saját koncepcióját (learning device, később acquisition device). Chomsky azért bírálja Skinnert, mert vizsgálatai csak a bemeneti és a kimeneti adatok megfigyelésére korlátozódtak és nélkülözték az információfeldolgozási mechanizmusnak a belső struktúráját. Chomsky azt állítja, hogy a szervezet ezen képessége a veleszületett struktúrájának bonyolult eredménye.

Arra a kérdésre: miként értelmezhető az, hogy a gyermek-intelligenciájától függetlenül — viszonylag rövid idő alatt eléri azt az eredményt, amely sok munkát igényel a felnőttről, Schaff szerint még nem adhatunk választ. Chomsky azt állította, hogy az

emberi lény bizonyos nyelvtanulási képességgel rendelkezik. Hivatkozik egyébként Humboldt nyelvfilozófiájára, amely szerint a nyelvet nem lehet tanítani, csak ösztönözni lehet az értelmet arra, hogy kifejlессze önmagában a nyelvet, hiszen az emberiségnek amúgy is csak egy nyelve van. Ily módon létrejött a Chomsky-féle nyelv elsajátítási modell. A „kartezianus nyelvészetben” Chomsky legfontosabbnak azt a doktrínát tartja, amely szerint a grammatikai struktúrák: univerzálisak, minden nyelv számára közösek és eleve adottak.

Schaff kifogást emel az olyan messze nem pontos fogalmak ellen, amelyekkel Chomsky munkáiban operál. Ilyenek pl. a „velünk született mechanizmusok”, „velünk született sematizmusok” vagy „struktúrák”, „elsajátítási mechanizmus”.

Schaff továbbá rekonstruálja Chomskynak a velünk született ideákra vonatkozó elképzelését. Véleménye szerint itt nem fontos az, mit gondolt erről LOCKE és Descartes, fontos az, hogy mit gondolt CHOMSKY.

Schaff a „Language and Mind”-ből idéz részleteket, amelyekben Chomsky részletesen kifejti elképzelését. Röviden így lehet összefoglalni ezt:

1. a velükn született struktúra faji tulajdonság és független az egyéni intelligenciától, mivel a beszélők által konstruált grammatikák minimálisan különböznek egymástól;

2. az univerzális struktúrákról szóló tézis nemcsak a nyelvjárásokra érvényes, hanem a különböző, nem rokon nyelvekre is;

3. fel kell tételezni olyan velükn született struktúrát, amely elég gazdag ahhoz, hogy megmagyarázzuk az ismeret és a tapasztalat közötti különbséget és az empirikusan megindokolt generatív grammatikák felépítését;

4. a posztulált struktúra nem lehet túl gazdag és restriktív, hogy ne tudja kizárni az ismert nyelveket. Schaff igyekszik kimutatni, hogy az innata ideák koncepciója a generatív grammatikának szerves elemét alkotja és azt, hogy a kérdés nincs kellő módon kidolgozva a szakirodalomban.

A könyv második fejezetében Schaff még két könyvet tárgyal. J. J. KATZnak a „The Philosophy of Language” (Harper and Row, New York 1966) és E. H. LENNEBERGnek „Biological Foundations of Language” (New York 1967) c. könyvét, hogy kiegészítse az innata koncepcióval kapcsolatos elképzeléseket. J. Katz, ahogy Schaff megjegyzi, ezt a problémát helyesen kapcsolja össze az empirizmus és a racionalizmus között folyó régi vitával. Szerinte a kulcsfontosságú kérdés ebben a vitában a velükn született ideáknak a szerepe a nyelv elsajátításának folyamatában, mivel a nyelvelméleti ismeretek képesek arra, hogy az empirizmus és a racionalizmus koncepciói között kialakult ellentétéről döntsenek. Röviden, Katz elképzelése a következő: minden, ami a nyelv tanulásával, használatával és megértésével kapcsolatos — velükn született.

A Lenneberg lényegében ugyanazt mondja az innata koncepcióról mint Chomsky és Katz, bár másképpen. Chomsky megkonstruálja a dedukciós modellt, amelynek célja az volt, hogy megmagyarázza a language acquisition-t; ebben a modellben Schaff szerint az a feltevés, hogy az univerzális grammatika szabályai velükn születtek, megengedi a matematikai „eleganciát” és megalapozza azt a törekvést, hogy a transzformációs grammatika valóban univerzális legyen. Arra a kérdésre, hogy a nyelvi képesség miért a Homo sapiens faji tulajdonsága, Lenneberg, Chomskyhoz hasonlóan, azt válaszolja, hogy ez velükn született. Sőt, mi több, az emberi faj biológiai közösségére hivatkozva, a mély struktúrákat és a generatív grammatikával azonos nyelvi struktúrákat velükn születetteknek tekinti.

Számunkra talán a könyv harmadik (utolsó) fejezete a legérdekesebb. Itt fejti ki Schaff a generatív grammatikával és az innata koncepcióval kapcsolatos kérdésekben vallott álláspontját. Véleménye szerint az innata koncepcióról folyó vitában két tábor alakult ki:

1. a filozófusoké és az elméleti nyelvészeké, akik lényegében elvetik a Chomsky-féle elképzeléseket és

2. a biológusoké, akik hajlandóságot mutatnak arra, hogy elismerjék Chomsky elveit.

Schaff azt mondja, hogy Chomsky, Katz és Lenneberg sokszor hangsúlyozták az általuk védelmezett tézis empirikus jellegét. A természettudományok, főként a molekuláris biológia e tekintetben ma nem képes még egyértelmű választ adni. Tehát ezt a koncepciót csak bizonyos hipotézisnek lehet tekinteni. Schaff továbbá elég részletesen elemzi FRANCOIS JACOB és JACQUES MONOD biológusok álláspontját a nyelvi innata koncepcióról. Jacob nagyon óvatos a következtetésekben, és tulajdonképpen nem mondja meg a saját véleményét, viszont Monod határozottan támogatja és próbálja megindokolni a velükn született nyelvi struktúrák hipotézisét. Schaff ismerteti továbbá ROMAN

JAKOBSON álláspontját is. Jakobson azt mondja, hogy az utóbbi időben egész sor univerzaliát fedeztek fel a fonológia és a grammatika területén, viszont abból, hogy a gyermeknek veleszületett nyelvtanulási képessége van, arra lehet következtetni, hogy a veleszületett univerzaliák nem egyebek pusztá spekulációnál. Jakobson elveti azt a tézist, hogy a felnőttek nyelve csak „nyersanyag” a gyermek alkotási képessége számára. Gondolatmenetében arra is kitér, hogy érdemes tanulmányozni azt a korrelációt, amely a genetikai kód „nyelvre” és az emberi nyelvre jellemző.

Schaff szerint a generatív grammatikusok által felhozott érvek a nyelvi struktúrák veleszületett hipotézisének támogatására egyáltalán nem meggyőzőek. Hozzá teszi, hogy a generatív grammatika esetében nem arról van szó, hogy megmagyarázzák az innatak geneziséét (account of the origin), hanem arról, hogy bebizonyítsák ennek létezését. Ezt azonban csak a természettudományok tehetik meg. Ennek a bizonyításnak Schaff szerint döntő szerepe van a nyelvészeti struktúrák veleszületett voltának és az ezen alapuló egész nyelvészeti rendszernek az értékelése szempontjából. Felteszi azt a kérdést is, hogy a generatív grammatika alkotói saját koncepciójuk felépítéséhez miért nyúltak a nativizmus hipotéziséhez. Ha biológiai interpretálás útjára léptek, akkor azt azért tették, mert a neonativizmus koncepciója a modern molekuláris biológia erőteljes fejlődése következtében újra feléledt. Az emberiség univerzális genetikai öröklődésében, mondja Schaff, nemcsak arról van szó, ami egyesíti az embereket a Homo sapiens biológiai fájára nézve, hanem a genetikai kódban egyes specifikus tulajdonságok is rögzítve lehetnek.

Schaff a továbbiakban kitér arra a vitára is, amely N. Chomsky, Goodman, THOMAS NAGEL és SIDNEY HOOK között zajlott le. Goodman elveti a Chomsky-féle elméletet, mely véleménye szerint érthetetlen és lényegét tekintve ellentmondásos. S. Hook viszont egy másik problémát emel ki: ha azt állítjuk, hogy a gyermek „tudással születik”, akkor definiálni kell, hogy mi az a „tudás”. Ha, ahogy mondja, nem bizonyos fizikai képességről és nem is a biológiai öröklődés folyamatáról van szó, akkor a Chomsky-féle intenció magyarázataként csak a platoni anamnezis marad. Hasonló módon érvel Thomas Nagel is, aki arra utal, hogy CHOMSKY a félrevezető terminológián kívül, gyakorlatilag nem lépte át az „innata képesség (kapacitás)” küszöbét. A maga részéről Schaff úgy véli, hogy mindaddig, amíg nem kapunk végleges választ a molekuláris biológiától Chomsky koncepcióját véglegesen nem lehet elvetni (94–95).

A mély- és felszíni struktúrák illetően Schaff a következő módon vélekedik: ha az ún. mély struktúrák valóban univerzális jellegűek, és a felszíni struktúrák bizonyos szabályok segítségével, transzformáció útján jönnek létre, akkor elég ismerni az adott szabályokat a fonetikai, szemantikai és szintaktikai komponens viszonylatában, ahhoz hogy szabadon „közlekedjünk” a mély és a felszíni struktúrák között. Ezt az utat, ahogy mondja, megteheti a megfelelő módon beprogramozott számítógép is. Ilyenkor figyelembe kellene venni a különböző nyelveket is. Vegyünk egy példát: először elemezni kell a francia szöveget és a francia felszíni struktúráktól eljutni a mély struktúrához és aztán fordított irányban, de már az angol nyelv felszíni struktúrájához kell eljutnia a franciát angolra fordítónak. Tehát a mély struktúrák ugyanazok lennének. Csak ilyen módon tartható fenn véleménye szerint az univerzális grammatika koncepciója. Schaff elismeri, hogy ez nem egyszerű feladat, és a generatív grammatika idáig még nem is oldotta meg a szemantikai komponens problémáját. Ahhoz azonban, hogy komoly hipotézisként kezeljék a tudományban, ezt belátható időn belül meg kell tennie.

Schaff kifogásai a nyelvi innatakonceptióval szemben a következő módon foglalhatók össze:

1. az adott hipotézis nem teljesít minden igényt, amelyet el kell várnunk minden tudományos elmélettől.
2. Chomsky gondolatmenetét követve a gyerek rendelkezik bizonyos „elsajátítási mechanizmussal”, amely ismeretet ad neki a nyelvről, tehát rendelkezik bizonyos „fekete dobozzal”, amelynek működése ismeretlen. Ezt kétféle módon lehet interpretálni:
 - a) az „elsajátítási mechanizmus” azonos a saussure-i faculté du langage-zsal, tehát a gyermek csak bizonyos nyelvtanulási, elsajátítási képességgel rendelkezik;
 - b) az „acquisition device” azonos azzal, hogy a gyermekkel veleszületett az a nyelvi szabályokra vonatkozó ismeret, amelyből a generatív grammatika áll. E szerint nem képességről, hanem kész nyelvi ismeretről van szó. Chomsky nem konkretizálja pontosan, hogy a kettő közül melyik érvényesül.
3. Az univerzális grammatika fogalma legalábbis egyelőre nem más mint fikció. Ha sikerülne is megindokolni az univerzális grammatikát, az akkor sem a veleszületett nyelvi struktúráknak az alapján történe.

4. Az innata koncepció, és ennek következtében az egész generatív grammatika a nyelv-gondolkodás viszony tekintetében nem világos. SCHAFF felteszi azt a kérdést is, hogy tulajdonképpen mit jelent az, hogy a mély struktúrák velünk születtek, azaz a szemantikai komponens bennük foglaltatik vagy pedig pusztán a nyelvész konstruktumai-e.
5. A generatív grammatika nagyon leszűkíti a társadalmi tényezőt, amely bemenetként impulzusként működésbe hozza a nyelvi acquisition device-t.

Mindezek ellenére azonban Schaff végeredményben úgy nyilatkozik, hogy a transzformációs generatív grammatika modellje alkalmas lesz a nyelvi struktúrák leírására akkor is, ha a nyelvi innata koncepció összeomlik.

BAŃCZEROWSKI JÁNUSZ

Geoffrey Leech: Semantics

Penguin Books (A Pelican Original). 1974. xii + 386 l.

1. Miért foglalkozunk szemantikával? — teszi fel a kérdést LEECH könyve előszavában, s mindjárt felel is rá: „A szemantika (mint a jelentés tanulmányozása) központi jelentőségű a kommunikáció vizsgálatában; és mivel a kommunikáció a társadalom szerveződésének egyre inkább döntő tényezőjévé válik, megismerése egyre égetőbbben szükséges lesz. A szemantika az emberi agy tanulmányozásának is központi eleme — gondolkodási folyamatok, megismerés, fogalomalkotás — mindezek szorosan összefüggének, összefonódnak azzal a móddal, ahogyan a világról szerzett tapasztalatainkat a nyelv segítségével rendszerezzük és továbbítjuk” (ix).

A szemantika, éppen ezen interdiszciplináris státusza következtében, századunkban sokáig mostohagyermek volt a nyelvészeti kutatásoknak: az amerikai strukturalisták (BLOOMFIELD, HARRIS), akik a nyelvtudomány „tisztaságát” (= önállóságát, függetlenségét) mindennél előbbrevalónak tekintették, a jelentés kérdéskörét teljes egészében megtagadták. Azóta már nem vigyázunk olyan féltékenyen tudományunk autonómiájára (talán azért, mert már megteremtődött . . .), és a fonológia, majd a szintaxis korszaka után, úgy tűnik, elérkezett a szemantika korszaka.

2. Leech könyve két nagy részre oszlik; ezek között az 5. fejezet szolgál összekötő kapocsként (Tudomány-e a szemantika? 69–94). Az első négy fejezet — Leech szavával — „preteoretikus”, felszíni áttekintését adja a „mindennapok szemantikájának”: a kommunikáció és jelentés azon problémáit feszegeti, amelyek a szemantikát szoros kapcsolatba hozzák a modern élet problémáival. Kitér az emberi gondolkodás fogalmi struktúrájára (3. fejezet) és a „stratégiai szemantikára”: a reklám és propaganda kérdéseire (4. fejezet) is.

2.1. Az első fejezetben (A jelentés jelentései. 1–9) két alapelvre hívja fel a figyelmet: az egyik szerint az eddigi szemantikai kutatások egyik fő hibája az volt, hogy a jelentés definíciójából igyekeztek kiindulni, csak hogy ezt nem sikerült megtalálniok; nem is sikerülhetett, teszi hozzá Leech, hiszen egy autonóm tudomány nem válaszokkal, hanem kérdésekkel kezdődik: bizonyos értelemben elmondhatjuk, hogy a szemantikaelmélet teljes feladata kimerül abban, hogy a j e l e n t é s „definíciójával” szolgáljon. A másik alapelv pedig az, hogy a nyelv elől nincs menekvés: a nyelvi jelenségeket csak a nyelven belül tudjuk megmagyarázni, hiszen a 'megmagyarázás' maga is nyelvi tevékenységre utal. A nyelvi jelenségek nyelvenkívüli magyarázatának keresését ahhoz hasonlítja, amikor valaki ki akar menni egy ajtótlan-ablaktalan szobából. Az egyetlen lehetséges megoldás tehát az, ha megelégszünk azzal, amit itt bent a szobában találunk: a n y e l v e n b e l ü l i viszonyokat kell vizsgálnunk, úgymint a parafrázist (szinonímiát), az inklúziót (bennfoglaltatást), az előfeltevést és az összeegyeztethetlenséget (ellentétességet). (Ez a felismerés már KATZ és FODOR szemantikaelméletének is alapját képezi.)

2.2. Az első részben kerit sort arra is (2. fejezet: A jelentés hét fajtája. 10–27), hogy megpróbálja helyreállítani azt az egyensúlyt, amely a szemantika formalizálásával a jelentés 'konceptuális' (fogalmi) vagy 'kognitív' oldala irányába billent el: vissza akarja állítani jogaikba a jelentés egyéb aspektusait, ugyanakkor továbbra is fenntartva a vezető helyet a fogalmi jelentés számára, mégpedig abból kiindulva, hogy ez mutat leginkább (vagy egyáltalán) izomorfiát a nyelv másik két szintjével, a szintaktikai és a fonológiai szinttel: két alapelv, a kontrasztivitás és az összetevős szerkezet tekintetében.

A további hat jelentéstípus a következő:

- (a) Konnotatív jelentés: amire a beszédaktusban konkrétan utalunk;
 (b) Stilisztikai jelentés: a nyelvhasználat társadalmi aspektusa — (ilyen megkülönböztetésekkel: ideolektus, dialektus, időtengely; közeg, résztvevők száma; rétegnyelv, stílus, modalitás stb.)
 (c) Affektív jelentés: a beszélő érzelmeinek, álláspontjának aspektusa
 (d) Átsugárzott jelentés: a több fogalmi jelentésű kifejezés többi fogalmi jelentésének bejáratása az éppen aktuálisba;
 (e) Kollokációs jelentés: a szó környezetének jelentése rávetül a szó jelentésére; és
 (f) Tematikus jelentés: a téma-réma eloszlás (fókusz és hangsúly szerinti rendeződés) által közvetített jelentés.

2.3. A hatodik fejezettől kezdve aztán figyelmét a jelentés centrális, kognitív aspektusára irányítva előadja saját szemantikaelméletét. (Pontosabban a szemantikáról vallott nézeteinek összefoglalását, hiszen voltaképpen nem beszélhetünk a szó szoros értelmében önálló elméletéről. A Leech által előadott modell, bár egy-két ponton figyelemre-méltó újításokat tartalmaz, lényegében megegyezik a generatív szemantika klasszikus alapműveinek, Katz és Fodor szemantikájának felfogásával.) Részletesen számbaveszi, hogyan épül fel egy nyelv szemantikai struktúrája, és ilyesféle kérdésekre keresi a választ: „Hogyan adható meg egy szó egzakt definíciója?” vagy „Milyen szabályok állíthatók fel annak magyarázatára, hogy ez-és-ez a fonémaszekvencia ezt-és-ezt jelenti?”

Mint könyve előszavában megjegyzi, talán kifogásolható, hogy két ennyire eltérő típusú megközelítésmódot egy könyvben próbál meg egybefoglalni. De úgy találja (s ebben bizvást egyetérthetünk vele), hogy kísérlete a következőkkel igazolható: a kommunikáció általános kérdései csak a nyelv fogalmi-logikai struktúrájának pontos megértése alapján vizsgálhatók kielégítő módon, másfelől az elméleti szemantika könnyen elveszitheti kapcsolatát a kommunikáció gyakorlati kérdéseivel és tárgyáról torz, „életidegen” képet alakíthat ki. „Más szóval — írja —, szilárd meggyőződésem, hogy sokat nyerhetünk, ha megpróbáljuk ily módon összekapcsolni a 'tisztá' és 'alkalmazott' szemantikát” (xii).

3. Az „alkalmazott” rész tüzetesebb ismertetésére nincs lehetőségem, egy pontról azonban még mindenképpen szót kell ejtenem, és ez a Szemantika és társadalom (47–68) c. fejezet, amelyben nem kisebb feladatra vállalkozik, mint annak számbavételére, hogyan alkalmazkodik szemantikai kompetenciánk a társadalmi szükségletekhez, közben nem kerülve ki azt az erkölcsi kérdést sem, amit a propaganda „stratégiai szemantikája” vet fel.

3.1. Valahányszor a nyelv „meg van terhelve” bizonyos álláspont pártján vagy ellenében, felmerül a félreértés veszélye, hacsak a hallgató dekódoláskor nem választja ismét ketté az üzenet fogalmi és affektív tartalmát. Az ilyen kettős terhelésű szavak legtöbbször pl. nemzet- és vallásnevek, pl. ez a szó: *amerikaiak* fogalmilag semmi mást nem jelent, mint azt, hogy 'az USA állampolgárai', asszociatív jelentése viszont az amerikaiakkal kapcsolatos tapasztalataink vagy belénktáplált előítéletek szerint más-más lehet. Hasonlóképpen a *katolikus* szó erős érzelmi többletet hordoz Írországban (mégpedig pártontként homlokegyenest ellenkezőt!), míg Angliában semmi ilyen színe nincs. A leg-erősebb terheléssel persze a különböző politikai eszmék és mozgalmak nevei bírnak: *anarchizmus, fasizmus, imperializmus, kommunizmus, nácizmus, szocializmus* stb., és ezek aztán különösen eltérő konnotációkat hordoznak a nézőpont szerint.

3.2. Az ilyen „megterhelt” szavakkal manipulál azután a propaganda (és szelídebb formában a reklám), amit Leech összefoglalóan asszociatív mesterkedésnek nevez; eszközei az eufémizmus és képépítés (image-building); ennél egy fokkal komolyabb a fogalmi mesterkedés, amikor már nemcsak az érzelmi felhangokat igyekszik valaki maga mellé állítani, de a szó fogalmi jelentését is a saját érdekében állítja csatasorba, akár pozitív, akár negatív (az ellenfélre negatív) értelemben. Az *erő* és *erőszak* tipikusan ilyen pár: saját magával kapcsolatban mindenki *erőről* beszél, ellenfelével kapcsolatban viszont *erőszakról*. Vagy pl. a 'fajüldözés'-t mindenki *fajüldözésnek* hívja, kivéve a fajüldözőket, akik *apartheid politikának* (és ez több, mit eufémizmus!).

Hosszabb propaganda-szövegek elemzésével zárja Leech a gondolatmenetet, ahol ezeket a módszereket a gyakorlatban is illusztrálja.

3.3. A jakobsoni fatikus funkció (azaz a nyelvnek a kommunikációs csatornára vonatkozó funkciója) ismét kibillentheti a fogalmi jelentést a kommunikációban elfoglalt központi helyzetéből: gyakran egészen jelentéktelen az információ tartalma ahhoz képest, hogy egyáltalán folyik a kommunikáció. Nem az a lényeg, *mit* mondunk, csak a *tény*, hogy a kommunikáció folyik. A csatorna karbantartási munkálatainak is tekinthetők az ilyenféle párbeszédék (ERIC BERNE rituálénak nevezi őket; tőle való ez a „nyolclépéses rituálé” is):

A: *Szevasz!*

B: *Szevasz!*

A: *Jó meleg van, mi?*

B: *Ja. Bár úgy néz ki, esni fog.*

A: *Na, örülök, hogy találkoztunk.*

B: *Majd felhívlak.*

A: *Viszlát.*

B: *Viszlát.*

(Games People Play, 1966)

3.4. Annak ellenére, hogy a nyelv tagadhatatlanul hatással van az ember álláspontjára és viselkedésére, túlzás lenne azt állítani, hogy a szociális szférában (bármennyire is jobban, mint a pszichológiai szférában) az ember a nyelv rabszolgája. A nyelv és társadalmi felépítés (társadalmi ellenőrzés) közötti kapcsolat komplex és kétoldalú. Ez azt jelenti — ezzel zárja Leech a kissé talán túl sötétre vett fejezetet —, hogy az emberiség java érdekében gyakorlatra kell szert tennünk a nyelvi kommunikációnak éppoly felelősségteljes és kritikai szemléletében, mint a társadalmi és politikai intézményekében (68).

4. Az első négy fejezet — állapítja meg Leech az ötödik elején — jócskán tudománytalan (vagy szebben: prescientifikus) volt. Ez nem baj: a mindennapi szükségletekkel végülis nem várhatunk addig, amíg a tudományos teória teljes mélységében felépül. Hanem most már ideje föltenni a kérdést: Tudomány-e a szemantika? Mik a tudományosság feltételei? Mennyire valósultak ezek meg az újabb szemantikai kutatásokban?

4.1. Négy követelményt sorol fel: a tudományosság sine qua non-jának nevezett explicitiséget, azaz azt az igényt, hogy az elmélet olyan pontosan és világosan legyen kifejtve, hogy könnyűszerrel megállapítható legyen, mit állít és mit nem; az objektivitást, azaz ennek az elméletnek a szoros összefüggését az objektív adatokkal, amelyekre alapul; valamint az egyszerűséget és a teljességet, tehát hogy a tudományos elmélet minden rendelkezésre álló adatról számot adjon a lehető legegyszerűbb módon. Mármost hogy áll a szemantika tudománya ezekkel a követelményekkel?

Az explicitéségre rendben volna — éppen ez a legutóbbi szemantika legnagyobb kívánása a korábbi kísérletek tapogatózásával szemben —, az objektivitás viszont, ami a bloomfieldi korszakban olyan elevenen foglalkoztatta a nyelvészeket, a későbbi „Chomsky-érában” kissé lekerült a napirendről, bár az utóbbi időben ismét több gondot fordítanak rá (vö. a *speech act theory*-t, továbbá McCawley és Lakoff munkáit); az egyszerűség követelménye minden (egyik vagy másik teória melletti) érvelésben impliciten bennefoglaltatik, de valahogy nem emlegetik annyit, mint a hatvanas évek közepén; és végül a teljesség jödeje szóba se került, minthogy a nyelvi adatok komplex volta miatt minél explicitebb egy formalizálás, annál kisebb hatósugarú és viszont (70).

Senki sem hozott létre egy teljes leírást általában a nyelvről, de még egy nyelvről sem, de még csak egy nyelv szemantikai aspektusáról, sőt voltaképpen még egyetlen nyelv szemantikájának egyetlen főbb területéről sem.

A szemantika tehát nem tudomány, csak leendő tudomány, de ez sem lebecsülendő státusz. S hogy leendő tudományból valódi tudományá váljon, ahhoz ez a könyv is egy lépés, ha nem is hétföldes.

4.2. Az ötödik fejezet további részében áttekinti az előzményeket: a szemantika kontextualista és mentalista felfogását. Míg a kontextualista nem hajlandó elfogadni olyan absztrakt entitások ('fogalmak') létezését, amelyeket operációs tesztekkel nem igazolhat, az újmentalista megelégszik a tudományos igazság egy kevésbé szigorú követelményével: a szemantikai kompetencia absztrakt elmélete kielégítő, ha az intuícióval (és, teszi hozzá Leech, az intuíciót igazoló kísérleti módszerek eredményével) nem kerül ellentmondásba. Ez a szembeállítás nem tűnik túlságosan sikerültnek. A két felfogás (legalábbis ahogy Leech leírja őket) nemhogy nem áll éles ellentétben egymással, hanem jórészt össze is mosódik: az egyik nem fogad el tesztetlen fogalmakat, a másik elfogadja és teszteli őket (!). A lényeg tehát nem az, hogy Leech mentalistának vallja magát (ez ebben az összefüggésben, láttuk, semmi kézzelfoghatót nem jelent), hanem az, hogy álláspontja szerint az intuícióra nem elég hivatkozni, azt empirikusan igazolni (ellenőrizni) kell: ezt teszik lehetővé a következő alaptételek:

1. X szinonimája Y-nak

(Pl.: „Árva vagyok” — „Apátlan-anyátlan gyermek vagyok”.)

2. X magába foglalja Y-t
(Pl.: „Árva vagyok” — „Nincs apám”.)
3. X összeegyeztethetetlen Y-nal
(Pl.: „Árva vagyok” — „Van apám”.)
4. X tautológia
(Pl.: „Ennek az árvának nincs apja.”)
5. X önellentmondás
(Pl.: „Ennek az árvának van apja.”)
6. X (pozitív) előfelteszi Y-t
(Pl.: „Otthon van az apád?” — „Van apád.”)
7. X negatív előfelteszi Y-t [= előfelteszi \bar{Y} -t]
(Pl.: „Ha lenne apja, másképpen viselkedne” — Y-; „Van apja” [\bar{Y} -; „Nincs apja”];)
8. X szemantikailag anomális
(Pl.: „Az árva apja részeges.”) (85)

Leech bemutat módszereket, amelyekkel ezek az alapviszonyok tesztelhetők (ha esetleg valaki nem hinné el őket a saját intuíciója alapján), és egész rendszerét úgy építi fel a következőkben, hogy ezeket és csak ezeket tekinti adottnak.

Itt azonban világosan meg kell értenünk egy dolgot. Ezeket a meglehetősen komplex viszonyokat Leech nem alapnak, hanem kiindulópontnak tekinti, tehát nem az épület pincéjének, hanem a bejárati ajtónak. Felépíteni úgy kell az épületet, hogy a pincénél kezdjük, de bejárni úgy, hogy az ajtón lépünk be és ellátogatunk lefelé a pincéig meg fölfelé a padlásig. A rendszerben ezek a viszonyok valahol közbül helyezkednek el, tehát egyszerűbb szintekre épülnek és bonyolultabb szinteknek szolgálnak alapul. Amiért mégis itt kezdi Leech a rendszer leírását, az az, hogy itt kapcsolódik közvetlenül a rendszer a beszélők kompetenciájában tesztelhető valóságos viszonyokhoz: azaz ezen a ponton ellenőrizhető a rendszer.

5. A hatodiktól a tizenharmadik fejezetig terjedő második részben végre valóban hozzálát és felépíti jelentéseméletét, amit ezentúl a fejezetbeosztásra való tekintet nélkül ismertetek, ezért itt egycsoportban közlöm a fejezetcímeket: 6. Jelentéskomponensek és -kontrasztok (95–125), 7. A mondatok szemantikai struktúrája (125–156), 8. A mindennapi nyelv logikája (157–177), 9. Szemantika és szintaxis (178–201), 10. Szemantika és szótár (202–231), 11. Szín- és rokonságnevek: két általános szemantikai esettanulmány (232–262), 12. Szemantikai egyenlőség és „mélyszemantika” (264–290), és 13. Előfeltevések és faktivitás (291–324).

5.1. Először is a komponenciális elemzés fogalmát és módszerét tisztázza, amely, mint közismert, alkotóelemeket vagy jegyeket (feature) rendel az egyes szavakhoz, amelyekre azok jelentése lebontható és amelyek szemantikai oppozíciókba állítva a legkisebb jelentésegységek. Ezután a komponenciális definíciók alapján bevezeti a következő jelentésrelációkat: szemantikai inklúzió vagy hiponímia — pl. 'tölgy'/'fa' — és szemantikai kontrasztivitás vagy inkompatibilitás (összeegyeztethetlenség) — pl. 'fa'/'állat' — továbbá a szinonímia és poliszémia hagyományosabb fogalmait.

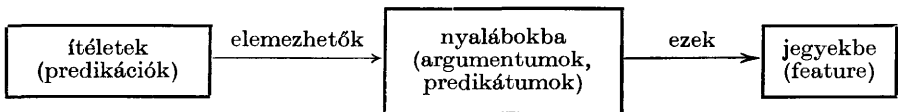
A komponenciális oppozíciók nem szükségképpen igen/nem típusúak — bináris taxonómia —, hanem lehetnek fokozatos kontrasztok — polaritás, pl. 'puha'/'kemény' —, relációs kontrasztok — 'fölött'/'alatt' —, továbbá hierarchia — 'centiméter'/'deciméter'/'méter' — és inverz oppozíció — 'lehetséges'/'szükségszerű' — is fennállhat tagjaik között. Ezek az oppozíciótípusok abban különböznek egymástól, hogy különböző logikai következményekkel járnak az őket tartalmazó mondatokra nézve; általában a komponenciális elemzés úgy igazolható, hogy segítségével megmagyarázható-e a mondatok logikai jellemzői, amelyek az anyanyelvi beszélőnek azon képességében mutatkoznak meg, hogy felismeri az imént tárgyalt alapviszonylatokat. (Láthatjuk, hogy — egyelőre — valóban minden megállapítása visszavezethető a felvett axiómákra.)

Még egy tényezőt figyelembe kell venni a szókészlet szemantikai struktúrájában: ez pedig a függőségi viszonyok fennállása a szemantikai választások között: azaz ha az egyik oppozíció valamelyik tagját kiválasztottuk, ez már meghatározza, hogy mely további oppozíciókból választhatunk, melyekből nem (tehát a \pm élő választás csak akkor lehetséges, ha előzőleg \pm konkrét-et, nem pedig —konkrét-et választottunk). Ezeket a függőségi viszonyokat írják le a *d e p e n d e n c i a*- (redundancia-) szabályok.

5.2. A komponenciális elemzés (durván) a szavak szintjén működött, most fel kell lépni (durván) a mondatok szintjére. Azért írtam, hogy durván, mert semmi sem indokolja, hogy szemantikai vizsgálódásainkat szintaktikai kategóriákhoz kössük — ez olyasmi,

mintha a szintaxis olyan fonológiai kategóriákban próbálnánk leírni, mint szótag vagy intonációs egység. Leech be is vezeti a következő háromszintű, tisztán szemantikai rendszert: felül a predikáció (állítás, kérdés vagy parancs), alul a komponensek (feature-ök), a kettő között pedig az a szint, amely a komponenciális elemzés felső határa, és a szintaxisban a szó vagy szókapcsolat felel meg neki: ezt jobb híján nyálának (cluster) nevezi el. A predikáció kapcsolata a valósággal az igazságfeltételek, a clustereké a denotáció vagy referencia terminusaiban adható meg.

Látható, hogy legalább ezek a szintek szükségesek; ahhoz, hogy belássuk, több nem is kell, azt kell megmutatni, hogy a predikáció közvetlen felbontásából származó egységek egybeesnek ezekkel a nyálábokkal. Ez Leechnél meg is történik, azonban itt most nem követhetjük végig az okfejtést. A lényeg az, hogy a predikációk argumentumokra és predikátumra oszlanak (ez már az 1660-as Port Royal-i Grammaire Générale et Raisonné-nek is az alappondolata volt), és az argumentumok és predikátumok közvetlenül továbbelemezhetők komponensekké, tehát megfelelnek a cluster szintnek:

5.3. Eljutottunk a szemantikai elemzés második fajtájáig, a predikáció-elemzésig, ami a komponenciális elemzéssel együtt a mondatok teljes szemantikai leírását adja. Megkülönböztethetünk kéthelyes és egyhelyes predikációkat, amelyeknek két, illetve egy argumentuma van, továbbá az argumentum-nélküli zéróhelyes predikációkat (pl.: *Esik.*). Mármost, ennél több típusra nincs szükség, mert az ennél többhelyesnek tűnő predikációk beagyazással létrehozhatók ebből a három típusból. Most már szabályokba foglalhatjuk a hiponímia és az inkompatibilitás összefüggését a bennfoglalás és az összeegyeztethetlenség axiómaival.

Bennfoglalási szabály: bennfoglalás (inklúzió) jön létre két, egyébként megegyező állítás között, ha az egyik állítás egyik argumentuma vagy predikátuma hiponímja a másik megfelelő nyálábjának.

Összeegyeztethetlenségi szabály: összeegyeztethetlenség (inkonzisztencia) jön létre két, egyébként megegyező állítás között, ha az egyik állítás egyik argumentuma vagy predikátuma inkompatibilis a másik állítás megfelelő nyálábjával.

A predikációelemzés nemcsak kiindulási alapként használja fel a komponenciális elemzés szintjét, de vissza is hat rá a beagyazott (embedded) és lefokozott (downgraded, 'featurized') predikációk fogalmának bevezetésével. Beagyazott predikációról beszélünk, ha a predikáció egy másik predikáció argumentumává válik, pl. „Péter felmérgezte Pált” — 'Péter' + 'okoz' + ('Pál' + 'mérge'), ahol a két argumentum: 'Péter' és 'Pál mérge', melyek közül az utóbbi maga is predikáció; míg lefokozott predikációról akkor, ha a predikáció feature-ré válik, pl. „Egy parókás férfi lépett be a szobába”: az első argumentum (= „alany”) egyik feature-je a következő predikációt tartalmazza: 'férfi' + 'visel' + 'parókát'. Ezen a két módon, de különösen a lefokozott predikációk segítségével maga a komponenciális elemzés, alaposan kiszélesedő látóhatárával, a szójelentés leírásának sokkal hajlékonyabb és hatásosabb eszközévé válik.

6. Felmerül a kérdés, hogyan kapcsolható bele az így elképzelt szemantikai rendszer egy teljes nyelveírás szélesebb spektrumába: hiszen az egésznek csak úgy van értelme, ha meg tudjuk mutatni, hogyan függ össze egy mondat szemantikai ábrázolása a többi szinttel, különösen a szintaktikai reprezentációval. Csak így derül ki, hogy melyik szemantikai ábrázolás melyik mondatához tartozik, és ennél fogva hogyan működik a nyelv mint fogalmi-kommunikációs rendszer.

6.1. Ez a szoros összefüggés azonban nem jelent egybeesést. Ellenkezőleg, éppen azt próbálja Leech bizonyítani, hogy a szemantikai és szintaktikai szint olyannyira különálló, hogy mindkettő a jóformáltság vagy 'grammatikalitás' külön-külön feltételeivel rendelkezik. Ugyanakkor arra is felhívja a figyelmet, hogy számos módszer és folyamat van, amely az említett leképezést szolgálja: lexikalizáció; szemantikai feature-nyalábok helyettesítése lexikai elemekkel (bizonyos szemantikai tartalom „összecsomagolása” a további szintaktikai manipuláció számára oszthatatlan egységgé); strukturális kompresszió (az összetevős szerkezet bonyolultságának csökkentése ellipszissel és más módokon);

linearizáció (a mondanivaló lineáris sorba rendezése) és tematizáció (a mondanivaló olyan elrendezése, hogy a hangsúly és nyomaték hatékony legyen).

Leech természetesen kísérletet sem tesz arra, hogy precízen formalizálja a szemantikát és szintaxist összekötő szabályokat, csak néhány összefüggésre mutat rá szemantikai elemek (pl. argumentumok) és szintaktikaiak (pl. NP-k) között. Erre már csak azért sem vállalkozhatott, mivel a jelenlegi szemantikaelméleti csatározások ('interpretatív' kontra 'generatív' szemantika) egyik központi kérdése éppen a szemantikai és szintaktikai szintek összefüggése, rangsorolása. (Ezzel kapcsolatos megjegyzéseit Leech az utolsó fejezetre tartogatja, majd ott visszatérünk rá.)

6.2. A szemantika és a szótár viszonyára térve, először is tisztázza a valódi szótárak és a generatív grammatika szótár-komponense (= lexikon) közti különbséget. Ez azért fontos, mert ha az elméleti szótár követelményeit megpróbáljuk „hús-vér” szótárakra alkalmazni, a legjobb szótárról is bebizonyíthatjuk, hogy tautológiák és következetlenségek neveltséges gyűjteménye, viszont egy „elméleti” szótár használatával (még ha ilyen létezne is már) ugyancsak bajba kerülne a mindennapi szótárforgató.

A lexikonnak – Leech szerint – tartalmaznia kell az egyes címszavak (1) morfológiai meghatározását (megszámozott tövek és végződések formájában, ami a csatlakozó morfémátár alapján azonosítható az illető szó kiejtésével és helyesírásával, tehát pl.:

könyv	$t\delta_{333}$
könyves	$t\delta_{333} + képz\delta_{15}$
csekk-könyv	$t\delta_{125} + t\delta_{333}$
kézikönyv	$(t\delta_{225} + képz\delta_{87}) + t\delta_{333}$
könyvkötészet	$t\delta_{333} + (t\delta_{356} + képz\delta_{22} + képz\delta_{31})$

stb.), (2) szintaktikai meghatározását (kategóriák és szubkategóriák formájában) és (3) szemantikai meghatározását (definícióját) – szemantikai jegyek formájában (melyek között legtöbb esetben lefokozott predikációk is lesznek).

6.3. Ezután bevezeti a lexikai szabályok fogalmát: ezek hivatottak a lexikon 'kreatív' vagy 'produktív' aspektusát képviselni, ami lehetővé teszi (1) új szavak létrehozását a meglévőkből, és (2) régi szavak új jelentésekkel való ellátását. (Ezt a két folyamatot a hagyományos alak- és jelentéstan szóalkotás és jelentésátvitel néven külön-külön tárgyalta; Leech szerint annyi bennük a közös vonás, hogy okosabb őket lexikai szabályok címen együtt tárgyalni.) Az átvitt értelem (figuratív jelentés) bekapcsolása a rendszeres szemantikaelméletbe szükségessé teszi az elfogadhatóság fogalmának átértékelését két-értékű helyett fokozatos értelemben.

Tehát egy mondat, amely e g y interpretáció szerint önellentmondásos vagy más-képpen értelmetlen, értelmessé vá l h a t a jelentésátviteli szabályok útján: az elfogadhatóságot ezáltal abban mérhetjük, hogy milyen k ö n n y e n található olyan lexikai szabály, amely alternatív interpretációt szolgáltat. Tehát például az az első pillantra neveltséges mondat, hogy „Nagybátyám felgyógyult gyógyíthatatlan betegségéből”, értelmessé válik annak a szemantikai transzfernek a segítségével, amely a *gyógyíthatatlan-t* 'nem gyógyítható' helyett így értelmezi: 'nem gyógyíthatónak tartott'. A metafora, ironia és társai nem rekeszthetők ki a jelentés fogalmi és logikai struktúrájának leírásából.

7. A természetes nyelvekben a szemantikai egyenlőség (szinonímia) igen gyakran nem mutatható meg egyenesen, két mondatnak azonos szemantikai ábrázolásra való visszavezetésével. Ehelyett *indirekt* módon kell levezetni, implikációs szabályok segítségével.

„I m p l i k á c i ó s s z a b á l y: olyan szabály, amely megadja, hogy egy adott szemantikai formula helyettesíthető egy másik szemantikai formulával. Ez azt jelenti, hogy egy A → B implikációs szabály esetében a B formulából levonható logikai következmények alkalmazhatók az A formulát tartalmazó mondatokra is” (263). (A legtöbb ilyen szabály mindkét irányban igaz: A ↔ B). Ilyen szabály például a következő: „Ha x az y szüleinek a gyermeke, akkor ebben bennefoglaltatik, hogy x és y testvérek (x ≠ y)” (251). Ez például kétirányú szabály: a kölesönös bennefoglaltatás pedig nem más, mint a szemantikai egyenlőség, azaz szinonímia.

Az implikációs szabályokat spekulatív úton átértelmezhetjük, mint olyan „szemantikai transzformációkat”, amelyek mélyszemantikai reprezentációkat felszíni szemantikai reprezentációkra képeznek le. (Ezek a transzformációk analógok a szintaktikai transzformációkkal; bevezetésük oka is hasonló: látszólag különböző figurák (patternek) alapvetően azonos jelentése (szinonímiája).) Az így posztulált mélyszemantikai reprezentációkat nem összetevősszerkezeti fák, hanem relációs hálózatok formájában kell elképzelni.

8. A kör bezárult: a közvetlenül tesztelhető axiómáktól eljutottunk a rendszer erősen spekulatív végpontjához, vagy, ha úgy tetszik, alapszintjéhez. Egy ponton azonban még van Leechnek hozzátennivalója, és ez a mostanában annyit emlegetett előfeltevések és a faktualitás problémája. Az előfeltevés mibenlétének jobb megértése érdekében három különböző igazság-függőségi relációt definiál különböző predikációk között: a bennfoglalást, az előfeltevést és egy gyengébb kapcsolatot, amit elvárásnak nevez.

Bennfoglalás áll fenn pl. a következő mondatok között: 'Péter elvett egy szőke örökösnot' és 'Péter elvett egy szőkét'. **Előfeltevés:** 'A lány, akit elvett, örökösnot volt' és 'Elvett egy lányt'. **Elvárás:** 'Kevesen vesznek el szőke örökösnotket' és 'Néhányan szőke örökösnotket vesznek el' (291).

8.1. Ezek a relációk, legalábbis eléggé nagy mértékben, szabályosan megjósolhatók a könyv eddigi fejezeteiben felépített szemantikai reprezentációk alapján.

(a) A bennfoglalás megjósolható a hiponimikus összefüggésből az argumentumok vagy predikátumok között (ahogyan ezt már a fogalom bevezetésekor megállapította), vagy ennél indirektebben, egy beágyazott állításnak azzal az állítással való kapcsolatából, amelybe be van ágyazva.

(b) Az előfeltevés legtöbb esetben két állítás között létesülő lefokozási reláción alapul (tehát azon, hogy az egyiket lefokozva a másik valamelyik nyálábjába foglaljuk).

(c) Az elvárási reláció rendszerint abból az elvből fakad, hogy ha egy állítást tagadunk, bizonyos része (még a tagadás hatósugarán belül is) pozitív marad.

8.2. Ezeknek az összefüggéseknek a jobb megértése érdekében azonban fel kell tennünk bizonyos faktualitási jegyek létezését is (faktuális 'tényleges', nem-faktuális 'nem-tényleges' és kontrafaktuális 'ellentényleges'), amelyeket predikációkhoz kell fűznünk (fő- és alárendelt predikációkhoz egyaránt), és amelyek az iménti három reláció szabályaira vonatkozó feltételek lennének. Mit jelent ez a három jegy? Faktuális jeggyel látjuk el pl. a következő mondat mellékmondatát: „Majd küldjenek levelezőlapokat az érdekes helyekről, melyeket meglátogatnak”, mert a mondat előfelteszi ezt: „Érdekes helyeket fognak meglátogatni”. De a következő mondat mellékmondata már nem-faktuális: „Küldj egypár képeslapot, ha érdekes helyekre látogatsz”, hiszen nem előfelteszi ezt: „Érdekes helyekre fogsz látogatni”. Példa a kontrafaktualításra: „Megharagudtam volna, ha nem küldenek egyetlen képeslapot sem.” Ez ugyanis kizárja annak a lehetőségét, hogy „Egyetlen képeslapot sem küldtek”. Egy másik példa-hármas, ezúttal beágyazott predikációkkal: „Kényszerítet, hogy résztvegyek a gyűlésen” — következőképp részt is vettem: faktuális. „Az akarta, hogy résztvegyek a gyűlésen” — ebből nem következik sem az, hogy résztvettem, sem az, hogy nem: nem-faktuális. „Sajnálatos lett volna, ha résztvesz a gyűlésen” — ebből nyilvánvaló, hogy nem vett részt: kontrafaktuális.

8.3. A faktualitási jegyek sok esetben megjósolhatók egyfajta szelektív restrikción alapján az állítást uraló eggyel magasabb szintű predikátumból. Ezen az alapon a predikátumokat feloszthatjuk faktív, nem-faktív és kontrafaktív predikátumokra. A faktív predikátumok továbboszthatók tiszta faktívokra (ezekből erednek az előfeltevések), és feltételes faktívokra (ezekből erednek az elvárások); példák, ezúttal angolul:

John insists on reading Mary's letters. (faktív)

John wants/wishes to read Mary's letters. (nem-faktív)

John wishes he could read Mary's letters. (kontrafaktív)

I am sorry that he lost his job. (tiszta faktív)

I hear that he lost his job. (feltételes faktív)

(Azaz: János ragaszkodik hozzá, hogy elolvassa — szeretné elolvasni — szeretné, ha elolvashatná Mari levelét, ill. Sajnálom/Hallom, hogy elveszítette az állását.)

9. Leech az előszóban tisztázta, hogy célja a szemantika hatalmas területének madártávlatból való áttekintése helyett átvágni magát a dzsungelen a saját erejéből, se jobbra, se balra nem pillantva. Ez a törekvés önmagában tiszteletreméltó, és legalább az így kialakított út önállósága felől nem hagy kétséget. Az már más kérdés, hogy a világ megismerésében sehol sem tartanánk, ha mindenki elhagyja a járt utat, és előlről kezdve, a maga útját akarja kialakítani. Szerencsére Leech sem szószerint értette ezt: az előzők munkáját természetesen felhasználta, csak a kortársak eredményeinek átvételétől tartózkodott. Ez annál inkább indokolt, mivel (Leech becslése szerint) a szemantika területén körülbelül annyit publikáltak az alatt a négy év alatt, amíg ezt a könyvet tervezte és írta (1970–1974), mint előtte a századfordulótól összesen. Így tényleg csak összezavarta

volna az okfejtést, ha a világ háromnegyedszázados szemantikai irodalmának felét bele akarja szorítani a maga munkájába.

9.1. Mindazonáltal, hogy az olvasót ne hagyja tudatlanságban az alternatív elméletek felől sem, könyvét részletes bibliográfiával zárja, de ezzel még nem elégedvén meg, egy összefoglaló fejezetet csatol könyve végére Alternatív teóriák címmel (325–361). (Ezzel teljessé válik a könyv „fordított” szerkezete, hiszen sokkal inkább várható lenne egy ilyen sorrend:

irodalom → elmélet → alkalmazás,

nála pedig — persze okkal — fordítva szerepel az egész:

alkalmazás → elmélet → irodalom).

9.2. Mint köztudott, az utóbbi időben a szemantikai felfogások két nagy jelszó körül kristályosodnak: a „generatív” párt a szemantikát tekinti az egész nyelveírás alapjának (pl. FILLMORE, CHAFE stb.), szemben a CHOMSKY-féle ’interpretatív’ koncepcióval, amely ezt a szerepet a szintaxisnak adja és a szemantikának csak afféle értelmező funkciót tulajdonít. Leech a generatív-interpretatív vitában érdekes álláspontot foglal el (teljes összhangban a könyvben előadott nézeteivel): feltalálja a „generatív szemantika + szintaktikai mélystruktúra” modellt, tudva, hogy ezzel mindkét tábor haragját magára zúdítja. Érvei azonban meggyőzőnek hatnak (sajnos itt nincs terem az ismertetésükre). A vitában való állásfoglalása kapcsán összefoglalja és szintézisbe hozza a könyvben részletesen kifejtett elveket és most derül ki, hogy milyen egységes és elegáns modellé áll össze koncepciója, amiben a mély- és felszíni szemantika megkülönböztetése éppúgy megtalálja harmonikus és ésszerű helyét, mint a morfématár különválasztása a lexikontól vagy a szemantikai transformációk (implikációs szabályok) bevezetése.

9.3. Miután ilyenformán „megoldotta” a generatív—interpretatív vitát, gyorsan áttekinti a modern szemantikai kutatások egyéb kulcsszavait: az illokúció-kutatást (speech act theory, AUSTIN, FILLMORE), az előfeltevések és a kontextus szerepének vizsgálatát (McCAWLEY, LAKOFF) valamint a performatív (ROSS) és metalingvisztikai analízist, majd ezekkel a szavakkal zárja művét:

„Ez az utolsó fejezet remélhetőleg tiszta képet nyújtott az olvasónak arról, hogy az alapvető kérdések még távolról sem megoldottak a szemantikában. A gyors fejlődés ellenére még mindig igen-igen messze vagyunk attól, hogy tárgyunk leendő tudományból tudománnyá váljék. A létrehozott elméleteket el kell látnunk a figyelmeztető ’spekulatív’ címkével; de legalább már elértünk egy pontot, ahol viszonylag világos és részletes megállapításokat tehetünk a jelentésről a természetes nyelvekben” (361).

Túlzás lenne azt állítani, hogy Geoffrey Leech könyve döntő előrelépést jelent ebben a „tudománnyá válási” folyamatban, de annyit mindenképpen megállapíthatunk, hogy önállóságában is teljes és összefüggő modelljével figyelemreméltóan hozzájárult ahhoz, hogy ez előbb-utóbb (talán nem is olyan sokára) megtörténjen.

És ez nem kevés.¹

SIPTÁR PÉTER

Claus Jürgen Hutterer: Die germanischen Sprachen

Ihre Geschichte in Grundzügen. Akadémiai Kiadó, Budapest 1975. XX + 543 l. + 75 kép

1. A munka megítélése és értékelése szempontjából a szerző előszava alapján két célkitűzése emelendő ki: egyrészt kísérletnek szánja a germán nyelvek történeti tipológiájának megalkotásához, másrészt tankönyvnek kezdő germanisták és anglisták számára. Mindkét célkitűzésből következik, hogy csak a lényeges jelenségek tárgyalására törek-

¹ Az aránylag apró (alig négyszáz kisalakú oldalt számláló) könyvecskében összefoglalt elvek részletesebb kifejtése és (angol nyelvű anyagon történő) bőséges alkalmazása megtalálható Leech korábbi, nagyobb terjedelmű könyvében (LEECH, GEOFFREY, Towards a Semantic Description of English. Longmans Linguistics Library. Longman Group Ltd, London 1969). Annak ellenére, hogy a két könyv megjelenése közt eltelt öt év alatt több ponton számottevő változás esett a modellen, a részletesebb kifejtést igénylő olvasó haszonnal forgathatja ezt a korábbi kötetet is.

szik, hogy ugyanakkor hasznos segédkönyve lehet a nem germanista és anglista kutatóknak is, akik a germán nyelvek körében a lényeges jelenségekről tájékozódni akarnak. A munka mindkét célkitűzésében új és hízagpótló. Kiemelendő még az előszótól kezdve az egész könyvön végighúzódo józanság, amellyel a szerző az ún. hagyományos és az ún. modern nyelvtudomány eredményeit felhasználja, egymással összeegyezteti.

2. A könyv tulajdonképpen többet nyújt, mint amennyit a címe ígér. A germán nyelvekkel (óészaki, izlandi, färői, norvég, dán, svéd; angol, fríz, ószász; németalföldi, afrikánsz, alnémet, német, langobárd, pennszilvániai, jiddis), nevezetesen történetükkel a könyvnek kb. felét kitevő IV. rész (133–361) foglalkozik, még pedig azonosan felépített fejezetekben: ismerteti a nyelvet beszélő közösség történetét, a nyelvtörténet forrásait, több szinkrón metszetben a grafematikai, fonológiai és morfológiai rendszert, ezek változásait, a szókincsent, mindezt pedig annotált szövegmutatványon illusztrálja. Azaz az előszóban tett ígéretének megfelelően a nyelvtörténetet nyelvi rendszerek állandó változásaként ábrázolja, ennek megfelelően a szinkrón metszeteken belül végbemenő mozgásokra is tekintettel van, a nyelvföldrajzi tagolódást mindig figyelemmel kíséri.

Didaktikai szempontból szerencsés, ahogy a nagyobb, összefoglaló egységekből a kisebb, részletező egységekig halad: összefoglalóan ismerteti a keleti, északi, északi-tengeri és a déli (azelőtt „nyugati”) germánok történetét, a velük kapcsolatos különleges kérdéseket, mint pl. az ún. ingwäon-kérdés (északi-tengeri), a nyelvi egység, az ún. második „Lautverschiebung” (déli) stb. Az egyes germán nyelveknél jelentőségüknek megfelelően külön tárgyalja pl. a településtörténetet (izlandi, angol, afrikánsz, jiddis); a gót nyelv archaikus jellegének a magyarázatát, a färői kapcsolatát az izlandival, angollal, norvéggal, a fríznek az angollal, a németalföldi nyelv keletkezését, nem indokolt azonban, hogy nincsen külön címszava a közép-németalföldi nyelvnek, bár e korszakot tárgyalja, szövegmutatványt is közöl és magyaráz belőle.

Az egyes nyelveknél hasznos lett volna, ha legalább az újkori grafematika tárgyalásánál közli a mai betűneveket, mert ezekkel nemcsak hangtani változások illusztrálhatók, hanem régebbi összefüggésekre is engednek következtetni, egyetemi szemináriumi gyakorlatoknál jól felhasználhatók. Így pl. helyesen jegyzi meg (150), hogy az angolból származik az izlandi hosszú magánhangzók < á é i ó ú > jelölése. De nevük ma [au je: i: ou u:]; csak az < ý > neve maradt [y:], bár szóban [i:] az ejtése. Ezzel szemben például a < h k > mai izlandi neve [hau kau], ami kétségtelenül óizlandi [ha: ka:] ejtésre mutat; de vö. újangol [e:ú/], francia *ache* [a/], olasz *acca* [akka], ill. újangol [ke:i], francia [ka]. Ez a német szempontjából is tanulságos, mivel a < k > használata itt is az angliai latin-ságból származik. Vö. még a < j > izlandi [jod], ill. angol [dʒe:i] nevét.

Az egyes germán nyelvek történetének összefoglalása, szinkrón metszeteinek leírása önelvű ugyan, de azért rámutat a többi nyelvekre való kapcsolatukra is, így pl. a gótnál (angol-ósvéd-kelta-latin), az óészakinál (angol), az óizlandinál (gót), a färőinél (újizlandi-délnyugati svéd nyelvjárások), a svédnél (dán-német), stb. Hasznos, hogy jól válogatott példáit értelmezi, még helyneveket is (pl. *Reykjavík* 'Rauchbucht' stb.). Újabb kiadás esetén kívánatos e fejezetek tartalmi szempontjainak a lehetőségekhez képest végrehajtott egyeztetése. Így például az angolnál és a németnél kitér a könyvnyomtatás kezdeteire, ami nyelvtörténeti szempontból a többi nyelvnel ugyanilyen figyelmet érdemel. Az újsvéd korszak tárgyalásánál megemlíti, hogy JOHAN IHRE 1769-ben az első svéd etimológiai szótárban már kitér a germán nyelvek belső rokonságára, sőt a göröggel és a latinnal való kapcsolatukra is, de ugyanezt nem teszi meg a németnél, holott FRIEDRICH KARL FULDA „Ueber die beiden Hauptdialekte der Teutschen Sprache” című, a göttingai Tudós Társaság által 1771-ben díjazott pályaművében Iheretől függetlenül ugyanezekre az eredményekre jutott. Ugyancsak kiküszöbölhető az a kezdők számára zavaró körülmény, hogy a tőhangzó [u] nyíltabbá válását (> [o]) a következő szótág alsó nyelvallású [a]-jának hatása alatt az óizlandiban (151) „a-Umlaut”-nak, az ófelnémetben „Brechung”-nak (310) mondja. A némettel kapcsolatban megemlítendő, hogy a Nibelungenlied és a Kudrunlied ma már nem számít „népi eposz”-nak (Volksepen). Féltreérthető az is, hogy az ófelnémet felsőnémet nyelvjárásainak (óbajor, óalemann) felsorolása után ezt írja: „Zu diesen ist in althochdeutscher Zeit auch noch das Langobardische zu stellen” (307); vö. még az 58. ábrát. Hiszen a langobárd nyelvnek – helyesen – külön fejezetet (336–341) szentel.

3. A IV. résznek fontos kiegészítése a német és az angol nyelv rétegződésével foglalkozó fejezet (361–419). Ebben közelebről is jellemzi a két nyelv nyelvjárásait, regionális köznyelveit (az ausztriai, svájci, luxemburgi német köznyelv; a skót nyelv, az angol írországi és velszi változata), az angol nyelv tengerentúli változatait, a német és az angol

nyelv társadalmi rétegződését (irodalmi nyelv és köznyelv, tolvajnyelv, a „berlini” nyelv, a Cockney-nyelvjárás) és a keveréknyelveket. Ez a fejezet nyeresége a germanisztikai és anglistikái irodalomnak is, hiszen ilyen formában e kérdésekről összefoglaló munkákban nem volt eddig szó, különösen hasznos kezdő germanisták és anglisták számára.

4. A munka első három része a germán nyelvek történetének alapjaival foglalkozik: így az indoeurópai és a közös germán előzményekkel (I–II.), valamint a germánok műveltségével (III.). E részek a kutatás jelenlegi állapotának megfelelően nemcsak jó áttekintést nyújtanak alapfogalmakról (nyelvtipológia, a nyelvek tipológiai és genetikai osztályozása), hanem jól bevezetik a kezdő germanistát és anglistát az indoeurópai összehasonlító nyelvtudományból számára szükséges ismeretekbe (keletkezés, őshaza, differenciálódás, alapnyelv), különösen pedig a germán összehasonlító nyelvtudomány részleteibe (kiválás az indoeurópaiból, a germán alapnyelv szerkezete, differenciálódása). A germánok műveltsége című III. rész a germánok anyagi műveltségével, vallásával, írásbeliségével (rúnák, a gótok írása, a latin írás), költészetével és a germán névtudomány eredményeivel foglalkozik. Mind a három rész tanulságos példaanyagával, problémafelvetésével gondolatébresztő, tudománytörténeti megjegyzéseivel problémalátásra is nevel. Kár, hogy a tudománytörténeti megjegyzésekben szereplő kutatók műveinek adatai sem itt, sem a munka többi részében, sem a bibliográfiában általában nem szerepelnek. Ugyancsak nem ártott volna SCHLEICHER differenciálódás-elméletével és az integráció fogalmával (13) kapcsolatban megemlíteni, hogy az utóbbi WILHELM SCHERERTől származik. Éppen kezdőkre való tekintettel nem ártott volna rámutatni, hogy két nyelv elemeinek alakjának hasonlósága esetén nemcsak közös örökségre vagy jövevényszókra (1), hanem véletlen egyezésre is lehet gondolni (vö. ném. *Haus* ~ m. *ház*, ném. *haben* ~ lat. *habeo*, fr. *qui* ~ m. *ki* stb.). Megtévészto az ófelnémet *Walha* > újfelném. *welsch* egyeztetésnek ez a fogalmazása (25). A francia nyelvnek 843-tól kezdve szórványemlékei (Streudenkmäler) vannak (28)? Az ablaut tárgyalásánál (57) nem ártott volna megemlíteni, hogy az óangolban és az ófelnémetben a góttól eltérően a praeteritum sg. 2. személyének töve a többes szám tövével egyezik.

5. A könyv magyarországi germanisták és anglisták számára is készült. Éppen ezért sajnálatos, hogy a bevezető (Győr-Sopron m.) langobárd fibulán kívül (341) nem említ számottevő magyarországi germanisztikai vonatkozást, hazai germanisztikai eredményt, amely mind a hazai germanisztikai oktatás, mind a nemzetközi germanisztika szempontjából – akár csak tudománytörténeti szempontból is – figyelmet érdemel. Gondolok itt pl. PETZ GEDON (Grimm törvénye. Bp. 1888) vagy BIRÓ ANYOS (A germán i-Umlaut különös tekintettel az indogermán szóhangsúlyra, mint ezen Umlaut regressiv voltának egyik okára. Bp. 1911) munkáira. A gót nyelv < ai au > digráfjainak monoftongikus olvasását közel 100 évvel ezelőtt már SZOMBATHY IGNÁC győri realiskolai tanár is hirdette (A görög és gót helyesolvasás a régi görög, latin és gót kéziratok alapján. Győr 1878). Az Országos Széchényi Könyvtár őrzi a közép-németalföldi nyelv egyik értékes emlékét, az ún. Közégi Töredéket, azaz Renout van Montalbaen című eposz 1330 előtti két főlőját (vö. VIZKELETY, ANDRÁS, Beschreibendes Verzeichnis der altdeutschen Handschriften in ungarischen Bibliotheken. Bp. 1969. 50. sz.).

6. A szerző az imént jellemzett négy rész eredményei alapján az V. részben (420–455) összefoglalóan vázolja a germán nyelvek egyező és különböző fonológiai, morfológiai, szintaktikai és lexikológiai jegyeit, azaz élő szinkrón tipológiájukat, majd óvatosan megkísérli diakrón tipológiájuknak összeállítását. Ennek alapján arra a végső megállapításra jut, hogy a germán nyelvek tipológiai egyezései és különbségei a bennük rejlő, azaz belső tendenciák nem feltétlenül azonos időben végbemenő kifejlése által jöttek létre. Ez tulajdonképpen OTTO HÖFLER ún. kifejlés-elméletét (Entfaltungstheorie) igazolja. Ezek alapján HÜTTERER felállítja a germán nyelvek szinkrón és diakrón fejlődési modelljét (453–454). Ezeket – a germanisztikai irodalomban egészen új – eredményeket érdemes összevetni DÉCSY GYULÁNAK a szerző által nem említett Die linguistische Struktur Europas. Vergangenheit, Gegenwart, Zukunft (Wiesbaden 1973) című könyvével.

Fenti megjegyzéseink apró részleteket érintettek. Ezek a könyv egészét, a mondanivaló lényegét nem befolyásolják. A hazai és a nemzetközi germanisztikai és anglistikái irodalom értékes és hasznos kézikönyvvel szaporodott, amely mind az oktatásnak, mind a kutatásnak jó szolgálatokat tehet. A kritikai megjegyzések (vö. még amerikai részről PENZL, HERBERT: Germanistik 1975: 778) egy remélhető új kiadás számára is íródtak.

MOLLAY KÁROLY

Karl Manherz: Sprachgeographie und Sprachsoziologie der deutschen Mundarten in Westungarn

Akadémiai Kiadó, Budapest 1977. 282 l.

A modern dialektológiában a „klasszikus” dialektológia — és azon belül a „klasszikus” nyelvföldrajz — céljai, módszerei, szempontjai kiszélesedtek. Egy-egy település vagy nagyobb területi egység „nyelvjárása”-nak kizárólag nyelvi aspektusú szinkron leírása kibővült bizonyos nyelvszociológiai szempontokkal. Ez lényegében azt jelenti, hogy a vizsgált település vagy terület „nyelvjárása” helyett az illető egység „nyelve” — illetőleg „nyelvhasználata” — került a kutatás előterébe. Ezen belül is különös súlyt kapott a nyelv belső dinamizmusának, belső mozgásának a megragadása, a társadalmi-gazdasági-kulturális tényezők hatása a nyelvhasználatra. A nyelvszociológiai szempontoknak a figyelembe vétele ma már elengedhetetlen mindenféle nyelvjárás vizsgálatban — természetesen a magyar nyelvjárások vizsgálatában is. Különösen nagy a jelentőségük azonban a hazai nemzetiségek nyelvjárásának a kutatásában. Az ezeket a nyelvjárásokat beszélők túlnyomó többsége ugyanis ma már az aktív kétnyelvűség — sőt az aktív „két-kultúrájúság” — állapotában él.

A hazai német dialektológia — elsősorban HUTTERER MIKLÓS személyében — ezt viszonylag korán felismerte, és ennek a „hagyomány”-nak a szellemében íródott MANHERZ KÁROLY munkája is, amely Nyugat-Magyarország három tájegységének — a Mosoni síkságnak, a Rábaköznek és a Rába-Lapincsköznek — német nyelvjárásait vizsgálja. A három egységet azonban nem csupán egyfajta földrajzi szempont köti egybe, hanem — Hutterer Miklós szerint is és a szerző szerint is — nyelvjárás szempontok is, mert szerintük ez a három egység: „ein in sich faßbarer, auch nach ihrem eigenen System erklärbarer Komplex ist” (11). Ezeket a területeken belül 39 települést vizsgált a szerző, amelyek ma 35 közigazgatási egységet alkotnak.

A kötet „Bevezetés”-e (11–36) első pillanatra egy kissé terjedelmesnek látszik: az egész mű szöveges, kifejtő részének majdnem 20%-a. Ez a viszonylag nagy terjedelem azonban ez esetben megokolt; ugyanis: a szerző olyan fontos, elméleti-módszertani jellegű kérdéseket is itt tárgyal, amelyek egyrészt megkönnyítik az olvasó részére a később nagyon tömören közölt nyelvjárás anyag megértését-értékelését, másrészt ezt a részt jó tanulással használhatják fel a más nyelvek nyelvjárásaival foglalkozó szakemberek is, anélkül, hogy a munka teljes nyelvjárás anyagát át kellene böngészniük.

Ebben a fejezetben tájékoztat bennünket a szerző a munka céljáról, jellegéről: ez a kötet is egy része annak a hatalmas tervfeladatnak, amely az MTA és az NDK Tudományos Akadémiája között létrejött megegyezés értelmében a magyarországi német nyelvjárások atlaszának elkészítését tűzte ki célul. — Áttekintést ad a vizsgált terület nyelvjárás, folklorisztikai kutatásának szakirodalmáról Bél Mátyástól napjainkig rövid, a lényegre törő értékeléssel. — Részletes tájékoztatást kapunk a gyűjtés módszeréről, különösen az adatközlők kiválasztásáról. Ebben különösen figyelemre méltó, hogy nem csupán a szokásos korbéli, nembeli és felekezeti különbségekre volt tekintettel a szerző, hanem az iparosokat, sőt az értelmiségieket is bevonta adatközlői körébe; s nem is csupán a falusi lakosságot, hanem a gyűjtőterületen található városokét is, ami módszertani szempontból is különös szint ad a munkának. Nagyon tanulságosak az adatközlők korára vonatkozó megjegyzései. Hiszen az a tény, hogy 9 kutatóponton nem tudott adatközlőt találni a közép- és a fiatalabb nemzedékből (30–50 év közöttiek, ill. 30 év alattiak), s újabb 11 ponton a fiatalabb nemzedékből, már eleve beszédes kép a nyelvjárás szociológiai hátteréről. — Tájékoztat a szerző településtörténeti kérdésekről, a közlekedési viszonyokról; történeti áttekintést ad a gazdasági életről; és végül — ismerteti a hangjelölést.

A maga egészében kitűnő és nagyon célratorően megírt fejezethez mindössze néhány rövid megjegyzést kívánok fűzni. Bármennyire is fontos a településtörténet ismertetése egy nyelvjárastani munkában, talán mégis túlzás ezt az ismertetést a paleolit és a mezolitikon kezdeni — különösen, ha érdemi mondanivalónk nincs is. A német nyelvjárás kutatás hangjelölési problémáinak ilyen szintű történeti áttekintése sem tartozik szervesen ebbe a munkába. Hasznos lett volna viszont megadni a feldolgozott magnetofon-felvételek terjedelmét, valamint abszolút számokban is megadni a német nyelvjárás még beszélők lélekszámát. A 22. lapon található %-os kimutatás segít ugyan valamit, de hosszadalmas számításokat tesz szükségessé, s a két kutatóponton is előforduló 1970-es 0% még zavar is egy kicsit. S végül: igaz, hogy a szerző a német nyelvjárások vizsgálatát tűzte ki céljául, s ezért csak röviden utal adatközlőinek magyar

nyelvi ismereteire, de talán célszerű lett volna — legalább néhány mondat erejéig — utalni arra is, hogy adatközlőinek magyar nyelvű beszédében a helyi magyar nyelvjárás, regionális köznyelv, köznyelv változatok milyen formában jelentkeznek. Ez ugyanis szintén nagyon érdekes nyelvszociológiai probléma.

A munkagerincét a hangtani leírás (Lautgeographie) adja. Ez két részre oszlik: egy viszonylag rövid fonetikai-fonológiai leírásra (Lautbildung und Lautstand, 37–42) és egy részletes történeti aspektusú tárgyalásra a hangtani kérdéseknek (Historische Lautgeographie, 43–116).

Ebben a fejezetben a szerző a német dialektológiában szokásos rendszerezésben tárgyalja anyagát. A fejezet részletekbe menő elemzése-bírálása a német dialektológia hivatott szakembereinek a feladata. Megítélésem szerint azonban a készített nyelvjárási anyag gyűjtése megbízható, mentes minden sematizmustól, tekintettel van a beszélt nyelvben jelentkező apróbb, de szociális érvényűnek tekinthető kiejtésbeli eltérésekre is. Anyagát jól áttekinthetően, logikusan rendszerezi, világosan mutatja be, az egyes nagyobb egységeken belül elvégzi mindazokat a csoportosításokat, amelyek az anyag alapján szükségesnek látszanak.

Az egyes változatok megítélésében — a lehetőségekhez képest — alkalmazza a nyelvszociológiai szempontokat is, de ezt nem viszi túlzásba, nem keres a párhuzamos formák között szociális okokat akkor is, ha erre nincs kellő alapja.

A „Zur Wortgeographie” c. fejezet (117–121) egyes térképek adataihoz fűz hasznos eligazító megjegyzéseket. Felmerül azonban a gondolat, nem lett volna-e célszerűbb ezeket a megjegyzéseket közvetlenül magukon az egyes térképeken megadni. Feltehető azonban, hogy bizonyos nyomdatechnikai megfontolások készítették a szerzőt erre a — gyakorlati szempontból — nem leideálisabb megoldásra.

Bár a nyelvszociológiai szempont jelen van az egész nyelvjárási anyag tárgyalásában, a szerző — helyesen — egy önálló fejezetben is összegezi ilyen jellegű tapasztalatait. Ezen belül különösen hasznos és tanulságos a „Soziale Schichten in den Deutschen Mundarten in Westungarn” c. rész (122–128), amelyben viszonylag gazdag példaanyaggon — főleg hangtani jelenségeken — mutatja be a parasztság nyelvjárásának (Bauernsprache), a városi nyelvjárásoknak (Stadtmandarten), ill. az értelmiség nyelvének bizonyos jellegzetességeit, egyes esetekben ezek kölcsönhatását egymásra, valamint az iparoságnak, főképpen a városban tanult és később a falujába visszaköltözött iparosrétegnek az említett nyelvi változások közötti — mintegy „közvetítő-kiegyenlítő” szerepét. Itt szól a bécsi köznyelvnek főleg az értelmiség nyelvhasználatára gyakorolt hatásáról, ill. — újabban — a magyar köznyelv hatásáról. De itt sem találunk utalást a környező magyar nyelvjárások ilyen jellegű szerepére. A „Die Fachsprachen in Westungarn” c. rész (129–139) pedig a szűkebb értelemben vett szakszókincsről (különböző iparosok, pl. a gyertyaöntők, a halászok stb. szakszókincseről) ad bizonyos áttekintést.

A fejezet első része nagyon plasztikus, mintaszerűen megrajzolt képet ad a vizsgált nyelvjárások belső mozgásáról, e mozgásnak kulturális, foglalkozásbeli, a környezettel kapcsolatos tényezőkkel való szoros összefüggéséről.

Függelékben vizsgálja a szerző Márvány Jánosnak két Tolna megyei községben (Bikácson és Györökön) gyűjtött anyagának vokalizmusát; itt adja meg a rövidítések jegyzékét, az igen gazdag irodalomjegyzéket, a szómutatót (140–189). Majd ezt követi 88 — nagyrészt hangtani, kisebb részben lexikális tanulságú — nyelvi térkép. A körültekintően összeállított térképanyag jó áttekintést ad a szemléltetett jelenségekről; és jól egészíti ki a hangtani leírást. Ezt külön megkönnyíti a térképeken található utalás a leírás megfelelő részeire. Egyetlen — technikai jellegű — észrevételt azonban mégis tennék a térképekkel kapcsolatban. Én valamilyen egységes jellel minden olyan térképen, ahol van, az adathiányt is jelöltem volna. Így — szerintem — a jelenségről még plasztikusabb képe lenne az olvasónak.

Manherz Károly könyve a hazai dialektológia kiemelkedő alkotása. Nyelvi anyagában ugyan elsősorban a germanisztikához kapcsolódik, elméleti-módszertani eljárásait, az ebből adódó tanulságokat azonban minden hazai dialektológus, sőt a regionális köznyelviség problémáival foglalkozó szakemberek is jól hasznosíthatják.

IMRE SAMU

Hadrovics László: Szavak és szólások

Nyelvtudományi Értekezések 88. Akadémiai Kiadó, Budapest 1975. 135 l.

HADROVIC LÁSZLÓ termékeny és megtermékenyítő kutatómunkájának talán legizgalmasabb, sok problémát fölvető és megoldó összetevőjét alkotják szófejtései. Ezek a szófejtések ugyanis soha sem formálisak, még kevésbé öncélúak, hanem azon kiérlelt elveken nyugszanak, amelyeket Hadrovics László több mint egy évtizeddel ezelőtt lefektetett (vö. *Úő.*: *Nyelvtudományi Értekezések* 50: 3–8). Ezen elveket, illetőleg azoknak gyakorlati megvalósítását érvényesíti jelen publikációjában is. Hadrovics Lászlónál mindig a jelentés dominál: a szavakat az emberi megnyilvánulás végtelenül fontos eszközének tekinti, éppen ezért származásuk vizsgálatánál soha sem szakítja el őket saját történeti környezetüktől, funkciójuktól, használati körüktől és módjuktól. E felfogását és munkamódszerét röviden érinti a *Szavak és szólások Bevezetésében* (5–7), ahol egyébként főlvázolja dolgozatának témáját és fejezeteit is.

Az első fejezetben (12–31) az *-s* képzővel ellátott jövevényszavak közül a névszókat vizsgálja. Az ilyen típusú toldalékok Hadrovics László találoán honosító névszóképzőnek nevezi és az *-s* elem főnévi és melléknévi szerepét igyekszik körülhatárolni. Az *-s* toldalék kérdése nem először került Hadrovics László kutatásainak útjába, és úgy látszik, hogy jelen dolgozatában sikerült kellően tisztázni annak funkcióját. A honosító névszóképző elnevezés már önmagában is utal az *-s* toldalék fontos szerepére a jövevényszavaknál. Példatára segítségével azután igzolja elgondolását, miszerint az *-s* képzővel megtoldott idegen eredetű kifejezések nagy része magyarázó körülírásokból keletkezett főnév (például *abrakos*, *mécses*, *pentelyes*, *szalados* stb.), de szép számmal találhatók ilyen típusú melléknévek is (vö. *szabados*, *fájntos*, *mámoros* stb.). A főneveket illetően Hadrovics László rámutat, hogy „a magyarázó összetételek mellett gyakori volt az *-s* képzős magyarázó szerkezet is. Ilyen párok vannak: *abajnac gabona* és *abajdocos gabona*, *csatorna-kút* és *csatornás kút*, *stucco-puska* és *stuccos puska*, *szekernye-saru* és *szekernyes saru*, *szeccel-szék* és *szecceles szék*, *zsellye-szék* és *zsellyés szék*. Másodszer: idegen összetett szavak első tagja átjöhethet a magyarba és *-s* képzővel megtoldva magyarázó szerkezetet alkothat egy régebbi szavunkkal, mint *Bändel hemd*-ből *pentelyes ing*, *Stutz-büchse*-ből *stuccos puska*. Ez a részfordítás jól ismert jelensége. S végül: arra is lesz példa, hogy a jövevényszó nálunk nem eredeti formájában, hanem mindjárt *-s* végződéssel honosodik meg, mint a *vinos*” (18).

Az *-s* honosító képzővel megtoldott jövevényszavak Hadrovics László által bemutatott csoportja a szerző elveinek alkalmazásával minden bizonnyal tovább gazdagítható. Bizton ide sorolandók egyebek közt az olyan szavak, mint például a *kalandos*, *pajkos* vagy a *tatáros*. A magyar *kalandos* 'társ' szót – akár latin, akár német eredetűnek tekintjük (l. TESz.) – nyilvánvalóan az *-s* képző honosította meg és ugyanolyan típusú átvétel, mint a részletesen elemzett *vinos* főnév, azaz kezdetben a jövevényszó a magyar nyelvben eredeti, képző nélküli formájában nem is volt használatban. Ugyanaz a helyzet a magyar *pajkos* főnévvel, amelyet a 16. század végétől kezdve tudok idézni: 1595 (Szabolcs megye): „és így nem titkon s' nem valami nőtlen *pajkosokkal*, hanem nyilván és jámbor személyekkel kellett volna elmenni” (TörtTár 1909: 91); 1597: „Az mezőn való parázna *pajkosok* és minden egyébféle gonosztévők” (Erdélyi országgyűlési emlékek 4: 123) stb. A magyar *pajkos* 'gazfickó, betyár, lator' forrása minden bizonnyal az oszmán-török *peyk* (erre vö. S. KAKUK, Recherches sur l'histoire de langue osmanlie des XVIe et XVIIe siècles 329. Budapest 1973.), amely a magyar nyelvbe toldalék nélkül is átkerült (l. *uo.*), de *-s* képzővel megtoldva mint *pajkos* terjedt el és vert gyökeret az egész nyelvterületen.

Érdekes származék a *tatáros* főnév, amely jelentését tekintve az 1533 óta adatolt szláv eredetű *tatárka* 'hajdina, pohánka' (erre l. KNIEZSA, SzJsz. 521) eddig számba nem vett szinonimája. Saját gyűjtéséből a 17. század legelejétől tudom idézni: 1603 (Sáros): „Borso cub. 2. *Tataros* cub. 2.” (Országos Levéltár Csáky lt. Kassai levéltára. Fasc. 483: 142b); 1604 (Sáros): „Az haaz szüksighire dara kasa ezenalásra, keöltt *Tataros* Cub. 1 1/2. Item az Maýerbely, tykok, tykfiak tartasyra, czinaltattam Dara kasaatt, *Tatarosboll*” (i. m. 87); „Éörlettem meg *Tatarost*” (uo.); 1621: „Arpat es *tatarost* el oztanj” (OL Radvánszky lt. 82. cs. IV. o. 17. cs.); 1631 (Sáros): „kőből *Tataros*” (OL U et C Fasc. 126 Nr. 2); 1678 (Sárosi kastély): „*Tatarosbol* ki rostalt Repcze mag Cub. 2” (OL U et C Fasc. 41 Nr. 13) stb. Ezen idézetek alapján úgy gondolom, hogy az OklSz. 1505-ből közölt *Thatharros* adata nem 'tatár-rozs', hanem *tatáros* és szintén idetartozik. A *tatáros* pedig aligha más, mint a *tatár* 'hajdina' alapszó *-s* képzős származéka. A *tatár* 'hajdina, pohánka' jelentésben szótárainkban nincs nyilvántartva, de egykori léteire vö. 1697 (Szendrő): „Eot kőből *tatár* krupa Egy kőből arpa krupa” (OL Csáky lt. Kassai lt.

7. cs. Fasc. 49). Az adatok tanúsága szerint a *tatáros* képződmény az egykori Magyarország északi, északkeleti területein volt használatos, ami egyben a *tatárka* szlovák vagy ukrán származtatását is valószínűsíti.

A bőséges dokumentációnak és az *-s* honosító képző szerepének tükrében nagyon meggyőzőek Hadrovics László érvei a magyar *botos*, *dákos*, *köntös*, *pállos*, *vinos* etimonját illetően, de bizonyos hangtani nehézségek ellenére — melyekre egyébként a szerző külön is rámutat — a *kalap* és a *lugas* eredetének tisztázásához is feltétlenül figyelmet érdemel Hadrovics László véleménye.

A szerző fejtegetései alapján tagadhatatlan, hogy az *-s* képzőnek az idegen eredetű szavak meghonosításában a múltban komoly szerepe volt. S nem lehetetlen, hogy ebben a funkciójában támogatták az olyan típusú jövevényszavak végződéseit, mint például a latin eredetű *módos* vagy a román eredetű *ármányos*. Kívánatos tehát, hogy ez a kérdéskör — az egyéb hasonló funkciójú képzők idesorolásával — további vizsgálódás tárgyamaradjon.

A publikáció Szóhasadás és szókeveredés című II. fejezetében (32–53) Hadrovics László — tágabban értelmezve a szóhasadás fogalmát — az *ágy* ~ *puskaagy*, *árnyék* ~ *ernyő*, *bagázsia* ~ *poggyász*, *filagória* ~ *góré*, *gyapjú* ~ *gyapot*, *idegen* ~ *vendég* ~ *vidék*, *korsó* ~ *köcsög*, *part* ~ *mart*, *töke* ~ *teke*, *zámoly* ~ *gyámol* kifejezések szemantikai összefüggéseit és a *fok* szó tartalmi keveredését tárgyalja lebilincselő szemléletességgel. Ebben a részben Hadrovics László ötletgazdagsága és szellemes megoldási kísérletei szinte tökéletes egységbe ötvöződnek az adatokra támaszkodó és a széles összefüggéseket módszeresen alkalmazó szófejtési eljárás elveivel. Ennek köszönhető, hogy fejtegetései még akkor is szilárd alapokra támaszkodnak, ha a biztos vagy biztosnak mondható etimont adott esetben nem sikerül meghatározni, például az *árnyék* ~ *ernyő*, *filagória* ~ *góré*, *korsó* ~ *köcsög*, különösen pedig az invenciózusan megrajzolt *idegen* ~ *vendég* ~ *vidék* kifejezésekénél. Hadrovics László sziporkázó ötletei soha nem önmagukért csilognak, éppen ellenkezőleg: a kimutatott összefüggések helyes értelmezésének a következményei. Ezért szófejtései érdekesítő olvasmánya mindenkinek, akit érdekel a szavak és a velük jelölt fogalmak, jelenségek stb. sorsának alakulása. Ilyen formán Hadrovics László megvilágításában hihetővé válik pl. az *idegen*, a *vendég* és a *vidék* szemantikai azonosítása a múltban, és érvei nyomán vele együtt vonjuk kétségbe a magyar *köcsög* szó finnugor eredetét.

A III. fejezetben (54–61) a *fenyő* és a *fény*, *fénylik* szócsalád valószínű rokonságát, a *hárs* és *háncs* történetileg igazolható szoros összefüggéseit, a *hétalvó* keletkezési körülményeit (tükörszó a németből), az *újudvar* népetimológiai létrejöttét és a *folyik* ~ *fut*, *jön* ~ *jut* ige párok jelentésbeli egyezéseit tárja az olvasó elé. A következtetések levonásában mértéktartó, a tények és az analógiák adta lehetőségek határait nem lépi túl, a jelentésbeli evidenciák révén azonban mindig erősen elgondolkoztató érveket sorakoztat föl még akkor is, ha a hang- és alaktani kérdések esetleg nincsenek kellően tisztázva. S ez nemcsak az e fejezetben tárgyalt *hárs* ~ *háncs*, *folyik* ~ *fut*, *jön* ~ *jut* szó párokra, de a publikáció egészére is vonatkozik.

A IV. fejezetben (62–77) a magyar nyelv néhány szláv eredetűnek tartott kifejezését boncolja a szerző. Közülük a *berek*, *rusnya* és *szövétnék* etimológiájához elsősorban újabb adatok csatolásával kíván hozzájárulni (62), a *szövétnék* szó tárgyával azonban sajnálatos módon kimaradt a kötetből. Hadrovics László már régebben rámutatott a magyar *szövétnék* főnév és a szláv *světník*, ill. ószlovák *svetnik* közti kétségtelen összefüggésre (NyttudÉrt. 50: 52), újabb adatok révén azonban a jelentésben mutatkozó látszólagos eltérések nyilván teljesen kiküszöbölhetők lennének. Új megoldásokat keres a szerző a *csere*, *elmélkedik*, *emlékezik*, *korhol*, *televény* és *veszteg* szavak eredetét illetően, az *óriás* és a *pislen* esetében az elvetett szláv származás mellett foglal állást, míg a *birka* főnevet magyar fejleménynek tartja. Ez a *barka* párhuzamának fényében valóban nem látszik lehetetlennek, de talán mégsem ártana a szó teljes jelentéskörét részletesen megvizsgálni (vigyázat: pásztortermológia!), mielőtt véglegesen állást foglalnánk ebben a kérdésben. Az egész dolgozat magas színvonalához híven az egyes szócikkelyek jól csoportosított és értelmezett nyelvtörténeti anyaga alapján az említett magyar szavak szláv származtatása csaknem minden esetben egyértelműnek mondható. Példának okáért — ha szabad így kifejeznem magam —, rendkívül elms az *elme* — *elmélkedik* — *emlékezik* szócsalád forrásának keresése és megtalálása a szláv *mněti* igében. Nagyon példás elemzéssel, s a távoli szálak finom fölfejtésével veti el az olvasót a magyar *vesztegtől* a szláv *vbst tichu* szókapcsolathoz, mint annak lehetséges alapjához. A magyar *pislen* főnévben is csak éles szlavisztával szemmel vehető észre a szláv (régii szerb-horvát vagy szlovén) *piplę* tő. A magyar *óriás* és az orosz *varjazi* (nom. sing.: *varjagz*) népnév közötti etimológiai összefüggés Hadrovics László előadásában alak- és tartalmi szempontból egyaránt kielégítően bizonyítottan mondható. És teljes mértékben igaz van, amikor úgy véli, hogy a legrégebbi magyar–oroszi nyelvi és történeti kapcsolatokat tüzetesen újra át kell vizsgálni, mivel

azok korai szakaszából több olyan elem is föllelhető a magyar nyelvben, amelyekre a szakemberek eddig nem fordítottak kellő figyelmet. Eze közé tartozhat egyebek között a dolgozatban tárgyalt *csere* szó is, vagy az eke terminológiájának alapvető magyar kifejezései, amint ezt legújabban Balassa Iván értékes munkája (Az eke és szántás története Magyarországon 239 és passim. Budapest 1973.) tanúsítja.

Az V. fejezet (78–94) néhány olasz (hazai latin közvetítésű olasz) kifejezés (*citadella, dúsz, fraska, rece*) újabb anyaggal való gazdagítását, ill. lehetséges vagy biztos olasz eredetű szó (*káva, korcsolya, labda, mankó, rest, tataroz*) elemzését tartalmazza. Közülük egy-kettőnél – ahogyan azt maga Hadrovics László is kiemeli – meglehetősen sok nyitott kérdés marad megválaszolatlanul (pl. a *tataroz* < olasz *turare* esetében), melyek főként alaki vonatkozásúak. Ez azonban koránt sem jelenti azt, hogy a szerző által fölvetett megoldási javaslat eleve hibás, csupán azt, hogy további adatok birtokában lehet majd pro vagy kontra biztosabban ítélni. Egyébként elmondható ez a dolgozat összes olyan etimológiájáról, amelyekben a szerző ilyen vagy olyan okból kifolyólag nem dönt – mert nem is dönthet – teljes határozottsággal. Egyértelműen mutatkoznak meg Hadrovics László segítségével a magyar *labda R. lapta* és az olasz *ballotta, pallotta* 'golyó', a magyar *mankó* – olasz *manico*, magyar *rece* – olasz *rezza* jelentésbeli és alaki megegyezői. A magyar *korcsolya* levezetése az olasz *chiocciola* 'csiga' szóból a tárgytörténet és használati mód részletes bemutatása és a jelentésváltozások nyomon követése révén a szöfjétes követendő példája. Csupán a korabeli kapcsolatok még teljesebb illusztrálása kedvéért említem meg, hogy a *korcsolya* és a *korcsolyás* 'vectiarius, essedarius, illusitator' származék a magyarból ugyanazon jelentésben átkerült a szlovákba is, vö.: 1661 (Csetnek, Štítinik): „Korcolassom dalo se kdy srotaly wina – d. 80” (Kultúra slova 6: 276); 1663 (uo.): „Korcolassom co zo zadneg piwnicy (!) bocku weliku wihahly – d. 30, Ite[m] Ssrotne dalo se Korcolassom – d. 24” (uo.).

A VI. fejezetben (95–100) Hadrovics László a magyar nyelv néhány olyan jövevényszavát elemzi, melyeknek eredete a németben keresendő. Ezek a *bandó, csempé, dőre, harc, kordé* 'egy fajta taliga', *léc, orbán, ostoba, ostar-ádó*. Hadrovics László itt is az esetek legtöbbszörében bőséges nyelvi anyaggal operálva bizonyítja tételeit. Talán mégis szabad lesz egy-két további adalékkal hozzájárulni a gazdag dokumentációhoz. Hadrovics László nem fogadja el azt a felfogást, miszerint a *harc* belső fejlemény a magyarban (I. TESz.) és a szó forrását a kfn. *harsch, harst*-ban látja – úgy tetszik – joggal (a kfn. *harst, harsch* és a cseh, lengyel *harc* feltételezett kapcsolatára KLECZKOWSKI mutatott rá, I. SŁAWSKI, SłEt. 1: 404; WASMER, RussEtwWb. 1: 260). Az analóg sláv példák azonban még többet segíthetnek, ha tekintetbe vesszük, hogy az azonos jelentésű *harc* a csehből a 15. század első felétől kezdve adatható, vö. 1447 (Jindřich Libšteinský z Kolovrat levelében): „učinili smy s nimi *harc* silny” (MNY. LI, 461, az Archiv český IV, 338 alapján közli Décsy Gyula). A lengyelből pedig a *harczerz* 'rycerz pojedynkujący się przed bitwą' főnév már a 15. század előtről kimutatható (I. S. RECZEK, Podręczny słownik dawnej polszczyzny 125. Wrocław – Warszawa – Kraków 1968.). Szlovák vonatkozásban viszonylag szintén korán, a 16. század első felétől idézhető a *harc, harcovati*, vö. 1529 (Ružomberok): „A tak na tem *hartzu* gedine na niekoľiko kony zastrelli z/rutznitze” (Jazykovedné štúdie 6: 260); „byli gsme gse swymi neprytelmi potkaly, a tam sme s/nimy *hertzowaly*” (uo.); 1541: „Ale mi se zde v tabore dobre nemame se, neb nas Turczy ze vssech stran oblechli tak blisko, czo jeden k druhemu nedostreli a vzdiczki *harcz* sebu maji” (B. VARSÁK, Slovenské listy a listiny z XV. a XVI. storočia. I: 227. Bratislava 1956.) stb.

Mindez kétségtelenné teszi, hogy északon (cseh, szlovák, lengyel) a *harc, harcovati* már a 15. század előtt meghonosodott kifejezés volt, legalábbis a katonai szóhasználatban. Ez még jobban alátámasztja a feltevést, hogy a magyarban a *harc* szó legkésőbb a 14. században a szókincs szerves része volt.

A magyar *léc* a német *Latte* szónak *let(te)* alakjából mind a tárgytörténet, mind a szemantika, mind pedig a hangtan szemszögéből tekintve kifogástalanul megmagyarázható. Természetesen ehhez az volt szükséges, hogy a mélyhangú szóalak mellett számolhassunk a németben gyakorlatilag létezett magashangú változattal. Hadrovics László ezt a változatot Diefenbach nyomán egyértelműen kimutatja. S hogy a német jövevényszavak átvételénél azok magashangú párjaival is számolni kell, azt a szerző a *köntös* elemzésénél igazolta. E jelenséghez további adalékot jelent, hogy a német eredetű *lárma* (TESz.) szavunk mellett átvettük annak magashangú változatát is, vö. 1706 (Rákóczi Ferenc írja): „Tegnap Bottyán 12. datált levelét vévén, azt gondolám: *lyerme, lyerme!*” (Archivum Rákócziánium 1: 490); „de majd-majd lesz *lerme-lerme!*” (i. m. 580); „*Lerme, lerme, lerme!* – az sok *lerme* után Isten szerencsésen viradóra juttata” (i. m. 618). A magyarba átkerült magashangú szóalak egykori erejére mutat, hogy az *l* > *ly* változás a mélyhangú *lárma* esetében is előfordult: 1706 (Bercsényi Miklós írja): „*Lyarma, lyarmal* Ma írja . . .

Csáki Uram . . ." (Archivum Rákócziánium 5: 17); „féltem őket *lyármátúl*" (i. m. 37). A jelenség magyarázata szempontjából közömbös, hogy a *l(y)erme* kuruckori átvétel volt-e esupán, vagy esetleg már korábban is előfordult a magyar nyelvben. Tény az, hogy a német szónak mindkét változata behatolt a magyarba, de csak a mélyhangú alak vált általánosan honossá.

Néhány bizonytalanak tartott magyar szó a VII. fejezetbe (111–118) került. Ezek a következők: *derék, kuruc, labanc, mázsa, tömlő*. Annak ellenére, hogy Hadrovics László nem jelöli meg a forrásukat – a bemutatott bizonyító anyag alapján ezt nem is tehette –, a sok-sok finom megfigyelés, az összefüggések árnyalt kiemelése folytán öt remekbe szabott szócikket, szónomográfiát kapott az olvasó. A velük kapcsolatos kérdések összegezésén messze túlmenően igyekeznek feltárni a lehetséges vonatkozásokat. Minden esetben pontosan rámutat a magyarázatban rejlő nehézségekre, egyúttal fogódzókat is ad a további kutatásokhoz. Az előrelépés azonban leggyakrabban csak újabb adalékok segítségével következhet be. Hadrovics László a magyar *labanc* szó keletkezésének magyarázatát (a TESz-hez hasonlóan, csak más úton-módon) a magyarban keresi. Szerinte a szó léte összefügg azzal a ténnyel, hogy a 17. század második felében a császárpárti magyarokat a fejedjükhöz viselt tollakról lehetett megismerni. Ezért később *tollasoknak* is hívták őket (122). Nos, a *labanc* kifejezésnek a *lobogós, loboncos*, valamint a *tollas* szavakkal való feltételezett kapcsolatára utalhat például a következő idézetben szereplő *tollas* süveg is, amely a *labanc* Draskoviché volt. Bercsényi Miklós 1706-ban jelenti Rákóczi Ferencnek, hogy a *labancoktól* a kurucok: „három zászlót is nyerének tőlök, kiket alázatossan elküldöttem Nagyságodnak. Az *phoenix-tolló süvegét* is Draskovicsnak elnyerték, de még nincs itt, megírtam: hozzák el" (Archivum Rákócziánium 5: 83). A *tollas* süveg tehát kétségtelenül jellemzője volt a császárpártiaknak, vagy legalábbis a tiszteknek. Bercsényi egyébként valószínűleg nem a győzelem tényét akarja a süveg elküldésével igazolni, talán inkább az értékesnek tartott főnixtollakkal akar kedveskedni a fejedelemlnek. Az ilyen tollak országunkban régóta nagy becsben tartották, Sárovarott 1562-ben elismerévent is adtak róla: „wyttem el ez Sarwarý thaar hazbol vram ö maga hagiaffabol, eg bonchokoth, keth Bokor tollath, es keth *fenix tollath*" (OL Lymb. III. series 22. tétel: 750/b). Ez az egy adat önmagában persze nem sokat jelent, de bizonyos tény (tollas süveg) mégiscsak hitelesen igazol. A *tollas* 'labanc' megnevezés és a *labanc* ~ *lobonc* főnév közötti összefüggés bizonyításához azonban további adatok szükségesek.

A VIII. és egyben utolsó fejezetben (129–132) Hadrovics László öt magyar szólás adatolását, esetleges európai vonatkozásait teszi teljesebbé. Reméljük, hogy O. NAGY GÁBOR tervezett és megkezdett műve megvalósulásaként előbb-utóbb megjelenik a magyar szólások történeti szótára, addig is minden ilyen jellegű közlemény értékes gyarapítása a magyar lexikográfiának.

A kötetben tárgyalt kifejezések mutatójával (133–134) zárul ez a becses publikáció, melyet Kiss Lajos lektorált és szerkesztett. Hadrovics László szöveftő munkájának eme legújabb termékét Pais Dezső emlékének szenteli. S a gondolatokban és megoldásokban egyaránt gazdag szócikkgyűjtemény, amely a magyar etimológiai irodalom komoly nyeresége, valóban szép és méltó emléket állít mindannyiunk tisztelt és szeretett mesterének, Pais tanár úrnak.

GREGOR FERENC

Tanulmányok a mai magyar nyelv szófajtana és alaktana köréből

Szerkesztette RÁCZ ENDRE és SZATHMÁRI ISTVÁN. Tankönyvkiadó, Budapest 1974. 160 l.

E tíz tanulmányt magában foglaló kötet annak a nagy munkának eredménye és tükrözője, amely az Eötvös Loránd Tudományegyetem Mai magyar nyelvi tanszékének leíró nyelvtani csoportjában folyik külső szakértők és egyetemi hallgatók bevonásával, s célja A mai magyar nyelv című egyetemi tankönyv (Budapest 1968.) átdolgozott, új kiadásának előkészítése. A csoport vitaülésein elhangzott beszámolókat anyagát a szerzők három kötetben kívánják közreadni, s ezek közül most az elsőt kaptuk kézhez.* — Az előkészítő munka középpontjában — amint a jelen gyűjtemény is mutatja — a tankönyv modernizálása, az új magyar és külföldi tudományos eredményeknek az egyetemi oktatásba való bevezetése áll. Nagyon fontos szükségletet és egyben elodázhatatlan feladatot ismertek fel, vállaltak e cél kitűzésével a tanszék munkatársai. Hiszen a jelenlegi tankönyv nagyrészt az 1961–62-ben megjelent akadémiai leíró nyelvtanra

* Ismertetésemet 1975-ben írtam. 1977-ben megjelent a sorozat második, mondat-tani kötete is. M. I.

támaszkodik, amely maga — bár jelentős előrelépés volt a magyar nyelvtanírásban (elég csak arra a tudománytörténeti körülményre gondolni, hogy némely vonatkozásban még egyáltalán a leíró nyelvtan jogait is ki kellett vinni), nem is szólva közművelődési értékéről — mindenekelőtt összefoglaló, és csak kisebb részben revideáló jellegű (amely irányt mindent összevetve csak helyeselni lehet). E tényről fogva, valamint abból kifolyólag, hogy az MMNyR illetve az MMNy. megjelenése óta eltelt időszak különösen sok új eredményt hozott a magyar nyelvtani kutatásokban (és világviszonylatban), már eléggé nagy feszültség jött létre a tudomány mai állása és az egyetemi tankönyv között, s ennek feloldása egyre sürgetőbb. A munka jelentősége ugyanakkor túlmutat az egyetemi oktatás keretein, kiterjed magára a tudományterületre is, mivel az új részeredmények összefoglalása, illetve beépítése a hagyományos nyelvtanba (amely az egyetlen teljes, részletesen kidolgozott magyar grammatika) még nem történt meg. Ezt a feladatot, úgy látszik, az új egyetemi tankönyv fogja elvégezni. Igaz, felvetődhet, tudományos szempontból értékes-e a hagyományos rendszer „megjavítása” akkor, ha az új eredmények jó része nem a hagyományos felfogás, hanem új koncepciók alapján jött létre. E kérdést hosszasan lehetne vitatni. Én igennel válaszolok rá; talán elég csak arra utalnom, hogy nem mindegy, mi az, ami túlhaladottá nyilvánítottuk azáltal is, hogy a hagyományos nyelvtanban is más felfogás foglalja el a helyét, mi az, amit az újból egyre többen elfogadnak. S talán abban sem tévedek, hogy a hagyományos nyelvtannak — nem utolsósorban éppen teljességénél és kidolgozottságánál fogva — bizonyos kontroll-szerepe, orientáló funkciója is van a fejlődésben: lehetővé teszi, hogy új eredményeinket megelvéző ismereteink egész rendszerében szemlélhessük.

A kötet a szerkesztők előszava után SZATHMÁRI ISTVÁN „Leíró nyelvészet — leíró nyelvtani tankönyv” című tanulmányával indul, amely a megírandó tankönyv alapelveit ismerteti és indokolja, s ismerteti az előkészítő munkaközösség munkamódszerét is. A tanulmányban igen alapos átgondolását találjuk annak, hogy milyen alapkérdésekben kell dönteniük az új tankönyv készítőinek. Mindenekelőtt a ma nyelvtudományának jellemző vonásaira kell figyelemmel lenniük; arra, hogy tudományterületünkön előtérbe kerültek a szinkronikus és az alkalmazott nyelvészeti kutatások, nagy szemléletbeli változások mentek végbe, sok új kutatómódszer jelent meg, erősen megnövekedett az egzaktitás igénye, tudományunk egyre jobban differenciálódik, és sok új kapcsolata alakult ki más tudományágakkal. A Szathmári kiemelte jellemvonásoknak van egy oldala, amelyet — azt hiszem — érdemes külön is megemlíteni: az az érdekes és örvendetes jelenség, hogy a nyelvtudományban ma egyszerre van meg a gyakorlat felé fordulás és az erős elméleti érdeklődés. Mindkettő jelen van egyebek között a leíró nyelvtanban; ez amellelt, hogy szoros kapcsolatban van a gyakorlattal, fontos elméleti kérdéseket is felvet. — A legnehezebb kérdések egyike, amelyet Szathmári tárgyalt, a hagyományos felfogás és az új koncepciók, eredmények kívánatos viszonya a tankönyvben. Szathmári nyomán idézem a munkaközösség állásfoglalását: „... az egyetemi tankönyv olyan korszerű leíró nyelvtan, amely megtartja ugyan — a lehetőség szerint — a klasszikus nyelvtan kereteit, de ezekben beilleszti a legújabb kutatásoknak azokat a kiérlelt eredményeit, amelyek alapkonceptiójával összhangba hozhatók” (8.1.). Ez az elv az adott körülmények között szerintem reális és helyes. Egyrészt — mint már említettem — más teljes nyelvelírásunk, mint a hagyományos, nincs. Hagyományos nyelvtanunk ugyanakkor igen nagy részletességgel kidolgozott rendszer; a benne elrendeződő hatalmas magyar nyelvi és általános nyelvtani vonatkozású ismeretanyag más rendszerben egyelőre nem közölhető. Ugyancsak helyesnek látom, hogy pozitív ismeretként a szerzők csak kiérlelt új eredményeket akarnak a tankönyvbe foglalni, de ismertetni kívánnak vitákat is, és minden figyelemreméltó kísérletet. Az új irányzatok között láthatóan nem válogatnak, azaz nem az egyik vagy a másik irányzatot részesítik előnyben, hanem az eredményeket nézik. A produktum közlésekor természetesen szükséges arra is utalni, hogy az milyen úton jött létre, de a szerzők — úgy látom — ezt így is tervezik. Egyidejűleg talán arra is lehetne törekedni, hogy az olvasóban, a tanulóban összefüggő kép is alakuljon ki az egyes iskolákról, módszerekről, tudjanak azok lehetőségeiről, értékeiről és korlátairól egyaránt. — Egy kérdés azonban fennmarad. Mi történik akkor, ha valamely kétségtelen érték nem egyeztethető össze a hagyományos nyelvtan koncepciójával? Számolnunk kell vele, hogy a hagyományos nyelvtan nem fejleszthető, egészíthető ki korlátlanul. E nyelvelírás alapján nem strukturális szemléletű (csak megvannak benne a strukturális szemlélet elemei), a modern nyelvészemlélet viszont strukturális. A mostani feladatot talán abban lehetne a legáltalánosabban megjelölni, hogy ezt a tendenciát kell tovább erősíteni a hagyományos nyelvtanban. Mint későbbi feladatra azonban gondolni kell a koncepció megváltoztatására is. — A szinkronia és a diakronia viszonyának kérdésében a szerző a szinkronia dinamikusságának elvét vallja. Mivel ez az

igazán modernnek nevezhető gondolat a mai nyelvtani kutatásoknak egyik legerősebb ösztönzője, fontosnak látom annak a Szathmáritól is érintett problémának a tisztázását, hogy mit kell a szinkrón és a diakrón szempont nem kívánatos keveredésnek tekintenünk a nyelvvizsgálatban — ettől a módszerhibától óv helyesen Szathmári —, és mit a szinkrónia és a diakrónia egysége helyes tükrözésének. Ugyanis találkoztam már olyan véleménynyel, amely — az én megítélésem szerint — szempontkeveredés címén azt kifogásolta, ami a legelőreutatóbb. — Részletesen foglalkozik a szerző a nyelvtan és más leíró jellegű nyelvészeti diszciplínák érintkezésével; gazdag tapasztalatokat sűrítő fejezetben és — nyugodtan mondhatjuk — mindenre gondolva tekinti át a tankönyvvel szemben az oktatás felől támasztható követelményeket, és sok gyakorlati tanácsot is ad.

NAGY FERENC „A mai magyar nyelv című tankönyv és a kvantitatív nyelvészet” című írásában mindenekelőtt egy lényegbe vágó kérdést tesz fel az új nyelvtannal kapcsolatban: „Nem hozunk-e létre eklektikus nyelvtant és jelentéstant, ha a hagyományos módszerek közé strukturális vagy éppen strukturalista eljárásmodokat vegyítünk?” Amint az előbbi részből kitűnhetett, lényegében e recenzió írójának is ez volt az első gondolata, és az adott körülmények között ugyanúgy megengedi az eklektikát, mint Nagy Ferenc. A szerző a grammatika és a jelentés kvantitatív vizsgálatának területéről, nem kis részben saját kutatásaiból közöl eredményeket, mutatóványokat annak megvilágítására, hogy a nyelvi jelenségek jellemzéséhez szorosan hozzátartoznak azok mennyiségi viszonyai, illetőleg, hogy a tartalomnak mennyiségi megnyilvánulásai is vannak. Statisztikai számításai (az alany fajtáinak megoszlásáról, a köznevek megoszlásáról mondatrészek szerint stb.), bár sajnos, nem eléggé nagy minta alapján készültek, teljes mértékben meggyőzik az olvasót arról, hogy a mennyiségi jellemzők nélkülözhetetlen tartozékai a nyelvtani szerkezet leírásának és a nyelv funkcionálása bemutatásának. Már nem ilyen meggyőző számomra az a következtetés, amelyet a szerző FÓNAGY IVÁN entrópiavizsgálataiból levon; amint én megítélem, Fónagy adatai éppen a kötőhangzóknak a tőhöz való tartozása ellen szólnak. A mondatfajtakombinációk vizsgálata az összetett mondatban pedig kissé felszínesnek tűnik fel, nem veszi figyelembe például, hogy a kérdő alakú mondat nem mindig kérdő mondat, s láthatóan azt sem, hogy a mellékmondatbeli módhasználatot gyakran a főmondatbeli ige jelentése határozza meg. Ezek azonban csak részleteket érintő kifogások; a szerző alap gondolatát feltétlenül, és szerintem javaslatainak többségét is szükséges — a lehetőség szerint — megvalósítani.

Hatalmas anyagot ölel fel SIMON GYÖRGYNEK „A szófaji felosztás problémái” című tanulmánya; egyedül az ige kérdéseit nem tárgyalja. Világosan meghatározott elvek alapján igen nagy mennyiségű magyar szófajtnai érdekű részismeret tömör felsorakoztatása ez a munka (a tömörségnek árnyoldala is van), olyan ismereteké, amelyeket így egybegyűjtve még nem láttunk, egy részüket pedig kevéssé, esetleg nem is ismerjük vagy az nem tudatosult. A szerző számos problémában is állást foglal, végül javaslatot tesz a magyar szófajok rendszerére. Még a magyar anyag nagyfokú bonyolultsága sem menti azonban, hogy szinte semmit nem kapunk a kérdés nemzetközi problematikájából; a szófaj azon kategóriák egyike, amelyeknél ez különösen hiányzik. — „... egyes szófajoknak a tipikus tulajdonságát, a fő szófaji értékét, a mondatban a tipikus szerepét kerestem” — írja Simon Györgyi (57. l., én emeltem ki, M. I.), s ezzel nem csupán célját határozta meg, hanem dolgozatának fő értékét is. Az egyes szófajok strukturális jellemzőit különböző szempontokból bemutató táblázatai is ezt a célt szolgálják, s igen alkalmasak ismereteink hiányainak „kiugratására” is. Nagy gondot fordít a szerző a strukturális korlátozásokra. Mindezzel a dolgozat jó alap a megírandó szófajtanhoz. A munka jellegéhez igazodva „Egyetértek” — „Nem értek egyet” címen röviden néhány részletmegjegyzés: helyeslem a többszófajúság és az alkalmi szófajváltás gondosabb elkülönítését; meggyőző számomra a határozószói névmás felvétele, az ige nevek önálló szófajként való kezelése, a névmási kötőszók elkülönítése a kötőszóktól. Nem helytálló viszont, hogy az elvont — konkrét megoszlásnak nincs grammatikai jelentősége (az összetett mondatban van, l. HADROVICSNÁL, ZSILKÁNÁL). Szemantikai, illetve filozófiai szempontból szerintem nem helyes a főnév és a melléknév jelentésének jellemzése (37. l.). Az a KÁROLYNAK tulajdonított állítás, hogy esete csak a főnévnek van, Károly félreértése vagy a szerző félreérthető megfogalmazása (38., 39. l.). A módosító szóban szerintem nem szubjektív jellege a legfontosabb, hanem hogy milyen viszonyt fejez ki (56. l.). A tömör előadasmód következménye, hogy néhány túlságosan kategorikus, pontatlan kijelentéssel találkozunk a dolgozatban; a névmásnak valamicskével nagyobb mondatrészfellevő képessége van, vö. *egészen olyan (kalap); valaki olyan (aki...); annyi minden* (vö. 42. l.); nemcsak főnevesült befejezett melléknévi igenév kaphat esetragot (vö. 50. l., táblázat); a határozószó alighanem szubjektív is lehet (vö. 56. l.). Egyes szófajok rokonítása (például névmás — igenév) erőltetettnek tűnik

fel (57. l.). — Nem foglalkozik a szerző a mondatszó fogalmával; G. VARGA GYÖRGYNEK egyetlen elhárító félmondata a mondatszóról (70. l.) e kötetben vezeg.

G. VARGA GYÖRGYI „Néhány nem tiszta szófaji kategória vizsgálati módjáról” című elmélyült fejtegetésében előbb a nem tiszta szófajúság általános kérdéseivel foglalkozik, majd vizsgálati módszert mutat be a többszófajúság típusának eldöntésére, valamint annak megállapítására, hogy egy adott időpontban milyen fokon áll valamely átalakulás. A kérdés kutatásának történetét áttekintve a szerző pontosan rátapint a (szerintem is) legértékesebb gondolatokra; mennyi érték van szófajtani irodalmunkban! A stabil átmeneti szófaji jelleget (például az igenévét) megkülönbözteti a szófajúság történeti átalakulása folytán fennálló átmenetiségtől (ragos névszó → névutó). Kiemeli, hogy az alkalmi szófaji átsapások is nyelvi törvényszerűségeken alapulnak. A többszófajúság típusának és az átalakulás fokának megállapításában — átgondolt indokollással — a szó disztribúciójára épít. E módszer választása annyira logikus, hogy eredményességében egy pillanatig sem kételkedhetünk, s a konkrét példákon az igazolódik is. A szemantikai vizsgálat ezzel nem válik feleslegessé, hangsúlyozza a szerző. A részleteket illetően hely szűkében csak kifogásomat említem: nem minden különbségtevés látok lényegesnek és adekvátnak, nevezetesen a *tegnap*, *holnap* stb. sorban (68–70. l.). A *tegnapelőtt*, *holnapután* ritkább főnévi használata valószínűleg nem kezdetibb fejlődési fok, hanem a szükséglet kisebb fokának tükrözője. — A *félsz* igealak → *félsz* főnév változásának mint szóalakotási módnak a felfogása azt a gondolatot kelti, hogy talán igen gyümölcsöző volna — a szófaji határkérdéseket a nyelvi tevékenység szempontjából nézve — produktív szófajváltoztatási módokról beszélni. Ezek sorában lehetne szólni — a G. Varga Györgyi tárgyalta jelenségeken kívül — általában a szavak metanyelvi főnevesüléséről, különféle szófajú szavaknak, például a kötőszóknak valamely fogalom kifejezését szolgáló főnevesüléséről (vö. TOMPA: Nyr. 86: 265). stb. — A mondatból lett szavak elemzésekor a szerző fontos megkülönböztető mozzanatra mutat rá: az intonáció megmerevedésére a mondathoz képest.

A RADICS KATALIN bemutatta vizsgálat — „A névmások egy csoportjáról” címen — az egyetlen a kötetben, amely „szakít” a hagyományos kiindulással, s tárgyat a generatív nyelvtan kérdésfeltevése szerint és módszerével dolgozza fel. A kérdésfeltevés — milyen szabályok alapján hozunk létre névmásokat tartalmazó jó magyar mondatokat? — igen értékesnek mutatkozik; ennek nyomán a nyelvi jelenségek — az ismertek is — új aspektusban tárulnak a kutató elé. Emellett fény derül a nyelvi objektumok eddig fel nem fedezett tulajdonságaira is, illetve egyes összefüggések a korábinál absztraktabb, pontosabb megfogalmazást nyernek. Ilyen például a koreferencia alapján és a lexikai azonosság alapján használt névmások megkülönböztetése. A visszaható névmásról adott szabály — elvileg legalábbis — több mondatot fog át, mint az eddig ismert szabály („... a cselekvő tevékenysége önmagára hat vissza”), mert nem köti ki, hogy az érintett személy csak cselekvő lehet. A dolog másik oldala azonban, hogy Radics kérdésfeltevése nekünk a jelenségeknek jóval bonyolultabb szövevényébe világít be, mint amellyel a szerző vagy inkább a generatív nyelvtan a követett úton meg tud birkózni, a szerzőnek minden elismerést megérdemlő munkája ellenére. Itt is megjelenik a generatív kutatások jellemző hibája, a „pontatlan pontos” szabály. Radics megállapításainak ellentmondanak vagy azok árnyalását kívánják például e mondatok: *Péter elvégezte a rá rótt feladatot contra Péter elvégezte a magára vállalt feladatot; Nagymamában és nagyapában nagy szeretet él egymás iránt*; és — úgy látom — még sok más jelenség. Ezek feldolgozatlansága pedig a jelenlegi szabályok adekvátságát is megkérdőjelezi. S hol van még a dolgozatban nem érintett — mert nem szorosan az adott tárgykörbe tartozó — többi tudnivaló a névmásokról; hogyan és mikor jut el azokig egy generatív leírás? Megint csak felvetődik e m ó d s z e r adekvátságának kérdése. Nem kétséges azonban, hogy a tanulmányban van követnivaló, s nemcsak részletek, hanem fontos elvek, megfontolások is. A nehéz gondolatmenet megértését a szerző körültekintő fogalmazással, magyarázatokkal segíti.

KESZLER BORBÁLA Nagy Ferencéhez hasonló célt tűzött maga elé: mennyiségi vizsgálattal hozzájárulni a minőség pontosabb, teljesebb megismeréséhez. „Az ige-
kvantitatív vizsgálata” címen az ÉrtSz.-ban található ige-
töveket osztályozta, és megállapította az egyes típusokba tartozó igék számát. Meggondolásai, besorolásai meggyőzőek. A megvizsgált ige-
tövekeknek 94 és fél százalékka egyalakú. Az ilyen kutatások több okból is nagyon hasznosak: az arányok feltárásán kívül felszínre hoznak problémákat, a meg-
levő osztályozások kisebb vagy nagyobb hiányait is.

A magyar nyelvtanban a legnagyobb változáson átment fejezetek egyike a szó-
képzés. Ennek a problémákban bővelkedő területnek mélységben és szélességben egyaránt alapos felmérése BERRÁR JOLÁNNAK „Új szempontok és módszerek a szóképzés
vizsgálatában” című tanulmánya. Az újabb kutatások legfontosabb eredménye a szó-

képzés és a szintaxis kapcsolatának felfedezése, s ez a kérdés áll Berrár fejtegetéseinek középpontjában is. Egy alapkérdésben a szerző már az elején dönt: a szóképzést továbbra is egységesen a morfológiában kell tárgyalni, az új szempontokat ezen az elrendezésen belül hasznosítva. Ennek az álláspontnak a reális voltát aligha lehet vitatni. Ezután a generatív, pontosan a magyar generatív nyelvtani kutatások tanulságairól kapunk áttekintést, majd egy olyan kérdéssel foglalkozik a tanulmány, amely közös a hagyományos és a generatív nyelvtanban: a képző produktivitásával. Az MMNyR-ről szólva Berrár ugyan megfélekedezik az MMNyR.-nek arról az érdeméről, hogy a produktivitásnak a képzőgyakoriságtól való világos megkülönböztetésével lényeges lépést tett előre e fontos fogalom tisztázásában, de kétségtelen, hogy a produktív — nem produktív szembeállítás helyett az automatikus képzésnek és a hagyományozott alakok készletének szembeállításával a produktivitás fejlettebb, a nyelv korszerű, tevékenységként való felfogásának megfelelő fogalmához jut. A képzőknek a mondatalkotásban, a beszélemben betöltött szerepe mint alapszempont vonja maga után a szintaktikai, a lexikai és a szemantikai szóképzés különválasztását is, amelyet Berrár az újabb kutatások alapján javasol, és amelyet nagy örömmel üdvözölhetünk az egyetemi tankönyv előtanulmányában. Érdekes, mélyreható vizsgálatot összegező fejezet foglalkozik a képzett szó elemezhetőségével. Az a megállapítás, hogy a teljes automatikus elemezhetőség kritériumainak szinte egyetlen képző sem tud eleget tenni, tanulságos egy általános kérdésnek, általában a nyelvi elemzés automatizálhatósága kérdésének szempontjából is. A szerző végül a képző fogalmáról fejt ki véleményét. — Az a javaslat, amelyet Berrár a szóképzésnek az egyetemi oktatásban való tárgyalására tesz, nézetem szerint a legjobb, amelyet a jelen pillanatban el lehet képzelni, mert a hagyományos keret megengedte legbátrabb lépést teszi meg, és a modern eredmények figyelembevételében a legtovább megy, amíg ezek az eredmények eléggé biztosnak mondhatók. A biztos itt nem azt jelenti, hogy tökéletesen tisztázott, hanem azt, hogy lényegében nem vonható kétségbe. A szerzővel teljesen egyetérthetünk, hogy rengeteg még a feladat; a legproblematisabb talán éppen az, ami alapján véve a legértékesebb: mit soroljunk a szintaktikai, és mit a nem szintaktikai képzéshez. Meggondolásra érdemes kérdésként vetem fel: vajon nem volna indokolt a szintaktikai képzésen belül kiemelni azokat a képzőket, amelyek arra valók, hogy segítségükkel egyszerűbb szerkezetekből bonyolultabbakat hozunk létre (a nomen actionis képzője, az igenév képzők stb.)?

VELCSOV MÁRTONNÉNAK „A magyar nyelv verbum finitumainak néhány kérdése” című dolgozatából a magyar igeragozási rendszerrel kapunk átfogó képet, bizonyos problémák prizmáján keresztül. A szerző kezdő és záró sorai mögött olyasféle kétség húzódik meg, mintha a jelen téma nem volna eléggé modern, külön indokolásra szorulna. Ez az aggály azonban nem megalapozott; a morfológia semmiképpen sem elavult. — Nem közömbös az a terminológiai kérdés, amelyet Velcsovné felvet. Az általános elterjedt, de nem szerencsés „alanyi ragozás” — „tárgyas ragozás” elnevezések helyett olyan terminusokat ajánl, amelyek valóban a legjobban fedik a tényeket: „alanyi (általános) ragozás” — „határozott tárgyas ragozás.” Állást foglal a szerző a *-lak*, *-lek*-vitában; e ragos alakokat a tárgyas ragozási sor tagjainak tekinti. Rámutat egy az igető és a rag határának megvonásakor előforduló hibára. Végül a magyar ige morfológiai alkatának olyan szimbólikus jelölésmódját is kidolgozza, amellyel bármely magyar igealakot jellemezni lehet.

RÁCZ ENDRE „A birtokos személyragozásnak a birtok többségét kifejező alakrendszere” címmel egy egyetemi előadásának csaknem szó szerinti szövegét közli. Ezzel — mint írja — oly módon kívánja kifejtteni véleményét a birtokos személyragos alakok vitás szegmentálási kérdésében, hogy egyúttal bemutassa: az egyetemi előadásban lehetőség nyílik a tárgy problematikájának a tankönyvön túlmenő, kimerítő ismertetésére. RácZ tökéletesen beváltja ígétét, s hozzátéhetjük: tárgyáról a célhoz igen jól illő eleven, sőt érdekesítő formában szól, s úgy, hogy eközben az okfejtés világosságán nemhogy a legkisebb csorba sem esik, hanem inkább a szorosan logikus gondolatmenet a legfőbb ébrentartója a hallgató, az olvasó érdeklődésének, figyelmének. A szerző több, szám szerint öt felfogást szembesít, felfedve mind a bennük levő racionális mozzanatokat, mind az ellentmondásokat, az okozott bonyodalmakat. Ő maga a többszel alternánsaival operáló felfogás mellett foglal állást, s ezt a megoldást egyértelműen jónak tartja. Itt azonban felvetődik, hogy vajon épp e legutóbbi értékelésében igaz van-e. Legyen szabad az említett felfogásról elmondania benyomását olyasvalakinek, aki e kérdésben még nem merült el, sőt a problémának ilyen teljességét is csak a jelen dolgozathatól ismerte meg, így csak első gondolatait közölheti, melyekben könnyen lehet tévedés. Úgy tűnik fel, a RácZ választotta megoldás valóban igen előnyös, azonban mégsem problémátlan. Mondhatnánk: túlságosan is jó, tudniillik mintha nagyobb rendet találna az adott terü-

leten, mint amekkora van. Legfőképpen: nehezen képzelhető el, hogy a beszélő tudatában valaha is különvált volna az egy és a több birtokot kifejező alakok rendszere. A legfőbb tanulságot én itt egyelőre mégis abban látom — erre Rácz is utal —, hogy a nyelvi rendszerben némelykor szabálytalanság, logikátlanság van. A rendszer megértéséhez talán épp e szabálytalanságok eredetének, motívumainak feltárása adná kezünkbe a kulcsot.

„Módszer és szemlélet próbája a nyelvleírásban” a címe JUHÁSZ JÓZSEF tanulmányának, amely a SVEDOVA szerkesztésében 1970-ben megjelent orosz akadémiai nyelvtant mutatja be, főként módszertani oldalról. Juhász a művet tudománytörténeti háttérbe ágyazva értékeli; egészében mint elődjénél egységesebb szemléletű, következetesebb, formalista-strukturalista alapon álló, de nem szélsőségesen strukturalista és nem is generativista művet jellemzi. Az orosz nyelvtanítás történetében úgy helyezi el, hogy az egyrészt újító, másrészt az orosz formalista hagyományoknak is folytatója. A viszonylag nem nagy terjedelmű, de igen tömör ismertetés még sok egyebet is el tud mondani a műről. Választ kapunk belőle további fontos kérdésekre: hogyan értelmezi a nyelvtan a szinkrónia és a diakrónia viszonyát, miként kezeli a beszélt nyelvet? A könyv egyes fejezeteiről (morfémata, szóalkotástan, paradigmatika, szófajtan) Juhász részletesebben is szól, több helyen kiter egy-egy szempontnak a magyarban való alkalmazhatóságára, és kritikai észrevételeit is közli az egészében módszertani kísérletként is eredményesnek, s nem utolsósorban ezért tanulságosnak ítélt könyvről.

Amennyire e kötetből megítélhetjük, az új egyetemi tankönyv előkészítése jó mederben halad. Egyetlen kifogásunk lehet, ez sem érvényes azonban kivétel nélkül minden tanulmányra: az egyes problémakörök megközelítése némelykor nem a kérdés nemzetközi állása felől történik; több szerző inkább csak a hazai szakirodalmat dolgozza fel, amely nem ad minden ponton eléggé széles körű áttekintést. De ez a hiányosság nem változtat azon a tényen, hogy a szerzők olyan, felelős és elmélyült munkával, s az oktatás korszerűsítésére való szilárd törekvéssel készült gyűjteményt bocsátottak közre, a helyzet felmérésén kívül új eredményekkel is gazdagítva nyelvtanításunkat, amelyek alapján joggal bízhatunk a vállalkozás sikerében.

MOLNÁR ILONA

Papp Ferenc: A magyar főnév paradigmatisztikus rendszere

Akadémiai Kiadó. Budapest 1975. 267 l.

PAPP FERENC könyve, amely akadémiai doktori dolgozatnak készült, a mai magyar tótan és ragozástani területén tüzetes feldolgozás. Mint ilyen nélkülözhetetlen e szakterületen minden további kutatás számára. A Magyar Nyelv Értelmező Szótárának az adatanyagára épül, a szótár tótani — ragozástani információi alapján. Ezenkívül támaszkodik A Magyar Nyelv Szóvégműtató Szótárára, amely ugyancsak Papp Ferenc munkája. E két szótárt dolgozza fel ebben az értekezésben, minőségi és mennyiségi elemzéseket végezve, igen sokoldalú statisztikai képet nyújtva az anyagról.

A könyv témája engem személy szerint is közelről érint, mint A Mai Magyar Nyelv Rendszere tótani részének az elkészítőjét. Az akadémiai nyelvtan nem támaszkodhatott az annak idején még el sem készült értelmező szótárra, bár ennek ellenére meglepő, hogy a produktivitás szempontjából megközelítően hű képet ad a mai magyar tőrendszeréről. A nyílt és produktív osztályokat elkülöníti a ma már nem produktív osztályoktól, az utóbbiakat pedig listákkal jellemzi. E tőszavak listája Papp Ferenc feldolgozásával összehasonlítva sem marad szégyenben, majdnem eléri a teljességet. Viszont az ingadozások kimutatásában Papp munkája lényegesen továbbmegy és részletekben számos új információt ad. Ebben nagy segítségére volt a már említett Szóvégműtató Szótár, amelynek a felhasználásával sikerült a tővégek hangállományának a ragok kapcsolódása szempontjából való egészen tüzetes, a vizsgált szótári korpusz tekintetében száz százalékosan pontos elemzése, statisztikázása.

A részletekben való továbbjutáson kívül a tiszta leírás csak egyik célja a szerzőnek. Bár a formális leíró rész a könyv nagy részét teszi ki, ez végül is alá van rendelve a szintézis fejezetének. A formális leírás és a szintézis — csak helyeselhetőleg — nem az érték szintjén van megkülönböztetve, hanem mint két fázisa a feldolgozásnak, amelyek közül a sorrendben első a leírás és erre támaszkodik a szintézis. Ez a szintézis automatikus, ami Papp világos értelmezésében nem jelent mást, mint azt, hogy az Értelmező Szótár összes adatai — kivétel nélkül — megkaphatók a szintézis segítségével. A nyílt, produktív tőosztályok esetében a szabály generálja a helyes tőalakokat, a nem produktív szóosztályokban pedig teljes létszámú listákat kapunk.

Papp automatikus szintézisével kapcsolatban hangsúlyoznom kell a munka egy fontos feltételét: a zárt korpusz vizsgálatát. Csak ez teszi lehetővé, hogy teljes listák közlésével minden adatot megkapjunk. Ebből azonban — éppen Papp munkája révén is — szükségszerűen következik, hogy ha a nyelv egészét vesszük, nem zárt korpuszt, akkor a teljesen explicit leírás és szintézis nem valósítható meg.

Az „Egyes toldalékoknak a tőhöz függő változatai” című fejezetben tárgyalja Papp azt a sokat vitatott kérdést, hogy például a *házak* és a *padok* szóalakok a illetőleg *o* hangját hogyan minősítsük: a tőhöz számítsuk vagy a toldalékhoz, vagy esetleg külön státust biztosítsunk neki mint kötőhangzónak. Papp ebben a kérdésben nem szemellenzős, sőt olyan rugalmas álláspontot foglal el, melyre csak azok jutnak el, akik nagyon jól ismerik a kérdést, annak összetettségét. Egyrészt teljesen egyetért azzal a felfogással, amely szerint a kérdéses hangot a nyelvközösség önkéntelenül a formans részeként fogja fel. „Mi más oldalról — írja — a nyelvleírás egyszerűségének a követelményéből kiindulva, ugyanerre az eredményre jutottunk, ennek során nem térhetünk ki az ezzel vélhetően összhangban levő nyelvtérképek kérdése elől . . . Másrészt azt is meg kell mondanunk, hogy a generálás során bizonyos értelemben vissza fogunk térni a »tővéghangzós« felfogáshoz. A szintézis során ugyanis célszerű a tő mellett tárolni az arra vonatkozó (attól függő) információkat. Ennkk megfelelően a *kár* és a *vár* töveket például célszerű úgy tárolni, hogy az utóbbi a *vára-* kiinduló alakot vesz fel (61).” Papp továbbá ezt mondja: „Kevesebb jót tudunk mondani a »kötőhangzós« felfogásról. Célszerűtlen egy külön elemmel operálnunk, ha azt vagy a tőnél, vagy a toldaléknál úgyis el tudjuk intézni (62).”

Talán nem érdektelen, ha megemlítem, hogy a MMNyR tőtani részének az elkészítésekor először nekem is ez volt a felfogásom, azzal a különbséggel, hogy nem egyöntetűnek láttam a tőhöz vagy a toldalékhoz való tartozás kérdését, hanem bizonyos toldalékok esetében inkább a tőhöz, bizonyosoknál inkább a toldalékhoz tartozónak gondoltam azt a bizonyos elemet. (A *házat*, *padot* esetében a tőhöz, a *házon*, *padon* esetében a toldalékhoz.) Ez a felfogás ugyanis az adott szinkrón állapot hú kifejezője, rugalmasan tükrözve a „kapcsoló elem” ide vagy oda húzását ebben vagy abban a korban, s a célszerűségnek is megfelel abban az értelemben, ahogy Papp veszi és mondja: „már a tőtípus megállapításakor a *pokol* ezt az alakot kaphatja: *poklo-*; az *agár*: *agara-* stb. (64).” Szükség lehet természetesen arra, hogy az összes kötőelemet mind a két aspektusból, a tő és a toldalék szempontjából is számba vegyük. Ezt a célt szolgálja a Bécsi Kódex Nyelvtanának rendszerezése, tárgyalásmódja.

De azért — az előbbieken ellenére — nem szabad azt gondolnunk, hogy Papp nem látja a kötőhangzós felfogás előnyeit is. A leírás szempontjából inkább a toldalékhoz, a szintézis, tehát a generálás szempontjából nézve inkább a tőhöz célszerű számítani a kérdéses hangot. És nem feledkezik meg ejtéskönnyítő funkciójáról sem. Papp értekezésében tehát minden felfogás híve megtalálja a maga igazolását. Ez azonban nem opportunizmus, hanem a nyelvi összefüggések sokoldalú szemléletének, alapos ismeretének az eredménye, és annak a helyes felfogásnak a gyümölcse, amely szerint az anyag tárgyalását, rendszerezését a célszerűség szabja meg. Különböző célok pedig különböző tárgyalásmódot kívánnak.

A „Hiányos paradigmájú elemek” című fejezet talán a legtöbb újat mondja annak, aki eddig is foglalkozott nyelvünk alakitani oldalával. Talán ez a legkevésbé ismert terület e tárgykörben, s itt van a legtöbb elvi tisztáznivaló is. Papp Ferenc nem vonakodik ebben a fejezetben ezeknek az elvi kérdéseknek a felvetésétől, s itt fejti ki — akaratlanul is — a nyelvi leírás módszerére vonatkozó általános nézeteit. Itt találjuk meg a rendszerben való szemlélet strukturalista jellegű megfogalmazását: „mivel nálunk nem két [szám, eset], hanem három [szám, eset, személy] egymástól független szempont szerint kell felvetni a hiányosságot, a mi rendszerünknek tulajdonképpen minden tagja elvileg, minőségileg különbözik a bennünket környező nyelvek hasonló kategóriáitól (198).”

Itt nyer éles megfogalmazást a formális grammatikai szempont érvényesítése. Ezt írja: „ahol egytövívek esetében az ÉrtSz., összetettek esetében a VégSz. készítői a »csak egysz.-ban« jelzést tették, nem a *l e x é m á k n a k* mint nyelvi formáknak nincs (nem lehet grammatikailag) többes számuk, hanem egyszerűen a mögöttük meghúzódó fogalom ritkán kívánja meg, hogy az őket jelző lexéma többesbe kerüljön (188).” Majd később így folytatja: „Világos, de egyáltalán nem a nyelvvel, hanem a nyelv mögött meghúzódó valósággal függ össze, hogy *függönykarikából* több szokott lenni, *tüdőhólyagocskája* is sok van az embernek (állatnak) (uo.).” Ilyen elvi előzmények alapján mondja ki, hogy „Az elvi követelmény tehát az, hogy ha valaminek a hiányát megállapítjuk, az valóban grammatikailag hiányozzék, legyen grammatikailag lehetetlen az adott alak képzése az adott nyelvben (189).”

A nyelvi leírás általános módszerére vonatkozó álláspont tükröződik a disztribúció módszerének tudatos alkalmazásában is. Annak az eldöntésében, hogy az *üzelmek* szóalak

többes számú, komoly szerepet kap az a formális támpont, hogy „az üzelmek behelyettesíthető az asztalok, kezek környezetébe: az üzelmek sikerültek éppúgy, mint az asztalok sikerültek (199).”

A „Szintézis” című fejezet az előzőknél még erősebben kapcsolódik MELCSUK szovjet nyelvész munkásságához. Például amikor Papp arról beszél, hogy a lexéma szemáinak két fő csoportra, lexikális és grammatikai jelentésűekre való bontása nehezen valósítható meg, akkor tudnunk kell, hogy itt MELCSUK MNy.-beli dolgozatára történik utalás, aki „A magyar főnévragozás egy újabb modellje” című cikke (MNy. 64: 176–192) elején írja: „A modell bemenő részén lexikális (szótári) jelentéssel és elemi grammatikai jelentésekkel (szémákkal) van dolgunk.”

Érdekes, hogy Papp – LOTZ JÁNOS nyomán – nem kételkedik abban, hogy az -é se nem jel, se nem rag. Lotz nézőpontja azonban erősen szintaktikai, vagy ilyen is. Papp Ferenc munkája viszont nem lép ki a morfológia területéről. Pusztán egy a szintaxisból kiragadott morfológiai álláspont alapján azonban nem válik el például a magyar dativus a genitivustól (mindkettő -NEK alakú illetőleg 0). E két eset Pappnál is, mint ANTALNÁL, egy. Szintaktikai keretben azonban világos, hogy a két eset kettő, hiszen a dativus adverbális, a genitivus pedig, a magyarban kizárólagosan adnominális casus funkcióját tölti be, egészen más disztribúcióval. Ehhez még azt is hozzátehetjük, hogy az esetvégződéseknek még tiszta morfológiai azonosítása sem lehetséges szintaktikai keret nélkül. Honnan tudom például, mondatkörnyezet nélkül, hogy a latin *casa* ugyanaz az eset, mint a *monte*? Ezért eleve légüres térben mozog egy szintaktikai keret nélküli esettan. (Vö. SAUSSURE, Bevezetés az általános nyelvészetbe. Budapest 1967. 172.)

Valósággal külön kis monográfiának számíthat az egész munkán belül „A birtokos személyragozás kérdései” című fejezet. Ennek mondhatni központi tézise a *j*-s alakváltozatoknak bázismegkülönböztető szerepéről felállított hipotézis, vagyis az az észrevétel, hogy a *j*-s alakoknak (-*ja*, -*je*) olyan szerep tulajdonítható, amely a személyjeles alakot már külsőleg megkülönbözteti a személyjel nélküli alaktól, mondjuk az *alma* és a *karja* szóalakokat egymástól. Ugyanerre az eredményre jutottam én is, már korábban. „KÁROLY SÁNDOR... – írja Papp Ferenc – már lényegében kimondja a mi gondolatunkat – matematikus hasonlattal élve tehát KÁROLY-féle sejtésről beszélhetnénk, amelyet nekünk módunkban állt, ha nem is bizonyítani, de valamivel konkrétábbá tenni, azt következtetésebben végigvinni (128).”

A könyvet több mint 50 lapnyi függelék egészíti ki, „A vizsgált főnévként (is) használatos lexemák tára”, statisztikai feldolgozással, a szövegek alapján elkészített abc-rendben. Ez az összeállítás nagy szolgálatot tesz azoknak, akik tovább foglalkoznak e témakörrel.

Az értékes könyvről még sok mondanivalóm volna, de nincs terem hozzá. Csak stílusára vonatkozólag jegyezném meg, hogy az egyszerű, világos előadásmód ugyanakkor könnyed és változatos, szerzője egyéniségét érvényesíteni tudó és akaró, néha szórakoztató-humoros eszközökkel is él. Papp nemcsak eredményeit ismerteti, hanem közvetlen nyelven elbeszéli anyagát. Ha szépirodalmi műfajhoz hasonlítanám, akkor azt mondanám, hogy a líra tömörségével szemben inkább a széleslejtésű, mellékepeződökkel bőven tarkított regényre emlékeztet.

KÁROLY SÁNDOR

Eva Stephanides: A Contrastive Study of the English and Hungarian Article*

The Hungarian – English Contrastive Linguistics Project Working Papers 5. (Linguistics Institute of the Hungarian Academy of Sciences and Center for Applied Linguistics. Budapest 1974) VI + 123 l.

A névelők helyes használatának elsajátítása jelentős problémát okoz az angolul tanulóknak és az angol tanítók számára egyaránt. A helytelen alkalmazásukból származó hibák száma sokkal több, mint pl. az igeidők alkalmazásánál vétett hibákéi: 3140 közül 600 (19,1%) – angolul tanuló magyaroktól írt dolgozatok alapján (48). Az angol nyelv-

* A sorozat 1–4. és 6. füzetének ismertetését l. NyK 78: 200–204. Helyreigazítás ehhez a recenzióhoz: a Contrastive aspects of British and American English with implications for Hungarian learners of English c. tanulmányt, amely a Working Papers 4. füzetében (27–43) jelent meg, nem Stephanides Eva, hanem Stephanides Károlyné írta.

könyvek a szabályok felsorolásától meg a gyakorlatok bemutatásától eltekintve aligha nyújthatnak egyéb fogódzót a tanulók számára, s így a tanár egyéni tudásán, intuícióján múlik, milyen eszközökkel tud kellő eredményt elérni. A szerző már azzal is becses segítséget nyújtott volna e probléma megoldásához, ha munkájában (amely eredetileg egyetemi doktori disszertációnak készült) kizárólag az angol és a magyar névelők használati szabályait analizálta és vetette volna egybe. A névelők azonban egy szélesebb kategóriának a részét alkotják. STEPHANIDES úgy végzi el a névelők használatának kontrasztív vizsgálatát, hogy mindvégig szem előtt tartja: a névelők a számnévvel, mutatónévmásokkal stb. együtt az ún. determinánsoknak az osztályába tartoznak. (A „determináns” talán „meghatározó”-nak fordítható, de ez az összefoglaló elnevezés a magyar nyelvtanban ismeretlen.) A névelőket tehát egy rendszer részeként mutatja be, s ezzel témáját — ebben a dolgozatban egyelőre csak elméleti vonatkozásban — kibővíti.

A kidolgozást a szerző nem csupán elméleti alapon végezte el. Középiskolai tanári munkája során szerzett gyakorlati tapasztalatait is felhasználta (a téma megválasztása is innen ered — I.1.), s munkája éppen ezért felelhet meg annak a követelménynek, amelyet az előszóban így fogalmaz meg: „It is hoped that the results will be valuable in preparing teaching materials and textbooks” (I.1.).

Feldolgozandó anyagát a szerző — kontrasztív vizsgálatok számára készült corpus hiányában! — különböző jellegű szövegek kiválogatásával állította össze. Hozzávetőleg 2000 példa-párt gyűjtött össze a legkülönbözőbb forrásokból (irodalmi alkotások, újságcikkek, interjúk szövegei stb.). A dolgozat két részre oszlik: az első részben (3—48) a téma széles elméleti megalapozását végzi el, bemutatva a determinánsok mibenlétét és funkcióját, táblázatokba foglalva a két nyelv determináló elemeinek rendszerét, a névelők viszonyát más determinánsokhoz, a két nyelv névelőit (röviden utalva eredetükre is). Ezek után sorra veszi azokat az elemeket (főnevek, más szófajú szók főnévi funkcióban stb.), amelyeket a névelők determinálhatnak. Noha a dolgozat jellegéből nem következnek, mégsem ártott volna egy rövid áttekintést adni legalább a magyar névelők kialakulásáról. Egyszerűen azért, mert a két vizsgált nyelv két különböző nyelvcsalád tagja, és a finnugor nyelvekben a névelő eredetileg ismeretlen volt.

A második rész (49—112.) tartalmazza a névelők kontrasztív vizsgálatát: a nominális alany, a nominális tárgy és a nominális állítmány előtt álló névelők használati szabályait veti egybe igen részletesen. A példák felsorolása után, a kontrasztív vizsgálat alapján bemutatja, hogy milyen hibákra lehet számítani az angolul tanuló magyarok és a magyarul tanuló angolok részéről, s ezután rögtön feltünteti azt is, hogy a gyűjtött kontroll-anyagban milyen hibák fordultak elő. Bizvást állítható, hogy a dolgozatnak ezek a legerdekeesebb részei, hiszen nem mindegy, hogy a gyakorlati tények milyen mértékben igazolják az elméleti feltételezéseket. A hibaforrások elemzésével, igazolásával Stephanides a Working Papers eddig megjelent füzetek egyik hiányát is pótolja — igaz, csak szűkebb területén —, nevezetesen a hibalehetőségek vizsgálatát. Nagy kár, hogy a szerző rendelkezésére álló kontroll-anyag jellege bizonyos aránytalanságot eredményezett e téren, ui. sokkal kisebb (valójában nem értékelhető) az az anyag, amit a magyarul tanuló angoloktól kaphatott, s így az elméleti feltételezést a gyakorlat szintjén sem igazolni, sem cáfolni nem tudja. Mindenképpen érdemes lenne tovább vizsgálgatni e tekintetben.

A névelők kontrasztív elemzésének soron következő állomásait az összegezésben (113—114) maga a szerző jelöli ki (pl. a névelők szerepe az adverbális mondatrészekben stb.). Hasonlóképpen mind a kontrasztivitás, mind a nyelvi univerzálék kutatása szempontjából fontos lenne elvégezni az angol—magyar determinánsok összevetését is, amelyhez STEPHANIDES ÉVA munkája már most is kellő elméleti alapot biztosít.

SZ. BAKRÓ-NAGY MARIANNE

Pais Dezső: A magyar ősvallás nyelvi emlékeiből

Akadémiai Kiadó, Budapest 1975. 345 l.

1973 tavaszán hunyt el PAIS DEZSŐ. Sokoldalú, a magyar nyelvudomány fejlődését számos vonatkozásban meghatározó tudományos munkásságának talán a szótörténet volt a központi területe. Legnagyobb lélegzetű munkái legalább is ilyen témájúak. A szótörténeti, etimológiai frások nem szövegek hosszúak lenni. Ha mégis azok, akkor az vagy abból adódik, hogy a szerző sorszámozva adja elő etimológiai elgondolásait, 8—10 szómagyarázatot egyszerre, vagy abból, hogy valamely fogalomkör vagy hangtani probléma

köré gyűlik össze nagyobb mennyiségű etimológiai anyag. Pais Dezső némelyik szótörténeti írása nem ilyen okokból nőtt kismonográfia méretűvé. Példamutatóan alapos, sokoldalú kutatási módszere nem merült ki a hangtani összefüggések, a társadalom- és tárgytörténeti, néprajzi vonatkozások hozzáértő, gondos figyelembevételében. Őt a vizsgált szó minden kapcsolata érdekelte, az az egész szócsalád, „szószervezet”, amelyből az elemzett szó teljes etimológiája összetevődik. Hatalmas tudására, teremtmő fantáziájára támaszkodva mesteri módon tartja fel egymástól már teljesen elszigetelődött szavak egykori összefüggését. Biztos, hogy közben tévedett is. Hosszú élete folyamán nem egyszer maga korrigálta korábbi megállapításait. Az is lehet, hogy szószervezet-tanulmányai több tévedést tartalmaznak, mint kortársainak hasonló mennyiségű etimológiai dolgozatai. Mégis azt hiszem, hogy közelebb jutott az igazsághoz, mint sokan mások. Részlettévedései ellenére az ő írásaiból a szócsaládok, szavak életének, változásainak, összefüggéseinek hívebb ö s s z k é p e rajzolódik ki, mint kevesebbet hibázó etimológusoknak a dolgozataiból, akik a szavak egy tekintélyes részét magyarázatlanul hagyják, és akiktől azt sem igen tudjuk meg, milyen jelleműek azok a szeszélyesebb nyelvi változások, amelyek a hangfejlődési stb. sémákat oly gyakran felborítják.

A most megjelent kötet írásai ősvallásunk nyelvi emlékeit faggatják. A magyar ősvallás nyelvi vonatkozásai tudományos pályájának kezdetei óta foglalkoztatták Pais Dezsőt. Első ilyen témájú írása 1914-ben jelent meg („Agyafúrt”), az utolsó pedig 1967-ben („Garabonciás”). Ezenkívül több ide tartozó írása kéziratban maradt.

A kötetet KÁZMÉR MIKLÓS rendezte sajtó alá. Kiválogatta Pais Dezső megjelent tanulmányai közül az ősvallásunkra vonatkozó írásokat, esetenként kiegészítette őket a kéziratokban talált utólagos megjegyzésekkel, adatokkal. Fölvette a kötetbe a hagyatékban talált eddig publikálatlan dolgozatokat is.

A tanulmányok elrendezése tematikai és kronológiai szempontok szerint történt. A kötet első és nagyobbik része a sámánizmus kérdéséhez kapcsolódó dolgozatokat tartalmazza időbeli sorrendben, ezután következnek a totemizmus és a tabu, valamint az óvó és sorsirányító nevek kérdéseit vizsgáló írások.

A korábban megjelent írások („Reg”, „A táltos meg az orvos” stb.) eredményei már régóta átmentek a köztudatba, ezeket most ismertetni aligha szükséges. Ezért a továbbiakban csak a hagyatékban talált, most először publikált tanulmányokat veszem sorra.

A „Tündér” című dolgozat (213–249) legfontosabb részei már régebben napvilágot láttak. Pais Dezső kimutatta, hogy a *tündér* nagyon régi belső keletkezésű szavunk, amely bizonyos fajta sámán vagy varázsló jelölője lehetett, s amely európai műveltségi hatások befolyása következtében nyert újabb jelentést. A hagyaték kézírataiból további adatok és magyarázatok kerültek elő, amelyek a *tündér Erdély(ország)* kifejezés kapcsán a mai 'csodálatosan szép meselény stb.' jelentés kialakulását mutatják be.

„A sámán teljesítményei közül 1–2” című részek (250–263) a *nézó*, a *látó* és a *manó* szavakat elemzik. E szavak a magyar ősvallás terminológiájához tartoztak, s a *nézó* és a *látó* a sámán tevékenységének arra a mozzanatára utal, hogy feladata volt a jövődönnek, a rejtett és elveszett dolgoknak a földerítése. A *manó* szót a *mond* igénk egykori képzőtlen *man-* tövéből eredeztetni (vö. pl. cser. *man-* 'mond'), s szintén a sámán tevékenységére vonatkoztatja, de maga is látja föltevéseinek azt a komoly akadályát, hogy a szó csak igen későn bukkan fel írásos emlékeinkben (1792).

A *boldog* című írásban (264–271) Pais Dezső több érvet sorakoztat fel a szónak a *bódit*, *bódul* családjából való származtatása ellen. Szerinte a *szó* a régi *bávad*, *bávu*, *bávút* igék rokonságába vonható be, amelyek a török *bay* 'Bündel, Fessel, Bezauberung stb.' szócsaládból erednek. A kötés és oldás fontos szerepet játszik a különféle népek varázslati és vallási ténykedéseiben. A *boudog* eredeti jelentése 'megkötözött; elvarázsolt, elragadtatott' lehetett. — A következő írás (*őrül*, 272–278) az *őrül*, *ör*, *öröl*, *öriz* stb. szavakat kapcsolja össze a törökségi *äwril*, *äril*, *äbril* 'sich wenden, sich drehen, herumgetrieben werden' családjával. — Török származék a (rég) *busz* 'Dampf, Dunst, drückende Hitze', *bosszu*, *bosszant* szavunk is: *bus* 'nebelig, getrübt (Auge)', *bus* 'sich betrüben, traurig sein', *pus* 'sich verbergen' stb. (279–281) — *Isten* szavunkkal összefüggésben ahhoz a nézethez csatlakozik, amely szerint e szó az 'atya' jelentésű finnugor *isä* szó -t és -n kicsinyítő képzős származéka. Részletesen elemzi *ördög* szavunk lehetséges etimológiáit s legvalószínűbbnek azt a magyarázatot tartja, amely szerint *ördög* szavunk a török *är*, *ir* 'férfi' -*lig*, -*lik* melléknévképzős származékának *irdig*, *irdik* változatából való, amelynek már a törökségben is megvolt 'ördög, gonosz szellem' jelentése (*Isten* és *ördög*), 282–299).

A „*Turul*. Őseink totemizmusához” (300–327) és „Az óvó és sorsirányító nevek” (328–338) című írások nagyobb részben újra közlések, de igen értékes eddig publikálatlan anyagokat is tartalmaznak.

A most kiadott kéziratokban nincs utalás arra, hogy Pais Dezső valamilyen összegzést is szándékozott volna írni a régóta tervezett kötet tanulságainak summázására. A néprajzi tanulságok levonása talán nem is nyelvészfeladat. Néprajztudósaink pedig bőven merítették már eddig is Pais Dezső gazdag életművéből. Így egyet lehet érteni a sajtó alá rendezést nagy gondnal, szeretettel végző Kázmér Miklóssal abban, hogy „a kiadásra kerülő mű ... kerek egész ... Közvetétele semmiképpen nem kegyeleti aktus, hanem a hazai nyelvtudomány örömmel vállalt feladata.

MIKOLA TIBOR

Annales Universitatis Scientiarum Budapestinensis de Rolando Eötvös nominatae. Sectio Linguistica 5.

Budapest 1974. 211 l.

A budapesti Eötvös Loránd Tudományegyetem Finnugor Nyelvtudományi Tanszéke 1972 szeptemberében ünnepelte fennállásának századik évfordulóját. Ebből az alkalomból a jubiláló tanszék számos küll- és belhoni vendég részvételével két napos tudományos ülésszakot szervezett. Az itt elhangzott előadásokat tartalmazza az Annalesnek ez a száma, valamint néhány nem a fenti tárgykörbe tartozó publikációt is. (A publikációk túlnyomó többsége német nyelvű.)

Az ülésszak reprezentatív előadását LAKÓ GYÖRGY tartotta Budenz József és a korabeli összehasonlító nyelvtudomány¹ címen. Már a cím is jelzi a téma jelentőségét, az életmű pusztá áttekintésén és méltatásán túlnövő távlatait. Ez az igényes előadás is (akárcsak számos korábbi megemlékezés, alkalmi cikk, nekrológ, köszöntés s főként a Sajnovicsal foglalkozó munkák sora) azt bizonyítja, hogy a magyarországi finnugor nyelvtudomány-történet kevésbé gondozott területének az utóbbi évtizedekben Lakó György a legkiemelkedőbb művelője.

A budapesti egyetem finnugor nyelvtudományi tanszékének történetét Sz. KISPÁL MAGDOLNA előadása taglalta. Bizonyára nem érdektelen a száz esztendő néhány adatát is idézni, mindenekelőtt a tanszék elnevezésének változásait, valamint a legfontosabb időtartamokat jelző évszámokat a tanszékvezetők működésére vonatkozólag. E szerint a tanszék mint Altaji Nyelvészeti Tanszék létesült 1872. ápr. 2-án, 1893-tól Ural-altaji Nyelvészeti Tanszékként folytatta létét 1932-ig, ekkor vette fel a ma is viselt Finnugor Nyelvtudományi Tanszék nevét. A tanszék első professzora 1872-től 1892-ig Budenz József, halála után másfél évig Simonyi Zsigmond látja el a tanszékkal kapcsolatos teendőket, majd 1893-tól 1928-ig Szinnyi József irányítja a tanszék munkáját. Szinnyi nyugalomba vonulása után átmenetileg Gombocz Zoltán gondoskodik a munka folyamatosságáról. 1932-től rendkívüli, 1935-től rendes tanárként Zsirai Miklós kerül a tanszék élére, amelyet 1955-ben bekövetkezett haláláig vezet. Ezután Lakó György 1956-ban történt kinevezéséig Sz. Kispál Magdolna intézi a tanszék ügyeit. (Lakó Györgytől 1973-ban Bereczki Gábor veszi át a tanszék vezetését). Sz. Kispál Magdolna közzétett előadásának külön értéke, hogy függelékként közli a finnugor tanszékeken doktoráltak névsorát (e szerint 1896 és 1972 között 55 doktori értekezés készült a tanszékeken) valamint a tanszék egykori magántanárainak (docenseinek) és finn lektorainak nevét és működésük évét. (Ebből tudjuk meg, hogy egykor — többek között — finn lektorként dolgozott Budapesten Lauri Hakulinen, Felix Oinas, Lauri Kettunen, Viljo Tervonen.)

SZATHMÁRI ISTVÁN előadása Budenz József és a korabeli magyar nyelvtudomány² címen hangzott el. Budenz a magyar nyelv kutatójaként is jelentős tevékenységet fejtett ki, s az etimológia, a hangtörténet, a történeti jelentés és mondatlan valamint a leíró nyelvtan vonatkozásában számos mindmáig megszívlelendő megállapítást tett.

BALÁZS JÁNOS előadása, A budapesti finnugor nyelvtudományi tanszék és a nemzetközi finnugrisztika sok tekintetben kiegészíti a fentebb ismertetetteket, s jónéhány adattal bizonyítja a Budenz kifejlesztette magyarországi finnugor iskola messzesugárzó hatását. A finnugrisztika iránt napjainkban is egyre növekvő nemzetközi érdeklődés megalapozásában nem csekélyek a százéves tanszék érdemei.

Különös aktualitást ad SZIJ ENIKŐ előadásának (A budapesti finnugor tanszék szerepe a magyar nyelv finnugor jellegéről folytatott vitában) az a szomorú tény, hogy

¹ A szöveg magyar nyelvű változatát l. NyIOK 29.

² Magyar nyelvű változatát l. Magyar Nyelvjárások 1973.

a nyelvünk eredetével kapcsolatos hóbortos elméletek ma is élve élnek, s ellenük legalább olyan hévvel és komolysággal kellene harcolnia valamennyi ma élő finnugor nyelvésznek, amiként Budenz és tanítványai küzdöttek a maguk idejében a hasonló delibábos nézetek hirdetői ellen.

Budenz József és a volgai-finn nyelvek kutatása című referátumában ERDŐDI JÓZSEF a Reguly-gyűjtötte cseremiszi és mordvini anyag feldolgozásáról emlékezett meg, amelyet példásan és körültekintően Budenz József végzett el megteremtve ilyképp a volgai finnugor nyelvek kutatásának magyarországi feltételeit.

BERECZKI GÁBOR a finnugor tanszék szerepét méltatta a finnugor népek szépirodalmának népszerűsítésében. A kifejezetten nyelvtudományi profilú tanszék fennállásától máig olyan tanítványokat is nevelt, akik a rokonnépek irodalmának fordítását, ill. tanulmányozását munkájuk, életük rész- vagy főfeladatának tekintették. Budenz biztatására látott a Kalevala lefordításának Vikár Béla, Szinnyi finn irodalomtörténetet írt, a finnugor népek népköltészetének legkiválóbb tolmácsolója, Képes Géza Zsirai Miklós tanítványa volt, ismeretes Lakó György finnből készült fordítása, s a névsor távolról sem teljes.

A finnugor nyelvtudományi tanszék tevékenysége nem korlátozódott kizárólag a tudományos és oktató munkára, a tanszék oktatói minden időben közművelődési feladatok végzését is vállalták, nevezetesen nyelvművelői, ismeretterjesztő munkát, s középiskolai tankönyvek írásától (Szinnyi) éppúgy nem vonakodtak, miként külföldieknek szánt magyar nyelv- és olvasókönyvek írásától sem — tudjuk meg F. MÉSZÁROS HENRIETTA előadásából.

Derekas kutatómunka nyomán eredeti dokumentumanyag felkutatásával tette különösen érdekessé és értékesé Budenz tanári és emberi arculatát felvázoló előadását VELENYÁK ZSÓFFA. Megtörténi tudománytörténetünk egyik rossz hagyományát, amely az eredeti forrásokat mellőzve (ill. újabbak felkutatását nem szorgalmazva) egy egykori tekintély által valaha kialakított (s nem is mindig pontos és helyes) értékelést, véleményt vesz át, s pusztán csak újra fogalmazva ad tovább évtizedről évtizedre éltetve hibás adatokat, téves és korszertűlen nézeteket.

A kötet további közléseit csupán felsorolom; SZEMERE GYULA, Simonyi Zsigmond helyesírás szemléletéről; KISS JENŐ, A magyar nyelvjáráskutatás történetének vázlatja; SZÉKELY GYÖRGY, Társadalom és nyelvhasználat Magyarország városaiban a középkor végén; BERTÉNYI IVÁN — SZABICS IMRE, Címer; POLÓNYI SZÜCS SZILÁRD, A magyar magánhangzók a magyar szakos orosz anyanyelvűek beszédében.

Végezetül egy megjegyzés: a terjesztés és közkinccsé válás szempontjából igen kedvezőtlen az egyetemi évkönyvek, folyóiratok helyzete (mindhárom egyetemen). Megjelenésükről sokszor a szakemberek sem tudnak, nem ritkán a szakkönyvtárakból is hiányoznak, beszerzésük igen körülményes. Holt anyag marad így számos értékes publikáció, hiányozni fog a tudományos élet vérkeringéséből.

DOMOKOS PÉTER

Harald Haarmann: Die finnisch-ugrischen Sprachen Soziologische und politische Aspekte ihrer Entwicklung

Unter Mitarbeit von Anna-Liisa Värri-Haarmann. Fenno-Ugrica. Band 1. Herausgeber: H. Haarmann — A.-L. Värri Haarmann. Helmut Buske Verlag, Hamburg 1974. 313 l.

A Fenno-Ugrica sorozat első tagjaként jelent meg ez a sokat ígérő című könyv. A nyelvészetben egyre tágabb teret kapnak a szociolingvisztikai irányzathoz tartozó munkák. Ami külön is öröndetes, a finnugor nyelvészettel, pontosabban a finnugor nyelvekkel kapcsolatban is látnak napvilágot ilyen jellegű kutatások. Jelen munka egyik előzménye (legalábbis finnugor vonatkozásait tekintve) GYULA DÉCSY, Die linguistische Struktur Europas. Vergangenheit — Gegenwart — Zukunft (Wiesbaden 1973.) c. könyve.

HAARMANN e munkáját tankönyvnek szánja. Nyelvpolitikai kérdésekkel foglalkozik, melyek a finnugrisztikában aránylag mellőzöttek voltak (4.1.).

Könyve a Bevezetést (14 — 18) követően három nagy fejezetre bomlik: I. Finnugor nyelvek Skandináviában (19 — 86); II. Finnugor nyelvek a Szovjetunióban (87 — 244); III. A magyar nyelv a dunai államokban (245 — 300). E fejezeteket követi a Függelék (301 — 313).

A Bevezetésben áttekinti az eddig megjelent „Bevezetés . . .” — jellegű könyveket. COLLINDER urálisztikai „trilógiáját” magasztalja, Décsy Einföhrungjáról — elsősorban KORHONENnek a FUF 36. kötetében közölt bírálatára hivatkozva — rossz véleménye van. (Lehetséges, hogy e vélekedésében szubjektív szempontok is érvényesülnek?) Néprajzi áttekintést nyerhet a finnugorok íránt érdeklődő VUORELA Suomensukuiset kansat (1960) c. munkájából, valamint az ERDÖDI JÓZSEF szerkesztette Az uráli népek történelme és műveltsége c. szemelvénygyűjteményből. Az előbbinek az az előnye, hogy angolul is olvasható (15). Haarmann szerint eddig hiányzott egy rendszeres áttekintés a finnugor nyelvek nyelvészeti és nyelvpolitikai fejlődéséről. Kérdés mármint, hogy Haarmann könyve pótolja-e e hiányokat. Elolvasása után hiányérzetünk továbbra is megmarad. Igaz, a 16. lapon már szerényebben fogalmazza meg könyve célját: „Ich möchte lediglich eine Orientierungshilfe für eine komplexe Thematik anbieten, deren systematische Bearbeitung eigentlich erst in den sechziger Jahren eingesetzt hat”.

Az elmélet próbaköve a gyakorlat. Az egyes fejezetek alpontjait áttekintve kiderül, mit ért Haarmann a nyelvek fejlődésének szociológiai és politikai szempontjain. Foglalkozik valamennyi nyelv elterjedésével és beszélőinek számával; nyelvjárási felosztásával; a nyelvtérület történetével; a nyelvi kapcsolatokkal s ezzel összefüggésben a szókészlet tagozódásával; végül az irodalmi nyelvvel, az írásbeliséggel s a nyelv használati körével. A finn, a magyar és az észt nyelv tárgyalásakor e kérdések más témákkal is kiegészülnek. Külön fejezet szól Finnország lakosságáról és a nyelvi viszonyokról (ANNA-LIISA VÄRRI HAARMANN tollából). Részletes elemzést kaptak a finnországi svédok (52—68). Fél-fél oldalon tekinti át a szerző Finnország lapp-, orosz- valamint német nyelvű lakosságát.

Az észt nyelv bemutatásakor a valamennyi finnugor nyelv esetében tárgyalt kérdések után nagyon hasznos annotációkkal látja el a 17. és a 18. századi észt nyelv-tanokat (139—149). Ezzel kapcsolatban feltétlenül megemlítendő és örömmel üdvöz-lendő, hogy H. Haarmann a Fenno-Ugrica sorozatban kommentálva ki óhajtja adni az említett időszakból származó észt grammatikákat (140).

A könyv második egységének utolsó fejezetében (Die Bevölkerungsentwicklung der finnisch-ugrischen Nationalitäten und Volksgruppen in der Sowjetunion (239—244) a finnugor népek lélekszámára vonatkozó legkorábbi statisztikáktól napjainkig tekinti át a finnugor népesség számának alakulását.

A finnugor népek, ill. nyelvek közül a magyar kapta a legnagyobb teret (III. fejezet). Az általános kérdéseken túl a hajdani királyi Magyarország nemzetiségi viszonyait tekinti át, statisztikákkal, térképekkel támasztva alá a tényeket. Ezután a magyar ajkú lakosságnak 1918 után bekövetkezett fejlődését elemzi, kiterjesztve vizsgálatait a mai Magyarországgal szomszédos államok magyar nemzetiségére, majd informál a magyarságnak a dunai államokban érvényes jogállásáról. Könyvének ez a része felel meg leginkább az alcímben meghirdetett politikai és szociológiai aspektusoknak. Kétségkívül — s elsősorban külföldiek számára — tanulságos elemzés, melyben csupán azt hiányolhatjuk, hogy éppen a Magyarországon kiadott statisztikákat mellőzi.

Sajnáljuk, hogy a könyv nem került be a szamojéd nyelvek és népek. E hiány elsősorban a német nyelvű érdeklődőt sújtja. Annál is inkább szűkség lett volna egy, a szamojédokkal foglalkozó fejezetre, mivel e népek Décsy Einföhrungjában sem kaptak helyet.

További általános kifogásként említhetjük, hogy 1. kevés és esetleges az egyes fejezeteket követő irodalomjegyzék; 2. esetleges az egyes nyelvek s a hozzájuk csatolt „szociológiai és politikai aspektusok” kidolgozásának mélysége (a Szovjetunió finnugor népeiről írt fejezetek közül talán még a mordvinról írt elégíti ki méltányos igényeinket); 3. a történelmi áttekintések (a finn, az észt és a magyar kivételével) túl általánosak, mivel a kultúrtörténeti, nyelvészeti alátámasztást nélkülözik; 4. a nyelvjárási felosztások legtöbbször filológiai üresjáratok (pl. „Die einzelnen wieseneremissischen Dialekte unterscheiden sich ausser in der Phonetik in der Morphosyntax und im Wortschatz” (194); 5. nem magyarázza a népneveket (csupán az osztják esetében ad két variációt a népnév eredetével kapcsolatban (221—222); 6. a szókészlet elemzésekor pl. a vepsze szókines finnugor rétegét tematikailag rendszerezi, más nyelvek esetében erre nem kerít sort, ez a tény is az egyes fejezetek kidolgozásának esetlegességét, az egységesítés igényének hiányát jelzi; 7. néhány további apró megjegyzés: a) a *mesti, nimi, vesi* szavak „frühe Entlehnungen aus dem Indogermanischen” (34), hiányolható a kérdés többoldalú megvilágítása; b) a finn *maanantai, tiistai, torstai, sunnuntai* HAARMANN szerint svéd jövevényszavak (36); c) a lappot anyanyelvüként elismerők lélekszámában ellentmondás észlelhető: a 69. lapon 2 240 személy nevezte meg a lappot anyanyelvének, a 72. lapon pedig 2620; d) Pugacsov nevét többször Pugačev alakban találjuk (185, 197, 209); e) 1917 előtt „gab es nur wenig Ansätze zur Ausbildung eines originellen Schrifttums in votjakischer Sprache”

(189), ehhez l. DOMOKOS PÉTER, Az udmurt irodalom története. Budapest 1975; f) a zürjén nyelvjárási felosztást ismertető felsorolja 10 dialektus nevét (169), egyetlen példa nélkül; a szerencsésebb megoldást l. HAJDÚ PÉTER, Finnugor népek és nyelvek 208—209); g) a finnugor népeknek a Függelekben közölt felosztása nem szerencsés. Az elágazásos ábrázolásból kimaradt a lapp és a magyar. A finnugor nyelvek négy csoportja: 1. ostseefinnische Sprachen, 2. Permische Sprachen (Finnisch-permische Sprachen), 3. Volgafinnische Sprachen (Finnisch-volgaische Sprachen), 4. Obugrische Sprachen. Ehhez a hiányos bemutatáshoz szóban kényszerül hozzáfűzni, hogy a finn-permi nyelvágon belül áll önmagában a lapp, a (nála egyébként nem szereplő, föl sem vett) ugor ágon belül a magyar.

A könyvet a Függelek zárja, melyben a fentebb kifogásolt felosztás után külön pont összegezi a finnugor népek lélekszámának statisztikai adatait, ezt követi egy átírási táblázat, majd a nyelvek és a népek mutatója. Végül a szerző által életre keltett Fennougrica c. sorozat előkészületben levő köteteiről s az ún. Pallas-projektumról tájékoztat.

A felsorolt kritikai észrevételek ellenére Haarmann könyve — bár HAJDÚ PÉTER Finnugor népek és nyelvek c. művének színvonalát és sokoldalúságát nem éri el — első-sorban a külföldiek számára hasznos könyv. Kívánatos volna, hogy a szerző további ambíciózus tervei valóra váljanak.

PUSZTAY JÁNOS

Bán Aladár emlékezete 1871—1971

Várpalota 1974. 156 l.

A hazai finnugor filológia mind ez ideig ritkán emlegetett, kevésbé méltatott nagy alakjainak egyike BÀN ALADÁR. Születésének századik évfordulója alkalmából szülővárosa, Várpalota karöltve a Magyar Néprajzi Társasággal végre méltó alkalmat talált e sokoldalú és nagy munkásságú tudós ünneplésére, életútjának megvilágítására, műveinek számbavételére.

A két napos emlékülésen arra is mód nyílt, hogy Bán Aladár méltatása mellett (de összefüggésben tevékenységének jellegével) a néprajztudomány időszerű kérdései is szóba kerüljenek referátumok ill. az azokat követő vita keretében.

Az ünnepség — első-sorban a várpalotai szervezők érdeméért — külsőségeiben és színvonalában is szép tisztelgés volt Bán Aladár emléke előtt, a megemlékezéseket követő irodalmi, zenei műsor, majd az ünnepeltet idéző kicsiny de reprezentatív kiállítás élményt jelentett minden résztvevőnek.

Kevesebb jó szó ejthető azonban arról a kiadványról, amely az emlékülés anyagát tartalmazza számos Bán Aladár-ra vonatkozó korábban ismeretlen vagy alig ismert dokumentum társaságában. S itt nem csupán a jelentékeny kését róhatjuk fel vétségként (az emlékülés időpontja: 1971. nov. 3., 4.; a megjelenés feltüntetett időpontja: 1974; a kiadvány ténylegesen 1975 szeptemberében került a szakemberek kezébe), hanem a kötet gyenge, hibás előállítását is. (Az egyik legfontosabb szövegbe — GULYA JÁNOS előadásába — feltehetően a sokszorosítási eljárás során belekeveredett valamely, a helyi munkásmozgalom történetét tárgyaló anyag, s Gulya előadásának közel egyharmadát ez a szöveg „helyettesíti”).

Az IFJ. KODOLÁNYI JÁNOS és VOIGT VILMOS szerkesztésében megjelent (az előadások német nyelvű kivonatát is tartalmazó) kötet a következő tételeket tartalmazza:

Előszó (VOIGT VILMOS). A szerző az ünnepség megrendezésének körülményeit részletezi.

Bán Aladár emlékezete (ORTUTAY GYULA). Méltatja BÀN ALADÁR-nak a finnugor kutatások területén a jelenben kiteljesedő kezdeményezéseit.

Bán Aladár, a tudós és műfordító (GULYA JÁNOS). Bán Aladár életpályájának minden korábinál részletesebb áttekintése. Az indíttatás körülményeinek, a főbb művek és a munkásság egészének ismeretében az előadó megállapítja: „Magyar nemzeti géniusz — ősi múlt — rokon népek — irodalom; előttünk a sarkpontok, Bán Aladár tevékenységének meghatározó pontjai.”

Bán Aladár irodalmi és tudományos hagyatéka (KÖNCZÖL IMRE). A hagyatékat a várpalotai Krúdy Gyula Városi Könyvtár őrzi. A Bán Aladár viszontagságos élete során alaposan megcsappant anyag legértékesebb részét tételesen is felsorolt kéziratok és könyvek jelentik, de nem érdektelen finn és észt vonatkozású levelezése sem. A hagyatéka egy kitűnő szervező, kiterjedt kapcsolatokat ápoló sokoldalú tudós alakját rajzolja elénk.

A magyar finnugrisztikai tárgyi néprajzi kutatások története (KODOLÁNYI JÁNOS). „Nem tudjuk, a nyelvészek is egyetértenek-e azzal, ha azt mondjuk, hogy lényegesen könnyebb meghatározni a nyelvészeten a finnugrisztika kritériumát, mint a néprajzban?” A válaszadás kapcsán az egymással vitázó nézetek kifejtése mellett a finnugor népektől származó néprajzi tárgyak gyűjtőiről ill. rendszerezőiről szól, így Reguly Antalról, Pápai Károlyról, Jankó Jánosról, Vikár Béláról, Bán Aladárról, Pápay Józsefről, Herman Ottórol, Báthori Ferencről, Halász Ignácról, Ecsedi Istvánról, Baráthosi Balogh Benedekről.

A magyar folklorisztikai finnugrisztika története (VOIGT VILMOS). Fontos, az eredmények alapos és kritikus számbavétele mellett feladatokat is kitűző programadó áttekintés. Különös erénye: e témával kapcsolatos nemzetközi háttér felvetítése.

A finnugor kutatás és a magyar őstörténet (VERES PÉTER). Az előadó a gazdag szovjet szakirodalom elmélyült ismerete birtokában keres új tájékozódási pontokat az őstörténet nehéz terepén. A különféle tudományágak eredményeit egybehangoló, komplex szemléletű felfogásban kétségkívül domináns szerepű az éghajlattörténet. Az éghajlat egykori megváltozása a szerző véleménye szerint döntő szerepet játszott az obi-ugorok és az ősmagyarok sorsában.

Az 1500 példányban megjelent emlékkönyv — címlapján az ünnepelt arcképével — a kifogások ellenére is fontos kézikönyve a finnugrisztika bármelyik területén dolgozó szakembernek.

DOMOKOS PÉTER

Ferdinand Johann Wiedemann: Eesti — saksa sõnaraamat

Valgus, Tallinn 1973. 1406 + CLXII l.

Száz év alatt negyedik kiadása jelent meg WIEDEMANN híres észt — német szótárának. Az első kiadás 1869-ben látott napvilágot Szentpétervárott. A gyakran szobatudósként emlegetett Wiedemann az észt — német szótár anyaggyűjtésével alaposan rácafozott erre a minősítésre. 1861-ben kezdett hozzá a munkához, s nyolc év alatt, 1869-ig, nemcsak az akkor hozzáférhető észt nyomtatott kiadványokat, de a tekintélyes mennyiségű kéziratok népköltészeti gyűjtést is átbúvárkodta. Ezenfölül az észak-lettországi észt szórványoktól a Finn-öböl partjáiig minden észt vidéket bejárt, s sok helyen több alkalommal is megfordult.

Wiedemann 1866 augusztusában adta nyomdába a szótárt, de az időközben felgyülemlt anyagból még igen sokat beledolgozott a korrektúrákba.

A szótár második kiadása szintén Szentpétervárott jelent meg 1893-ban. Ezt a bővített kiadást — több évvel a szerző halála után — az a JAKOB HURT rendezte sajtó alá, aki KREUTZWALDdal egyetemben a szótár előmunkálatainál is nagy segítségére volt Wiedemannnak.

A harmadik, immár változatlan kiadást 1923-ban nyomták Tartuban, s e mostani is a második kiadás változatlan utánnomása, csupán P. ARISTE rövid Wiedemann életrajza, A. KASKNAK a szótár jelentőségéről írt méltatása és H. AHVEN használati útmutatói egészítik ki.

Wiedemannt elsősorban gyakorlati szükség készítette a szótár megírására. A Kalevi-poegban, a népköltészeti gyűjtésekben, de még a szépirodalom nyelvében is lépten-nyomon olyan szavakba botlott az olvasó, amelyek addig egyetlen szótárban sem voltak regisztrálva. Wiedemann felismerte azt az óriási lehetőséget, amelyet a tájszavak az észt irodalmi nyelv gazdagításában nyerhetnek. Ő, mint az észt nemzeti mozgalom egyik vezető egyénisége, már arra gondolt, hogy nincs messze az idő, mikor az észt nyelv a felsőfokú oktatásban is szerephez jut. Hogy ennek előfeltételeit megteremtse, készíti el Wiedemann szótárát és nyelvtanát.

A szótár terjedelme mai mértékkel mérve is tekintélyes, több mint 50 000 szót tartalmaz. Helyesírása, vagy mellékjelei miatt úgy is mondhatjuk, hangjelölése, bonyolultabb annál, hogy a gyakorlatban meghonosodhatott volna, de a nyelvészeti irodalom igényeit máig kielégíti. A szótárban számos olyan tájszó található, amely máshol nincs meg. Ezért a mű napjainkban sem veszítette el forrásértékét.

BERECZKINÉ KIISK MAI

Két monográfia a zürjén állatnevekről

Ану Рэет Хаузенберг: Названия животных в коми языке

Сравнительно-исторический анализ. Таллин 1972. 238 l.

Reingart Broicher—Schmidt: Struktur, Semantik und Dialektgeographie syriänischer Tiernamen

Münchener Universitäts-Schriften. Finnisch-Ugrische Bibliothek. Band 2. W. Fink Verlag, München 1975. 323 l.

Alig van izgalmasabb tudományos feladat, mint ugyanarról a témáról függetlenül írt két tanulmány (cikk, monográfia) összevetése, különösen akkor, ha szerzőik egy időben dolgoztak. Az azonos vagy hasonló eredmények ilyenkor egymást erősítik, az eltérések vagy ellenmondások egymást kiegészítik, korrigálják. A téma feldolgozása szempontjából mindenesetre nagy nyereség az ilyen párhuzamos kutatás, s a kutató felelősségét növeli az a tudat, hogy más is dolgozik az „ő témáján”, vele egy időben. Elméleti kérdésekben mindennapi és megszokott ez a párhuzamosság, de anyagfeltáró és rendszerező monográfiákban — érthető módon — ritkább. Kétségtelen, hogy ha a tudományos életet nemzetközileg egységes folyamatnak tekintjük — s ki vonja kétségbe, hogy annak kell tekintelnünk —, akkor az azonos témák szimultán és egymástól függetlenül kidolgozása energia-pazarlásnak tűnhet. De hogy mégsem az, erről a most bemutatandó két munka is tanúsodik.

A közös téma: a zürjén állatnevek. A kidolgozók, könyvük megjelenése sorrendjében ANU REET HAUSENBERG szovjet (közelebbről: észti) és REINGART BROICHER-SCHMIDT NSZK-beli kutató. A téma az imént jelzett formájában azonban túl nagy anyagot ölelne fel, hiába jelenik meg így a könyvcímekben. Mindkét szerző leszűkíti, ahogy ez olvasás közben kiderül: az észti szerző csak az emlősökkel, a német az emlősökkel és a madarakkal foglalkozik. Az igazán közös téma tehát csak az emlős állatok neveinek a feldolgozása. A két könyv célkitűzésének, szempontjainak, módszereinek — és részben anyagának — a különbözősége miatt célszerűnek látszik, ha külön-külön mutatjuk be őket, de indokolt, hogy végül összehasonlító képet is adjunk róluk.

1. HAUSENBERG könyve négy részből áll: 1. az elvi szempontból fontos bevezetőből (20 lap); 2. a monográfia központi részéből, a szótári részből (155 lap); 3. az összegező jellegű rendszertani részből (40 lap); 4. végül a függelék-részből (40 lap).

1. A monográfia célja egy lexikai csoport lehető legteljesebb bemutatása, első sorban etimológiai szempontból, s etimológiákra alapozva az állatnevek áttekintése a nyelv rendszere szempontjából. Az elsődleges célt főleg az egyes szótári elemeket külön-külön tárgyaló rész valósítja meg, a másodikat egy aránylag rövid, s a szótári részre alapozott rendszerező fejezet. A bevezetőben a szerző megindokolja az anyagválasztás célszerűségét: a vadállatok nevei az a l a p s z ó k i n c s h e z t a r t o z n a k, tanulmányozásuk éles fényt vet a finnugor törzsek életmódjára, kultúrájára. Közismert, hogy az állatnevek — s a növénynevek — földrajzi határaiból az egyes finnugor törzsek régi lakóhelyére is következtetni lehet. Sajnos — állapítja meg Hausenberg —, a régi állatnevek nagy része nem maradt fenn, sok közülük csak egy-egy nyelvjárásban él. A dialektusokban még ezután a feldolgozás után is lappanghat ismeretlen állatnév, noha e munka a nyelvjárások alapos figyelembevételével készült el, a hozzáférhető szótárakon kívül még jelentős saját helyszíni gyűjtés alapján. A gyűjtés 1969—70-ben történt. A szerző hangsúlyozza, hogy a helyszíni gyűjtés általában csak nemrég indulhatott meg, régebben akadályozták a rossz utak, s a nyelvjárási monográfiák készítése is csak éppen hogy elkezdődött. A zürjének életében még ma is fontos szerepet tölt be a vadászat, hiszen a Komi Autonóm Szovjet Szocialista Köztársaság területének 80%-a a tajgazonához tartozik, s a zürjének mint túlnyomórészt erdőlakók máig megőrizték vadász hagyományait. Feltehető, hogy az állandó vadászlakosság segítette megőrizni a régi állatneveket s újakat is fejlesztett — írja Hausenberg. Az állatnevezések néha tükrözik a régi lakosság állatszempléjét, az állatok életének különböző oldalát, külső ismertetőjeleit. Mindez azonban a vadállatokra vonatkozik. A háziállatokkal a zürjének később kerültek kapcsolatba, amikor érintkezésbe kerültek déli állattenyésztő népekkel. A házi állatok nevei gyakran a népek közötti kontaktusokról adnak számot.

Az említett extralingvisztikai tényezők számbavételével a szerző a további kutatást is elősegíti, azonkívül, hogy munkáját ételszerűvé teszi. A szókincs egy-egy tematikai egységének a feldolgozása a legalkalmasabb a szerző szerint a szókincs gazdagságának a bemutatására, ezt a feladatot ilyen módszerrel jobban el lehet érni, mint etimológiai szótárakkal. Ezt igazolja a könyv írója szerint a zürjén etimológiai szótárral való összevetés is. Tehát az etimológiai vizsgálatokban sem mindig eredményes a rendszeren kívül való, izolált vizsgálat — vonja le a tanulságot Hausenberg. Az etimológiai kutatásokat elősegíti — véleménye szerint —, ha ismerjük ugyanannak az állatnak más elnevezéseit (= szinonimáit), az állat földrajzi elterjedését régen és ma, az állat életének külső körülményeit, az állatnév fonetikai és szemantikai variánsait, ugyanannak az állatnak nem-rokon nyelvekben való elnevezéseit. Így a régi értelemben vett történeti-összehasonlító módszert tágitani kell, hiszen tisztán történeti szempontból nem-rokon nyelvek adatai nem vehetők egybe. Az ugyanazon tematikai csoporthoz tartozó elnevezések etimológiai elemzése az elnevezés alapelveit is megvilágítja, az elnevezések alapjainak a rendszerét, amelynek az ismerete viszont megkönnyíti magát az etimologizálást. A szerző fontosnak tartja az etimológiai kutatás szempontjából a jelen témakörben a vadász-adatközlők véleményét és a zoológiai irodalom adatait az állat tartózkodási helyére, életmódjára, külsejére vonatkozólag.

A szerző szerint a közrebozsátott könyv nemcsak felhasználja a nyelvjáráskutatás anyagát, a néprajz tanulságait, a zoológiai ismereteket és az általános nyelvészet eredményeit, hanem a tudományágakat saját anyagával segíti is.

Hausenberg többször is hangsúlyozza, hogy az állatnevek tárgyi azonosítása, tehát jelentésük pontos megállapítása sokszor nagy nehézségekbe ütközik. A szótárak sokszor megelegészenek az ilyen pontatlan megállapításokkal: 'egy halfajta', 'egy apró egér' stb. Az állatnevek — a növénynevekhez hasonlóan — gyakran változtatják jelentésüket, s tájegységenként is sokszor más-más jelentésűek. Az állatnevekkel kapcsolatos ilyen bizonytalansági tényezőre felhívja a figyelmet KÁLMÁN BÉLA is, aki „Obiugor állatnevek” című kezdeményező szerepű tanulmányában (MNYTK 43. szám, 1938.) így nyilatkozik: „Rá kell itt mindjárt mutatnom egy nehézségre. A kutatók, az anyagközlők közül csak kevesen adják meg pontosan a jelentést, és így a félreértéseknek egész tömegét kell tisztáznunk” (3.1.). Majd később: „Az is előfordult, hogy az obi-ugor népek átvándorolva az Urálon túlra, a *mustela martes* („nyuszt”) helyett a *mustela zibellinát* („coboly”) kezdték azzal a szóval jelölni, amely eredetileg valószínűleg a *mustela martes*test jelentette” (uo. 28). A szerző által emlegetett nehézség objektív voltát még megerősíthetjük azzal a szótári tapasztalattal, amelyet a régi magyar szótárak, szójegyzékek és glosszák egyesített szótárának az elkészítése, pontosan az egyes szótári adatok jelentésének a megadása közben szereztem éppen a növény- és állatnevekkel kapcsolatban. E munka (Régi magyar glosszárium) még sajtó alatt levő kéziratának a bevezetésében olvasható: „A szó jelentésének a pontos rögzítése különösen nehéz a növénynevek és a kevésbé ismert állatnevek területén, mivel itt az elnevezés a valóságban is sokféle s a neveket gyakran összecserélik.” A nehézségek ellenére, a szerzőnek sikerült fentemlített „komplex” módszere segítségével a nyelvjárási szótárak anyagát új szavakkal, új jelentésekkel és a szavak elterjedésének a módosításáva lkiegészíteni, megváltoztatni.

2. A könyv zömét alkotó szótári rész — a szótáraktól mégis eltérően — nem abc-rendben tartalmazza a szócikkeket, hanem zoológiai felosztás szerint: rendek, családok és fajok hierarchikus sorrendjében. Ez a tárgyalási mód onomasiológiai: a jelentésekből indul ki (a jelentések fogalmi magvából); a fogalmi rendszer adja a vázat, s az egyes fogalmaknál sorolja fel a fogalmat kifejező névalakokat, szinonimákat. A névalakoknak mintegy a fele külön sorszámot kap, a sorszámozás az első említett állatfaj nevé-től az utolsóig folyamatos. A szótár 222 tételből áll. A szinonimák nyelvjárási megosztásáról pontos leírást kapunk, 9 állatfajnál térképes illusztrációval. A *rozsomák* (Gulo gulo) címszó alatt például hat tétel található: 30. латшюг, 31. сан, 32. парья, 33. лана, 34. рѳсамак, 35. вѳркас. (Az írásmód a forrás közlés módjának felel meg, az itt felsoroltak az elsőknek közölt adatok, ezeket követi a többi, esetleg más írásmóddal közölt adat.) A tétel alatt a források adatai a megfelelő forrásjelzéssel, alakváltozatok, az etimológiai magyarázat, az alakra és a jelentésre, az elterjedésre vonatkozó megjegyzések s esetleg egyéb észrevételek találhatóak. Rendszerint történik utalás arra, ha a szónak más állatfajra vonatkozó jelentése is van. Ellenben nincs utalás a más jelentésű összetélti tagra, például a шыр 'egér' szónál nincs utalás a кынъ шыр 'obi lemmus' és a вѳр шыр 'sicista betulina', valamint a са шыр 'vízi patkány' szavakra. Az összetételek is külön tételbe kerülnek általában, de olykor — főleg ha alfajt vagy nemet jelentenek — nem: például a нымпеч 'csödör' tételszáma alatt van нутрѳс уѳ ua. is. Ugyanazon tő különböző képzős variánsai sem kapnak külön tételszámot egyező jelentés esetében.

3. A rendszerező rész terjedelemben nem nagy, de a szerző mégis nagy jelentőséget tulajdonít neki, mintegy a megelőző szótári részt előkészítésnek tekintve. Az etimológiai fejtegetések fő célja kezdetben az etimon kifejtése – írja –, tehát a kezdeti forma és az elsődleges jelentés kapcsolatának a feltárása. Napjainkban a figyelem a szóalkotás modelljének a felvázolására összpontosul. Az egyes szavak etimológiájával való foglalkozásnál gyümölcsözőbb egy-egy szemantikai csoportnak az etimológiai elemzése. Ennek a fejezetnek éppen az a célja, hogy az állatneveknek mint egy szemantikai csoportnak, mint egy egésznek a kérdéseit tisztázza: milyen kapcsolat van a nevek keletkezése és jelentése, elterjedése között, milyen e csoport morfológiai struktúrája és szemantikai fejlődése. A szemantikai elemzés hangsúlyt kap, hiszen maga az állatnév, ahogy a bevezetésben megállapította a szerző (VIII), szemasiológiai kategória.

A fejezet három részből áll: egy történeti részből, amely a nevek keletkezésének a kérdéseit összegezi; az állatnevek morfológiai struktúrájával foglalkozó részből és a szemantikai elemzésből. E részek ismertetését célszerű recenzióknak a két könyv eredményeit összevető, 3. részében tárgyalni, mivel Schmidt munkájának fő célja éppen az állatnevek morfológiai és szemantikai rendszerének a bemutatása. Kritikai jellegű észrevételeimet is később teszem meg.

4. A függelék szerű részek is fontos funkciót töltenek be a könyvben. A rövid német nyelvű beszámoló az egész könyv összefoglalójának is tekinthető, amelyből olyan lényeges dolgokat is megtudunk, amelyek az előbbieken nem közöltettek. Az abc rendű mutatónak igen fontos szerepe van, hiszen, mint említettük, az állatnevek tárgyalása onomasiológiai alapon történt, a jelentésből kiindulva. Itt a mutatóban a névalakokat találjuk, kettős utalással: a név előtti szám a szótári rész tételszáma, a név utáni szám(ok) a rendszertani rész(ek) lapjaira utal(nak). Néha a név előtt is két vagy több szám olvasható, ez felfogható a polisziémia jelzéseként is. Az ilyen polisziémiák száma mintegy 20. A mutatóban körülbelül 500 állatnév szerepel. A tárgyalt állatfajok száma azonban csak a tizede ennek, mert sok állatnév szinoním viszonyban van. Az irodalomjegyzék és a rövidítésjegyzék után a tartalommutató zárja le a könyvet. Ez utóbbi szokásos funkcióján kívül tulajdonképpen szintén mutató szerepét tölti be. Ha valaki arra kíváncsi, hogy egy-egy állatfajnak milyen elnevezései élnek a zürjén nyelvjárásokban, akkor itt kell az állatfajt megkeresnie. Ez tulajdonképpen az onomasiológiai kiindulású mutató, orosz és latin páros elnevezésekkel.

2. REINGART BROICHER-SCHMIDT az állatnevek feldolgozásában a szemantikára helyezi a fő súlyt. Szemantikai szempontból – mint mondja – kézenfekvő a témaválasztás, mert az állatnevek objektív módon bizonyos értelemben szemantikai struktúrát alkotnak, s így kisebb a szubjektívizmus veszélye a struktúra leírásában. Helyszíni gyűjtésre nem volt módja, viszont felhasználta az MTA Nyelvtudományi Intézetében rendelkezésére álló két szótár (A magyar szókészlet finnugor elemei és az Uráli szótár) eddig még nem publikált anyagát. Az állatnevek egész tartományának a leszűkítése szükségszerű volt, az emlősökön kívül a madaraknak a kiválasztása pedig igen szerencsésnek mondható, mivel a madarak elnevezései igen változatos és gazdag anyagot szolgáltatottak a nevek morfológiai és szemantikai struktúrája szempontjából. A könyv áttanulmányozása után meggyőződéssel mondhatjuk, hogy a madárnevek feldolgozása ilyen szempontból nemcsak mennyiségileg, hanem minőségileg is gazdagította az anyagot, nem is szólva arról, hogy a két nagy állatnévcsoport összehasonlításából is figyelemreméltó eredmények születtek. (A békának és a gyíknak a tárgyalt anyagba való bevonása is a szemantikai tanulságok miatt látszott célravezetőnek.)

A nyelvjárási szempont – a cím után ítélve is – fontos szerepet kap a monográfiában, ami érthető, hiszen az állatnevek szinonimikus használata szoros összefüggést mutat a dialektusokkal, s a tárgyalt nevek közül aránylag kevés van olyan, amely az összes dialektusokban megtalálható. A régebbi szótárak nyelvjárási adatainak az értékelésére vonatkozólag Schmidt értékes forráskritikai megjegyzéseket tesz könyve elején.

A monográfia négy, viszonylag egyenlő (60–70 lapnyi) terjedelmű fő részre oszlik: 1. az úgynevezett alapszavak; 2. az összetett szavak; 3. a képzett szavak; 4. a szinonimák. A könyvet egy függelék zárja be, amelynek anyaga tulajdonképpen a rövid bevezető résszel együtt tájékoztató és technikai jellegű ismereteket közöl. A könyv tagolása tehát megfelel a címben is kiemelt strukturális és szemantikai szempontnak. Schmidt „alapszó” kategóriája az összetett szóval áll szemben, így lehet képző nélküli („bázisszó”) és képzett szó egyaránt.

1. Az alapszavakat (= egyszerű szavakat) tárgyalva két nagy csoportot különít el: eredeti (genuin) szavakat és kölcsönszavakat. Az előbbiekhöz tartoznak a finn-

ugor, finn-permi, permi eredetű, valamint a sajátosan zürjén szavak. Kölcsönszavaknak zürjén szempontból — helyesülhetőség — csak azok minősülnek, amelyek a permi nyelv szétválása után kerültek a zürjén nyelvbe (főleg orosz, kisebb mértékben jurák-szamojéd szavak). A korábbi korszakok kölcsönszavai már részt vettek a zürjén nyelv történeti fejlődésében és igazodtak ennek morfológiai és szemantikai alkatához. Ezek tehát az eredeti szókincs finnugor, finn-permi és permi elemeinél találhatók. Az egyes alcsoportokon belül mindig újra kezdődik az abc sorrendű szócikkek számozása, így a zürjén állatnevek eredet szempontjából való rétegződéséről elkülönített és statisztikailag is világosan számoltartott áttekintést kapunk. A szócikkek belül a szó alaki és jelentés szerinti variánsai találhatóak nyelvjárási és forrásbeli utalásokkal, ezután a szóalakok képzőelemeinek a felsorakoztatása majd (állatnévként) összetételi szereplése (elő- vagy utótagként), végül a szó etimológiájára vonatkozó megjegyzések következnek. Ez utóbbiaknak a szerző szerint csupán az a szerepük, hogy az eddigi kutatások alapján a szóanyagot rendszerben mutassák be és a megfelelő szakirodalomban való tájékozódást elősegítsék. Az alapszavak fejezete egyébként az egyes szavakra vonatkozó tudnivalókat összesíti, erre a későbbi fejezetekben (sorszámok segítségével) állandóan hivatkozás történik.

2. Az összetételekről szóló fejezet igen alapos, minden részletre kiterjedő képet fest a zürjén összetett állatnevek morfológiai és szemantikai jellegzetességeiről, az egyes alcsoportokon belül minden adatot felsorolva s ezáltal pontos statisztikai tájékoztatást nyújtva. Az egyes összetétel-típusokról összefoglaló statisztikák is találhatóak. A fejezet egy rövidebb formai (tulajdonképpen morfológiai-szerkezeti) részből és egy szemantikai részből áll. Az előbbi az összetételi tagok szófaji struktúrájának típusait tárgyalja (minden típusnál az adatszámot is megadva); a szófaji elemen belül megkülönbözteti a suffixumos formát az e nélkülítől, s a szófaj legfőbb szemantikai sajátosságait is figyelembe veszi (hangutánzó bázis, állati testrész, genus vagy species jelentés, egyéb). A szemantikai részben az összetételi tagoknak szintaktikai alapviszonyát s ezen belül az összetétel szemantikai felépítettségét (az állatnevezésekre jellemző szemantikai jegyek alapján) veszi osztályozási alapul. A szemantikai jegyek az állatnevek fogalmi csoportjának legjellemzőbb szemantikai struktúraelemi: genus, species, subspecies jelölése; nemi különbözőség jelölése; korjelölés; a szelidítettség (\pm háziállat) megjelölése; esetlegesebb szemantikai tulajdonságok jelölése: mellékneveknél szín, nagyság, egyéb tulajdonság; főneveknél táplálék, tartózkodási hely stb. E fejezetben Schmidt ésszerűen hasznosítja a legújabb kutatási módszereket, ha szükséges specializálva ezeket a téma követelményeinek megfelelően. Körültekintő eljárására jellemző, hogy a típusokba nem sorolható eseteket is számon tartja, külön kezeli a hangutánzó elemet tartalmazókat, s a szemantikailag meg nem határozhatókat.

3. A képzett szavak fejezetének két részre, formai és szemantikai részre osztása csak látszólag egyezik meg az összetételeknél alkalmazott hasonló eljárással. Az összetételeknél a formai rész tulajdonképpen szerkezeti rész volt s ezt konkretizálta a szemantikai. Itt a formai-szemantikai oppozíció az alak — jelentés szembeállításán alapul, de tulajdonképpen mind a kettő szemantikai elemzést nyújt, csak a kiindulópont fordított: a formai részben a betűrendbe szedett képzőalakok szabják meg a tárgyalás rendjét; ezeknél kerül sor a velük alkotott képzett szavak és bázisuk morfológiai és szemantikai elemzésére. A szemantikai részben a kiindulópont a bázisszó szófaji és szemantikai hovátartozása, ezen belül a képző morfológiai jellege. Az így kapott osztályokban sorakoznak fel az egyes képzőalakok. Az összetételhez mérve a szempontváltoztatás jogosult, hiszen az összetétel elemeinél a tisztán alaki szempont nem jön számba. Az első részben a képzők polisziemiája (illetőleg homonimiája), a szemantikai részben a szinonimiája vizsgálható. A statisztikai értékelhetőség illetőleg értékelés itt is megtalálható. A szerző jól látja az összetétel és a szóképzés szerkezeti és szemantikai összefüggéseit (173—179). Az adatokat nyelvjárásiilag is kiértékeli.

4. A szinonimák bemutatása külön terjedelmes részben történik. Ez onomasziológiai kiindulású, rendszerezésének alapja az állatfogalmak. Egy-egy szócikkben utalás van az alapszó tárgyalási helyére, összetétel esetében az összetételi fejezetre. A szóképzésre nincs utalás, a későbbi mutatásban sem. A szinonimák nyelvjárási megoszlását 33 térképvázlat (9 emlős-, 24 madárnév esetében) teszi szemléletesebbé. Néhány szócikkben a szemasziológiai (névből kiinduló) jelölésmódot onomasziológiai (fogalomból kiinduló) keresztvezi. Ilyenkor egy-egy állatnév két fogalmat is kifejez, s a mellékelt térképen a név és a fogalom kombinált jelzései helyezkednek el. A szerző a kétfajta kiindulású szemléltetés elnevezésekor a szakkifejezéseket (szemasziológiai, onomasziológiai) a szokásoshoz képest fordítva használja, vö. J. MAROUZEAU, J. DUBOIS etc., O. S. AHMANOVA terminológiai szótárát, illetőleg K. A. LEVKOVSKAJA Teorija szlova c. könyvének (1962) onomasziológiai fejezetét (39—49).

A függelékben a források hangjelölésének összehasonlító táblázata, rövidítésjegyzékek, irodalomjegyzék, nyelvjárási térkép-vázlatok, szemléltető táblák, zürjén névmutató (utalással az alapszóra és az összetételi fejezetre) valamint német nyelvű index (onomaszilológiai mutató) található. Tulajdonképpen ide tartoznának a szerzői bevezetésben elhelyezett részek is: áttekintés a zürjén nyelvjárásokról, felhasznált szótárak, szójegyzékek listája, az idézés módjára vonatkozó tájékoztatás. A mind a szóeredet, mind a strukturális és szemantikai sajátosságok jó áttekinthetőségét biztosító mutatók (és az egész könyv világos szerkezete) a könyv használójának igen jó segítséget adnak. Egy apró módosítás még jobban megkönnyítette volna az olvasó dolgát. Mint említettük, az egyes szavakra vonatkozó információknak az összefoglaló gyűjtőhelye az alapszók fejezete. Erre a zürjén mutató, az összetételek, a szóképzés és a szinonimák fejezete egyaránt utal. Az utalás megjelöli az alapszó alcsoportjának a típusát és a szó sorszámát ezen alcsoporton belül, például S 18 = zürjén szavak 18-as sorszáma, R 20 = orosz jövevényszavak 20-as sorszáma. Mivel a sorszámozás alcsoportok (S, R) szerint mindig újrakezdődik, lapszámra utalás pedig nincs, a megfelelő alapszói adat megtalálása elég nehézkes, sokszor bosszúságot okoz. A lapszám feltüntetése lényegesen megkönnyítette volna a könyv kezelését.

A tájékozódást elősegítő utalások rendszere nem kis feladatot rótt a szerzőre, nem csoda, ha nem egyszer kisebb pontatlanság csúszott a könyvbe, érteve ezen azt, hogy egy-egy adat egyik vagy másik fejezetből vagy a mutatóból kimaradt. Persze az ilyen hiányt is a szerző jóvoltából fedezzük fel. Talán a nyomda hibája, hogy a szinonimák onomasziológiai és szemaszilológiai tájékoztatást egyszerre nyújtó térképlapjainak mindegyikében valami hiba található. (Helyszűke miatt példákat nem említek.)

3. A két monográfia eredményei. Összevető értékelés.

Már ismertetésünk bevezető részében jeleztük, hogy a két feldolgozás célkitűzésében és szempontjaiban különbözik. Ez természetesen befolyásolja eredményeiket is. Hausenberg elsősorban az egyes szavak etimológiájával és nyelvjárási megoszlásával foglalkozik, így munkájának központi része az etimológiai jellegű szócikkek tartalmazó szótári rész. Ebben — saját közlése szerint — mintegy 20 új etimológia és kereken 30 etimológiának a kiegészítése, megerősítése kerül elő. Nagyon sokszor találkozzunk egy-egy adat után a Hausenberg névvel, ami a szerző helyszíni adatgyűjtő munkájának az eredménye. Ennek következtében az emlős állatokra vonatkozó névanyag az észt szerzőnél nagyobb. Schmidtnél a szótári rész csak összefoglaló jellegű, ugyanakkor jól beilleszkedik az állatnevek rendszeréről adott fejezetsorba, amennyiben a tőszavakat és képzett szavakat tartalmazza. Az összetételekről és külön a szóképzésről szóló fejezetek részletesen és korszerűen kidolgozottak, számos új eredménnyel, a teljes adatanyagra építve, statisztikai közlésekkel. Schmidt ezekre a részekre, az állatnevekre a nyelvi rendszer szempontjából való feldolgozására helyezi a súlyt, s a szemantikai elemzést e fejezeteken belül végzi el. Ez ökonomikusabb s elvi szempontból is helyesebb eljárás, mint Hausenbergé, aki a morfológiai és szemantikai részt teljesen elkülöníti, szinte függetlenül, s így ismétlésekbe kell bocsátkoznia. Schmidtnél a szerkezeti és a konkrét szemantikai szint ugyancsak jól elválik egymástól, de a szóalkotásnak a két fejezeten belül, egymásra épülve. Általában Schmidtnek a világos tagolás erős oldala.

A két könyv egyébként jól kiegészíti egymást, ellentmondás eredményeik között nemigen van. Schmidt egy zárószakaszban utal is erre, említve, hogy Hausenberg munkáját már nem tudta figyelembe venni, de ez nem módosítja eredményeinek lényegét. Udvariasan elismeri a korábban megjelent munkának az anyaggazdagságban és a történeti szempont alkalmazásában való erősségét (308).

Természetesen vannak különbségek a felhasznált szakirodalom tekintetében. Hausenberg irodalomjegyzéke bőségebb, különösen ami a szovjet szerzőket illeti, de ugyanakkor általánosabb tematikájú is. A német szerző szakirodalomjegyzéke koncentráltabb, nemegyszer többletet is tartalmaz (gondolok például Gombocz Állathivogatók és állatnevek c. cikkére). Hiányolom mindkét munkából KELEMEN JÓZSEF Mondatszók a magyar nyelvben című, 1970-ben megjelent művét, amely igen részletesen foglalkozik a hangutánzó eredetű vagy állathivogató szóból származó állatnevekkel. Ugyancsak említésre méltónak tartom A. I. KARTINA tanulmányát a vogul szóösszetételekről; e cikk nem kevés állatnevet is tartalmaz. (Pontos bibliográfiai megjelölésére az utalást lásd alább.)

Az eredmények részletesebb összevetését az alábbiakban Schmidt könyvének a beosztása szerint haladva végzem.

1. Az alapszavak (= egyszerű szavak) és eredetük. Hausenberg az állatnevek eredetével többet foglalkozik, részben az egyes neveknél a szó-

tári részben, részben összefoglaló áttekintésében. Ugyanakkor az eredet szerinti rétegekben (finnugor, finn-permi stb.) található szavakról Schmidt könyvében kapunk jó felsorolást. Így könnyen megtudhatjuk, hogy az emlősök elnevezései közül a zürjénben finnugor eredetű 6, finn-permi 8, permi 13 és zürjén 29, tehát összesen 56 az eredeti zürjén emlős-állatnév. Hausenberg kevésbé óvatosa a finnugor eredeztetésben: 13 szót tart finnugor eredetűnek. Az etimológiákból levonható tanulságok csak a szovjet szerzőnél olvashatók. Ilyenek: a) A zürjén nyelvben megőrződtek a legfontosabb h a s z n o s és veszélytelen vadak nevei. A „hasznos vad” (főleg prémes állat) tehát, úgy látszik, nyelvi és releváns kategória valamennyire. (Kálmán Béla említett cikke az állatnév témát a prémesekre szűkítette az emlősökön belül.) — b) A háziállatok neveit főleg déli szomszédjaiktól vették át a zürjének. — c) A háziállatok nevei tükrözik a nemi különbözősége, a korra és a mezőgazdasági felhasználásra vonatkozó szemantikai sajátosságokat. E szókincs jelentős része orosz kölcsönszó. — d) A kölcsönszavak általában nyelvjárásokra korlátozódnak, de az újabb orosz kölcsönszók használata kiterjedt. — e) A vadállatok orosz nevei az eredeti zürjén nevek szinonimáiként kerültek később a zürjénbe. — f) Az állatnevek egy része tabuisztikus eredetű. — g) A rénszarvas elnevezéseire vonatkozó szókincs főleg nyenyec eredetű a zürjénben.

A szinoním állatnevek eredet szerinti és nyelvjárások szerinti megoszlását ismét Schmidt könyvében lehet könnyebben áttekinteni, a szinonimák fejezetében.

2. Az összetételek tárgyalása Hausenberg könyvében két fejezet között oszlik meg: a zürjén állatnevek morfológiai struktúrájáról szóló részben az összetételek szófaji struktúrájáról és a szófajok legáltalánosabb szemantikai jellemzőiről kap az olvasó vázlatos képet, a részletesebb szemantikai elemzés pedig a szemantikai fejezetben található. Ez utóbbi fő tárgya éppen az összetételek. Ez az elszakított tárgyalásmód nem a legszerencésebb: a szemantikai elemzés nem független a morfológiai-szófaji tagolódástól, s így a szerző eljárása szükségképpen ismétlésekhez vezet. Helyesebbnek bizonyul Schmidt módszere, aki a morfológiai és szemantikai elkülönítést az összetételek fejezetén belül mint absztraktabb és konkrétabb részt állítja szembe. Schmidt — célkitűzésének megfelelően — igen részletesen és statisztikailag is értékelve tárja fel anyagát. Például a melléknévi előtagú összetételeknek nála 10 altípusa alakul ki, mivel megkülönbözteti a melléknévi tövet a főnévből képzett melléknévtől és figyelembe vesz bizonyos szemantikai sajátosságokat (testrész-, nem- és fajjelentés, egyéb jelentés), amelyek az állatfajok elnevezései szempontjából jelentősek. Hausenbergnél jóval elnagyoltabb alosztályokat kapunk, a melléknévi előtagúaknál csupán négyet. Schmidt eljárása — bizonyos lényeges különbségek rögzítésével — így pontosabb és tipológiailag is jobban értékesíthető jellemzést nyújt. A részletesebb tárgyalás során általánosabb szintaktikai-szemantikai, s ezen belül konkrétabb szemantikai sajátosságok figyelembevételével alakítja ki azt a sémát, amely egyrészt elég általános ahhoz, hogy az állatnevek az egész szókincs összetételei sajátosságaival egybevetethők legyenek, másrészt a konkrét szemantikai jegyek alapján elég speciális is, s így alkalmas az állatnevek sajátos tulajdonságainak a felfedezésére. A genus, species, subspecies, nemi különbözőség, kor, szelidítettség (+ házi) jegycsoport alkalmazása a sokat vitatott szemantikai jegyek kérdésében elméleti jellegű pozitív választ ad: e jegyek minősége és mennyisége dolgában egy-egy fogalomkör reális és konkrét jelentésű összefüggései alapján lehet csak dönteni, s az így kapott jegyek érvénye mindig csak e fogalomkörre vonatkozhat, tehát „ad hoc” természetű. A jegycsoporton kívüli szemantikai sajátosságok (jelen esetben szín, nagyság, testrész, tartózkodási hely stb.) jó kiválasztása tovább segíti egy-egy fogalomkörön belül az elnevező-rendszer jellemzését.

Mindkét szerző hangsúlyozza a főnév + főnév összetételei szerkezet nagy produktivitását. Ez általában jellemző a finnugor nyelvekre (vö. S. KÁROLY, Über die Entwicklung der Komposita in den finnisch-ugrischen Sprachen: CSIFU 244 — 250). Ugyanitt található Kartina fentebb említett cikkének a pontos lelőhelye is. Hausenberg érdekes megállapítása, hogy két főnév összetétele elsősorban a házi állatok nemi és korbeli megkülönböztetésénél, a melléknév + főnév pedig a vadállatok elnevezésében játszik szerepet. E tézist konkrétabb formában igazolja Schmidt összeállításai. Sajnálom, hogy a statisztikai összegezésben (94 — 95) S_(a) és S'_(a) megjelölést találunk, tehát a főnév és a főnévből képzett melléknév fakultatív szerepeltetését. E fontos megkülönböztetés semlegesítésére nem látok elegendő okot, éppen a szerző szemléletmódja alapján. Ugyancsak kár, hogy az R 45 alatti *nutrets-uz* sem a mutatóban, sem az összetételeknél nem található, pedig az utóbbi helyen (166) ez volna az ugyanazon jelentésű tagokból álló, tautologikus összetételre a második példa [Hengst—Hengst] szerkezeténél fogva.

Meglepő értékes eredmény Schmidtnél, hogy az emlősök és madarak elnevezési módjában lényeges különbség tapasztalható, mind az összetételei—szóképzési mód megválasztásában, mind a szemantikai sajátosságok felhasználásában (állathivogató tő + képző

az emlős háziállata, állathangutánzó tő + képző/összetéti tag a madárfaj-elnevezésekre, testrészt jelentő főnév összetéti tagként a madarakra, testrészt jelentő főnév + melléknévképző az emlősökre jellemző stb.). Az elnevezési rendszer különbözőségében fontos szerep jut annak, hogy míg 'állat' jelentésű eredeti zürjén szó nem ismeretes, 'madár' illetőleg 'ragadozó madár' jelentésű igen.

Különösnek hat, amikor Hausenberg állatnévből keletkezett állathivogató illetőleg állatúzó szavakról beszél (XVII). A magyarban — ha nem tévedek — inkább csak a fordított fejlődésre vannak példák (vö. Kelemen említett könyvét).

3. A képzett szókra vonatkozólag Hausenberg a következő összegező megállapításokat teszi: 1. Az általános normatív grammatika szempontjából egy kevésbé produktív képző valamely lexikai csoportban erősebben produktív lehet. (Ez a megállapítás megerősíti azt a korábbi nézetünket, hogy a produktivitás vizsgálata csak a morfológiai, szintaktikai és jelentéstani kritériumok alapján lehet eredményes és pontos. Sőt, a produktivitás maga csak ilyen megszorításokon belül értelmezhető.) Egy-egy lexikai csoport megőrizhet (illetőleg kifejleszthet) olyan nyelvi sajátosságokat, amelyek a nyelv egészére már nem érvényesek. — 2. Kétségtelenül zürjén eredetű suffixum nélküli állatnév csak 3 (!) van: *bau* ('tehén'), *dzor* ('evet') és *kan* ('kanmacska'). — 3. Az állatnevek képzésében a legproduktívabbak a kicsinyítő képzők, de eredeti szemantikai funkciójukat többnyire elvesztették. A kicsinyítő képzőből sok esetben állatnévképző fejlődik. (A kicsinyítő képzők más jellegű funkcióváltozásaira a magyar nyelvből is több típusú példasort idézhetnénk.)

Schmidt a képzőhasználat megoszlásában az emlősök és madarak elnevezésében jelentős különbségeket észlel. A 15 produktív képző közül a madárnevekben 13, az emlősök neveiben csak 8 szerepel. A tövek szemantikai sajátosságainak figyelembe vétele alapján pontosabb képet kapunk Schmidtnél a képzők használatáról, produktivitásáról, annak megfelelően, ahogy az előszó szakaszban említettük. Érdekes hogy a képzett szavak tárgyalása során is a prémis állatok külön kategóriának minősülnek (228). A „formai” részben egy-egy képzőalaknál a következő szempontok érvényesülnek: a) az alakváltozatok nyelvjárási megoszlása; b) funkciók, tekintetbe véve a képzőnek a tőhöz való világos vagy homályos viszonyát, a tő szófaját (esetleg hangutáni előfordulást) és jelentéstípusát, s az egyes altípusokat; c) az összes adatokat nyelvjárási előfordulásukkal és az alapszó cikkére való utalással. A szemantikai részben az osztályozás alapja szemantikai (vö. fentebb Schmidt könyvének külön ismertetésében), az adatok itt is ugyanazok. (A két helyen felsorolt adatok jellemzése néha — indokolatlanul — nem egyezik, például *beza* 183. l. és 222. l., *kides* 205. l. és 224. l.) A minden részletre kiterjedő és statisztikailag is kimerítő tárgyalásmód alapján e fejezet is igen alkalmas más nyelvekkel való összevetésre és így további általános tanulságok levonására. Mind az összetételek, mind a képzők tárgyalására jellemző, hogy Hausenberg és Schmidt szemléleti alapjában lényeges eltérés nincs. Hausenberg is a szóalkotás modellezését tartja fontosnak (159. l.), de ennek igazi megvalósítója Schmidt, akinél a kidolgozás részletezettebb és módszeresebb, s a szempontok és az eredmények is sokrétűbbek.

4. Szemantikai áttekintés. Noha Hausenberg könyvében külön szemantikai alfejezet (185–98) is található, az állatnevek szemantikai szempontú feldolgozása Schmidtnél — célkitűzésének megfelelően — éppúgy teljesebb és módszeresebb, mint az összetételek és képzett szavak bemutatása. Már szövegtől arról, hogy Hausenberg könyvében a morfológiai és szemantikai rész elkülönítése szükségképpen ismétlésekre vezet, míg Schmidtnél, mivel ez az elkülönítés az összetétel, illetőleg a szóképzés fejezetén belül érvényesül, ökonomikusabb. Természetesen van előnye az észt szerző szemantikai fejezetének is, így figyelemre méltó az összetételen és szóképzésen kívüli szemantikai problémákra, jelen esetben az ezen fejezetekben nem tárgyalt metaforikus változásokra, illetőleg viszonyokra. A következőkben legcélravezetőbben úgy összegezhettük a két könyv szemantikai vizsgálataira vonatkozó megfigyeléseinket, eredményeket és — mivel ilyenek is vannak — hiányokat, ha a mezőösszefüggések, a polisémia és a szinonimia kategóriáit mint egy lexikai csoporton belül a legfontosabbakat külön-külön tárgyaljuk.

a) M e z ő s s z e f ü g g é s. Egy lexikai csoport tematikus egységét és szervezőségét a fogalmi összefüggések hálózata teremti meg. Így jön létre a szemantikai mező, jelen esetben „das semantische Feld »Tier«”. Ezt a megjelölést Schmidt használja, mint ahogy ő állítja össze azokat a szemantikai jegyeket is (genus, species, subspecies stb.), amelyek e mezőt jellemzik (294–295). E jegyek hierarchikus táblázata (314) szemlélteti, hogy az egyes fő- és alfogalmak kapnak-e külön nyelvi megjelölést, és ha igen, milyen nyelvi eszközzel: alapszóval (egyszerű szóval) vagy összetétellel. A táblázat még szemléletesebb lett volna, ha egy olyan megfelelője is készült volna, amelyen a fogalmaknak (jegyeknek) a helyét szópéldák töltik ki. Az állatneveknek egy ilyen összefüggésrendszerben való

áttekintése feltétlenül kiemelendő értéke Schmidt könyvének. Még jobban tetszett volna, ha a szerző, a nyelvi kifejezőmódoknak egy teljesebb lehetőségskáláját is bemutatja, hiszen ezek mind realizálódnak az állatnevezésekben. Ezekre gondolok: gyökérszó, hangutánzó vagy hangfestő szó, jelentésánál motivált (jelentésváltozáson átment) szó, összetett szó, képzett szó, szókapcsolat. Külön-külön egyik sem került el Schmidt figyelmét, de az összegező áttekintés elmaradt.

b) **P o l i s z é m i a**. A jelen téma szempontjából csak arra a poliszémiára gondolunk itt, amely megmarad az állatneveken belül, tehát egy szóalaknak több állatfaj megjelölésére való használatára, amely egy lexikai csoport vizsgálatához feltétlenül hozzátartozik. Az egyes szavak több jelentését Schmidtnél is, Hausenbergnél is megtaláljuk, az utóbbinál a mutató is segít (lásd a könyv külön ismertetésének részében). De egyik szerző sem gondolt arra, hogy a poliszemantikus szavakról összegező áttekintést is adjon, holott ez sem érdekeltene. Csak így tudtuk volna meg, hogy például milyen szűkebb jelentéskörben (milyen állatoknál) találhatók ilyen több jelentésű szavak, mi a szemantikai távolság az egyes egy alakokhoz fűződő jelentések között, esetleg választ kaphattunk volna arra is, mely jelentések az elsődlegesek, stb. Ami a poliszémia fajtáit illeti, Schmidtnél ezek teljesebben megtalálhatók az összetétel fejezetében. Beosztva mindkét könyv példáit a magam poliszémia rendszerezésébe (Általános és magyar jelentésan 167–171 és 237–244), amely a téma szempontjából jól használható többek között az analitikus formák (összetételek), és a species pro specie kategória külön felvétele miatt, a 17 poliszémia-osztályból 10 releváns volt a zürjén állatnevek szempontjából. E 10 osztály, a megfelelő zürjén és magyar példákkal a következők:

1. Tautologikus szűküléses synecdoche: *tűkikis-kaj* [fecske] 'fecske' ~ magyar *fecske* 'fecske'. — 2. Szűküléses synecdoche: *zver* [vadállat] 'nyest' ~ m. *madár* 'veréb'. — 3. Analitikus szűküléses synecdoche: *vaos* [víz-medve] 'jegesmedve' ~ m. *jegesmedve* 'ua.'. — Metonímia: *böza* [fark-as] 'gyík' ~ m. *farkas* 'Wolf'. — 5. Kifejtés (analitikus): *varges ur* [ravasz mókus] 'mókus' ~ m. *püposteve* 'Kamel'. — 6. Pars pro toto metonímia: *kúz-bež* [hosszú farkok] 'gyík' ~ m.? (egyelőre nem találtam). — 7. Analitikus tágulásos synecdoche: *vev-mes* [lő-tehén] 'jószág' ~ m.? — 8. Analitikus metafora: *đzor starik* [ősz öreg] 'medve' ~ m. (más altípus) *búvármadár* 'Taucher'. — 9. Species pro specie metafora: *lasiča* [menyét] 'hermelin' ~ m. *harkály* [picus] 'rusticula'. — 10. Analitikus species pro specie metafora: *mu-kan* [föld-macska] 'vakondok' ~ m. *vizülő* 'Nilpferd'. (Az egyes osztályok elnevezésére, fogalmi tartalmára vö. könyvem megfelelő helyét.) Két típusnak tehát a magyarban egyelőre, csak igen felületes szemle alapján, nem találtam megfelelőjét. A *zebra-ló*-féle más típus, olyan, mint a zürjén *juš-đžodžeg* [Schwan-Gans] 'Schwanengans'. Tipológiai szempontból tehát igen kecsgetető eredményekre van kilátás, ha majd több, az itt ismertetettekhez hasonló állatnév-monográfiát lehet összevetni. A zürjén állatnevek meglepő tanulsága, hogy egyszerű szó metaforikus használatára (ha nem species pro specie metaforáról van szó), nem adódott példa. (Összetett szóra ilyen volt a 8-as.) Schmidt csodálkozik azon, hogy a *gázló* 'gázlómadár' szó miért szerepel nálam a metonimiák között (134). Ugyanazon okból, amiért Hausenberg a *böza* ['fark-as'] szót szintén a metonimiák közt tárgyalja (195).

c) Szinonímia

A szinonimák mindkét szerző könyvében megtalálhatók, Hausenbergnél a szótári részben egy-egy állatfaj szakaszában, Schmidtnél pedig — sokkal áttekinthetőbben — külön fejezetben. A szinonimák összefoglaló áttekintése azonban a német szerzőnél is hiányzik, pedig ezt nem pótolja a még oly alapos egyedi, egy-egy állatfajra vonatkozó feldolgozás. Hausenbergnél külön nehezíti a szinonimáknak a mutató alapján való megtalálását az, hogy az egyszerű és sokszor az összetett szavak azonos jelentés esetén is külön paragrafusszámot kapnak, ugyanazon tőnek más-más képzővel ellátott alakjai azonban nem. De kétségtelen, hogy az utóbbiak között is a szinonímia viszonya áll fenn, ha jelentésük azonos, tehát ugyanarra az állatfajra vonatkozik.

Néhány általános tanulság

Mindkét szerző felfogásában és módszerében van néhány olyan általánosabb érdektű közös vonás, amelyet feltétlenül pozitív értékűnek tartok, s amelynek biznyságtévő erejét a nagy nyelvi anyagban való alkalmazás adja meg. 1. Mindkét szerző helyesen látja a szókinés és a grammatika összefüggését, egymást kölcsönösen meghatározó szerepét, azt, hogy a grammatikának fontos szerepe van egy szócsoporthoz nyelvi felépíttetésében, s fordítva, egy-egy szócsoporthoz belül a grammatikának bizonyos sajátos, csak e lexikai csoportra jellemző vonásai alakulhatnak ki. Mindezek feltárása csak akkor lehetséges, ha egy-egy lexikai csoportot mint e g e s z e t vizsgálunk. 2. A két szerző egyformán látja

a grammatika és a szemantika viszonyát: az előbbi absztraktabb, az utóbbit konkrétabb elemzés területének fogja fel, s így természetesen olyanoknak, amelyek egymás nélkül nem állnak meg. 3. Mind a két kutató szemantikai szempontból is elemeire bontja az összetett szót és képzett szót, így a realitásnak megfelelő mértékben egyesíteni tudja a leíró és történeti aspektust. Tudjuk, a lexikográfiai gyakorlatban általában az összetett szót és képzett szót az értelmező szótárak szemantikai szempontból nem bontják fel, mert a lexémának csak mint egésznek a jelentésére kíváncsiak. Ezzel a tulajdonképpen lexikon-szerű szemlélettel a nyelvszerűbb szemlélet tükröződik a bemutatott két munkában. 4. Funkcionális szempontból egyformán kezeli mindkét könyv szerzője az összetételeket és a lazább, de állandósult formájú lexikai kapcsolatokat. (Schmidt ezenkívül az összetétel és a szóképzés szerkesztési elveinek a párhuzamára is nyomatékosan felhívja a figyelmet.) Ebben a szemléletmódban is jól összekapcsolódik a leíró és a történeti szempont. 5. Mindkét szerző nélkülözhetetlennek ítéli a produktivitás figyelembe vételét (bár a gyakoriságtól való megkülönböztetés nem merül fel munkáikban).

Végül mindkét munka nélkülözhetetlen módszertani szempontból azok számára, akik egy lexikai csoport feldolgozására vagy egy etimológiai szótár szemantikai illetőleg szóalkotási (lexikai – grammatikai) szempontú tanulásáinak az összegezésére vállalkoznak.

KÁROLY SÁNDOR

Первая научная грамматика удмуртского языка

Издательство «Удмуртия». Ижевск 1975. 15 + 113 + 17 l.

Kétszáz éve, 1775-ben jelent meg Szent-Péterváron az Orosz Tudományos Akadémia kiadásában az első orosz nyelvű udмурт (votják) nyelvtan, *Sočinenija prinadležazšičija k grammatike votskago jazyka* (A votják nyelv nyelvtanához tartozó írások) címmel. Az évforduló alkalmából hasonló kiadásban jelentette meg ezt a fontos művet az Udmurt Történeti, Közgazdasági, Irodalmi és Nyelvészeti Kutatóintézet. A bevezetést és a jegyzeteket V. I. ALATREV írta.

Az elmúlt tíz évben örvendetesen megnőtt az érdeklődés a votják nyelv első nyelvtana és általában a 18. századi votják nyelvemlékek iránt. A sort I. V. TARAKANOV cikke (*Pervoj grammatike udмуртского jazyka 190 let. SFU 1: 229–230*) nyitja meg. Ebben a szerző felhívja a figyelmet az első votják nyelvtanra, foglalkozik a szerződésg kérdéssel, ismerteti a mű helyesírási sajátosságait és egyes nyelvtörténeti vonatkozásait.

A következő évben jelent meg T. I. TYEPLJASINA fontos műve (*Pamjatniki udмуртскоj pismennosti XVIII veka. Moszkva 1966; 324 l.*), amelyben a szerző a 18. század nyomtatásban megjelent, illetve kéziratban votják nyelvemlékeit dolgozza föl, azok szövegét adja közre. Tyepļjasina bő teret szentel az első votják nyelvtannak (i. m. 121–224 l.), részletesen foglalkozik a mű szerzőjével, helyesírással, az előforduló helyesírási hibákkal. Közli a mű teljes szövegét, és végül megállapítja, hogy a nyelvtan alapjául a déli votják nyelvjárás szolgált.

1967-ben a nyelvtan hasonló kiadása is megjelent (*The First Votyak Grammar. Bloomington – The Hague, 1967. Mouton. Indiana University Publications, Uralic and Altaic Series. Volume 81. 8+113 l.*), DÉCSY GYULA bevezetőjével. Décsy az említett két szerzőhöz hasonlóan foglalkozik a szerzőség kérdéssel, röviden ismerteti a nyelvtan tartalmát és a problematikus fonémák írását, valamint közli a nyelvtanra vonatkozó fontosabb irodalmat.

A sort mintegy betetőzi a címűl írt kötet, amely az Udmurt ASzSzK fővárosában jelent meg, s így eljuthat az udмурт értelmiség legjobbjaihoz, filológusokhoz, tanárokhoz, diákokhoz és mindazokhoz, akik érdeklődnek a votják nyelv és írásbeliség története iránt. Bizonyára ez a kiadvány is hozzájárul majd az udмурт nemzeti öntudat erősítéséhez.

A könyv három részből áll: bevezetésből, a nyelvtan hasonmás kiadásából és a jegyzetektől.

A bevezetésben ALATREV ismerteti a korabeli Oroszország társadalmi, politikai viszonyait, foglalkozik a nyelvtan megjelenésének körülményeivel, a szerzőség kérdéssel, ismerteti a mű helyesírást, felépítését. Tyepļjasinától eltérően azon a véleményen van, hogy a nyelvtan kisebb-nagyobb mértékben minden főbb nyelvjárás sajátosságait tükrözi, azt azonban elismeri, hogy a szókincs főleg a déli és középső nyelvjárásból származik. Az első votják nyelvtan jelentőségét Alatirev abban látja, hogy ezzel indult meg a votják

nyelv kutatása, ez alapozta meg a mai votják helyesírást, és hosszú ideig mintául szolgált a votják nyelvtanoknak és nyelvkönyveknek.

A tulajdonképpeni nyelvtan ismertetése előtt szeretnék kitérni a szerzőség kérdésére, illetve a mű megjelenésének körülményeire. A votják nyelvtannal egyidejűleg jelent meg egy hasonló című és felépítésű cseremiszi nyelvtan (hasonmás kiadása: *The First Cheremis Grammar*. Chicago. The Newberry Library 1956), néhány évvel korábban (1769-ben) pedig egy ugyancsak hasonló című és felépítésű csuvas nyelvtan. A szerző egyik kiadványon sincs feltüntetve. A korábbi szakirodalomban az a vélemény alakult ki, hogy mind a három egy szerző műve, mégpedig Veniamin Pucek-Grigorovics kazanyi érseke. Pucek-Grigorovics ukrán származású volt, 1706-ban született, és 1732-ben fejezte be tanulmányait a kievi teológiai szemináriumban. Abban az időben nagy erővel folyt a Volga vidék még jórészt pogány vagy mohamedán népeinek térítése, s ezért, mint a szeminárium kiváló tanulója Kazanyba küldték az ottani szeminárium megerősítésére. Veniamin (ezt a nevet szerzetesi névként 1740-ben vette fel) a szemináriumban tanít és iskolát szervez az újonnan megkeresztelt nemzetiségekből származó gyerekeknek. Így módjában állt megismerkedni a Volga vidékén lakó nemzetiségek nyelvével és szokásaival. Szakértelmét egyházi felettesei fel is használták, mert többször küldték missziós útra a tatárok, mordvinok, cseremiszek, csuvasok és votjakok közé. Módja nyílt tehát arra, hogy bőséges nyelvi anyagot gyűjtsön, és arról is meggyőződhetett, hogy a nemzetiségek nyelvének használata megkönnyíti a térítők munkát. Ezután 15 évig másutt tevékenykedett, és csak 1761-ben tért vissza Kazanyba. A nyelvtanok 1761 és 1769 között készülhettek, mert az Orosz Tudományos Akadémia 1770. március 19-én kelt jegyzőkönyvében megemlíti, hogy a Veniamin kazanyi érsektől küldött votják és cseremiszi nyelvtanok kiadásának előkészületei megkezdődtek. Az itt ismertetett tények alapján Tarakanov, Tyepljasina és Décsy Veniamint tartják a nyelvtanok szerzőjének.

Ezzel szemben Alatirev kategorikusan elutasítja ezt a véleményt. Ellenérveit a következőkben foglalhatjuk össze: 1. Igaz, hogy a nyelvtanokat Veniamin küldte be, de ez nem feltétlenül bizonyítja, hogy ő is a szerző. Az volt ugyanis a szokás, hogy a kiadásra javasolt könyveket egy akadémikus, vagy magas egyházi méltóság viselője küldte be az Akadémiának, akkor is, ha nem maga volt a szerző. 2. Veniamin életrajzírói megemlékeznek arról, hogy érdeklődött a nemzetiségek nyelve és szokásai iránt, de nem említi, hogy ő maga nyelvtanokat írt volna, vagy részt vett volna azok összeállításában. 3. Az egyházi szerzők mindenképpen igyekeztek elterjeszteni a nemzetiségek nyelvében az egyházi terminológiát. Ezért a votják nyelv későbbi tankönyvei tele vannak egyházi és vallási szavakkal, míg ebben a nyelvtanban ilyen szavak nincsenek. Ezért — Alatirev szerint — aligha feltételezhető, hogy ezeket pont egy magas egyházi méltóságot betöltő szerzetes írta volna. Alatirev úgy véli, hogy az első votják nyelvtan kollektív munka terméke, a szerzők pedig a kazanyi szeminárium és az újkeresztény iskolák tanárai, irnokok, esetleg a legkiválóbb votják anyanyelvű diákok lettek volna.

Alatirev első ellenérve aligha állja meg a helyét, ha figyelembe vesszük, hogy a votják nyelvtan 1775 augusztusában megjelent, de csak 1776 augusztusában kezdtek el árujni, tehát csak azután, hogy Veniamin tisztázta szerepét a Pugacsov-féle felkelésben. Erről az akadémiai kiadványok katalógusa tájékoztat (I. TYEPLJASINA: i. m. 121). Márpedig, ha csak beküldője lett volna a nyelvtannak, a terjesztés szempontjából közömbös lett volna, hogy mit csinált a Pugacsov felkelés alatt. A második ellenérv valóban nyomós. Talán a Veniaminról írt életrajzok gondos analízise adhatná meg a magyarázatot. A harmadik ellenérv megint gyenge lábakon áll. Véleményem szerint a nyelvtant nem a votjakoknak szánták, hanem olyan oroszoknak (főleg papoknak és tanítóknak), akik votjakok között működtek. És mivel az egyházi terminológia a votjakban orosz eredetű, felesleges lett volna ezeket a szavakat egy oroszoknak készült tankönyvben felsorolni. Érdemes megemlíteni, hogy olyan vallási szavak, amelyek nem orosz eredetűek (pl. 'isten, angyal, menny, gonosz, lélek, bőjt, nagybőjt' stb.) szerepelnek a műben. Végezetül, lehetséges, hogy a nyelvtan írói az Alatirev által említett személyek lettek volna, de — mint egyházi személyeknek — ebben az esetben is szükségük volt feljebbvalójuk (Veniamin) jóváhagyására és támogatására. Azt pedig nehéz elképzelni, hogy a rendkívül művelt, széles látókörű érsek, akit a téma nagyon is érdekelt, ne vett volna aktívan részt legalábbis a nyelvtanok megszerkesztésében, egységesítésében. Tehát, ha nem is tarthatjuk Pucek-Grigorovicsot a nyelvtanok egyedüli szerzőjének, (mai terminológiával élve) szerkesztőjének bizvást tekinthetjük.

Az első votják nyelvtan, mint már említettük, tankönyv, és gyakorlati szempontok figyelembevételével készült. Ezért csak az alaktant tartalmazza, hangtan és mondattan nélkül. Ezzel szemben szófaji és jelentéstani csoportosításban kb. 1400 szót közöl orosz megfelelőikkel.

A votják szavak leírásához a korabeli orosz (cirill) ábécé betűit használja fel. Kivételt képez a *g* hang, amelyet latin betűvel ír, valószínűleg azért, mert az orosz *z* többféle hangot is jelölhetett. Az oroszból hiányzó votják fonémákat a következőképpen jelöli:

Fonéma	Betű	
	1775	irodalmi nyelv
(ѣ), (ѓ)	ѣ	ѣ
(ѥ)	ѥ	ѥ
(ѣ), (ѥ)	ѣ	ѣ
(ѣ)	ѣ	ѣ
(ѣ)	ѣ	ѣ

Nemcsak az orosz betűket vette át, hanem az orosz helyesírás egyes szabályait is. Így például a nem-palatalizált mássalhangzóra végződő szavak végén kemény jelet ír, mint ez a régi orosz helyesírásban szokás volt. Szó elején *ѣ* helyett *ѣ*-t ír, mert az oroszban *ѣ* szó elején nem fordulhat elő. A palatalizált mássalhangzókat az oroszhoz hasonlóan jelöli. Ezért aztán nem következetes a palatalizált mássalhangzók jelölése. Az oroszban *ѣ* csak nem-palatalizált, *ѣ* pedig csak palatalizált mássalhangzó után fordulhat elő. A votjában azonban mindkét magánhangzó mindkét helyzetben előfordulhat, ezek jelölésére azonban a nyelvtan szerzője nem rendelkezett elég jellel. Előfordul a zöngés és zöngétlen mássalhangzók összekeverése is. Ezeket és más a mai nyelvi alaktól való eltéréseket persze nem szabad minden esetben a korabeli lejegyző hibáinak tekinteni. Az eltérő alakok lehetnek egy hangtörténeti fejlődés közbenső fázisai (pl. **kikjamis* > 1775.: *kiamis* > ir. nyelv: *tamis* '8'), vagy nyelvjárási variánsok.

A nyelvtan a főnévragozással (1–13) kezdődik. Helyesen állapítja meg, hogy a votjában egy főnévragozás van, valamint azt is, hogy hiányzik a nyelvtani nem kategóriája. A klasszikus nyelvtani irodalom hatását mutatja, hogy hat esetet tüntet fel (nominativus, genitivus, dativus, accusativus, vocativus, instrumentalis), míg a mai votják nyelvtanok 15 esetet ismernek a vocativus nélkül. Az ablativus *-les* ragját is genitivusnak tartja, s ez annyiban jogosult is, hogy a votjában a *-les* ragot használják genitivusként, ha a birtok a mondat tárgya. Az accusativus ragjai közül csak a birtokos személyragozásban szereplő alakokat közli, a vocativusról pedig megállapítja, hogy egybeesik a nominativussal. Ezután ragozási táblázatok következnek. Ebben csak a birtokos személyragozás esetragos alakjai szerepelnek, az említett hat esetben, egyes és többes számban.

A ragozás után 16 jelentéstanai csoportban főneveket mutat be, orosz megfelelőikkel (13–36). Minden főnév mellett közli annak egyes szám genitivusi alakját. Ezt a felesleges információt (a votjában az esetragok néhány szó kivételével az egyes szám nominatívusi alakhoz kapcsolódnak) is nyilván az orosz nyelvtan hatására közli. A jelentéstanai csoportok közt olyanok szerepelnek, mint: Az emberről, Az ember testrészeiről, A földről, A földművelésről stb.

A melléknivekről (36–40) és a számnevekről (40–41) csak azt közli, hogy nem ragozódnak, majd mellékniveket és tőszámneveket sorol fel orosz megfelelőikkel.

A névmások ragozásáról című rész (41–46) minden rendszerezés nélkül tartalmazza a személyes, visszaható, mutató, kérdő és birtokos névmások ragozását. Itt meg kell jegyeznünk, hogy a votjában tulajdonképpen nincsenek birtokos névmások, hanem a személyes és visszaható névmás genitivusa, illetve, ha a jelzett szó tárgy, ablativusa szolgál birtokos névmásként. Bár a nyelvtan szerzője külön kategóriaként tárgyalja a birtokos névmást, kénytelen megállapítani, hogy tulajdonképpen nincs ragozása.

A könyv legterjedelmesebb része az igeragozás (47–97). A szerző helyesen állapítja meg, hogy a votjában két igeragozás van, de igeragozási rendszere jelentős korrekciókra szorul. Allító, tagadó és szenvedő igealakokat ismer, ezek közül azonban a szenvedő alakok tulajdonképpen visszahatók. Őt módot különböztet meg három helyett. A „kötő-módban” szereplő formák részben kijelentő módú összetett múlt idejű, részben gyakorító képzős alakok. Határozatlan módnak a főnévi, melléknévi és határozói igeveveket nevezi. A kijelentő módban a jelen és jövő idő mellett három múlt időt különböztet meg. Ezek közül egy megfelel az irodalmi nyelv 1. múlt idejének, a másik kettőt azonban gyakorító képzős igealakok alkotják. Nehéz eldönteni, hogy félreértéstől van-e szó, vagy pedig az *-ll-/-lj-* gyakorító képzőnek akkor tényleg volt ilyen funkciója. Tény, hogy a mai irodalmi nyelv 2. múlt idejének egyes személyeiben jelen van egy *-ll-* formáns: *soos todmaltamzi*

'ők megtudták' (*todma* - 'megtud', *Uam* - 'a múlt idő jele' -*zi* 'személyrag'). A felszólító módban (helyesen) csak 2. és 3. személyű alakokat említ. Az „óhajtó” (= feltételes) mód alakjai csak a létigével kombinálva szerepelnek, holott a mai nyelvben ezek nem összetett igealakok. Tehát 1775: *verasalval* = mai: *verasal(jd)* 'mondta/mondta volna'. Talán itt is az orosz nyelvtan hatását kereshetjük, vö. or. *ty skazal by* ua., ahol a *by* a létige egyik alakja. Egyes esetekben úgy tűnik, hogy csak kitalált, a votjákban sosem élt alakokkal van dolgunk. Ezt a kérdést csak egy votják anyanyelvű kutató tudná dönteni. Az igazság kedvéért azonban meg kell említeni, hogy Alatirev bevezetőjében ilyen formákról nem tesz említést. Külön közli a nyelvtan a létige ragozását (91–97). Ezt azonban összekeveri a *vuini* 'ráér, odaér' igével, s csak néhány olyan alakot ad, amelyek valóban ide is tartoznak. Ezután az igék jegyzéke következik (97–108), amelyben mind a votják igék, mind orosz megfelelőik kijelentő mód, jelen idő, egyes szám első személyben vannak.

Az igék felsorolását a határozószóké (108–112) és az indulatszavaké (112) követi. A művet az előjárószókról (= névutó) szóló megjegyzések és a névutók felsorolása (112–113) zárja le. A megjegyzések rövidek, de annál fontosabbak. A szerző megállapítja, hogy az előjárók a votjákban a főnevek után állnak, általában nominatívust vonzanak és személyt kifejező (személyragos) alakjaik is lehetnek.

A kiadvány harmadik részét Alatirevnek az egyes szavakhoz fűzött mintaszerű megjegyzései alkotják. Itt ábécé rendben közli a sajtóhibákat, a tévesen megadott jelentéseket, a mai nyelvi alaktól eltérő formákat, egyes esetekben a szavak etimológiáját is. Összesen kb. 200–250 szóhoz fűz megjegyzéseket. Csak sajnálhatjuk, hogy nem rendezte az egész mű szóanyagát ábécé rendbe. Ez nagy segítséget jelentett volna például a votják szótörténet kutatóinak.

Nagy örömmel nyugtázhatjuk ennek a fontos (talán legfontosabb) votják nyelvemléknek a megjelenését, és reméljük, hogy további kéziratok művek, pl. Krotov szótára és Mogilin nyelvtana, meg a régi nehezen hozzáférhető nyomtatványok is kiadásra kerülnek. Ennek a munkának az elvégzését csak az udmurt nyelvészekről várhatjuk. A votják nyelv tanulmányozása szempontjából azonban a legfontosabb lenne MUNKÁCSI, lassan nyelvemlék számba menő szótárának (A votják nyelv szótára. Budapest 1890–1896), a votják nyelv egyetlen megjelent nyelvjárási szótárának hasonmás kiadása, valamint az MTA Kézirattárban őrzött, hadifoglyoktól gyűjtött szóanyagának sajtó alá rendezése. Ezt pedig mi magyarok is megtehetnénk.

CSÚCS SÁNDOR

Tibor Mikola: Die alten Postpositionen des Nenzischen (Juraksamojedischen)

Akadémiai Kiadó, Budapest 1975. 242 l.

A kandidátusi disszertációk sorában 15 éven belül a harmadik névutó-monográfiával gazdagodott az urálszítika szakirodalma: RÉDEI a zürjén (1962), SEBESTYÉN ÁRPÁD a magyar (1965) névutórendszer feldolgozását tette közzé, most meg MIKOLA TIBOR a jurák-samojéd nyelvjárások régi névutóiról értekezett.

A bevezetés (9–10) után a jurák névutók szófajának a kritériumait (11–19) adja a szerző, majd 25 régi névutó használatát szemlélteti gazdag, jól megválogatott példanyagon (20–129). A névutós szerkezetek (130–163) alapos taglalását a jurák névutók etimológiai vizsgálata követi (164–200). A névutós szerkezetek történetének (201–210) és kialakulásának (211–237) tárgyalása után az irodalmi rövidítések feloldása (239–242) zárja a gazdag tartalmú könyvet.

A bevezetésben meggyőző indoklással korlátozza Mikola a bemutatandó rendszert a régi névutókra. Egyrészt, mert az újabb keletkezésű névutók a névutósnak is felfogható szerkezetektől csak anyanyelvi szintű nyelvtudással határolhatók el, másrészt, mert az összehasonlító uráli nyelvészet szempontjából csakis a régi névutók tanulmányozása hasznosítható; ezért indokolt az amúgy is hatalmas anyagot a régi keletkezésű névutók vizsgálatára szűkíteni.

A samojéd névutókkal először CASTRÉN, majd PROKOFJEV, TERESČENKO és RUBKALEVA foglalkozott, szófaji hovatartozásukat azonban különböző módon állapították meg, régebben a partikulák, újabban az adverbiumok, ill. a segédszavak közé sorolták.

MIKOLA — több újabb uráli nyelvtan szerzőjéhez hasonlóan — ugyancsak segédszónak tartja a névutót, minthogy nem önálló, hanem kötött morféma, vonatkoztatott nyelvi elem (14–15). Szerinte a kötőszavaktól abban különbözik, hogy nem mellérendelt, hanem alárendelt elemeket kapcsol. „Die Abgrenzung der Bindewörter von den Postpositionen verursacht keine Probleme. Die Sätze werden — wenn es ein formales Beziehungselement gibt — immer durch Bindewörter in Beziehung gesetzt. Zur Verknüpfung von Satzgliedern werden sowohl Bindewörter als auch Postpositionen gebraucht, doch die Bindewörter verbinden beigeordnete gleichrangige, während die Postpositionen einander untergeordnete Satzglieder verknüpfen” (15). Ha Mikola kritériuma úgy értendő, hogy a névutó a megelőző szónak alá van rendelve, akkor egyet érthetünk vele, ha alárendelt tagok összekötésére gondolt, akkor még bizonyítandó, hogy a névutó az igei állítmányhoz alárendelt tagot kapcsol. A főnevek és a névutók közötti határ nehezen vonható meg, hiszen az újabb névutók többnyire főnevekből keletkeznek, a régebbi névutók azonban morfológiailag a főnév ragozott alakjaitól eltérő szerkezetűek; a legfontosabb régi jurák névutók morfológiai szerkezete általában nem azonos a ragozott főnevekével. Kétségtelenül névutónak tekinthető azonban több esetben is még ki nem halt főnév esztagos alakja (16), de ezekhez a főnévi ragos alakoktól eltérően csak *sawa* 'gut' és *ɲawē* 'etwas' járulhat bővítményként (vö. 162–163). A névutókhoz is járulhatnak diminutív és egyéb szuffixumok. A névutók az esztagoktól és az adverbiumoktól könnyebben határolhatók el, mint a főnevektől. A jurák névutó birtokos személyragozható, a rag nem; a ragnak lehet több allomorfja, a névutónak nincs a megelőző névszó hangalakjától függő allomorfja (18). A névutó kötött, az adverbium pedig szabad morféma, mely önállóan lehet mondat, vagy mondatrész. Arra akad példa, hogy valamely szónak dupla a szófaji hovatartozása (19)*.

A tárgyalat 25 régi névutó közül 12 a tundrai és az erdei nyelvjárásokból is adatolható, 11 csak a tundraiakból (a 9., 10., 15–19., 21., 23–25.) és kettő (mint a tartalomjegyzékből is látható, a 20. és a 22.) csak az erdei nyelvjárásokból. A jelentések megadásánál Mikola az irodalmi nyelvet, azaz Tereščenko szótárát használta vezérfonalként, de nem vette értelmezéseit szolgailag át. Nem is vehette, hiszen több olyan névutót közöl, mely Tereščenko szótárában nincs meg, vagy csak adverbiumi értelmezéssel (l.: 41., 42., 43. kk., 55., 79., 81., 83., 85., 87., 88., 89., 90., 92., 96., 97., 99., 113., 114., 116., 123., 126., 129. lapon), s talán csak egy olyan névutó akad (76), melyet csak az irodalmi nyelv szótárából tud idézni. LEHTISALO szótára s szövegei, valamint CASTRÉN, BUDENZ, HAJDÚ, KUPRIJANOVA, VERBOV és több szovjet tudósnak — részben még kéziratosságot — és saját gyűjtéseit is felhasználta a névutók jelentéskörének a bemutatásához. Mint ahogy a szerző expressis verbis meg is mondja (22), az egyes névutók bemutatása végett felsorolja a névutó főbb alakjait, sorra hoz példákat datívuszi, lokatívuszi, ablatívuszi, és prolatívuszi használatukra, lehetőleg mind az öt tundrai és a két erdei jurák nyelvjárásból. Lehtisalo anyagát lényegileg Hajdú chrestomathijája alapján, átírva közli (kisebb eltérésekkel a hangszalagzár és a magánhangzók kvantitásviszonyait illetően).

A példaanyag elrendezése világos, valamennyi névutó használatát visszakereshető, teljes mondatpélda világítja meg. Az anyag beosztásánál nem a fordítás volt a döntő, hanem igyekezett a jurák gondolkodásmódjába beleilleszkedni (22) és a német vagy orosz fordítástól függetleníteni magát, pl. „Dativobjekt” alatt közöl egy példát, noha a németben *für* + acc. található (41). Felmerül azonban a kérdés, hogy távol a juráktól mennyire lehet *v i t á s* esetekben az ő gondolkodásmódjukba beleilleszkedni; 'mir' ill. 'für mich' a németben is könnyen helyettesítheti egymást, de sok esetben a jurák ige vonzatának tüzetes vizsgálata talán más eredményre vezethet, mint amikor egy kiragadott mondatot és annak német vagy orosz fordítását a többi, az ígét tartalmazó mondatról elszakítva vizsgálják. A hasonlításához használt névutó (35) esetleg az ablatívuszi használat alelete (vö. magyar *tőlem nagy*). Szellemes ugyan néhány kontaminációs vagy mozgást, változást tekintetbe vevő magyarázat, de az ige vonzatának vizsgálata nélkül csak felvetett lehetőségek, nem feltétlenül biztos magyarázatok (94, 95).

Több esetben igen érdekes, a jurák viszonyokba beleilleszkedő magyarázat található a névutók számunkra szokatlan használatáról, pl. a havazások miatt nem az úton, vagy az út mentén, hosszában, hanem az *ú t b a n*, az út belsejében megy a jurák (72–3).

A névutók használati körének bemutatását a névutós szerkezetek deszkriptív elemzése követi. Csak a *ñā*' névutó és az is csak a tundrai nyelvjárásokban olvadhat egybe az előtte álló szóval, mely valószínűleg genitívuszi (és nem nominatívuszi) alakú. Az önállóságukat megtartó névutók is gyakran genitívuszi, vagy genitívuszi jellegű főnevet

* A szerző a IX. fejezetre utal (18), hogy ott fejti ki a névutók adverbiumi származásáról a nézetét, a könyv azonban a VI. fejezettel zárul. Valószínűleg: IX. 2: VI.

követnek, de sok esetben nominativuszt, az eloszlás a példaanyagban nyelvjárasterületenként más. A névutókat megelőző alaptag az esetek túlnyomó többségében egyes számú, ritka a többes számú, a kettős számú létezése pedig éppen hogy csak kimutatható. (Az obi-ugor nyelvekben is hasonló a sg., du., plur. eloszlása szinte bármilyen kérdés vizsgálatakor). A névutót megelőző szó birtokos személyragos is lehet, 1., 2. vagy 3. személyű, egyes-, kettős- vagy többes számú; megerősítésül még a személyes névmás is kitehető előtte.

A finnugor nyelvek névutóihoz hasonlóan a jurák névutók is – akár lativuszi, lokativuszi, ablativuszi vagy prolativuszi alakúak – bármilyen személyraggal elláthatók; mind a kilenc személyrag jól adatolható.

A lativusz jele a névutóknál a tundrai nyelvjárásokban (‘), néha (’), az erdei nyelvjárásokban η vagy θ , a lokativuszé *-na* (*-ña*, *-nie*), az ablativuszé *-d* (*-t*), a prolativuszé *-mna*, *-mana*, *-mna*, *-mie*; az irányt adverbiumszuffixum helyett a névutóhoz tapadó *nā* névutócsalád megfelelő tagja is jelölheti. A névszói formánsak közül *-ku*, *jum’*, *- χ or*, *-ri*, χ •*o*(*a*), χ •*ort*, a fokozó szuffixumok *-ču*, *-rka* járulhatnak a névutókhoz, akár több is. A személyragok a possesszív deklináció genitivuszi alakjában járulnak a névutókhoz.

A régi jurák névutók bemutatását MIKOLA a legelterjedtebbekkel kezdi s a legritkábbakkal fejezi be. Eredetüket tárgyalva külön közli (A.) a már ismert és (B.) az eddig ismeretlen etimológiájukat. Az etimológiai irodalom alapos ismerete, a hangtani és jelentéstani problémák meglátása² és helyes megítélése jellemző a könyv etimológiai fejezetére. Öröndetes módon figyelembe veszi a hangtani magyarázatoknál, hogy a szó nem önállóan él, fejlődik, hanem mondatban, szókapcsolatokban. Az eddigi irodalomból először a ma is elfogadott megoldást említi, a részben helyes, vagy téves irodalom, időrendi szempontból nem egészen áttekinthetően, következik. A SKES cikkeire hivatkozik, a MSzFgrE-re pedig ismeretlen okokból nem. Az A. 6. (χ •*v*, *čawna*, *čew’*) akár B. alá is kerülhetett volna, hiszen a névutó etimológiai magyarázata MIKOLÁTÓL származik.

A régi jurák névutók eredetét tárgyaló nagy olvasottságról és jó kritikai érzékről tanúskodó fejezetet még két diakronikus szemléletű fejezet követi. Az első közülük észrevételeket tartalmaz a jurák névutós szerkezetek történetéhez, a névutók esetragját és személyragjait külön-külön tárgyalva. A névutók η lativusz-ragját végső fokon kérdőjellel uráli **k*-ból származtatja a lokativuszt **-na*, az ablativuszt ugyancsak uráli **-ta* előzményből, csak a prolativuszi *-mna* stb. nem uráli eredetű, hanem csak a szamojéd alapnyelvig vezethető vissza.

A névutók birtokos személyragjainak magyarázatakor egyrészt tundrai és erdei jurák hangfejlődéseket hoz a szerző analógiául, a szóközépi és szóvégi azonos hangváltozások lehetőségét meggyőzően igazolja, másrészt sok szellemes következtetést olvashatunk ebben a fejezetben.

A szamojéd nyelvek névutórendszerének kialakulásáról és fejlődéséről szóló fejezet (mely nem is egészen illik záró fejezetül a jurák névutókról szóló monográfiába) többet és kevesebbet is nyújt, mint amit a címe ígér. Többet nyújt, mert a nyelvi rendszer kialakulására vonatkozó spekulációkat tartalmaz, s kevesebbet, mert sem ez a fejezet, sem az egész könyv még a jurák névutók *r e n d s z e r é t* sem szemlélteti, csak megadja az olvasónak a lehetőséget, hogy a rendszert a könyv anyagából maga állíthassa össze. Ahhoz, hogy a névutók rendszerét lássuk, szükséges volna térképen vagy táblázaton látnunk a névutók valamennyi esetragos alakjának elterjedtségét (ill. adatoltságát) a különböző nyelvjárásokban. Továbbá feltétlenül látnunk kellene, hogy az azonos jelentésű névutók szinonimák-e, vagy kölcsönösen kiegészítik egymást. Olyasfajta egybevetésekre és elhatárolásokra gondolok, mint amilyen pompás megfogalmazásban található a *taxā* és *pū* esetében: „Der Bedeutungsbereich von *pū* usw. ist enger. Es wird bei solchen Wörtern gebraucht, die Dinge und Wesen bedeuten, die deutlich in vorderen und hinteren Teil gegliedert werden können, wie z. B. der Mensch, der Schlitten usw. *taxā*’ hingegen kommt in solchen Fällen vor, bei denen die Unterscheidung nicht wichtig ist, z. B. *Fluß*, *Baum* usw.” (85).

A nyelvi rendszerek kialakulására vonatkozó eszme-futtatások szellemesek és sokat ígérők, ha egy készülő nagy mű előzetes bejelentésének (ami ugyancsak nem ide való), az ilyen irányban történő megfontolások prioritása biztosításának tekintjük. A fejezet elé szinte mottóul kívánkozik egy mondata: „Ich kann es nicht beweisen, doch bin ich der Ansicht, daß . . .” (221), s e rész objektív kritikáját egy másik mondata tartalmazza, „daß . . . unsere . . . dargelegten Auffassungen sehr viele hypothetische, spekulative Elemente enthalten . . .” (227).

² Az **š* elfogadásával (181) nem tudok egyetérteni.

A jurák névutók tüzetes feldolgozása még arra sem ad elegendő támpontot, hogy a szamojéd alapnyelv névutóira biztonsággal lehessen belőle következtetni. Hiszen Mikola szerint is csak az északi szamojéd nyelvek névutóinak a rendszere azonos, a déliek morfológiai felépítése már eltérő. A jurák névutók etimológiájának összeállításakor a többi névutóid nyelv névutóinak minden bizonnyal csak egy része került a szerző vizsgáldóságába, s az is inkább szótári adatként, nem mondatbeli felhasználásban. Ha azok tüzetes vizsgálata nélkül a szamojéd, sőt az uráli alapnyelv viszonyaira is következtetünk, akkor felmerül a kérdés, szükséges volt-e ezekhez a következtetésekhez a jurákat tüzetesen megvizsgálni. Annait, mint a többi szamojéd nyelvről, a jurákról is lehetett az eddigi nyelvtanokból, szótárakból tudni. A szerző a másik két északi szamojéd nyelv ismerete, benyomásai és etimológiai vizsgálatai alapján bizonyos valószínűséggel következtethet az északi szamojéd alapnyelv névutóira. Minthogy azonban már a déli szamojéd nyelvek névutói is más felépítésűek, mint az északiak, így nem elég a kérdést úgy felvetni, hogy melyik a régebbi típusú (s kevés meggyőző erővel igazolni, hogy az északi), hanem harmadik lehetőségként azt is ki kellene zárni, hogy az összamojéd még nem ismert névutókat, az északiak és a déliek szétválása után alakult ki rendszerük különböző módon; csak sikeres kizárás esetén lehetne a jurákból a szamojéd alapnyelven keresztül a finnugor nyelvek tanúvallomásait is figyelembe véve uráli alapnyelv viszonyaira következtetni.

Ebben az utolsó fejezetben több kiforratlan, ellentmondást tartalmazó kategorikus megfogalmazás van. Az az állítás pl., „daß die Postpositionen gleichaltrig mit den primären Adverbialsuffixen sind” (227), valamint az a másik, mely szerint „Die alten Postpositionen stammen ausnahmslos aus Adverbien” (234) ellentmond egymásnak. Hiszen, ha a névutó adverbiumból lett, az adverbiumnak már volt suffixuma, mielőtt névutóvá vált, s ebből az következne, hogy a névutó fiatalabb képződmény a nyelvben, mint az adverbium és az adverbialsuffixum.

Nemcsak az uráli, vagy praeuráli korszak nyelvi állapotát illetően von le a szerző ebben a fejezetben egymásnak ellentmondó konklúziókat, hanem érvelései között is akadnak ilyenek. A nomen és a verbum uráli (vagy talán általános?) kialakulására vonatkozó eszmefuttatás konklúziójaként az olvasható, hogy „Aus dieser unserer Auffassung folgt, daß wir den determinierenden Possessivsuffixen uralischen Ursprung zuschreiben” (231) (ez a következtetés az uráli nyelvek mai, elsősorban népköltészeti termékei alapján kevesebb spekulációval is levonható). Arról itt nincs expressis verbis szó, hogy esetleg csak a 3. személyű birtokos személyragra gondol (az indoeurópai -s nominativuszi suffixum után az uráli 3. személyű névmást említi a gondolatmenet kezdetén (230). Máshol viszont, „Ein Pxsg2 kann es nicht enthalten, denn das widerspricht dem Sinn des Satzes” (105) érveléssel szinte szembeszáll azzal a nézettel, hogy 2. sőt 1. személyű birtokos személyrag is determinálhat (vö. FUCHS: FUF 26: 26–62; E. VÉRTES, OstjPron. 107–108, 122–123, 136–137, 142–143, 147, 176–177, 181, 182, 186). A névmásokat illetően pedig egyenesen tagadja, hogy azokhoz birtokos személyragok járulhatnak „Die uralischen Pronomina können wir . . . so charakterisieren, daß sie wohl kaum Besitztörter sein können (*a ház azja), kein Possessivsuffix erhalten können (*ez-em)” (215). A vogul és az osztják névmások birtokos ragozása jól ismert, másodlagos voltukról pedig eddig nem esett szó (FINCZICZKY: NyK 47: 389, 390, 398; E. VÉRTES: i. h. + 178). Csillag nélkül közölhető ellenvetés az állítás első felére is: *a ház mije?*

A szóban forgó fejezet tartalmaz élesszemű megfigyeléseket (pl. „Aus dem Ablativ entstanden . . . keine sekundären Gebilde”, 226), melyeket más uráli nyelv megvizsgálása is valószínűleg igazolna és esetleg uráli általános érvényűvé tehet; tartalmaz merészű, újszerű etimológiai ötleteket (fi. *elä*-'leben', *ole*-'ist' 231), melyeket ugyancsak máshol meg lehetne vitatni; tartalmaz azonban sok ötletszerű, megalapozatlan, csak részben igaz kijelentést, pl.: „die genetische Identität der fragenden und unbestimmten Pronomina” (223) igaz ugyan, de a nyelv keletkezésére vonatkozó elméletben alig hasznosítható, hiszen a névmástanulmányok egyöntetűen mind a határozatlan névmások újabb, igen késői keletkezéséről vallanak. A jurákról jogosan állapíthatja meg a szerző, hogy „Die etymologische Untersuchung der nenzischen Postpositionen ergab, daß die meisten Postpositionen aus pronominalem Stamm entstanden” (215), de ebből sem az uráli, sem más névutós nyelv vagy nyelvcsalád névutóinak eredetére nem következtethet. Hogy „die Wortart Adverb ist wahrscheinlich älter als das Nomen” (uo.), vagy hogy a praeuráli nyelv szófajait megállapíthassa (232), ahhoz nem elég a többi uráli névutótanulmányra, s ezen kívül első sorban BALÁZS munkájára s annak indoeurópai, ill. általános nyelvészeti idézeteire (HIRT, MEILLET, BRUGMANN, WACKERNAGEL—DEBRUNNER, BOPP, WUNDT, HUMBOLDT) hivatkoznia. Különösen, ha a névmásoknak és a deiktikumnak olyan perdöntő szerepet szán közel- és távolmutató és determináló képességük alapján (221 kk.) a szófajok kiala-

kulása szempontjából, akkor az uráli (OJANSUU, FINCZICZKY, TEMESI, E. VÉRTES, MAJ-TINSKAJA), az altaji (O. DONNER) és más nyelvcsaládok³ névmástanulmányait (s az ott közölt irodalmat), újabb általános nyelvészeti és lélektani munkákat (SAUSSURE, BÜHLER stb.) is feltétlenül figyelembe kell vennie. Helyenként az alapszó besugárzás hatását a szuffixumra (ZSIRAI: MNy. 41: 1–11) sem szabad elhanyagolnia, s TROMBETTI gazdag példaanyagát is hasznosíthatná.

Az idézett, ill. a felhasználott irodalom közlése nem felel meg mindig a kívánalmaknak. Pl. RAVILA, LAKÓ és FOKOS elméletére többször hivatkozik (165, 168) anélkül, hogy leldhelyet is adna hozzá, ez később részben pótlódik (l. 218, de RAVILA: FUF 27: 1–136 sehol sincs említve). A rövidítések jegyzéke nem tartalmazza a VI. fejezetben BÁRCZITÓL, MÉSZÖLYTÓL, BARTHÁTÓL idézett könyveket, több ugyancsak pusztán itt idézett szótár (214) vagy csak rövidítve idézett, nem uralisztikai munka címét sem (218. lapon AiGr., KVglGr). Ugyancsak alaposan kell ismernie annak az irodalmat, aki Balázs gépiratból idézett disszertációjára gondol (egy külföldinek ez valószínűleg rejtély marad), hiszen az „a. a. O.” (216) alapján a rövidítések jegyzékében is csak e mű ismerői találják meg a Szuff. alatt. Következetlenségek is akadnak: ChrestSam. (23) de SamChrest. (241).

A könyv kiállítása alatta marad az Akadémiai Kiadó utóbbi években elért színvonalának. Itt nemcsak az alig látható (97), vagy túlzottan is vastagon nyomott (235) betűjű lapokra és az elolvasás előtt teljesen széteső kötésre gondolok, hanem első sorban a technikai szerkesztés hiányosságaira, vagy éppen hiányára. A tipizálás következtelen: „der Mensch, der Schlitten”, ill. *Fluß, Baum* (85); a tipizálás hiánya okozhatja a zavaró számozást, pl. a 85. lapon 5. után kicsit nagyobb 7., a 96. lapon 6. után ugyanakkora 8., megfelelő tipizálással nyilvánvaló lenne, hogy nem azonos rendű alcímek, más sorozatba tartoznak. A 201. lapon van 1. pont, melyet nem követ 2., stb. A magyar könyv címek német fordítása a szokástól eltérően kerek és nem szögletes zárójelben (239–42) ugyancsak zavaró.

Sajtóhibát nem találtam sokat, de néhány zavarót: egyik típusa a téves számok, pl. 201. lapon utalás a 166. lapra (holott vagy a 165. vagy a 169. jöhet számításba, vagy 164–70); másik zavaró típusú a rövidítésekben a német főnévre utaló kisbetű (pl. Post-syrj. a 212. lapon) vagy németes rövidítése magyar címnek (Suff o: Szuff. 223). A nyelvtani hibát létrehozó sajtóhibák (pl. des Pronomen 228) ugyancsak nehezítik a szöveg megértését. A δ helyett használt γ (222), vagy alfejezet idézése főfejezet nélkül (11 o: II, 11 a 179. lapon) zavarja az olvasót.

A német fordítás — részben talán sajtóhibák miatt — nem kielégítő. Egy esetben Lehtisalo egy mondatának a MIKOLA javasolta fordítása németül értelmetlen: '(Um) etwas für sich zu erbitten, schmeichelt er seinem Gefährten, a u B er diesem Gefährten (wenn der Gefährte nicht da ist), schimpft er auf ihn' (125)

Az Akadémiai Kiadó és a Mouton cég közös kiadásában megjelenő értékes nyelvészeti munka megérdemelte volna, hogy a nyelvészeti szakterminológiát ismerő német lektor nézze át kiadás előtt.

VÉRTES EDIT

Ago Künnap: System und Ursprung der kamassischen Flexionssuffixe. I.

Numeruszeichen und Nominalflexion. MSFOu. 147. Helsinki 1971.
201 l.

AGO KÜNNAP könyvének megjelenésével kapcsolatban, azt hiszem, nem szükséges e téma kidolgozásának időszerűségét, fontosságát bizonyítani. Elég, ha megemlítjük, hogy ez az első összefoglaló monográfia a szamojéd nyelvek névszóragozásáról. S aki AGO KÜNNAP eddigi munkásságát, tanulmányait és páratlan értékeket megmentő kamassz gyűjtéseit ismeri, annak számára az is nyilvánvaló, hogy kitűnő képzettségű, a témát alaposan ismerő szakember vállalkozott az első szintézis nehéz munkájára.

A bevezető fejezetek a kamasszokról és nyelvükről, a legfontosabb összefoglaló munkákról szólnak. Nagy szeretettel ír a szerző az utolsó kamasszról, nyelvmesteréről, Klavdia Plotnikováról, akit a tallinni III. Nemzetközi Finnugor Kongresszus szamojéd szekciójának egyik előadásán személyesen is megismerhettek a szamojédológusok.

³ K. BRUGMANN munkái közül elsősorban Die Demonstrativpronomina der indo-germanischen Sprachen nem hagyható figyelmen kívül.

A könyv fő részét a számjeleket, az esetragokat és a birtokos személyragozást elemző három fejezet képezi. Ezek felépítése logikus és világos. A szerző először bemutatja a vizsgált kamassz szuffixumot fonetikai variánsaival együtt. Ezután példákkal szemlélteti a szuffixum használatát, tisztázza a szekunder hangváltozásokat, majd referálja más kutatók véleményét. Ezt követi a többi szajáni szamojéd nyelv, majd a szelkup hasonló bemutatása, aztán áttekintést kapunk az északi szamojéd nyelvek viszonyairól. Ismerteti a szuffixumra vonatkozó eddigi összamojéd rekonstrukciós kísérleteket s előadja saját nézetét az elemzett szamojéd nyelvi toldalékról. Végül kitér a finnugor nyelvekre és az uráli rekonstrukció kérdéseire is.

A duális jelekkel kapcsolatban igen kétségesnek tartja, hogy a szajáni szamojéd nyelvek *kukda*, *gokta* 'fül' szavainak *k* eleme a *-da* Pxs₃ előtt a duális jellel volna azonos, amint azt LEHTISALO és JOKI föltették. Az összamojédra végül is a következő jeleket rekonstruálja: **-kV/j* (főnevek), **-j* (birtokos személyragok), **-j*, **-kV/j* (igei személyragok). A szamojéd **-kV* elemet biztosan összetartozónak véli a finnugor nyelvek hasonló funkciójú elemével. A finnugor **-nV* duális morféma meglétét amellettszólvó érvnek tartja, hogy az összamojéd **-j* korábbi **-ń* < **-ńš* < **-ńš* alakra vezethető vissza, amint ezt LABÁDI GIZELLA föltételezte. Mindezek ellenére az a véleménye, hogy a duális világos (deutlich) nyelvtani kategóriaként való megléte az ősuráliban nem vehető biztosra.

A többesjelekkel kapcsolatos eredményei a következők. Az összamojédban valószínűleg megvolt a **tV* többesjel (abszolút ragozás nom., 1–2. sz. birtokos személyrag, alanyi igeragozás 1–2–3. sz., tárgyas ragozás 1–2. sz.), a **-nš* ~ **-jš* többesjel (absz. ragozás gen., acc., poss. ragozás nom., gen., acc.), és az **-n* többesjel (tárgyas ragozás t. sz., 3. sz. birtokos személyrag). Lehet, hogy volt egy *-ŋ* elem is, amely vagy az *-n* helyére lépett bizonyos esetekben, vagy önálló többesjel volt. A **-tV* többesjel uráli eredete valószínű, kérdéses viszont, hogy az összamojéd **-nš* ~ **-jš* korábbi **-ńš*-re vezethető-e vissza, vagy két különböző eredetű szuffixum keveredésére kell-e inkább gondolnunk. A **jV* többesjel össze lehetne kapcsolni a finnugor nyelvek **i* plurálisával. Az összamojéd **-nš* többesjel viszonya az uráli nyelvek birtokos személyragozásának *-n*-koaffixumához nem világos.

Az esetragokról szólva KÜNNAP határozottan állást foglal amellettszólvó, hogy az összamojéd nyelv ismerte az *-n* genitívusi-modális ragot, s hogy e rag azonos eredetű a finnugor nyelvek hasonló funkciójú *-n* ragjával. Ugyanígy vélekedik az összamojéd *-m* accusativus ragról és finnugor megfelelőiről.

A helyhatározói esetragok története veti föl a legbonyolultabb kérdéseket. Számos problémával, például a többesi paradigma eredetével, eddig még nem foglalkoztak behatóbban. A szerző a monográfiának kb. a felét e kérdések tisztázásának szenteli, s több esetben új, érdekes következtetésekre jut. Az *-n*, *-ndV*, *-ntV*, *-dV*, *-tV* alakú lativusragokat összamojéd **-ntV* formára vezeti vissza, s föltézi, hogy ez a szuffixum két elemből tevődik össze: *-n* genitívus + *tV* névutó (< *tV* pronominom-adverbialis-postpositionális tő). Az összamojéd locativusragot **-kVnV*, az ablativusragot **-kVtV* alakban rekonstruálják már régóta. Bár a kamasszban nincs meg, az összamojéd bizonyára ismerte a **-mVnV* prosecutivusragot is. Birtokos személyragok előtt ugyanezek a határozóragok voltak használatban, azzal az eltéréssel, hogy a lativusban e helyzetben nem a *-ntV*, hanem *-kV*- állt. Adverbiumokban és névutókban rendszerint az **-ŋ* lativus-, a **-nV* locativus- és a **-tV* ablativusragot alkalmazták.

A szerző meg van győződve róla, hogy az összamojédban sem a duális, sem a plurális paradigma nem alakult ki. A fentebb említett összamojéd *-kVnV* és *-kVtV* ragokban tulajdonképpen határozóragoknak csak a *-nV*, *-tV* elemet tarthatjuk, a *-kV*-résznek eredetileg kapcsoló, koaffixumi funkciója volt. Azon az alapon, hogy a plurális esetekben a többesjel a koaffixum után, a rag előtt áll (pl. jurák plur. loc. *-χa''na*), a koaffixumot korábbi képzőből vezeti le. (Ma a jurákban csak képzők állhatnak a többesjel előtt). A többes számú esetragok kialakulásának elemzése nem mentes az ellentmondásoktól. A véleményem szerint kulcsszerepet betöltő többes lativusról például ezt olvashatjuk: (112. l.) „Welcher Herkunft die Schlusskomponente **-tV* der samojedischen Lativendung **-ntV* auch immer gewesen ist, ihre Verbindung mit der Endung stammt wenigstens aus dem Ursamojedischen. Die Lativendungen des Plurals der absoluten Deklination in den nordsamojedischen Sprachen haben wahrscheinlich dieselbe Schlusskomponente **-tV* gehabt: jur. *-χV'* usw. (< **-χV'* usw.), jen. *-χi/ro* usw., tawg. *-ndi'* usw. Sollte diese Schlusskomponente der Lativendungen im Singular und Plural der absoluten Deklination vielleicht postpositionaler Herkunft sein?”

Később, a 127. lapon, ahol a szerző összefoglalja a koaffixumról és a plurálisról vallott nézeteit, már más magyarázatot kapunk, anélkül, hogy korábbi föltevésére utalna:

„Die Verhältnisse im Ursamojedischen kann man anhand des folgenden Beispiels prüfen: jur. (L) *mak/kĕ* 'im Zelt befindlich'. Das Suffix *-kĕ* < **-kV* + Adj.-Suffix **-j* (? < **-ĭ*). Der samojedische Urstamm des Wortes war wahrscheinlich **mVttV* 'Zelt'. Im Ursamojedischen wurde daraus die Genitiv form **mVttV/n* und die Akkusativform **mVttV/m* gebildet. Ferner gab es im Ursamojedischen von diesem Urstamm die Ableitung **mVtt(V)/kV*, deren Bedeutung ungefähr 'ein Zelt voll' sein konnte. Im Ursamojedischen konnten von der betreffenden Ableitung auch die Nominativ-Plural-Formen **mVtt(V)/kV/tV* und **mVtt(V)/kVnδ* ~ **mVtt(V)/kV/jδ* gebraucht werden, an die in den nord-samojedischen Sprachen später die Lokalkasusendungen **-nV* und **-tV* angefügt wurden, während die genannten Nominativformen eine lativische Bedeutung erhielten; z. B. jur. (C) Lat. Pl. *meak'*: Lok. *meaka'na*: Abl. *meaka't* (*mea* 'Zelt')”.

A locativusi *-nV* és az ablativusi *-tV* ragot egyébként ő is uráli eredetűnek tartja. Lehetségesnek véli a lativusi *-ŋ*, *-kV* és *-ntV* uráli eredetét is.

Részletesen tárgyalja Künnap a szamojéd nyelvek instrumentálisát is. Vizsgálódásai arra az eredményre vezetnek, hogy mind az északi, mind a déli szamojéd nyelvek eszköztároló ragja a létige **V/š* alakú participiumából származik. Az északi szamojéd nyelvek idekapcsolt szuffixumait inkább modális szerepűnek tartja. Érinti az uráli *-n* genitivusi-modális rag instrumentális használatát is.

A birtokos személyragozásról Künnap a következő összefoglalást adja: A nominativusi személyragok **-mV* (1. sz.), **-δV* (2. sz.), **-tV* (3. sz.) alakban rekonstruálhatók. Egyéb esetekben a **-nV* (1. sz.) és **-tV* (2. és 3. sz.) ragok használatosak. A birtokos személyragok a primér esetragok után állnak, a névutóból származó **-mVnV* prosecretivus-*rag* viszont követi a Px-eket. A kétféle személyragos föltehetőleg az uráli eredetű **-n*-koaffixum hatására alakult ki. E koaffixum nem igen lehet azonos a **-nV* birtoktöbbsítő jellel. Inkább arra lehet gondolni, hogy az *-n* elem a genitivusból terjedt át a lokális esetekre.

A dolgozat eredményeinek rövid áttekintéséből is látható, hogy Künnap igen széles, összuráli összefüggésekbe ágyazva vizsgálja fel a kamassz névszóragozás kialakulását és mai állapotát. Alapos tárgy- és irodalomismerete, józan kritikája, világos fogalmazása könyvét nélkülözhetetlen és megbízható munkaeszközünké teszi a névszóragozással kapcsolatos kutatásainkban. A könyv legtöbb megállapításával egyet értve, csupán néhány problematikusnak tűnő részlettel foglalkozom a továbbiakban.

A szamojéd lativusszal kapcsolatban Künnap elfogadja azt a nézetemet (NéprNyelvtud. 13: 17–23), hogy a sok alakú lativusrag minden szamojéd nyelvben *-nt(V)* formára vezethető vissza, de a *-tV* részt ő nem birtokos személyragnak, hanem névutónak tartja. Künnap föltevése önmagában véve lehetséges volna, de a rendszer egészét tekintve szerintem valószínűtlen. Az ún. irányhármasság ugyanis az uráli nyelvek egyik legjellemzőbb vonása. Az uráli nyelvek mindegyikében kimutatható, hogy a hol?, honnan? és hová? kérdésre felelő határozókat eredetileg primér esetraggal fejezték ki. Az irányhármasságon belül is a lativus primér esetragjai a leggazdagabbak, legváltozatosabbak. Nem hiszem, hogy az összamojédban másképp lett volna.

A szamojéd nyelvek koaffixumát Künnap a közfelfogásnak megfelelően képzőnek magyarázza (108–110), s arra a hagyományos évrre hivatkozik, hogy a számjelek a koaffixum után állnak. A mai szamojéd nyelvekben a számjelek előtt ugyanis csak képzők jelenhetnek meg. Ez a magyarázat teljesen kézenfekvőnek látszik, de azért vannak gyenge pontjai. Helyes-e egyáltalán több ezer évvel ezelőtt végbement folyamatokat a szamojéd nyelvek mai kombinációs szabályai alapján magyarázni? Háttha 2–3 ezer évvel régebben a szabályok másfélék voltak. Ez már csak azért is jogosult ellenvetés, mert a nyelvészek egyetértének abban, hogy a plurális paradigma viszonylag későn alakult ki, s hogy a plurális jelnek egykor más funkciója volt.

A többes számú esetek magyarázatában Künnap ellentmondásokba keveredik, erre főntebb már utaltam. Itt szeretném még egy további problémára is felhívni a figyelmet. Ha a többes lativus *xV* végződését Künnap nyomán *xV* koaffixumra és "többes jelre" bontjuk fel, akkor nem marad benne esetrag. Ez pedig azért baj, mert minden uráli nyelvre jellemző, hogy a többes számú *h e l y h a t á r o z ó i* esetekben világosan elkülönül a többes szám jele és az esetnek a ragja. E szabály alól talán nincs is kivétel. Más okok mellett ezért is kételkedem Künnapnak a többes ragozásról adott magyarázatában. Mivel azonban külön tanulmányban szándékozom írni ezekről a kérdésekről, itt nem térek ki rájuk részletesebben.

Ami az *-n* koaffixum eredetét illeti, szerintem határozottabban is ki lehet állni a mellett a nézet mellett, hogy ez a genitivusból, ill. lativusból terjedt át a possessiv ragozás többi helyhatározói esetére. Hasonlítsuk össze az egyes és a többes számú paradigmát a jurák-szamojédban (*ŋano* 'csónak' + Pxsg2)!

sing. gen.	<i>nanond</i>	plur. gen.	<i>nanut</i>	(-” + <i>d</i> > <i>t</i>)
lat.	<i>nanozond</i>	lat.	<i>nanozot</i>	(-” + <i>d</i> > <i>t</i>)
loc.	<i>nanozonand</i>	loc.	<i>nanozo’nat</i>	
abl.	<i>nanozodand</i>	abl.	<i>nanozotat</i>	
prol.	<i>nanownand</i>	prol.	<i>nanu’manata</i>	

Láthatjuk, hogy a többes szám loc-abl-prol. ragjában olyan *t* áll, amely hangtörténetileg nem indokolt, hiszen ezeknek az esztragoknak a végén nincs ”, amely a *d* > *t* zöngétlenedést kiválthatná. Ilyen ”-t csak a genitivusban és a lativusban találunk. Ha pedig a plurálisban egyértelmű a gen-lat. analógiás befolyása, akkor igen valószínű, hogy a singularisban is hasonló folyamat ment végbe.

E probléma-fölvetésekkel azt akartam érzékeltetni, hogy Künnap néha elvész a részletekben, s olyan eredményekre jut, amelyek a rendszer egészének jellegével nehezen hozhatók összhangba. Több kérdésben tehát nyilvánvalóan további kutatásokra van szükség, s ez egészen természetes. Az első összefoglalás írója nem oldhat meg minden problémát, olykor csak jelezni tudja, hogy mely kérdések magyarázatában vagyunk jelenleg még nagyon bizonytalanok. Az azonban bizonyos, hogy Künnap könyve nagy segítséget ad nekünk a jelenleg még tisztázatlan problémák megoldásához.

MIKOLA TIBOR

Knut Bergsland: Lappische Grammatik mit Lesestücken

Aus dem Norwegischen übersetzt von Werner Døntenwill. Veröffentlichungen der Societas Uralo-Altaica 11. Wiesbaden 1976. 117 l.

1. A norvég lapp nyelvtanok sorát a 18. század közepén H. GANANDER *Grammatica Lapponica* c. könyve (Stockholm 1743) nyitja meg, amelyet hamarosan követ K. LEEM *En lappisk grammatica* c. műve (Koppenhága 1748). A múlt század harmincas-ötvenes éveiben, mint ismeretes, három norvég lapp nyelvtan látott napvilágot (R. RASK, *Ræsonneret lappisk sproglære*. Koppenhága, 1832; N. STOCKFLETH, *Grammatik i det lappiska sprog*. Kristiania 1840; J. FRIS, *Lappisk grammatik*. Kristiania 1856), századunk húszas éveiben pedig újabb kettő (K. NIELSEN, *Lærebok i lappisk. I. Grammatikk*. Oslo 1926; E. LAGERCRANTZ, *Sprachlehre des Nordlappischen nach den seelappischen Mundarten*. Oslo 1929).

Az első modern norvég lapp grammatika K. BERGLAND nevéhez fűződik. Bár *Lærebok i samisk. Samisk grammatikk* c. munkája csak 1961-ben jelent meg (Oslóban) nyomtatásban – tehát egy évvel E. ITKONEN nyelvtani vázlatának (in: *Lappische Chrestomathie*. Helsinki 1960) első kiadása után –, ez az eredetileg a norvégiai lapp oktatásra szánt nyelvtan sokszorosított változatban már 1953-ban az egyetemi hallgatók rendelkezésére állt.

Tekintettel arra azonban, hogy a norvég, ill. a svéd nyelvű lappológiai kiadványok – elsősorban könyvtérjesztői, de minden bizonnyal nyelvi okok miatt is – általában csak a skandináv kutatók körében találunk visszhangra, BERGLAND műve tulajdonképpen csak most, másfél évtizeddel a norvég eredeti publikálása után, német fordítása révén kerülhetett be az urálistika vérkeringésébe. Ezért e német kiadásnak legalább rövid ismertetése mindenképpen kívánatosnak látszik.

2. A német nyelvű változat számára írt bevezetőjében (5) Bergsland nyelvtanát – amelynek anyaga jórészt K. NIELSEN nyelvtanából és szótárából származik – az ún. északi lapp irodalmi nyelv iránt érdeklődőknek szánja. Ez a lapp irodalmi nyelv voltaképpen a korábbi norvég lapp könyvnyelv módosított változata. A norvég és svéd szakemberek 1947-ben folytatott tárgyalásainak eredményeképpen létrejött egységes északi lapp irodalmi nyelven készülnek egyébként immáron három évtizede a norvégiai és a svédországi lapp tankönyvek. Az északi lapp irodalmi nyelv iránt érdeklődő kutató a szerző tömör előszavából sajnos nem értesülhet arról, hogy e nyelvet pl. hol és hányan beszélik, milyen nyelvjárásokon alapul, melyek e nyelvjárások fontosabb eltérései stb. (hiányzik legalább egy szemléltető térképmelléklet is).

A lapp betűket és hangértékeket, a fokváltakozást és a hangsúlyt ismerteti a *Hang és írás* (Laut und Schrift, 9–20) c. kitérő hangtani vázlat. A felsoroltak mellett tanulságos lett volna azonban a megadott betűjelek és az északi lapp irodalmi nyelv

fonémái közötti viszonyoknak a vizsgálata, illetőleg a szerző hangjelölésének egybevetése a klasszikus norvég lapp hangjelöléssel (pl. *a*-t használ *á*, *á*-t pedig *a* helyett), valamint az utóbbtól való eltérés indoklása és szabályai.

A Szóragozás (Wortbeugung, 21–72) c. fejezet gondosan sorra veszi és számos példával világítja meg az egyes szófajokat (igék, névszók és nem ragozható szavak), illetve a szóragozást. Bővebb magyarázatot érdemelt volna viszont az a megállapítás, hogy hét eset van az északi lapp irodalmi nyelvben (35). NIELSEN nyelvtana például tulajdonképpen csak hat esettel számol (vö. Gr. 65), ezzel szemben E. ITKONENNÉL (Chrest. 41) nyolc az esetek száma. Gyakorlati célokat szolgálhatna, s a nyelvtant követő lapp szövegek fordításakor jelenthetne segítséget a ragok és a jelek összefoglaló táblázata (lényegében ezt pótolja az e kötetben megjelent norvég lapp a tergo toldaléktér; vö. KECSKEMÉTI—ZAI CZ: NyK 79: 79–103).

A NIELSEN nyelvtanában található képzőkön kívül is tartalmaz néhány továbbit a képzőket mintaszerűen bemutató fejezet. A Szóképzés (Wortableitung, 73–89) csak a fontosabb képzőket és ezeknek is csupán a főbb jelentéseit közli; a viszonylag nagy terjedelmű részben a lapp képzők gazdagságával, részben pedig a bőséges példaanyaggal magyarázható.

A Mondatszerkezet (Satzbau, 90–98) c. modern szempontú fejezet az alanyi, állítmányi, tárgyi, határozói és jelzői szerkezeteket példamutatóan, gazdag és először közzétett példaanyaggal mutatja be.

BERGSLAND nyelvtanát 18 jól megválasztott, nehezen hozzáférhető, illetve korábban nem publikált lapp szöveg (Übungsstücke, 99–108) és az olvasmányok szavainak jegyzéke (Vokabelverzeichnis, 109–116) követi. E szómutatót a norvég kiadás szövegeihez kapcsolódó anyagból a fordító, WERNER DONTENWILL készítette és a nyelvtan szerzője ellenőrizte (vö. 117). A szójegyzékben szereplő lapp szavak német értelmezése általában pontos, de a szövegek néhány szava kimaradt a jegyzékből. Hasznosnak látszott volna mutatót készíteni a nyelvtani példák szóanyagáról is, és e szavak mellett meg lehetett volna adni a megfelelő nyelvtani paragrafus-, ill. lapszámot (vö. például D. SCHULZ—H. GRIESBACH Deutsche Grammatik c. művének remek mutatóját). Ez egyrészt a nyelvtan használhatóságát is nagymértékben növelné, másrészt nem kellene a nyelvtant olykor hosszasan lapozgatni a szövegek tanulmányozásakor. (A szövegekben előforduló nehezebb szóalakokra is célszerű lett volna — lábjegyzetben vagy az egyes olvasmányok utáni megjegyzésekben — például paragrafusszámmal utalni.) — A fordító utószavában (117) aligha állja meg a helyét az a kijelentés, amely szerint a lapp irodalmi nyelv egységesült („standardisiert worden ist”) volna.

3. Knut Bergsland nyelvtana — a fent említett néhány bíráló megjegyzés ellenére is — modernabb és használhatóbb, mint bármely más korábbi lapp grammatika. Annymra egyszerű és világos, amennyire ez a lapp nyelv esetében egyáltalán lehetséges. Persze egy lapp nyelvtan eleve nem lehet könnyű, pihentető olvasmány — ez sem az. Az egyetlen módszertani ellentétünk az csupán, hogy a nyelvtannak e német nyelvű változata nyelvtanulónak talán egy kicsit tudományos, a kutatóknak meg nem mindig elég gyakorlati. (Ez az ellentmondás a javasolt táblázatokkal és mutatókkal könnyen kiküszöbölhető.) A recenziens számára azonban tartalmilag és szerkezetileg egészében és részleteiben is imponálóan tömör és mégis érthető Bergsland nyelvtana: értékes, kitérő bevezetés az északi lapp irodalmi nyelvbe.

Említésre méltó még a fűzött kötet modern és praktikus — a legújabb finnországi kiadványokéhoz hasonlítható — (lemosható műanyag) borítólapja, amelynek alkalmazása talán nálunk is beválna.

ZAI CZ GÁBOR

Hozzászólás „A finnugor zene vitája”-hoz

Az utóbbi években öröndetesen megnőtt a hazai érdeklődés a finnugor zenei témák iránt. Elősegítik ezt az immár rendszeressé vált, időben és térben is egyre nagyobb hatósugarú nemzetközi finnugor kongresszusok, az új gyűjtési és kutatási lehetőségek, valamint az, hogy több évtizedes munkák eredményeként átfogó cikkek, tanulmányok látnak napvilágot s összekapcsolva múltat és jövőt, az elért eredmények felsorolása mellett további feladatok elvégzésére is serkentenek. Az Akadémiai Kiadó „Korunk tudománya” sorozatában 1976 végén jelent meg SZOMJAS-SCHIFFERT GYÖRGY két kötete A finnugor zene vitája címmel, mely a régmúlt századok, sőt évezredek homályába vesző rokon népi zenei kapcsolatok feltárására új, az eddigiektől eltérő utakon indul. A mű ki-

tartó céltudatossággal és erős hittel végzett kutatásból született. Szándéka szerint összegez és előre tekint. A szerző gondos munkával számtalan értékes, érdekes adatot gyűjtött egybe. Ezeknek egy része eddig még nem került közlésre, más részük pedig e munka összefüggéseiben figyelemreméltó, új értelmezést kap.

Az énekelte zene jellegzetességeit mindenekelőtt a nyelv, a beszéd oldaláról közelíti és vizsgálja meg. Több érvet és adatot sorol fel annak bizonyítására, hogy az újfajta módszer a korábbiaknál máris nagyobb sikert hozott s a finnugor népek zenéjének összehasonlításában további eredményeket ígér. A szerző a kapcsolatok feltárása során rendkívül széles területet jár be. Módszerének ismertetésekor társadalmi, történeti és gazdasági tényezők bemutatásának is jelentős helyet szentel. Emellett a finnugor zenei kutatás múltjának főbb fejezeteivel is megismerteti az olvasót. A szöveget kísérő, közel 300 dallampélda minden eddiginél bővebb válogatás a finnugor és a hozzá kapcsolható, bár más népektől származó zenei hasonlóságok gyűjteményéből.

A kiterjedt kutatáshoz, az új módszer kellő megerősítéséhez a szerző szilárd elvi alapot keres. Csak helyeselhetjük olyan vezérelv hangoztatását, mint pl. „Nem a látszatot keressük . . . , hanem a valóságot történeti fejlődésében, változásában és összefüggéseiben”, továbbá „. . . minden összehasonlítás homokra épül, ha az összefüggő nagy területeket át nem tekintjük”. Ki ne értene egyet avval a gondolattal hogy „. . . az alapvető hiányosságok pótlásával folyó fokozatos előrehaladás látszik a legcélravezetőbbnek . . .”. Erre különösen nagy szükség van, hiszen a finnugor zenék területén közismerten sok az alapvető hiány. Jól látja, hogy a finnugor népek hagyományának, s benne a népzeneének a vizsgálata bonyolult feladat: „. . . a népvándorlásnak úgyszólván évszázadonként egymásra halmozódó turk és mongol rétegei, de még inkább e néptöredékeknek a régi lakossággal való összeolvadása és nyelvseréje (kazárok, kunok, besenyők) olyan kuszált részfeladatok elé állítják a népzene tudományos művelőit, amelyek csak hosszadalmas és kitartó részmunkálatok útján hozhatják meg igazi gyümölcseiket.” A zenetudomány nagyjainak óvatosságra intó figyelmeztetéseiből is hasznos idézeteket kapunk, jelezve a téma bonyolultságát, az útvesztők sokaságát. „. . . pusztán hasonlóság még nem bizonyítéka a rokonságnak — ezt a történeti kapcsolatok döntik el” vagy „. . . egymástól függetlenül is keletkezhetnek azonos formátípusok (W. Wiora)”. A nemrég elhunyt A. O. VÄISÄNEN, a finnugor népzene-kutatás kiemelkedő egyénisége többek között így írt: „Egy- és kétsoros, szűk ambitusú melódiák különböző népeknél véletlenül is egyezhetnek”. Másutt a fejlettebb anyagok összehasonlításának a lehetőségét korlátozza: „. . . olyan dallamok, amelyek formájukban és melódiájukban magas fejlettségűek, nem szolgálnak bizonyító anyagnak, ha a finnugor népek ősi kapcsolatairól zenei téren akarunk következtetéseket levonni”.

Egy vizsgálat eredménye egyaránt függ a megvizsgált anyag mennyiségétől és minőségétől. Ha túlságosan kevés az, amit szemügyre veszünk, éppoly nagy a tévedés lehetősége, mintha rossz minőségű, a valóságnak meg nem felelő arányban összeállított vagy éppenséggel nem tipikus anyagot fogunk vallatónak. „Az összehasonlító művelet alapfeltétele mindenesetre a tudományos anyag felhalmozása” — olvashatjuk, majd alább a szerző így folytatja: „Ide tartozik a forrásanyagul szolgáló népdalkiadványok kritikai vizsgálata is, mert a gyűjtemények eltérő minőségűek”. Megszívlelendő a következő is: „Nagyon tanulságos A. O. Väisänen eljárása az obi-ugor melódiák elemzésénél . . . amikor földrajzilag körüljárva elemzi a vogul és osztják nép környezetében élő népek zenéjét és csak azután összegez. Nagy tanulság ez a finnugor zene komplex kutatásának követelménye tekintetében.”

„A finnugor zene vitájá”-ban vizsgált anyag — sajnálattal kell megállapítanunk — csak részben felel meg a fenti követelményeknek. A dallamok mutatójából jól kitűnik, hogy lényegében három, a magyar, a finn és az észti népzenei hagyomány van kellően képviselve, a többi finnugor dallam összesen is kevesebb mint pl. a finn önmaga. Ennek okát abban a közismert tényben kereshetjük, hogy egészen az utóbbi évtizedekig csak e három népnek a zenéjéről voltak bő és megbízható ismereteink. Jelentős részük viszont már a harmincas években is rendelkezésre állt, s KODÁLY ezt ismerve írta, hogy a finnek zenéje „. . . annyira távol áll a magyartól, hogy eddig lényeges egyezéseket kimutatni nem sikerült”. A magyar zene régi rétegeről szóló fejezet néhány megállapítását Kodály, könyvének későbbi kiadásaiiban módosította. A finnekre vonatkozó fenti mondatot azonban haláláig sem változtatta meg. A balti finnugorok és a magyarok zenéjének számbavételén túl tehát a Szovjetunió különböző területén élő többi finnugor nép zenéjének a nagyobb arányú bevonását hiányoljuk, mert a kép teljességéhez és hitelességéhez ők is hozzátartoznának. Első helyen kell említenünk a cseremiszeket, akiknek a zenéjéből ma már közel 3000 dallam került megörökítésre és ezt mégis mindössze csak hat dallam képviseli a két kötetben. Nem tudhatjuk, mit ért a szerző az idevágó megjegyzésen: „. . . a bő

cseremiszi anyag... még nincsen kellőképpen feldolgozva". hiszen ennek kétharmada kiadott és a maradék is egytől-egyik lejegyzett dallam és szöveg. Mintegy 800 cseremiszi dallamnak az értékét növeli, hogy ezeknek helyszíni gyűjtésből származó, eredeti hangzó felvétele is rendelkezésre áll s mint ilyen különösen fontos lehet a finnugor zenei kapcsolatok feltárásának Szomjas-Schiffert által javasolt új módszerében, mert így minden kétséget kizáróan, hiteles adatok alapján határozhatjuk meg a dallamok sajátosságait s minden, a szerzővel összefüggő zenei elem törvényszerűségét. Nehezen érthető tehát, hogy a szerző volt munkahelyén rendelkezésre álló mintegy 3000 volgavidéki felvétel miért nem került még csak egy jegyzetben sem megemlítésre. A cseremiszen kívül ma már közel ugyanannyi votják és mordvin hangzó dokumentum is birtokunkban van s csak sajnálni lehet, hogy a korunk tudománya sorozat egy új kötete minderről nem vett tudomást.

Väisänen idézett eljárása alapján hiányoljuk a finnugorokkal érintkező és rájuk igen nagy hatást gyakorló szlávok és török népek zenéjének a vizsgálatba való bevonását is. Hivatkozunk többek között BARTÓKRA, aki a magyar népzene jellegzetességeinek megállapításához szükségszerűen foglalkozott a minket körülvevő idegen kultúrájú és nyelvű népek zenéjével. Igaz, a szóbanforgó oroszok (fehéroroszkok) és török népek (kazányi tatár, csuvas, baskir) zenéjéről is hiányosak az ismereteink, de nem annyira, hogy ezektől összesen egy csuvas dallammal beérhetnénk. Újabb gyűjtemények egész sorának, valamint többszáz hangzó felvételnek a számbavétele a látóhatár kívánatos kibővítését jelentette volna. Hozzájárul ehhez az is, hogy a felvételek készítése során gyűjtött helyszíni tapasztalatokat aligha lehet könyvből megszerezni. Az élő zene a nyomtatott gyűjteményekben mozdulatlan tárggyá merevedik s a vele való foglalkozásban erősen kísért a szubjektív értelmezés. A beszéddallamra épülő elmélet — véleményünk szerint — minden másnál jobban igényelte volna a hangzó dokumentumok számbavételét. „A 'népdal' ugyanis két tényező kapcsolata: a népe és a dallamé, egyik a másik nélkül elképzelhetetlen. Előtérbe kerül tehát egy tágabb szemlélet: a történelem, a földrajz, a társadalom helyzete és a gazdasági viszonyok befolyása” — idézzük a szerzőt. Ezeket pedig legjobban csak a helyszínen, az adott népek körében lehet vizsgálni. Ami így megtehető, azt nem pótolhatjuk többé-kevésbé hiányosan dokumentált írásos adatokkal. A helyszíni kutatás az elmúlt két évtizedben sok mindenre fényt vetett, amire azelőtt nem is gondoltunk, nem is gondolhattunk. Jó példa erre a cseremiszek történelmi, földrajzi, társadalmi s gazdasági helyzetéből adódó zenei sajátosságok felfedezése vagy új értelmezése. Csak helyszíni ismeretek nélkül írhat valaki pl. „... az összes finnugor nyelvű nép siratódallamai...”-ról, mert a cseremiszeknél és votjálaknál ilyenek még nyoma sincsen. A cseremiszek elszlávosodásáról (2: 23) sem beszélhetünk. Aki járt közöttük, az tudja, hogy inkább a tatárok hatnak rájuk. A szlávosodás, a mordvin mellett, sokkal inkább a zürjén közösségben figyelhető meg.

Mindezzel nem azt akarjuk mondani, hogy az említett gyűjtesek felhasználása megszüntetné a hiányokat. Legfeljebb csökkentené azok számát. Mert éppen a helyszíni tapasztalatok győztek meg bennünket arról, hogy milyen keveset tudunk a valóságból, milyen sok még a fehér folt a kutatás térképén. A magyar népzene kutató itthon legfeljebb variánsokat talál, ismeretlen, új anyagot már aligha. A szovjetunióbeli finnugor és a velük szomszédos népek zenei szájhagyományának kutatóját azonban még újabb és újabb meglepetések érik, soha nem ismert típusokra, bonyolult kölcsönhatásokra derül mindúntalan fény. Minden kutatóút tartogat meglepetést. Másként látja a finnugor zenék megismerhetőségének a problémáját az, aki a helyszínen is járt. Nagyobb aggodalommal szemléli, mintha kizárólag itthonról nézné. Az adatok gyűjtését még hosszú időre célravezetőbbnek tartja, mint végeredmények leszűrését s az időnként szükséges részvizsgálatokról is csak óvatosan nyilatkozhat.

Eddig a rendelkezésre álló zenei anyag hiányosságairól szóltunk. A beszéddallam dolgában az alap kutatások hiánya — bár ebben a kérdésben a nyelvészek az illetékesek — nekünk úgy tűnik — még nagyobb. SZOMJAS-SCHIFFERT könyvében is több utalást találunk erre: „... amit a magyar népnyelv dallamvonalairól tudunk, azt mindmáig csakis Csüry Bálinttól tudjuk”. (A szamosháti nyelvjárás vizsgálata és ebből az országos érvényű beszéddallam képletek kimutatása.) Másutt: „... a beszéddallam kutatásban a magyar nyelvtudomány a kezdet kezdeténél tart”. Kiváló nyelvészek eredményei is „jobbára csak kényszerű állásfoglalások, a pedagógiai teljesség kedvéért történt nyelvtani spekulációk”. Két oldallal később: „A népnyelv zenei oldalának kutatására is előbb-utóbb megérnek a feltételek s a begyűjtendő adatok tára meghozza majd a tárgyilagos (az egyéni érzelmeiktől nem torzított) magyar nyelvdallam évezredek szabályainak teljes rendszerét, a beszéddallam törvénytánát (a „generatív elvű hanglejtéstant”)”. Ennek rokonépi vonatkozásáról így ír: „A finnugor kutatások területén még hiányosabb észle-

léseket találunk a beszéddallamra, mint a magyarban". „A finn egyetemeken kitűnően felszerelt fonetikai laboratóriumok működnek, de a finn nyelv dallamképleteinek kérdéseivel nem foglalkoznak." A szerző maga is megállapítja, hogy a magyar beszéddallam-képlet finnugor vonatkozásait a tudományos elemzésekben és irodalomban sehol nem találjuk. Amit ő erről mégis tud és aminek munkájában alapvető jelentősége van, azt finnugor kongresszusokon és más alkalmi beszélgetések során ő maga szűrte le egyebek közt KOLK, ROMBANGYEJEVA, TARAKINA, KITIKOV kollégák közreműködésével. Ugyanakkor azt írja: „Figyelemmel kell lennünk . . . a nyelvtudomány módszereire és eredményeire, mert ez a társtudományunk nemcsak elemi tevédeésektől óvhat meg, hanem előrehaladottságával világhírességet is nyújthat módszereink helyes kialakításához".

Anélkül, hogy a nyelvészek dolgába akarnánk beleszólni, inkább csak az ő véleményüket kérdeve, a továbbiakban a könyvnek néhány, a nyelvészettel összefüggő mondanivalóját idézzük.

A két kötetben többféle megfogalmazásban is olvashatunk arról, hogy a szerző a szöveg és a dallam kapcsolatában a szöveget helyezi előtérbe s a dallam alárendelt szerepét hangsúlyozza. A dallam és a szöveg belső fejlődésében „ . . . meghatározó, tehát fő oldal a szöveg, amely . . . döntő módon befolyásolja a fejlődés irányát . . . míg a dallam szerepe a fejlődésben viszonylag alárendelt jelentőségű". Másutt ez áll: „ . . . nem lehet egy népek dallam-elvi jellegzetessége az olyan dallamvonal, amely ellentmond a nyelv alapjellegzetességeinek". Az első kötet végén pedig határozottan kimondja, hogy a finnugor „ . . . dallami-közösség lényegében nyelvi termék".

Más helyeken viszont az tűnik ki a fogalmazásból, hogy a szöveg és a dallam vagy, ha úgy tetszik a nyelv és a zene fejlődése egymástól független. „A népdal . . . a nyelv és a dallam szövetsége, . . . Általános tapasztalat szerint ebben az egységben a nyelv és a dallam tendenciái külön fejlődési utakon járnak . . ." „A népdalanyag legnagyobb része azonban ma már független a hanglejtés dallamától . . ." „ . . . a dallamvonal fúthat lefelé vagy fölfelé vagy hullámvonalban; elhagyva a közlés és kérdés kifejezésének szűk ösvényeit . . ." Ezek mind azt erősítik, hogy a dallam lejtése végülis független a beszéd lejtésétől. Szomjas-Schiffert György a könyvében N. E. PETERS 1927-es munkájára hivatkozik: „Egyszerűbb gépi vizsgálatai szerint Európában két, ellentétes beszéddallami rendszer él: egy nyugati emelkedő . . . és egy keleti ereszkedő . . ." Ami pedig az áltáji nyelvcsaláddhoz tartozó népeket illeti, „W. Radloff múlt század végi verstani vizsgálatai azt igazolják, hogy ereszkedő típusú beszéddallamuk van". Eszerint mi magyarok, a többi finnugorokkal együtt az ereszkedő beszéddallam rendszerhez tartozunk. Ha mindez igaz is a nyelvre vonatkozóan, a zenében a dolog mégsem ilyen egyszerű, hiszen még a finnugor rokondallamok között is nagy számban találunk evvel ellentétes jellegű dallamokat. Erre az alábbi magyarázatot kapjuk: „Ezek a példák . . . nem nyelvi, hanem zenei fogantatásúak . . ." Az elmélet igazolására az alábbi megszorítás szükséges: „A saját, beszéddallamos összehasonlító zenei példáinkban ezért csak az ereszkedő jellegűeket tekinthetjük mértékadóknak, ahol pedig emelkedő indulás észlelhető, ott már a beszéd-elv elhagyását és a zene-elv előtérbe kerülését vagy valamilyen idegen hatás benyomulását látjuk . . ." Ebből világosan látszik, hogy vannak tehát emelkedő jellegű dallamok és dallamhasonlóságok is a finnugor népek között s ezekre nem vonatkozik a nyelvi törvény. Ami ereszkedő, arra vonatkozik, ami emelkedő, arra nem.

A könyv zenei anyagával kapcsolatos hiányérzetünk a nyelvészet oldaláról is jelentkezik. Nem tudhatjuk, mi az oka annak hogy FÓNAGY IVÁN és MAGDICS KLÁRA könyve, *A magyar beszéd dallama* (Budapest 1967) a bibliográfiát kivéve egyetlen mondatban sem került megemlítésre, holott a témája éppen idevág. Nem volna szabad ezt elhallgatni még akkor sem, ha a szerző történetesen nem ért egyet a benne foglaltakkal. Olyan kevés a szakirodalom, hogy ami van, azt mind számba kell venni. Három további idevágó tanulmány még a könyvjegyzékben sem szerepel: FÓNAGY—MAGDICS, *Das Paradoxon der Sprachmelodie* (1963), MAGDICS, *First Findings in the Comparative Study of Intonation of Hungarian Dialects* (1964) és a kifejezetten zenei irányú dolgozat, amely a *Studia Musicologica*-ban jelent meg: MAGDICS, *From the Melody of Speech to the Melody of Music* (1963). Különösen feltűnő ez a hiány a sok régi, részben elavult 50—100 éves szakirodalom említése mellett.

A CSÜRY BÁLINT beszéddallami képleteit zenei oldalról elemző MOLNÁR IMRE három főtípusként, a befejezett közlést, a kérdést és a befejezetlen közlést emeli ki. Ezekből Szomjas-Schiffert kettő, kétféle összekapcsolását vizsgálja. Két egymásutáni befejezett közlést „epikus beszéddallam sorpár"-nak, egy befejezett és egy befejezetlen közlést „lamentáló beszéddallam sorpár"-nak nevez s ezeket eredendően finnugor példákknak tartja. Evvel kapcsolatban írja: „ . . . az ősi dallamok maradványaiból csak olyanokat tudunk finnugor irányú bizonyításra felhasználni, amelyekben legalább két beszéd-

dallami formula kapcsolódik össze. Ezzel ugyanis a tévedés veszélyét lényegesen csökkenthetjük." A tévedés veszélye valóban fennáll. Az igaz ugyan, hogy e két sorpár jellemző a rokonnépek és főleg a balti finnugorok zenéjére, de jelentős számban megtalálhatók más anyagban is. CECIL SHARP híres amerikai gyűjteményében (English Folk Songs from the Southern Appalachians) vagy NYIKOLAJ KAUFMAN több mint másfélezer dallamot tartalmazó finnugor bolgár kötetében több tucat olyan dallam szerepel, amely jól beleillik a közölt finnugor dallamtáblázatokba. Az egyik ugyan más kultúrkörhöz tartozik s ezért a szerző szerint nem veendő figyelembe, de a bolgár egy régi, kétsoros és pentaton zenei hagyományt őrző, zárt közösségből való, mely időben és térben is közelebbi kapcsolatba hozható a magyarsággal, mint a finn vagy az észet.

Külön fejezet szól a finnugoroknak tulajdonított „bizonytalan terc és szeptim”-ről. Kétségtelen, hogy találkozunk velük a finnugor népek között, de hozzá kell tennünk, hogy ezek számos más helyen is előfordulnak. Ugyanakkor nem állíthatjuk, hogy minden finnugor népzene sajátjai. Eppen a volgavidéki, helyi tapasztalatok gyűjték meg bennünket arról, hogy pl. a tatár közigazgatási területen élő buinszki, tyetyusi csuvasok körében milyen gyakori ez az ingadozó intonáció. De megtaláljuk egyéb helyeken, mint pl. a fentebb említett Sharp vagy Kaufman gyűjteményben is. Ezúttal egy nagyon is általános jelenséggel van dolgunk, amely sok hagyományban él, ahol a temperált zene kevésbé vagy egyáltalán nem érezte hatását s valószínű, hogy mindez nemcsak a terc és a szeptim, hanem még más hangközökre is kiterjed. A szakemberek temperált zenéhez szokott hallásának és a hagyományos kottafírásunk fogyatékosának tulajdonítható ez, hogy ennek a jelenségnek a rögzítésére eddig csak viszonylag kevés esetben került sor. A szó-pentaton hangsort a bizonytalan terc és szeptim jelenségével összefüggésbe hozni és a finnugor népek kedvelt hangsorának tulajdonítani erősen spekulatív eljárás, mert a régi gyűjtemények és az újabb gyűjtések is egyaránt a dó-ra épülő tri-, tetra-, penta- és hexachord elsőbrendűségét bizonyítják.

Kiigazításra szorul a népeznek egyes jellegzetességével kapcsolatos néhány állítás: „... az egész Dunántúltra jellemző a bizonytalan terc- és szeptim-intonáció...” Ez többnyire csak a dél-dunántúli pentaton népzene sajátossága s csak elvétve fordul elő a Balatontól északra fekvő területen. Az Őrséget leszámítva Vas, továbbá Sopron, Győr és Komárom megye hagyománya nem ismeri s nem találkozunk evvel az intonációval a regősénekekben sem. Pedig ha mindkettő ősi, finnugor örökség, ott lenne a legfőbb helye. Az 1. kötet 107. oldalán Veszprém megyét is oda kell sorolni a regölés elterjedtségének területéhez, mert Veszprémből több adatunk van, mint pl. az említett Baranyából. Nem fogadhatjuk el azt az állítást, hogy „... a lá-pentaton... az altáji (turk, mongol, mandzsú) népeknél vezető helyen áll...” Részben személyes tapasztalatból, részben pedig mások gyűjtéséből nyert ismereteink szerint — legalábbis a török népek körében — a szó-pentatónia elterjedése magasan a lá-é felett van. Módosítani javaslom a 2. kötet 8. oldalán álló kijelentést, miszerint a kvintváltó dallamok „... transzponálásra kerülő előtagja rendszerint leszálló irányú dallam...” Példák százai tanúsítják, hogy a kérdéses előtag éppúgy tartalmaz emelkedő, mint leszálló részeket vagy akár hullámzó, sőt lényegében egy szinten lévő dallamfordulatokat is. Jelentős azoknak a dallamoknak a száma, amelyekben az előtag vége magasabban zár, mint az 1. sor. Pl. az 5, 7, 1, b3 vagy a 4, 5, VII, 1, széleskörben elterjedt kadenciák esetében.

KODÁLY 1937-ben valóban azt írta, hogy „az ötfokúság és a kvintrendszer két egymástól független, sőt ellentétes stílus jegye”. De ezt minden megjegyzés nélkül idézni (1 : 18) félrevezető, mert Kodály írásának újabb kiadásából ez a mondat már kimaradt, tehát időközben erről megváltoztatta véleményét. Nem oszthatjuk az 1. kötet 23. oldalán levő megjegyzést sem, mely szerint: „... a kvart-ismétlés... közismert tatár sajátosság”. Földjük kétharmadát bejárva biztosan állítjuk, hogy elterjedése nem széleskörű. Igaz, helyenként mi is megtaláltuk, de nem számottevő mennyiségben. A korunk tudománya sorozat célkitűzéseinek Szomjas-Schiffert könyve bizony nem mindig tesz eleget. Ha ismerné a finnugor és a hozzá kapcsolódó török népzene kutatás újabb állomásait, nem írná azt, hogy Kodály megállapításait „úgyszólván mindenben igazolta” a cseremisiz anyag. Az elmúlt évtizedben több korábbi állítás került új megvilágításba s az evvel kapcsolatos viták még ma sem zártak le. Van olyan, mint pl. a kvintváltás ősiségének a kérdése, ami éppen az ellenkezőjére fordult. Ma inkább úgy látszik: minél pontosabb egy kvintváltó dallam, annál újabb fejlemény, szemben a régi állásponttal amely azt vallotta, hogy a legpontosabb kvintváltás a legrégebbi alak. A finnugor zene vitájáról 1976-ban megjelent könyv — még ha evvel nem is ért egyet — nem nélkülözheti az újabb álláspontok számbavételét.

Az az állítás, hogy a cseremisiz dallamok többsége lá-pentaton és kvintváltó, aligha lehet más, mint egy teljesen elavult szemlélet maradványa, amely legfeljebb csak a Ko-

dály által iskolai célra összeállított *Bicinia Hungarica IV.* és az Ötfokú zene III. füzetét, tehát csak a hegyi-cseremisiz anyagot veszi figyelembe. A valóság az, hogy a cseremiszek — ideértve természetesen az erdeieket és a keletieket is — dalkincsének többsége minden kétséget kizáróan csuvas-tatár hatásra kialakult szó-pentaton. Tartozunk az igazságnak avval, hogy a szerzőnek a cseremisiz kvintváltással kapcsolatos néhány olyan gondolatát is felsoroljuk, amivel örömmel egyetértünk. 2. kötet 43. oldal: „A kvintváltó képződés szerkesztésmód a turk népek jellemzője s ez a magyarba korábban, a cseremiszbe későbbben nyomult be”. Két oldallal később azt írja, hogy a cseremiszek a kvintváltó szerkezetet „új stílusként teljesen magukévá tették”. Ebből ered az is, amit a 2. kötet 38. oldalán olvashatunk, hogy bizonyos kvintváltó cseremisiz és magyar dallamkapcsolat „nehéz problémát vet fel”.

„Väisänen I. Krohnnal együtt vallja, hogy a variánsok pontos felismerése mindenkor szubjektív dolog” — idézzük a könyvet. Ezért, ha néhány példát nem is érzünk helyénvalónak, nem tartjuk szükségesnek azt szavá tenni, hiszen a dallamok hasonlóságának elbírálásában nincs teljesen objektív mérce. Van azonban néhány, ezen túlmenő megjegyzésünk. Nem kap tájékoztatást az olvasó arról, hogy a 18. sz. példa felső sorában szereplő s egyébként prózában ismert magyar közmondás (Aki másnak vermet ás . . .) különös dallama hönét származik? A 76, 77 és 80. sz. dallamokban nem mutatható ki a befejezett közlésre jellemző ereszkedő dallamvonal. A 208. sz. dallam az első két ütem hasonlóság ellenére sem sorolható az adott típusba. Ez látszat hasonlóság, amely nem érinti a dallam lényegét. A 213. sz. dallam nem *lá*-tetraeton, hanem *lá*-pentaton, tekintve, hogy az alsó szó is szerepel benne. A 247–248. sz. dallam nem volgavidéki. Ezért a 2. kötet 55–56. oldalán írt következtetés, hogy . . . a Volga-könyöki finnugor ősnép már dudaszzerű hangszerrel élt”, ebből nem bizonyítható állítás. Az viszont igaz, hogy napjainkban, ha kivesszük félben is, de találunk még itt-ott dudásokat, különösen a Mari Autonóm Köztársaság Orsanka, Novo-Toljal, Szernur és Morki kerületében. Végül a 298. sz. dallam a hasonló 3. sor ellenére is elüt az adott típustól. Véletlen egyezést kell benne látnunk, amely csak egy részletre terjed ki.

A szokatlan vagy szokatlanul megfogalmazott állítások követése nem egyszer gondot okoz az olvasónak. „A nyelvi beszéd keletkezése előtti hosszú jelbeszéd koraszakból . . . nem rekeszthetjük ki a társas érelemnyilvánítás táncos és hangszeres lehetőségeit.” Azt jelentené ez, hogy a hangszer esetleg előbb volt, mint az ének? Az 1. kötet 64. oldalán: „mélyből a magasság felé haladva ú, ó, á, é, i . . . egymástól oktávnyi távolságokra vannak” Hogyan érthető ez? Ugyanazon az oldalon olvashatjuk ezt a sajátos okfejtést: (a mássalhangzók miatt) „az éneklés nem szereti a szóveget, csak túri. Ősi ellentétüknek ez a gyökere. Az egyszínű vokalizálás azonban hangszer hanggal azonosítaná az énekhangot, márpedig ez többet akar és tud is mondani. A kifejezés gazdagítása érdekében tehát mégis társul veszi a beszéd (a szöveg) értelmező segítségét a vele járó teher árán is.”

„A rokonnépek dallamvilága egyre távolodik egymástól” — írja a szerző a 2. kötet 62. oldalán s evvel nagyjából egyet is érthetünk, de ami ezután jön az már túlságosan merev és sebezhető fogalmazás: „. . . ennek törvényszerűsége szerint ami a múltban azonos volt, az a jövőben teljesen különbözni fog egymástól.” Meddig tartott a múlt s mikor kezdődik a jövő? Hol van a megismerhetőségnek az időbeli határa?

Legyen szabad végül megemlítenem a könyvnek a személyemet érintő részéhez fűzött két megjegyzését. „. . . a dallam az egyetlen, amire megbízhatóan támaszkodhatunk” tőlem származó idézet így félrevezető, mert hiányzik az elején szereplő „itt”, amely nyilvánvalóvá teszi, hogy ez az állítás nem általánosságban értendő, hanem csak a szóban forgó anyagra vonatkozik. Ezt a csonka idézetet Wiora, más tényezőket hangsúlyozó megállapításával szembevetni nem helyénvaló. Néhány sorral arrébb a szerző „a meg nem ismerhetőség legkényelmesebb pesszimizmusát” olvassa fejemre, amikor kétségbe vonom, hogy azonos dallamok felfedezésével lehet bizonyítani a régmúltba visszautaló kapcsolatokat. Sem ő, sem más nem tudott eddig azonos dallamokat kimutatni, legfeljebb több-kevesebb hasonlóságot. Nem értem tehát, mitől lehetnének optimisták? Väisänen sem volt az. Többen valljuk, hogy sok még a „zárt ajtók előtti tehetetlenség aggodalma”. Ami a finnugor zenei kutatás „legkényelmesebb” módját illeti, megjegyzem, hogy BEREZCKI GÁBORral mi eddig nyolc alkalommal jártunk a Volga—Káma vidéken s több mint 250 faluban végeztünk gyűjtést. A finnugor kutatásoknak a szerző által javasolt új módszerével kapcsolatban álláspontunk továbbra is várakozó. Nem érezzük még elég súlyosnak és megbízhatónak a rendelkezésre álló s még kevésbé az általa felhasznált adat-alapot ahhoz, hogy egy ilyen nagy épületet helyezünk rá a megingás veszélye nélkül. A könyvet legfeljebb csak a munkahipotézis szintjén fogadhatjuk el s ezért a fogalmazás, állítás, bizonyítás hangvétele, amely a feltételezések határán túl megy,

számunkra nem elegendő meggyőző. Zenészeknek és nyelvészeknek még egyaránt sokat kell munkálkodni, hogy eligazodjunk a finnugor zenei múltban. A kutatásnak abban az időszakában vagyunk, amikor már nem szabad kerek elméleteket alkotni, ahogy ez a kezdeti időkben lenni szokott. Túl vagyunk a megismerés első fokán, de messze van még az a hely, ahonnan jól látszik az egész látóhatár.

Legutóljára hagytuk a könyv élén álló címet. Úgy érezzük, hogy ez többet vagy legalábbis mást ígér, mint amit a könyv nyújt. A két kötet 265 oldalán mindössze egy öt és fél oldalas fejezet foglalkozik a finnugor zene vitájával. Sokkal több szó esik a kutatás új módszeréről. A vita helyett jobb lett volna talán a módszer szót a címbe illeszteni.

VIKÁR LÁSZLÓ

CONFIDENTIAL - SECURITY INFORMATION

SECRET

A IV. Nemzetközi Finnugor Kongresszus alkalmából megjelent kiadványokról

Fonológia és nyelvszövetségek, avagy a korszerű nyelvészetről

(Recenzió és esszé)*

0. Sok ilyen könyvet kell csinálni.

1.1. A könyv három nagy egységre tagolódik.

1.1.1. „Thema dieser Arbeit ist es, ein bestimmtes (sprach-)geographisches Gebiet, nämlich das Ufer des Ob, insoweit an ihm Ostjaken einerseits, (Jurak- und Ostjak-)Samojeden andererseits in Nachbarschaft leben, auf phonologische Isoglossen abzusuchen” (11). A könyvnek ez egyébként végcélja, s a jellemzően megnevezett Ergebnisse c. fejezetben, a harmadik nagy egységben kerülnek bemutatásra a terület nyelvszövetségei (118–129).

A könyv megelőző több mint száz oldala „előkészítés” ennek megvalósításához.

1.1.2. Az első nagy egység — ezt tekintem át majd részletesen — az elméleti alapvetéseket tartalmazza. Két nagy fejezetre oszlik: Zur Methode I: Sprachbünde (11–22) és Zur Methode II: Phonologie und Typologie (23–29).

A fő probléma: a nyelvszövetségek kutatásának kezdetleges állapota a generatív grammatika irányzatán belül. Az általános problémákat KATZ tézisszerű tömörséggel tárgyalja. Ritka módon szigorú gondolatvezetése, pontos és világos, nem utolsó sorban elegáns fogalmazása azonban mindig követhetővé teszi a szerző intencióit, motivációit.

A rosszindulatú vagy felületes olvasó esetleg úgy vélheti, nincs új ebben a részben. Valóban, a mozaikok, amikből összeáll Katz gondolatmenete, nem újak. Az egésznek egy hatalmas szárla felfűzése azonban eredeti munka. Nagy áttekintő és rendszerező képességről tesz tanúságot.

1.1.3. A könyv második nagy egysége a Die phonologischen Systeme címet kapta (40–117).

Tíz nyelvjárás fonológiai elemzése ez, szándék — és végső soron megvalósítás — szerint a generatív grammatika fonológiai komponensének keretében.

A tíz nyelvjárás: I. osztják, A. észak-keleti osztják: (1) Serkal, Nizjam, (2) Szinja, Muzsi, (3) Kazim, (4) Obdorszk; B. keleti osztják: (5) Vach-Vaszjugan, (6) Tremjugan; II. jurák: (7) tundrai jurák, (8) erdei jurák; III. szelkup: (9) Taz, (10) középszelkup.

Konkrét gyakorlati munkáról van szó ebben a részben. Katz az elemzésein át állandóan bizonyítékát adja, hogy fölényesen képes uralni az amerikai deskriptivisták, a prágai iskola és a generatív grammatika részét tevő CHOMSKY — HALLE fonológia módszereit. Az iskolák (beleértve a hagyományos nyelvészeket, mint elődöket) megnyerő módon nem egymást kizáróan versengenek. Katz világos pozitív hozzáállása: felkutatni és megőrizni mindazt, ami általános módszertani érték vagy finnugrisztikai eredmény, függetlenül eredetétől, hovatartozásától.

Ez a rész sokszor „újrafogalmazás”. (Mindenekelőtt STEINITZ és osztjákat illetően.) Az újrafogalmazás azonban éppen nem negatívum, hanem nagyonis szükséges munka. Az új nagy eredmények gyakran régi ismeretek újrafogalmazásai eredetileg Amik hibák, hiányosságok, következetlenségek a korábbi tanításokban, az újrafogalmazások során élesen kerülhetnek napvilágra.¹ Anélkül, hogy megítélnénk Katz újrafogalmazásait

* Megjegyzések HARTMUT KATZ, Generative Phonologie und phonologische Sprachbünde des Ostjakischen und Samojedischen című könyvéhez (Finnisch-Ugrische Bibliothek 1. Wilhelm Fink Verlag, München 1975. 159 l.)

¹ Végülis CHOMSKY forradalmasító könyve, a Syntactic Structures is a harrisi tanok újrafogalmazásaként és korrigálásaként született meg — eredetileg.

zásainak jelentőségét — ez lehet a jövő feladata —, mindenképpen úgy tűnik, hogy munkája kézikönyv lesz: tíz nyelvjárás újraelemzése és újraleírása egységes elméleti és módszertani keretben.

Ez a rész nagy hiányokat igyekszik pótolni (az Eredményekkel együtt). Úttörő munka, ahogyan a szerző maga világosan megfogalmazza és célkitűzéseiben helyre teszi könyvét. „In der eigentlichen Finnougristik hat die Lehre von den Sprachbünden nie eine gewichtige Rolle gespielt (vgl. Hajdú 1970). Insbesondere gilt das für synchrone Vergleiche” (20). Majd részint ezt ismételve: „Eingehendere Voruntersuchungen über phonologische Sprachbünde auf dem hier behandelten Gebiet fehlen völlig, sogar gelegentliche Bemerkungen dazu sind kaum zu finden. Die Darlegung der auftretenden Konvergenzen ist somit weitgehend neu.

Ebensowenig gibt es Arbeiten, die über die generative Phonologie des Ostjakischen, Jurakischen oder Selkupischen handelten. Es galt also vorhandene „taxonomische” Phonologien, soweit möglich, umzuschreiben oder neu zu erstellen” (38).

Ekkora hiányokat igyekszik pótolni Katz, nem kevés eredménnyel. Mindezzel egyet kell értenünk.

Mindazonáltal nem szabad megfélekednünk, hogy Katz a tíz nyelvjárásnak nem teljes generatív fonológiai elemzését adja; inkább előkészület, alapozás ez hozzá. Ezért sem ugrik elő szembeszökően, hogyan különbözik ez a strukturalista fonológiáktól. Katz kezében az anyag. Jó lenne, ha egyszer megtenné, hogy ezeknek a nyelvjárásoknak (s akár másokénak is) teljes generatív fonológiai leírását is elvégezné.

Elméleti gondolkodásban és gyakorlati módszertani munkában egyaránt nagy jártassága van Katznak. Leplezetlen — és igen tiszteltetreméltó — ambíciója, hogy a kettő szoros egységet alkosson, az egyik ne lehessen meg a másik nélkül. Nem jelszó ez Katz esetében, hanem gyakorlat, megvalósulás.

Igaz, ténylegesen nem mindig sikerül ez tökéletesen. Van elmélet és gyakorlat között szakadék, mindenekelőtt azért, mert Katz az elméletben többet igényel és ígér. Higyjük, hogy a folytatás nem marad el, s ez a szakadék, távolság, „gap” majd csökken vagy eltűnik. (A tüzetes bírálatban sok szó lesz erről.)

A továbbiakban megpróbálok bemutatni néhány mozzanatot Katz kutatói viselkedéséből.

1.2. A valóban logikus írásmódra jellemzőnek nem is vehetünk jobb példát, mint-hogy a kétféle diszjunkciót Katz állandóan jelöli írásban, és így sok fejtöréstől és félreértéstől óvja meg az olvasót: „oder (vel)”, „oder (aut)” (passim).

1.3. Az egyenesvonalú, kitérő nélküli kifejtést biztosítja Katz azzal, hogy a jegyzeteket nem utalásokra használja fel, hanem gyakran ezek is „apró művecskék” vagy fontos kitérő gondolatok, elágazások a fő iránytól. A 294 jegyzet magáért beszél (132—150), milyen gondolatdús és milyen sokirányú érdeklődésű, mindenre figyelemmel levő a szerző.

1.4. Nem ijed meg a sematikus ábrázolástól (az egyéb formalizálások mellett). Sematikus térképei áttekinthetőségükkel magukért beszélnek.

Katz — ez még lényegesebb — állandóan tisztában van azzal, hogy idealizál. Minthogy bátran teszi, példamutatónak hihetjük: az idealizáció a tudományos munka szükségszerű sajátja.

1.5. Az egyenesvonalú kifejtés kedvéért bizonyos mozzanatokot „átmenetileg elhallgat”. Később teszi őket explicitté. Többször előfordul ez a kifejezés, vagy hasonló: „die Voraussetzung, die ... stillschweigend (kiemelés tőlem — M. F.) gemacht wurde ...”. A kifejtés világosságának, logikának és tisztességnek egysége fejeződik ki ebben.

Hasonlóan, gyengéit maximálisan törekszik nem leplezni. Saját maga hívja fel rájuk a figyelmet úton útfélen. Például: (1) a tőle javasolt nyelvszövetségelmélet nem tud számot adni az északi osztják és a selkup azon közös sajátosságairól, hogy a nazális mássalhangzók bizonyos feltételek mellett denazalizálódnak (13); (2) az érthetőségi kritérium (a nyelvhatár megállapításához) nem kielégítő pl. a holland és német, olasz és francia szétválasztásához (14); (3) Katz a nyelvszövetségeknek talán rosszabbik leírási lehetőségét választja saját nyelvismereteinek korlátai miatt (17) — itt az egész könyv mégtéléséről esik szó!; stb.

1.6. Katz tudatában van, hogy nem terepen, hanem íróasztal mellett kénytelen dolgozni, s ennek megvan a maga veszélye. Például: „Mehr freilich läßt sich vom Schreibtisch aus nicht behaupten ...” (15).

Emellett tudja, hogy a nyelvész munkájában állandó kontroll kell legyen a gyakorlatbani nyelvhasználat, nyelvszokások figyelemmel kísérése. Katz — bizonyára munkája tárgya miatt — többször hivatkozik ezen belül a nyelvelsajátításra, és mindenekelőtt a nyelvtanulásra.

(1) Izoglosszahatáron belül könnyebb a nyelvtanulás: „Dies trägt auch dem eigentlichen synchronen «Sinn» der Sprachbünde Rechnung: sie helfen Sprachgrenzen zu überwinden (erleichtern den Lernprozeß) (16).

(2) A nyelvészövetségkutatás és dialektológia megkülönböztetésének reális motivációja: „Es ist zuzugeben, daß diese Unterscheidung reichlich vage ist. Sie spiegelt aber doch grob wieder, wie der Sprecher im konkreten Falle sich verhalten wird: Hat er eine Sprachgrenze zu überwinden, so ist er gezwungen, eine neue Grammatik in sich aufzubauen, handelt es sich nur um eine Dialektgrenze, muß er nur bestimmte «Übersetzungsregeln» finden, die es ihm erlauben, den anderen Dialekt mit seinem eigenen zu identifizieren. Dies ist der Normalfall, der m. E. die Trennung rechtfertigt, Grenzfälle gibt es selbstverständlich” (17).

(3) A negatív nyelvészövetségekkel kapcsolatban: „Die Erleichterung des Lernprozesses wäre auch gegeben, nur eben negativ: man lernt leichter, weil man etwas nicht zu lernen braucht” (118).

Ezekkel szoros összefüggésben, mintegy ellentpöntként, a nyelvészre és munkalehetőségeire is gondol explicité, tudatosan.

(1) Egy kis fejezet címe és tárgya: „Beschreibungsmöglichkeiten” (17).

(2) „Ich möchte dagegen im Folgenden eine synchrone Konzeption von «Sprachbund» entwickeln, da eine solche mir praktisch strenger durchführbar erscheint” (11; kiemelés tőlem — M. F.).

(3) A nyelvhatárok megállapításának tesztjével kapcsolatban: „Wie so oft, bleibt dem Linguisten nur, sich selbst (bzw. seine Kollegen) als Testpersonen zu mißbrauchen” (14—15).

(4) Módszertanilag is figyelmet érdemlő: „Da es in der Sprache letztlich auf den auditiven Effekt ankommt, habe ich in solchen Fällen die artikulatorischen Daten so manipuliert, daß ich zu dem zu untersuchenden Segment (x_1 , in unserem Fall «s») das merkmallose Gegenstück (y_1 , in diesem Fall «s») suchte und x_1 dann in Analogie zu y_1 interpretierte, d. h. also im Beispiel, daß «s» als [+ cor] zu spezifizieren ist, weil «s» ebenfalls coronal ist, bzw., wenn man einwendet, dieses sei ebenfalls mit gesenkter Zungenspitze bildbar, daß «s» [+ cor] ist, weil «t» (normalerweise) [+ cor] ist, und somit auch «s»” (33).

Végezetül álljon itt egy mondat, amit minden nyelvész az íróasztalára tűzhet: „Offensichtlich teilen also die Ostjaken nicht unbedingt die Ansicht des Linguisten über ihre Phonologie” (86).

1.7. Rendkívül szimpatikus és példamutató, hogy Katz a fonológiai megkülönböztető jegyeket angol nevükön hagyja német nyelvű munkájában.

El kell fogadnunk azt a tényt, hogy a nyelvészet „latinja” ma az angol. Ez azt jelenti, hogy a kategóriákat jobb eredeti nevükön hagyni, mint állandóan fordítgatni mindenféle nyelvre, s így akár még félreértéseket vagy nehezenérthetőségeket is okozni. A tudományos kategóriák jelentése úgysem nevükben, hanem definíciójukban van. Sőt, a név lehet zavaró is a hozzátartozó hétköznapi jelentésével. Hasznos, előnyös, hogy a terminusok formailag is kiugranak az egyébként nem angol nyelvű szövegekben; s egyáltalán: biztosan jelzik terminus mivoltukat. Amit orvosok, biológusok, műszakiak jó része megtehet, miért ne tehetné meg a nyelvész. Végülis tetszik, nem tetszik, tudomány csak egy van a világon. Nemzeti tudomány pedig nincs.

1.8. Az eddig bemutatott (és egyéb) értenyei a könyvnek, nem tudom elhallgatni gyanúmat, legalább részint műfajából fakadnak: eredetileg doktori disszertációnak íródott (9). Ez — ha nem is önmagában, a szerző képességei is kellene hozzá — mindenképpen kényszerítő erejű lehetett a könyv monografikus jellegének megvalósulásához: elméletet és gyakorlatot újra végig kellett csinálni, újragondolni, újraszervezni, újraérvelni kellett mindent. A könyv bemutatott három egységre tagolása, és az első súlyos egység, mely az általános alapvetéseket tartalmazza, mintha a disszertáció jellegéből fakadna.

A disszertáció többnyire szükséges (?) rossz. Ebben az esetben a szerzőnek sikerült bizonyítania: a disszertáció mint műfaj lehet előnyös is.

Monográfiát csinálni ma csak akkor szabad, ha újragondolunk, újfogalmazunk valamit, és tárgyunkat így egységes egésszé formáljuk. Monográfiát írni ma csak így nem erkölestelen.

1.9. A recenzió műfajából fakad, hogy az gyakran elcsúszik a negatív kritika irányába. Katz könyve példája annak, hogyan kell korszerű nyelvészetet csinálni. A recenzensnek ez járt az eszébe, amikor írt (beleértve a kifogásokat is), s remélhetőleg az olvasó sem felejtí el ezt a recenzió további részeit olvasván. A fentiekhez képest a könyv megírtésében másodlagos fontosságúak a kifogások, amelyek alább következnek. Gyakran nem is hibákról van szó, hanem annak érzékeltetéséről: lehet bizonyos dolgokat másképp is gondolni ugyanabban a nyelvészeti keretben. Ugyanabban a keretben is megvan a kutató elme szabadsága.

Talán olykor a recenzens téved a könyv szerzőjével szemben.

Kitűnő, súlyos könyvről van szó, fontos, alapvető dolgokról esik szó benne. Megérdemli tehát tüzetes bemutatását, aprólékos boncolgatását. A kifogások sem ronthatják le a munka értékét.

2. A nyelvszövegségekről szóló fejezetét (11–22) egészen rövid történeti áttekintéssel kezdi a szerző.

2.1. Figyelemreméltóan summázza tudománytörténetileg a nyelvszövegségekről szóló tanítás kialakulását: „In der Geschichte der Sprachwissenschaft stellt die Lehre von den Sprachbünden eine Gegenbewegung gegen die genealogische Methode dar, ähnlich der Dialektologie” (11). A genetikus szemlélet ugyanis azt állítja előtérbe, hogy az egy közös „ősnyelvből” kialakuló nyelvek távolodnak egymástól az idők folyamán, míg a nyelvszövegségi kutatások tárgya fordított folyamat vizsgálata: a szomszédos – akár genetikusan nem rokon – nyelvek közelednek egymáshoz.

Elgondolkoztató, hogy a nyelvszövegségi kutatások és szemlélet előfutárának J. SCHMIDT hullámelméletét tekinti Katz, bár hangsúlyozza, hogy Schmidt elmélete csak a genetikusan rokon nyelvekre korlátozódik.

A nyelvszövegségek kutatásának a következő egymástól független iskoláit említi a szerző: (1) SCHUCHARDT, (2) E. LEWY, (3) a prágai iskola, s (4) jegyzetben említi BOAST (talán utólagos betoldás miatt került a főszöveg helyett jegyzetbe?). Ezt a felsorolást minden kommentár nélkül teszi meg. Kérdés azonban, hogy vajon nem nagyonis különbözően ismert és hatékony irányzatok-e ezek, s nem illethette-e volna meg megkülönböztett hely a prágai iskolát (és esetleg Boast). Kétségtelen ugyan, hogy Trubetzkoyra és Boasra nagyobb hangsúly esik a továbbiakban: „Ihr Extrem erreichte diese Bewegung in Trubetzkoy 1939, wo die Berechtigung genealogischer Betrachtungsweise grundsätzlich in Zweifel gezogen wird” (11), és a mondathoz tartozó 4. jegyzet: „Charakteristisch die positive Reaktion darauf von Boas . . . und die negative der Indogermanisten . . .” (132).

A történeti kérdésfeltevés jellemzi máig is a nyelvszövegségi kutatásokat, hangsúlyozza Katz. Ennek igazolásául egy 1965-ből való passzust hoz BIRNBAUMTÓL: „. . . bei in einem Sprachbund zusammengefaßten Mitgliedern handelt es sich um benachbarte, innerhalb ein und desselben geographischen Raumes beheimatete Sprachen, welche a u f Grund einer konvergenten Entwicklung (Hervorhebung von mir — H. K.) eine symptomatische Anzahl gemeinsamer strukturell-typologischer Merkmale aufweisen” (11).

Szinkrón koncepció kialakítását tűzi ki célul a szerző, olyan gyenge indoklással azonban, hogy jobb lett volna nem is említeni az „érvet”: „Ich möchte dagegen im Folgenden eine synchrone Konzeption von «Sprachbund» entwickeln, da eine solche mir praktisch strenger durchführbar erscheint” (11). A célkitűzést így csak az az olvasó fogadhatja el, aki magában már úgyis meggyőződött egy ilyen kutatás helyénvalóságáról.

Kár ez a mondat mindjárt a könyv élén az általában szigorú érvelésű munkában, márcsak azért is, mert a következő Trubetzkoyt idéző és értékelő 5. jegyzetben ismét hangsúlyozza Katz, mennyire fontos neki a szinkrón és diakrón vizsgálat különbsége: „Interessant ist bei dieser Definition [Trubetzkoy's], daß auch sie synchron gehalten ist, sich aber trotzdem deutlich an dem Kriterium gemeinsamen bzw. nicht gemeinsamen historischen Ursprungs orientiert” (132).

Mindazonáltal egy pillanatra sem szabad azt hinni, hogy Katz a történeti nyelvészet, a diakrón kutatás létjogosultságát támadná vagy akár megkérdőjelezné. A könyv számtalan pontjából kitűnik ez, s külön paragrafus is van a könyv elején a történeti kutatás kérdéséről (Historische Implikationen), mégpedig pozitív formában: mennyiben képes a szinkrón vizsgálat elősegíteni a történeti kutatást. A könyv legelején találunk előreutalást ehhez a főszövegben: „Auf Möglichkeiten und Grenzen einer historischen Deutung synchroner Sprachbünde soll aber in dieser Einleitung hingewiesen werden” (12).

Az igazság kedvéért meg kell jegyeznünk, hogy a könyv több helyén szerepelnek megjegyzések, amik motiválják a szinkrón koncepció létjogosultságát. Például: „Es ist

uns also gleichgültig, ob zwei benachbarte Sprachen eine Isoglosse teilen, die sie ererbt haben oder ob sie diese sekundär erworben haben. In beiden Fällen sind sich die beiden Sprachen um diese Isoglosse «ähnlicher», in beiden Fällen vereinfacht sich die Überwindung der Sprachgrenze um ebendiese Isoglosse. In dieser Sicht ist es natürlich für Sprecher dies- und jenseits einer Sprachgrenze umso günstiger (und für den Linguisten umso interessanter), je mehr solcher Isoglossen sie vorfinden" (16).

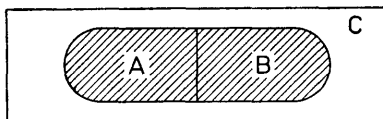
2.2. Katz a nyelvszövetség szinkrón meghatározását a következőképpen adja meg: „Von einem Sprachbund kann man sprechen, wenn a) zu einer gegebenen Zeit b) ein zusammenhängendes geographisches Gebiet, das c) von mindestens einer Sprachgrenze durchzogen ist, d) von mindestens einer Isoglosse umspannt wird" (16). A meghatározás jelentősége Katz szerint: „Nichts ist in dieser Formulierung ausgesagt über die genealogischen Beziehungen der Sprachen, die innerhalb der Isoglosse liegen. Es ist uns also gleichgültig, ob zwei benachbarte Sprachen eine Isoglosse teilen, die sie ererbt haben oder ob sie diese sekundär erworben haben" (16).

2.2.1. Két vagy több nyelv, illetőleg két vagy több nyelvjárás alkothat nyelvszövetséget (12), mondja a szerző. Rendkívül vonzó, hogy elméleti szempontból nem tesz különbséget nyelv és nyelvjárás között. Tisztán nyelvészeti szempontból bizonyára nincs is (amennyire látom, a kölcsönös, esetleg egyirányú érthetőség foka például megfoghatatlan vagy pedig túl sok tényezőn múlnék, ha mérni próbálnánk valahogyan, és így hasznavehetetlen kritérium). Megkockáztatnám azonban — folytatásképpen — azt a feltevést is, hogy elméletileg a nyelvvel és nyelvjárással hasonló státusz illet meg bármely idiolektust is, bármely egyéni nyelvet is. Azaz két vagy több ember egyéni nyelve (kompetenciájukat is beleértve) szintén alkothat „nyelvszövetséget" (pl. házaspároké, testvéreké, közvetlen kollegáké stb.). Katz felfogására is feltehetően beleférhet ez a feltevés. Kár, hogy nem látszik könyvből: végiggondolta-e ezt az utat, s esetleg talán csak azért nincs nyoma, mert túlzottan eretnek gondolatnak tűnik.

Szerencsés, hogy elzárkózik a nyelv vagy akár nyelvjárás nyelvészeti meghatározásának kísérletétől. A nyelvészet mai állására hártja át ezt a máig megoldatlan feladatot: „Was eine Sprachgrenze ist, hängt natürlich eng mit der Frage zusammen, was eine Sprache (vs. Dialekt) ist, eine Frage, die von der Linguistik bisher nicht befriedigend gelöst werden konnte" (13). A fenti gondolat folytatásaként talán megkockáztathatom azt a további feltevést, hogy nyelvészeti definíálhatatlan fogalomról van szó, azaz pontos definíciója nem adható meg a nyelvnek vagy nyelvjárásnak. Ezek sokkal inkább statisztikus fogalmaknak tűnnek, s mindenekelőtt olyan kérdésekkel vannak szoros kapcsolatban, melyeket a szociolingvisztika vizsgálhat (mit vallanak magukról a beszélők, a környező népcsoportok, mik a beszélők ambíciói stb.). Így van ez legalább addig, míg nem dolgozunk idealizációval.

A nyelvszövetség egyik feltétele tehát az összefüggő földrajzi terület Katz szerint. A nyelvszövetség általános esete, hogy legalább két nyelv(járás) a tartozéka (A, B), amiket olyan nyelv(járás) (vagy nyelvek? nyelvjárások?) vesz(nek) körül (C), melyek nem részesei ennek a nyelvszövetségnek (a továbbiakban a nyelv szót használom nyelvjárás és egyéni nyelv fedőneveként is, ha elméleti kérdéstről van szó). Az általános eset tehát:

(1)

Ennek az általános esetnek (ami a szerző szerint: „Idealfall eines Sprachbundes") speciális esetei a következők. Az első:

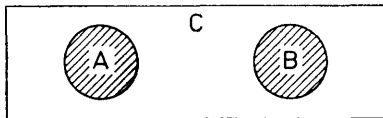
(2)

A következő finnugor eseményt hozza fel a szerző ennek illusztrálására: „(2) bedeutet im Rahmen unserer Fragestellung etwa, daß das Ostj. am Nadym oder das am Vasjagan, die vom übrigen Ostjakischen durch das Jurakische bzw. Selkupische abgeschnitten sind, durchaus an einem Sprachbund des Nordostj. und Jurakischen bzw. Ostostj. und Selkupischen teilhaben können” (13).

A következő eseteket ki kell zárni, „um eine scharfe Trennung von Typologie und Sprachgeographie zu gewährleisten” (13):

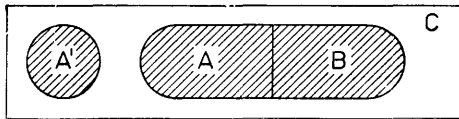
(3)

Egyáltalán nem meggyőző — különösképpen mert a szerző adós marad az érveléssel —, hogy élesen meg kell különböztetni tipológiát és nyelvszövetségekutatást. Az ellenkezője sokkal plauzibilisebb, hiszen a nyelvföldrajzban is, legalábbis ha azt a nyelvszövetséggel rokon vagy azonos studiumnak tartjuk — mint a szerző is teszi —, azaz ha az elemzéskor eltekintünk a nyelvek rokonságától — ahogyan ezt joggal teszi a szerző is. Ezzel szemben strukturális egyezések és különbözőségek alapján állapítunk meg csoportokat. A tipológia és nyelvszövetség nem diszjunkt viszonyban vannak egymással, hanem a nyelvszövetség a tipológiai rokonság speciális esete: a tipológiailag hasonló (vált) nyelveket egymással földrajzilag összefüggő, érintkező területeken beszélik. Az már további, minőségileg más kérdés, hogy a tipológiai egyezés oka lehet a szomszédos környezet. A strukturális leírás és összevetés független a földrajzi területtől általában; speciális esetben a tipológiailag hasonló nyelvek területileg érintkeznek. Mielőtt szétválasztanánk a két jelenséget, előtte a sokkal előbbrevalóbb egyezések kapnak megfogalmazást és hangsúlyt. Ez, úgy vélem, Katz számára is világos könyve egészéből kitűnő szemlélete alapján. Azért jön azonban zavarba, mert — ha jól sejtem — a tipológiai kutatást számára megelőzi a nyelvszövetségkutatás, mint (szubjektíve) elsődleges célkitűzés. Hogy tipológia és nyelvszövetség természetes sorrendjét (tipológia, majd nyelvszövetség) valamilyen oknál fogva gondolataiban megfordítja, a könyv szerkezete is tükrözi: az általános bevezetés első fejezete szól a nyelvszövetségről, majd a második (többek közt) a tipológiáról. Egyáltalán, a tipológiai kérdések sokkal szerényebb teret kapnak ebben az általános bevezetőben, mint a nyelvszövetségiéik, jóllehet az előbbieket általában sokkal bonyolultabbnak tűnnek alapvetéseikben. A tipológiától a nyelvszövetséghez kis addícióval könnyen eljuthatunk.

A szerző zavarba — amit így maga idézett elő — a következőképpen tűnik ki a továbbiakban: a (3) eset speciális esetét képező (4) és (5) konstelláció már kell, hogy érdekelje: „(3) soll in dieser Arbeit keine Rolle spielen, wohl aber die ganz ähnlich gelagerten (4) und (5)” (13).

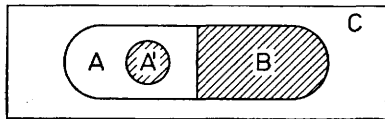
A (4) eset:

ahol A': vagy A nyelvjárása, vagy azonos A-val.

Illusztrációja: „(4) impliziert etwa, daß OstjVj an einem Sprachbund, den OstjV und SelkupTas hinsichtlich irgend eines Merkmals bilden, nicht teilhat, auch wenn es, was meist der Fall ist, dieses Merkmal kennt” (13).

Az (5) eset:

ahol A': A nyelvjárása.

Filológiaiul is kimutatható a szerző zavara, s ezt megnyerő módon saját maga is kimondja. Ismét emlékezzünk fenti mondatára: „(3) soll in dieser Arbeit keine Rolle spielen, wohl aber die ganz ähnlich gelagerten (4) und (5).” (13). Három sorral lejjebb ezt olvashatjuk már: „(5) ist prinzipiell identisch mit (3). (Kiemelés tőlem — M. F.) Nicht zusammenfassbar sind demnach die ähnlichen Erscheinungen gewisser nordostj. Mundarten und des Selkupischen, auf die Hajdú aufmerksam gemacht hat, nämlich daß Nasalkonsonanten unter bestimmten Bedingungen denasalisiert werden” (13). A felhozott jelenségnek nyelvészövetség szaga van valóban. A baj: a földrajzi érintkezés túl konkrét értelmezése.

A recenzióban felhozott sematikus ábrázolásokat Katztól idéztem. Példamutatóan áttekinthetően mutatja be a problémát.

Nemcsak sematikus ábrázolásmódról van itt szó azonban, hanem idealizációról is: „Es setzt stillschweigend voraus, daß Sprecher von Sprachen an einen Ort gefesselt sind” (13).

Az idealizációt mint módszert minden tudományban mindenki megteszi (és mindenkor meg is tette), legalábbis hallgatólagosan, mert e nélkül nem lehet dolgozni. Katz erénye — a könyv más részeiből is kitűnik, s közvetlen utalások is vannak erre a könyvben —, hogy teljesen tudatában van ennek — akárcsak a „modern nyelvészek” többsége. Így is operál vele.

Nem az idealizációval van baj (mintha ettől félné Katz, vö. az utolsó idézetet), inkább azzal, hogy nem mindig mer igazán idealizálni, mint itt is. Így érthető az előző passzus folytatása: „Das ist selbstverständlich in adäquat. (Kiemelés tőlem — M. F.) In dem in dieser Arbeit behandelten Gebiet etwa herrscht eine nicht geringe Mobilität der Bevölkerung, besonders aus wirtschaftlichen Gründen (Rentierzucht, Fischfang), auch durch Eheschließungen. Deshalb möchte ich noch ein weiteres Kriterium, das das rein geographische ergänzen soll, einführen: zwei Sprachen A und B sind dann zu einen Sprachbund zusammenfaßbar, wenn ihre Sprecher nachgewiesenermaßen häufiger zusammentreffen” (13).

A földhözkött földrajzi szemlélet túlhangsúlyozása tehát éppen a baj, ahogyan ez a szerző fentebbi szavaiból, s méginkább a következő, 7. jegyzetből minden kommentár nélkül is kiviláglik: „Die beiden Kriterien unterscheiden sich keineswegs prinzipiell. Man könnte ohne weiteres den Begriff „geographisch” so fassen, daß er das zweite Kriterium miteinschließt, ich werde ihn auch im Folgenden öfters locker so gebrauchen. (Itt van az adekvát idealizáció!) Bei der konkreten Arbeit ist die Unterscheidung aber nützlich. So trifft das Muster (4) z. B. nicht zu, wenn Sprecher von A' (sagen wir von OstjVj) häufiger Kontakt mit solchen von A (sagen wir von OstjVK) oder (vel) B haben. Nur: wenn wir das nicht wissen, können wir (4) nicht ausschließen, jedenfalls nicht von der Theorie her” (132).

Végül még egy példa a szerző álláspontjának szemléltetéséhez: az intuíciónak nem teljesen megfelelő földrajzi folytonosság hirdetőjeként mintha szemére vetné Jakobsonnak, amikor a palatalizáltság korreláció kapcsán idéz tőle, hogy ezt a folytonosságot nem (mindig) veszi túl szigorúan: „Das Kriterium der geographischen Kontinuität wird allerdings hier nicht streng befolgt” (133. l., 23. jegyzet). Úgy tűnik, hogy ez a jakobsoni nyelvészövetség éppen szemléletes példája annak, hogy a földrajzi folytonosságot nem szabad abszolutizálni. Az adott tipológiai nyelvsoportnak nyelvészövetség jellegét kétségbevonni éppen itt nagyon ellenkezik intuíciónkkal (túl nagy szerepét kellene felténnünk a véletlennek).

Nyilvánvaló, hogy a kellően gyakori érintkezés (megközelítően?) azonos a tényleges földrajzi érintkezéssel. Megfelelő idealizáció esetén nem is kérdés ez. (Sajnos a „gyakori érintkezés”, ahogyan a szerző is látja — vö. a 6. jegyzetet — nem elég egzakt. Nem is képzelhető el, hogy kellően egzaktta tegyük. Egyelőre a kutató intuícijára kell bízunk, adott esetben megvan-e a „gyakori érintkezés”, vagy nincs.)

Összefoglalva meg kell jegyezni, hogy az elméleti alaptévésben az említett ponton talált gyengeség a gyakorlatban — ennek a munkának az eredményében (118–129) — szerencsére alig érződik: valószínűleg egy kevés nyelvészövetség kimutatásával maradtunk szegényebbek. Ez onnan is adódik, hogy a könyv gyakorlati részében sokkal nagyobb jelentőség illeti meg a tipológus szemléletmódot, mint az első oldalak alapján várhatnánk.

2.2.2. Mint említettem, Katz lemond a nyelv definiálásáról, s helyette — mert a nyelvészövetségi kérdéshez elegendőnek tartja — a nyelvhatár (Sprachgrenze) meghatározását tűzi ki célul.

Értelemezés kérdése annak megítélése, hogy így egyúttal a nyelv egyféle definícióját is megadta-e vagy sem: nyelv az, amit a nyelvhatár körülvesz, mondhatjuk. Ez a szerző

számára is világos kell, hogy legyen, hiszen amikor bemutatja nyelvhatár definícióját, utal arra, hogy az igen hasonló Hockett nyelv meghatározására 133. l., 11. jegyzet).

A következő láncot veszi fel kiindulásul. Tetszőleges x személy az α közleményt p_1 hangalakban próbálja közölni y személlyel. A kísérlet sikertelen. Ekkor x keres egy a_1 személyt, aki megérti ezt az üzenetet, s úgy továbbítja p_2 formában a_2 -nek, hogy azt a_1 is megérti, s így kontrollálhatja α helyességét. Így haladva, az a_n személy p_n hangalakban közli az α közleményt y személlyel úgy, hogy ezt y megérti. Ki kell zárni, hogy az ilyen láncban két vagy több kétnyelvű személy álljon egymás után.² Ezek után a nyelvhatár definíciója: „Wenn es keine Kette der beschriebenen Art von x zu y und d (zurück) von y zu x gibt, dann trennt x und y eine Sprachgrenze” (14).

Kétségtelen, hogy igen szellemes definícióval van dolgunk a nyelvhatár ilyen meghatározását illetően. A gyakorlatban problematikusnak tűnik azonban.

Feltehetően kiválaszthatók olyan személyek, akikből olyan lánc állítható össze (mi akadályozza ezt meg?), hogy sok „nyelvnek” nevezett dolgon át nem találunk nyelvhatárt. Így például elképzelhető, hogy legalább az olasz, francia és spanyol egyetlen nyelv, illetőleg Katz megfogalmazásában: nincs közöttük nyelvhatár.³ Hasonlóan lehetséges, hogy a germán vagy szláv nyelvek (vagy legalább bizonyos csoportjaik) egyetlen nyelvnek tekintendők így. Ez nem baj persze önmagában, de kérdés, mit nyerünk vele. A megadott módszerrel így könnyen előfordulhat, hogy egy nyelvnél nagyobb nyelvcsoporthatárait húzzuk meg, míg Katz érdeke (legalább ebben a könyvében) éppen az, hogy akár viszonylag kis eltéréstől nyelvjárásokat is el lehessen különíteni. A probléma Katz számára is világos (14), mégis a fenti definíció mellett törődését, ami nagyon szép ugyan, de kevésbé operatív, vagy legalábbis sok alternatívát enged meg, amik közül, úgy tűnik, nincs recept egzakttól vagy kvázi-egzakttól való választani.

Az érthetőség, továbbá, amúgyis nagyon laza kritérium, sok tényezőnek a függvénye, például az intelligenciáé, időé (az utóbbival Katz is számol: 133. l., 15. jegyzet). Nem szabad megelégedeznünk, továbbá, arról a (szintén nem nyelvi) jelenségről sem, hogy a hallgató normálisán jóindulatú: igyekszik megérteni a beszélőt, pl. úgy is, hogy állandóan egybeveti a nyelvi közleményt a nem nyelvi külső valósággal stb., valamint felhasználja a nyelv redundáns természetét stb.

A teszt annak megállapítására, hogy van-e személyek láncja vagy sem (azaz nincs-e nyelvhatár vagy van), függ az α közleménytől is, a p hangalaktól is. Hogyan válasszuk ki ezeket? A kérdés megválaszolatlan marad, illetőleg Katz kevésbé jelentős irányban és lazán veti fel a kérdést: „Alles unter «normalen» Voraussetzungen, also y steht vor x, hört gut, x ist kein Apathiker, stottert nicht, ist nicht betrunken, die Schallübermittlung wird nicht durch irgendwelchen Krach beeinträchtigt usw. Die Mitteilung soll eine alltägliche sein, also nichts enthalten, was außerhalb des elementarsten Erfahrungsbereich von x und y liegt” (132–133. l., 9. jegyzet).

Összefoglalva, a lánc keresése valamennyi tényezőtől függ: a beszélőn, hallgatókon, a p hangalakon és az α közlemény tartalmán. Ezeket egyenként és együttesen változtatva más és más nyelvhatárokat állapíthatunk meg.

Szellemes az a megoldás — bár veszélyes —, hogy tényleges beszélők híján (akik Katz számára, úgy látszik, sajnos nem állhatnak rendelkezésére) a nyelvésznek magának kell elvégeznie a fenti „láncvizsgát” az íróasztal mellett (esetleg nyelvész kollegái segítségével bevonásával). A veszély egyik forrása, hogy nem anyanyelve a nyelvésznek a tesztelt nyelvek egyike sem (tehát bizonyos intuíciónak híján van), másfelől — jó esetben — sokkal nagyobb tapasztalata és ügyessége lehet szövegek értelmezésében, mint a normális, naív beszélőknek.

Mindenesetre a nyelvészek tesztjéről Katz ezt állítja:

„1. Kenntnisse des Ostjakischen (gleich welchen Dialekts) ermöglichen niemals das Verständnis eines jurakischen oder selkupischen Textes (und umgekehrt).

2. Einen selkupischen Text lesen zu können, impliziert nicht, einen jurakischen Text zu verstehen (und umgekehrt).

² A kétnyelvű személy meghatározása: olyan x személy, aki az α közleményt p_1 és p_2 formában is közölni tudja úgy, hogy van olyan y személy, aki vagy p_1 -et vagy p_2 -t nem érti meg. Itt kell emlékeztetni arra, hogy érintkező nyelvek esetében általában vannak kétnyelvű beszélők, akik fontos hatását könnyen elképzelhetjük a nyelvsvizetésekké kialakulásában. Katz mintha nem tudatosítaná magában ezt a szerepet, vagy legalábbis jelentőségét.

³ Ismeretes, hogy a francia határ közelében beszélt olasz jobban hasonlít (jobban is érthető) az olasz határ közelében beszélt franciához, mint a tosca romanához, ill. az említett francia a párizsihoz.

Auf Grund dieser Erfahrung behaupten wir, daß, was die Finnougristen Ostjakisch, Jurakisch und Selkupisch nennen, mit aller Wahrscheinlichkeit keine Ketten der behandelten Art untereinander erlauben, also jeweils durch Sprachgrenzen geschieden sind" (15).

A másik oldalról kapott eredmény: „Um diesen im Moment unlösbaren Fragen aus dem Weg zu gehen, begnüge ich mich in dieser Arbeit, solche Erscheinungen zu behandeln, die die oben genannten „sicheren“ Sprachgrenzen überschreiten" (15).

Összefoglalva: az egész könyv alapján, ahogyan az egységek (nyelvjárások) leírásaiból és összehasonlításaiból kiténik, úgy sejlik, hogy a tárgyalt tesztet Katz nem vette túl komolyan a gyakorlati feladat megoldásában, hanem a nyelvész intuícióját és a finnugristika hagyományait használta fel, s így állapította meg a priori a kutatott egységeit, a tíz nyelvjárást (nyelvjáráshatárról elméletileg sincs szó!) — a könyv szerencséjére.

2.2.3. A nyelvszövegségeket tulajdonképpen az izoglosszák konstituálják. Az izoglosszáról szóló paragrafus (15–16) minden tételével könnyen egyet lehet érteni.

Definíciója: „Isoglosse wird hier in weiterem Sinne verstanden als die, gedachte, Linie, die das Verbreitungsgebiet irgendeiner grammatischen Erscheinung (auch das Lexikon gehört zur Grammatik) umschließt" (15).

Ha legalább egy izoglossza vesz körül egy nyelvterületet, nyelvszövegséggel állunk szemben. Másik lehetőségként reménytelen kísérlettel kerülénk szembe: azt kellene *pontosan* meghatároznunk, hány (azonos kiterjedésű?) izoglossza együttese esetében van dolgunk nyelvszövegséggel.

Igy magátólértendően egy nyelv több nyelvszövegséghez tartozhat egyidejűleg, vonja le a következtetést a szerző Jakobson nyomán (s faktuálisan nehezen lenne elképzelhető, hogy csak egyetlen nyelvszövegséghez tartozzon akár két nyelv is, tehetjük hozzá).

Az univerzálék és kvázi-univerzálék nem érdekesek a nyelvszövegség szempontjából, mondja Katz. Ha tipológus szemmel közelítünk a nyelvszövegségekhez, inkább a fordítottját kellene hangsúlyozni: igenis érdekesek, éppen annyira, amennyire az univerzálék azok. Az adott ponton legfeljebb univerzálékutatás és nyelvszövegségkutatás egybeesik. Az univerzálék jelentése a tárgyalt szempontból: az univerzálék a Föld összes nyelvének egyetlen nyelvszövegséghez tartozását mondják ki. (Ha megengedjük, hogy egy nyelv több nyelvszövegséghez tartozhat, ez végképp természetes kijelentés.)

Két vagy több nyelv annál erősebb nyelvszövegséget alkot, minél több izoglossza határain belül helyezkedik el, csempézi vissza a nyelvszövegség alternatív jelentését Katz (16). A nyelvszövegségek erősségének jellemzésére értékskálát javasol. Javaslatát alig konkretizálja, s könyve végén, a tárgyalt konkrét nyelvszövegségek bemutatásakor sem teszi explicitte ezt a gondolatot. Inkább előzetes figyelmeztetés csak: nem plauzibilis, hogy minden izoglosszának azonos értéke legyen az értékskála felállításakor. Súlyában különbözönek tünik az az izoglossza, hogy van nazális mássalhangzó (függetlenül attól is, hogy ez kvázi-univerzálék), mint az, hogy például van faringalizált likvida. Míg egyetlen teljesen a nyelvszövegséghez tartozás súlyozásában, nem tudok erre konkrét pozitív alternatívát javasolni. Az említett aggodalomra Katz következő mondata adott okot, amiért az ügyet szóba hoztam egyáltalán: „Ein Sprachgebiet, das von mehr Sprachbündnissen umschlossen ist, ist auf dieser Skala höher zu bewerten als eines innerhalb von weniger solchen Isoglossen" (16). Csak mennyiségi különbségről van itt szó.

2.2.4. Mindent egybevetve arról, amit Katz ad meg a nyelvszövegségek feltételeiről, a következő két módosítás lehetőségét kell meggondolni. (1) A földrajzi kontinuitás helyett valamilyen absztraktabb kontinuitást vagy érintkezést kell feltenni két vagy több nyelv között. (2) A nyelvhatár helyett azt a feltételt adhatjuk, hogy két nyelv (alsó határként akár két egyéni nyelv) szükséges minimálisan a nyelvszövegség feltevéséhez úgy, hogy legalább egy ponton különbözözzék ez a legalább két nyelv. Ezek a feltételek egyelőre, úgy tünik, nem lehetnek olyan egzakt megfogalmazásúak, mint amilyent Katz vár el és kínál (elégge a strukturális szemléletben, s a generatív grammatika gyakorlatától és — részint elveitől is — eltérően). A javasolt módosítások ugyanakkor teljesen összhangban vannak azzal a gyakorlati munkával, amit a szerző elvégzett.

2.3. Az így felfogott nyelvszövegségkutatás és dialektológia erősen hasonlít egymáshoz, egy fontos különbséggel: „Eine Scheidung der beiden Disziplinen scheint mir aber insofern nötig, als sich die Dialektologie mit sprachlichen Gebilden beschäftigt, die grundsätzlich die „gleiche“ Grammatik haben, die Lehre von den Sprachbünden mit solchen, die grundsätzlich verschiedene Grammatiken haben" (17). Ennek a különbségtevésnek gyakorlati, valóságos nyelvhasználati alapja van: „Sie spiegelt . . . grob wieder,

wie der Sprecher im konkreten Falle sich verhalten wird: Hat er eine Sprachgrenze zu überwinden, so ist er gezwungen, eine neue Grammatik in sich aufzubauen, handelt es sich nur um eine Dialektgrenze, muß er nur bestimmte „Übersetzungsregeln“ finden, die es ihm erlauben, den anderen Dialekt mit seinem eigenen zu identifizieren“ (17).

2.4. Egyetérthetünk azzal, hogy kétféle lehetőség van a nyelvszövevények kutatására (s hozzátehetjük, hogy mutatis mutandis a tipológiai vizsgálatokra általában).

Az egyik lehetőség: „Man untersucht einzelne Isoglossen, indem man eine grammatische Erscheinung solange verfolgt, bis man ihre Grenzen erreicht hat“ (17). Ez következik a nyelvszövevények kati meghatározásából.

Katz mégis a másik lehetőség mellett dönt ennek megvalósításakor: „Man wählt sich, arbiträr oder unter bestimmten Gesichtspunkten, irgendein zusammenhängendes Gebiet, das die Voraussetzungen zu einem Sprachbund hat, und untersucht, von welchen Isoglossenlinien es durchzogen wird. Das gewählte Gebiet wird dadurch in der Regel durch Isoglossenverläufe gegliedert werden und ebenso wahrscheinlich wird ein Teil der Isoglossen die Gebietsgrenze überschreiten“ (17).

Ennek a döntésnek gyakorlati jelentősége van: a nyelvész korlátozott nyelvismere, mindenekelőtt – tehetjük hozzá – , hogy talán intézményes okok miatt a nyelvészek általában nem nyelvszövevények szerint ismernek meg vagy tanulnak meg nyelveket. Katz így mindenesetre tudatában van kutatása korlátainak.

Az intézményes okból következik az a mód, ahogyan konkrétan megindokolja választását: „Das hier behandelte Gebiet ist insofern für ein solches Unterfangen erfolgversprechend, als hier eine auf eine »Ursprache« zurückführbare Sprache, (kiemelés tőlem – M. F.) das Ostjakische, in mehrere voneinander stark abweichende Dialekte gegliedert, auf einem langgestreckten, dem Verlauf des Ob folgenden Sprachgebiet zweisamojedischen Sprachen benachbart ist. Im Hintergrund der Arbeit stehen also z. Z. noch nicht exakt lösbare, historische Fragestellungen (kiemelés tőlem – M. F.)“ (17). Tehát Katz itt nem kapcsolja ki a többször bírált diakrón szempontot. A szinkrón szempontok mellett, vagy méginkább helyett, diakrónnal érvel. Ez belső ellentmondás; úgy tűnik, elmélet és gyakorlat ellentmondása.

2.5. A Történeti implikációk paragrafusban (18–20) „soll kurz versucht werden, die historischen Vorgänge, die synchronen, (beispielsweise) phonologischen Sprachbünden zugrundeliegen können, zu klassifizieren“ (18). Ténylegesen legalább akkora jelentősége van ennek a paragrafusnak a következő szempontból: a szinkrón kutatások milyen feladatokat és milyen hozzájárulást adnak a történeti nyelvészethetnek.

Katz öt esetet különböztet meg.

I. Szinkrón jelenség: két nyelv, A és B földrajzilag szomszédos nyelvek t időben úgy, hogy nem alkotnak nyelvszövevényt (egyetlen izoglossza sem kapcsolja őket össze). A két nyelv, azaz az A' és B' nyelv egy későbbi t' időben továbbra is szomszéd marad, de van már egy közös a tulajdonságuk, miáltal nyelvszövevényt alkotnak, mégpedig úgy, hogy nincs velük érintkező C nyelv, melynek lenne a tulajdonsága.

Ha $A = A'$, és így B'-ben alakult ki az a tulajdonság (ami B'-ben még nem volt meg), a következők történhetek:

1. B' vagy A-ból importálta a-t, vagy B x eleme hasadt szét B'-ben x és a elemre, az A hatására.

2. A B valamelyik eleme a-vá lett B'-ben.

A történeti nyelvész problémája a fent bemutatott esetben: az a kialakulása B'-ben belső változás következménye-e vagy pedig A hatására ment végbe. Katz szerint, s tökéletesen egyet kell érteni vele, ilyenkor A hatása, mint szomszédé semmiképpen nem zárható ki és „sind die Voraussetzungen in der beeinflussten Sprache zur Schaffung einer Gemeinsamkeit mit der beeinflussenden günstig, um so besser“ (18). Ennek következménye a kutatóra nézve: „wer im Einzelfall behaupten will, die Entwicklung einer signifikanten Gemeinsamkeit mit einer Nachbarsprache sei unabhängig von dieser, hat die Beweislast zu tragen“ (18).

II. Legyen a fenti konstelláció, azzal a különbséggel, hogy sem A, sem B nem ismeri az a tulajdonságot, viszont az megvan a velük szomszédos C-ben, s a így kerül be A'-ba és B'-be. C folytatása eltűnik ebből a térségből, mert beszélői továbbvándoroltak vagy kihaltak. Az ilyen C-t nevezik szubsztrátumnak, szupersztrátumnak vagy adsztrátumnak. Fontos kommentár: „Innerhalb der Lehre von den Sprachbünden ist besonders »substratverdächtige, wenn A und B beide ein »entwickelt« haben“ (19); és: „In aller Regel ist, besonders wenn C ausgestorben ist, eine linguistische Aussage nicht möglich“ (19).

III. A történeti nyelvész igen nehéz helyzetbe kerül a következő esetben: „Wir nehmen an, daß zwei Sprachen A und B eine »Gemeinsamkeit« a haben und nicht beachtbar sind, wohl aber ihre Ersetzungen A' und B', die mit A und B identisch seien.” (19).

IV. Ha I. feltételét úgy módosítjuk, hogy A-ban is, B-ben is megvolt az *a*, azt mondhatjuk, hogy a szomszédság következtében őrződött meg az A'-ban is, a B'-ben is (19).

V. Katz szerint a „negatív nyelvsvöetségek” szinkrón szempontból nehezen ragadhatók meg (szerintem szinkrón szempontból sem okoz problémát, ha minden feltehető tulajdonságot, beleértve annak hiányát is, megvizsgálunk), a történeti nyelvészet szempontjából viszont fontosak. Így A ismeri *a*-t, B pedig nem; folytatóikban, A'-ban és B'-ben nincs meg *a*. Az *a* tulajdonság A-ból B hatására tűnt el, tehetjük fel.

2.6. A finnugrisztikában, főként a szinkrón vizsgálatokban alig voltak eddig tekin-
tettel a nyelvsvöetségi kérdésekre (20).

2.7. A vizsgált nyelvetérület földrajzára más művek részletes felsorolásával utal
Katz (20–22).

3. A fonológiai és tipológiai alaptévesek adják ki az általános elmé-
leti fejtegetések második részét (23–39).

3.1. A fonológiai elemzéseknek olyanoknak kell lenniük, hogy eredményük biz-
tosítsa a nyelvek fonológiai egybevetetőségét, akár általában tipológiai, akár speciálisan
nyelvsvöetségi vizsgálatról legyen is szó (23., 134. l., 47. jegyzet). Az összes összehason-
lítható nyelvet azonos elemzési eljárásnak kell alávetni az összehasonlíthatóság kedvéért.

A beszédhangok (Sprechlaute) száma végtelen abban a közvetlen formá-
ban, ahogyan ténylegesen adva vannak számunkra. Ezeket nem lehet összehasonlíteni,
illetőleg kérdéses, mit kapnánk így eredményül. Redukálni kell őket úgy, hogy véges
számú egységet kapjunk, amelyek a végtelen számú beszédhangot reprezentálják. (Ez
önmagában még nem biztosítéka az összehasonlíthatóságnak, 23.)

(Katz feltehetően nem ellenkezne, ha kibővítenénk megjegyzését: a bármely
szinten kapott egységek és a) „so gefunden »Gemeinsamkeiten« sind selbstverständlich
keine beweisbaren Tatsachen, sondern prinzipiell vom Verfahren, das angewandt wird,
abhängig” (23). Örvendetes, hogy Katz tételesen is, a gyakorlatban is tudatában van
annak, hogy minden a módszeren múlik azon túl, ami a csak egyszer elhangzott és örökre
elmúlt, megismételhetetlen hangrezgések közvetlenül megfogható tényein túl van. Ezek
a tényeken túl csak hipotézisek, konstrukciók, absztrakciók, s ami tetszik, vannak, amik
maguk már nem tények. Azért fontos ezt hangsúlyozni, mert a nyelvészek nagy többsége
ma is abban a sajnálatos tévhitben él, hogy hangok (sőt akár fonémák), morfémák,
szavak, szófajok, mondatok, ragozások stb. tények, nem pedig módszertől függő hypo-
tézisek.⁴

A hangtanhoz visszatérve, ahogyan Katz bemutatja: az előbb említett véges
beszédhang osztályokat már a fonológia keretén belül kapjuk. Az osztályok elemei
tetszőlegesen cserélgethetők egymással anélkül, hogy az (anyanyelvi) beszélőnek bár-
milyen negatív véleménye lenne erről; azaz az elemek szabadon variálódnak az osztályon
belül. Az ilyen beszédhang osztályokat főnöknek nevezzük.

Vannak hasonló megvalósulási főnök, amelyek közül egyesek egy bizonyos pozí-
cióban, mások más pozícióban realizálódnak, azaz megjelenésük kontextustól függ.
Ezek a főnök a klasszikus vagy strukturalista fonológia szerint, hangzik az első meg-
fogalmazás, osztályokat alkotnak, amelyek neve: fonéma. A fonéma tehát – tehet-
jük hozzá – másodfokú absztrakció: osztályok osztálya. Az előbbtől eltérően a pozíció
alapján a fonémák realizációja főnökké szabályosan megjósolható.

A fonémák első megfogalmazása az amerikai deskriptivista-strukturalista fogal-
mat idézi fel. A második, korrigált megfogalmazás szerint az ezen a ponton Suassure-re

⁴ Az olyan „bírálatokban” válik ez a szemlélet végletesen groteszkké, amikor
pl. a generatív grammatika mélystruktúrabeli mondatait elvetik mint nem-tényeket,
de a felszíni szerkezeti mondatokat tényekként kezelik. Azaz tényként kezelik, hogy
van ilyen mondat: *A ló nyerit*, s nem látják be, ez éppen úgy hipotézis, mint a „mély-
mondatok”, azzal az egyetlen lényeges különbséggel, hogy az előbbi hipotéziseknek
évezredek tradíciói vannak, az utóbbiaknak meg talán csak kisebb tradíciói vagy csak
kevésbé elterjedt hagyományai.

visszavezethető másik nagy strukturalista iskola, a prágai iskola szemléletét idézi fel: „Diese Phoneme denkt man sich in einem System stehend und durch dieses definiert. D. h. nicht die gemeinsamen Eigenschaften seiner „Allophone“ allein machen das Phonem aus, (kiemelés tölem – M. F.) sondern auch seine Stellung zu anderen Phonemen derselben Sprache” (24).

Összegezve, Katz a hangtanban három szintet különböztet meg: (1) az egyszerű elhangzó végtelen számú beszédhangok szintjét, mely még a közvetlen tények világába tartozik; (2) a főnök szintjét, ami a beszédhangok szabad variációin alapul és (3) a fonémák szintjét, ami a kötött, pozicionális variáción alapul.

Az összehasonlítást illetően (ami a tipológiához általában és a nyelvészeti kutatáshoz speciálisan hozzátartozó dolog, tehát a könyv szempontjából kardinális kérdés) Katz igen szkeptikus a strukturalizmust illetően.

Ennek részint az az oka, hogy nem választja szét az amerikai strukturalizmus és a prágai iskola fonémaszemléletét.

Amikor azt mondja, hogy a strukturalizmus fonémafogalma nem megfelelő az összehasonlításra, az amerikaiakra hivatkozik (GLEASON, 24; HOCKETT, 134. l., 49. jegyzet). Ennek háttéréről a Katztól idézett passzusból (Gleason) tudhatjuk meg, hogy ennek elvi oka van: az amerikai deskriptivisták a nyelvek szinte korlátlan különbözőségeire tették a hangsúlyt. Amikor kielemezett fonémákat nézzük, ezek már elég jól összehasonlíthatók nyelvenként (a fonémák végül is többnyire nem ellenkeznek intuíciókkal ebben a nyelvészeten sem). Az már nem a fonémák szintjére tartozik (az amerikai strukturalizmusra nagyon jellemző a szintek különtartása), hogy hogyan valósulnak meg fonetikailag, ha a hangosztályoknak, azaz a fonémáknak a meghatározásában általában előfordul is a fonetikai hasonlóság, mint kritérium. Az elvben kimondott összehasonlíthatatlanságból nem következik a ténylegesen kapott eredmények összehasonlíthatatlansága. A nyelveknek elvben kimondott végtelen különbözősége mellett a gyakorlatban helyet kapott az az általános tapasztalatunknak megfelelő sajátosság, hogy a nyelvekben sok a közös vonás.

A prágai iskolában, ha a fonéma mint fonológiai egység meg is maradt, ténylegesen hamar átcsúszott a hangsúly a fonémákról a fonémák közötti viszonyokra, oppozíciókra. A prágaiak, továbbá, általában nem vallották a nyelvek végtelen változatosságát, sokkal jobban látták – tudatosan is – a közös vonásokat, s igen sokféle összehasonlítást végeztek a gyakorlatban: történetit, tipológiai, sőt nyelvészeti vonatokra vonatkozókat is. Summásan elintézni, hogy a prágaiak fonológiája is legfeljebb kevésbé alkalmas összehasonlításra, nem lehet, mert általános ismereteinktől különbözik. Ezt a kitértelt külön alaposan meg kellett volna indokolni. Azok a fonológiai rendszerek, különösen részrendszerek, amiket a prágai módszerekkel kapunk, nagyon sok hasonlóságot mutatnak.

Még inkább nehéz egyetérteni a jakobsoni megkülönböztető jegyek 12 elemű univerzális inventáriumáról vallott katzi felfogással: „Eine gewisse, wenn auch keine grundlegende Änderung (kiemelés tölem – M. F.) dieser Sachlage brachte die Einführung universeller phonologischer Merkmale in den Strukturalismus durch Jakobson” (24). Ez az elmélet éppen úgy jött létre, hogy a nyelvek közös vonásait emelte ki (elvben és gyakorlatban), s magukat az oppozíciókat tette meg alapegységül. Maguk a megkülönböztető jegyek részint nyelvek összehasonlításából lettek redukálva. Például nincsen olyan nyelv, ahol lenne labializált mássalhangzó s, faringalizált mássalhangzó is úgy, hogy azok oppozíciót alkotnak; ezért ezek – az akusztikus és artikulációs közösséget is figyelembe véve – egyaránt „lapos” (flat) jegyű mássalhangzók. Megengedi ugyan Katz, hogy lehet bizonyos összehasonlításokat tenni ebben a keretben is: a megkülönböztető jegyek megléte és hiánya szerint. Az egyes fonémák között viszont már nem. Dehát a jakobsoni elmélet alapja már éppen nem a fonémák! JAKOBSON óta inkább azt kell kimutatni, ha valaki fonémákkal akar dolgozni, hogy van egyáltalán realitása a fonémának. Nem számonkérni azt, amit éppen megszüntetett. A jakobsoni fonológiát lehet vitatni, bírálni, de egyszerűen csak számonkérni rajta a fonémákat nem lehet.

Katznak választani kell: (1) a megkülönböztető jegyeket tartja-e alapvetőnek vagy (2) a fonémákat, vagy (3) mindkettőt egyaránt fontosnak, de legalábbis mindkettőt realitással bírónak. Katz a harmadik lehetőség mellett dönt.

Mielőtt összegezném és értékelném Katz felfogását a fonológiáról általában, ki kell térnünk (mert a következőkben is fontos lesz) egy illusztrációjára, ami azt mutatná meg szándék szerint, miért elégtelen a jakobsoni elmélet.

Tegyünk fel két közönséges magánhangzórendszert (25), javasolja Katz (a Chomsky-Halle féle megkülönböztető jegyeket használja már itt is, de az itteniek csak nevükben különböznek a jakobsoniaktól):

	<i>a</i>	<i>i</i>	<i>u</i>		<i>a</i>	<i>e</i>	<i>i</i>	<i>u</i>
high	-	+	+	high	-	-	+	+
back		-	+	back	+	-	-	+

Egyetértünk Katz-cal, hogy a két nyelv közös nyelvszövetség tagja, amennyiben mindkét magánhangzórendszer a high (felső nyelvállású) és back (háttal képzett) jegyekkel írható le, és amennyiben a [+ high] jegyűeknek van [+ back] és [- back] magánhangzója is. Így folytatja Katz: az /a/-k nem hasonlíthatók össze, az /i/ és /u/ meg csak látszólag, mert bár azonosan vannak kijelölve az utóbbiak a mátrixban, más „Systemwert”-jük van: az /i/ a második esetben szembenáll az /e/-vel, az elsőben nem. Úgy látom, a két /a/ igenis összehasonlítható: mindkettő [- high], sőt mivel Jakobson is megengedi a redundáns jegyeket mint értelmes (csak fonológiaiilag nem releváns) kijelöléseket, mindkét /a/: [+ back].

Az ellenvetés lényege: ha más is bizonyos pontokon a „Systemwert”-jük, ez csak az adott nyelvek különbözőségeit mutatja. Senki nem állította róluk, hogy azonos nyelvek lennének. Az összehasonlíthatósággal kapcsolatban pedig: ezek a nyelvek igenis összehasonlíthatók az adott fonológiai keretben, csak hogy az összehasonlítás eredménye: nem azonos a két rendszer bizonyos pontokon. Végülis éppen ez kell: tudjuk, hogy nem teljesen azonos a két magánhangzórendszer. Pontosabban: részint azonos, részint különböző nyelvszövetségekhez (de legalábbis típusokhoz) tartozik a két nyelv. Katz belső ellentmondása az, hogy amit itt elvben tagad, a gyakorlatban (a könyv nagy részében) végigcsinálja úgy, ahogyan ezt itt a redundánssá növelt mátrix-szal lehet megtenni.

Katz így foglalja össze, hogy nem a strukturalista fonológia, hanem a generatív grammatika Chomsky-Halle féle fonológiája mellett döntött: „D. h. also, daß die klassische, strukturalistische Phonologie ein Verfahren ist, das für unsere Zwecke grundsätzlich nicht geeignet ist” (24). „Nachdem alle mir bekannten Arbeiten über phonologische Sprachbünde bisher auf der „taxonomischen” Phonologie beruhten und wir sahen, daß sie nur beschränkte Möglichkeiten zu einer Behandlung dieses Problems bieten, soll im Folgenden die Theorie der Generativen Transformationsgrammatik (TG) daraufhin untersucht werden” (25).

A fent tett kifogások mellett különösen fontos hangsúlyozni, hogy a Katz könyvében tett vizsgálódások szempontjából alig van tényleges különbség az amerikai deszkriptivista és a prágai iskola, továbbá a generatív grammatika között, különösen a jakobsoni és Chomsky-Halle féle fonológia között. Ez könyve további passzusaiából kiderül: (redundáns) megkülönböztető egyes mátrixokat ír fel. Ezekben Jakobson és Chomsky-Halle között nincs semmi lényeges különbség (az itt bemutatott anyagon a fonológiai jegyek felhasznált inventáriuma is nagyjából közös). Továbbá, Katz először fonémákat állapít meg, meglehetősen deszkriptivista fogásokat használva fel (!), s ezeket „feature”-izálja.

A nyelvszövetségek felsorolásakor (1) a strukturalizmustól eredményében nem eltérő fonémák meghatározta nyelvszövetségeket állapít meg (a fonémák eldöntésében a deszkriptivista disztribúcióval operál); (2) a megkülönböztető jegyek alkotta nyelvszövetségek olyanok, hogy azt nézi meg, az egész rendszerben (pontosabban külön a magánhangzórendszerben, külön a mássalhangzórendszerben) egyáltalán (legalább egyszer) előfordul-e egy tulajdonság mint megkülönböztető jegy; ha igen, nyelvszövetségről van szó.

A fenti példán bemutatva: a két nyelv három nyelvszövetség tagja annyiban, hogy mindegyikben van /a/, /i/, /u/ fonéma; további két nyelvszövetség tagja annyiban, hogy mindkettőre jellemző a high és back megkülönböztető jegy. A két nyelv végül /e/-re nézve nem alkot nyelvszövetséget.

Mindezek megállapításához elegendő a strukturalizmus (a jakobsoni fonológiát is ide számítva). Katz a generatív grammatika elméletét ténylegesen csak annyiban használja fel, hogy bizonyos megkülönböztető jegyes elemzéseknél tekintettel van a későbbi fonológiai szabályokra is. (Például ezért lesz az /l/: [- folyamatos], az /r/: [+ folyamatos], vö. passim.) A generatív grammatika adta többletet éppen ebben a könyvében (I. lentebb) nem aknázza ki a szerző. Végül hangsúlyozni kell, hogy a Chomsky-Halle féle felfogásban a magánhangzó- és mássalhangzórendszerek itt oly alaposan elemzett mátrixai nem részei a nyelveírásnak, hanem csak segédeszközök a kutató számára. Ezek a mátrixok csak a jakobsoni felfogásban részei a nyelveírásnak. Ha Katz a generatív grammatika részeként gondolja a rendszerek mátrixait, legalább a figyelmet kellett volna fölhívni rá, s még jobb, ha motiválja is ezt a döntést.

Altalában: a három (vagy Jakobsont külön számítva négy) irányzat között megvannak a különbségek. Mindenekelőtt a generatív grammatika különbözik erősen a

strukturálisták fonológiáktól. A különbözőségek mindazonáltal éppen olyan kérdésekben döntöttek, amelyek nem képezik tárgyát a szóbanforgó műnek. Mintha elegendő lett volna egy általános utalás arra, hogy a szerző azért választja a generatív grammatika keretét fonológiai vizsgálódásaihoz, mert az általában erősebb, mint a megelőző fonológiák, abban az értelemben is, hogy a generatív grammatika fonológiája minden kérdést meg tud oldani, amit a korábbi vagy szóba hozott fonológiák, és még másokat is.

Az elméleti kifejtés és a gyakorlati feldolgozás között elég nagy a diszkrépancia Katz könyvében. A gyakorlati kérdésekben érdeme a könyvnek, hogy a különböző iskolák eredményeit a szerző egyaránt, egyforma komolysággal veszi figyelembe, s a közösekre, illetőleg a pozitív tulajdonságokra hagyja a hangsúlyt, ami könyve tényleges tárgyával összhangban van.

3.2. Ezek után Katz a transzformációs generatív grammatikát mutatja be, magátólértedően különös részletességgel annak fonológiai komponensét. A bemutatott modell tulajdonképpen a klasszikus vagy standard Chomsky modell, csak a fonológiai komponens különbözik ettől egy kevéssé. Ezért furcsa, hogy Katz hivatkozásai nem Chomskyra utalnak közvetlenül, hanem helyett az egész modellt illetően BECHERTE és szerzőtársai-éra; a szintaxis transzformációs komponense és a fonológiai komponens közötti „kiegészítő komponens”-t illetően BIERWISCHRE; a szótárt illetően SZÉPÉRE. (Az utóbbi különösen furcsa, mert a Szépe-féle szótár alaposan különbözik a Chomsky-féle elképzeléstől, Katz pedig a továbbiakban Chomskyt követi a lexikont illetően is.)

A szótár fonológiai szektorát és annak értelmét pedagógusan szépen illusztrálja Katz az oszjtjSerk *χōj* ('wer') szó elemzésével (26–27). Hasonlóan szép az egész fonológiai komponens működését beindító felszíni szerkezetéről szóló példa a szótári behelyettesítéssel együtt: oszjtjSerk *ma pōj tājntam* ('ich habe einen Sohn') (27–28). Ha aktívan megtanulni nem is lehet ebből a leírásból a transzformációs generatív grammatikát (a könyvnek nem is lehet ilyen célkitűzése), valószínűleg érthetővé teszi a könyv további részeit azok számára is, akik nem jártasak kellően ebben az irányzatban.

A standard szervezéstől való eltérés a fonológiát illetően: a szokásosnál több külön szabályblokkot, s ennek megfelelően több elkülönült reprezentációs szintet különböztet meg Katz. Ez eltérés a generatív grammatika általános törekvéseitől. Katz felfogásának ezt a tulajdonságát nem tudom nem deskriptivista hatásként értelmezni. Különösen ha a gyakorlatot tekintjük: külön szabálytömbnek szokás ugyan tartani elvileg a morféma struktúra szabályokat és a fonológiai szabályokat, a gyakorlati leírásokban azonban többnyire szó sincs arról, hogy elkülönülnének mondjuk (1)-től (i)-ig az első, (j)-től (n)-ig a második típusú szabályok; a két szabályfajta vegyesen következik egymásra.

A szótári tételek fonológiai szektora azokat a fonológiai információkat tartalmazza, amelyek nem határozhatók meg szabályokkal, azaz a véletlenek gyűjteménye: „redundanciamentes rendszeres fonematikus reprezentációk”. Ezekre következnek a morféma struktúra szabályok, majd ezekre a szegmentum struktúra szabályok. Az előbbieket a szintagmatikus tengely szerinti környezeteket, az utóbbiak a paradigmatisz tengely szerinti környezeteket veszik figyelembe. Az előbbieket eredményeképpen kapjuk meg a „fonematikus reprezentációkat”, az utóbbiak eredményeképpen pedig a „redundáns rendszeres fonematikus reprezentációkat”. A kettő szétválasztását nem indokolja a szerző, tudniillik azt, hogy ezek a szabályok ténylegesen szétválnának. (A gyakorlati tapasztalat, ha rendezett szabálysorokat teszünk fel, ahogyan Katz is teszi, az ellenkezőjét valószínűsíti.)

Katznak azért van szüksége a fentiek szétválasztására, hogy visszacsempéssze a Chomsky-Halle fonológiától idegen fonémát, mint egyféle egységet. Az adott keretben így fogalmazza újra Katz a fonéma definícióját: „ein Phonem ist eine Menge von gleichspezifizierten Segmenten, auf die die MS- [Morphemstruktur-] Regeln bereits angewendet wurden, die SS- [Segmentstruktur-] Regeln indessen noch nicht. Es gibt dann in einer Sprache genau so viele Phoneme als es verschieden spezifizierte Segmente der genannten Art gibt” (28). Majd hozzáteszi: „Die SS-Regeln »charakterisieren« formal »die Menge der in einer Sprache möglichen systematischen Phoneme« (BIERWISCH 1967, 13)” (28).

A könyv további része szempontjából már kevésbé érdekes a fonológia folytatása innen: a fonológiai szabályok eredménye „Merkmalrepräsentationen”, azaz olyan szint, ahol az univerzális fonológiai ábécére nézve minden jegy ki van jelölve minden szegmentumban úgy, hogy azokból közvetlenül levezethetőek legyenek a fonetikai szabályokkal a „rendszeres fonetikai reprezentációk”. A „Merkmalrepräsentation”-okat felszíni fonológiai alakoknak tekinthetjük, olyasmiknek, amit egy következetesen „fonetikus írás” tükrözhet, azzal a különbséggel, hogy itt a szegmentumok fonológiai tulajdonságok

halmazával vannak megadva. (A „fonetikus írást” így értem: „külömben eszt nem láttya hejtelenül”.)

További megjegyzések ezzel a paragrafussal kapcsolatban.

Halle óta tartó közönséges felfogás, s ezért nem Katz tévedéséül róható fel: „MS-Regeln und SS-Regeln zusammen bestimmen . . . die Menge aller möglichen Morpheme einer gegebenen Sprache” (27). Ezek a szabályok nem határozzák meg az összes lehetséges morfémat.⁵

A szabályok rendezettségét szükségszerűnek tartja Katz (27, és főként 135. l., 62. jegyzet). Nem szükségszerű ez, csak a leírás egyszerűségét és több általános szabály- (szerűség) leírását biztosítja. A szabályok lehetnek teljesen rendezetlenek is, mint ahogyan ezt megszoktuk a hagyományos nyelvleírásban, csak sokkal több bonyolultabb és egyedi feltételt kell kikötni.

Az idegen szavakban és az „expresszívákban” közönséges, hogy olyan hangok is előfordulnak, melyek egyébként nem. Katz számára világosan azért okoz ez a jelenség problémát, mert fonémákkal (is) dolgozik. Minden fonémával operáló fonológiának közös problémája ez. Megkülönböztető jegyes fonológiában másként vetődik fel a kérdés. Még ha néhány minimális párt fel is lehet így tenni, általában nem kell még egy vagy több fonémával terhelni a fonológiát, hanem a megfelelő helyeken ki kell jelölni a szótárban is egy olyan jegyet, amilyen általában nem kell, s aholis a megkülönböztető jegynek úgyis megvan a helye, csak általában elégséges kijelöletlenül hagyni.

Katz szabály alóli kivételként oldja meg a problémát. Kérdés azonban, nem hasznosabb-e — az egyébként egyenértékű, s általában másra is szükséges, többször fölhasználandó — „strátumkijelölés”. Ez eléggé elterjedt felfogás. A megfelelő „strátumkijelölés” egy szótári tétel mellett több szabály feltételül szolgálhat; ennyiben gazdaságosabb.

Igy is szép megfogalmazást kap a kivétel: „ein Segment ist Ausnahme zu einer Regel dann, wenn die Beschreibung der Regel auf es zutrifft, es die Regel aber trotzdem nicht durchläuft” (29). S egy végtelenül szellemes és tökéletes megjegyzés a kivételéről: „Ausnahmen kann es prinzipiell zu aller Regeln einer Grammatik geben, d. h. die Menge der Regeln charakterisiert die Menge der möglichen Ausnahmen einer Grammatik” (29; kiemelés tőlem — M. F.).

3.3. A fonológia katzai szintjeit és szabályblokkjait természetesen lehet sematikusabban ábrázolni blokkdiagramm formájában. „Aus diesem Schema läßt sich ablesen, daß theoretisch verschiedene Arten von Repräsentationsebenen und Regeln verglichen werden könnten” (30).

Pontosan. Éppen ezért (a jelen fonológiai keretben) ennyi szintet és a megfelelő szabályokat kell összehasonlítani a tipológia- és nyelvészvetségkutatás alkalmával. Katz azonban ezek jó részével adós marad könyvében. Remélhetőleg egyszer majd a többi összehasonlítást is megteszi (de legalább jóval többet, mint ami itt van), hiszen az anyag hihetően a kezében van, legalább félkész állapotban. Minden lehetséges összehasonlítást ki kell próbálni, s lehetőleg csak utána ítélkezni.

A „redundancia mentes rendszeres fonematikus reprezentáció” rossz az összehasonlításra, „da hier ja Segmente nur hinsichtlich der Merkmale charakterisiert sind, die vom spezifischen Kontext aus nicht voraussagbar sind” (30). Ez miért baj? A mondathoz tartozó 69. jegyzetben maga Katz motiválja, hogy mi lehet a helyzet ezzel ténylegesen. Technikailag megvalósítható ez az összehasonlítás, mondja Katz. Majd ismét egy motiválatlan kijelentés: kevésbé érdekesek a tipológiában. Miért? Hogy könnyítik-e a nyelvtanulást, Katz sem tudja, én sem. De ez még nem jelenti, hogy nem érdekes az összehasonlítás. Katz példája: A és B nyelv, melyek közösek abban, hogy kezdődhet bennük két mássalhangzóval is morféma, csak hogy az egyikben /k/ az első mássalhangzó, a másikban /s/. Hogy A anyanyelvűnek B-t megtanulni (illetőleg fordítva) könnyebb, mint olyannak, akinek az anyanyelvében csak egyetlen mássalhangzó lehetséges szókezdeten, — az legalább annyira elképzelhető, mint ennek a fordítottja.

A fonematikus reprezentációk összehasonlítása Katz szerint is lehetséges és érdekes. Mint állítja, ezt a jakobsoni fonológia keretében is meg lehet csinálni. Ez azért említésre méltó, mert Katz korábban nagyonyis nem kielégítőnek tartotta a jakobsoni fonológiát az összehasonlítások szempontjából.

A „redundáns rendszeres fonematikus reprezentációk” is összehasonlíthatók. Ez a fonémák szintje, de — hangsúlyozza Katz — a klasszikus fonológiában ez a lehetőség

⁵ Vö. MÁRTONFI FERENC, A fonológia kreatív alkotórésze (Fonológiai automata a generatív grammatikában). Általános Nyelvészeti Tanulmányok 10: 83–114. Budapest 1974.

nem látható be előre. Ismét jegyzetben, a 70.-ben finomít: „Es ist natürlich auch in einer klassischen Phonologie möglich, die Phoneme voll zu spezifizieren, um so einen Vergleich von Phonemen zu erlauben. Das wäre aber dort eine bloße ad-hoc-Lösung, die in den einzelnen Grammatiken keinerlei Zweck erfüllte, während in einer TG die redundante Repräsentation eine innere Notwendigkeit und ohne Seitenblick auf ihre Anwendungsmöglichkeit beim Sprachvergleich konzipiert ist” (136–137). Nem feltétlenül ad hoc megoldás ez. Meglehet a maga természetes motivációja, ahogyan Katz is látja a főszövegben: „Diese Vergleichsmöglichkeit entspricht der intuitiven Vorstellung, die jeder Sprachenlernende haben dürfte, daß nämlich z. B. das „a” seiner Sprache mit dem „a” der zu erlernenden Sprache identisch ist, auch wenn es manchmal anders realisiert wird” (30).

A „Merkmalrepräsentation” szintje az utolsó, ami összehasonlítható. Katz ahelyett azonban, hogy a gyakorlatban kipróbálná, szeretné elvetni: „Andererseits ist zu betonen, daß auch die „Merkmalrepräsentation” keineswegs eine sichere Basis für einen Vergleich bietet. Sie wurde oben nach McCawley auf Grund theoretischer Überlegungen postuliert, sie ist aber, soweit ich weiß, empirisch noch nicht fundiert. Ein empirischer Nachweis für sie ist auch schwer zu erbringen; man müßte zeigen, daß es keine Fälle gibt oder geben kann, in denen phonetische Regeln noch vor Regeln operieren, die phonologische Merkmale festlegen” (30). Mindenesetre Katz előbb a fonológiát sok tömbre szét hasította, s most innen visszazokzik.

A „rendszeres fonetikai reprezentációk” szerintem szintén összevethetők. Abban egyet lehet érteni azonban Katz-cal, hogy technikai feltételei nincsenek még adva. Katz megfogalmazása pontos: „Diese Lage ändert sich in dem Augenblick, in dem ein Satz von universellen phonetischen Merkmalen gefunden ist, der „systematische Phone” so genau zu beschreiben erlaubt, daß, sagen wir, bei entsprechender Realisierung ein „fremder Akzent” seitens eines Sprechers einer anderen Sprache vermieden werden kann” (137. l., 73. jegyzet).

A szabályok közül csak a morféma struktúra szabályokat és a fonológiai szabályokat tartja elvileg összevethetőnek Katz, a szegmentum struktúra szabályokat (és a fonetikai szabályokat) már nem, mert nyelvenként különböznek (30). Nem világos — Katz egy szót sem szól erről —, miért kevésbé különböznek a morfémastruktúra-szabályok és a fonológiai szabályok. Elvileg egyik irányú következtetést sem lehet levonni; a gyakorlati tapasztalat meg, úgy tűnik, nem szól Katz mellett. Továbbá, s ez az igazán lényeges, legfeljebb az derülhet ki a gyakorlat után (amit Katz sajnos nem végzett el ebben a könyvében), hogy bizonyos szabálytípusok több nyelvszövetséget engednek meg felállítani, mások kevesebbet. De a nyelvszövetséggel kapcsolatban Katz már megállapodott, hogy annak egyetlen izoglossza is elégséges feltétele. Csak emlékeztetek arra, hogy a szegmentum struktúra szabályok között vannak bőségesen univerzálék (pl. minden felső nyelvállású magánhangzó nem alsó nyelvállású), és olyanok, amelyek fontos nyelvtípusokat különböztetnek meg (pl. sok nyelvre érvényes, és nem egy-két nyelvben előforduló egyedi szabály: a hátulképzett nem alsó nyelvállású magánhangzók ajakkerekítései). Ezek vizsgálatát a priori semmi okunk kihagyni.

Egyetérthetünk Katz-cal, hogy a szabályok összehasonlítása nehezebb. Ezt éppen ezért neki is, másnak is kutatni kell majd. Feladat tehát.

Katz egyik példája röviden (31):

szelkup: $n \rightarrow \theta/C + \begin{bmatrix} t \\ \text{Lat} \dots \\ \cdot \\ \cdot \end{bmatrix}$

osztjVj: $n \rightarrow \theta / \{ \dots \} + \begin{bmatrix} t \\ \text{Inf} \end{bmatrix}$

Egyetértünk abban, hogy „Diesen Fall würde man wohl gerne noch als Sprachbund betrachten, da ein „Wechsel” $nt \sim t$ ja keine Alltäglichkeit, d. h. signifikant ist” (31). Azt tenném hozzá kiindulásul: a változás ($n \rightarrow \theta$) maga nyelvszövetséget ad ki; a szabály feltétele viszont egyrészt szintén nyelvszövetséget alkot (t), másrészt pedig nem: Lat., ill. Inf.

Katz lényegi kérdést illető megjegyzésével a tények jelenlegi állásában egyet kell értenünk: „Wenn diese Voraussetzungen richtig sind, so bedeutet das, daß nur mit den (bisherigen) technischen Mitteln einer TG bei nicht vollidentischen Regeln nicht „auto-

matisch" abgegrenzt werden kann, was sich gleichsetzen läßt und was nicht. Dazu bräuchte man eine ausgearbeitete allgemeine Typologie über Regeln, die etwa festlegte, was eine „natürliche“, in bestimmten Kontexten häufige Regel ist und was nicht" (31).

Katz célkitűzése ebben a könyvben korlátozott. Azt állítja, hogy a „fonematikus reprezentációkat" és a „redundáns rendszeres fonémákat" hasonlíttja össze. Nem értem ezt a kijelentést, mert a mátrixok, amiket alapul vesz az összehasonlításnak, nem az, amit ígér, hanem olyan redundáns mátrixokat vizsgál, amelyeknek azok a tulajdonságai vannak, amelyek legalább egyszer megkülönböztetőek vagy a magánhangzórendszerben, vagy a mássalhangzórendszerben. Minthogy a redundanciamentes mátrixoknak nincs nyoma, és a megfelelő redundanciamentes mátrixok nem egyértelműen következtethetők ki, a következő, 79. jegyzet sem segít: „Entsprechend die konkretere Darstellung für die einzelnen Dialekte in Tabellen, in denen rechts die distinktiven Merkmale angegeben sind, hinsichtlich derer dann die Segmente vollspezifiziert wurden. Dies ist ein Abkürzungsverfahren, das die Darstellung vereinfachen soll, indem es beide Vergleichsbasen in eine Tabelle zusammenfaßt. Streng genommen müßten natürlich zwei Tabellen erstellt werden" (137).

Itt jegyzi még meg, hogy „Eine bewußte Einschränkung erfährt dieses Prinzip dadurch, daß ich bei der Auswertung die Merkmale für Vokale und Konsonanten getrennt behandle." (137. l., 78. jegyzet). Érdekes lenne nem szétválasztva megtenni az összehasonlításokat, jakobsoni keretben is, ahol nagyobb szerepe van a magánhangzók és mássalhangzók közös megkülönböztető jegyeinek.

Korábban Katz a strukturalizmus elégtelenségét hangoztatta az összehasonlításokkal illetően. A paragrafus végén azonban maga is megmondja (és egész könyvére jellemző), hogy felhasználta a strukturalista módszereket. Nem idegen tőle, hogy a generatív grammatikában gyakorolt heurisztikus módszer helyett az egzaktabb, főként deskriptivista módszereket használja.

3.4. A fejezethez három függelék is tartozik. Ezeknek kettős célja van: egyrészt rögzítik a könyvben majdan használt konvenciókat, formalizmust, másrészt a generatív grammatikában kevésbé járatos olvasó számára is megpróbálják értelmezni ezeket.

A jakobsoni megkülönböztető jegyek helyett a Chomsky-Halle féléket választja, mert ezek az előző javításai (nem vagyok ebben biztos, de egyik mellett sem lehet véglegesen érvelni), valamint mert csak artikulációsan vannak definiálva, akusztikailag és auditíve nem. Ez utóbbi miatt előny, maga Katz sem tudja, mert a következő mondatban már hátránynak tekinti (32).

Bár a vizsgált nyelvterületen sem hoz túl sok különbséget a megkülönböztető jegyek két listája, érdekes lenne a jakobsoniakkal is feldolgozni ezt az anyagot, s a két elemzést egybevetni. A két lista közötti döntéshez ez általában is segítséget nyújthatna, mivel nagy anyagról van szó. Kétségtelen, hogy Katz helyenként megemlíti a konkrét elemzésekben, milyen különbséget ad a két lista szerinti elemzés. Katz véleménye, hogy a Chomsky-Halle-féle keret jól bevált.

A függelékben a munkában felhasznált megkülönböztető jegyeket Katz felsorolja röviden, és bemutatja, értelmezi őket, éppen az ebben kevésbé járatos finnugraszok kedvéért. Feltehetően így is aligha érthetőbb számukra. Ha a hagyományos terminusokban is megfogalmazta volna Katz ezeket a jegyeket, és példákat tett volna hozzájuk, sokkal tanítóbb lenne a felsorolás.

A hagyományos félmagánhangzókat és a /h/-t Katz [-syll, -cons]-nak tartja, bár mintha kissé félőn. Pedig ez teljesen összhangban van a megkülönböztető jegyes elemzésekkel Jakobson óta (Jakobsonnál: [-voc, -cons]).

3.5. „Häufiger treten in dieser Arbeit Regeln in formalisierter Form auf. Dies geschieht nicht zum Zwecke einer hübschen und übersichtlichen Darstellung, vielmehr ist die Formalisierung integrierender Bestandteil der Theorie selbst" (34). Igazán nem hátránya a formalizálásnak az áttekinthetőség (ha már valaki beleszokott a formalizálásba, ami nem nehéz; a formalizálásra való törekvés, talán mindenekelőtt éppen ezért a legrégibb idők óta létezik a nyelvészetben). A használt formalizálás a szokást követi. Magyarozatuk példásan világos.

A zárójelék homonímiáját (34) valóban jobb lett volna elkerülni, ahogyan erre Katz is gondolt, bár ez a homonímia ténylegesen ritkán zavaró a könyvben.

A szabályformák (35), ahogyan megadja őket Katz, valóban ellentmondásosak. Megtehető ennek elkerülése az alábbi megkülönböztetés.

(1) redundancia szabály: [] → [+round] / ...

Ott működik, ahol nincs kitöltve a kerekítettség szerint a szegmentum; a feltétel lehet zéró.

(2) transzformációs szabály: [- round] → [+ round]/...

A feltétel lehet zéró is, bár valószínűleg ritkán ennél a szabálytípusnál.

3.6. A harmadik függelék (38–39) a felhasznált források felsorolását tartalmazza annak hangsúlyozásával, hogy eddig a finnugristikában kevés történt a nyelvészvetségeket és a generatív fonológiát illetően.

4. A konkrét elemzések előtt hosszú fejezet foglalkozik a magánhangzók kvantitásával, ami minden szóbanforgó nyelvjárást érint (40–52). Fontos kérdés és kedvenc vitatéma lévén, Katz sem intézheti el röviden.

A magánhangzók kvantitás általános ismertetésével kezdődik a fejezet, Jakobson és Chomsky – Halle idézeteivel. Nyomukban a jelenség négy fajtáját különbözteti meg Katz fonológiailag.

(1) Irreleváns, ha pozíciótól függ a kvantitás, és így szabályokkal meghatározható.

(2) Analitikus, ha két rövid magánhangzóból vezethető le.

(3) Inherens, ha a hosszúság a magánhangzó feszességéből vagy ernyedtségéből vezethető le.

(4) Prozódikus, ha (a) a hosszúság maga, vagy (b) a rákövetkező mássalhangzóval való kontaktság a megkülönböztető.

Választani – a legtöbb esetben nyilvánvaló – az utóbbi kettő közül kell.

4.1. Az osztjakra térvén Katz alapos elemzés után elveti Futaky és Décsy megkülönböztetését aszerint, hogy a magánhangzó az első vagy nem az első szótagban van (42–43). A szerzővel egyetértésben kell hangsúlyozni, hogy a mérési adatok száma kevés ahhoz, hogy a kérdést komolyan lehessen kezelni (43., 139. l., 107. jegyzet). Ez önmagában is elég érvenek tűnik, hogy a javasolt megkülönböztetést ne vegyük komolyan mindaddig, amíg kellő mennyiségű fonetikai mérés nem áll rendelkezésünkre.

A további választás is kizárásos alapon történik. A gondolatmenetet fontosnak tartom, mert meggyőzőnek tűnik; ezért idézek.

(a) „Was wir hier sicher sagen können, ist, daß das »contact feature« nicht in Betracht kommt, da die Opposition der Quantitäten auch im Auslaut ostjakischer Wörter vorkommt, also nicht nur vor Konsonant” (44).

(b) „Außerdem passen die ostjakischen Angaben nicht auf die zweite Variation des »length feature«, das »a normal, short, but steady phoneme« mit einem »punctual, reduced, transient one« kontrastiert, da die »Vollvokale« des Ostjakischen nach allen Angaben nicht kurz, sondern (halb-, viertel-)lang sind... und vor allem nicht »steady« (s. o.)” (44).

(c) „Was nun noch zur Auswahl bleibt, ist somit die erste Variation des »length feature« und das Merkmal »gespannt/ungespannt«. Das Merkmal »Gespanntheit« ist artikulatorisch-phonetisch sehr kompliziert beschrieben... und wir haben keinen Anhaltspunkt in unseren spärlichen Angaben dafür, daß es vorläge. Was man in einer solchen Lage tun kann, ist nur, zu sehen, ob die langen Vokale das typische Verhalten von gespannten zeigen. Dabei ist nun leicht zu beobachten, daß die oben aus Jakobson/Halle 1963, 58 zitierte Charakterisierung haargenau etwa aufs Vachostj. paßt” (44). S ehhez a megfelelő Jakobson – Fant – Halle leírás, amit Katz is idéz korábban: „Tense vowels have the duration needed for the production of the most clearcut, optimal vowels; in comparison with them, the lax vowels appear as quantitatively and qualitatively reduced, obscured and deflected from their tense counterpart towards the neutral formant pattern. ... it is the tense vowels which constitute the „primary”, optimal vocalic pattern and ... laxness represents a secondary reduction of this pattern” (41).

A további fejtegetések háttére már ez a döntés. Fontos mozzanat, hogy GREENBERG gyakorisági elemzéseit a jelöltség kérdésében Katz hangsúlyozottan veti fel. Ebben az esetben, úgy látszik, nem nagyon segít ez a kritérium (44–45). Katz kissé erőlteti a kérdést. Meggondolandó, hogy megkülönbözteti a szöveggyakoriságot illetően a felszíni formákat és a nem felszíni formákat. (Abból a megfontolásból, hogy az [ə] nagyrészt nincs meg a „mélyebb formákban”, a rendszeres fonematikus reprezentációkban.) A „mélyebb formákban” azt az eredményt kapjuk, amit Katz elvár. Ezt az okfejtést más empirikus munkák hiányában nem lehet értékelni.

Végül a minden kérdést elintéző mondat: „Weiterhin sind mir keine Argumente bekannt, die uns zur Annahme zwingen, daß in verschiedenen Dialekten verschiedene Merkmale für die Vokalquantitäten verantwortlich seien” (45). Valóban nincs a priori

kényszerítő érv arra, hogy különböző nyelvjárásoknál (és különböző nyelveknél is akár!) különböző megkülönböztető jegyeket tegyünk fel a magánhangzókquantitással kapcsolatban. De nincs is, ami tiltaná, különösen, ha — mint láttuk — Katz korábban a nyelvjárásoknak megnyerő módon „nyelvértékű” önálló státust engedett meg. Végülis, ha megengedjük, hogy az egyik nyelvjárás elemzésekor a másakra kacsintsunk, ugyanígy megengedhetjük ezt a rokon (és nem rokon) nyelvek esetében is. Hol a határ? Így akár arra az abszurd megállapításra is juthatnánk, például, hogy egy nyelvcsaládon belül (pl. az indoeurópaiban) minden egyes nyelvben azonos megkülönböztető jegyek írják le a magánhangzókquantitást. Ebbe még azt is bele kellene érteni, hogy ha legalább egy nyelvben van kvantitáskülönbség egy nyelvcsaládon belül, akkor mindegyikben van (vagy fordítva).

Általánosan könnyen elképzelhető, hogy a hosszúság és a feszesség felcseréli egymást mint megkülönböztető jegy, minthogy a kettő között van is bizonyos fonológiai rokonság, s így — történeti következményként — az egyik nyelvjárás az egyik paraméter szerint írható le, a másik pedig a másik paraméter szerint. Az is elképzelhető — akár mint történeti változás szinkrón vetülete —, hogy a mélyebb formák az egyik, a felszínibb formák a másik paramétert kívánják meg inkább. Történeti szabályként is könnyen elképzelhető:

[α long] → [α tense]

vagy fordítva; akár még úgy is, hogy mint megkülönböztető, illetőleg konkomitáns jegyek cserélik föl egymást.

Az alábbiak szerint valószínűleg helyesebb lett volna vagy (1) azt feltenni, hogy a különböző nyelvjárások különböznek egymástól a kérdéses szempontból; vagy (2) ha ugyanazt a megkülönböztető jegyet követeljük meg valamennyi nyelvjárástól, akkor (a) vagy a hosszúságot tekintjük megkülönböztetőnek, (b) vagy a „lax” (≈ redukált) jegy lesz a jelölt, a „tense” pedig a jelöletlen.

Az osztják és szamojéd nyelvjárásokat csak abból a szempontból tekintem át, milyenek a jelöltségi viszonyok. A fogalmazás egyszerűségéért a kérdéses jegyet „hosszú”-nak, illetőleg „rövid”-nek nevezem, anélkül azonban, hogy állást foglalnék ennek tartalma mellett.

Serkal, Nizjam és Szinja, Muzsi. Nem látom, lehet-e dönteni, melyik a jelölt, a „hosszú” vagy a „rövid”.

Kazim. Katz végül az előző rendszerekkel azonos rendszert állapít meg. Talán az eddigi nyelvjárásokkal való összhang kedvéért redukálja ilyenre Steinitz rendszerét, meglehetősen bonyolult disztribúciós elemzéssel igazolva feltevését (67–70). Steinitz rendszerében a „hosszú” /a/ jelöletlen, mert van olyan „hosszú” magánhangzó, az /e/, aminek nincs „rövid” párja.

Az Obdorszk (6 „hosszú”, 3 „rövid”), Vach-Vaszjugan (11 „hosszú”, 4 „rövid”) nyelvjárásokban kiugróan a „hosszú” a jelöletlen — döntő többségben vannak a „hosszúak”.

A Tremjuganban, a tundrai jurákban és az erdei jurákban is valószínűbb a „hosszú” jelöletlensége; a „hosszú” és „rövid” aránya rendre: 7 : 6, 5 : 3, 5 : 4.

A Taz nyelvjárásban Katz a „long” jegyet veszi megkülönböztetőnek. Ebből kevesebb van, mint a „rövid”-ből. Ez megfelel a szokásnak.

Ezek alapján, ha nem is vagyok teljesen meggyőződve, de sokkal valószínűbbnek látom, hogy a megoldás (legalább a nyelvjárások egy részében) pontosan fordítottja annak, amit Katz kínál.

4.2. A jurákban (46–49) még nehezebb dönteni a magánhangzókquantitást illetően, mint az osztjákban (46). Katz meggyőzően veti el HAJDÚ PÉTER benyomását („Eindruck”: 46), hogy a hosszúság a hangsúly velejárója lenne (46–47).

Kevés minimális párt lehet találni. Teljesen egyet kell érteni a szerzővel ebben a dologban: „Dies scheint mir eine Überschätzung des Wertes von Minimalpaaren zu sein. Minimalpaare sind natürlich, wenn es sie gibt, als Argumente geeignet, zwei lautliche Einheiten als Phoneme zu betrachten (auch das ist schon gefährlich; Hammarström spricht, 1966, 22 f., von einem „Pseudoverfahren” und begründet dies auch). Der umgekehrte Schluß ist aber nicht möglich, etwa: „weil es keine Minimalpaare gibt, sind zwei Laute einem Phonem zuzurechnen”. Phoneme sind vielmehr abstrakte Einheiten, von denen aus sich eine Vielzahl von Phonen durch bestimmte Regeln (z. B. durch Umgebungsangaben) ableiten lassen, während sie selbst nicht weiter ableitbar (»voraussagbar«) sind” (47). Azt azonban hozzá kell tenni, hogy Katz itt a generatív grammatika álláspontját

képviseli. Minthogy valahogyan meg kell határozni a magánhangzó hosszúságot a teljes nyelvéírásban (szótári tételekben vagy szabályokban), nem lehet a minimális párokat kritériumként tekinteni. A strukturalista irányzatokban viszont — ha szabad egyáltalán ilyen általánosan ítélni — annak kell tekinteni; tehát egy strukturalista fonológiában — megítélés szerint — nem alkotnának a hosszú és rövid magánhangzók két külön fonémát. Ez legfeljebb a fonetikai szint leírásának ügye lenne.

Katz végül jobb híján dönt, ahogyan azt az osztjákban tette (49). Az előbbieket szerint én viszont inkább a fordítottjára adnám voksomat.

4.3. A s z e l k u p b a n (50–52) is elég nehéz a helyzet. Katz így dönt végülis róla (a kevés megnyugtató meggondolás után): „Zusammenfassend läßt sich sagen, daß, ungeachtet aller Schwierigkeiten im Detail, im Selkupischen eine Quantitätskorrelation besteht, die sich mit der im Ostj. und Jurakischen nicht vergleichen läßt und der nach Sachlage am ehesten das Längenmerkmal gerecht werden dürfte” (52). Meg kell jegyezni, hogy a középszelkupban Katz nem teszi meg ezt a megkülönböztetést hosszú és rövid magánhangzó között a részletes elemzésnél, csak szövegesen utal rájuk (112). Egyedülálló jelenség ez az egész könyvben. Nem érzem, mit jelent.

5. A nyelvjárások konkrét, tüzetes elemzései szerkezetileg a következőképpen néznek ki. Katz a magánhangzórendszereket és a mássalhangzórendszereket külön tárgyalja. Érdekes lenne megnézni, mi történne együttes elemzéseikkor, különösen a jakobsoni keretben, ahol nagy hangsúlyt kapnak a magánhangzók és mássalhangzók közös tulajdonságai.

A fejezetek elején található a megoldásként javasolt részrendszerek redundáns mátrixok formájában úgy, hogy minden tulajdonság ki van jelölve, ha az legalább egyszer előfordul megkülönböztetőként.

A redundanciamentes mátrixok bemutatásától sajnos eltekint Katz, pedig igazán izgalmas lenne, márcsak azért is, mert olyan alternatív megoldásokat kellene így feltenni helyenként, amelyek közül a választást nehéz egyértelműen motiválni. Ha megvizsgálná, milyen nyelvszövevényeket alkotnak így az egyes tulajdonságok vagy bizonyos természetes osztályok, valószínűleg alternatív nyelvszövevényi hipotézisek jöttek volna ki eredményül.

Katz általában pontosan betartja a Chomsky–Halle féle megkülönböztető jegyek keretét. A megkülönböztető jegyek szerinti elemzést gondolatilag mindig megelőzi a fonémákra elemzés, amit Katz, úgy tűnik, a generatív grammatikán belül is fontosnak tart. A fonémák megállapításában mindenekelőtt a disztribúciót használja fel.

A fonológiai elemzések után következnek passzusonként a megjegyzések. Ezek részint az elődök véleményeit mutatják be, részint a mátrixokat motiválják, mindenekelőtt úgy, hogy a később következő (a könyvben rendszeresen nem bemutatott) fonológiai szabályokra történik utalás. A megjegyzések megragadóak komolyságukkal, pontosságukkal, a mindenre kiterjedő figyelemmel. A szerző elemzéseivel állandóan igazolja nagyfokú jártasságát a deskriptivista, prágai és generatív fonológia gyakorlatában.

5.1. Az északi osztják leírását (53–77) megelőzi annak a problémának a felvetése, az északi osztjákban indokolt-e geminált affrikáták, mint fonémák feltevése. Katz erre meggyőző nemmel válaszol.

5.1.1. Serkal, Nizjam.

A magánhangzórendszer gyakorlatilag azonos STEINITZ és SEBEOK elemzésével. Szokatlan a magánhangzórendszerek elemzéseiben, hogy hiányozzék a „back” jegy szerinti kijelölés, s meglegyen a „round” szerinti. Katz ezt a megoldást végülis feltehetően egyszerűségi meggondolásból választja. „Das Merkmal «backness» ist nicht erforderlich, besonders bei /a/ und /u/ treten hinsichtlich dessen auch charakteristischerweise einige umgebungsbedingte Abweichungen auf ([u] nach w, [ä] vor und nach mouillierten Konsonanten und j etc., vgl. OVE I 182)” (56).

Valóban kevésbé koherens rendszert kapunk a következő esetben:

	e	u	a	o
low	—	—	+	+
back	—	+		
round			—	+

A „back” és „round” jegyeket beíró redundancia szabályok mindkét megoldásban azonos egyszerűségeük. Mindkét elemzéshez hozzátartozik ez a szabály:

$$[+ \text{ low}] \rightarrow [+ \text{ back}]$$

Ezen kívül Katz mátrixához ez tartozik:

$$[\alpha \text{ round}] \rightarrow [\alpha \text{ back}] / \left[\begin{array}{c} \text{---} \\ - \text{ low} \end{array} \right]$$

Az alternatívaként javasolt megoldáshoz pedig:

$$[\alpha \text{ back}] \rightarrow [\alpha \text{ round}] / \left[\begin{array}{c} \text{---} \\ - \text{ low} \end{array} \right]$$

A 6. megjegyzés szépen mutatja be a szabályt, hogy az /t/-nek nevezett fonéma hogyan realizálódik.

A mássalhangzórendszer legmeghökkenőbb kitétele (más nyelvjárásokban is) — s Katz ennek nyilvánvalóan tudatában van —, hogy az /l/-t [-continuant]-nak, az /r/-t [+continuant]-nak értelmezi (58–59). Ez idegen a finnugrisztikától éppen úgy, mint a megkülönböztető jegyes fonológiáktól. A szokásos elemzés: /l/: [+continuant], /r/: [-continuant].

Katz ezt a megfordítást két morfológiai szabály kedvéért teszi. Ilyen jelenségről ad számot az első: *xätta* → *xätta*: a második pedig: *xotat* → *xotal*. Katz szerint az első szabály:

$$(3) \quad [+ \text{ lat}] \rightarrow \left[\begin{array}{c} - \text{ son} \\ - \text{ lat} \\ + \text{ ant} \end{array} \right] / \left[\begin{array}{c} - \text{ son} \\ + \text{ cor} \\ - \text{ cont} \end{array} \right] \text{---V}$$

Ez egyszerűbb, mintha folyamatos /l/-t tennénk fel:

$$(4) \quad [+ \text{ lat}] \rightarrow \left[\begin{array}{c} - \text{ son} \\ - \text{ cont} \\ - \text{ lat} \\ + \text{ ant} \end{array} \right] / \left[\begin{array}{c} - \text{ son} \\ + \text{ cor} \\ - \text{ cont} \end{array} \right] \text{---V}$$

Minimálisan egyszerűbb csak a Katztól javasolt megoldás (8 jegy 9 jegy helyett a szabályban), míg a másik, valamivel speciálisabb szabály feltételezésekor nem ellenkezik intuíciónkkal a szegmentum teljes felírása. Katz nem beszél arról, hogy később, a fonológiai szabályok végén vagy után egy transzformációs szabály szükséges, ha javaslatát elfogadjuk:

$$[\alpha \text{ cont}] \rightarrow [- \alpha \text{ cont}] / \left[\begin{array}{c} \text{---} \\ + \text{ cons} \\ + \text{ son} \end{array} \right]$$

Ez a szabály maga is szokatlan, a feltétellel együtt érve.

A másik szabály, ami az /l/ nem-folyamatos jellege mellett érvel, mindenképpen igen bonyolult:

$$(5) \quad \left[\begin{array}{c} - \text{ son} \\ - \text{ cont} \\ - \text{ high} \\ + \text{ ant} \end{array} \right] \rightarrow \left[\begin{array}{c} + \text{ son} \\ - \text{ ant} \\ + \text{ lat} \end{array} \right] / \left[\begin{array}{c} - \text{ son} \\ - \text{ cont} \\ - \text{ high} \\ + \text{ ant} \end{array} \right] \text{)Stamm } \left[\begin{array}{c} \text{---} \\ 3. \text{ Sg.} \end{array} \right]$$

Feltehetjük, hogy /l/ és /t/ azonos megkülönböztető jegyek halmazából al azon kívül, hogy /l/: [+son, +cont], /t/ pedig: [-son, -cont]. Ekkor a (3) szabály helyett (ami V-t beleszámítva 8 megkülönböztető jegyet tartalmaz) a következő (3') szabályt írhatjuk fel (ami 9 megkülönböztető jegyet tartalmaz) a szabályok között a megfelelő helyen:

$$(3') \quad \left[\begin{array}{c} + \text{ son} \\ + \text{ cont} \end{array} \right] \rightarrow \left[\begin{array}{c} - \text{ son} \\ - \text{ cont} \end{array} \right] / \left[\begin{array}{c} - \text{ son} \\ - \text{ cont} \\ + \text{ cor} \end{array} \right] \left[\begin{array}{c} \text{---} \\ + \text{ cons} \end{array} \right] \text{V}$$

Az (5) szabály helyett (legalább 13 elemet tartalmaz) pedig (5')-öt (szintén legalább 13 elemet tartalmaz):

$$(5') \quad \begin{bmatrix} - \text{son} \\ - \text{cont} \end{bmatrix} \rightarrow \begin{bmatrix} + \text{son} \\ + \text{cont} \end{bmatrix} / \begin{bmatrix} - \text{son} \\ - \text{cont} \\ - \text{high} \\ + \text{cor} \end{bmatrix}^{\circ} \begin{bmatrix} + \text{cons} \\ - \text{high} \\ + \text{cor} \end{bmatrix} \text{ 3. Sg.}$$

A bemutatott kis különbség, de akár a Katz elemzése szerinti kis bonyolultsági különbség, úgy tűnik, nehezen lehet érv a felszínnel és főként talán univerzáléval ennyire ellenkező elemzés mellett.

Nem a szokatlanság miatt nehéz elfogadni Katz megoldását, hanem azért, mert motivációja nem erős. Alig egyszerűbb nyelvelírást javasol (az egyszerűség mérésére nem áll rendelkezésünkre plauzibilis javaslat), s cserébe a felszínnel homlokegyenest ellenkező kijelölést kell tenni. Katztól azért is furcsa eljárás ez, mert már a mélyebb alakokban is igyekszik figyelembe venni a fonetikai realizációhoz való közelséget (passim).

Végül meg kell jegyezni, Katz fél szóval sem indokolja, hogy az /r/ miért [+ folyamatos] a várt [- folyamatos]-sal szemben. Aligha kétséges, hogy Katz pusztán azért választja ezt a megoldást, mert az /l/-re már lekötötte a [+ cons, + son, - cont] megkülönböztető jegy kombinációt, s /r/-re más választása nem marad.

A /y/-t nem tekinti Katz fonémának, helyette bonyolult levezetési szabályt javasol (60).

5.1.2. Szinja, Muzsi (61–67).

A magánhangzórendszer azonos az előzővel. A nem első szótagban levő magánhangzórendszer elemzése plauzibilis:

	a	e	ɤ	ə
tense	+	+	-	-
low	+	-	-	+

A mássalhangzórendszert nehéz elfogadni, hiszen univerzáléval ellenkezik: van kakuminális /n/ és /l/, palatalizált /n/ és /l/, de nincs kakuminális /t/ és palatalizált /t/. Ezzel Katz is tisztában van (66). Csak verbálisan szépíti megoldását nazálisok és nem-nazálisok arányát illetően: „Diese Forderung wird auch von unserm Dialekt erfüllt (5 Nasale stehen 7 Obstruenten gegenüber)” (66). Ugyanis elsősorban nem a számarányok döntöttek, hanem még inkább az, hogy a jelölt alaknak meglegyen a jelöletlen párja is. Az 5 : 7 arány kimondása trükk: a valódi arány: 3 : 5, vagy az egész [+ cons] rendszert számolva: 7 : 9.

5.1.3. Kazim (67–73).

A hosszú magánhangzók Steinitz szerint (67):

	ɔ	e
	ɔ	e
	a	

Katz közel áll ennek interpretálásához (68):

	a	ɛ	ɔ	e	ɔ
low	+	-	+	-	-
mid	-	-	-	+	+
round	-	-	+	-	+

Nem világos, hogy miért nem a szokásos öttagú háromszög magánhangzórendszert választja (feltehetően fonetikai realizációkra gondol):

	ɛ	ɔ	e	ɔ	a
low	-	-	-	-	+
high	-	-	+	+	(-)
back	-	+	-	+	(+)

Végül Katz az [e]-t és [ɛ]-t egy fonéma két allofónjának tekinti, s végleges javaslata:

	a	o	e	u	ǎ	õ	ĩ	ũ
tense	+	+	+	+	-	-	-	-
low	+	+	-	-	+	+	-	-
round	-	+	-	+	-	+	-	+

Ehhez további meglehetősen bonyolult szabályok járulnak (70).

A mássalhangzókkal ugyanaz a probléma, mint az imént volt: a nazálisok 5 : 3 arányban többségben vannak az obsztruens zárhangokkal szemben (71).

Nehezen elképzelhető (az univerzáléknak ellentmondó) az olyan mássalhangzórendszer, amit Katz bemutat. Nincs „egyszerű” /l/, van viszont három másik laterális: /l/, /l̥/, /l̥'/, még a mélyebb formákban is. Meglehetősen kínban fogant így az /l/ és /l̥'/ elemzése (Katz elveti a zöngétlen spiráns megoldást). Végül egészen meghökkentő a három likvida és a /t/ összefüggései, ahogyan Katz felteszi (71):

	t	l	l̥	l̥'
syllabic	-	-	-	-
consonantal	+	+	+	+
sonorant	-	+	-	-
nasal	-	-	-	-
continuant	-	-	-	-
high	-	-	-	+
coronal	+	+	+	+
anterior	+	-	+	+
lateral	-	-	+	+

(A laterális jegy szerinti kijelölés Katznál „foghíjas”. Miért egy redundáns rendszerben?)

Végül az sem túl plauzibilis, hogy a zöngétlen laterális (vagy Katznál: [- sonorant]) többségben legyen a zöngéssel szemben.

5.1.4. Obdorszk (73–78).

Furcsa módon itt a redundanciamentes magánhangzórendszert is jelöli Katz (a többi elemzéshez képest váratlanul és indokolatlanul). Ez a mátrix mindazonáltal nem feleltethető meg fának (ami a gyakorlatban eléggé általánosan elfogadott követelmény. Katz megteheti, hogy eltekint ettől a követelménytől, de talán helyesebb lett volna felhívni erre az olvasó figyelmét.) A fa feltevésekor a következő redundanciamentes mátrixot kapnánk:

	a	ǎ	o	e	u	i	ǎ	õ	ũ
tense	+	+	+	+	+	+	-	-	-
high	-	-	-	-	+	+	(-)	(-)	(-)
low	+	+	-	-	(-)	(-)	+	-	+
back	+	-	+	-	+	-	+	(+)	-

A mássalhangzók esetében itt is szerepel palatalizált /l̥/ és /l̥'/ fonéma, míg hiányzik /t/.

5.2. Keleti osztják (78–91).

5.2.1. Vach-Vaszjugan (78–86).

A redukált magánhangzók rendszerét sajátosan elemzi Katz (78):

	ǎ	õ	õ	ə
round	-	+	+	-
back	+	+	-	-

Teljesen egyet lehet érteni a nem első szótagok magánhangzórendszerének elemzésével (79):

	/A/	/I/	/ə/
high	—	+	—
low	+	—	—

A mássalhangzórendszer normális még akkor is, ha feltesszük a /ɣ/ és /q/ fonémát.

5.2.2. Tremjugan (86–91).

Katz a laterálisokat itt [+cont]-nak tekinti. Így itt végképp nem érthető, hogy /r/-t is folyamatosnak hagyja. A laterálisokkal ugyanaz a probléma még itt, mint a Kazim nyelvjárásban volt.

5.3. Jurák (92–107).

5.3.1. Tundrai jurák (92–102).

A magánhangzórendszer és a mássalhangzórendszer egyaránt plauzibilis; leszámítva, hogy (1) a laterálisok: [–cont], és (2) a [+tense] magánhangzók többségben vannak a [–tense] magánhangzókkal szemben.

5.3.2. Erdei jurák (103–107).

Mint a tundrai jurák.

A mássalhangzórendszerben két további nyelvjárást különít el Katz: nyugati és keleti.

5.4. Szelkup (108–117).

Elemzéseik nem jelentenek további általános problémákat.

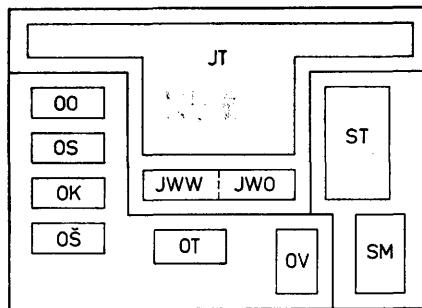
6. Könyve utolsó nagy fejezetében jut el Katz az Ob menti osztják nyelvjárások és szamojéd nyelvjárások nyelvszövetségeinek megállapításához úgy, hogy ezeket egyben könyve eredményének nevezi. A fonológiai elemzések csak út volt idáig.

Magátólértetődő: „Im Folgenden gehe ich davon aus, daß die von mir oben aufgestellten Phoneme und ihre Spezifikationen «richtig» sind, auch da, wo ich in den «Anmerkungen» selbst Zweifel angemeldet habe» (118). Katz számára is világos, hogy más elemzések, különösen ha azok más fonológiai ábécé keretében történtek volna, más eredményekhez, más nyelvszövetségek felállításához vezettek volna.

Felveti Katz a negatív nyelvszövetségek lehetőségét, azaz olyan nyelvszövetségeket, amelyeket valamilyen tulajdonság hiánya jellemez. A vizsgált területről felsorol nyolcat, majd megáll, mert ezt ad absurdum lehet vinni, mint mondja. A 9. pontban ezt így illusztrálja: a vizsgált nyelvjárásokban hiányzik a prenazalizált labiális zárhang. Nem látom be, miért kell ettől meghátrálni. Ezekre a nyelvjárásokra ez valóban jellemző. Legfeljebb nem ütközik ki ebben a környező nyelvektől és nyelvjárásoktól.

Katz tehát rendszeresen csak a pozitív nyelvszövetségeket sorolja fel.

Sematikus térképet használ ehhez (119):

Rövidítések: JT: tundrai jurák, JWW: nyugati erdei jurák, JWO: keleti erdei jurák, OO: obdorszki osztják, OS: Szinja, Muzsi, OK: kazimi osztják, OŠ: Šerkal, Nizjam, OT: Tremjugan, OV: Vach-Vaszjugan, ST: tazi szelkup, SM: középszelkup.

Sokkal áttekinthetőbb ez, mintha „valódi” térképpel dolgozna.

Az eredmények a legtöbb esetben szépek. Meggyőződek arról, hogy igenis értelmes és fontos kérdés a nyelvsvözettség.

Katz azokat a nyelvsvözettségeket határozza meg először, amelyeket egy-egy megkülönböztető jegy megléte jellemez, majd azokat, amelyeket fonémák jellemeznek. Összesen 31, ill. 33 nyelvsvözettség az eredmény (130), ha az univerzálékat nem tekintjük. 6 nyelvsvözettség teljesen fedi a vizsgált területet: high (a mássalhangzókra nézve), *e, w, j, ŋ, η*.

A legáltalánosabb eredmények: „bekommen wir ein gewisses Bild der Tatsachen, das grob so aussieht, daß das Nordostjakische allgemein und OO [Obdorsk-Ostjakisch] im Besonderen mit dem Jurakischen, das Ostjakische allgemein und OV [Vach-Vasjugan] im Besonderen mit dem Selkupischen übereinkommen. Dies entspricht ziemlich genau der Verteilung der samojedischen Lehnwörter im Ostjakischen (vgl. Steinitz 1959, 1963). Dagegen sind die Konvergenzen von OT [Tremjugan] und JW [Waldjurakisch] weniger stark ausgeprägt (abgesehen von den allerdings schwer wiegenden Isoglossen «λ» und «λ'»), was wiederum mit dem Lehnwortbefund parallel geht” (130–131).

7. A könyvet szokásosan bibliográfia zárja. Impozáns, ahogyan mindenféle szerzőket felsorol nagy számban, függetlenül attól, ki melyik iskolának a képviselője.

Sajnos néhány olyan eset is előfordul, hogy Katz utal valakire a szövegben, a megfelelő bibliográfiai tétel viszont hiányzik: Schuchardt, J. Schmidt.

8. Rövid személy- és tárgymutató zárja a könyvet.

9. Az elkerülhetetlennek tűnő sajtóhibák száma nem nagy. Ezek különösen akkor kellemetlenek, ha formális, redundanciamentes dolgokról van szó. Itt például ilyen: C helyett C áll (36), η helyett n (113).

MÁRTONFI FERENC

Zum IV. Internationalen Finnougristenkongress in Budapest 1975

Beiträge aus dem Istituto Universitario Orientale di Napoli. Seminario di studi dell' Europa Orientale Napoli 1975. 7 + 21 + 6 + 10 + 11 l.

A kiadvány öt tanulmányt tartalmaz, az első négy nyelvészeti, az ötödik irodalmi.

NULLO MINISSI, Zur Erneuerung der sprachgeschichtlichen Methode. MINISSI professzor azzal a gondolattal vezeti be tömör áttekintését az utóbbi évszázad nyelvészetéről, hogy a finnugor nyelvtudomány művelőit mindig érdekelték az általános nyelvészeti kérdések; ez főleg mostanában fontos, ugyanis a nyelvtudomány mai helyzete különösen megkívánja a szilárd általános nyelvészeti alapokat. Röviden összefoglalja és értékeli a nyelvtudomány két nagy irányzatát: az újgrammatikusok által kidolgozott, ma már hagyományosnak nevezett, történeti-összehasonlító nyelvtudományt és a SAUSSURE nyomán kialakult irányzatokat. Rámutat az újgrammatikus elméletben rejlő ellentmondásokra (idézi azokat a tudósokat – G. CURTIUST és J. SCHMIDTET –, akik annak idején bíralták az újgrammatikusokat), megemlíti mindkét nyelvészeti irányzat filozófiai háttérét: a 19. századi pozitívizmust, valamint MACH filozófiáját, mely alapvetően befolyásolta SAUSSURE nézeteit. A 20. századi irányzatok módszere a neopozitivisták logikától függ, a történeti összehasonlító módszer alapját pedig a pozitivisták gondolkodásmód képezte. A neopozitivisták beállítás, úgy, mint a pozitivisták, már a múlté, ugyanis a kérdés az, hogy a nyelv „Ding an sich”, azaz lehet-e továbbra is természettudományos, illetve matematikai – logikai módszerrel kutatni. A választ nem a nyelvtudomány, hanem a mai kultúra szelleme adhatja meg (in dem Geist der heutigen Kultur): „An Stelle der wissenschaftlichen ist jetzt eine geschichtliche Auffassung der Sprachforschung notwendig”. Minissi professzor szerint ez nem azt jelenti, hogy W. VON HUMBOLDT vagy K. VOSSLER szellemtörténetéhez lépünk vissza, vagy a nyelvjárás-kutatók kultúrtörténetéhez, vagy a tartalmat figyelembe vevő grammatikához és szemantikához. Sajnos elég szükszavúan összegzi tanulmányát, ekképp: „Das bedeutet, dass die Sprachwissenschaft die geschichtliche Wissenschaft der Sprachform ist, die die Sprachform allein – nicht den Sprachinhalt – mit rein geschichtlichen Vorstellungen, Prinzipien und Verfahren untersucht und erklärt.”

ÉDER ZOLTÁN, Újabb szempontok a „Demonstratio” hazai fogadtatásának kérdéséhez. Éder alapos tanulmánya új szempontokat ad a Sajnovics-kutatáshoz. Mindenekelőtt azt bizonyítja, hogy a Demonstratio hazai fogadtatása nem volt kedvezőtlen, mert nem is lehetett kedvezőtlen, ugyanis a Sajnovics-ellenes művek halála után keletkeztek. Ebből az következik, hogy Sajnovics nem a támadások miatt hallgatott el, nem az ellenséges közhangulat miatt hagyta abba a nyelvészetet. Éder arra a kérdésre ad választ, miért nem folytatta nyelvészeti kutatásait Sajnovics: a HOLOVICVS által publikált levelekre támaszkodik (Magyar Nyelv 68: 493–501). Kibontakoznak előttünk a Demonstratio születésének körülményei, megismerjük a jezsuita és a piarista szerzetesrendek közötti tudományos vetélkedést, megtudjuk, hogy Hell rendtársát, Prayt akarta segíteni a piarista történésekkel szemben, így Sajnovics nyelvészeti feladata egy nagyszabású, szervezett munkálat része volt. A jezsuita rend feloszlata (1773) törte ketté mind Sajnovics, mind Hell pályáját. Sajnovics egyik leveléből az is kiténik, hogy első-sorban matematikusnak és csillagásznak tartotta magát, nem pedig nyelvésznek. Az is új szempont ÉDER kutatásában, hogy Sajnovics későbbi ellenfelei vallási ellenfelek, azaz protestánsok voltak.

Hell volt tehát a vezetője annak a munkaközösségnek, melyet a magyar őstörténet feltárására szervezett. Szerepének jelentőségére fényt vet egy újabb adat, mely VÉRES O. ANDRÁS szíves közléséből származik, és melyet kandidátusi disszertációja kéziratából idézek (A magyar fonetika története az 1880-as évekig. Budapest 1974. 196. l.): «SAJNOVICVS — a kötet végén — maga is HELLnek tulajdonítja a Demonstratio érdemeit; ezt a kijelentését azonban nagy szerénységével magyarázták. Sokat nyom a latban, hogy HELL maga is nyilatkozott az ügyben, sőt magamagát mondja a könyv fő szerzőjének: „Nihil ergo horum omnium ad Patrem Sajnovics pertinent; Nihil etiam de laboribus in Expeditione susceptis ad eum spectat, nisi quantum is sub mea directione, et juxta mentem meam mihi, in quibusdam ad manum fuit; quid quid igitur detectum, elaboratum, reperitum et [cetera] est, id solum ad me pertinet, ipsaque demonstratio identitatis idiomatis Lapponici, et Ungarici, quoad oeconomiam operis, argumenta, dispositionem et [cetera] [...] mea cuncta est mente, et directione...” (A Budapesti Egyetemi Könyvtár kéziratárában: Coll. Prayana, Tom. XVIII., 24. darab. 21., ismertette a Magyar Nyelv-tudományi Társaság 1971. okt. 26-i ülésén.). Mellékelem a levélrészlet magyar fordítását: „Mindezekből tehát semmi sem Sajnovics atyáé. De a kiküldetésben vállalt munkákból sem tartozik rá semmi, ha csak nem annyi, amennyiben az én irányításom alatt, az én elgondolásom szerint bizonyos dolgokban a kezem alá dolgozott; mindaz, amit felfedtünk, kidolgoztunk, felfedeztünk (és más egyebek) egyedül engem illet; a lapp és a magyar nyelv azonosságának bizonyítása is; ami a mű elrondezését, érveit, felépítését (stb.) illeti, az én elgondolásom és irányításom alapján készült.” Éder tanulmányából azt is megtudjuk, hogy Hell egy összefoglaló, háromkötetes művet tervezett, mely a jezsuita rend feloszlata miatt nem készült el. Arról is szól, hogy Sajnovics művének elején öntudattal vallja magát a Demonstratio szerzőjének, hiszen feladatát megoldotta, viszont a befejezésben Hellre hárítja az érdemeket. Hell általam idézett sorait az egész koncepció tükrében kell értelmezni; Sajnovics érdemeiből semmit sem vonnak le.

Éder 1777-tel jelöli meg a lappellenes hangulat kezdetét, tehát ez a tényező nem okozhatta Sajnovics elhallgatását, mert életében nem létezett. Valami azért csak volt a levegőben: SALÁNKI ISTVÁN a Magyar Nyelv 60. kötetében (250–52) közöl egy levelet Sajnovicsról. BENCZUR JÓZSEF „pedagógus, a XVIII. század jeles jogásza” azon levelét teszi közzé, melyet KOLLÁR FERENCNEK, „a bécsi császári könyvtár levéltárosának írt Pozsonyból, 1770. május 29-én, tehát már a Demonstratio koppenhágai megjelenése után. A levél válasz Kollár levelére, amelyben beszámolt Sajnovics disszertációjáról...” A magyar fordítás szerint Benczur a következő, számunkra fontos vélekedéseket írja Kollárnak: 1. „Bárcsak elhoznák hozzánk Sajnovics tudós értekezésének példányait, vagy pedig a szerző — ha majd visszatér Bécsbe — kinyomtatná, és sok adalékkal használhatóbbá tenné. Különbön magyarjainknak talán az a szándékuk, hogy ezt minden módon megakadályozzák...” 2. „... nem kétlem, hogy Sajnovics véleménye nagy hitlere talál majd a tudósoknál, talán nagyobbra, mint magyarjainknál.” (251. l.) Valószínűleg létezett az ellenséges közhangulat már 1777 előtt is, de — mint ezt Éder meggyőzően bizonyította — elsősorban nem ez befolyásolta Sajnovics elhallgatását.

EVA UOTILA, A Question-Answer System in Finnish: Word Order and Semantics. A szerző — a kérdő névmásból, kopulából és névszóból álló kérdő mondat szórendjét vizsgálja (Kuka on opettaja?, Kuka opettaja on?), a szemantikai különbséget a kérdésekre adott válaszok segítségével állapítja meg.

TÓTH LÁSZLÓ, Terminológiai javaslat a magyar igeragozási rendszer idegeneknek való tanítására. A szerző a tanulmány bevezetésében felvázolja az alanyi és a tárgyias

ragozással kapcsolatos terminológiai álláspontokat, véleménye szerint eddig nem sikerült következetes terminológiai rendszert kialakítani; a tisztázatlan elméleti kérdések pedig a gyakorlatban, így a nyelvtanításban nagy nehézségeket okoznak. Jelen cikkében egy 1939-es nyelvtankönyvében már megírt terminológiai javaslatát újítja fel, mely szerint a magyar igealakokat két szempontból jellemezhetjük: „a) először a kitett (határozatlan és határozott) tárgyak szempontjából, és b) másodsor a (legtöbbször ki nem tett) névmási tárgyak szempontjából.” Ezt a felosztást két szempontból nem tekinthetjük következetesnek: a névmási tárggyal a (tulajdonképpen) névszói tárgyat kellene szembeállítani, amennyiben az osztályozás alapja a tárgy szófaja. Továbbá a névmási tárgy mibenléte nincs pontosan körülhatárolva. A szerző szerint az I. (alanyi) konjugáció „első és második személyű névmási tárgyú”, a II. (-lak/-lek ragos tárgyas) „kizárólag második személyű névmási tárgyú, a III. (targyas) pedig „harmadik személyű névmási tárgyú és minden személyben öntargyú”. Ha áttekintjük az igeragozás és a névmások kombinációit, szembetűnik az, hogy sokféle névmás állhat az igealakok mellett, pl. az alanyi ragozású igék mellett állhat a személyes névmás, a melléknévi és a számnévi mutató névmás, a kérdő, a vonatkozó és a határozatlan névmás; a tárgyas ragozású igék mellett pedig a visszaható, a kölcsönös, a birtokos és a főnévi mutató névmás. Pl. KLEMM egész bonyolultságában tárgyalja ezt a kérdést (Magyar történeti mondattan. Budapest 1928. 119–132). Ezt figyelembe véve, megdől pl. azon állítás, hogy „az I. konjugáció Esz. I. személyének nem lehet semmilyen névmási tárgya.” Úgy tűnik, csak a személyes, a visszaható és a főnévi mutató névmás szerepére gondolt a szerző, ezt azonban meg kellett volna mondania. A tanulmány pozitívuma az, hogy felhívja a figyelmet a névmások viselkedésére az igeragozás viszonylatában.

MARINELLA D'ALESSANDRO, Ungarische Literaten in der Emigration von 1919 bis heute. A külföldre szakadt művészek közül a legnehezebb az írók sorsa, mivel elszakadnak az anyanyelvtől és a hazai társadalomtól; a magyar írók izoláltsága kettős: sem a külföldi, sem a hazai közönséggel nem tudnak kapcsolatot teremteni. A szerző áttekinti az emigrációs irodalom csoportjait (19-es emigránsok, különböző egyetemi tanszékeken működő írók, hivatásos írók, az újságírók népes tábora), majd felsorolja a különféle nehézségeket: atomizálódnak, álkulturális, vallásos vagy politikai irányok hívei lesznek; még veszélyesebb a dilettantizmus; még a jó írókat is beszűkülés fenyegeti. Ilyen körülmények között is az életrajzzerű regényeknek szociográfiai értéke van. Az avantgarde írói kivételt képeznek (Kassák-csoport), és csak egyes, az időtlenség atmoszféráját megteremtő alkotások magas színvonalúak. Végezetül az emigrációs irodalom az emigráció számára vagy irodalom az emigrációban. Ez utóbbinak kellene tartania a kapcsolatot a hazai irodalommal.

A tanulmánykötet a IV. Nemzetközi Finnugor Kongresszus tiszteletére jelent meg, ezzel magyarítható tematikai sokrétűsége. Az öt tanulmány közül különösen kiemelkedik Nullo Minissió és Éder Zoltáné. A szép kiállítású kötet az olaszországi finnugrisztika színvonalát és sokoldalúságát példázza.

A. JÁSZÓ ANNA

Forschungstätten für Finnougristik in Ungarn

Szerk. GULYA JÁNOS és HONTI LÁSZLÓ. Akadémiai Kiadó, Budapest 1975. 165 l. + 4 l. fényképmelléklet

A kötetet KÁLMÁN BÉLA előszava vezeti be. A könyv sorra megismerteti az olvasót a finnugrisztika magyarországi műhelyeivel, tájékoztat szervezeti felépítésükről, főbb kutatási területeikről és személyi állományukról. A finnugrisztika itt a legtagabb értelemben szerepel (mint ahogy a finnugor kongresszusokon is): a nyelvészetten kívül beletartozik a finnugor néprajz, zene, régészet, embertan, történelem és irodalom, tehát amit összefoglalóan finnugor filológiának nevezhetnénk.

Az első rész a Magyar Tudományos Akadémia történetével, felépítésével, irányító szerepével foglalkozik részletesen, továbbá az akadémiák irányítása alatt működő tudományos kutatóintézeteknek és az Akadémiai Kiadónak a tevékenységét ismerteti, számba véve mindazokat a nagyszabású kollektív alkotásokat, amelyek az utóbbi időben láttak napvilágot. A kötet második része az egyetemeknek és a tanárképző főiskoláknak e témakörben érdekelt tanszékeit és intézeteit mutatja be. A harmadik részben a nemzeti

és egyetemi könyvtárakról és gyűjteményekről kap tájékoztatást az érdeklődő, az utolsó fejezet pedig a magyarországi múzeumokat mutatja be dióhéjban.

Függeléként a tudományos folyóiratok jegyzéke található a szerkesztőségek pontos címével. A kötetet a magyarországi finnugrisztika „Who's who”-ja zárja.

A könyv egyaránt hasznos külföldieknek és magyaroknak. Nagy mértékben megkönnyíti a finnugrisztika magyarországi és külföldi aktív művelőinek e tudomány berkeiben való tájékozódását, mert megismerteti az olvasót a kutatóhelyek tevékenységének, eredményeinek jelenlegi állásával (noha az ismertetések, úgy tűnik, nem teljesen egyenlő szerkesztési elvek szerint készültek). Megkönnyíti és elősegíti a kapcsolatok felvételét és tartását, hiszen a finnugor kongresszus résztvevői ezáltal birtokába jutottak az intézmények, folyóiratok és kutatók teljes címjegyzékének. Jó lenne — ha nem is ilyen terjedelemben — öt évenként „korszerűsíteni” és akár valamelyik folyóirat függelékeként kiadni vagy sokszorosítani legalább a címek jegyzékét. A personaliába esetleg más adatok is bekerülhetnének. Javaslatként hadd említsem a finn Seulaset című tájékoztató mellékletét (Kansallisten tieteyden henkilökalenteri 1977), amely tartalmazza az itt ismertetett kiadványban szereplő személyi adatokon kívül a kutatók házastársának nevét, a házasságkötés évét, a gyermekek nevét és születési évét, valamint a kedvenc időtöltést, hobbyt. Ezekre a szaktudománnyal csak közvetve kapcsolatos információkra is szükség lehet a tudományos érintkezésben.

KERESZTES LÁSZLÓ

Uráli népek

Nyelvrokonaink kultúrája és hagyományai

Szerk. HAJDÚ PÉTER

Corvina, Budapest 1975. 321 l. + 16 melléklet

A magyar kiadással egyidejűleg a finn Suomalaisen Kirjallisuuden Seura a Corvinával közösen finnül is megjelentette a könyvet OUTI KARANKO—PAP fordításában, sőt némi késéssel az angol változat is napvilágot látott (Suomalais-ugrilaiset. Helsinki 1975. SKS. III l., ill. Ancient Cultures of the Uralian Peoples. Corvina, Budapest 1976.).

A finn kiadás terjedelmére nézve rövidebb, mivel a magyar és az angol változat finn szerzői, számszerint négyen, kimaradtak belőle és a könyv képanyaga is szerényebb.

A könyv magyar és finn szakemberek közreműködésével teljes képet nyújt arról, hogy módszerben és eredményeiben hol áll ma az uralisztika tudománya a nyelvészetből kezdve a zenéig. Ennyire komplex jellegű összefoglalás sem nálunk, sem külföldön nem jelent meg mostanáig.

A sok szerző ellenére a könyv még stiláris szempontból is elég egységes benyomást kelt, s a finn szerzők tanulmányai MIKOLA TIBOR és PAP ÉVA gondos, gördülékeny fordítása jóvoltából szervesen illeszkednek be a mű egészébe.

Itt-ott akad a könyvben egymásnak ellentmondó nézet, ez azonban távolról sem róható fel a szerkesztésnek. Ilyen nézetkülönbségek minden fejlődésben levő tudományban természetesen.

A szerzők fő törekvése nem az, hogy ki-ki a maga szakterületén mindenáron egyező vonásokat mutasson ki a különböző uráli népek között, hanem hogy bemutassák azt a sok összetevőjű fejlődést, amely az egyes népek életében végbement, s ami a mai különbségek kialakulásához vezetett.

A könyv négy fejezetre oszlik, ezek a következők: I. Nyelvészet; II. Régészet és antropológia; III. Anyagi kultúra; IV. Népművészet és mitológia.

E rövid ismertetés keretei nem engedik meg, hogy minden cikkre kitérjünk, hanem egyet-egy kiragadva próbálunk meg képet adni az egész műről.

A nyelvészeti cikk szerzője, HAJDÚ PÉTER A rokonság nyelvi háttere címen foglalja össze az uráli nyelvek jellemző közös vonásait. A közös szókinés segítségével megrajzolja az uráli társadalom körvonalait, s az uráli nyelvek közös fanevei alapján, a paleobotanikai kutatások legújabb eredményeinek felhasználásával, megkísérli kijelölni az uráli őshaza helyét. Ez Hajdú szerint az Ob alsó és középső folyása mentén és az Ural hegységben terült el egészen a Pecsora forrásvidékéig. Ezt az elméletet Hajdú Péter először több mint egy évtizeddel ezelőtt fejtette ki, s azóta mind több nyelvész, régész, antropológus stb. fogadja el.

A nyelvészeti áttekintést az uráli nyelveknek egy rövid, tipológiai egybevetése zárja. Ez jól demonstrálja, hogy az utóbbi évtizedek nyelvészeti forrongása során az uráli nyelvtudomány fegyvertára is jócskán kibővült.

A régészet legújabb eredményeit FODOR ISTVÁN összegezi. Ő is arra az eredményre jut, hogy az i. e. IV. évezredben a finnugorok és a szamojédok ősei az Urál keleti oldalán éltek.

A finn VILLE LUHO Finnország emberi betelepülését vizsgálja, s nagyon jól áttekinthető az a kép, amelyet a különböző régészeti kultúrák egymásutánjáról fest. Kár, hogy legalább a későbbieket nem próbálja ilyen vagy olyan nyelvű népszerűséghez kötni. Bár Finnország finn lakosságának betelepülését, ha röviden is, megtaláljuk KUSTAA VILKUNÁ-nak a finn paraszti életforma kialakulásáról írott cikkében.

HOPPÁL MIHÁLYNak az uráli népek hiedelemvilágáról szóló összefoglalása azért érdemel említést, mivel a kérdést új oldalról közelíti meg. A szovjet szemiotikai iskola mitológiai kutatásokkal foglalkozó csoportjának módszerét veszi át, amely szerint az antik világ és a természeti népek gondolkodására a polárisan szembeállított szimbólum-sorok jellemzők. Így például az uráli mitológiában a Nap és a Hold szembeállítás, amelyből tovább következik a nő-férfi, a meleg-hideg, az arany-ezüst, a 7–6 oppozíciója. Az egyes kultúrákra, népekre nagy mértékben jellemző, hogy milyen ellentétsoportot használnak fel.

A kötetet három érdekes tanulmány zárja. DOMOKOS PÉTER az uráli népek népköltészetéről ír, arra összpontosítva a figyelmet, hogy az egyes népcsoportoknál, népeknél, melyek a népköltészet legjellemzőbb vonásai. VOIGT VILMOS a finnugor népek epikáját tárgyalja, különös tekintettel az ősi és az újabb kori bonyolult kölcsönhatásokra.

VIKÁR LÁSZLÓ kötetzáró tanulmánya a finnugor népek zenéjéről szól. Szakterületünk két legfiatalabb tudományága az irodalom és a zene. Az uráli népek irodalmának kutatásakor természetesen nem merül fel a genetikai összetartozás kérdése, a népzene esetében azonban igen. Mutatkoznak is közös vonások, de a gyűjtés és az összehasonlító vizsgálat még annyira a kezdet kezdetén tart, hogy a kutató viszolyogva von le általános érvényű következtetéseket.

A könyv elsősorban a szélesebb olvasótábor tájékoztatását tűzi ki célul — bár hasznos olvasmány a szakember számára is —, s azzal, hogy a legújabb tudományos eredmények és szemlélet alapján járul hozzá a magyar történeti tudat formálásához, fontos kultúrküldetést tölt be.

BERECZKI GÁBOR

Oscar Lazar: The Formation of Abstract Nouns in the Uralic Languages

Acta Universitatis Upsaliensis. Studia Uralica et Altaica 10. Almqvist & Wiksell, Uppsala 1975. 334 l.

A szerző az uráli nyelvek absztrakt főneveinek képzését, az e célra szolgáló képzőket kívánja leírni. E kérdéskörrel három nagy fejezetben foglalkozik: a szóképzés módjai általában és az uráli nyelvekben (On Word-Formation 15–57), az absztrakt főnevek képzése az egyes uráli nyelvekben (Abstract-Formation in the Uralic Languages 58–307) és a leszűrt tanulságok (Conclusion 308–316).

A szóképzést tárgyaló fejezetben LAZAR szól a szóképzés változásának módjairól, okairól, a szókinccs eredet szerinti rétegződéséről, a szóalkotás különféle módjairól (spontán szóalkotás, összetétel, képzés és ez utóbbi kettő határesetei) és a képzők eredetéről. Vázlatosan tárgyalja a rövid múltú írásbeliséggel rendelkező nyelvek szókinccse bővítésének eszközeit a vogul, az osztják, a jurák és a szelkup példájával illusztrálva. Ezek az eszközök azonban a recenszens megítélése szerint aligha különböznek lényegesen más nyelvekétől, pl. a magyaraitól, legfeljebb abban, hogy az alapvetően kívülről inspirált nyelvújítás következtében ezek írásbelisége még inkább tele van újkeletű, sokszor talán felesleges idegen elemekkel.

A könyv gerincét az egyes uráli nyelvek absztrakt főneveinek képzését tárgyaló fejezet alkotja. A szerző különösen nagy figyelmet fordít a finnre (69–108) és a magyarra (248–288): részletesen tájékoztat e nyelvek szuffigálásában érvényesülő morfológiai, morfonológiai szabályszerűségekről, számbaveszi, hogy az absztraktum képzők milyen

más képzővel bővített relatív tövekhez járulhatnak, közli a tárgyalt képzőkkel kapcsolatos, saját statisztikai vizsgálatának eredményeit. Itt megjegyzendő, hogy a két legjelentősebb finnugor nyelvben csak egy-egy absztraktum képzőt talált O. Lazar, a kisebb nyelvek jó részéből többet is felvonultatott. Ez utóbbiak képzői részben idegen (csuvas és tatár) eredetűek, részben pedig genuin szavakból váltak képzővé vagy éppen képzővé válóban vannak. A szerző legtöbbször utal arra, ha egy képzőnek a rokon nyelvben vannak (etimológiai) megfelelői, olykor azonban említetlenül maradnak (vajon azért-e, mert más véleményen van?), pl. a jurák *-wa, -ma* esetében, de vö. LEHTISALO: MSFOu. 72 : 91—110.

Az olvasónak óhatatlanul hiányérzete támad amiatt, hogy nem talál arra vonatkozóan útmutatást, mi az a szigorú határ a képzett elvont és nem elvont főnevek, ill. az absztrakt főnevek képzői és a többieit közt, amelyek alapján a szerző a finnból csak az *-(u)us ~ -(y)ys*, a magyarból csak a *-ság ~ -ség* képzős származékokat tekinti absztraktnak. A képzett absztrakt és nem absztrakt névszók ezen jellemző vonása nyilván nem kizárólag egy ilyen képző meglétének vagy hiányának köszönhető, hiszen a LAZAR idézte osztj. Vj. *wānčāyž* 'relatives, relationship' (238) és a m. *rokonság* ua. (uo.) főleg gyűjtőnév, míg pl. a finn *-sto ~ -stö* gyűjtőnévképzővel absztrakt főnevet is képezhetünk, pl. *enemmistö*, de vö. m. *többség*.

A tanulságokat összegező részben a szerző az absztrakt névszók képzése szempontjából három csoportba sorolja az uráli nyelveket: 1. obi-ugor, szamojéd: a voltaképpeni absztrakt névszók képzése ismeretlen, 2. cseremis, votják: jövevény képzők szolgálnak az absztrakt névszók képzésére, 3. a többi nyelvnek vannak eredeti absztraktum képzők. — A nomen abstractumok képzésének intralingvális eszközei közül talán a derivációról mondtak a legérdekesebbek. Pl. több finnugor és szamojéd nyelvben van egy közös, *t* elemű absztraktum képző, amely mértékjelzőül, összehasonlításra szolgál (kb. '... magasságú', 'olyan magas, mint ...' stb.); a jövevény képzők szemantikai tartalma az átadó nyelv képzőjével azonos marad; a nem jövevény képzők szóösszetételek (utó-tagjából alakultak ki; a képzővé degradálódott főnevek legtöbbször valamilyen temporális jelentés hordozói voltak, sokkal ritkábban 'út, ösvény, mód stb.' volt a jelentésük. A finn *-(u)us ~ -(y)ys* képzőnek (és finnségi megfelelőinek) eredetét illetően a szerző meggyőző érvek felsorakoztatásával SETÄLÄ nézetét fogadja el, mely szerint ez a finn *vuosi* 'év' közfinn **vōte* előzményéből keletkezett.

Oscar Lazar igen nehéz kérdéskör feldolgozására vállalkozott, amelyet véleményem szerint sikerült is megnyugtató módon megoldania annak ellenére, hogy némelykor kissé próbafizete csak egy-egy képzőt ismert el absztraktum képzőnek. Másrészt pedig talán valamivel összetettebb, színesebb volna a kép, ha a kisebb uráli nyelvek szóképzésének gazdagabb irodalma volna. Oscar Lazar azonban így is igen hasznos könyvet adott kollégái kezébe.

HONTI LÁSZLÓ

Wolfgang Veenker: Materialien zu einem onomasiologisch-semasiologischen vergleichenden Wörterbuch der uralischen Sprachen

Hamburger Uralistische Forschungen I. Hamburg
1975. XXV + 445 l.

A magyar nyelvészek II. nemzetközi kongresszusán W. VEENKER „Prolegomena zu einem vergleichenden semasiologischen Wörterbuch der uralischen Sprachen” c. előadásában (NytudÉrt. 83 : 641—646) ismertette annak a szótárnak tervezetét, amelynek próbafizete a Hamburger Uralistische Forschungen első kiadványaként jelent meg.

Az etimológiai kutatásokban a legfőbb szerepet ezideig a hangtani és morfológiai problémák játszották, a szóegyeztetések jelentéstani oldala viszont szinte teljesen a háttérbe szorult (Prolegomena ... 641. l.) — ez a kétségtelenül visszas helyzet készítette a szerzőt arra, hogy tervezett szótárával e hiányt némiképp pótolja, azaz olyan munkát adjon a kutatók kezébe, amelyben mindaz bennfoglaltatik, ami — a szóképzés tekintve — az eddigi etimológiai szótárakból kimaradt. Noha az utóbbi igényt a szerző sem említett előadásában, sem e kötet bevezetőjében ilyen kifejezetten nem fogalmazza meg, mindkét helyen említ egy példát, ami kétségtelenül erre enged következtetni: a finn *kala* (m. *hal*) etimológiai megfelelői, a permi nyelvek kivételével, valamennyi uráli nyelvben fellelhetők. A votják és zürjén nyelv nem tartotta meg ezt az ősi szót. Ennek

okáról az etimológiai szótárak hallgatnak, nem adják meg az „elfelejtés” magyarázatát (Materialien . . . IX. 1.). Nem egészen értjük ugyan, hogy mennyiben lehet feladata egy etimológiai szótárnak olyan szavak tárgyalása, amelyek nem őrződtek meg abban a nyelvben, amelyiknek szókészletét a szótár feldolgozza, Veenker fenti kifogása után azonban joggal gondolhatunk arra, hogy az ő szótára majd az ilyen jellegű kérdések megválaszolására is alapot terem. Am a bevezető és a bemutatott 40 szócikk gondos áttanulmányozása meglehetősen továbbra is csak találgatásokra, feltételezésekre vagyunk utalva. Főként azért, mert sehonnan sem kapjuk meg e sejtetően nagyméretű munka mélyreható elvi megalapozását, célkitűzéseit. Mindössze annyit tudunk meg, hogy ez az onomasiológiai-zemasziológiai szótár más úton halad, amennyiben: „Ausgehend von Begriffen werden die Äquivalente der einzelnen Sprachen aufgrund der relevanten Wörterbücher gesammelt (onomasiologische Methode), sodann wird für jedes Äquivalent möglichst der genaue Bedeutungsinhalt (semasiologische Methode) ermittelt, soweit die Wörterbücher Auskunft geben” (Materialien . . . IX-X. 1.). A módszerbeli, technikai ismertetés az elvi megalapozást nem pótolhatja, elsősorban azért nem, mert sok vonatkozásban itt is adós marad a szerző. Hiába keresünk akárcsak utalást is arra, hogy például milyen elgondolás szerint állítja majd össze a teljes címszó-listát (talán annak a Tokióban publikált Linguistic Questionnaire for Asia and Africa c. kiadványnak az alapján, amely 2000 alapszót tartalmaz, s amelyből a próbafüzetben szereplő 40 szót is kiválasztotta? — Materialien . . . X-XI), és hozzávetőleg hány szócikket tartalmazna e szótár; hogy miért éppen ebből vagy abból a nyelvjárásból idéz adatokat stb. Való igaz, hogy egyelőre csak próbafüzetéről van szó (s a további munkálatok során számos olyan, előre nem látható probléma merülhet fel, amely talán az eddig elkészült anyag átdolgozását teszi szükségessé), ez azonban még nem mentesítheti a szerzőt attól, hogy munkájával kapcsolatos koncepcióját részletesen kifejtse. Jelen esetben ugyanis az a helyzet állott elő, hogy a próbafüzet anyagából kell visszakövetkeztetnünk, ami nem éppen veszélytelen vállalkozás.

Mielőtt rátérnénk a szócikkek ismertetésére előrebocsátjuk, hogy a fenti és további megjegyzéseinkkel annak a szótárnak a hasznát szeretnénk szolgálni, amelyet eddig is nagy gyűjtőmunka előzött meg és amelyik — a koncepció megváltoztatása révén — nézetünk szerint valóban jelentős szótárrá válna.

Veenker az uráli nyelvek kétnyelvű szótáraiból gyűjtötte össze a próbafüzet 40 szócikkének az anyagát, kisebb mértékben saját feljegyzéseit is hasznosította. A címszavak (pl. KOPF | ГОЛОВА; WASSER | ВОДА; SEHEN | ВИДЕТЬ; SAUER | КИСЛЫЙ stb.) főnevek, igék és adjektívumok. A címszó után a WAHRIG-szótárból vett definíció (pl. *Wasser* 'farblöse, bei 0° C gefrierende Flüssigkeit, chem. Formel H₂O; Inhalt von Meer, See, Fluß . . . Flüssigkeit zu Heil- od. kosmet. Zwecken' . . . 77) áll, majd a DUDEN-szótárból megadja a szinonimákat. Mindezt a BIELFELDT-féle orosz-német szótár jelentéseivel egészíti ki. Az ilyen részletes definiálást egyrészt túlzottnak véljük, másrészt kicsit kockázatosnak is, hiszen számos olyan tárgy, fogalom szerepelhet majd a szótárban, amelyen talán az uráli népek valamelyike egészen mást ért (elsősorban a természeti tárgyakra gondolunk). A szinonimák bemutatása pedig azért szükséges, mert az egyes nyelvi adatok közlésekor amúgy is sor kerül mindazoknak a szinonimáknak a felsorolására, amelyek az uráli nyelvekben egyáltalán előfordulnak.

Ezután kapnak helyet nyelvenként csoportosítva az adatok, tehát azok a szavak (összetett szók), amelyekkel az adott fogalmat, tárgyat az illető nyelvben jelölik és ezek szinonimái. Mellettük e szavaknak az összes további jelentései állnak. Például a WASSER | ВОДА szócikkben többek között a következő magyar adatok szerepelnek: (HALÁSZ Német-magyar szótárából) *átlátszóság* (HALÁSZ Magyar-német szótárából) 'Durchsichtigkeits, Transparenz', *folyadék* 'Flüssigkeit', *gyógyvíz* 'Heilwasser', *tenger* 'Meer, See' és természetesen — igaz, csak a tizenötödik helyen — a *víz* is 'Wasser, Quell, Gänswein, Gewässer' (77). Tehát szinte válogatás nélkül valamennyi szó, amelyik a Német-magyar szótárban a 'víz' címszó alatt szerepel. Azonos módszer szerint jár el a többi nyelv esetében is. Ilyen formában tehát a szótár nem nyújtana többet az uráli nyelvek kétnyelvű szótáraiban, szójegyzékeiben fellelhető szóanyag együttes, a nyelvjáráásokat tekintve erősen szelektált, újrakélesztésénél. Bár kénytelenek vagyunk megjegyezni, hogy — már ami a próbafüzet szócikkeit illeti — ezt a feladatát sem tölti be tökéletesen. Anélkül, hogy a felhasznált források jellegére vonatkozóan részletekbe bocsátkoznának, csupán egyetlen példát, a legkirívóbbat említjük: a vogul anyagban egyetlen MUNKÁCSI vagy KANNISTO adat sem található! Ez a hihetetlen tény esetleg azzal magyarázható, hogy e két nagy gyűjtésből még nem készültek el a szótárak, csakhogy Munkácsi alapján már megjelent egy-két szójegyzék, s a publikált Kannisto-anyagban is akad „néhány” olyan adat, amelyekkel Veenker a próbafüzet szócikkeit kiegészíthette volna. Következés-

képp hiába nyomozunk a WURZEL | КОПЕВ (57) címszó alatt a magyar *gyökér* vogul etimológiai megfelelője után, nem találjuk, hiszen azt csak Munkácsi illetőleg Kannisto jegyezte fel.

A nyelvek adatoltsága terén jelentkező aránytalanságnak (persze nem azt kifogásoljuk, hogy a finnból sokszor tíz, a kamasszból meg csak egyetlen megfelelőt találunk) ez csak az egyik oka, a másik ok a meglehetősen mechanikus gyűjtési módszerben rejlik. A forrásokként szolgáló szótárak más-más korban, eltérő elvek szerint készültek, s szómutatóik (ha egyáltalán vannak) sem egyformán részletesek. NIELSEN vagy LAGERCRANTZ lapp szótárainak szisztematikus (tárgykörök szerint rendezett) szómutatói nagy-szerű anyaggal szolgálnak. Veenker ezt messzemenően kihasználja, ám arra is ügyelnie kellene, hogy ugyanazt a szót a többi nyelvből is — már ahol megvan — közölje, azaz onnan is, ahol az illető szó egy másik címszó alatt szerepel, és ne csak onnan, ahol arra a figyelmet a szómutató felhívja. A BROT | ХЛЕБ szócikkben (271) a lapp nyelvi adatok között kétszer is megjelenik a 'vajaskenyér' jelentésű összetett szó. Az egyik (*gusávuoi-lai'be*) NIELSEN szótárában a 'tehén', a másik (*vuoggjá-lai'be*) a 'vaj' — és nem a 'kenyér' — címszó alatt van. A magyar részből viszont hiányzik a *vajaskenyér*. Természetesen nem azért, mert mi nem ismerjük ezt a szót, hanem egyszerűen azért, mert a NIELSEN — NESHEIM-féle szómutató utal e két lapp szóra, a Halász-féle szótárból viszont Veenker csupán a kenyér címszót dolgozta fel, ahol a *vajaskenyérről* szó sincs.

Noha e munkát szerzője nem etimológiai szótárnak szánja, a későbbiekben olyan szómutatóval egészítené ki, amelynek segítségével fény derülne az etimológiai összefüggésekre: „... als Ergänzung wird ein ausführliches Register für alle uralischen Sprachen sowie für Deutsch und Russisch folgen. Dieses Material kann darüber hinaus Rückschlüsse über etymologische Zusammenhänge u. ä. vermitteln.” (Materialien ... X). Ezt a nem egészen világos utalási módot a próbaüzetben egyelőre semmi sem jelzi, viszont kétségtelen, hogy egy ilyen regiszter összeállítása nem kis feladatot ró majd a szerzőre. És ha mindehhez még hozzávesszük Veenkernek azt a különben nagyonis figyelemre méltó óhaját, hogy szótárával a jelentésváltozások kutatása számára is lehetőséget kíván nyújtani (Prolegomena ... 645), akkor tán nem lenne fölösleges megfontolni a következőt: az eddig összegyűjtött és még gyűjtendő anyag megfelelő átdolgozásával és bővítésével érdemes lenne alapot teremteni egy olyan szinonímaszótárhoz, amelyhez C. D. BUCK, A Dictionary of Selected Synonyms in the Principal Indo-European Languages (Chicago 1949) c. műve követendő példát ad.

Aligha kell részleteznünk, hogy egy, a Buckéhoz hasonló szinonímaszótár mit jelentene az uralisztika számára. Annál rejtélyesebb, hogy VEENKER szótára jelen formájában vagy akár tovább fejlesztve is milyen célt szolgálhat.

Sz. BAKRÓ-NAGY MARIANNE

Fenno-ugristica I—II.

Труды по финноугроведению.

Tartu Riikliku Ülikooli Toimetised 344, 382. Tartu 1975. 421 l., 1976. 162 l.

A Tartui Állami Egyetem actáinak keretében egy új sorozat első kötete jelent meg 1975-ben Fenno-Ugristica címmel. Az ízléses kiállítású, gazdag tartalmú kötetet a szerzők és szerkesztők PAUL ARISTE akadémikusnak ajánlották, aki 1975. február 3-án töltötte be 70. születésnapját. [Erről az ünnepi alkalomról tavaly a Nyelvtudományi Közlemények is megemlékezett (BERECZKI: NyK 77 : 227—228)]. A kötet felelős szerkesztője, PAUL ALVRE meleg hangú írásban méltatja Paul Ariste tudományos és tudomány-szervezői munkáját. A jubileum alkalmából I. MAASTIK és P. PALMEOS összeállították Paul Ariste 1965 és 1974 között megjelent tanulmányainak és más írásainak jegyzékét. A 10 év tudományos termésének felsorolása 30 oldalt tölt meg (380—410 l.). Paul Ariste korábbi munkáinak jegyzéke a Sõna sõna kõrvale című kötetben jelent meg 1965-ben.

A Fenno-Ugristica I. igen változatos tartalmú. A tanulmányok legnagyobbrészt észt és orosz nyelvűek. Mindegyik után bő rezümé taláunk valamely világnyelven. A továbbiakban témakörök szerint adunk áttekintést a kötet tartalmáról.

Általánosabb kérdésekkel két dolgozat foglalkozik. A. M. ROT a nyelvi kontaktusok elvi kérdéseit, a kapcsolatok fajtáit vizsgálja, s kitér a finnugor nyelvek szláv tükör-

szavaira is (275–285). T. SEILENTHAL A. SAARESTE nyelvfilozófiai nézeteit elemzi (286–295).

A legtöbb tanulmány természetesen a balti-finn nyelvek egyes kérdéseit érinti. PAUL ALVRE a névszók többesi tövének képzését vizsgálja az egyszerűtagos szavakon. Kimutatja, hogy e szavakban a *z* jobban megőrződött, mint több szótagú névszókban. Tárgyalja a finnégi nyelvek újabb többesi típusait is (*-loi, -löi, -si, -de, -je*) (17–30). V. DANILOV a balti-finn nyelvek és a mordvin elatívuszának funkciót elemzi és hasonlítja össze (72–89). — P. PALMEOS 4 észet nyelvjárási szó etimológiáját adja (239–248), V. PALL pedig az észtországi *Mustvee* város nevét eredezteti további hydronimából (234–238). S. RAĞE 14 új észet jövevényszót mutat ki a lett nyelvjárásokból (262–274), M. VEINBERGA pedig az észet és a lett nyelveknek a 'kéz' és 'láb' szavakra épülő frazeologizmusait vizsgálja (341–354). — Z. M. DUBROVINA a finn igeneves szerkezeteket vizsgálja abból a szempontból, hogy a szerkezet mely tagja van képviselve a főmondat alanyában, ill. tárgyában (90–102). — A. P. BARANCEV egy értékes vepsze nyelvemlék felfedezéséről tudósít. Mind ez ideig úgy tudtuk, hogy a vepsze nyelvből nincsenek e század elejénél régebbi főljegyzések. Most előkerült egy 1848-ból származó, 531 szót és kifejezést tartalmazó orosz-vepsze szójegyzék, amely Kustozero nyelvjárását képviseli. E nyelvjárást későbbi forrásokból nem ismerjük. A szerző jellemzi a nyelvemléket és a nyelvjárást (43–55). M. I. ZAJCEVA a vepsze rokonságnevek rendszerét tekinti át (296–306). — E. VÄÄRI a liv nyelv *-b* és *-g* igeképzőit elemzi gazdag anyag alapján. Kimutatja, hogy eredetileg mindkettő reflexív volt (371–379).

A lapp nyelvészetet G. M. KERT tanulmánya képviseli, aki a kólai lapp nyelvjárás szóképzésének összetételéről értekezik. Jellemzi a jövevényszó-rétegeket, áttekinti a további kutatások feladatait, foglalkozik a belső szóalkotás kérdéseivel (159–166).

A volgai nyelvek problémáiról számos dolgozatban olvashatunk. N. SZ. BAJUSKIN néhány elhomályosult mordvin névszóképzőt vizsgál: *-r, -za, -na, -do, -mo, -k, -ga, -ks* (67–71). G. BATKOV a poliszémia kérdéseit vizsgálja a mordvinban, az új fogalmak jelölésével összefüggésben (56–66). D. V. CYGANKIN az erzá-mordvin birtokos személyragozás nyelvjárási sajátosságait és eredetét elemzi (325–340). A. P. FEOKTYISZTOV Pallas szótárának mordvin részét mutatja be (117–128). A. S. JEGOROVA a mordvin és az orosz nyelv kölcsönhatását vizsgálja, s a nominális mondatokat, az összetett mondatok és a jelző kérdését tárgyalja részletesebben (103–116). — J. ANDUGANOV a cseremis alarendelő névszói összetételek típusait írja le Šketan „Erenger” című regényének anyaga alapján (31–42). I. G. IVANOV témaja a purizmus és a cseremis irodalmi nyelv. Megállapítja, hogy a 20-as és 30-as években a cseremis irodalmi nyelv fejlesztése elsősorban a belső szóalkotás révén történt. Ez nem volt reakciós, a nemzeti elzárkózást szolgáló purizmus, hanem a nyelv gazdagításának természetes eszköze. Az 1938. évi reform után a nyelv művelés irányja megváltozott, s a korábban alkotott szavak többnyire kivesztek a nyelvhasználatból (129–136). E. JAKIMOVA a cseremisz szomatikus frazeologizmusokat vizsgálja (соматические фразеологизмы; somatische Fraseologismen). A következő négy csoportba sorolja őket: 1. finnugor eredetűk, 2. a világszerte előforduló, 3. cseremis frazeologizmusok, 4. más népektől átvett frazeologizmusok (149–158).

Két tanulmány foglalkozik a permi nyelvekkel. I. V. TARAKANOV a lovak színének megjelölését vizsgálja a votjákban. Kimutatja, hogy az ilyen jelentésű szavak bolgár–török, ill. tatár eredetűek (313–324). V. I. LYTKIN az ősspermi **o* keletkezéséről ír. Véleménye szerint az *ä* > *o* változás a következő kemény mássalhangzó hatására ment végbe. Lágy mássalhangzók előtt e labializáció elmaradt (189–197).

Több magyar vonatkozású írást is tartalmaz a kötet. P. N. LIZANEC a kárpátvidéki lexikai kölcsönzések atlaszának tervét fejt ki (177–188). K. MOKÁNY a kárpátaljai magyar nyelvjárászigetek háziállatok jelölő beceneveit gyűjtötte össze (213–222). S. MOKÁNY pedig hat magyar szó etimológiáját tárgyalja: *ékszeres (lőszerszám); háborbot, háporty; icsköröm, fűköröm; kapar; kerecsen; sanda* (223–233). I. ZÉKÁNY a magyar frazeológiai egységeket osztályozza (307–312).

A szamojedisztikát A. KÜNNAP értékes tanulmánya képviseli. Az első részben az északi szamojed nyelvek igeneveinek eredetét tekinti át a szerző, a második részben az északi és déli szamojed nyelvek közti ragozási különbségeket összegzi (167–176).

A nyelvészeti dolgozatokon kívül néprajzi témájú tanulmányokat is találunk a kötetben. L. JAANITS a borostyánkő elterjedését vizsgálja a balti-finn népeknél. Alátámasztja P. ARISTE nézetét, amely szerint a balti-finnek a borostyánkő elnevezését egy ismeretlen, ősidők óta a Keleti-tenger mellett élő néptől vették át. Ezt a népet Jaanits a kundai kultúra képviselőivel azonosítja (137–148). V. LÖUGAS az észet ún. *tarand*-sírok rekonstrukciós kísérleteiről számol be (198–212). A. PETERSON a sörkésztést írja le a déli vepszéknel és a balti népeknél. Valószínűnek tartja, hogy a sörkésztés leírt módját a

vepszék vették át a baltiaktól (249–261). A VIRES a gombnak az észti népi öltözködésben való megjelenéséről és a gomb különböző fajtáiról értekeznek (355–370).

Az 1975-ben indult sorozat második kötete, ha kisebb terjedelemben is, de 1976-ban megjelent. Ez az újabb kiadvány három fő részre tagolódik: tanulmányok, nyelvi anyagközlések, szemle. A felépítése tehát folyóirat jellegű.

A tanulmányok sorát PAUL ALVRE írása nyitja meg, amely a finnugor nyelvek szláv jövevényszavairól nyújt áttekintést (3–14). A kérdés eddigi irodalmát összefoglalva megállapítja, hogy a balti-finn nyelvek szláv kapcsolatai már az i. sz. 5. században a szláv alapnyelv korábban megkezdődhettek, a régi jövevényszavak zöme azonban a 9. századtól kezdve az óoroszból származik. A magyarra áttérve ismerteti A. M. ROT nézetét, amely szerint a magyar nyelv nagy számban vett át óoroszi jövevényszavakat a 7–11. században (*tanya, úkra, borona, széna* stb.). A többi finnugor nyelv szláv jövevényszavainak rétegződését is bemutatja. — J. ANDUGANOV a cseremiszi szóösszetételek helyesírásának történetét tekinti át (16–35), s felhívja a figyelmet arra, hogy a cseremiszi nyelvmélekek és a régi nyelvtanok elvi megállapításai és gyakorlati eljárásai nem mellőzhetők a mai ortográfiai elvek kidolgozása során. — O. KURS az etnogeográfia és a finnugrisztika viszonyát vizsgálja (37–42). Etnogeográfián az etnoszok (népek, törzsek, etnográfiai csoportok) és a földrajzi feltételek kölcsönhatását érti. Rámutat arra, hogy eddig inkább csak az etnoszok földrajzi elterjedtségét kutatták, míg a földrajzi helyzetnek és a természeti környezetnek a hatását kevés figyelemre méltatták. — A. P. ŽURAV-L'OV egy új régészeti vizsgálati módot mutat be (45–56), amely az eddigieknél több lehetőséget nyújt a díszítő motívumok elemzésére és osztályozására. A módszer lényeges vonása az, hogy a díszítő elemeket köralakban vetíti ki. — A. UNIVERE az észti nyelvjárási *sõltus* szó eredetét vizsgálja (58–65), E. VÄÄRI pedig a liv *-ikš-*képzőt mutatja be (67–89).

A nyelvi anyagközlések P. ARISTE és A. KÜNNAP gyűjtéseit nyújtják az olvasónak. P. ARISTE 1941-ben gyűjtött zürjén följegyzéseit teszi közzé (92–114). Informánsa a 25 éves Kirill Uljašev volt, aki a Komi ASzSzR Ust'-Kulomi körzetéből származott. Elbeszélései részben önéletrajzi jellegűek, részben meséket tartalmaznak. — A. KÜNNAP kamassz szöveggyűjtésének első részét adja ki e kötetben (116–133), amelyeket még 1964-ben vett magnetofonszalagra az utolsó kamassz, Klavdija Plotnikova ajkáról. A kamassz hangok lejegyzésében K. Donner és A. J. Joki transzkripciósi gyakorlatára támaszkodik. Az uralisztika szempontjából igen nagy jelentősége van e szövegek megjelenésének, hiszen kamassz szöveg alig áll jelenleg a kutatók rendelkezésére. — KÜNNAP másik anyagközlése (135–145) eddig publikálatlan nghanasz és enyec igeneveket tesz közzé Castrén kéziratok hagyatékából, de tartalmaz néhány saját gyűjtésű infinitívuszi alakot is.

A szemle rovatban előbb a szaranszki M. V. MOSIN ismerteti az ötödik Volga vidéki onomasztikai konferenciát (147–150), majd V. TRUMMAL ismerteti a balti-finn népek keleti csoportjára irányuló újabb régészeti kutatásokat (151–159).

MIKOLA TIBOR

Г. М. Керт: Дмитрий Владимирович Бубрих

1890—1949

Очерк жизни и деятельности. Ленинград 1975. 103 l.

A szovjetunióbeli korszerű finnugor nyelvtudomány megeremtőjének és legkiemelkedőbb művelőjének életrajzát és tevékenységét tekinti át e kis könyvecske ötven lapján az egykori tanítvány, a Petrozavodszkban működő kitűnő lapológus, G. M. KERT. A kötet a továbbiakban БУБРИХ nyomtatásban megjelent munkáinak jegyzékét s egy eddig még nem publikált előadásának (A finnugor nyelvek névszórágazásának eredete) szövegét tartalmazza.

Az észti tudománytörténet Bubrih dédapját is nevezetes személyiségként tartja számon, ő volt ugyanis (anyai részről félig észti lévén) a tartui egyetem első észti lektora 1826-ban. Ezt a finnugor érdekű vonalmat örökölte a késői utód, aki ugyan a híres pétervári professzor, A. A. SAHMATOV egyik kiváló tanítványaként russzisztának s azon belül dialektológusnak indult, a húszas évektől azonban — nem kis mértékben éppen a szeretett mester finnugrisztikára is kiterjedő tevékenységének hatására — „átnyergel”, s a finnugor nyelvek kutatójává képezi ki magát.

Életpályájának főbb állomásai: 1913-ban befejezi egyetemi tanulmányait; a következő évek a tudományos felkészülés jegyében telnek, miközben egy lettfolói kisváros gimnáziumában tanít; 1924-től 1935-ig a leningrádi Herzen Pedagógiai Főiskola oktatója (1925-től professzora), orosz nyelvtörténetet és finn leíró nyelvtant ad elő. Közben — már 1922-től — a petrográdi (később leningrádi) egyetemnek is docense, az indo-európai összehasonlító nyelvtudomány és a finn nyelv előadója. 1925-ben szervezik meg a leningrádi egyetem finnugor filológiai tanszékét, vezetésével Bubrihot bízzák meg. Funkciói ezidőtől megsokasodnak, tanít a moszkvai egyetemen is, irányítója több intézet munkájának, egyik kezdeményezője (s a legtöbb esetben résztvevője is) a finnugor nyelvtudományra utazó expedícióknak, aspiránsvezető. Valóban ő a megteremtője az ugyan nagy hagyományokra visszatekintő de gyakorlatilag csak a húszas években megszerveződő szovjet finnugrisztikai kutatásoknak, amelyekbe — részben az ő igen tudatos és célratörő nevelő munkája eredményeképp — sorra bekapcsolódnak az egyes finnugor népek tudóssá serdülő fiai. Közreműködik a helyi tudományos központok életre hívásában is. Ezek az ú. n. „tudományos-kutató intézetek” eleinte mindössze néhány képzett munkatárssal a harmincas évek elejétől kezdenek működni Petrozavodszkban, Szaranszkban, Joskar-Olában, Izsevszkban és Sztiktivkarban. 1934-től haláláig Bubrih vezetői — MARR javaslatára — a Nyelv és Gondolkodás Intézete Finnugor Szekcióját. 1941-ben Leningrádból Sztiktivkarba evakuál, s itt a Petrozavodszkból ugyancsak Sztiktivkarba áttelepült egyetem előadója. 1944-ben Petrozavodszkba utazik, s a visszaköltözött egyetem finnugor filológiai tanszékének vezetőjeként dolgozik. 1945-ben visszatér Leningrádba. 1946-ban levelező tagjává választja a Szovjet Tudományos Akadémia. 1947-ben megbízzák a Karjalai Finn Akadémiai Fililálé vezetésével. Ő a kezdeményezője a szovjet finnugristák első, 1947-es konferenciájának is, amelynek házigazdája a leningrádi egyetem volt. E roppant tevékeny élet (amely súlyos megpróbáltatásoktól, csalódásoktól sem volt mentes, s legnehezebb szakaszában egyik-másik tanítványa sem bizonyult méltónak mesteréhez) utolsó pillanatára is része volt az egésznek, a cseremiszi nyelvről tartott egyetemi előadásán a professzor rosszullétre panaszkodott. Húsz perccel később — még az egyetem épületében — meghalt.

Bubrih 1914-ben publikálta első cikkét, halála évéig 115 írásáról tud a munkásságát bemutató bibliográfia. 1971-ig számos kéziratban maradt művét tették közzé, ill. korábban már megjelent cikkét, könyvét közölték újra. Műveinek bizonyossága szerint behatóan foglalkozott a finnugor nyelvek többségével, jelentős írásai jelentek meg a karjalai, a finn, a mordvin, a zürjén, a votják nyelv kérdéseiről, írt összehasonlító nyelvészeti munkákat, nyelvelméleti, tudománytörténeti tanulmányokat, számontartotta s több ízben is átfogóan jellemezte a szovjet finnugrisztika eredményeit.

Bubrih munkája már életében beérett, a nemzetközi finnugrisztika nem nélkülözheti a húszas években általa elindított s egyre jelentősebbé váló szovjet finnugor kutatások gyümölcsét. Egykori tanítványai ma már beérkezett, neves kutatókként irányítják az ifjabb nemzedék sokszínű tevékenységét. Számos kutatóhelyről szólhatnak itt elismeréssel, a mester halála óta eltelt negyed évszázad gazdag eredményeinek felsorolása volna emléke előtt a legméltóbb tisztelgés.

DOMOKOS PÉTER

Ago Künnap—Paula Palmeos—Tõnu Seilenthal: Põhja ja itta

Lehekülgi meie sugulaskeelte uurimisloost. Tallinn 1974. 198 l.

Az uráli népeket és nyelveket bemutató kézikönyvek sora 1974-ben újabb kötettel gyarapodott, három kitűnő észt tudós „Északra és Keletre” címen megjelent művével. Hasonló vállalkozás korábban csak finn és magyar nyelven létezett, utóbb angolul és lengyelül (magyar és finn művek áttüzetése) valamint németül (ugyancsak magyar szerző — DÉCSY GYULA — tollából).

E műfaj legújabb darabja a finn (VUORELA 1960), a magyar (HAJDÚ 1962) és a német (DÉCSY 1965) szintéziseket követő közel tíz éves pauza után jelent meg, s tartalmában, szemléletében is nem kevéssé különbözik előzményeitől, eredményeiben, információiban is sok újat adó, önálló összefoglalás.

A szerzők noha elsősorban a szamojéd és ugor (s természetesen a balti-finn) nyelvek szakemberei — ez a körülmény a könyv tudománytörténeti fejezeteiből is kité-

nik — megbízható képet adnak a permi és a volgai ághoz tartozó népek és nyelvek problematikájáról is.

A Népszerű tudomány-féle Mosaiik sorozat kilencedik köteteként megjelent viszonylag kiterjedelmű könyv a következőképp tagolódik: Előszó (P. ARISTE); Kik a nyelvrokokok? (P. PALMEOS); Az uráli nyelvek kutatásának története (A. KÜNNAP, T. SEILENTHAL, P. PALMEOS); A rokon nyelvek nagy kutatói: A Reguly (P. PALMEOS); M. T. Castrén (A. KÜNNAP); T. Lehtisalo (A. KÜNNAP); K. Donner (A. KÜNNAP); K. F. Karjalainen (T. SEILENTHAL); Urali nyelvmutatványok; Felhasznált irodalom.

A nyelvrokokok népeket bemutató fejezet (7–43) felhasználja a legfrissebb szovjet szakirodalom és az 1970-es népszámlálás adatait, hasznosítja az újabb történeti, néprajzi, paleográfiai és etimológiai megállapításokat, s a hasonló jellegű művektől eltérően viszonylag részletesen méltatja az uráli népek kulturális teljesítményét, irodalmuk alakulását is nyomon követi.

Az általános tudománytörténeti áttekintés (44–79) először az oroszországi, ill. észtországi finnugrisztika történetét tárgyalja Strahlenbergtől napjainkig, ezt a finnországi fejlemények szemrevétele követi a turkui egyetem megalapításától E. Itkonenig, a sort a magyarok zárják. Itt Juliánus barát és Kőrösi Csoma Sándor is megemlítődnek, s a sorban az utolsó név — érdekes módon — Laziczius Gyula.

A nagy kutatókat bemutató portrék (80–188) imponáló szakirodalom alapján álltak össze kerek egészé. (A húszoldalas REGULY pályakép pl. 12 cikk, tanulmány, könyv adataiból épült.)

Bizonyára nem csupán a nagyközönség számára érdekes és tanulságos a nyelvmutatványokat tartalmazó néhány lap (189–194), amelyeken — a szamojéd nyelvek kivételével — azonos szöveg szólal meg a finnugor nyelvek majd mindegyikén. Többek között az egyetemi oktatásban is jól lehetne hasznosítani hasonló párhuzamos szövegeket, amelyekből pillanatok alatt nyilvánvalóvá válik az érdekelt nyelvek etimológiai, mondattani, tipológiai rokonsága, s kiviláglanak a rokonság fokozatai is. Meghatározott szövegről lévén szó, az adatközlők (általában ismert nyelvtudósok) minden nyelvnek (amelyben ez megteremtődött) az irodalmi változatát mutatták be. Mielőtt érdekességként magát a szöveget is ideiktatnám, két apró megjegyzést teszek. Két mari irodalmi nyelv létezik, a hegyi és a mezei (a kötet csak egyiküket mutatja be); hiányzik a nyelvek sorából a komi-zürjén.

S most a szöveg — magyarul: „Ezelőtt az emberek élete nehezebb volt, mint most. Otthon készítettek mindent, ami kellett. Kézrel vetették, kaszálták és csépeltek a gabonát. Az asszonyok fontak és szöttek. Az embereknek nem volt idejük tanulni. Most a gépek végzik a nehezebb munkákat. Az emberi élet könnyebb. Több idejük marad az életük megjavítására.”

Nem maradhat említés nélkül a kötet illusztrációs anyaga sem, amely vadonatúj. Megszakad tehát az a hagyomány, amely azonos képeket örökít tovább évtizedről évtizedre, könyvből könyvbe, amelynek következtében a mai olvasók nyelvrokokaikat sokszor száz év előtti öltözékükben, környezetükben szemlélik. (Az ennek nyomán támadó idegenkedés messzeható következményeiről nem kell szólnunk.) T. SEILENTHAL érdeméből 27 friss felvételt láthatunk itt, s csak elismeréssel és némi irigységgel gondolhatunk a jeles szerzőkre, akiknek többször is volt alkalmuk és lehetőségük nyelvrokokaik földjén megfordulni. A személyes élmények nem kis mértékben fokozták a kitűnő észt összefoglalás hitelességét, s életszerűbbé tették ezt a hasznos, de meglehetősen könyvszagú és szükségszerűen kompilatív műfajt.

DOMOKOS PÉTER

A finnugor népek irodalmának bibliográfiája

Szerk.: JÁVORI JENŐ. Fővárosi Szabó Ervin Könyvtár, Budapest 1975. 630 l.

A bibliográfus azon kevesek közé tartozik, akik mindennapi munkájuk során szüntelenül a végtelenség érzésével találkoznak. Olyanképpen, hogy munkájuk kezdőpontját még éppenséggel láthatják, végpontja azonban — egy-két területet kivéve — csak ideiglenesen, ill. önkényesen jelölhető ki. A Budapesten rendezett IV. Finnugor Kongresszus alkalmából megjelent nagy bibliográfiai vállalkozás szerkesztője, JÁVORI JENŐ különösen érezheti munkájának ezt a befejezhetetlenségét, hisz kitűnő könyve már megjelenése pillanatában — s épp a megjelentetés idejéből következően is — a folytatás szükségességének a gondolatát is sugallta. És sugallták a vele együtt a kongresszusra

megjelent, a bibliográfia tárgykörét érintő új művek is, amelyek közt olyan hatalmas irodalmi anyagot tartalmazó könyvek vannak, mint a Hadmenet, nászmenet, a Medvének és az Észet költők c. antológia.

Végső soron persze ez az új kiadványcsoport meg is nyugtathatja Jávorit afelől, hogy valóban fontos, szükséges vállalkozásba fogott, s hogy olyan időpontban sikerült föltárnia a finnugor irodalmak magyar anyagát, amikor az még viszonylag könnyebben áttekinthető. Sőt nemcsak az említett irodalmak anyagát tárta föl, hanem kitekintést ad bibliográfiájában az irodalomhoz kapcsolódó művészeti, kultúrtörténeti területekre is, ami munkájának egyik jelentős érdeme.

Anyaggyűjtésében — amint arra az előszóban utal is — különösen két bibliográfiai előzmény segítette: a KOZOCSA — RADÓ-féle, a keleti finnugor irodalmakat 1953-ig feltáró könyvészeti munka (A szovjet népek irodalmának magyar bibliográfiája), és DOMOKOS PÉTERnek a finn irodalom szelektált hazai anyagát tartalmazó bibliográfiai összeállítása A finn irodalom fogadtatása Magyarországon c. könyv függelékeként. Az összeállítás, szerkesztés elvében (népenkénti tárgyalás, ezen belül népköltészet és műköltszet kettéválasztása, az utóbbinál haladás az egyes szerzők betűrendjében) valamint az antológiák, gyűjtémények és verseskötetek analitikus feldolgozásában helyesen és indokoltan követi a Kozocsa — Radó-féle bibliográfia módszerét. Szerencsésebb lett volna, ha azt a módszert is átveszi tőlük, hogy az egyes műveket betűrendben (nem pedig a magyarországi megjelenés időrendjében) közli, és hogy nemcsak a regények, önálló kötetek, hanem a versek, novellák címét is megadja az eredeti nyelven. Ezek egyrészt a bibliográfia használatát, a keresést könnyítették volna meg, másrészt egy-egy többek által is lefordított mű azonosításához és egymás mellé sorolásához adtak volna lehetőséget.

Persze így, történeti sorrendben felsorakoztatva is hatalmas az anyag értéke. Nem annyira az egy-egy műre kíváncsi érdeklődő szempontjából, aki nyilván inkább a címet tudja, mint a megjelenés idejét, s így kénytelen miatta végigböngészni az adott író felsorolt műveit; hanem a finnugor irodalmak hazai útjára kíváncsi olvasónak, kutatónak. Ő aztán a bibliográfia jóvoltából végigkövetheti például azt az utat, ahogyan a finnugor irodalom nyelvészeti stúdiumból olvasmánnyá, írókat-költőket érdeklő művészté vált, ahogy a történeti jellegű kutatásokat kiegészítette a jelen kultúrájára figyelem. Azt a közismert tényt, hogy ezeknek az irodalmaknak a fölfedezését is nyelvészeinknek köszönhetjük, Jávori bibliográfiája meggyőző, egzakt adatok sorával támasztja alá. Az elsőként ismertté váló — mert a nyelvi múltat is őrző — népköltészetit alkotások szinte kivétel nélkül kiváló nyelvészek fordításai Hunfalvy Páltól Munkácsi Bernáton át Beke Ödönig. Egy-két kisebb keleti finnugor nép esetében mindmáig szinte csak nyelvtudósokat látunk fordítókként. Ez persze azt is jelenti, hogy e szövegek hosszú ideig nem igazán irodalmi anyag voltak: költői értéküket Képes Géza fedezte föl, hogy pedig e népeknek élő irodalma is van, arra Domokos Péter irányította rá különösen a figyelmet. Ha a finn és észet népköltészet hazai fölfedezésében nem is, fordításában láthatóan kezdettől fogva kisebb a nyelvtudósok szerepe a főt említetté, az élő finn irodalomra pedig — a többi néphez viszonyítva — korán fölfigyeltek a nyelvészek mellett költőink is. Am ez a tény, hogy ti. a finnugor irodalmak gondozása lassan „kicsúszik” a nyelvészek kezéből, nyilvánvalóan őket nyugtatja meg leginkább, hiszen úttörésük hasznosságát, eredményességét bizonyítja. A főt gondolatmenet pedig azt, hogy a bibliográfia említett hibája másfelől nézve mekkora hasznot hajthat.

Immár nem kronologikusan követve a mű rendjét, hanem itt-ott meg-megállva adatok birtokában is megállapíthatjuk, hogy a finn irodalomtól mindeddig a Kalevalának volt a legnagyobb hatása — tudományos szempontból nézve — nálunk is. És ha nem is érdemén-értékén felül foglalkoztunk vele, de általa néha árnyékba került a közelmúlt vagy épp az adott időszak irodalmának nem kevés értéke. Talán ezért is cipelte aztán magával irodalmunk máig az adósságokat, amelyek törlesztésére főként az Európa Kiadó tett sokat az elmúlt egy-másfél évtizedben. A kortársi irodalom anyagát mérlegeelve némi büszkeséggel állapíthatjuk meg, hogy ma az értékek válogatása tervszerűbben történik, mint a felszabadulás előtt: irodalmi szempontból értéktelen mű szinte nem is jelenik meg napjainkban területünkről. Az azonban már kérdéses, hogy kiadjuk-e mindazt, ami megjelentetésre érdemes. Mintha kiadóink és szerkesztőségeink egy része itt kevésbé merne kockázatot vállalni, mint sok más irodalom esetében. Mert pl. sem a finn, sem az észet költők közül senkit nem találtunk eddig alkalmasnak arra, hogy válogatott verseit önálló kötetben kiadjuk.¹ Ugyane két irodalomról mindmáig nincs összefoglaló, áttekintő

¹ A recenzió elkészülte után jelent meg Einari Vuorela A pacsirta lépcsői c. kötete. (Szerk.)

irodalomtörténeti munka magyar nyelven — Bán Aladár fél évszázaddal ezelőtti ilyen irányú kísérletét nem számítva. Az Európa-szerzte ismert és fordított Väinö Linnának csupán egyetlen művéhez juthat hozzá a magyar olvasó. És lehetne még folytatni a sort. S hogy most már pontosan folytathatnánk, hogy az arányokon elgondolkozhatunk, az Jávori bibliográfiájának is érdeme.

Mint ahogy — a fordítói és kritikai gárda már említett minőségi átalakulásának ténye mellett — az is a bibliográfia anyagából és névmutatójából olvasható ki, hogy ez a csoport létszámát tekintve is számottevően megnőtt napjainkban. Am ennek ellenére továbbra is kísért még az a „hagyomány”, hogy az egyes finnugor irodalmak alkotásai egy-két buzgó, fáradságot nem ismerő személy erőfeszítéseinek eredményeként juthatnak el hozzánk magyarul. (Lásd a névmutatóban az egy-egy nevet követő oldalszám-halmazokat!) Ismét nagyobb bátorságra buzdítanánk tehát a kiadókat, szerkesztőségeket, hiszen a fordítói gárda igényes kibővítése többek közt abban is segíthetne, hogy előbb utolérjük önmagunkat, eltüntessük a fehér foltokat e területről.

De vannak-e fehér foltjai a bibliográfiának? Bármennyire is illúzió az efféle nagy anyaggal dolgozó retrospektív bibliográfia esetében az abszolút teljesség elérése, Jávori Jenőnek sikerült ezt megközelítenie. Kisebb hiányai (a kolozsvári Utunk néhány feldolgozatlan száma finn versanyaggal, Jávorszky Béla Távola futó utak c. fordítás-kötete harmadik, bővített kiadásának kihagyása, egy Waltari-kritika és Saarikoski-vers mellözése a Napjainkból stb.) nem nagy fáradsággal pótolhatók.

Sajnálatosabb ennél, hogy a bibliográfiában 47 szerző születési és halálzási adatai hiányosak vagy hiányoznak. Ezek túlnyomó része (37) finn, s közülük nem kevés, akinek adataihoz egészen könnyen hozzá lehetett volna jutni, hiszen pl. a magyarbarát Santavuori, Sylvi Kekkonen vagy Harri Kaasalainen halálát még napilapjaink egy része is közölte, Daniel Katz születési éve megállapítható három éve magyarul is megjelent regényének hátsó borítólapjáról, és így tovább. De a nehezebb esetek is megérték volna a fáradságot, hisz a hiányok nemcsak szépséghibája a bibliográfiának. Feltehetően persze mindez az idő szűkösségéből is következhetett: a kongresszus idejére meg kellett jelennie a könyvnek.

Az összegyűjtött anyaghoz két jól használható mutató áll rendelkezésünkre: a névmutató, valamint a feldolgozott egyes tartalmú gyűjtemények, antológiák jegyzéke. Szívesen láttuk (és használtuk) volna az átnézett folyóiratok címmutatóját is, s mivel a műcímek nem betűrendben találhatóak a bibliográfiában, jó szolgálatot tett volna egy betűrendes címjegyzék is.

Végül egy apró terminológiai tévedésre hívnánk még föl a figyelmet: a cím *finnugor* népek bibliográfiáját ígéri, de a könyv örvendetes módon a szamojéd anyagot is tartalmazza, ezért helyesebb lett volna az *uráli* népekre való utalást tenni a címébe.

A Fővárosi Szabó Ervin Könyvtár ismert bibliográfiai tevékenységének fontos állomása ez a mű. Csak arra tudjuk biztatni az intézményt és Jávori Jenőt: legyenek a területnek ilyen jó és gondos (a részletetekben még gondosabb) gazdái a továbbiakban is. Mert a gyarapodó anyag folyamatos számontartására föltétlenül szükséges és érdemes lenne kurrenssé tenni a munkát: két-három évenként (vagy ha még mindig ragaszkodunk az alkalmakhoz, az öt évenként megrendezendő finnugor kongresszusokra) kiadni hozzá egy-egy pótfüzetet. Hogy egy kicsit „utolérjük”, végessé tegyük a végtelent — és persze hogy a nélkülözhetetlen segédeszközt a kutatók, irodalompolitikusok, kiadók meg a gyarapodó olvasótábor asztalára tehessek.

SZOPORI N. LAJOS

Wolfgang Steinitz: Ostjakologische Arbeiten. Band I—II.

Ostjakische Volksdichtung und Erzählungen aus zwei Dialekten. Texte.

Für die Neuherausgabe wissenschaftlich bearbeitet von GERT SAUER.
Akadémiai Kiadó, Budapest — Akademie-Verlag, Berlin — Verlag Mouton,
Den Haag 1975. XXV + 468 l.

Az NDK Tudományos Akadémiája és a Magyar Tudományos Akadémia közös vállalkozásaként három kiadó gondozásában (részben újra) kiadják WOLFGANG STEINITZ professzor osztják tárgyú munkáinak tekintélyes részét. A már megjelent első kötet az OVE első kiadásának (OEST 31. Tartu 1939) változatlan, a szerző kéziratossal korrekcióival,

megjegyzéseivel kiegészített, fénymásolt kiadása. A nemrég megjelent második kötet az osztják szövegekhez fűzött kommentárokat tartalmazza (a szinjai kommentárok másodszor, a serkali kommentárok pedig első ízben tételnek közzé). A harmadik kötetben pedig majd új anyagot találunk: Steinitz eddig kéziratossztyák szövegeit vehetik végre kezükbe az érdeklődők (ezeket magyar és német kutatók közösen rendezték sajtó alá), a negyedik pedig a nehezen hozzáférhető helyeken publikált tanulmányokat foglalja magában. Arra vonatkozóan sajnós nem találunk utalást a kiadványt gondozó GERT SAUER és RENATE STEINITZ előszavában (Vorwort zur gesamten Ausgabe. XV—XVIII), hogy mi lesz azoknak a kisebb kéziratossztyák cikkeknek a sorsa, amelyek az egyes osztják nyelvjárások leíró és történeti hangtanával, transzkripciójával foglalkoznak...

Steinitz osztják népköltési gyűjtése voltaképpen nem is szorul ismeretésre és méltatásra, noha első megjelenéséről a viszontagságos háborús időkben a Nyelvtudományi Közlemények nem emlékezett meg. Akik azonban az elmúlt három és fél évtizedben az osztják nyelvvel és folklórral foglalkoztak, ismerték és haszonnal forgathatták: az északi osztják hang- és alaktani kérdésekben való tájékozódáshoz hasznos útmutatóul szolgáltak a kötetben képviselt két dialektus fonetikáját és morfológiáját bemutató fejezetek; a szövegek legtöbbje pedig az osztják n é p költészetbe enged bépillantást, ill. nyelvészeti vizsgálatok tárgyául is szolgálnak.

A kiadók megjegyzik, hogy már maga Steinitz tervbe vette e munkájának újbóli kiadását az általa később kidolgozott fonematikus átírás alkalmazásával, de egyéb feladatok miatt ez elmaradt (XV), ill. anyagának egy kisebb részét már így átírva az Ostjakische Grammatik und Chrestomathie mit Wörterverzeichnis (Leipzig 1950) című könyvecskéjében publikálta.

Mindenképpen nagyon időszerű és dicséretes vállalkozás e négyrészes sorozat megjelentetése, hiszen ezáltal újra beszerezhetővé válnak a háborúban egyrészt elkallódott vagy megsemmisült OVE kötetei, ill. hozzáférhetővé válnak a kéziratossztyák és nehezen elérhető folyóiratokban napvilágot látott dolgozatok.

Nem feledkezhetünk meg e sorozat első kötetéről szólva, hogy milyen élvezetes olvasmány a ROMAN JAKOBSON írta Geleitwort (IX—XIV), amely a kortárs és a kolléga melegehangú, szubjektív visszaemlékezése révén emberközelbe hozza az egy évtizede elhunyt Steinitz professzort azokhoz is, akik őt nem ismerték.

Ostjakische Volksdichtung und Erzählungen aus zwei Dialekten. Kommentare.

Für die Herausgabe wissenschaftlich bearbeitet von GERT SAUER und BRIGITTE SCHULZE. Akadémiai Kiadó, Budapest — Akademie-Verlag, Berlin—Mouton, Den Haag 1976. 320 l.

Voltaképpen csak most mondható teljesnek STEINITZ szinjai és serkali osztják gyűjtése, mivel a második kötet első kiadásából (Stockholm 1941) kimaradt jegyzetek végre rendelkezésünkre állnak. Ezek kivételével tehát csak újból kiadott anyagról van szó, amelynek ismételt közreadása igen dicséretes, hiszen az eddig különleges ritkaság-számba menő 1941. évi kötet mindenki számára hozzáférhetővé vált.

A könyv nemcsak a címben jelzett kommentárokat tartalmazza, hanem néhány szép tanulmányt is az obi-ugor népköltészetéről „Zur ostjakischen und wogulischen Volksdichtung” (1—61) összefoglaló cím alatt, egy önálló tanulmány pedig REGULY ANTAL északi osztják gyűjtésének hangjelöléséről közöl igen fontos megfigyeléseket (62—74). A népköltészeti tárgyú tanulmányok sorát az osztják és vogul dalok verselésével foglalkozó írás (1—29) nyitja meg. Steinitz saját gyűjtésű anyagon igazolja, hogy az osztják énekek verselése igen szabályos, ugyanis négy és hat verslábas sorokra tagolódnak; a vogult illetően MUNKÁCSI gyűjtésére és saját megfigyeléseire támaszkodva hasonló eredményekre jut. Ebben a tanulmányban tájékoztat az obi-ugor népköltészet nyelvére oly jellemző töltelékelemekről is. Az osztják énekek paralelizmusáról (29—41) és a figura etymologicáról (41—46) szóló írásokat az érdeklődők magyarul is elolvashatják Márk Tamás szép fordításában („A vogul és osztják népköltészetéről”, in: A vízimadarak népe. Gondolat, Budapest 1975. 353—367). Az obi-ugor népköltészet költői eszközeiből, állandó fordulataiból ad némi ízelítőt ezután (46—50), majd a csak a népköltészeti termékekben előforduló szuffixumokról ad számot (50—57). A *kē*, *ki* 'ha' jelentésű partikulának kiemelő funkciójáról és töltelékelemként való alkalmazásáról szól e tanulmányfüzér utolsó dolgozata (57—61). — Gyakran kell Reguly osztják adataihoz folyamodnunk, noha az ő hangjelölése a későbbi gyűjtőkénél kezdetlegesebb. A Reguly-féle transzkripciót elemző tanulmány (62—74) arról győzi meg az olvasót, hogy Reguly hangjelölése sok esetben

meglepően következő volt, olyannyira, hogy az azóta kihalt, általa gyűjtött szigvai osztják nyelvjárására vonatkozó lényeges hangtani következtetések levonására is alkalmas.

A szintjai szövegekhez fűzött kommentárok (75–208) jórészt nélkülözhetetlenek a megértéshez. Az itt található nyelvi adatok és magyarázatok természetesen beépültek a Berlinben (NDK) készülő és füzetenként megjelenő Dialektologisches und etymologisches Wörterbuch der ostjakischen Sprache c. nagyszabású vállalkozásába. Egy mű sohasem készülhet el teljesen, úgy, hogy többé már semmiféle kiigazításra, kiegészítésre ne szorulna. Ezt bizonyítja, hogy az évek folyamán Steinitz szükségesnek látta további jegyzeteket fűzni a már megjelent anyaghoz; ezek is bekerültek a kötetbe (209–216) a hagyaték gondozóinak jóvoltából. Az első kötet jegyzetanyagát most kiegészítették (217) és az időközben felfedezett sajtóhibák jegyzékét is mellékeltek (219).

A „Kommentare zu den Scherkaler Texten” (221–295) ugyancsak a szövegközléseknel megszokott és elengedhetetlen tárgyú és nyelvi magyarázatokat tartalmazza. A szövegekhez csak lazábban kapcsolódó jegyzetek a voltaképpeni kommentároktól jól elkülönülnek, lévén petittal szedve. Az itt közölték bepillantást engednek abba is, milyen nehézségekkel kell megküzdnie a gyűjtőnek, mire sikerül nyelvmesterével kialakítania a kölcsönös bizalom légkörét és megnyernie őt, hogy szívvel-lélekkel segítsen neki a számára többé-kevésbé idegen világ titkaiba bepillantani, azokat megérteni (pl. 223–224).

A kommentárokat néhány dal kottája (szintén reprint; 297–302), a nyelvmesterekre vonatkozó tudnivalók (303–307), Steinitz néhány osztjákföldi fotója (308–311), a középső Ob-vidék térképe az osztják lakta településekkel, az 1935-ös állapotokat mutatva (313) követi, majd a rövidítésjegyzék (315) és a forrásjegyzék (317–320) zárja le a kötetet.

Az „Ostjakische Volksdichtung und Erzählungen” immáron másodszor jelent meg, de csak most válhat igazán közkinccsé, mivel végre beszerezhető és a teljes anyagot tartalmazza, feltehetőleg úgy, ahogyan azt Steinitz annak idején elképzelte és eltervezte. Reméljük, hogy az „Ostjakologische Arbeiten” még hátralevő két kötetére nem kell sokáig várnunk.

HONTI LÁSZLÓ

Lieselotte Schiefer: Phonematik und Phonetik des Vach-Ostjakischen

Veröffentlichungen des Finnisch-Ugrischen Seminars an der Universität München.
Serie B: Beiträge zur Erforschung der obugrischen Sprachen. Band 1. München 1975.
IV + 495 l.

A Müncheneri Egyetem Finnugor Szemináriumában a kutató munka fellendülését a saját sorozatok kiadása jelzi: a címleírásban szereplő „Veröffentlichungen...” első (A) szárája a Die historischen Ortsnamen von Ungarn sorra megjelenő köteteit foglalja magában és a Finnisch-Ugrische Bibliothek is útjára indult már. Lévéen a szeminárium vezetője a STEINITZ-tanítvány GERHARD GANSCHOW professzor, az ott folyó munkát főleg az ugor, azon belül is az obi-ugor kérdések iránti érdeklődés jellemzi. Ezt igazolja LIESELOTTE SCHIEFER ismertető munkája is, és egyben azt is, hogy a k e l e t i o s z t j á k nyelvjárások, mindenekelőtt a vachi-vaszjugáni, változatlanul a kutatók érdeklődésének előterében állnak.

A kötet szerkezete: Vorwort (1–2), Einleitung (3–18), Teil 1: Phonematik (19–138), Teil 2: Phonetik (139–324), Anhang: Distribution segmentaler Phoneme (327–387), szómutató, irodalom- és rövidítésjegyzék stb. (389–493) és a szerző életrajza.

A szerző a bevezetőben szól a vachi osztják nyelvjárásának a finnugor nyelvcsaládon belüli helyéről, megemlíti a dialektusnak a finnugor hangtörténeti kutatásokban játszott szerepét (az igazat megvallva SCHIEFER csak a vokalizmuskutatásokról beszél), tájékoztat a feldolgozott nyelvi anyagról (bár ennek kapcsán az olvasóban az a benyomás alakul ki, hogy csak a KARJALAINEN gyűjtötte anyag lett figyelembevéve), ismerteti munkájának célját, a kutatási módszert és közli az általa használt fonológiai terminusok definícióját.

A dolgozat érdemi részének első fele a nyelvjárás fonéma-rendszerét hivatott leírni. Steinitz munkássága óta ezen a téren már aligha várható új, csak az ő megállapításainak adaptálásáról, elvétve pedig vitatásáról lehet szó. SCHIEFER tulajdonképpen két jelentős újítást kíván Steinitzhez képest bevezetni: 1. az *ä* helyett *ä-t* ír és középső nyelvállásúnak tekinti (87, 97), 2. az *ö-t* és az *õ-t* pedig felső nyelvállásúként tartja számon (95–97, 123–124). Az előbbi, jelölésbeli módosítást éppenséggel elfogadhatnánk, bár ez

egyrészt ellenkezne a hagyománnyal, másrészt a redukáltak nyílásfokának irreleváns volta is az ő megtartása mellett szól. Az utóbbit illetően azonban bizonyos megindolások alapján aligha lehet egyetérteni a szerzővel: KARJALAINEN, TERÉSKIN és GÜLYA jelölés-módja egyaránt középső nyelvválásra utal, bizonyára nem véletlenül; a birtokos személyjelek magánhangzóeleme a névszó első szótagi magánhangzójától függ, mégpedig az első szótagi *ö* és *ő* (valamint az *ä* és az *ë*) után éppúgy második szótagi *a* és *ä* áll a személyjeles névszókban, mint az *a*, *o*, *o* és az *ä*, *e*, *ö*, *ö* után (míg *j*, *u* és *i*, *ü* után — a nem váltakozásos szóalakokban — *j* és *i* található); Schiefer is tud erről (282), de figyelmen kívül hagyta. Ez utóbbi kérdéssel kapcsolatban hiányolom az irodalomjegyzékből és a tárgyaló részből egyaránt ТИТ-РЕЙН ВІІТСО К описанию фонологии уральских языков (SFU 9: 57—62) című cikkét, amely a vachi osztják redukáltakat illetően SCHIEFERÉHEZ hasonló vélemény tükröz. — A fonémarendszert bemutató fejezet egészében véve alapos munka és igen hasznos is abból a szempontból, hogy az egyes variánsok disztribúcióját a teljes anyag feldolgozásával állapította meg. A hangsúlyviszonyok leírásában pedig többet és pontosabbat ad az olvasónak, mint annak idején KARJALAINEN az OL-ben.

A könyv másik fő része, a fonotaxis kétségtelenül újdonságnak számít a finnugrisztikában (de vö. MÁRK TAMÁS, A szólkup szótagalkotás kérdéséről. NyK 75: 401—406), amit a szerző is hangsúlyoz (pl. 142). Elsődlegesen az egyes fonémák kombinációs lehetőségeivel foglalkozik (illetve a függelékben a fonémák disztribúcióját is közli). Tárgyalja többek között a mássalhangzó-kapcsolatokat, a mássalhangzókat, a magánhangzókat váltakozásait, elizióját és inzercióját. Tanulságos a fonotaktikai szabályok alapján megállapított, elvben lehetséges egyszótagú szavak listája, amelyben a szerző megjelölte a ténylegesen létezőket és a polimorfémikusakat: látható, hogy a vachi osztják nyelvjárás a lehetséges változatok közül milyen keveset használ, bár a rendelkezésre álló nyelvi anyag viszonylag szűkös volta kétségessé teszi ennek a megbízhatóságát (természetesen ezzel a dolgozat egyéb megállapításainak megítélésekor is kell kisebb-nagyobb mértékben számolni). A vachi osztják dialektus fonotaktikai szabályszerűségeinek feltárásával csakugyan úttörő jellegű munkát végzett Schiefer, eredményei a többi osztják nyelvjárás és egyéb finnugor nyelvek hasonló feldolgozása után a hangtörténeti és összehasonlító kutatásokban is használhatóak lesznek.

Igéretes kezdeményezésnek vélem tehát e munkát, a feldolgozást is általában alaposnak és lelkiismeretesnek mondhatjuk, bár a szerző felfogásával, megállapításaival nem mindig lehet egyetérteni. Így pl. az egyes igei magánhangzó-váltakozások szám-szerű értékelése (293—294) legfeljebb a KT-re épül, KARJALAINEN grammatikai feljegyzéseire (MSFOu. 128), TERÉSKIN és GÜLYA gyűjtésére aligha. Nem hiszem, hogy az *a* ~ *u* ~ *j* csak két igével volna képviselve a korpuszban, de a ritka *ä* ~ *o* (*o*: *ä* ~ *o*) váltakozás sem két, hanem három ige jellemzője: 'sterben', 'reif werden', 'hineingehen'. Azt hiszem, a szerző általában nagyon mechanisztikusan értékelte az adatokat, nem számolt pl. azzal, hogy esetlegesen jegyezte fel KARJALAINEN a különféle váltakozásos formákat. Szerintem a számokon túlmenően célszerű lett volna rámutatni, hogy potenciálisan minden olyan névszó és ige részt vesz a magánhangzóváltakozásban, 1. amelynek első szótagjában váltakozásra alkalmas magánhangzó van, és 2. amelynek nominatívusa nem magánhangzóra, illetve infinitívusi töve nem *i/j*-re végződik. — Az adatok feldolgozásában és értékelésében tapasztalható kisebb pontatlanságok mellett nagyobb hiányosságnak érzem, hogy a témához szorosan nem tartozó finnugor alapnyelvi vokalizmus és az állítólagos finnugor magánhangzó-váltakozások kérdésében a ma már túlhaladott Steinitz-féle elméletre hivatkozik (59, 293). — Megítélésem szerint a magánhangzóharmónia típusairól, keletkezéséről szóló fejtegetések (274 kk.) sem volnának nélkülözhetetlen részei a dolgozatnak. — Gondolom, Steinitz gazdag életművéből még legalább azoknak a tanulmányoknak is lett volna mondanivalójuk a vachi osztják fonémarendszer és fonotaxis feldolgozója számára, amelyeket obi-ugor vokalizmustörténetéből publikált. Másrészt, ha már érintette a STEINITZ és E. ITKONEN közti polémiát, ez utóbbinak is van még néhány írása, amelyek a tisztánlátást elősegíthetik (pl. A hangváltozások kivétel nélkülsége a finnugor magánhangzó-történet megvilágításában. NyK 70: 351—360). — Nem tudom mire vélni, hogy a szerző szerint egyedül e sorok írója vonta volna kétségbe a magánhangzó-váltakozás finnugor kori eredetét (291)! ITKONEN-nak tudtommal az első, Steinitz ilyen értelmű tételét bíráló tanulmánya a Zur Frage nach der Entwicklung des Vokalismus der ersten Silbe in den finnisch-ugrischen Sprachen, insbesondere im Mordwinischen (FUF 29: 222—337) címen már 1946-ban megjelent és ez L. Schiefer irodalomjegyzékében is megtalálható. — Egyébként hivatkozott cikkemben (NyK 75: 301—318) nemcsak az osztják váltakozások kialakulását véltem későbbinek, mint STEINITZ, hanem jelentkezésük szinkron feltételeit is igyekeztem kideríteni, akár csak egy másik, hasonló témájú cikkemben (uo. 365—373). — A szerző a kisse hiányos

irodalmat sem mindig aknáza ki, hiszen GANSCHOW Die Verbalbildung im Ostjakischen című munkájában annál azért többet mond a derivációs váltakozás jelentkezésének feltételeiről, mint amennyit SCHIEFER tulajdonít neki (293).

Annak ellenére, hogy némely ponton nem értek egyet a szerzővel, véleményem szerint olyan munkát adott ki a kezéből, amelyet az osztják hangtannal foglalkozók gyakran forgatnak majd.

HONTI LÁSZLÓ

István Futaky: Tungusische Lehnwörter des Ostjakischen

Veröffentlichungen der Societas Uralo-Altaica. Band 10. Wiesbaden 1975. 96 S.

Sprachliche Berührungen zwischen uralischen und tungusischen Sprachen zu suchen ist I. FUTAKYS ureigenste Idee,¹ die er in den letzten Jahren in mehreren Beiträgen vertreten hat (Tung. Lehnwörter [Lw] im Ostjakischen. FUF 37 [1969]: 369–371; Zur Frage der „altaischen“ Lw des Ungarischen. CTIFU 1970; Einige Aspekte zur Erforschung der uralisch-tungusischen Sprachbeziehungen, in: J. KISS/H. G. UDALLY (Hsg.), Festschrift für W. Schlachter. Göttingen 1973. 25–34).

Vf. rechnet dabei mit folgenden Berührungsschichten (S. 12):

1. Uralisch—Tungusisch
2. Urfinnougrisch—Tungusisch
3. „Permisch-Obugrisch“—Tungusisch
4. Obugrisch—Tungusisch
5. Urungarisch—Tungusisch
6. Ostjakisch—Tungusisch
7. „Neusamojedisch“—Tungusisch.

Diese Annahmen sind natürlich von enormer historischer Tragweite, daher aller Beachtung würdig, müssen andererseits gerade wegen ihrer Bedeutung die wachsamste Kritik auf den Plan rufen.

Für die Schichten 1–4. und 7. legte Vf. bisher wenig Material vor: für 1. ein Beispiel (urur. **suksō* 'Schneeschuh'/tung. **suksz* 'Ski'), ebenso für 2. (fiugr. **šiqere*/tung. *šiqere* 'Maus'), beide S. 27 dieses Buches, wobei sich Futaky allerdings nicht deutlich darauf festlegt, ob hier mit tung. E n t l e h n u n g e n zu rechnen ist. Zu 7. vgl. 1973, 33 f. Zu 3. finden sich zwei (wenig überzeugende) Beispiele in 1973, 27 f. (**jäkä*- 'Tanz, tanzen' < tung. **ikä*(-), **kočs*(-) 'einritzen, verziern, Ornament' < tung. **xoš* 'kratzen, einritzen')², zu 4. drei (lautlich sehr bedenkliche) l. c. 29 (obugr. **änz* 'Gefäß' [richtig: **änəy* oder **änəy*!] < tung. **ämö* id.; **äpər* 'schnell' < tung. **ämär* 'scharf, schnell' [*-*pə*- bleibt im Obugr. unerklärt]; **äp₃* [richtig **äpä*, wenn obugr., das Wort ist nur im Wog. bezeugt] < tung. **änö*(-) 'wiegen, Wiege' [-*pä* ist als Ersetzung von -*mö* unverstänlich]) und ein weiteres (auch nicht über jeden Zweifel erhabenes auf S. 28 f. dieses Buches (obugr. **mätu* 'heilige Rückwand in der Wohnung' < tung. *malü* 'Kultplatz im hinteren Teil der Wohnung')³). Zwei Wörter werden als „vorostj.“ Entlehnungen angesehen (29 f.).⁴ Eingehender hat sich Vf. 5. gewidmet (1970 und 1973, 31 ff.), worauf hier

¹ Das gilt natürlich nicht für die samojedisch-tungusischen Beziehungen, die naheliegend und bekannt, wenn auch nicht eingehender untersucht sind, ebensowenig für die ostj.-tung. der Vasjagan-Gegend (vgl. auch MENGES, HbdO I, V, 3, Tungusologie. 1968. 28), ferner nicht uneingeschränkt für den „ural-altaischen“ Bereich.

² In ersterem Wort ist fiugr. -*ä* nicht erwiesen, die Ersetzung tung. *i*- → fiugr. *jä*- nicht erklärt. Der zweite Fall ist nicht weniger problematisch: zum einen ist die Etymologie inner-fiugr. zweifelhaft (vgl. DEWOS 514), zum anderen ist ein Substitution von tung. -*s*- durch fiugr. -(*n*)*č*- unvorstellbar.

³ Urostj. **mul*; im Wog. liegt in den meisten Mundarten **mül* zugrunde, in T **mäl*, eine innerwog. nicht geklärte Entsprechung. Nichts gibt uns indessen a priori das Recht die Abweichung in T als den ursprünglichen Vokal zu betrachten. -*u* ist der tung. Form zuliebe rekonstruiert, aber im Material nicht gegeben und auch unmöglich (es gab kein obugr. *-*u*).

⁴ Urostj. **poyer* < vorostj. **puka* [sehr problematisch] < tung. **buka* 'Insel'; urostj. **tönəy* < vorostj. **tön* 'gerade' < tung. *ton* 'gerade'.

nicht einzugehen ist, am intensivsten aber hat er die tung.-ostj. Berührungen zu durchleuchten versucht, erstmals 1969, wo er vier Lw vorlegte, von denen allerdings in die kritischere Fassung der hier zu besprechenden Habilitationsschrift nur noch zwei eingingen (**äja* und **älak*, s. u.).

Das Buch hat i. w. zwei Zielsetzungen: 1. den historisch-geographischen Nachweis, daß Tungusen und Ostjaken überhaupt in Berührung standen/stehten (die allgemein angenommene geographische Distanz war ja der Hauptgrund, warum man bisher keine tung. Lw im Ostjakischen vermutete), 2. den Nachweis von Lehnbeziehungen.

1. wird auf den S. 14–25 abgehandelt. Vf. hat hier mit großer Sach- und Literaturkenntnis Hinweise gesammelt, die zusammengenommen tragfähig genug sind Beziehungen wenigstens ab dem 17. Jahrhundert⁵ wahrscheinlich zu machen, auch wenn man die Stichhaltigkeit einzelner Argumente bezweifeln wird. Es geht aber gleichzeitig aus den Ausführungen implicite hervor, daß die Berührungen i. w. flüchtiger oder jedenfalls nicht sehr intensiver Natur waren bzw. sind, etwas stärker allenfalls im ostostj. Bereich. D. h. den Belegen zufolge sind tung. Lw im Ostj. nicht undenkbar, aber in größerer Zahl a priori nicht zu erwarten.

Im Zentrum des Buches steht natürlich Ziel 2., das — nach der Darstellung der Abgrenzung gegenüber vorostj. (27–30) und durch andere Sprachen vermittelter Lw (30 f.), sowie dem Ausschluß von Onomatopoeica (32 f.) — S. 34–72 durch die Vorführung von 40 ostj. Wörtern, die „mit an Sicherheit grenzender Wahrscheinlichkeit“ (S. 34, 83) tung. Herkunft sind, angestrebt wird.

Im weiteren seien nun die einzelnen Etymologien auf ihre Stichhaltigkeit vom ostjakologischen Standpunkt durchgegangen. Dabei wurde größtmögliche Strenge angestrebt, wie sie, wenn wissenschaftliches Neuland betreten wird, wohl angebracht ist. Angeführt seien zunächst die Beispiele, die erhebliche Bedenken hervorrufen. Die Numerierung ist die Futakys, desgleichen die Kopfleiste jedes Artikels, die hier nur die Identifizierung im Original, das mitbenutzt werden sollte, erleichtern soll, nicht die Auffassung des Rez. widerspiegelt, was die ostj. Rekonstrukte anlangt, häufig auch nicht die communis opinio, wie dem folgenden Text zu entnehmen ist.

2. ostj. **öγδ* 'Fangerät' < tung. **ökü(-)* 'Fangerät, F. aufstellen ...'

Die fürs Urostj. zu rekonstruierende Form ist **üyal*. -*l* gibt es als Suffix, es ist aber nach SAUER, Ostj. Nominalbildung 128 „nur vereinzelt bezeugt“. Zudem ist ostj. -*ə* für tung. -*ü* (man erwartete -*i*) und -*γ*- für -*k*- (vgl. zu den syrj. Lw im Ostj. TOIVONEN: FUF 32: 108 f.!) unverstänlich. Letztlich muß man mit Vokalwechsel rechnen, zu dem SAUER o. c. zu vergleichen ist: „Die Wechsel *ö ~ ü* ... erscheinen ausschließlich oder typisch bei deverbale ... Ableitungen.“ Die Etymologie ist also nicht zu halten.

3. ostj. **öyi* 'Oberes, Hohes' < tung. **ögi* 'Oberes, Höhe, hoch'

Bedenklich ist 1., daß das Wort urostj. **öyat* lauten muß, wie Futaky selbst zugibt, und (-*ə*)t ein seltenes, unproduktives Suffix ist (SAUER: o. c. 92), 2. daß tung. -*i* in der Replik nicht auftritt, 3. daß die Bedeutung nur ungefähr übereinstimmt, da die urostj. etwa „hohe Landzunge, Burg“ gewesen sein muß. Unwahrscheinlich.

4. ostj. **elšmš* 'Scham, Schüchternheit' < tung. **ηēlemš* [eher: **ηēləmə* — H. K.] 'Angst, Furcht'

Die Rekonstruktion der ostj. Form ist schwierig, mit Vorbehalt wäre **ilim* anzusetzen. Da auch die Bedeutung nicht klar übereinstimmt, sind zumindest Zweifel geboten.

5. ostj. **jeγər* 'Wolf' < tung. **jeγör* id.

Urostj. ist **jöγrəγ* anzusetzen, auf das alle Formen zurückführbar sind, auch Kaz. *jeγər* etc., vgl. etwa (SAUER: o. c. 149) VVj. *kīrəγ* ~ Kaz. *γīr*, entsprechend *jöγrəγ* ≧ **jeγər* > *jeγər*. Die MESSERSCHMIDTSCHE Form *Jagr* beweist kaum späte Suffigierung, da „*γ*“ wohl auf *γ* weisen wird. SAUER spricht o. c. 149 klar und mit guten Gründen gegen jede Suffigierung mit -*əγ*. Durch *γ* ← *η* wird die Gleichung weiter erschwert (vgl. auch Nr. 17). Unwahrscheinlich.

6. ostj. **jölšn* 'Hausgötze, Geist' < tung. **jülšn* id.

Im Urostj. ist mit **jölšn* zu rechnen (wenn das nur im N belegte Wort darauf zurückzuführen ist!), das vor allem wegen des Anlauts nicht aus **jülšn* (= *žülšn*!) ableitbar ist, da urostj. **š*- das geeignete Substitut für tung. *ž*- wäre. Dasselbe gilt für das folgende Beispiel:

⁵ Der S. 17 nach MÜLLER zitierte Bericht des Fürsten Uschatoi von 1501, demzufolge an der Sygwa „einige Jugrische Fürsten ... auf Rentieren daherzogen“ ist nicht beweiskräftig für die Anwesenheit von Tungusen, da eine Übersetzung von russ. (*katatsja*) *na olenjach* vorliegen dürfte, das auch 'mit dem Rentiergespann (fahren)' heißen kann.

7. ostj. **ʃəŋ* 'zehn' < tung. **ʃəan* ~ **ʃəŋ* id.

Urostj. **ʃəŋ*. Hier stimmt — von Elementen der Morphemstruktur abgesehen — gar nichts überein. Man kann natürlich MENGES' *ʒ*, *d'* mit *ʃ* wiedergeben (S. 8), darf es dann aber nicht wie *j* behandeln.

8. ostj. **kölšəŋ* 'der mittlere Teil des Fischkörpers' < tung. **gūliŋ* 'der Rückenteil des Fischkörpers'

Im Urostj. **kölšəŋ*, also lautlich nicht möglich.

9. ostj. **koŋi* 'Trinkgefäß' < tung. **koŋi* id.

Die Zusammengehörigkeit von Mj Trj *koŋi* 'Trinkgefäß aus Birkenrinde' und V VK *kolalki* ist lautlich (Surg. *o* ~ VVj. *o!*) und morphologisch (SAUER: o. c. 135) zweifelhaft. Surg. *koŋi* müßte auf urostj. **koŋi* zurückgeführt werden (*wenn* es urostj. war), dessen *ɔ* wie *č* nicht mit dem Modell übereinstimmen. *č* wird von Futaky als affektive Palatalisierung beschrieben, wie sie in Suffixen vorkommt, aber bei einem 'Gefäß aus Birkenrinde' nicht unbedingt zu erwarten ist. Auch die Bedeutungen im Tung. („Schnapsglas, Chinese cup“) weichen ab. Nicht wahrscheinlich zu machen.

10. ostj. **köyš* 'Holzhammer' < tung. **kōŋkō(-)* 'Holzhammer, mit dem Holzhammer schlagen'

Urostj. **kāyi* oder **kōyi*. Futaky erklärt uns nirgends, wie er sich die Entsprechung tung. *-ŋk-* ~ ostj. *-y-* vorstellt.

11. ostj. **löŋš* 'Hund' < tung. **lökō* 'zottig, dichtbehaart, zottiges, dichtbehaartes Tier'

Ostj. ist **löŋi* anzusetzen, dessen *l* für tung. *l* zeigt, daß es sich nicht um ein urostj. Lw handeln kann. Ferner ist *-ŋ-* < *-k-* keineswegs trivial. Ungeklärt.

12. ostj. **löŋš* 'Pfeil mit stumpfer Spitze' < tung. **lök(k)ö* id.

Urostj. **leŋk* (Trj *lāŋk*, **-ö-* würde *lāŋ.k.* ergeben). Lautlich ist zwischen der ostj. und der tung. Form keine Brücke zu schlagen.

13. ostj. **pörti-* 'geboren werden' < tung. **baldä-* id.

Ostj. nur in Kaz. *pörtam-* nachweisbar. Die Ersetzung tung. *-ld-* durch ostj. *-rt-* ist unverständlich (im Ostj. ist ja *-li-* zugelassen), die Etymologie ohne hinreichende Erklärung (FUTAKY sieht offensichtlich keine Schwierigkeiten) nicht vermittelbar.

14. ostj. **pštä* 'Seehund' < tung. **pete* id.

Das Wort ist — das erweist seine Lautstruktur — sicher ein Lehnwort, stammt aber auch mit Sicherheit nicht aus tung. **pete*: Kaz. *poŋja* muß auf ein **potjä* zurückgehen, dessen *o* in Obd. *pöttä* offensichtlich gekürzt ist, was affektiv sein kann (FUTAKY 53). Vf. versucht keinerlei Erklärung der stark abweichenden Lautverhältnisse zu geben.

15. ostj. **pats* 'Holzknüttel' < tung. **pātš* 'Holzhammer'

Ostj. nur belegt Kaz. *potex*, Ni. *potex* ~ *potax* — so jedenfalls nach Futaky. Zum Suffix *(*ə*)*k* wird auf SAUER o. c. 147 ff. verwiesen. Dort steht, daß die Entsprechung dieses Suffixes in Ni. Kaz. *-sk* ist, außer nach urostj. hinteren Vokalen, wo *-ax* auftritt, was zwar mit Futakys Angaben in Einklang steht, in KT 786 wird aber *potek* ~ *potak* angegeben, d. h. es liegt gar kein Suffix vor, was die Etymologie unmöglich macht. R.-P. RITTER macht mich darauf aufmerksam, daß das Wort wohl aus russ. *batog* (dial. auch *potog*) entlehnt ist (vgl. VASMER 82).

16. ostj. **sejš* 'Ufersand' < tung. **sijš* ~ **sejš* id.

Das Wort wäre aus einer *s ü d* tung. Form, d. h. aus einer speziell südtung. Weiterbildung einer ertung. Form (nach Futaky **šru*) entlehnt, was doch wohl vom geographischen Gesichtspunkt her unmöglich sein dürfte.

17. ostj. **sijš* ~ **sejš* 'Kanal, schmale Bucht' < tung. **siŋš* ~ **seŋš* id.

Das Wort macht im Vokal innerostj. Schwierigkeiten (STEINIZ, GeschostjVok 71), ist zudem mit *-t* suffigiert, das nach SAUER: o. c. 92 f. selten und unproduktiv ist. Immerhin zeigen seine Beispiele, daß das Suffix an Wörter ähnlicher Bedeutung treten konnte (vgl. z. B. Kaz *čör* „Flußstrecke“ ~ *čört* „gerade Flußstrecke“), außerdem scheint es auch in einem syrj. Lw vorzuliegen: Ni. *kýart*, Kaz. *kýwart* < syrj. *gjer* 'Reif' (TOIVONEN: l. c. Nr. 69). Störender wirkt die Vertretung *ɣ* ~ *ŋ* die zwar im Ostj. nicht ohne Beispiel ist (vgl. GANSCHOW, Ostj. Verbalbildung 40), aber auch nicht gerade häufig. Die Etymologie ist, soweit ich sehe, vom Ostj. her nicht falsifizierbar, aber nicht zwingend.

18. ostj. **siŋ* 'Sonne' < tung. *siŋn* id.

Urostj. **siŋk*. Tung. *iŋ* → ostj. *ü* ist schwer, *-n* → *ŋk* unverständlich.

19. ostj. **sanš-* 'reifen, Rauhreif fallen' < tung. **sanš* id.

Für das Ostj. ist nicht **sanš-* anzusetzen. Der Stamm heißt auch nicht *sanš-* in Vj. und Surgut, sondern *sanš-*, vgl. z. B. KT 853 *torām sanškäs* 'satoi' etc. Schwerlich richtig.

20. ostj. **sarŋ* 'Gastmahl, Gelage' < tung. **sarŋn* id.

Es gibt hier lautliche wie semantische Schwierigkeiten: a) muß das Wort urostj. **särəŋ*

gelautes haben, b) ist es nur in den Verbindungen **sārən maj* 'Hochzeit(sleute)' und **s. lat* 'Kriegerschar' belegt, wobei in letzterem Falle die Bedeutung 'Gastmahl, Gelage' natürlich recht unwahrscheinlich ist, weswegen Vf. zwei *s.* ansetzt, wobei er die zweitgenannte Verbindung mit Trj. *sār-* 'wiehern' etc. in Beziehung bringt, was nicht angeht, da es im Ostj. keinen Ablaut **ä* ~ **ā* gibt. Daß die „beiden *s.*“ von den Sprechern als identisch empfunden werden, dürfte wohl Trj. (Liedersprache) *уэдл кистэм сārən лад, сārən maj* zeigen.

22. ostj. **silä* 'dickflüssige Suppe' < tung. **sile* id.

Urostj. **säl(ə)*, nicht -*ä*, das in VVj erhalten wäre. Der für die Etymologie vorauszusetzende Vokalwechsel würde zu seiner Anwendung urostj. **sil* verlangen, was aus tung. **sile* schlecht verständlich wäre, es sei denn man nimmt an, daß nach der getrennten Suffigierung in Ost **säləm* und Nord **sälən* unabhängig *i* zu *ä* wurde, was (sonderlich im Norden) unwahrscheinlich ist. Vf. umgeht das Problem elegant durch die Formulierung: „Das Grundwort wurde bei *gleichzeitig* (Hervorhebung von mir — H. K.) erfolgtem Vokalwechsel **i* ~ **ä* ... mundartlich verschieden suffigiert.“ Zweifelhaft bleibt auch die semantische Seite: aus den ostj. Bedeutungsangaben ist die Grundbedeutung 'dickflüssige Suppe' nicht erschließbar.

23. ostj. **säki* 'Kennzeichen' < tung. **sagi(-)* 'Kennzeichen, kennzeichnen'

Das Wort ist nur in Obd. belegt als (KT 836) [*säyʲi*] 'Zeichen, Kennzeichen (am Rentier, an einem Gegenstand)'. Obd. [*š*] ist aber nicht als /*ä*/ zu werten, sondern in den seltenen Fällen, in denen es vorkommt, als /*ö*/ (vgl. Rez., Gen. Phonol. u. phon. Spr. bünde 73), damit wäre urostj. **söki* anzusetzen, die Etymologie ist also wieder lautlich nicht haltbar. Im Falle von Obdorsk wird man natürlich bei Wörtern dieser Bedeutung zuerst im Jurakischen suchen. Denkbar wäre eine Verbindung mit jurO etc. [*saxē*] (JurWb 409), das auch „Kerbe im Holz ... (z. B. in einen Knüttel geschnittene)“ bedeuten kann.

24. ostj. **tay-* 'erraten' < tung. **täg-* ~ **täk-* id.

Nur ostostj., urostj. **tiyät-*. Soll bei „gleichzeitigem Vokalwechsel“ mit dem Momentansuffix -*t* abgeleitet sein, wobei auf GANSCHOW: o. c. 27 verwiesen wird. Dort steht aber, daß dieses als Primärsuffix in nur zwei Beispielen belegbar und auch im Wog. „ganz selten“ ist. Eine Suffigierung eines Lw.s mit diesem Suffix scheidet somit wohl aus.

25. ostj. **terš-* 'braten, rösten' < tung. **tēr3-* 'braten, rösten, schmelzen'

Im Ostj. ist nur belegt **tert-* (etwa mit der Bedeutung, die oben **terš-* zugeschrieben wird) und **terən* 'heiß'. Aus diesem Tatbestand ist am ehesten ein ostj. **ter* 'Hitze' zu erschließen, mit *terən* als Adj. und **tert-* als denom. Verbalableitung (vgl. VVj: *pəmta-* 'heizen, wärmen' zu *pəm* 'Dampf, Hitze, Wärme' < syrj. *pīm* 'heiß'), was der Herleitung aus dem Tung. abträglich ist, in der auch das -*t* unerklärt bleibt. Weiter ist -*η* als deverbales Suffix selten (SAUER: o. c. 51 f.).

Den bisher behandelten Lehnwortkomplex nennt FUTAKY „Lehnwortschicht A“, womit die älteren Lw gemeint sind, die er (S. 34) folgendermaßen charakterisiert: „Die Lautstruktur der Wörter zeigt einen älteren Zustand ... Das entlehnte Grundwort wurde verhältnismäßig oft weitergebildet, dabei fand mehrmals Vokalwechsel statt. Die tung. Wörter sind häufig für das Sützung. charakteristisch.“

Aus dieser Lehnwortschicht haben bisher nur zwei⁶ Lw die harte Probe „überlebt“.

Es sind dies:

1. **āja* 'Nutzen, Erfolg, Gut' < tung. **aja* 'gut; Gutes, Nutzen, Vorteil', wo freilich die Semantik nicht voll befriedigt (fürs Ostj. ist nur belegt 'Glück, Erfolg, Gut'), und

21. **saran* 'großer Kessel' < tung. **saran* 'großer Wasserbehälter'. Allerdings gälte es bei dieser Etymologie innerostj. Schwierigkeiten zu überwinden: V hat *sānar*, Trj. und. Ni weisen auf urostj. **a*, der N auf **ä* (Obd *sārān*). Außerdem bezeichnet das tung. Wort im Gegensatz zum ostj. offensichtlich ein T o n g e f ä ß, ein Unterschied, der in diesen Kulturen natürlich schwer wiegt (vgl. auch o. 9.). Zu beachten bleibt, daß Irtytsch *saran* eindeutig auf ein Lw hindeutet (STENITZ: o. c. 58).

Alles in allem ist das Material nach meiner Einschätzung noch nicht geeignet urtung.-urostj. Beziehungen zu erweisen.

Es folgen bei FUTAKY weitere 15 Wörter der sog. „Lehnwortschicht B“, von der Vf. (S. 35) sagt: „enthält offensichtlich jüngere Entlehnungen aus dem Nordtungusischen (Evenkischen). Die für das Ostj. so kennzeichnende Suffigierung ist z. T. zu beobachten, jedoch ohne Vokalwechsel.“

Dazu ist zu sagen, daß Suffigierung gerade für Lw. im Ostj. *nicht* kennzeichnend ist: die gut untersuchten und etwa zeitgleichen syrj. Lw. des Ostj. zeigen selten Suffixe —

⁶ Wenn man 4. und 17. großzügig durchgehen läßt, vier.

und wenn, dann nur die geläufigen produktiven, während bei Futaky gerade die seltenen unproduktiven recht häufig zum Zuge kommen.

Betrachten wir nun in gleicher Weise diese zweite Lehnsschicht, in der wider Erwarten weniger Lw. angeboten werden als in „A“?

1. ostj. **övi-* 'sich satt essen' < nordtung. **ögi-* id.

Die ostj. Form ist **öval-*, dem kein Stamm **övi-* zugrundeliegen kann, sonst hieße sie **övil-*, ferner scheint das angenommene Suffix -*l* (GANSCHOW: o. c. 29) nicht produktiv zu sein.

2. ostj. **övi-* 'sich nach oben bewegen' < nordtung. **ögi-* 'nach oben gehen, ...' Wie bei 1. ist der Auslaut ungeklärt: man müßte aufgrund des tung. -*i*- unbedingt ostj. -*i-* erwarten und nicht -*a-*, das tatsächlich auftritt (Vj *öyam-*, *öyäketa-*).

3. ostj. **älak* 'Halsgeschirr des Rentiers' < nordtung. **alag* 'Halsgeschirr (für Rentier, Hund, Pferd)'

Dieses Wort behandelt FUTAKY (s. o.) auch 1969, 364 f., wo er sich eingehender äußert: „Wenn aber Surg. *ǰ* sekundär ist, und das muß es wegen der klaren Entsprechung ev. *a:* ostj. *N ä* sein, kann die im Anlaut der ostj. Form zutage tretende Konstellation nicht auf das Urostj. zurückgeführt werden ...“. Das ist nicht richtig; Obd. hat *älak* und alle bekannten Formen *müssen* auf urostj. **ǰlak* zurückgeführt werden (vgl. STEINITZ: o. c. 94). Man darf also den Fehler nicht in Surgut suchen, sondern muß die Etymologie fallen lassen.

4. ostj. **ändkä* 'langweilig' < nordtung. **anjikē* id.

Lautlich leider nicht plausibel. Im Ostj. liegt eindeutig **änäy* vor, vgl. *änäy-al-tä. ändkä* 'langweilig' ist */änäy + ay/*, vgl. GULYA, EOChr. 67 f., 43. Die Abweichungen sind also erheblich und bei Futaky nicht hinlänglich erklärt (wieso der Akzent im Ostj. die Ersetzung *aji* → *ä* erklären soll, verstehe ich nicht).

5. ostj. **əsi* 'jetzt' < nordtung. **asi* id.

Hier ist zunächst festzustellen, daß im Ostj. die Bedeutung 'jetzt' nicht belegt ist (sondern — für **əsipa* — 'bald, schnell, geschwind; sofort'). Man könnte die Gleichung evtl. retten, wenn man als Grundbedeutung 'sofort' ansetzte, die auch in tung. Belegen auftritt. Es bleiben aber formale Bedenken. Als Grundwort setzt Futaky *əsi* an, das bei TERĚŠKIN in der Bedeutung 'immer noch' bezeugt ist. Die Bedeutung dieses Wortes weicht aber doch deutlich von der **əsipa* zugeschriebenen ab, so daß man sich fragt, ob nicht eher *əsi* < russ. *ужё* : *у* wird in der Gegend als -*šš-* gesprochen (vgl. KÁLMÁN, RussLwWog 50, HAJDÚ, ChrS 208 selkPar *iššo*), dafür ist V -*s-* das geeignete Substitut (vergleichbar: KT 259 *was* 'Zügel' < *вожжа*), für kurzes *i* der ersten Silbe mußte *a* einspringen, das Vokalharmonie nach sich zieht. -*ö* war nicht möglich, nur -*i* oder -*ä*, wovon -*i* gewählt wurde. Was die bedeutungsmäßig vielleicht akzeptable Herleitung **əsipa* < tung. **əsi* anlangt, erhebt sich wieder die Suffixfrage: Futaky verweist auf die Verstärkungspartikel -*pə* bei GULYA, EOChr. 95. Dort findet man aber, daß -*pə* an Verb- und Substantivformen (und S. 87 an Pronomina) mit einer ganz bestimmten — hier nicht zutreffenden — Funktion tritt, von Adverbien ist nirgends die Rede. Angesichts dieser Lage ist fürs erste die Erklärung in DEWOS vorzuziehen.

7. ostj. **ütäki* 'jeder' < nordtung. **ηštikin* 'jedermann' × **ηš-dä* 'jeder'

Auch diese Etymologie birgt große lautliche Schwierigkeiten in sich. So liegt in Vj *ütäki* ~ *utäki*, vor, je nach der Umgebung, wobei zunächst nicht klar ist, was den älteren Zustand bewahrt. Im Tung. scheint der Vokal der ersten Silbe unbekannt zu sein und es stört der Auslautkonsonant. Der Vokal der 2. Silbe ist abweichend. Auch die Bedeutung stimmt nicht überein: ostj. 'jedes' (Adj.), tung. 'jedermann', ein Einwand, dem Futaky mit dem Hinweis auf ein anderes tung. Wort nicht begegnen kann.

9. ostj. **jəli* 'Schürze' < nordtung. **nəli* 'Brustlatz, Schürze'

Der Auslaut ist ad-hoc: V *jəl, n* → *j* nicht zu erklären, da es im Ostj. ja *n-* gibt. Das Gleiche gilt für die folgende Entsprechung:

10. ostj. **jul-* 'Fell weichmachen' < nordtung. **nül-* 'Fell mit Schabeisen weichmachen'

wo zudem die ostj. Formen KoP *jəwt-* und Obd. *juwəl-* nicht erklärt werden.

11. ostj. **lam* 'Moos' < nordtung. **lām* ~ *lam* id.

Ostj. nur belegt Trj. *lāmpəλ* 'Moosfüllung zwischen Wandbrettern', dessen „Suffix“ die Gleichung ungläubwürdig macht: es ist als solches bisher nur einmal nachzuweisen

⁷ Vf. schreibt dazu S. 35, Fn. 35: „Die verhältnismäßig kleine Anzahl (15) der Etymologien mag überraschen. Mit ihnen werden gewiß nicht alle jüngeren Lw des Ostj. erfaßt, spätere Untersuchungen werden dies zeigen.“

(SAUER: o. c. 70). Weiter deutet *A* aus **l* nicht auf jüngere Entlehnung und als altes *Lw* kommt *A* seines Vokals (**ä!*) wegen nicht in Frage. (Das für die Periodisierung von *Lw* so wichtige Kriterium der Ersetzung von *l* des Modells durch **l* (> *A*, *t* etc.) oder *l* (*nach* **l* > *A*, *t* etc.) zieht Vf. unverständlicherweise nirgends heran, wie sich aus den obigen Beispielen bereits ablesen läßt: **l* wie *l* kommen in Schicht A und B vor).

12. ostj. **lulδ*(-) 'mit Harz räuchern; Harz, harzige Baumrinde zum Räuchern' < nordtung. **lūla*- „mit Harz eine Tätigkeit ausüben“ × **lūri* 'harziges Holz'

Der ostj. Befund steht dem entgegen: wir haben Trj. *лулаδγ* 'Weihrauch', dessen -*γ* nicht suffigiert sein kann (SAUER: o. c. 149). Davon abgeleitet ist *лулаδγδ*- 'räuchern'. DN *tutūδ*- ist offenbar entstanden < **tutūδā*- (< **lulδγδ*-, zu -*δγδ*- > -*δ*- vgl. GANSCHOW: o. c. 133), *tutūδ*- davon wieder eine Ableitung. -*tt*- ist also nicht „affektive Längung“ (FUTAKY 69).

13. ostj. **manī* 'Schwarm, Herde' < nordtung. **māni* ~ **manī* id.

Wenn das Wort ins Urnordostj. entlehnt wurde — und das legt die Mundartverteilung Ni. *manəŋ*, Obd. (Páp.) *mānəp* nahe —, dann muß es **mān(ə)*- gelautet haben (vgl. auch MSzFE 433; PÁPAY scheidet nicht zwischen /*a*/ und /*ā*/, vgl. STEINITZ: o. c. 19, Fn. 36), die Etymologie kann also nicht als Beweisstück dienen.

Die beiden folgenden Etymologien müssen wenigstens insofern zweifelhaft bleiben, als die Wortkategorie differiert (ostj. Subst., tung. Adj.):

14. ostj. **muči* 'Wassergrube' < nordtung. **mūči* 'voll von Wasser, ...'

15. ostj. **tāca* 'Kamerad, Freund' < nordtung. **daga* 'nah, vertraut, benachbart'. Ausgespart blieben bisher aus der Diskussion:

6. ostj. **at*- 'sagen, einladen, bestellen' < nordtung. **qāt*- 'rufen, sagen, einladen', und

8. ostj. **čanjčē* 'Landstreicher' < nordtung. **čanjčī* 'Landstreicher, Räuber, Feind'.

Davon ist gegen 6. lautlich wie semantisch nichts einzuwenden, es fragt sich indes- sen, ob auf einem völlig neuen Gebiet wie diesem Verben so abstrakter Bedeutung nicht zunächst aus dem Beweismaterial ausgeschlossen werden müßten (dies gilt auch etwa für [Schicht A] 13. 'geboren werden', 24 'erraten', [B] 1. 'sich satt essen', 2. 'sich nach oben bewegen'). Bei morphemstrukturell so beschränkten Wortkörpern drängt sich — sonderlich angesichts der geringen Zahl von Etymologien — zudem das Problem des Zufalls verstärkt auf.

Auch 8., die Etymologie, die (mich) von allen hier vorgeführten am meisten be- sticht, birgt Tücken: im Tung. liegt nach Meinung der Fachleute offensichtlich -*t*- (nicht -*č*-) vor und die (schwierige) Beziehung von ostj. *šāŋδ-pi* etc. zu wog. (ČERN.) *ians-piv*, die DEWOS 286 f. herstellt, bleibt unerwähnt.

Versucht man FUTAKYS Arbeit zusammenfassend zu würdigen, kann man sie eine der sorgfältigsten „Wörter und Sachen“-Studien nennen, die die Uralistik kennt, sorg- fältig aber leider gerade auf der „Sachen“-Seite, von der aus die Etymologien, — die dann bedauerlicherweise meist am Lautlichen oder Morphologischen scheitern — mit großer Kenntnis wahrscheinlich zu machen versucht werden. Auf das rein Linguistische, das in solchen Arbeiten die Priorität beanspruchen sollte, wurde deutlich weniger Sorgfalt verwendet. Das gilt besonders für die rekonstruierten uralj. Formen, die die Kopfleisten der einzelnen Etymologien so überzeugend machen, die aber sehr häufig (ebenso wie z. T. die Bedeutungen) „künstlich“ an die entsprechenden tung. angeglichen wurden, doch zeigt sich auch allgemein in diesem Buch eine gewisse Scheu anfallende sprach- liche Probleme zu Ende zu diskutieren.

Aus der (ostjakologischen) Sicht des Rez. bietet Futakys Versuch noch keine wirklich zwingenden Beweisstücke für tungusisch-ostjakische sprachliche Berührungen. Ob die Frage damit erledigt ist oder ob sich bei noch eindringenderer linguistischer Beschäftigung mit dem Thema Beziehungen doch wahrscheinlich machen lassen, muß dahingestellt bleiben. Es schiene mir jedenfalls wünschenswert, wenn man sich auch von tungusologischer Seite mit der nun einmal gegebenen Problemstellung auseinander- setzte.

HARTMUT KATZ

Вопросы марийского языка

Сборник статей к 60-летию со дня рождения профессора Н. Т. Пенгитова.
Йошкар-Ола 1975.

A Mari Tudományos Kutatóintézet kisalakú kötete L. P. GRUZOVNAK az ünnepelt életútját, munkásságát ismertető és méltató bevezetőjéből (5–12), NY. TY. PENGITOV munkáinak és a róla szóló irodalomnak a bibliográfiájából (13–16, 17), valamint 16 cikkből áll.

NY. I. ISZANBAJEV cikke a magánhangzóilleszkedésről és ennek a cseremiszből ismeretes fajtáiról (Гармония гласных и ее виды в марийском языке. 18–30) szól. Szerinte a cseremiszből nyelvben kétféle illeszkedés van: 1. a magasság-mélység szerinti illeszkedés, és az ennek alárendelt labiális illeszkedés, tehát az illeszkedésnek a magyarból, a finn- ből, valamint a török–mongol nyelvekből jól ismert fajtái, és 2. a visszaható illeszkedés (обратная гармония гласных, регрессивное уподобление гласных), amelyet mint jelenséget már korábban is leírtak a kutatók, de tüzetes vizsgálata mindeddig nem történt meg. A szerző szerint az illeszkedésnek ez a fajtája sokkal több szót érint, mind eddig vélték, jóllehet csak néhány cseremiszből nyelvjárásban (az észak-nyugatiban, a mezeiben és különösen a keletiben) figyelhető meg, s elsősorban az orosz jövevényszavakban érvényesül. Eredeti cseremiszből szavakban ritka. Mindezek alapján a szerző feltételezi, hogy a szemünk láttára alakuló jelenséggel van dolgunk, annak a bizonyítékával, hogy az orosz nyelv nemcsak a szókészletre hat, hanem a hangtanra is. Az említett jelenségek mind- egyikére számos példát hoz, utal a vonatkozó szakirodalomra is.

A kötetben más cikk foglalkozik cseremiszből eszközfonetikai vizsgálatokkal. L. V. BOVKOVA azt bizonyítja a cikkében (Качественные характеристики ударных и безударных гласных марийского языка. 165–175), hogy a cseremiszből magánhangzók minősége nem függ a hangsúlytól, vagyis az egyes hangsúlyos és hangsúlytalan magánhangzók, valamint a hangsúlyos szótag előtti, illetve utáni magánhangzók között minőségi különbséget nem lehet kimutatni. N. M. NOVOSZKOVA (Спектральные характеристики сонорных согласных марийского языка. 176–188) c. cikkében megállapítja, hogy a cseremiszből szonánsokat az általa végzett vizsgálatok alapján két csoportra: orrhangokra és folyékony hangokra lehet osztani, a palatális *j* ezektől némileg különbözik. A szonánsok minősége nem függ a szóbeli helyüktől.

G. I. LAVENTYEV (Членение марийского слова на морфемы. 50–64) c. cikke számos példán mutatja be a cseremiszből szó tagolásának legfontosabb elvi és gyakorlati kérdéseit.

L. P. VASZIKOVA cikke (Модальные значения причастий будущего времени в современном марийском языке. 76–86) a jövő idejű melléknévi igenevet a cselekvés és a valóság viszonyának, tehát a modalitásnak, valamint a modalitásnak az igeragozási módokkal való viszonya szempontjából vizsgálja. Megállapítja, hogy a *-saš*-végű igenevek melléknévi igenévi, főnévi és főnévi igenévi szerepben használatosak, különféle jelentései és jelentésárnyalataik lehetnek. Főnévként elvesztik modális jelentésüket. A szerző nem tér ki a magyar *-andó/-endő* képzős jövő idejű melléknévi, ill. a többi finnugor nyelv hasonló igenévi alakjainak vizsgálatára, pedig az összehasonlító kutatás nagyon tanulságos lenne.

A. A. SZAVATKOVA (Некоторые особенности в образовании форм повелительного наклонения горного наречия. 102–106) c. cikkében megállapítja, hogy a hegyicsere- miszből az egész cseremiszből nyelvterületen használatos felszólító módú alakokon kívül, még az *-ok*, *-aj*, *-ma* elemet tartalmazó felszólító módú alakok is ismeretesek. Ezek csak 2. személyben használatosak (3. ban nem), tagadó (tiltó) alakjuk nincs. Az *-ok* udvarias, kedves kérést fejez ki, az *-aj* elemnek nyomósító szerepe van, a *-ma* elemű felszólító alakok is inkább kérést, mint utasítást fejeznek ki.

F. T. GRACEVA cikkének címe: (Синонимические отношения между фразеологическими единицами и словами. 148–163). A szerző általános nyelvészeti érdekű és cseremiszből nyelvi példákban gazdag cikkében abból indul ki, hogy az állandó szókapcsolatoknak, éppúgy, mint az egyes szavaknak, nominatív funkciójuk van, illetve lehet. Miként a szavak, ugyanúgy az állandó szókapcsolatok is lehetnek többjelentésűek. A szó- szinonímáéhoz hasonlóan, az állandó szókapcsolat-szinonímáknak is különböző lehet a jelentés-terjedelme, más-más mondattani szerepük lehet, kapcsolódási lehetőségeik is változatosak. A cseremiszből nyelvjárások a szószinonímák és az állandó szókapcsolat- szinonímák használatában meglehetősen különböznek egymástól. Ez sokszor csak egyes

konkrét szinoníma-sorok esetében nyilvánul meg, sokszor viszont az egyes nyelvjárások nyelvhasználatára egészében jellemző.

Ж. N. МУСЗТАЈЕВ (Идеографические синонимы в марийском языке. 117–134) c. cikke gazdag példaanyagot mutatja be a szóképzletnek bizonyos témakörök, ill. szárfajonként csoportosított szinonímáit. Részletesen kitér arra, hogy a szinonímák alkalmazásával minden szépirodalmi műfaj nyelvében művészi hatás érhető el.

Ugyancsak Ж. N. МУСЗТАЈЕВ a szerzője annak a cikknek, amely az összetett igék szinonímáit vizsgálja (О синонимических составных глаголах с видовым значением. 135–138). Az összetett (vagy páros) igék, amelyek megléte a finnugor nyelvek közül csak a cseremisre, és részben a votjákra jellemző, aszerint képeznek szinoníma-sorokat hogy az összetétel két tagja közül a határozói igenévi vagy a segédigei tag helyett használatos-e a szinoníma. E szinoníma-sorok is rendszerint csak jelentésárnyalatban különböznek egymástól, mégis óriási szerepük van a nyelvben élővé és kifejezővé tételében, s ilymódon mind a beszélt, mind pedig az írott nyelvnek nélkülözhetetlen stilisztikai kellékei.

E. Sz. ЖАКИМОВА a testrészneveket tartalmazó frazeológiai egységeket vizsgálja cikkében (О соматической фразеологии марийского языка. 140–147). Az ilyenfajta frazeológiai egységekre már régen felfigyeltek a kutatók, de az észten kívül a többi finnugor nyelvben lexikai-szemantikai oldalról az elemzésüket még senki sem végezte el. A kérdést a szerző a szabad és kötött szókapcsolási módok szemszögéből vizsgálja, és megállapítja, hogy a cseremisben három csoportot lehet elkülöníteni a címben szereplő frazeológiai egységek körében: 1. a frazeológiai klisének nevezett, amelynek lényege abban foglalható össze, hogy a szókapcsolat valamely részének említése azonnal felidézi, „megjósolja” a másik (vagy a többi) tag megjelenését (pl. csikorgatja . . . a fogát); 2. a frazémákat, vagyis az olyan szószervezeteket, amelyeknek tagjai feltételezik egymást, egymás nélkül azonban nem alkotnak semmiféle egységet, együtt említve viszont bizonyos kértelmség jellemzi őket (pl. hosszú a keze – a) valóban hosszú, és nem rövid valakinek a keze, b) arról mondjuk, aki lop); az a) példában nem is szószervezettel, hanem mondattal van dolgunk; 3. az olyan idiómák, mint pl. a zöldfüllű, amelyek megléte elvben minden nyelvre jellemző, de a gyakorlatban minden nyelvnek megvan a maga konkrét, csak rá jellemző idióma-készlete. Ezeket az idiómákat sem lehet szabadon, szóról szóra fordítani, hanem meg kell keresni az idegen nyelvben helyettük használatos idiómákat.

A kötetben két cikk foglalkozik etimológiákkal.

I. Sz. ГАЛКИН Из истории некоторых марийских слов (32–36) c. cikkében a következő szavak új magyarázatával szolgál: 1. az *ime* 'csók', vö. finn *ime*-, magyar *emik* stb.; 2. *kolko* 'bólya', vö. z9rj. *kol'k* 'tojás', karjalai *kalkku* ua.; 3. a *porvolaš* 'elsüllyedni' igét a Litkin – Guljajev-féle zürjén etimológiai szótártól eltérően a *por'hasadək*, 'repedés' jelentésű, finn-permi kori elötagból és 'elmenetel'-t jelentő, képzőelemszerű utótagból magyarázza; 4. *ize* 'végül, végre' csakhogy', vö. finn *ikä*; *i* 'idő, kor' jelentésű tő + 3. személyű, kijelölő – nyomosító szerepű birtokos személyrag; 5. a *kojaš* 'látszik, mutatkozik valamilyennek/valaminek' igét a finn *koi*- 'hajnal' jelentésű tővel és rokonyelvi megfelelőivel hozza kapcsolatba, és jelentéstani szempontból a vót 'hajnal' – 'gyengén lát/látszik' jelentésfejlődés mintájára magyarázza; 6. a *siž* 'megvendégelés'-t jelentő szót tatár eredetűnek tartják. A tatár szó kiterjedt altaji rokonsága, valamint a finnugor nyelvekben meglévő 'enni' jelentésű igék (vö. finn *syö*- stb.) alapján a szerző feltételezi, hogy urál-altaji szóval van dolgunk; 7. a Volga cseremis neve, a *Jul* F. I. ГОРГУЕЈЕВ szerint indo-iráni eredetű. A cikk szerzője szerint a *Jul* sem így, sem pedig a SKES módján (a *sarajas* 'tenger' jelentésű szóból) nem magyarázható, hanem a finn *joki* 'folyó' (és etimológiai megfelelőivel) áll kapcsolatban a *Jul*. A tőszó valamikori jelentése feltehetőleg 'víz' volt, amely a későbbiekben az egyes nyelvekben kisebb-nagyobb álló, illetve folyóvíz jelentésre változott.

Magyar vonatkozásai miatt is nagy érdeklődésre tarthat számot F. I. ГОРГУЕЈЕВ-nek A keleti finnugorok és a baskirok közös nemzetség- és törzsneveinek etimológiájához (К этимологии общих родо-племенных терминов восточных финно-угров и башкир, 38–48) c. cikke. A magyar *gyarmat*, a cseremis *urmat* 'nemzetség, (önálló) család', a votják *urom* < **urmat* 'az első ember, aki az istennek a barátja, (általában) barát' jelentésű szavakat és a baskir *jurmat* törzsnevet – részletes okfejtés során – az iráni eredetű *sarmat* törzsnévvél hozza kapcsolatba. – A magyar *keszeg* (*Kesz*, *Keszi* stb.) törzsnév és a *nyék* törzsnév kapcsán megállapítja, hogy a déli Uráiban a magyarok is, a baskirok is ugyanazon törökségi néppel (népekkel) keveredtek, tehát ezek a közös szavak egy közös harmadik nyelvből származnak. Ezt igazolja az a НЕМЕЦ ГЮЛА által is megfigyelt tény, hogy a magyar és a baskir között ezeken a neveken kívül más nyelvi

kapcsolat nincs. — Cikkében tárgyalja még a cseremisiz *-vlak* (*-vlak*) többesjel történetét is. Ezt a többesjelet tatár eredetűnek tartják, egyedül A. I. POPOV hozta kapcsolatba a votják *böl'ak* és a mordvin *bel'ak* szóval (mindkettő többjelentésű; általában 'szomszéd, rokon' a közös jelentésük). Gorgyjejev szerint a tatárok megjelenése előtt az egész cseremisiz nyelvterületen ismeretes volt a *-vlak* többesjelként (**bölák* alakban), tehát tatár eredeztetésének nincs alapja. Cikke végén összefoglalja a magyar–baskir kapcsolatokkal foglalkozó elgondolását, a votják, cseremisiz, mordvin és csuvas közös etnonimákról pedig megjegyzi, hogy ezek areális jelenségekként kezelendők.

I. G. IVANOV О языке одного из жанров марийского фольклора (65–75) c. cikke a pogány imák nyelvezetét vizsgálja. Elhatárolja az igazi ima-stílust a ráolvasásokétól. Elvben ugyan nincs közöttük nagy különbség, de a gyakorlatban az imák szövege patetikusabb, telisteli van a művészi ábrázolásmód különféle (szótani, alaktani stb.) nyelvi eszközeivel. Különösen a mondatban stilisztikai eszközeinek részletes tárgyalása élvezetes. A cikk bővelkedik példákban. A szerző rámutat arra is, hogy a szépirodalomban, sőt a századforduló és a 20-as évek tudományos-ismeretterjesztő munkáinak a nyelvében is megfigyelhetők a régi pogány imádságok stilisztikai fogásai.

A cseremisiz–orosiz kétnyelvűség kérdését két cikk is tárgyalja. A. A. BELJANYIN О семантической интерференции в русской речи мари (88–94) c. írásában a szóhasználatnak azokkal a nehézségeivel foglalkozik, amelyek abból erednek, hogy a másik nyelv szemantikai mezőit ugyanúgy taglalja a beszélő, mint az anyanyelvét, s ez hibaforrásul szolgálhat — attól függően, hogy a két nyelvben az egyes szavak jelentése, vagy például a többjelentésű szavak egyes jelentései egybeesnek-e, részben egybeesnek-e, avagy teljes mértékben különböznek-e egymástól.

V. T. ТУМОФЛЕВА a függő beszéd sajátosságairól (Особенности косвенной речи марийского языка. 95–101) ír. Utal arra, hogy a függő beszéd kifejezési módjai az egyes finnugor nyelvekben nem azonos mértékben fejlettek. Megítélése szerint a cseremisizben és a votjákban meglehetősen fejletlenek. Ezt bizonyítja például az alárendelő kötőszavak kis száma, részben igenévi, részben idegen eredetű, nehézkes használata. A mellékmondatban gyakran elmarad a grammatikai személy megváltoztatása, minek következtében a függő beszéd formailag azonos az egyenes beszéddel.

A cikkgyűjteményben egy zürjén tárgyú írást is találunk. Szerzője Z. I. KUZNYE-COVA, a zürjén írásbeliség történetének ismert kutatója. Cikkében (Лексика рукописных списков коми языка XVIII века, 107–115) megállapítja, hogy a 14–17. századi zürjén nyelvemlékek nyelvezete és a 19–20. századi zürjén nyelv között fontos fejlődési fokot lehet ezeknek a jegyzékeknek az anyaga alapján nyomonkövetni. Különösen azoknak a szavaknak a vizsgálata érdemel figyelmet, amelyek a mai zürjén nyelvben már egyáltalán nem ismeretesek, illetve más jelentésben ismeretesek. Ezeknek a szójegyzékeknek az anyagát több mint 1000 szó alkotja. Ezek kb. 450 tőből képzettek, tehát a képzők kutatóinak is kiváló anyagot jelentenek.

Száz ENIKŐ

И. Г. Иванов — Е. Н. Мустаев: Марий синоним мутэр

Йошкар-Ола 1975. 146 l.

Az anyanyelvük kutatása terén egyre szebb eredményeket elérő cseremisiz kutatók tevékenységének egyik újabb jelentős állomása az I. G. IVANOV és E. N. MUSTAEV összeállította cseremisiz szinonimaszótár. Ilyen jellegű vállalkozás a cseremisiz filológiában még nem volt, s az összeállítók szerint hiánya már régóta érezhető.

Amint a Bevezetőből (3. l.) kiderül, közel 1700 szinonima-csoportot tartalmaz a szótár, mely csoportokban több mint 7000 szó fordul elő. Figyelembe véve, hogy az eddigi legterjedelmesebb cseremisiz–orosiz szótár kb. 21 ezer egységet tartalmaz, a cseremisiz szinonima-kutatás előtt még nagy feladatok állnak. A részletesebb, teljesebb szinonimaszótár megszerkesztése — mint azt a szerzők is vallják — a jövő feladata. Ehhez a munkához az előfeltételek kedvezőnek látszanak. Amint arról Joskar-Ola-i tanulmányutam alkalmából meggyőződhettem, a MarNII kutatóintézetben folynak egy hatalmas mari szótár anyaggyűjtési munkálatai.

A Bevezetőt követően E. N. MUSTAEV ír a szinonimikáról általában s a mari szinonimákról konkrétan (4–14). Az egy jelentéskörhöz tartozó szavak szinonima-sort alkotnak, mely sor minden egyes tagjának megvan a maga jelentésbeli, érzelmi, hangulati,

sőt kontextuális árnyalata. Példának a *виу-унар-куат-ал-йыжын-артам-чачкем-провор* szinoníma-sort hozza föl. A legáltalánosabb jelentése a domináns *виу* szónak van. A többi tag már megköthetőbb használatú. Az *унар* emberről beszélve használatos, a *куат* az átlagosnál erősebből lévén szó fordul elő, míg az *ал*, a *йыжын* és az *артам* csak kifejezésben lép fel (pl. *алже каен* 'legyengült', *йыжын уке* 'elment (tkp. nincs) az ereje', *йыжынем кая* 'nem érzem jól magam', *артамже каем* 'legyengült'). A *чачкем* és a *провор* csupán a beszélt nyelvben használatos. A szinoníma-csoport tagjai előfordulásuk, hasznátságuk gyakorisága alapján következnek egymás után. A legelterjedtebb, ún. domináns-tag, mely egyúttal az irodalmi nyelvi alak is, áll az első helyen, őt követik a nyelvjárási érvényű szavak, majd a régies alakok, végül a jövevényszavak (pl. *сар* 'háború' - *сöү* (nyj-i), - *сурок* (régies) - *сөүна* (jövevényszó). Néha előfordul, hogy a domináns szó idegen eredetű: *крепость-ор*, *литература-сылнымут*, vagy *эонитлаш-путыра-лаш*. Néha nehéz eldönteni, hogy két egymással szinonímát alkotó szó közül melyik a domináns, pl. *чес-сүү* 'megvendéglés', *нужна-йорло* 'szegény' stb.

A szinoníma-szótár összeállítását megnehezíti az a körülmény, hogy ma még nincs olyan mari szótár, mely egy-egy szónak valamennyi jelentését megadná.

A szinoníma-szótárban sok átvitt értelmű szó is szerepel, pl. *ондалаш* 'becsapni, hazudni' — *шойышташ* 'besötétíteni' — *чиляташ* 'becsapni' (alapjelentése 'festeni') — *ургаш* 'becsapni' (alapj.: 'varrni') — *кергалташ* 'rászedni, becsapni' (alapj.: 'elgörcsíteni') — *таганлаш* 'becsapni' (alapj.: 'megpatkol', de: népies használatban 'becsap') — *шыкылаш* 'becsapni' (alapj.: 'beékel'). Ebben a szinoníma-sorban az első két tag konkrét jelentése a többi öt esetben már átvitt értelmű jelentésként fordul elő.

A szépirodalomban gyakran fordul elő az ún. kontextuális szinoníma, ahol egy szó csak az adott környezetben rendelkezik az alapjelentéstől eltérő jelentéssel, s ily módon az alapjelentésnek megfelelő szinoníma-sortól eltérő csoportban kap helyet. Így pl. a *Кушкедаш* 'eltépni, széttépni' alapjelentésű ige Šabdar Osip *Удырамаш корно с.* regényének 95. lapján a 'lőni', más esetekben pedig a 'szidni', a 'venni' valamint a 'beszélni' szinoníma-csoportjához (l. 6–7).

A cseremiszi irodalmi nyelvnek még nincsenek szilárd normái a szókészletet illetően. Az irodalmi nyelvben ezért szép számmal találhatók nyelvjárási szavak. Ez az állapot mind a kétnyelvű szótárakban, mind a szinoníma-szótárban tükröződik.

A szótár felépítését a 15–17. lapon ismertetik. 21 pontban foglalják össze a szótár szerkezetére, ill. használatára vonatkozó megállapításokat. Ezek közül emelek ki néhányat. — A szavak általában tőalakjukban vannak feltüntetve. Ez alól csak néhány pl. ragos főnévből kialakult határozó képez kivételt (mint az *утымышке-ронгедмышке-алкынымышке* 'rogyásig' (enni) (illativuszi alak), (2. pont). — A szinoníma-sorba felvett szavakra vonatkozóan csak elvétve adnak magyarázatot. Néha a jelentésbeli kapcsolat könnyebb megértése végett kontextuális kiegészítést fűznek a szóhoz, pl. *up* 'vad' *чодыра* 'erdő' *мүү* 'méz', ugyanis *up мүү ~ чодыра мүү* 'vadméz, erdei méz'. Ha a szinoníma-sorba felvett szavak a domináns szónak csak egy-egy jelentésével alkotnak szinonímát, úgy zárójelben megadják a szóban forgó jelentés-rokonság magyarázatát) *йогаш* 'esni' — *йоргыкташ* 'ua.' — *лумаш* (лум) 'havazni = hó esik' ('hó') *йүраш* (йүр) (eső esik' ('eső') — *илнаш* (үн) 'hullani' ('haj'), 3. pont. — Megkövesedett, állandó szókapcsolatok is alkotnak szinoníma-sort: *марлан каяш ~ марлан лекташ ~ марлан толаш* 'férjhez menni', 5. pont. — A frazeológizmusokat × jellel emelik ki, 17. pont. — A szótárt számotató követi, 19. pont. — A régies szavakat *-gal jelölik, 21. pont.

A szótár anyagát már a meglévő források alapján is lehetett volna tovább bővíteni. Egy példát idézek: a *рүшкд* : *рүшкд ну* 'дерево со свилеватыми волокнами' a szinoníma-szótárban a *пунчеш*: *п. ну* ua. 5. szinonímájaként szerepel. A *кадыр* 'görbe' csoportjánál hiányzik, holott az itt (33.) elsőként feltüntetett szinoníma, a *сугыр* szinonímapárja (a cseremiszi–oros szótár szerint, 546). Hasonló példákat tovább is idézhetnénk.

Az ilyen, könnyven leküzdhető hiányosságok ellenére a szótár rendkívül fontos állomása az uráli nyelvek lexikológiai kutatásának. Alig van olyan uráli nyelv, amely szinoníma-szótárral büszkélkedhet, s az ezen a téren kiadott munkáknak éppen ezért nagy jelentőségük van.

PUSZTAY JÁNOS

Arvo Laanest: Sissejuhatus läänemeresoome keeltesse

Tallinn 1975. 239 l.

1. Noha a finnugor nyelvek csoportja talán a legtözetesebben kutatott uráli nyelvcsoporthoz, mind a mai napig nem állt a finnugristák és egyéb nyelvész kutatók rendelkezésére összefoglaló mű róla. B. COLLINDER CompGramm. és Gy. DÉCSY Einf. csak nagyon felületesen tárgyalják a finnugor nyelvek különbségeit, és sok laikus közt elterjedt az a vélemény, mintha a finnugor nyelvek egymásnak csak valamiféle nyelvjárásai lennének. Ezért különösen örvendetes, hogy A. LAANEST hozzáfogott e hiányosság pótlásához, és előre bocsáthatjuk azt, hogy jó eredményekkel. A szerző nem törekszik annyira saját véleményének kinyilvánítására, hanem inkább arra, hogy az eddigi kutatómunkák között közös munkájának eredményeit összefoglalja, a kutatások mostani helyzetétől függően nagyobb vagy kisebb alapossággal. A szerző könyvét a finnugor nyelvek (ill. nyelvstudomány) tanulóinak és a más rokon tudományterületek művelőinek szánja. A mű a decimális rendszer szerint van tagolva. Minden alfejezet végén fel vannak sorolva azok a művek, amelyek az éppen tárgyalt kérdéssel foglalkoznak. Természetesen itt nem törekszik a szerző teljességre (mert pl. a hangtörténetnél — újgrammatikus hagyományként — egy ilyen bibliográfia oldalakat foglalna el), hanem csak lényegesebb tanulmányokra utal. A könyv öt érdemi fejezetről áll: 1. általános adatok, 2. hangtan, 3. alaktan, 4. mondattan kérdései, 5. a szóképzés, valamint függelékeként a finnugor transzkripció, rövidítések és irodalom.

Nézzük most a művet részletesebben.

1.1. Tartalmazza a finnugor népek létszámára és elhelyezkedésére vonatkozó adatokat. A legérdekesebb adatok a lívekről és a vótokról vannak, akiket 1970-es hivatalos népszámlálás már nem tartott nyilván. Az Észk SzSzk nyelvészeinek becslései szerint kb. húsz vót nyelv beszélő van és kb. 150 lív nyelvet beszélő. A magyar közönség előtt talán ismeretlenek az itt következő adatok a vepszekekről és az inkeriekről. 1970-es adatok szerint ezek száma 8000, ill. 800. Megalapozott a szerzőnek az az állítása, hogy a finnugor népekre (a finneket és az észteket kivéve) jellemző a tömeges kétnyelvűség, mégpedig úgy, hogy akár mondat közepén átválthatnak pl. a lívek a lett, a többi finnugor nép az orosz nyelvre. Ez a jelenség magától értetődő azok számára, akik voltak helyszíni gyűjtésen a finnugor népek között, másoknak azonban újdonság lehet. Térkép mutatja a finnugor népek elhelyezkedését a 13. oldalon. Ezzel kapcsolatban lenne néhány apróbb észrevétel: e térkép adatai szerint nem él Svédországban egyetlen egy finn sem, másfelől az észtek lakóterülete teljesen megegyezik az államhatárral, pedig ismeretes, hogy észtek laknak a Lett SzSzk-ban és Leningrád megyében is.

1.2. Tárgyalja a finnugor etnikai történetét. A szerző itt főként az Észk SzSzk régészeinek és nyelvészeinek eredményeit veszi alapul, amelyek az Eesti rahva etnilisest ajalooost c. műben vannak kifejtve (de e nézeteket vallják az utóbbi időkben finn kutatók is, pl. VILKUNA, LUHO, KOIVUSALO, v. HERTZEN). Eszerint már az i. e. III. évezredben beszélték a Baltikumban a finnugor alapnyelv valamilyen nyelvjárását, amiből a mai finnugor nyelvek fejlődtek. A fentemlített könyv alapján a szerző röviden jellemzi a finnugor törzsek kapcsolatait balti, germán és szláv törzsekkel. Aztán áttér a finnugor nyelvek szétválásának kérdésére. Mivel a finnugor nyelvek későbbi egymás mellett élésük következtében befolyásolhatták egymást, e kérdés kutatása bonyolult. Általánosan elfogadott nézet szerint az észk csoportba számítják a finn nyelvet (vagy ennek keleti nyelvjárásait), a karjalait, a vepszét és az inkerit, a déli csoportba sorolják a lívet, az észk- és déli-észket, a vótot (és a finn nyugati nyelvjárásait). De megemlítik, hogy a vótban és a déli-észtkben vannak bizonyos, az észk csoportra jellemző vonások. Ez a kettéválás megtörténhetett az i. e. I. évezredben vagy már a II. évezred végén, az egyes finnugor nyelvek kialakulása pedig már az időszámításunk utáni időszakban következhetett be. Viszonylag korábban elkülönült törzseknek tartják a líveket, az észk-észteket, a déli-észteket, a nyugati-finneket, az őskarjalaiakat és a vepszéket.

1.3. A finnugor nyelvek jellemzését adja: 1.3.1. a nyelvcsoporthoz tartozás jellemzése, 1.3.2. az egyes nyelvek különvonásai. Ide iktatjuk most a finnugor nyelvcsoporthoz tartozás jellemzését, hogy lássuk, miben különböznek más finnugor nyelvektől: a hosszú — rövid magánhangzók és hosszú — rövid mássalhangzók oppozíciója; a zöngés — zöngétlen oppozíció gyér előfordulása; a magánhangzók és diftongusok bősége; a ragos alakok képzésében fontos

szerepet játszó többeli változások (fokváltakozás, mássalhangzós és magánhangzós tövek váltakozása stb.); a finnugor ablativusból fejlődött partitívus, a posztpozíciókon kívül előfordulnak prepozíciók is; melléknévi jelző esetben és számban megegyezik a jelzett szóval; a szókincsben az eredeti alakéval mellett sok a balti és a germán jövevényszó.

1.4. A szinkronia szintjén jellemzi a finnugor nyelveket, ill. a főbb nyelvjáráásokat, az 1.5-ben áttekintést nyújt az irodalmi nyelvek fejlődéséről. Ebben a legérdekesebb adatok talán a karjalai, az inkeri, a vepsze és a lív irodalmi nyelv kialakítási törekvéseire vonatkoznak. Az 1.6-ban rövid és jó összefoglalása a finnugor nyelvek kutatástörténetének. Sajnos valamilyen ok miatt hiányzik e rész végén bibliográfia az ide vonatkozó művekről (pl. ARISTE tanulmányai Wiedemannról, a Tartui Egyetem szerepéről, E. ITKONEN áttekintése a finnországi kutatásokról stb.).

A fonetikai fejezet (2.) két részre oszlik: 2.1. szinkronon áttekintés a mai finnugor nyelvek hangrendszeréről, 2.2. egy nagyon tömör finnugor hangtörténet. 2.2.1.-ben a szerző 28 közös közfinnugor hangváltakozást tárgyal, pl. $\delta > h$, $ti > si$, $-m > -n$, stb., többek közt a fokváltakozás keletkezését. A szerző megemlíti, hogy a fokváltakozás keletkezése az i. e. II. évezred kezdetére tehető, mivel akkor kezdtek lazábbá válni a lappok kapcsolatai a finnugor nyelvekkel. A finnugor alapnyelven afokváltakozás afonológikus jelenség volt, mivel az erős vagy gyenge fok előfordulása a szótag nyíltságával, ill. zártságával helyzetileg meghatározott volt. Ezért a szerző a rekonstruált alapnyelvi alakokban a β , ξ , δ szimbólumokat használja a gyenge fokú alakok jelölésére (szemben a hagyományos β , δ , γ szimbólumokkal, amelyek a fonetikai transzkripcióban a zöngés spiránsokat jelölik). Ezután tárgyalja azokat a hangváltakozásokat, amelyek bizonyos finnugor nyelvekben közösek, majd áttér az egyes nyelvek hangtani fejlődésének sajátosságaira. Ez utóbbi pontban jó lett volna, ha látunk déli-észti adatokat is, mivel ott sok, a többi nyelvtől, ill. nyelvjárástól eltérő érdekes jelenség található (a következő alaktani fejezetben már a déli-észti is megkapja a „külön nyelvnek” kijáró jogot).

Az alaktan (3.) a könyv legerjedelmesebb fejezete (89–196) és nagy hiányt pótol az eddigi szakirodalomban, hiszen előzőlt ilyen jellegű összefoglalás nem is volt.

Először szó esik a tövekről: a finnugor nyelvekben a ragok a szó mássalhangzós vagy magánhangzós tövéhez járulnak (s ha figyelembe vesszünk még más többeli váltakozásokat, mint pl. a fokváltakozást, a többeli mássalhangzók geminációját stb., voltaképpen nem is tarthatjuk a finnugor nyelveket tisztán agglutináló nyelveknek). Majd a többes szám jele következnek: $-t$, $-i$, $-loi \sim -löi$, $-si$, $-n$, $-k$.

3.3. A névszó. A névszót tárgyaló részben először az esetragokat veszi vizsgálat alá. A finnugor nyelvek esetrendszere gazdag és egységes, pl. szemben az ugor nyelvcsoporthal. Minden finnugor nyelvben megvan a közös eredetű nominatívus, genitívus, partitívus, megvan a belső helyviszonyragok: illatívus, inessívus, elatívus, a külső helyviszonyragok: allatívus, adessívus, ablatívus, továbbá translatívus, essívus, abessívus. Ezeket kívül tárgyalja még a datívust, instructívust, comitativust, terminatívust, a névutókból keletkezett eseteket, prolatívust és excessívust. Ezt minden finnugor nyelvben kiegészítik névszói paradigmák, még a déli-észti is. Talán helyesebb lett volna 115. lapon (és a 178. lapon az igénél) szereplő Vöru murre (Räpina murrak) cím helyett a Löunaesti murre (Vöru murde Räpina murrak) címet használni. A mondattani fejezetben sajnos nem találjuk az esetragok használatáról szóló részt (kivéve a nominatívus, genitívus és partitívus alanyként, ill. tárgyként való használatát). Pedig a fő funkciójuk mellett, amelyet az esetek neve is elárul, van sok más funkciójuk is, pl. a datívusi funkciót sok nyelvben allatívussal vagy adessívussal fejezik ki, instrumentális funkció kifejezésére pedig vagy a comitativust (pl. az észti) vagy az adessívust (pl. a finn) használják stb. A névszóról szóló részben tárgyalja még a birtokos személyragokat (de nincs megemlítve, hogy a finnugor nyelvekben a sorrend R + Cx + Px, azaz, hogy személyragok az esetragokhoz járulnak), a melléknévek fokozását (ismét kitűnik a mű morfológiacentrikussága, hiszen pl. szintaxisban nem volt szó a hasonlító szerkezetekről, noha ezekről két monográfia is van: M. ERELT és URBOPUU tollából), továbbá szól még a számnévekről, a névmásokról és a névszóképzőkről.

3.4. Az ige tárgyalása a személyragokkal kezdődik, aztán az időjelek következnek. De a szintaxisban nem esik szó az igeidők használatáról, a szerző egy szóval sem említi a jövő időt a finnugor nyelvekben, pedig legalábbis a vót nyelvben használatosak jövő idejű alakok. Például a létigének vannak jövő idejű alakjai: $l\bar{e}n \sim l\bar{e}nen$ stb. sőt futurum perfectuma is: $l\bar{e}n \text{ } \bar{e}l\bar{u}u \sim \bar{e}l\bar{u}uc$ stb.; továbbá a $l\bar{u}d\bar{u}$ 'to be in the future', $neisa$ 'to rise, start', $vetta$ 'to take' segédigékkel is létrehozhatók jövő idejű alakok, pl. $t\bar{a}m\bar{a} \text{ } l\bar{e}ne\bar{b} \text{ } \bar{u}v\bar{a}$

poika, kumpa pahätä eb neize tättämä 'he will become a good son who will know nothing bad' (I. P. ARISTE, A Grammar of the Votic Language. Bloomington 1968. (UAS 68) 68–72). Az észten *hakata* + *ma*-infinitivusos analitikus szerkezetet szolgál a jövő idő kifejezésére, pl. *hakkan õppima* 'fogok tanulni' stb., és meg kellett volna említeni a mai észti nyelvújítási *lee*- 'lesz' használatát is.

Majd az igemódok jeleinek tárgyalása következik (sajnos a szerző nem említi azt a finnugor nyelveket beszélők számára „magától értetődő” jelenséget, hogy az imperativusnak nincs egyes szám első személyű alakja; néhány mondatot kellett volna szentelni az észti és a lív modus obliquus keletkezésére is), végül az impersonalis (passivum) jelei, tagadó alakok, infinitívusok, participiumok és paradigmák következnek. A déli-észtnél — úgy látszik — becsúszott néhány lapsus calami, ill. machinae: hiányoznak az imperativus 3. sg. tagadó alakjai, ezek talán az *ärkko luGeGo, ärkko näkko* alakok lennének, ti. azonosak a 3. pl. alakokkal? Az ige tárgyalása az igeképzőkkel zárul. Az alaktani fejezetben még rövid áttekintés van a partikulákról (a határozószókról, a pre- és postpozíciókról, a kötőszókról, az enklitikus partikulákról).

Már a mondatnyi fejezet (4.) címe is (Süntaksi küsimusi) utal a tárgyalás részleges voltára. Az első három szakasz éppen a totális versus partialis viszonyával foglalkozik, nevezetesen a 4.1. tot./part. alannal, a 4.2. tot./part. tárggyal, a 4.3. tot./part. névszói álltmánnyal. A 4.4. vizsgálja a partitívus használatát a számnevekkel stb. együtt. Itt pedig a 200. lapon szintén egy „magától értetődő” hiba következett be: a tőszámok közé tartozik szintén fi. *yksi*, karj. *üksi*, vepsze *üks*, ink. *üks*, vót *üksi*, észti *üks*, lív *üks* 'egy', amellyel kapcsolatban pedig nominatívust használunk. A következőkben található még észrevételek a névszói összetételről, a melléknévi jelző és a jelzett szó számbeli és esetbeli egyezéséről, a *t*-s és *m*-es infinitívusokról és az aszintetikus mellérendelésről. Minden szintaktikai kérdés csak egy oldalra terjed ki vagy annál alig többre, úgy hogy összegezeképpen a szintakszis fejezetről meg kell állapítanunk, hogy aligha kaphatnak világos képet a finnugor nyelvek mondatairól azok, akik e könyvet kézikönyvként szeretnék használni.

A könyv ötödik fejezete (5.) a finnugor szókincs eredetét vizsgálja. Szókészletük két részre oszlik: 5.1. saját szókincse és 5.2. jövevényszavakra. A saját szókincshez számítja a szerző a finnugor és uráli eredetű szavakat, a közfinn szavakat és a kevésbé elterjedt szavakat, a jövevényszavak alatt találhatók a korábbi indo-európai (indo-iráni) jövevényszavak, a feltételezett ismeretlen eredetű szavak (erről a hipotézisről I. P. ARISTE, The Earliest Substrata in the Baltic-Finnic Languages. NéprNyelvtud. 15–16: 5–11), aztán következnek jól áttekinthetően a balti, a germán és a szláv jövevények, kiegészítve azokkal a problémákkal, amelyek az átvételek korára, a kölcsönző nyelv(ek)re vonatkoznak. De vajon helyes-e a finnugor nyelvek szempontjából a jövevényszavak közé sorolni s nem az ősi szókincs kapcsán tárgyalni azokat az indo-európai jövevényszavakat, amelyek már a finnugor alapnyelvből öröklődtek tovább?

Az érdemi részt követi függelékként a finnugor transzkripció ismertetése és természetesen a rövidítések jegyzéke (itt is szembetűnik egy sajtóhiba: Z. M. DUBROVINA kandidátusi értekezésének tézisei nem Tartuban és 1966-ban, hanem Leningrádban és 1952-ben jelentek meg. És talán azt is jelölni kellett volna egyes bibliográfiai tételeknél, hogy nem az első kiadásról van szó, pl. HAKULINEN, SKRK³, KASK, EKAG², KETUNEN, EKÄ²).

A recensens szerint hasznos lett volna még függelékként szövegeket közölni minden finnugor nyelvből. Ezek akár ugyanazok a szövegek is lehettek volna, amelyeket az Основы финно-угорского языкознания első kötete már közölt (439 kk.). E kívánság azért sem látszik lehetetlennek, mert éppen LAANEST volt a már megjelent szövegek egyik szerkesztője is. Ezek a szövegek hasznosan egészítenék ki a paradigmákat meg a szűkszavú és vázlatos mondatnyi fejezetet.

A. LAANEST említi az előszóban, hogy e mű átdolgozott változata az Основы финно-угорского языкознания második kötete számára készült tanulmányának és a most ismertetett mű írásakor alkalma nyílt a tárgyalás elmélyítésére és az újabb szakirodalom figyelembevételére. Az előbbi orosz nyelvű rövidebb és korábbi változat biztosan szélesebb kutatókörök kezébe kerül (bár megjelent példányainak száma csak 700-zal magasabb a mostani észti nyelvű kiadásénál), mégis gondolni kellene ez utóbbi műnek angol vagy német nyelven való megjelentetésére is, túllépve bizonyos „finnugor-centrikusságon” és az ebből adódó helyenkénti szűkszavúságon (ehhez talán éppen egy nem-finnugor nyelvész is bevonván szerkesztőként), hogy ez a könyv a más szakmabeli tudósok számára is használható kézikönyvvé válhasson. Megérdemelné.

TÖNU SEILENTHAL

Fodor István: Verecke híres útján . . .

A magyar nép őstörténete és a honfoglalás
Magyar História. Gondolat, Budapest 1975. 297 + [5] l.

Az uráli őshaza helye az i. e. VI—IV. évezredben Nyugat-Szibériában, az Alsó-Ob és az Urál hegység között volt. Az uráli közösség felbomlása (i. e. IV. évezred) után a finnugorság benépesítette a Káma völgyét is, majd a Volga—Káma menti finn—permiek és a nyugat-szibériai ugorok elkülönülésével legkésőbb i. e. 2000 táján megszakadt a finnugor nyelvi egység. Az i. e. II. évezred második felétől az ugarság hatalmas Urálon túli területekkel rendelkezett. Az ugor együttélés i. e. 500-ig tarthatott, az ősmagyarság ekkortájt — éghajlati változások következtében — dél felé vonult. A magyar őshaza a Dél-Uráltól keletre, az Irtis két mellékfolyója, a Tobol és az Isim mentén lehetett. Önálló életének kezdetétől fogva beszélhetünk „magyar népről”. A magyarságnak tehát kb. 2500 éves története van, s ennek első $\frac{3}{5}$ -e, a honfoglalás korával lezáruló szakasz, a magyar őstörténet. Nyugat-Szibériából a „Magna Hungaria”, a mai Baskíria vidékére költözött az ősmagyar nép. Az új haza birtokbavételének ideje bizonytalan: vagy az i. e. 4. században (időjárás-változás hatására), vagy az i. sz. 4. században (a hunok elindította népmozgás eredményeképpen), vagy pedig csak a 6. században (a türk inváziót követő népvándorlással) következett be. 700—750 körül a magyar törzsek — föltehetően a pusztai népek közötti torzalkodások hatására — dél, majd nyugat felé vándoroltak, egy kisebb részük azonban Magna Hungariában maradt (ezek Julianus magyarjai). A 800-as évek közepéig a Don, a Donyec és az Azovi-tenger határolta Levédiában tartózkodott a magyarság. 840—850 táján a kazárok elől nyugatra, a Dnyeper felé vonultak (Etelköz), illetőleg egy részük délen, Perzsia vidékén telepedett le (Konstantín császár „szávtartú ászfalú” néven nevezi őket). 895 tavaszán Árpád fősergeje a Vereckei-hágón bevonult a Kárpát-medencébe, kezdetét vette a honfoglalás.

A régész FODOR ISTVÁN magyar őstörténete — melynek történeti vonalát a fentiekben vázlatosan összefoglaltuk — világos, közérthető ismeretterjesztő mű, s egyben a képzett őstörténész szabadságával és egzaktuságával megírt, sok új eredményt is tartalmazó munka. A kitűnően szerkesztett, fejlett stíluskésztséggel megfogalmazott könyv nem kerüli meg a magyar őstörténet egyetlen fontos kérdését sem, s a szerző bizonyos alapfogalmak magyarázatától kezdve („őstörténet”, „nép”, „kultúra” stb.) számos megoldatlan kérdésben való állásfoglalásig, először felvetett hipotézisekig lebilincselően izgalmas, szinte áttekinthetetlenül tömör és olvasmányos, de egyúttal tudományosan megalapozott és logikusan felépített magyar őstörténetet ad „laikus” és szakember olvasó kezébe egyaránt. A könyv címe, az alfejezetek címei a lényegét is magukba foglalják és hangulatosak, „beszédesekek” is. Fodor a finnugorság legkorábbi történetétől a 10. századi magyar államalapításig komplex módszerrel írja le őseink társadalmát, életmódját, gazdálkodását, művészetét és hitvilágát. A magyar őstörténet több kérdésében elfoglalt, mindig megokolt álláspontja — például a nyugat-szibériai magyar őshaza helyét illetően — a további helyszíni kutatások, forrásfeltárások révén végleges bizonyítást nyerhet. A szerző őstörténeti koncepciója voltaképpen a könyv térképanyagából is kiolvasható: az uráli és a finnugor őshaza (45), a finnugorok szétvándorlása (66—7) és az ősmagyarság vándorútja (162—3) látható e mintaszerű térképeken. A szemléltetést szolgálja a könyvben található közel száz kép is (Fodor mongóliai felvételei a vándorló magyarság nomád életmódjának nagyszerű illusztrációi). Pontosak, jók a négy őstörténeti fejezethez (a finnugorok legkorábbi története [35—83], az ősmagyarság kialakulása [85—135], a hosszú vándorút [137—227] és honfoglalás [229—281]) csatolt toldalékok is (a fontosabb irodalom jegyzéke [283—284], időrendi táblázat [285—286], a képek lelőhelyei és bibliográfiai adatai [287—295]). A szerző fejtegetései elsősorban a régészet eredményein alapulnak (még közöletlen leletanyagot is felhasznál, részben saját ásatásainak tanulságait), de más őstörténeti tudományterületek legújabb eredményeit is beépíti munkájába, például gondosan és hozzáértéssel fogja vállaltóra a magyar (a finnugor nyelvek) ősi szókincsét. Jól választja meg irodalmi utalásait: mind az írásos emlékeket, mind a népköltészet termékeit, mind pedig a szépirodalmi alkotásokat, az obi-ugor hősénekektől Veres Péterig.

FODOR ISTVÁN könyve a Gondolat Kiadó néhány korábbi hézagpótló kiadványának — vö. pl. HAJDÚ PÉTER, Finnugor népek és nyelvek. Bp. 1962; GYÖRFFY GYÖRGY (szerk.), A magyarok elődeiről és a honfoglalásról. Bp. 1958, 1975² — méltó és méltán sikeres folytatása. E korszerű őstörténet mielőbbi idegen (angol) nyelvű kiadása — nem utolsósorban tudománypolitikai szempontok miatt is — kívánatosnak látszik.

ZAIJC GÁBOR

... Medveének ...

A keleti finnugor népek irodalmának kistükre.

Válogatta és szerkesztette, a bevezetőt és az ismertető szövegeket írta, valamint a képanyagot összeállította DOMOKOS PÉTER.

Budapest 1975. 925 l.

„Kötetünk a törlesztés jegyében készült” — olvassuk a bevezetőben, s ez több szempontból igaz. A finnugrisztika hosszú ideig nyelvészeti studium volt, érthető módon. Elérkezett azonban az idő, hogy irodalmárok és folkloristák is kézbe vegyék az addig csupán nyelvészeti vizsgálódásnak kitett szövegeket — melyeknek szépségén Reguly már a gyűjtés pillanatában elámult.

A finnugor irodalomból eddig nagyobb számban népköltészeti alkotások, valamint finn és észt szépirodalmi művek jelentek meg. Ez a kötet a kisebb finnugor népek népköltészetét és szépirodalmát együtt mutatja be.

DOMOKOS PÉTER az Előszóban ismerteti kötetét, így a legésszerűbb, ha tőle idézek néhány mondatot:

„A válogatás a következő sorrendben mutatja be a nyelvrokonság irodalmát: vogul, osztják, szamojéd, lapp, zürjén, votják, cseremisiz, mordvin” (22). „Az irodalom itt elválaszthatatlan egységben jelenti a népköltészetet és a műköltészetet” (17). „Nagyjában-egészében száz-hatvan-nyegen évesek a bemutatandó irodalmak” (19). „A következő jól kirajzolódó korszakhatárokat vonhatjuk meg — a lappok kivételével — legtöbbször: 1917 általában az indulás, 1938 többnyire a megtorpanás, 1956 kivétel nélkül az új fellendülés terminusai” (21). „A nyolc nép két négyes csoportba osztható. Az elsőbe a vogul, az osztják, a szamojéd és a lapp tartozik. Ősi életformájukhoz fokozottabban ragaszkodnak, ezért a civilizációtól kevésbé érintettek ...” „A másik csoport tagjai európai népek, a Volga és a Káma térségein élnek, életvitelük is európai típusú” (19). Ennek a kettős felosztásnak a jogosságát a kötet igazolja.

Mindegyik irodalmat bevezető előzi meg, melyben az illető nép történelméről kultúrájáról olvashatunk, rövid irodalomtörténetet kapunk, lexikonszerű adatokat a szerzőkről s néhány mondatos elemzést az egyes művekről.

Az ún. európai népek irodalma régebbi, írásbeliségük is a múlt vagy az előző századból származik, s hamarabb támadtak közöttük olyan, népükért felelősséget érző, műveltséget szerezni tudó férfiak, tanítókból lett folkloristák és irodalmárok, akik felismerték, hogy az önálló irodalom megteremtése lét-nemlét kérdése. Mindegyik irodalomban megtaláljuk az ilyen egy-két lépéssel kora előtt haladó, sokoldalú, elkötelezett író-t-költőt, irodalomteremtő-szervezőt: a zürjéneknél Kuratov, a votjálkoknál Verescsagin és Kuzebaj Gerd, a cseremisizeknél Üpö-Marij és Csavajin, a mordvinoknál M. Jevszjev és Dorofjev.

A fiatal írásbeliségű szibériai irodalmakban most folyik a hagyományteremtés. A vogul, osztják és nyenyec költők bár láthatnak példát maguk előtt, nekik maguknak kell megtalálniuk azt az általános érvényű hangot, mely mégis csak rájuk jellemző.

Külön utat kell bejárnia a lapp irodalomnak, hiszen az, hogy a lappok négy országban élnek, sajátos helyzetet teremt.

A műfajok között az önéletrajz hordozza a legtöbb információt. Itt is eltér egymástól a két kultúrkör: míg az idősebb irodalmak úttörőinek életét az előítéletek elleni küzdés, a tanulás utáni vágy és a szegénység határozza meg (Zsakov, Egy emberöltőn át; Mitrej Kedra, Beteg század gyermeke); a szibériai, később eszmélő népek íróinak könnyebb a helyzetük: a szovjethatalom a felemelkedés lehetőségét teremti meg a számukra (Vahruseva). Nem felejtik azonban az otthoni környezetet, a szülőháza képe elevenen él bennük és írásaikban.

A regényeket egyrészt a jelen ihleti, mint az osztják Lazarev, a zürjén Juhnyin, Rocsev és Toropov, a cseremisiz O. Sabdar, a mordvin Kolomaszov és Abramov műveiben; másrészt a történelemből és a mondavilágból veszik témájukat, így a votjálkok Petrov és a cseremisiz Csavajin esetében.

A hagyományélesztést szolgálják Csavajin és a mordvin Kirillov drámái, és a mondai hősökéről szóló eposzszerű elbeszélő költemények a zürjén Pera vitézről, a votjálkok Es-Terekéről vagy Sesztalov szép verse Juliánuszról.

A novellairodalom talán még a regényeknél is több ígérettel szolgál a kötet alapján. Erről vallanak az osztják Rugin, a nyenyec Vilka és Isztomin, a zürjén Tyima Veny és Izjurov, a votjálkok Gerd és Kraszilyikov, a cseremisiz Sketan és Lekajin művei.

A finnugor irodalmaknak lírai termése a leggazdagabb. A versek főként népköltészet ihletésűek, így témájuk is adott: a szerelem, a természet, az élet kisebb nagyobb eseményei. A szülőföld szeretete cseng ki a költeményekből, melyek akkor a legsikerültebbek, amikor az ősi népköltészet formák segítségével közölnék mai mondanivalót. Az anyanyelv dicséretét zengi többek között a nyenyec Lapcu, a zürjén Kuratov és Juskov, a votják Gerd és Vasziljev.

A válogatásba nem szorosan vett szépirodalmi művek is beleférnek, mint Valkeapää kesernyés pamfletje a lappokkal szembeni előítéletről, néprajzi, folklorisztikai tanulmányok és Jevszjevnek egy Sahmatovhoz írt levele.

Ez az antológia méreteiben és mélységeiben egyedülálló válogatás. A nemzetközi finnugrisztikának bizonyára számoltartott könyve lesz, mivel az eredetiben nehezen elérhető műveknek közvetített forrása. A magyar pedig alkalmas a közvetítő nyelv szerepére, a fordításokat a legjobb szakemberek és avatott költők végezték.

Az illető irodalmak számára sem közömbös az antológia megjelenése. Egy mű értéke nem függ ismertségtől, de hogy hatni tudjon, el kell jutnia az olvasóhoz. A Kalevala már a köztudatba ivódott, megihlette költőinket, kultúránk része lett. Ez az újabb kötet lehetőség arra, hogy a magyar és az egyetemes kultúra tovább gazdagodjék, s kölcsönhatásba lépjen a kis finnugor népek irodalmával. Ez mindnyájunk érdeke.

CSEPREGI MÁRTA

Szovjet Irodalom 1975/6.

Számról számra igazolja létét és fontosságát ez a fiatal folyóirat, amely a Szovjetunió irodalmainak magyarországi megismertetését és népszerűsítését vállalta feladatául. Korosabb társa, egyetlen világirodalmi folyóiratunk, a Nagyvilág a szovjet irodalom figyelemre méltó megnyilatkozásainak csupán töredékét szolgáltathatta meg magyarul (s e tekintetben is elsősorban a szovjet-orosz irodalmat, a nagy moszkvai és leningrádi folyóiratok anyagának kiemelkedő darabjait), hivatása és feladata lévén korunk egész világirodalmának figyelemmel kísérése. Páratlanul jó és tág szemhatárú könyvkiadásunk sem volt képes ugyanakkor nyomon követni a szovjet irodalom egyre dúsabb termését (még kevésbé aktualitásait), amely legfőképpen a nemzetiségi irodalmaknak az utóbbi évtizedben viharos gyorsaságúvá vált fejlődése eredményeként meghatározójává vált napjaink valóságának. Mindenképpen indokolt volt tehát olyan fórumot teremteni, amely friss információkkal szolgál a szovjet irodalom teljes területéről, rövid időn belül megismertet bennünket a nagy központoktól távolabb eső területek irodalmi alkotásával, s ad valamelyes izeltőt a szovjet publicisztikai és kritikai írók érdekesebbjéből is.

A folyóiratnak ez a száma a IV. Nemzetközi Finnugor Kongresszus apropójából a Szovjetunió finnugor nyelvű népeinek irodalmából veszi anyagát. Aki csak valamennyire is ismeri ezeket az irodalmakat, tudja, hogy a válogatás lehetett volna szerencsésebb is, jellemzőbb is. Az sem állítható viszont, hogy az összeállítás nem tarthat számot érdekfűzésre. A teljes szám együtt — beleértve a címlapot, az illusztrációkat s valamennyi rovatot — ismereteinket feltétlenül gyarapítja, sok tekintetben hiányt is pótol (pl. a karjalai Antti Timonen bemutatásával), s minden bizonnyal gyakran forgatott darabja lesz a finnugor irodalmak kutatóinak, sőt helyet kap az egyetemi tananyagban is.

Egyenesen telitalálát Jaan Kross kisregényének (Menny-kő) közlése. Vitathatatlanul ő a hetvenes évek észit irodalmának legkiemelkedőbb személyisége, megkülönböztetett hely illeti meg a szovjet irodalom egészében is, művei egyre több nyelven szólnak meg a világban. (Elbert János oroszról készült fordítását csak dicsérni lehet, de ... kitűnő észitől fordítóinkat ismerve, helyesebb lett volna e művet eredetiből tolmácsoltatni.)

Örömmel üdvözljük a folyóiratban Juhan Smuul híres elbeszélését (A jó tengerészek Gondviselője), a votják Gennagyij Kraszilnyikov és a mordvin Nyikul Erkaj prózai írásait.

Kevésbé szerencsés a Juvan Sesztalovtól választott darab (A szerelem mindenre képes), amely a neves vogul költő prózájának inkább modorosságait mintsem erőnyeit sorakoztatja fel (Gulya János minden fordítói leleménye ellenére is).

Általában véve sokkal kevesebb jó mondható a finnugor szám lírai blokkjáról, feltétlenül akadtak volna érdemesebb költők a rokonnépek mindegyikénél, s a bemutatottak költői termésében is lehetett volna értékesebb verset találni annál, amit olvashatunk.

A szemelvények hangvétele (s tematikája) az ötvenes évek első felének költészetére emlékeztet.

Újabb felívelést jelent az igen szerencsés ötlettel kialakított „Két nyelven” rovat, informatív értékű a „Közös dolgaink” (a Finnugor Kongresszus előkészületeiről, témáiról) két riportja, tanulságos olvasmányul kínálkozik a Fórum három írása. Varga Domokos 1973-as karjalai útjára emlékezik, s a Magyarországon teljesen ismeretlen karjalai irodalomról is tesz néhány megszívlelendő megállapítást (Északi rokonok körében). Ha valaki, akkor Képes Géza az a költő és tudós, aki mindkét minőségében a legtöbbet tette hazánkban a rokon népek irodalmának népszerűsítéséért. Életútját meghatározó szemléletét jellemzi a következő idézet: „Mindig hirdettem, hogy a finnugor nyelvészet és a finnugor népek irodalma: a madár két szárnya. Ha az egyiket levágjuk — és hát nálunk, persze, az irodalmat vágják le majdnem száz éven át — akkor a madár nem tud repülni, csak botorkál a földön. A Vikár fordította Kalevala pedig elég lett volna okulásnak: többet használt a nyelvrokonság gondolatának, mint a nyelvtudósok harcai és erőfeszítése.” (A madár két szárnya). Karinthy Ferenc sohasem titkolta rokonszenvét a finnugor nyelvek és kultúrák iránt. Különösképp a vogulok érdeklik, földjükön a közelmúltban meg is fordult. „Rokonaink élnek Szibériában” címen tett nyilatkozatát így zárja: „Ez a kis nép — a számarányához képest jelentős szerepet játszik . . . Megbecsült tagja a szovjet irodalomnak. A mi dolgunk az, hogy ébren tartsuk idehaza is az érdeklődést iránta, ápoljuk a kapcsolatot vele . . .”

A Műhely, a Művészet és a Szemle írásai a szakemberek érdeklődését is felkelthetik, a szovjet irodalmi élet pezsgéséről, vitáiról, a szovjet tudomány számos új finnugor érdekű eredményéről, fontos könyvekről értesülhet belőlük az olvasó.

Summa summarum: a Szovjet Irodalom finnugor száma nyeresége a hazai finnugrisztikának, hasonló tematikus összeállítást örömmel köszönténk a jövőben is.

DOMOKOS PÉTER

Мордовское народное устно-поэтическое творчество

Саранск 1975. 430 l.

Egy hasonló címen, folyamatosan megjelenő népköltészeti sorozat és több évtized gyűjtő-kutató munka tapasztalatait összegezi e tanulmánykötet. A szerkesztők, Z. V. POMERANCEVA és K. T. SZAMORODOV munkáját dicséri a könyv egysége, az egyes fejezetek arányossága, s maga a tartalom, mely a mordvin folklór szinte teljes egészét átfogja. A szerzők a ma élő legtekintélyesebb mordvin folkloristák, a jevszjevji hagyományok hű folytatói, maguk is gyűjtők s feldolgozó kutatók egyszemélyben.

A könyv három fő részből áll. A mordvin folklorisztika történetével kezdődik, majd részletesen tárgyalja népköltészetük egyes műfajait, végül a szóbeli hagyományos költészet és a fiatal mordvin irodalom kapcsolatát elemzi.

A kötet gerincét a második, „A mordvin folklór műfajai” c. rész alkotja, mely öt fejezetben, fejezetenként szorosabb egységben tárgyalja az egymáshoz közelebb álló műfajokat.

A négy tanulmányt tartalmazó első fejezet címe a „Szertartásos költészet”. Ezeknek a műfajoknak általános vonásairól és a kalendáriumi ünnepekről K. Szamorodovtól olvashatunk. E költészet elválaszthatatlan magától a szertartástól, drámai elemeket tartalmaz, egy bizonyos mágiikus világnézet, s a paraszti életforma határozza meg. A szerző megkülönböztet a kalendáriumhoz szorosan kapcsolódó és attól független szertartásokat. Ezek mindegyike lehet közösségi, vagy családi. A naptári szertartásos ünnepek közül csak azokra tér ki részletesen, amelyek megőrizték a költői elemeket. Ezeknek az ünnepeknek és ismétlődő ciklusainak (fogadás, a kívánságok eléneklése, a rituális étkezés, a meghalt ősök felemlítése, elkísérés) célja a kapcsolatteremtés a szellemekkel a jó termés, az „élet” érdekében. A különböző évszakok szertartásaira más-más műfajok jellemzőek. Télen a ráolvasó, dicséző, jósló énekek, tavasszal a játékos, vidám, szerelmi és táncos dalok, ősszel kizárólag imádság jellegűek. Az őszi ciklus a legrövidebb, nyáron pedig szinte teljesen hiányoznak az ünnepi szertartások. Korábban mind mágiikus jelentésűek voltak, de a kereszténység erősödésével játékos jellegük került előtérbe.

A családi szertartásos költészet legszínesebb műfajáról, a lakodalmi költészetéről A. Boriszov tanulmányát közli a kötet. M. Jevszjev uttörő munkáját felhasználva ő

már részletkérdések vizsgálatára is vállalkozott. E szertartás eredetéről és összetételéről szóló rövid bevezető után az alapvető műfajokat taglalja. A lakodalmi siratók, dalok, különféle beköszöntők és félverses improvizációk közül leghosszabban a siratók elemzésénél időzik. Megjegyzi, hogy ezek művészsége az előadó improvizációs készségén múlik, azon, hogy miként tudja a századok során megkövesült, hagyományos motívumokat egyénien, újszerűen felhasználni. E motívumok pl. a lányság elsíratása, szemrehányások, búcsú a szülőktől, barátoktól, a természetfeletti erőkhöz fordulás. Helyesen veszi észre, hogy némely elem szorosan kapcsolódik a szertartáshoz, mások pedig szabadabbak. Boriszov a siratókban (és a lakodalomban is) jelenlévő alakokat valóságos és fiktív szereplőkre osztotta. E felosztás nem egészen egyértelmű, és szintén vitatható a siratók monologikus-dialogikus elkülönítése, mely a szereplőknek e valóságos-fiktív jellegén alapul. A többi műfaj elemzésekor főként a funkciójukat veszi figyelembe.

A második fejezet ismét K. Szamorodov munkája. E műfajcsoportban a közmondásokon, szólásokon, talalós kérdéseken belül még alosztályokat különít el. A közmondások tematikai vizsgálata mellett főként azok szerkezeti, hangsúly és ritmikai sajátágaival foglalkozik. Megállapítja, hogy állhatnak egyszerű, vagy összetett mondatból, de a szerkezet, és a hangsúly szempontjából mindig két, jól elhatárolható egységre oszthatók.

Ugyanitt kapott helyet L. KAVTASZKIN tanulmánya a talalós kérdésekről.

A mordvin népköltészet epikus alkotásairól tartalmaz két tanulmányt a harmadik fejezet. Szerzőjük, A. MASZKAJEV már korábbi műveiben is részletesen és sokoldalúan elemezte a mordvin epikát. A meséknél külön tárgyalja az állat-, tündér- és reális meséket. A tündérmesék elemzésekor azt vizsgálja, hogy az egyező nemzetközi motívumok mellett mi teszi jellegzetesen nemzetié az egyes alkotásokat. Talál is ilyen tartalmi és formai elemeket, nyelvi-gondolkodásbeli eltéréseket, és különbségeket a szereplők jellemében is.

A mordvin folklórban a legjelentősebb szerepet az epikus énekek töltik be. Ez a hagyomány olyan erős, hogy a lírába is behatol, sőt a viszonylag késői „családi” költészet is epikus jellegű. A mordvin népköltészetre jellemző, hogy a gyermek- és bölcsődalok kivételével az összes nem szertartásos éneket kórusban adják elő. Ez szabja meg a műfaji sajátosságokat is: a tömörséget, s az egyszerűséget, s az azonban nem jelent tematikai szegénységet. Maszkajev tanulmányában beszámol legújabb kutatásairól is. A mordvin folklórt egészében és történetiségében szemléli. Tárgyilagosan cáfolja azt a nézetet, hogy a mordvin epikában nem léteztek fejedelemlhősökről szóló énekek a fejletlen társadalmi szerkezet miatt.

A negyedik fejezet a líra: a dalokról A. SULJAJEV, a csasztuskákról A. SZAMOSKIN írt. A líra és az epika elhatárolásának nehézségével küzd Suljajev. Viszonylagos megoldást a tematikai elkülönítésben talál, és ugyanezzel hidalja át a lírai műfajok osztályozási problémáit is. E kérdések megoldása nem is célja. A téma szerint osztályozott dalokat elemzi. A mordvin szerelmi dalokban az érzések többszörös, finom áttételekben jelennek meg, nagyon ritka a nyílt vallomás. A lírai dalok általában konkrét helyzetmegjelöléssel kezdődnek. Az első két sor az expozíció: valamilyen állítás, vagy tagadás, a lényeg a fő részben van. Nem oszlanak strófákra a dalok, hanem igen fejlett, ún. láncszerkezetet alkotnak, melyben az előző sor második fele megismétlődik a következő sor első felében. A dalokat tirádák osztják gondolati és szerkezeti egységekre. Énekléskor magánhangzókkal, egész szótagokkal, indulatszókkal egészülhetnek ki a szövegek.

A. TARAKINA munkája az ötödik fejezet, a mordvin gyermekfolklóról. Osztályozza a műfajokat, formai elemzéseket végez, kitér a dalok funkciójára, előadásmódjára, helyenként történeti előzményeket is vizsgál.

A tanulmánykötet harmadik, befejező része a folklór szerepét vizsgálja a fiatal mordvin irodalom életében. Rövid áttekintést ad a kezdetektől egészen a napjainkig, felsorolja azokat a költőket, írókat, akik a mordvin népköltészet hagyománytisztelő továbbfejlesztésével színvonalas szépirodalmat hoztak létre. A nép- és műköltészet ma sem szakadtak el teljesen egymástól, a legértékesebb alkotások folklór ihletésűek, s az írók, költők nemes feladatuknak tekintik a gyűjtést, a népköltészeti értékek mentését. Különös kategóriát alkot az ismert népi énekesek, J. Krivosejev és F. Bezzubova művésze, a népi líra és a modern ember érzéseit megszólaltató költészet összefonódása.

Ez a Mordvin Tudományos Kutatóintézet gondozásában megjelent legújabb kiadvány hű tükrö az ott folyó tervszerű és színvonalas kutatómunkának. Teljességre törekedett, s ezt a lehetséges keretek közt meg is tudta valósítani. A benne szereplő tanulmányok között találhatunk ugyan már korábban megjelenteket, de ez nem kisebbíti értékét. A mordvin folkloristák nemes vállalkozásának eredménye az egész finnugor folklorisztikát gazdagítja.

DUGÁNTSY MÁRIA

Domokos Péter: Az udmurt irodalom története

Akadémiai Kiadó, Budapest 1975. 550 l.

DOMOKOS PÉTERT 1960 óta foglalkoztatja a finnugor népek irodalmának problémája. Szinte missziós feladatot vállalt magára: felkutatni, tanulmányozni és értékelni nyelvrokonaink irodalmát, ismertetni a „világgal”, s ezzel bevonni őket egy nagyobb kulturális vérkeringésbe.

E cél szolgálatában, e munka eredményeként jelentek meg tollából a különböző ismertetések, elemzések, válogatások legjelesebb költőink fordításában először csak a szaklapokban, majd a nagyobb példányszámú irodalmi folyóiratokban, végül a Medvének c. önálló gyűjteményes kötetben. Kutató tekintete az uráli nyelvcsalád minden, valamiféle irodalommal rendelkező kis népét egybefogja.

Az udmurt (votják) irodalom története úttörő munka, s ahogyan Domokos Pétert a tervszerű finnugor irodalomkutatás megalapozójának, e könyvét méltán tarthatjuk alapműnek, mely mintául is szolgálhat hasonló jellegű munkáknak.

A könyv e kis nép irodalmának történetét a kezdetektől egészen a napjainkig dolgozza fel. De minthogy az irodalom megértése lehetetlen a mögötte élő és benne lélegző kultúra ismerete nélkül, s a fiatal írásbeliségű kis népek irodalma még szorosabban összefonódik folklórukkal, történelmükkel, mindennapi életükkel, küzdelmeikkel, mint a nagy irodalmi múlttal rendelkező, civilizáltabb népeké — a szerző ezekre is kitér. Munkája így több, más lett, mint a szokványos irodalom-történeti összefoglalók, szinte a votjakság monográfiájává vált.

A mintegy 550 oldal terjedelmű könyv egyharmadát foglalja el három fejezetben a történeti bevezető, a folklór, valamint az irodalmi nyelv és írásbeliség kérdéseinek áttekintése.

Ezután következnek a tulajdonképpeni irodalomtörténet. Domokos a korábbi, az irodalmat a politikai események korlátai közé szorító, erőszakolt korszakolások helyett új periodizációt javasol, mely a votják irodalom eseményeit, alkotásait tartja szem előtt. A következő korszakokat különíti el: 1. A votják irodalom előzményei (1769—1889); 2. A votják irodalom kezdetei (1889—1919); 3. A votják irodalom kibontakozása (1919—1938); 4. A votják irodalom 1938—1956. között; 5. A votják irodalom újabb fellendülése 1956-tól. Az egyes korszakok jelentik továbbra a fejezeti egységeket. Ezek mindegyikéről általános áttekintést ad a szerző, amelyekben elemzi az adott időszak irodalmi életét, a fejlődést — megtorpanást, az éles, s a szó konkrét értelmében is olykor életre-halálra menő vitákat, számbaveszi az új tehetségek feltűnését, a megjelenő folyóiratokat, könyveket, a létrejött írókongresszusokat. Ezekből az áttekintő fejezetekből egy születő irodalom képe bontakozik ki, s ugyanakkor egy nép ön- és éntudatra ébredésének, maga-megvalósításának súlyos küzdelmei kelnek életre. A szerző nem szépit. A botlásokat, túlkapasokat, a személyi kultusz követelte áldozatokat, a 30-as évek sematizmusát, nagy tehetségek elhallgattatását, irodalmi értékek megbocsáthatatlan pusztítását a votják irodalomtörténet éppoly szerves (és elhallgathatatlan, mert megtörtént) jelenségeinek tartja, mint a virágos oldalt: azt a tiszteletre méltó és lelkesítő küzdelmet, amelyet egy nép irodalmi nyelve, szépirodalma megteremtése, s ezzel további léte biztosításának érdekében folytatott.

A legjelentősebb író- és költőegyéniségekkel külön fejezetek foglalkoznak a korszakokon belül. Így kap méltatást a szinte teljesen elfelejtett G. Verescsagin, aki etnográfus, történész, nyelvész és költő volt, az első tényleges votják író, Kedra Mitrej, a votják költészetet világirodalmi szintre emelő Gerd Kuzebaj, az első költőnő, Asalcsi Oki, a hírhedtet múltani per regénybe foglalója, Mihail Petrov, két tehetséges, de szerencsétlen sorsú elbeszélő, G. Medvegyev és M. Konovalov, s a legújabb korszak írói: Arhipov, Kraszilynikov, Pokcsi-Petrov, F. Vasziljev és mások.

A részletes irodalmi korrajzok, s a nagyobb írók műveinek elemzését, sőt szemelvényeket is tartalmazó monografikus fejezetek után — már a tények ismeretében — összefoglalóan jellemzi a votják irodalmat, bemutatja jelenlegi állapotát, műfaji, esztétikai és irodalomszociológiai következtetéseket von le.

S végül egy általánosabb kitekintés az utolsó fejezetben: A „fiatal” irodalmak és a világirodalom. A perspektívák címen. A gyarmati sorból felszabaduló kis népek megszülető és rohamosan fejlődő irodalmának sorsát, ez új irodalom és olvasóközönsége viszonyát, íróik műveltségbeli, információs problémáit, s ezek hatását a művekben, a közvetítő nyelv szerepét, a kétnyelvűség jelenségét boncolgatja.

A kérdésre, hogy adhatnak-e ők valamit a világnak, a klasszikus irodalommal és fejlett kultúrával rendelkező népeknek, igennel válaszol a szerző: „Illyés Gyula szavával a „hajszálygökörek”-ből táplálkozó nemzeti jelleg az, ami új, specifikum lehet belőlük minden más nemzet számára, ez érdemel tolmácsolást, közvetítést a világ más nyelveire, általa jelenik meg egy új szín az egyetemes irodalom hatalmas freskóján.”

Domokos Péternek a votják irodalom elemzésekor, értékelésekor is ez volt a fokmérője. „A nemzeti jelleg mibenlétének vizsgálata, jelenlétének számonkérése jelenti dolgozatom gerincét. Megítélesem szerint megléte vagy hiánya döntő mozzanat egy-egy „kis” irodalom esetében.” Ez a „gerinc” a művön végighúzóató válogató és egységesítő alapeszme, mely irodalomtörténetet alkotott egy kis nép két évszázadnyi írásaiból. A szerző munkáját rendkívül megnehezítette az anyag nagy részének elérhetetlensége. E művek (mint a többi kis finnugor nép irodalma is) hazánkba csak elvétve jutnak el, sőt a régebbi kiadások a leningrádi és moszkvai nagykönyvtárakban sem lelhetők fel. És bár Domokos Péter több évet töltött a Szovjetunióban, a kulcsfontosságú városokba nem juthatott el. Így a könyvtárak, kéziratárak anyaga mellett igen sok adat levelezés útján jutott birtokába. Az anyaggyűjtés így személyes kapcsolatokkal is gazdagította, s ez nem maradt nyomtalan. A tárgy szeretete, a személyes élmények hatása átizzik a mű objektív, értékelő hangján, s életet ad a legszárazabb adatoknak is.

DUGÁNTSY MÁRIA

Észt költők

Huszadik századi észt líra. Európa Könyvkiadó, Budapest 1975. 648 l.

Az észt irodalom első külföldi méltatója s egyben mindjárt a világ számára felfedezője is a magyarországi urálistizikai kutatásokat fellendítő kitünő tudós, HUNFALVY PÁL volt. „Az észt vagy viró irodalomról” írt több mint húszlapos értekezését 1857-ben publikálta a Magyar Akadémiai Értesítőben. Akkoriban még csak egy születő irodalom meglehetősen szerény kezdeteiről szólhatott, s alig valamivel többről 14 év múlva, mikor finn- és észtöldi útjának élményeit számbavéve az észtek irodalmáról is megemlékezett (Utazás a Balt-tenger vidékein. I–II. Pest 1871).

A későbbiekben rohamosan gazdagodó, színesedő és a századfordulót követően egyes jelenségeiben már európai rangúvá növekedett észt irodalom méltatásában és tolmácsolásában igen nagy érdemeket szerzett a Hunfalvy Pál szép kezdeményezéseit folytató Bán Aladár. Irodalomtörténeti cikkeivel (közülük a legfontosabb a Heinrich-féle Egyetemes Irodalomtörténet IV. kötetében, 1911-ben jelent meg), vers- és regényfordításaival s az 1929-ben közreadott Kalevipoeg átültetésével az észt irodalom legállhatatosabb hazai népszerűsítői közé tartozik. A harmincas évek második felében e nemes hagyomány örökösül szegődik a pályakezdő Képes Géza, aki a finn mellett az észt műköltészetnek is első magasszintű tolmácsolója Magyarországon. Napnyugati madarak c. kötetében (1937) több észt költőt is bemutat, s az Északi vártán c. antológia (1944) teljes anyagát az észt irodalomból válogatja.

Hosszabb pauza következik, s ez tulajdonképpen csak 1960-ban, az I. Nemzetközi Finnugor Kongresszus idején török meg a Bán Aladár fordította észt nemzeti eposz felfrissített új kiadásával. Mindez azonban még továbbra sem tekinthető „áttörés”-nek, az észt népet és irodalmát legfeljebb csak a beavatottak, a szakemberek egy kicsiny csoportja ismeri és értékeli sorsának és teljesítményének megfelelően.

Az időközben tovább nőtt, terebélyesedett észt szépirodalom tényleges felfedezésére (amelyen értékes alkotások tömegesebb fordítását, kiadását és olvasását értem) a hatvanas évek derekáig kell várnunk, amikor elsősorban Bereczki Gábor, Bereczkiné Kiisk Mai és Kálmán Béla érdeméért (s nem utolsó sorban az általuk nevelt filológus és műfordító nemzedék színrelépésének eredményeként) megtörök a jég, s a magyar olvasóközönség alig tíz év leforgása alatt az észt irodalom színe javából többet kap, mint az előző évszázadban együttvéve. Csak cím szerint említem itt az irodalomtörténeti áttekintésként is kiváló „kistűkröt” (Az észt irodalom kistűkre. Bp. 1969), Bereczki Gábor műfordítói remeklései közül az észt népmesék csokrát (Az aranyfonó lányok. Bp. 1968), A Tammsaare sodró erejű parasztrejénjét (Orcád veritékével. Bp. 1967) s a gyermekkor csodavilágát hűen megidéző F. Tuulas regényt (A kis Illimar. Bp. 1971), ill. a Kálmán Béla fzes újrafordításában megjelent szatírárt, E. Vilde klasszikus regényét (Aki eladta a feleségét. Bp. 1967). A fiatalok közül Fehérvári Győző munkássága a

legígéretesebb, ő állította össze (s részben fordította) a Bálvány címen közreadott kisregényválogatást (Bp. 1973) s A. Valtov meghökentő, modern elbeszéléseinek kötetét (A hurok és más elbeszélések. Bp. 1975). Ugyancsak ő érzékeny hiányt pótol két irodalomtörténeti tanulmányával is (Új arcok, új jelenségek a hatvanas évek észti irodalmában. Helikon 1972; A modern észti irodalom kialakulása. Filológiai Közöny 1972), amelyeknek alapján esetleg igen várt és szükséges magyar nyelvű észti irodalomtörténet elkészültében is bizakodhatunk.

E valóban imponáló (s nem is teljes) kiadványsor csúcspancáán Kistűkör mellett (ennek mintegy kiegészítője-folytatásaként) a 20. századi észti költészetet reprezentáló 650 oldalas lírai antológia áll. A számadatokat regisztrálva: 39 lírikus 357 versét kapjuk itt 11 költőnk tolmácsolásában. A szöveggondozás munkáján, az életrajzi jegyzetek elkészítésén és a válogatáson hárman osztoznak, Bereczki Gábor és felesége Kiisk Mai, valamint Fehérvári Győző. A kötet a modern észti irodalom megteremtőjének, a szerepében és jelentőségében a mi Adynkhoz mérhető G. Suits (1883–1956) költészetének bemutatásával indul és a „fiatal”, 1938-as születésű H. Runnel néhány jellemző verse megidézésével zárul. Az antológia költői közül az észti irodalom a legnagyobbjai között tartja számon az örökfiatal, sok hűron játszó M. Undert, de vele együtt emlegetik a klasszikussá nőtt, nemesveretű lírai életmű birtokosait J. Barbarust, J. Sempert, a fiatalabb évjáratú, de már a nagyok közé nőtt J. Smuult, J. Krosst, a negyvenesek nemzedékéből pedig az ízig vérig a mában élő M. Traatot, P.—E. Rummót és J. Kaplinskit. E kiragadott néhány név a nem említettek értékéből mit sem von le, az ismertetés műfajának keretei közt érdemi méltatásra amúgy sem volna mód.

A versfordításoknak közel felét Képes Géza készítette, akit — mint fentebb említettem — négy évtizedes érdeklődés és szeretet fűz az észti földhöz és irodalomhoz, de — s ez jelenti a valódi fordulatot — a szellemi adósság törlesztéséhez nehéz és szép munkájából olyan költőink is kivették részüket, akik csak a legutóbbi években fedezték fel a maguk számára a rokonnépek irodalmát. Az antológia elkészítésében részt vállalt Agh István, Csanádi Imre, Illyés Gyula, Kormos István, Majtényi Zoltán, Németh Ágnes, Rab Zsuzsa, Tandori Dezső és Tótfalusi István. Külön említem Kosztolányi Dezsőt, aki a Nyugat nagy nemzedékéből annak idején egyetlenként vállalkozott egy nyelvrokon költő megszólaltatására (1932-ben, J. Semper Óra c. versének lefordításával). Tömör és mégis olvasmányos életrajzi jegyzetek teszik teljesebbé az ízléses egyszerűségében megnyerő küllemű könyvet, az elődök kezdeményezéseinek méltó betetőzését.

DOMOKOS PÉTER

Tundraföldi öreg

Szamojéd mesék. Válogatta és az utószót írta HAJDÚ PÉTER. Fordította Pusztay János és Simoncsics Péter. Budapest 1975. 344 l.

A szamojéd mesekötet rég várt és szívesen fogadott könyv. Egyrészt az érdeklődő olvasóközönség számára szenzáció, aki már kapott ízelítőt a szibériai folklórból. A Népek meséi sorozatban régebben egy vogul és egy osztják kötet jelent meg, újabban egy burját és egy irtisi osztják. Néprajzosok és irodalmárok számára is öröm, hogy nyelvészeti kiadványokban való kutatás helyett most mindent egy helyen és magyarul találhatnak meg.

De a nyelvészek számára is tartogat újdonságot ez a könyv, mert HAJDÚ PÉTER, a kötet összeállítója nem elégedett meg a kéznél levő nyenyec kötetekből való válogatással (LEHTISALO, Juraksamojedische Volksdichtung. Helsinki 1947; KUPRIJANOVA, Epicseszkie peszni nencev. Moszkva 1965.), hanem a szamojéd epika egészét akarta bemutatni. A szőlőkup mesék eredetijei ritkaságszámba menő és régi könyvekben bújnak meg (GRIGOROVSKIJ, Azbuka szjusszogoj gulani. Kazany 1879 (Szeged, 1973); DULZON, Ketszkie szkazki. Tomszki 1966.).

Mint az utószóból megtudjuk, a legnagyobb anyag a nyenyec mesekincséből áll rendelkezésre, bőven volt lehetőség a válogatásra. Az elérhető nyec és szőlőkup mesekincs azonban majdnem teljes egészében jelen van a kötetben. Az nyec anyag eddig csak oroszul jelent meg Dolgih tolmácsolásában (DOLGIH, Mifologicseszkie szkazki i isztorieseszkie predanyija nencev. Moszkva 1961). Ez a néhány töredék is sejteti azonban, milyen hatalmas epikai hagyománya van (vagy volt?) a kis nyec népnek, ahogyan a szőlőkup epikus énekek is valószínűleg hosszú láncolatot alkotnak. Sajnos rendelkezésre álló anyag hiányában nganaszan mesék nem szerepelnek a kötetben.

Hajdú Péter utószóul írt tanulmányában bemutatja a szamojédságot földrajzi elhelyezkedésük, foglalkozásuk és lélekszámuk szerint. Megismerjük történetüket, életüket, társadalmi berendezkedésüket és hitvilágukat is. Külön kapjuk az enyec és a szölkup mitológia leírását. Az északi szamojéd folklór műfajairól szólván Hajdú Péter először az énekes és a prózai szövegeket különíti el (*himabc* és *wadako* v. *lahanako*). Az utóbbiak közé eredetmondák, egy-egy helyhez fűződő mitologikus mesék és mondák tartoznak. Az énekelte műfajok epikus csoportja a *szjüdbabc* v. hősének és a *jarabc* v. sorsének. Ide tartoznak még a sámán- és varázssének és a főként improvizált lírai dalok.

A gyűjtemény nyenyec anyaga a legsokrétűbb. A lírai dalokat kivéve minden műfaj képviselve van benne. A sort az eredetmondák nyitják, a föld, a nap, a hold keletkezéséről olvashatunk. Ezekben a mondákban még fontos szerep jut az isteneknek. S miután az első emberpár utódai benépesítették a földet, az ő kalandjaikról is van mit mesélni: istenekkel és félistenekkel találkoznak, szellemek, sámánok segítik vagy gátolják őket.

A mitologikus mondák sokat elárulnak a szamojédok életéről, környezetéről. Még többet tudunk meg azonban az énekelte műfajok prózai változatait olvasva. Míg a *szjüdbabc*ban még természetfeletti erők is beavatkoznak az események menetébe, a *jarabcok* hősei, akik kalandjaikat egyes szám első személyben mesélik el, egyedül vannak kiszolgáltatva a könyörtelen természet és a zsákmányt és feleséget szerezni vágyó vagy bosszút lihegő szomszédos nemzetségek kénye-kedvére. A hős végül is megbosszulja a rajta és családján esett sérelmeket, de közben annyi vérontáson és szenvedésen megy keresztül, hogy kérdéssé válik a happy end. A mesékben szerepel a tajga egész növény- és állatvilága.

Igen fontos motívum az utazás. A hősök minduntalan szánra kapnak, hogy új helyen sátorozzanak le. A meseszöveg bonyolult, gyakran alig követhető, de ne is várjunk az európai gondolkodás logikájának megfelelő menetet. Emlékezzünk rá, hogy nem olvasásra, hanem eléneklésre és meghallgatásra születtek ezek a művek. Dallam és töltőelemek nélkül a mű veszít eredeti költőiségéből is. A lenyűgöző előadás közben a hallgatóság fantáziája is nyilván együtt csapong az énekesével, s eszükbe sem jut következeteséget keresni a mesében. Nem így a központi fűtést és a civilizáció egyéb kényelmeit élvező olvasó, aki íróasztal mellett ülve, egyedül próbálja megérteni a ritmusától, dallamtól megfosztott pusztá szöveget.

A fordítók eredményesen birkóztak nehéz feladatukkal. A mesék amellet, hogy őrzik a szamojéd nyelvek jellegzetes fordulatait, élvezhető, gördülékeny stílusúak. A szöveg-csontvázakon pedig időnként átsüt az eredeti, élő előadás tüze.

CSEFREGI MÁRTA

MUNKATÁRSAINKHOZ

Kérjük munkatársainkat, hogy a szerkesztőség és a nyomda munkájának megkönnyítése érdekében vegyék figyelembe a következőket:

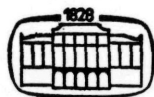
- 1. A kéziratokat szabványos papírlap egyik oldalára gépeljék.*
- 2. Egy lapra legfeljebb 30 sort, soronként legfeljebb 60 betűt írjanak.*
- 3. A kézirat szövegében a következő jelzéseket használják: — kurzív (nyelvi adatok jelölésére), - - - ritkított (értelmi kiemelésre), = felkötés (alcímek betűtípusaként), ~ kapitälchen (a szerzők nevének kiemelésére).*
- 4. A kézirat géppel írott szövegében az utólagos javításokat, a fonetikai jeleket tintával vagy golyóstollal írják.*
- 5. A folyóiratok és sorozatok kötetszámát arab számmal írják. A kötet-szám és lapszám közé kettőspontot tegyenek.*

Ára: 48,— Ft
Előfizetési ára egy évre: 40,— Ft

INDEX: 25.666

HU ISSN 0029—6791

1828—1978
MEGJELENT
AZ AKADÉMIAI KÖNYVKIADÁS
150. ÉVÉBEN

AKADÉMIAI KIADÓ, BUDAPEST